WIELKA ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

WYDAWNICTWA GUTENBERGA

Nr. 152
s/s DAR POMORZA

WIELKA ILUSTROWANA

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

TOM

III.

Cauer Emil — Dewon

BIBLJOTEKA Nr 1221 III DAR POMORZA

WYDAWNICTWO GUTENBERGA, KRAKÓW

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

WYDAWNICTWO GUTENBERGA
KRAKÓW

Wyższa Szkoła Morska - GDYNIA -
BIBLIOTEKA Główna

41811/III

DRUKARNIA LUDOWA W KRAKOWIE
POD ZARZĄDEM HENRYKA SCHIFFA

D/R - 133/12/71/83

C.

Cauer, Emil 1) rzeźbiarz niemiecki, * 1800, † 1867, restaurator rzeźby starożytnej w Muzeum drezdeńskiem. Twórca kolosalnych figur na budynku kolegjaty w Schwerinie.

2) Karol, syn Emila, rzeźbiarz, * 1828, † 1885, portrecista i t. d., twórca projektu posągu Schillera w Mannheimie. Jego synowie Hugo, Ludwik i Emil również byli rzeźbiarzami, podobnie jak brat jego Robert i tegoż syn Stanisław, od roku 1907 profesor Akademji w Królewcu.

Caulaincourt, Armand Augustin Louis, hr., ks. Vicenzy, franc. mąż stanu, * 1772, † 1827, odznaczył się 1800 w armji, po koronacji Napoleona I. 1804 został wielkim koniuszym, 1805 generałem, 1808 księciem Vicenzy. Jako poseł w Petersburgu 1807—11 starał się napróżno o utrzymanie pokoju; towarzyszył Napoleonowi do Rosji, 1813 objął tekę spr. zagran., 1815 w okresie Stu Dni znów minister spr. zagran. i par, po drugiej restauracji utracił wszystkie godności. Jego pamiętniki ukazały się w 1837—40 p. t. „Souvenirs du duc de Vicence".

Caulfield, miasto w stanie Wiktorja (Australja), 10 km. na płd. od Melbourne z 40.693 mieszk.

Caulis (łac.) łodyga, p. flora węglowa.

Caulopteris, paproć kopalna, p. flora węglowa.

Caumont Arcisse de, archeolog francuski, * 1802, † 1873, założył w 1834 r. Société française d' archélogie pour la conservation des monuments nationaux. 1831—1843 wyszło jego dzieło poświęcone zabytkom średniowiecza p. t. „Cours d' antiquités monumentales".

Cauquenes, 1) stolica prow. Máule w Chile (płd. Ameryka) nad rz. C., dopływem Rio Máule z 10.800 mieszk.

2) Baños de C., uzdrowisko w prow. Colchagua (Chile) z cieplicami chlorowemi i siarczanemi.

Causa (łac.) — przyczyna, powód. — W języku prawniczym oznacza „causa" podstawę czynności prawnej n. p. causa donandi — w celu obdarowania, causa solvendi — w celu uiszczenia; dalej oznacza c. sprawę n. p. c. civilis — sprawa cywilna; c. criminalis — sprawa karna; są też możliwe inne znaczenia tego wyrazu n. p. causa Pia — fundacja pobożna; causa cognita — po rozpatrzeniu sprawy przez sąd. W prawie kościelnem „causae maiores", sprawy zastrzeżone do rozstrzygnięcia papieżowi, w przeciwstawieniu do „causae minores", które rozstrzyga synod prowincjonalny. W filozofji rozróżnić można c. finalis — przyczyna ostateczna; causa efficiens — przyczyna powodująca, powód; c. sui — przyczyna samego siebie: scholastycy i Spinoza oznaczają Boga jako c. sui; c. exemplaris — przyczyna służąca za wzór t. j. idea w rozumieniu Platona.

Causses, wyżyna w środk. Francji (depart. Aveyron i Lozère), z którą łączą się od płd.-zach. Sewenny. Bezwodne te i z wapieni jurajskich zbudowane wyżyny wznoszą się do 900 m., bezleśne i słabo zaludnione, są głównie terenem hodowli bydła. Głębokiemi 200—300 m. jarami jest ta płyta rozczłonkowana na szereg mniejszych części: Causse de Larzac, Causse Noire, Causse Méjean i Causse de Sauveterre.

Caussin de Perceval, 1. Jean Jacques Antoine, franc. orjentalista, (1759—1835), prof. w Collège de France. Wydał tłumaczenie bajek i legend wschodnich między innemi część „bajek z 1001 nocy".

2. Armand Pierre, syn poprzedniego, franc. orjentalista, 1795—1871, podróżował wiele po Turcji azjatyckiej, był profesorem arabskiego w Collège de France, zajmował się językiem, gramatyką i historją Arabów przed islamizmem.

Caustica, środki żrące, gryzące. Do najważniejszych należą: azotan srebra (kamień piekielny), sublimat, chlorek cynku, siarczan miedziowy, ług potasowy, amonjak, wapno żrące, stężony kwas siarkowy, azotowy, kwas chromowy i w. in. Substancje żrące mają zastosowanie w rytownictwie i medycynie.

Celem otrzymania rysunku na danym przedmiocie, powleka się go cienką warstwą substancji odpornej na działanie środka żrącego (wosk, parafina, smoła), na której ostrym rylcem kreśli się rysunek. Wtedy dopiero poddaje się powierzchnię działaniu odpowiedniego środka gryzącego, który nie narusza części powleczonych masą obojętną, atakuje zaś miejsca odkryte rylcem. Używa się tutaj rozmaitych substancyj żrących, zależnie od materjału, w którym się pracuje. W miedziorytnictwie ma zastosowanie roztwór azotanu miedzi z dodatkiem salmjaku i kw. octowego. Do rytownictwa stali używa się roztworu jodu w jodku potasowym, szkła — kwasu fluorowodorowego, do wapienia litograficznego — rozcieńczonego kwasu azotowego, do srebra, marmuru, perłowej macicy — kwasu azotowego, do złota — wody królewskiej. Niekiedy można tu użyć wody destylowanej; ma to miejsce n. p. w wypadku rytownictwa w alabastrze. W medycynie mają zastosowanie substancje żrące najczęściej jako środki odkażające, dezynfekcyjne. Często również używa się ich w celu usunięcia narośli, nowotworów, występujących na powierzchni skóry.

Cautela (łac.), zastrzeżenie; ob. kautela.

Cauterets, słynna miejscowość kąpielowa w płd. Francji (depart. Hautes-Pyrénées), leżąca 925 m. nad poz. morza w głębokiej dolinie rz. Gave de C., w pięknej górzystej okolicy. Posiada 24 źródła siarczane.

Cautin, prowincja w Chile z 16.524 km.² i 193.628 mieszk. Wsch. część wypełniają lesiste łańcuchy Kordyljerów z czynnemi wulkanami (Llaima 3.010 m.), zach. faliste równiny uprawne lub pokryte pastwiskami. Stolicą jest Temuco.

Cautin, rzeka w płd. części środk. Chile, dostępna w dolnym biegu (Rio Imperial) dla parowców.

Cauwelaert Frans van, belgijski polityk, * 1880, od 1910 poseł klerykalny, w czasie wojny domagał się w piśmie „Krie Belgie" uznania praw języka flamandzkiego przez dokonanie rozdziału w administracji i wojsku; jest kierownikiem „Nationalvlaamsche Verbond", a od r. 1921 burmistrzem Antwerpji.

Caux (Pays de C.), żyzna kraina kredowa w depart. Seine-Inférieure (płn. Francja), między rz. Seiną i morzem. Głównemi miejscowościami są: Ivecot i Caudebec-en-C.

Cava dei Tirreni, miasto w prow. Salerno (płd. Włochy) z 26.714 mieszk. i katedrą. Na płd.-zach. leży założone w XI. w. opactwo benedykt. Santa Trinità della Cava ze starym kościołem oraz bogatem archiwum i bibljoteką.

Cavaignac, 1) Louis Eugène, generał franc., * 1802, † 1857, 1848 członek Zgrom. Narod., w maju minister wojny, od 23 czerwca dyktator wojskowy, stłumił krwawo powstanie robotników paryskich. Jako umiarkowany republikanin po ogłoszeniu Drugiego Cesarstwa wycofał się z życia publicznego.

2) Godefroy, syn poprzedniego, polityk franc., * 1853, † 1905, od r. 1882 poseł, 1892 minister marynarki, 1895—6 i 1898—99 min. wojny, należał w sprawie Dreyfusa do jego przeciwników.

Cavalcanti, 1) Guido, poeta włoski, potomek starożytnej rodziny florenckiej, (ok. 1255—1300), przyjaciel Dantego, który zwraca się doń w „Vita nuova", i po Dantem najwybitniejszy poeta „dolce stil nuovo" („słodkiego nowego stylu"), opiewającego miłość poetycką o charakterze platoniczno-idealistycznym. Poezje C. zdumiewają wielokrotnie głębią uczucia i myśli, oraz niepowszednią subtelnością ujęcia. Często komentowano zwłaszcza pełną niejasności kanconę o naturze miłości „Donna mi priega".

2) Giovanni, hist. włoski, ok. 1430, napisał cenną historję Florencji w 14 księgach („Istorie florentine") z lat 1420—52, oraz „Trattato di politica" (wyd. 1838).

3) Bartolomeo, polityk i pisarz florencki, * 1503, † 1562, przeciwnik Medyceuszów, odbył w służbie papieża Pawła III. szereg ważnych misyj dyplomatycznych. Dzieło „Rettorica" (1559) i in.

Cavalcaselle Giovanni Battista, włoski historyk sztuki, * 1820, † 1897, odbywał studja w Niemczech, Francji i Anglji; tutaj napisał wespół z J. A. Crowe'm w 1853 „Early Flemish painters", w 1857 „Dzieje staroholenderskiego malarstwa" (2. popr. wyd. 1872). W 1858 r. powrócił C. do Włoch i został inspektorem sztuk pięknych. Główne swe dzieło „New history of painting in Italy" (1864—72, 6 tom.) napisał C. również wespół z Crowe'm.

Cavaliere (włosk., skróc. Cav.), tyle co rycerz (orderu zasługi); we Włoszech używane w mowie potocznej przy zagadnięciu kogoś.

Cavalieri Emilio del, włoski kompozytor, * około 1550, † 1602 w Rzymie, generalny inspektor sztuk pięknych w Florencji, gdzie przyczynił się do stworzenia nowego stylu muzycznego t. j. dramatycznej monodji. Z kompozycyj jego zachował się religijny dramat, jakby oratorjum, wykonany w Rzymie w 1600 r. „La rappresentazione di anima e di corpo". (faksimile druku wydał F. Mantica 1912).

Cavalli Francesco (właściwie Caletti-Bruni), włoski kompozytor, 1602—1676, organista w Wenecji, potem kapelmistrz w kościele św. Marka. Po Monteverdim jest C. najwybitniejszym kompozytorem operowym w XVII. wieku. Z jego 42 oper należą do najsławniejszych „Serse" (Kserkses) i „Giasone" (Jazon). Tom „Musiche sacre" 1656 zawiera sześć sonat 2—12 głosowych.

Cavallotti Felice, poeta włoski, * 1842, poległ w pojedynku 1898 r. Utwory jego (pozbawione artystycznej wartości) oddane są całkowicie w służbę ideologji republikańskiej i irredentystycznej.

Cavan, hrabstwo w prow. Ulster (Irlandja) z 1.932 km.² i 91.173 mieszk. Stolicą jest C.

Cavazzola Paolo, właściwie Moranda, malarz włoski, * 1486, † 1522, uczeń D. Morone, pozostawał też pod wpływem Rafaela. Pracował w Weronie jako portrecista i malarz obrazów religijnych.

Caveat (łac. „niech się strzeże"), klauzula, używana w niektórych państwach, zastrzegająca ulepszenia zgłoszonego wynalazku na pewien czasokres.

Caveau (franc.), piwnica, nazwa lokalu w Paryżu, następnie zaś określenie grupy pisarzy, która się w nim zbierała: 1729—39 Collé, Crébillon syn, Piron i i. Drugi C. (poza kilku członkami pierwszego — Marmontel, Helvetius i i.) został założony w r. 1759, trzeci, „Le Caveau moderne", w 1806 z Désaugiers'em jako prezesem, Bérangerem, Jony'm i i. (do 1817), czwarty ok. 1880. Nakładem trzeciego i czwartego C. pojawiał się corocznie tom poezyj.

Cave canem (łac.), strzeż się psa. Napis, jaki umieszczano na drzwiach lub na progu domów rzymskich.

Cavell Edith, angielska działaczka, * 1866, w czasie wojny siostra miłosierdzia w Belgji, roztaczała opiekę nad ludnością cywilną i jeńcami, niejednokrotnie ułatwiała ucieczkę ofiarom rządów okupacyjnych; wyrokiem niemieckiego sądu polowego skazana na śmierć i rozstrzelana w Brukseli 12. X. 1915.

Cavendish, 1. Sir Thomas (* ok. 1555, † 1592), angielski żeglarz, dowodził 1586—8 wyprawą dookoła świata na 3 statkach korsarskich. W 1591—2 podjął drugą wyprawę z 5 okrętami wzdłuż wybrzeży Brazylji aż do cieśniny Magellana.

2. Henryk, angielski chemik (1731—1810), wykazał, że bezwodnik węglowy i wodór są gazami, różniącemi się zupełnie od powietrza, odkrył i badał własności gazu piorunującego, zapoczątkował wprowadzenie pojęcia równoważnika

chemicznego, wykrył skład powietrza atmosferycznego. Wyraził przypuszczenie, że tylko substancje organiczne wydzielają przy prażeniu bezwodnik węglowy, oraz że przy wyładowaniach elektrycznych poprzez powietrze tworzy się kwas azotowy. Pozostał on do śmierci wiernym teorji flogistonu (ob.). W r. 1798 wyznaczył Cavendish średnią gęstość kuli ziemskiej.

Cavernitis, Cavernosa corpora (łac.), ob. jamiste ciała.

Cavia, świnka morska, z rodziny Caviidae (kopytkowe), należącej do rzędu Rodentia (gryzonie). 4 nogi przednie, 3 tylne, palce opatrzone kopytkowatemi pazurami. Rodzaj Cavia obejmuje małe zwierzęta z krótkiemi uszami i ogonem. Liczne gatunki w Płd. i środk. Ameryce. C. aperea Klein, 26 cm. dł., 9 cm. wys., u góry brunatno-żółta, od spodu szaro-brunatna z białawemi nogami, żyje w pampasach Brazylji i Paragwaju. C. cutleri Benn., pochodząca z Peru, stanowi prototyp już przez Inkasów hodowanej świnki morskiej, podobnie C. porcellus L. Hodowana pospolicie m. świnka jest zwierzęciem 20—24 cm. dł., pstro, czarno-czerw.- żółto ubarwionem. Żywi się pokarmem roślinnym. 2 lub 3 razy do roku ma do 7 młodych naraz. W hodowli wytworzyły się różne rasy, jak długowłose angory i inne. Do tej samej rodziny należący zając stepowy (Dolichotis patagonica Shaw), 75 cm. dł., 45 cm. wys., żyje w pampasach Amer. Płd., zaś nad wodami żyje w Płd. Ameryce największy z gryzoniów, Hydrochoerus capybara (Kapibara), do 1 m. długi i 50 cm. wysoki.

Cavite, port na wyspie Luzon (Filipiny). W zatoce C. zniszczył 1 maja 1898 ameryk. admirał Dewey flotyllę hiszpańską pod Montojosem.

C. Cavour.

Cavour Camillo Benso di, hr., włoski mąż stanu, * 1810, † 1861, uczęszczał do akademji wojskowej w Turynie, studjował później ekonomję, odbył podróże po Francji i Anglji, której ustrój konstytucyjny stał się jego ideałem. 1847 założył wraz z Cesare Balbo czasopismo „Il Risorgimento". Ogłoszenie konstytucji sardyńskiej (5. III. 1848) spełniło jego życzenia. W izbie deputowanych należał do umiarkowanych liberałów. W gabinecie d'Azeglia (1850) był ministrem handlu i marynarki, od kwietnia 1851 min. skarbu. Ustąpiwszy w maju 1852, został już w listopadzie t. r. wezwany z Paryża, gdzie poznał Napoleona III., i mianowany prezydentem ministrów. Piastował równocześnie tekę skarbu, handlu i rolnictwa, i zrobił wiele dla gospodarczego dźwignięcia kraju. Od r. 1854 dąży do oswobodzenia i zjednoczenia Włoch przez związek z państwami zachodniemi. W tym celu wysłał na Krym pod gen. Lamarmora 15.000 wojska, które walczyło po stronie Francji i Anglji i sprawił, iż na kongresie paryskim (1856), mimo oporu Austrji, została poruszona sprawa włoska. W lipcu 1858 spotkał się z Napoleonem III. w Plombières, gdzie ułożono przymierze francusko - sardyńskie, nabycie Włoch płn. dla Sardynji i odstąpienie Francji Sabaudji i Nizzy. Aczkolwiek wojna 1859 wypadła niekorzystnie dla Austrji, zawarł z nią Napoleon pokój przedwstępny (11/VII), wskutek czego C. podał się do dymisji. Nie zważając na pokój zurychski zaakceptował C. przyłączenie się Parmy, Modeny, Toskanji i Romanji do Sardynji i ułagodził Napoleona, przez oddanie Sabaudji i Nizzy. C. poparł również pośrednio przedsięwzięcie sycylijskie Garibaldiego a po zwycięstwie wojsk sardyńskich pod Castelfidardo (1860) także Neapol został złączony z Sardynją. Dzieło jego zostało uwieńczone obwołaniem Wiktora Emanuela królem Włoch przez pierwszy parlament włoski 14/III. 1861, stąd czczonym jest C. jako największy mąż stanu i twórca zjednoczenia Włoch.

Cavoura kanał, wykopany dla celów irygacyjnych w Piemoncie (płn. Włochy) i łączący Pad z Ticino po przecięciu wielu rzek. Długość jego wynosi 82,3 km.

Cavum (łac.), jama; cavum dentis, komora zęba; cavum Douglasi, zagłębienie odbytowo-maciczne.

Caxias, 1. (C. das Aldeas Altas), miasto w stanie Maranhão (Brazylja) z ok. 24.000 mieszk., leży nad żeglowną rz. Itapicurú;

2.kolonja, zamieszkała przeważnie przez Włochów w stanie Rio Grande do Sul (Brazylja).

Caxias Luis Alvez de Lima, ks., marszałek brazylijski, * 1803, † 1880, dowodził wojskami braz. w wojnie z Argentyną 1851 i Paragwajem 1866—68, stał na czele ministerstwa konserwatywnego 1875—78.

Caxton William, pierwszy drukarz w Anglji, * 1421, † 1491, zaznajomił się w Kolonji z sztuką drukarską i przeszczepił ją do swej ojczyzny, gdzie wydrukował w latach 1474—91 nie mniej jak 90 dzieł, przeważnie w języku angielskim.

Cayenne, wyspa u wybrzeża francuskiej Gujany (Ameryka płd.) o 420 km.², obsadzona przez Francuzów 1604—54, należy od 1677 stale do Francji po krótkim okresie rządów angielskich i holenderskich. Od 1852 jest C. kolonją karną.

Cayenne, stolica francuskiej Gujany, leży przy ujściu rz. C. do Atlantyku, broniona od oceanu fortem, a od wnętrza kraju bagnami i lasami. Liczy 10.146 mieszk. Port, w którym skupia się prawie cały handel kolonji, jest dostępny tylko dla małych okrętów.

Cayes, Aux (Les Cayes), miasto na płd.-zach. wybrzeżu wyspy Haiti (Ameryka środk.) z ok. 15.000 mieszk. i dobrym portem.

Cayley Artur, matematyk angielski, * 1821, † 1895 jako profesor w Cambridge. Zajmował się specjalnie teorją niezmienników; dziedzinę tę pogłębił i dokonał w niej wielu odkryć. Prace jego ukazały się w 13 tomach p. t. „Collected mathematical papers" (1889—1899).

Caylus, hrabia de, archeolog francuski, * 1692, † 1765, sławny znawca kultury klasycznej; jego dzieła naukowe przyczyniły się w swoim czasie bardzo do rozwoju tej gałęzi wiedzy.

Caymans wyspy, angielski archipelag na płd. od Kuby o 230 km.² i 5.253 mieszk. Wyspy należą administracyjnie do Jamajki. Grupa składa się z 3 wysp: Wkiej Cayman, Małej Cayman i Cayman Brac, wszystkie one mają zdrowy klimat. Głównem miastem jest Georgetown.

Cazalès Jacques Antoine Marie, polityk franc., * 1752, † 1805, od 1789 przywódca partji rojalistycznej w Zgromadzeniu Nar., 1791 wyemigrował, 1803 otrzymał pozwolenie powrotu, ale nie przyjął żadnego urzędu.

Cazalla de la Sierra, miasto okręgowe w prow. Sewilla (płd. Hiszpanja), w górach Sierra Morena z 9.086 mieszk.

Cazin Jean Charles, malarz francuski, * 1841, † 1901, malował obrazy historyczne i krajobrazy.

Cazin Paul, współczesny pisarz francuski, wyróżniający się głęboką kulturą humanistyczną, przywiązaniem do tradycyj katolickich i doskonałym stylem. Obok utworów oryginalnych, jak wspomnienia z wojny („L'humaniste à la guerre") i dzieciństwa („Decadi ou la pieuse enfance") oraz cenione szkice i opowiadania, przełożył na język francuski pamiętniki Paska, utwory Weyssenhoffa, Reymonta i i. Cztery utwory tego wytrawnego znawcy polskiej kultury przetłumaczył i studjum „O sztuce pisarskiej Pawła Cazin" poprzedził J. Weyssenhoff (1928).

Cazorla, miasto okręgowe w prow. Jaén (płd. Hiszpanja) na zach. od lesistego pasma Sierra de C., które opływa rz. Gwadalkwiwir. C. liczy 9.266 mieszk.

Cazotte Jacques, pisarz francuski, autor opowieści humorystycznych, * 1719, zginął na gilotynie 1792. Napisał utrzymaną w duchu Ariosta epopeję prozą „Olivier" (1762), opowieść fantastyczną o kolorycie hiszpańskim „Le diable amoureux" (1772) i szereg baśni w stylu arabskim.

Cd, znak chemiczny pierwiastka kadmu.

C-dur (włosk. Do (ut) maggiore, franc. ut majeur, ang. C. major, oznacza gamę zbudowaną na dźwięku C. z wielką tercją.

Ce, znak chemiczny pierwiastka ceru.

Ceanothus L. (pużyrnik) z rodziny Rhamnaceae, rośnie w Ameryce płn. C. americanus L. piękny, duży krzew o delikatnych, białych kwiatkach. Korzeń służy do barwienia na czerwono. Wiele gatunków z powodu żywo barwnych kwiatów hoduje się jako ozdobne.

Ceará, stan u płn.-wsch. wybrzeży Brazylji z105.000 km.² i 1,319.000 mieszk., w tem wielu Indjan, murzynów i mieszańców. Stan rozpada się na: niskie i piaszczyste wybrzeże, lesisty i żyzny obszar górski, oraz cierpiące na brak opadów i tylko w porze deszczowej trawą porosłe wyżyny. Klimat podzwrotnikowy, ze zmniejszającą się gwałtownie ku wnętrzu kraju ilością opadów i częstemi posuchami. Ludność trudni się uprawą bawełny, kawy i trzciny cukrowej, eksploatacją lasów oraz chowem bydła na wyżynach. Istnieją tylko 2 linje kolejowe, łączące wybrzeża z wnętrzem kraju. Stolicą jest Fortaleza.

Céard Henri, pisarz francuski, (1851—1924), jako zwolennik naturalizmu udramatyzował powieść Goncourtów „Renée Mauperin" (1886), napisał sztukę obyczajową „Les résignés" (1889), poświęconą Bretanji powieść „Terrains à vendre au bord de la mer" (1906) i i.

Cebollera, La, 1. Sierra C., grupa górska w górach Iberyjskich; 2. Cerro de la C., szczyt górski w górach Kastylijskich.

Cebu, wyspa w archipelagu Filipinów o obszarze 4.697 km.² i ok. 600.000 mieszk. Wyspa jest przecięta podłużnem pasmem górskiem, wysokiem do 800 m. Stolica wyspy, również C., ma ok. 46.000 mieszk.

Cebula, 1. jest to pęd podziemny, którego oś skrócona wykształcona jest płytkowato w tak zwaną stopkę. Nabrzmiałe mięsiste liście napełnione są materjałami pokarmowemi (u cebuli kuchennej cukrem gronowym). Pączek szczytowy rozwija się w pęd nadziemny. Nowa cebula tworzy się z pączka, znajdującego się w pachwinie łuski. Zapomocą kurczenia się korzeni cebula zostaje wciągnięta w głąb; jeśli już osiągnie stały punkt, wciąganie rok rocznie postępuje o tyle, o ile podniosła się przez wzrost wegetatywny wierzchołka wzrostu. Rośliny, posiadające cebule są trwałemi bylinami. 2. Cebula używana do potraw: Allium Cepa pochodzi z Azji centralnej, uprawiana w wielu odmianach. Należy do rodziny Liliaceae.

Ceccano, miasto w prow. Rzym (Włochy środk.), nad rz. Sacco z 12.201 mieszk. Uprawa wina i oliwek.

Cecchi, 1. Giammaria, pisarz włoski (1518—1587), Florentyńczyk, autor wielu pełnych życia komedyj, fars i widowisk religijnych.

2.Antonio (* 1849, †1896), włoski podróżnik po Afryce; brał udział 1885 w pierwszej wyprawie do Massawy i badał potem wybrzeże Suaheli-Benadir. Od 1894 konsul generalny w Zanzibarze, został zamordowany na jednej z wypraw naukowych w Somali.

Cech, przymusowy związek zawodowy rzemieślników, trudniących się tem samem lub bardzo podobnem rzemiosłem. Związki te powstają w średniowieczu (w Polsce i Niemczech XIII. i XIV. w.), a mają na celu: usunięcie wzajemnej konkurencji między rzemieślnikami przez układanie taks, zatwierdzanych przez władze miejskie lub państwowe; czuwanie nad dobrocią produkcji przez nadzór nad dokładnem wykształceniem rzemieślnika, który musi przejść stopnie ucznia, czeladnika, i dopiero po zrobieniu t. zw. „majstersztyku" i odbyciu wędrówki dla uzupełnienia wykształcenia zostaje majstrem; dalej nadzór nad życiem moralnem, oraz opiekę nad wdowami i sierotami. C. jest też bractwem religijnem i był jednostką woj-

Cebule.

1. Tulipan. 2. Narcyz. 3. Irys. 4. Szafran. 5. i 8. Cebule. 6. Hiacynt.
7. i 9. Por. 10. Ząbek czosnku.

skową. Władzą cechową jest zgromadzenie majstrów pod przewodnictwem — cechmistrza. Cechy były w wiekach średnich organizacją bardzo żywotną, zapewniającą rękodzielnikom wysoką kulturę, wykształcenie i dobrobyt, o charakterze jednak wybitnie lokalnym. Dlatego też z chwilą przekształcenia się gospodarstwa miejskiego, na gospodarstwo państwowe i międzynarodowe, w którem wymiana żywszem idzie tempem i obejmuje ogromne terytorja, poczęły cechy upadać; w obecnych państwach europejskich są częściowo zupełnie zniesione, częściowo ograniczone do bardzo skromnych zadań.

Čech Svatopluk, poeta czeski, (1846—1908), rozpoczął twórczość od lirycznych poezyj i ballad, ogłosił następnie „Adamitów" (1873), potężną epopeję w 7 pieśniach z czasów ruchu husyckiego; po niej przyszły utwory epickie i liryczne, po części silnie panslawistyczne w swej tendencji, jak „Noc zimowa" („Zimni noc", 1879), utopijna wizja, ukazująca pod koniec Słowian jako władców Konstatynopola, lub „Slavia" (1884). W „Pieśniach niewolnika" (1894), pobudza C. swój naród do walki o wolność, w poematach prozą odtwarza z upodobaniem obyczaje swego ludu („Zpěvník Jana Buriana", 1894), w „Wycieczce pana Brouczka w XV. stulecie" („Nový epochální vylet pana Broučka, tentokráte do patnáctého stoletc" 1888) z żywym humorem kreśli postacie praskich mieszczuchów.

Cecha, 1. W znaczeniu ogólnem i etymologicznem właściwość pewnej rzeczy, odróżniająca ją od innej.

2. W logice każdy składnik pojęcia, treść bowiem pojęcia określamy jako sumę cech. Rozróżniamy cechy istotne i nieistotne (przypadkowe). N. p. rozumność jest cechą istotną człowieka, niebieski kolor oczu cechą nieistotną.

Cechowanie, sprawdzenie, porównanie i zaopatrzenie cechą miar i wag, oraz innych przyrządów mierniczych, przeznaczonych do użytku powszechnego. Po stwierdzeniu rzetelności danego przedmiotu (osobna ustawa określa dopuszczalne granice błędów) znaczy się przedmiot odpowiednią do materjału, trwałą cechą danego urzędu, ewentualnie wydaje się świadectwo (metrykę). Celem przeszkodzenia łatwym nadużyciom, zabrania ustawa używania niecechowanych odważników i wag, co więcej, wymaga sprawdzania tychże co pewien czas. W stolicach państw istnieją biura miar i wag, zaopatrzone we wzorce długości i masy, odtworzone na podstawie umowy międzynarodowej z prototypu metra i kilograma, przechowywanych w Bureau international des Poids et Mesures, pod Paryżem. — Cechowanie w fizyce, bardzo ważna część pracy doświadczalnej, polegająca na podporządkowaniu wskazaniom przyrządu pewnych liczb na podstawie przyjętych umów, n. p. cechowanie różnego rodzaju termometrów, oporów elektrycznych i t. p.

Cecil, szlachecka rodzina angielska, wydała trzech wybitnych mężów stanu: Sir William C., Lord Burleigh (ob.) minister Elżbiety, Sir Roger C., Lord Salisbury, minister za Jakóba I. i Lord Robert C., margr. Salisbury (ob.), minister za król. Wiktorji.

Cecil, Lord Robert, ang. mąż stanu, * 1864, od 1906 w Izbie gmin (konserwatysta), 1915 podsekret. stanu w min. spr. zagr., 1916 do lipca 1918 minister blokady, potem znów w urzęd. spr. zagr. do list. 1918, brał udział w układaniu traktatu wersalskiego, 1924 członek gabinetu Baldwina, osobisty przeciwnik Lloyd George'a.

Cecora, nazwa osady i rozległej równiny na prawym brzegu rz. Prutu o 15 km. od Jass (Rumunja) w Mołdawji, pamiętnej bitwą hetmana wkiego kor. Stan. Żółkiewskiego z Turkami (19 września 1620), po której nastąpił odwrót szczupłej armji polskiej ku płn., zakończony pogromem wojska polskiego i bohaterską śmiercią Żółkiewskiego 6 paźdz. 1620.

Cecropia L., z rodziny Moraceae, drzewo duże, o soku mlecznym, wycinanych liściach i pięknych kwiatach. Pochodzi z tropikalnej Ameryki Płd. C. peltata L. i C. palmata Willd. dostarczają kauczuku. Owoce jadalne, kory używa się do garbowania, wydrążonych pni bardzo lekkich jako podkładów do spławiania drzewa. Wyrabia się z nich także instrumenty dęte.

Cecylja, św., dziewica rzymska ze szlacheckiego rodu, patronka muzyki kościelnej; poniosła męczeństwo w drugiej połowie II-go wieku. Sztuka religijna przedstawia ją zazwyczaj grającą na organach.

Cecylji Metelli grobowiec na Via Appia koło Rzymu, dobrze zachowany, w kształcie okrągłej wieży o średnicy 29,5 metra. Napis objaśnia, że jest to grobowiec córki Caeciliusa Creticusa, żony Crassusa. Sam sarkofag marmurowy znajduje się obecnie w dziedzińcu pałacu Farnese. Wieżę włączono w średniowieczu w system fortyfikacyjny i opatrzony krenelażami (ob.).

Cecyna, góra na Bukowinie, 8 km. od Czerniowiec (Rumunja), wysoka 539 m. ze szczątkami zamku, wzniesionego tu przez Kazimierza Wielkiego w r. 1349.

Cedar Mountains, góry w Kraju Przylądkowym (płd. Afryka ang.), na wsch. od rz. Olifant, wznoszące się w szczycie Sneeuw Kop do 1.930 m.

Cedar Rapids, miasto przemysłowe w płd.-wsch. części stanu Jowa (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Red Cedar River z 45.566 mieszk. oraz przemysłem młynarskim, rzeźniczym i fabr. narzędzi rolniczych. C. zostało założone w 1849.

Cedent (łac.), jest to wierzyciel, ustępujący drogą cesji swoich praw do dłużnika osobie trzeciej (cesjonarjuszowi); dłużnik musi być o cesji zawiadomiony; zgody jego nie potrzeba; do zawiadomienia może dług spłacić ważnie pierwotnemu wierzycielowi (p. cesja).

Cedrela L. (cedrówka), z rodziny Melaniaceae z środk. i płd. Ameryki. C. odorata L. dostarcza wonnego drewna, używanego do wyrobu pudełek na papierosy, cukierniczek i t. d., drewno to nosi nazwę drzewa cedrowego.

Cedrus Lk. (cedr), drzewo szpilkowe, o szpilkach wiecznie zielonych, stojących na krótkopędach, zebrane w pęczki jak u modrzewia. Szyszki zaokrąglone, nasiona skrzydlate. C. deodata London rośnie w Himalajach do 3.900 m.

w Indjach sadzony naokoło świątyń. C. libani Barrel. rośnie w górach Małej Azji i Syrji. Gaj Salomona na górach Libanu zniszczony w czasie wojny składa się obecnie z kilkuset drzew, których wiek oceniają na 2000—3000 lat. Obwód pni wynosi 11 m. Żywica używana dawniej jako środek łagodzący i do balsamowania zwłok. Z drewna otrzymuje się wonny olejek cedrowy, szpilki wypacają słodki sok (manna cedrica). C. atlantica Manetti rośnie w górach Atlasu. Hodowane wszystkie trzy gatunki w ogrodach i parkach, w okolicach o klimacie łagodnym.

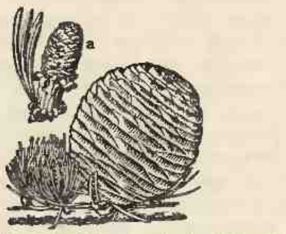

Cedrus. Szyszka ²/₃ naturalnej wielkości. a) żeński kwiat.

Ceduła giełdowa, jest to urzędowy komunikat giełdy, podający cenę towarów, papierów i walut uzyskaną na giełdzie, która to cena zwykle decyduje o ich wartości także przy wszystkich innych transakcjach (p. Giełda). — Ceny te, czyli kursy można podawać w różnorodny sposób, a więc podaje się:

1)Kursy wszystkich zawartych, a zgłoszonych transakcyj (n. p. na giełdzie w New-Yorku).

2) Kursy przeciętne, co ma znaczenie dla statystyki, ale nie dla praktyki, ponieważ ceny rzeczywiście osiągnięte mogą się od nich silnie odchylać.

3) Kursy najwyższe i najniższe, co wprawdzie daje obraz odchylenia, ale nie mówi jakie ceny osiągnięto w poszczególnych interesach, czy w ich większości.

4) Kursy początkowe (przy otwarciu giełdy) i końcowe (przy zamknięciu giełdy), co daje obraz nastroju giełdy w danej chwili. (Paryż ogłasza kursy najwyższe i najniższe obok kursów początkowych i końcowych).

5) Kursy podaży i popytu, przyczem nie wiadomo, po jakim kursie robiono transakcje (tak podaje Londyn i Berlin w wolnym obrocie).

6) Kursy początkowe i końcowe, a między niemi kursy zawieranych w czasie giełdy, a charakterystycznych transakcyj (tak podaje Berlin).

Cefalonja (Kephallenia, Kephalonia), jedna z największych i najważniejszych wysp Jońskich, naprzeciwko zatoki Patrae (Grecja zach.) z 690 km.² i ok. 50.000 mieszk. (Greków). C. tworzy razem z Itaką nomos C. z 872 km.² i 64.215 mieszk. Wyspa jest przecięta trzema wysokiemi, wapiennemi pasmami górskiemi z najwyższym szczytem Megas Soros (1620 m.). Głównemi produktami, naogół mało urodzajnej wyspy, są: winna latorośl, oliwki, ziemniaki i nieco zboża. Poza tem trudnią się mieszkańcy chowem bydła (owce, kozy) i żeglarstwem. Stolicą wyspy jest miasto Argastoli.

W 430 przed Chr. przyłączyła się C. do Związku Ateńskiego, w III. w. do Etolskiego, zaś w 189 poddała się Rzymowi. W średniowieczu należała raz do Turcji, raz do Wenecji, w 1807 do republiki Jońskiej, a od 1863 do Grecji.

Cefalù, miasto okręgowe we włoskiej prow. Palermo (Sycylja) z 13.200 mieszk., ruinami starożytnego Cephaloedium i warowni normańskiej oraz piękną katedrą z XII. w.

Cefeidy, klasa gwiazd zmiennych (p. gwiazdy); nazwa pochodzi od gwiazdy Cefeusza, której zmiany blasku są typowe dla tej klasy.

Cefeusz (łac. Cepheus), gwiazdozbiór nieba północnego. Nazwa wyprowadza się od Cefeusza, króla Etjopów, małżonka Kassjopei i ojca Andromedy.

Cegielski, 1. Hipolit, (1815—1868), początkowo filolog, później przemysłowiec polski. Studjuje w Berlinie, poczem obejmuje posadę profesora gimn. w Poznaniu, gdzie ogłasza prace, jak n. p. „O słowie polskiem", „O zasadach wychowania po szkołach wyższych" i i. W r. 1846 zakłada w Poznaniu handel żelaza, przekształcając go później w fabrykę maszyn i narzędzi rolniczych. Na arenie życia publicznego występuje jako poseł do parlamentu w Berlinie w r. 1849.

2. Stefan, syn Hipolita, (1852—1921), objąwszy po ojcu fabrykę, przekształca ją na spółkę akcyjną; w życiu publicznem bierze żywy udział, działając na polu życia społecznego i gospodarczego, jest członkiem wielu towarzystw, organizacyj i instytucyj, posłem do sejmu pruskiego i parlamentu Rzeszy niem.

Ceglie Messapico, miasto w płd.-włoskiej prow. Lecce (Apulja) z 18.422 mieszk.

Cegliński Juljan, malarz polski, * 1827 w Warszawie, † w r. 1903 tamże, uczeń Kokulara, Piwarskiego i Breslauera, malował początkowo głównie krajobrazy tatrzańskie. Do r. 1865 był współpracownikiem „Tygodnika Ilustrowanego", pracował też w najlepszych ówczesnych zakładach litograficznych i cynkograficznych w Warszawie. Prócz własnych rysunków wykonywał litografje także z dzieł innych polskich artystów. A. Pecq et Cie wydali około r. 1860 „Album de vues de Varsovie et de ses environs", wspólne dzieło litograficzne C. i A. Małuszkiewicza.

Cegła, materjał budowlany wyrabiany z gliny. C. formuje się z gliny ręcznie, lub maszynowo, poczem podsusza na powietrzu i wypala w temperaturze ok. 1000°, w kręgowych piecach Hoffmana, lub, na mniejszą skalę, w tak zwanych piecach polowych. Barwa cegieł po wypaleniu jest czerwona, gdy w glinie przeważa domieszka żelaza, lub żółta, gdy przeważa domieszka wapna. Z gliny nie zawierającej domieszek żelaza i wapna otrzymuje się cegły ogniotrwałe, t. zw. szamotowe. Dobra cegła powinna mieć czysty dźwięk, nie powinna się kruszyć, powinna być na powierzchni nieco szorstka, celem lepszego łączenia się z zaprawą i powinna być podatną przy krzesaniu młotkiem. W poszcze-

gólnych państwach istnieją przepisy ujednostajniające wymiary cegły, odpowiednio do przyjętych zwyczajów krajowych. Oprócz cegieł pełnych, wyrabia się też cegły pustakowe (wewnątrz puste), formowane w odpowiednich maszynach, i cegły porowate, zarabiane z sieczką, trocinami, lub torfem, które to materjały spalają się podczas wypalania. Takie cegły służą do wznoszenia murów, które mają być lekkie, jak ścianki działowe, wykusze, nadbudówki i t. d. Do wykładania fasad domów, które nie mają być tynkowane, używa się t. zw. cegieł okładzinowych, specjalnie starannie odrobionych, niekiedy barwnie glazurowanych.

Cehak, Adam Teofil, (pseud. Adam Stodor), * w r. 1871, poeta i krytyk literacki, m. i. wydał jedno z wcześniejszych studjów oddzielnych o Kasprowiczu (1905), tłumaczył Verlaine'a, Ibsena, Hauptmanna.

Ceiba Gärtn. z rodziny Bombaceae, duże drzewa o liściach palczastych, kwiaty duże, podobnie owoce 5-cio klapowe, napełnione wewnątrz wełną (apok), w której tkwią nasiona. Wełny tej używa się do wypychania poduszek. Rosną w Ameryce tropikalnej. Najważniejszy gatunek C. pentandra.

Cejlon (w sanskrycie: Sinhala, dziś Selan lub Tamraparni, stąd grecka Taprobane; u krajowców: Lanka, po persku i arab. — Serendib, stąd grecka: Serinda), wyspa angielska na oceanie Indyjskim, oddzielona od płd. cypla Hindostanu zatoką Manar i cieśniną Palka, ongiś była złączona z kontynentem, czego ślad zachował się w t. zw. moście Adama, t. j. szeregu podwodnych skał i ławic piaszczystych, które umożliwiły połączenie kolejowe C. z lądem stałym. Wyspa jest 435 km. długa a do 225 km. szeroka i ma 65.990 km.^{2}. Płn. część ($^1/_3$) wyspy jest lesistą równiną, szeroki pas nizin okala również od płd. góry środkowe. Z pociętej żyznemi dolinami płyty (w środku 650 m.) wznoszą się rozliczne szczyty (Adamspik 2.241 m., Pedrotallagalla 2.538 m.). Wybrzeża płn. i zach. są płaskie, płd. zaś i wsch. strome. C. jest cały masywem archaicznym; ze skarbów mineralnych występuje: grafit, szlachetne kamienie (szafiry, rubiny, kocie oczy) i sól. Z rzek największą jest 330 km. długa Mahaväli Ganga. Klimat bardziej jednostajny i zdrowszy niż w Hindostanie, obfituje w opady (1000—1250 mm., a na płd.-zach. nawet zgórą 5.000 mm.) letnie. C. posiada bogatą florę Indyj (rośliną autochtoniczną jest cynamon), podobnie i faunę.

Ludność, licząca w 1823 tylko 750.000 głów, wynosiła w 1921 r. 4,504.549 mieszk., w tem 3,015.970 Syngalezów, 1,129.699 Tamulów, 284.848 Maurów, 13.395 Europejczyków i 4.510 pierwotnych mieszkańców C., Wedda. Panującą religją jest buddaizm (2,769.805), dalej idą religje: hinduska (982.073), mahometańska (302.532) i chrześcijańska (443.400). C. ma katolickiego arcybiskupa (w Kolombo) i 2 biskupów. Ludność trudni się głównie uprawą roli (ryż, jarzyny, owoce, herbata, kakao, cynamom, kauczuk), hodowlą bydła i przemysłem (najlepiej rozwinięty: herbaciany i kauczukowy). Głównym portem i stolicą jest Kolombo. Kolonja rozpada się na 9 prowincyj. Sieć kolejowa ma 1.178 km. długości.

Historja. Już Grecy i Rzymianie wiedzieli o bogatej w drogie kamienie i korzenie wyspie Taprobane. Od 543 przed Chr. panowali nad C. przybyli z płn. Indyj książęta. W 250 przed Chr. wprowadzono buddaizm, rozszerzający się stąd wraz z kulturą hinduską na Indje Zagangesowe. W VIII. w. usadowili się na C. mahometańscy Arabowie. W 1505 zaprowadzili Portugalczycy stałą komunikację z wyspą, której wybrzeża obsadzili 1632—58 Holendrzy, którzy odstąpili C. Anglikom w 1802, a ci usunęli w 1815 ostatniego (165.) księcia C.

Cel (po grecku telos, stąd celowy — teleologiczny, po łac. finis oznacza cel, koniec), jest to punkt, do którego zdążamy, rezultat, który chcemy osiągnąć. Ponieważ musimy modyfikować nasze działanie zależnie od celu, do którego dążymy, przeto czasami jedynie znajomość celu może nam umożliwić zrozumienie czyjego postępowania. Takie tłumaczenie nazywamy tłumaczeniem przez przyczyny celowe, czyli tłumaczeniem teleologicznem. — C. strzała, ob. Strzelanie.

Čelakovský, 1. František Ladislav, czeski poeta i filolog, (1799—1852), profesor filologji słowiańskiej we Wrocławiu i w Pradze, wydał poezje („Smišene básně" 1822), wielki, na wzór Herdera, zbiór „Słowiańskich pieśni ludowych" (1822—7), „Ruže stolistá" (1840), cykl pieśni miłosnych, filozoficzno-dydaktycznych i politycznych, przekłady z Herdera, Goethego, W. Scotta i i.

2. Ladislav, syn poprzedniego, botanik czeski, (1834—1902).

Celano, miasto we włoskiej prow. Aquila (Abruzzy) z 9.487 mieszk. i starym zamkiem. Zaraz na płd. od C. leży bezodpływowe jezioro Celano lub Fucino (stare: Lacus Fucinus) na wysokości 656 m. Jezioro zostało 44—54 osuszone przez ces. Klaudjusza, a ostatecznie odwodnione i zamienione na żyzne role i łąki w 1855—69. Kotlina jeziora stanowiła w 1914 ognisko marsyjskiego trzęsienia ziemi, które zniszczyło prawie całkowicie C.

Celastrus L. (dławorośl), rodzaj należący do Celastraceae, pnącza o liściach wiecznie zielonych, kwiaty białe, niepozorne, zebrane w grona lub wiechy. C. scandens L. liana z płn. Ameryki, hodowana w Europie, oplata i dusi drzewa.

Celaya, miasto w stanie Guanajuato (Meksyk), nad Rio Laja z 24.021 mieszk. Wyrób siodeł oraz towarów wełnianych i bawełnianych.

Celebes, trzecia co do wielkości wyspa w archip. Sundajskim, należąca do Indyj holenderskich z 180.000 km.^{2} i 2,250.000 mieszk. Wyspę oblewa od płn. morze Celebes, od zach. cieśnina Makassar, od płd. morze Sundajskie i Flores, a od wsch. cieśn. Molukków. Od szerokiej części środkowej wyspy odłączają się 4 półwyspy ku płd. (Makassar), płd.-wsch., płn.-wsch. i płn. (Minahassa). Między półwyspami leżą zatoki: Boni, Tolo (Tomori) i Tomini (Gorontalo). Wyspa jest górzysta, na płd. do 3.042 m. (Lumpo-Battang), ku płn. niższa, choć tu i ówdzie znajdziemy

również obszerne, żyzne i gęsto zamieszkałe niziny. Z krótkich rzek najważniejszą jest Sadang, z jezior największem jest Posso (ok. 2.500 km.²). Szkielet wyspy jest zbudowany z granitów i silnie pofałdowanych paleozoicznych łupków i piaskowców, nigdzie nie brakuje skał wulkanicznych i czynnych wulkanów. Z kopalin występuje miedź, cyna, żelazo, nikiel, siarka i węgiel brunatny. Klimat dzięki wzniesieniu nad poziom morza i rozczłonkowaniu wyspy znośny i bogaty w opady (do 5.000 mm. rocznie). Świat roślinny i zwierzęcy, jak na całym archipelagu Malajskim bardzo bogaty. Z roślin uprawnych spotykamy ryż, kukurydzę, kawę, kakao, indygo, manjok, banany, trzcinę cukrową i tytoń. Ludność poza nielicznymi Europejczykami i Chińczykami malajska. Za ludność pierwotną uchodzą Alfurowie, zaliczani do rasy murzyńskiej. Na płd.-zach. mieszkają Makassarowie, na płd. szczep Bugi, oba te ludy przyjęły islam i utworzyły państwa. Poza tem mieszka tu żeglarski lud Badżo, powstały ze zmieszania tuziemców z napływającymi Malajami. C. jest podzielony na 3 gubernje: 1) C. z okolicznemi wyspami (Salejskie, Buton, Muna, Kabaena, Sumbawa, część Flores i i), na płd. i zach. (124.478 km.² z 2,347.645 mieszk.), ze stolicą Makassar, 2) rezydenturę Menado w części środk. i płn., ze stolicą w Menado i 3) rezydenturę Ternate (na Molukkach), obejmującą część wsch. wyspy. Ośrodkami handlu są miasta: Makassar i Menado.

H i s t o r j a: Portugalczycy założyli 1525 w Makassarze port, musieli jednak ustąpić miejsca Holendrom, którzy zawarli w 1660 układ handlowy z królem Makassaru. Od tego czasu, również dzięki wojnom z poszczególnemi państewkami i ekspedycjom przeciw Boni (w XIX. w.), utrwaliła Holandja swe posiadanie, podbijając w 1907 księstwo Gowa i resztę krajów w środku wyspy.

Celesta, nowoczesny instrument orkiestralny, zbudowany w Paryżu w r. 1886 przez A. Mustela. Jest to harmonika klawiszowa, mająca, dzięki precyzyjnym rezonatorom, miękki srebrzysty głos, podobny do dźwięku harfy.

Celestyn, imię 5 papieży, 1. C. I., 422—432, święty, potępił Pelagjanizm i Nestorjanizm.

2. C. II., 1143—44, przedtem Guido di Castello, zniósł interdykt nałożony przez Inocentego II. na Ludwika VII., króla Francji.

3. C. III., 1191—98, koronuje Henryka VI. w Rzymie na cesarza.

4. C. IV., 1241, panuje tylko 14 dni.

5. C. V., 1294, święty, jako mnich Piotr de Murrone (góra koło Neapolu), wybrany papieżem, po pięciu miesiącach zrzekł się tiary i wrócił do życia zakonnego.

Celestyn, minerał, siarczan strontu $SrSO_4$, nazwę uzyskał od niebieskiej barwy odmiany najpierw poznanej. Tworzy kryształy rombowe, równopostaciowe z barytem i bardzo do tego podobne. Tw. 3—3,5. c. wł. 3,9—4,0.

Występuje w postaci bezbarwnych lub białych kryształów przeważnie w utworach metasomatycznych, najczęściej w złożach siarki, razem z gipsem, kalcytem, aragonitem i węglowodorami (n. p. kopalnie siarki na Sycylji). Największe złoża celestynu znajdują się koło Stadtberg w Westfalji.

W Polsce występuje celestyn w Kokoszycach i Pszowie (koło Rybnika na Górnym Śląsku) w wapieniach z siarką, „Na Pomiarkach" w Truskawcu z siarką i ozokerytem, w Posądzy w kopalni siarki.

Celestyna, nieobyczajna rajfurka, główna postać hiszpańskiego dialogu dramatycznego prozą w 16 aktach „Comedia de Calisto y Melibea". W środowisku nierządnic i stręczycielek rozwija się tu miłość tragiczna dwóch istot, oddana z prawdziwą subtelnością. Utwór ten — pióra podobno Fernanda de Rojas — ukazał się w r. 1500, poczem rozszerzony został do 21 aktów (1501) i znalazł wielu naśladowców.

Celestyni, zakon założony w r. 1250 przez późniejszego papieża Celestyna V.; należał do kongregacji benedyktyńskiej.

Celibat, stan bezżenny, nie był zawsze przepisem dla duchownych. W czasach apostolskich dopuszczano do kapłaństwa nie tylko wolnych, ale i żonatych, o ile mieli inne wymagane warunki. Ponieważ jednak celibat, według nauki Pisma św., wyżej stoi od małżeństwa i czyni sposobniejszym do służby Bożej, wyrabiało się już od początków chrześcijaństwa zapatrywanie, że najodpowiedniejszym stanem dla duchownych wyższych stopni jest życie w czystości. Zapatrywanie to zostało następnie ujęte w normy prawne. W Hiszpanji ok. 306 r. synod w Ehirze zabronił małżeńskiego pożycia sługom kościoła; podobnie synody w Ancyrze i Neocezarei. Początkowo przepisy te dotyczyły głównie biskupów, kapłanów i diakonów, następnie odniesiono je również do subdiakonów (papież Leon I.), tak, iż powoli prawo celibatu zwyciężyło i weszło powszechnie w użycie. Jednak już w wieku IV. objawiają się znaczne odchylenia między praktyką kościoła wschodniego i zachodniego. Na wschodzie trzymano się łagodniejszej praktyki, pozwalając żyć w małżeństwie subdiakonom, diakonom i kapłanom, wyłączając jedynie biskupów (Synod trulański). Uchwały te mają obecnie na wschodzie charakter prawa obowiązującego. W kościele zachodnim praktyka bezżeństwa kleru o wyższych święceniach stała się prawem powszechnem już od w. VII. Kiedy u schyłku wieku IX. i przez cały X. w. wśród ogólnego zepsucia nastąpiło również rozluźnienie obyczajów duchowieństwa, wówczas i celibat nie był przestrzegany. Reformy karności podjęli się papieże wieku XI.: Leon IX., Mikołaj II., Aleksander II., a głównie Grzegorz VII. Stanowczy krok uczyniono dopiero za Kaliksta II. Na synodzie w Reims (1119) i na soborach lateraneńskim I. (1123) i later. II. (1139) wydano ustawę unieważniającą małżeństwo zawarte przez duchownego wyższych święceń. W czasie soboru trydenckiego czynili zabiegi o zniesienie celibatu cesarze Ferdynand I. i Maksymiljan II., król polski Zygmunt August i król francuski Franciszek II. Sądzono, że przez zniesienie celibatu, da się łatwiej powstrzymać szerzenie się herezji. Zwyciężyło zdanie prze-

ciwne. Sobór orzekł, że klerycy wyższych święceń nie mogą zawrzeć ważnego małżeństwa.

Celichowski Zygmunt, uczony polski, * 1845, † 1924, od r. 1869 bibljotekarz biblj. hr. Działyńskich (później Zamoyskich) w Kórniku, zasłużył się wydaniem szeregu zabytków rękopiśmiennych z zakresu historji i literatury polskiej. Najważn.: „Acta Tomiciana" (t. IX.—XIII.), „Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum" (2 t.), etc.

Celiński Sławomir, rzeźbiarz polski, * 1852 w Warszawie, uczeń Matejki w Krakowie, następnie K. Zumbuscha w Wiedniu. Po podróży do Włoch wrócił 1878 do Warszawy, gdzie wykonywał głównie portrety i rzeźby kościelne, pracował też jakiś czas w fabryce fajansów w Nieborowie, prowadził później fabrykę terakot i majolik w Gruzach na Litwie, 1889 pracował jako twórca modeli w petersburskiej fabryce porcelany. W Petersburgu wykonał też wiele popiersi potretowych. 1899—1902 przeżył w Mandżurji, skąd, po krótkim pobycie w kraju, wyjechał do Ameryki.

Celje (niem. Cilli, polska Cylleja), miasto w Słowenji, w okręgu Maribor (Jugosławja), nad rz. Sawinją z 7.754 mieszk. Przemysł skórny, w pobliżu pokłady rudy żelaznej. Posiada liczne pamiątki z czasów rzymskich i ruiny średniowiecznego zamku. Do wielkiego znaczenia doszło C. w wieku XIV., kiedy to stanowiło ośrodek znacznego hrabstwa, wyniesionego nawet w 1436 przez cesarza Zygmunta Luksemburskiego do godności księstwa. Jednego z hrabiów C. Wilhelma I. ożenił Ludwik Węgierski z córką Kazimierza Wielkiego Anną, a jedyna córka z tego małżeństwa, również Anna, została później dzięki pietyzmowi Polaków dla krwi piastowskiej drugą żoną Władysława Jagiełły. Inna przedstawicielka rodu hrabiów C., słynna ze swej rozwiązłości Barbara, była żoną cesarza Zygmunta Luksemburskiego.

Cella, (łac.) komora, spiżarnia, komnata; w starożytnych świątyniach zwano tak miejsce, gdzie stał posąg bóstwa.

Cellarius (właść. Keller) Christoph, niem. uczony i pedagog, * 1638, † 1707, profesor w Halle, przyczynił się do dźwignięcia studjów klasycznych, historycznych i geograficznych przez wydanie dzieł pisarzy łacińskich, oraz przez napisanie historji powszechnej („Historia" 1685—96) i geografji świata starożytnego („Notitia orbis antiqui" 1701—06).

Celle, miasto w pruskiej rejencji Lüneburg (płn. Niemcy), przy ujściu rz. Fuse do rz. Aller z 25.711 mieszk. i starym zamkiem (1485), który był rezydencją dawnych książąt C. Dobrze rozwinięty przemysł (tytoniowy, spożywczy, skórzany, wyrób instrumentów fizykalnych i maszyn), ogrodnictwo i handel. C. było od XIV. w. do 1705 siedzibą bocznej linji książąt brunświckich. W pokoju w Celle (5 luty 1679) przystąpiła Szwecja do pokoju w Nimwegen, otrzymując zpowrotem ks. Bremy i Verden.

Celliers Jan Frans Elias, poeta holenderski, * 1865, w płd. Afryce, najwybitniejszy przedstawiciel młodej literatury południowo-afrykańskiej, autor paru zbiorów poezyj, idylli „Martje" (1911), dramatu „Liefde en Plig" (1908) i i.

B. Cellini.

Cellini Benvenuto, włoski złotnik i rzeźbiarz, * 1500 we Florencji, † tamże. 1571, zaczął od nauki u złotnika, osiedlił się dopiero po wędrówkach w r. 1523 w Rzymie, gdzie wszedł w służbę Klemensa VII. Wprawiał się wówczas w różnych technikach, jak cięcie pieczęci, trybowanie, odlewnictwo i emaljerstwo. Od r. 1527 zmieniał miejsce pobytu, przebywał we Florencji, Mantui i znowu w Rzymie. Zamordowawszy pewnego złotnika uciekł z Rzymu i pracował we Florencji dla ks. Aleksandra do czasu aż go Klemens VII. powołał zpowrotem. W r. 1537 udał się C. do Francji, gdzie krótko przebywał na dworze Franciszka I. Po powrocie do Rzymu został za kradzież szlachetnych metali ze skarbca papieskiego skazany na dożywotnie więzienie, jednak po 2 latach uwolniony. 1540—1545 przebywa znowu na dworze francuskim, gdzie wykonuje sławną kolosalną płaskorzeźbę bronzową t. zw. nimfę z Fontainebleau, znajdującą się obecnie w paryskim Luwrze. W r. 1554 wykonał we Florencji swe najsławniejsze spiżowe dzieło: Perseusza z głową Meduzy (obecnie Loggia de' Lanzi). Z marmurowych dzieł wymienić należy Apollina z Hiacyntem i posąg Narcysa, a także naturalnej wielkości krucyfiks w Eskorialu w Madrycie. Z wielkiej ilości jego dzieł złotniczych znamy jako autentyczne tylko sławną solniczkę Franciszka I. Bardzo żywo napisana jest jego autobiografja.

Cello niedorzeczny skrót zamiast violoncello (wiolonczela) (p.), gdyż zdrobniała końcówka wyrazu „violon" ma oznaczać tutaj instrument.

Cellula (łac.), komórka (ob.).

Celoria Giovanni, włoski astronom, (1842—1920), był dyrektorem obserwatorjum w Brera koło Medjolanu. W r. 1901 wydał katalog gwiazd. Obliczył wiele orbit komet i gwiazd podwójnych. Zasłużył się także geodezji przez liczne wyznaczenia długości geograf.

Celosia L. (kurzy grzebień), należy do Amaranthaceae. Kwiaty małe i barwne. Częste zjawiska staśmienia kwiatostanów, skutkiem czego powstają twory podobne do koguciego grzebienia. C. cristata hodowana u nas w ogrodach.

Celosia.

Celowiec, słowiańska nazwa Klagenfurtu.

Celownica (luneta) zob. miernicze przyrządy.

Celsius Anders, szwedzki astronom, (* 1701, † 1744), razem z Maupertuisem dokonał w r. 1739 pomiarów południka. W r. 1740 został dyrektorem zbudowanego przez siebie obserwatorjum w Upsali. Zajmował się badaniem zorzy północnej. W swej pracy: „O mierzeniu ciepła" zaproponował przyjęcie skali stu-stopniowej, przyczem liczyć się miało od punktu wrzenia do punktu zamarzania czystej wody. Obecna skala termometru Celsiusa, odwrotnie do pierwotnej liczona, została wprowadzona w r. 1750 przez Strömera.

Celsus, 1. Aulus Cornelius, rzymski pisarz, żył w pierwszej połowie I. w. po Chr., napisał encyklopedję, z której zachowało się ośm ksiąg „de medicina". Jest to najznakomitsze rzymskie dzieło o medycynie, ważne również ponieważ jest najobszerniejszem przedstawieniem medycyny po Hippokratesie.

2. C. rzymski filozof, ze stanowiska racjonalistycznego rozpoczął około 178 po Chr. polemikę przeciw chrześcijaństwu w swem dziele „Prawdziwe słowo". Repliką na tę polemikę było dzieło Orygenesa „Contra Celsum". (przeciw C.); z dzieła tego dochowały się tylko urywki zrekonstruowane przez Glöcknera w r. 1924.

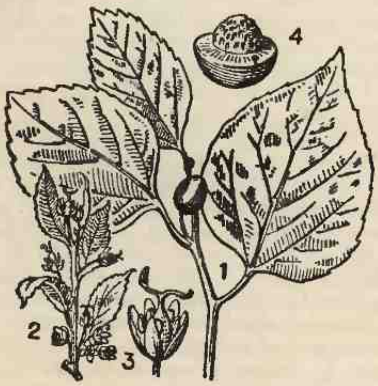

Celtis.

Celtis Tournef. (żelazne drzewo), należy do Ulmaceae, rośnie w krajach ciepłych. C. australis L., którego ojczyzną są kraje nadśródziemnomorskie aż po Tyrol, ma liście długie, kwiaty biało-zielone i czarne owoce. Drewno skutkiem twardości i słabej łupliwości wysoce cenione już w starożytności. W Ameryce rośnie C. occidentalis L., który również dostarcza drewna, służącego do różnych celów.

Celtis (także: Celtes, — właściwe nazwisko: Pickel), Konrad, wybitny humanista niemiecki, syn chłopa, * 1459, † 1508. Kształcił się w Kolonji i w Heidelbergu (pod kierunkiem Agricoli), wykładał w Erfurcie, Rostoku i Lipsku, poczem wyjechał do Włoch; w r. 1487 uwieńczony został laurem poetyckim, jako pierwszy z Niemców, przez cesarza Fryderyka III. w Norymberdze. W latach 1489—91 przebywał w Krakowie, uzupełniając swe wykształcenie humanistyczne słuchaniem wykładów matematyki i astronomji. Równocześnie szerzył tu gorliwie humanizm, wygłaszając odczyty prywatne (w uniwersytecie krótko tylko — w r. 1490 — wykładał Arystotelesa) i zakładając „Sodalitas litteraria Vistulana" („Towarzystwo literackie nadwiślańskie"). Podróżował przytem po Polsce, opisując swe wrażenia wierszem łacińskim, którym też upamiętnił miłość swą do mieszczki krakowskiej. Opuściwszy Kraków, wędrował po Niemczech, gdzie w Moguncji, Lubece i Wiedniu zakładał podobne towarzystwa, a na dworze wiedeńskim dał też inicjatywę do pierwszych przedstawień teatralnych. Ważny dla poznania obyczajów niemieckich XV. w. jest poemat C. „Situs et mores Germaniae", w „Odarum libri IV" znać głównie naśladownictwo Horacego. Żywa miłość ojczystego kraju przemawia z „De origine, situ, moribus et institutis Norimbergae libellus" (1502). Podróżami swemi przyczynił się C. niemało do wzmożenia humanizmu w Europie środkowej; wskazywał bardziej celową metodę nauczania, oczyszczał łacinę, podnosił znaczenie greki, propagował studjum starożytnych „realjów".

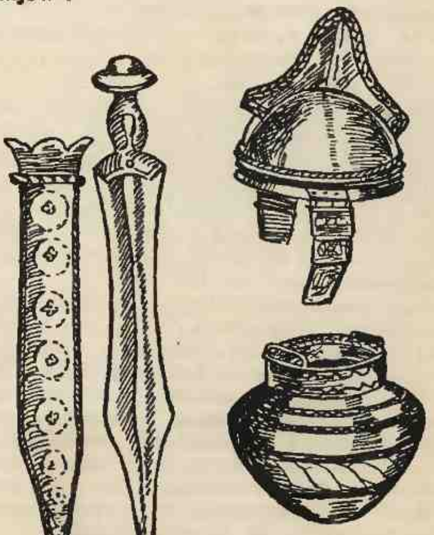

Celtyckie zabytki.
Miecz i pochwa. Szyszak. Waza bronzowa.

Celtowie (łac. Celti, Celtae) jedno z głównych plemion aryjskich w Europie. Pierwotnie mieszkali na zachód od Wezery po środk. Francję, na płd. od gór Niemieckich do Alp, na wschodzie aż po węgierską pusztę i Tatry. Później zawędrowali na południe aż do Hiszpanji, gdzie zmieszawszy się z Iberami utworzyli t. zw. plemiona celtycko-iberyjskie. (ob. Galja), na północ do Anglji.

Celtyckie zabytki.
Wielki dolmen w kształcie galerji. Monety celtyckie.

Celtyckie języki stanowią jedną z głównych odrośli w rodzinie języków indoeuropejskich, łączącą się ściślej dzięki niektórym właściwościom z grupą języków italskich. Rozpowszechnione niegdyś szeroko w Europie południowej i zachodniej, pozostawiły liczne ślady w nazwach topograficznych (Ardeny, Wogezy, Sudety; Ren, Dunaj, Saona, Marna; Wenecja, Paryż, Londyn i t. p.), obecnie jednak żyją tylko na niewielkich połaciach w Anglji i północnej Francji; około r. 1900 naliczono niewiele ponad 1½ miljona ludności mówiącej narzeczami celtyckiemi. Podział języków celtyckich przedstawia się następująco: Na kontynencie rozpowszechniony był do IV. w. po Chr. język gallijski, po którym nie zostało jednak żadnego obszernego tekstu. Na wyspach zaś odróżnia się grupę g o i d e l s k ą, na którą składają się języki: irlandzki, gaelicki oraz manx (na wyspie Man) tudzież grupę b r y t y j s k ą z językami cymryjskim (walijskim), kornijskim i bretońskim.

Celuloid. Celuloza (ob.) potraktowana kwasem azotowym, wobec kwasu siarkowego, jako środka odciągającego wodę, zamienia się w galaretowatą, żółtą masę, tak zwaną nitroceluzę (silny materjał wybuchowy). Materjał ten, wysuszony i zmielony, zarabia się na ciastowatą masę z alkoholowym roztworem kamfory i masę tę przez walcowanie i prasowanie osusza. Tak otrzymany produkt nazywa się celuloidem. Surowy celuloid jest masą żółtawą, przeźroczystą, na gorąco plastyczną, dającą się obrabiać jak metal, lub drzewo. Niemiłą wadą celuloidu jest łatwopalność. Bezbarwny celuloid używany jest do wyrobu filmów fotograficznych, zabarwiony do imitowania rogu, kości słoniowej, bursztynu, korala, masy perłowej, szyldkretu i w tych postaciach służy do wyrobu taniej galanterji i zabawek. Celuloid rozpoznać łatwo, gdyż silnie potarty wydziela zapach kamfory.

Celuloza, czyli błonnik, albo włóknik. Jest to elastyczny biały materjał, z którego zbudowana jest tkanka roślinna. Pod względem składu chemicznego jest celuloza węglowodanem o budowie drobiny $(C_6H_{10}O_5)_x$. Niektóre włókna tkackie, jak bawełna, len składają się z czystej celulozy. W zdrewniałych częściach rośliny występuje celuloza w pomieszaniu z pokrewnym, ale kruchym, więc małowartościowym materjałem, zwanym ligniną, od którego można ją chemicznie oddzielić przez kolejne gotowanie w ługu potasowym, kwasie solnym i wodzie. W ten sposób otrzymuje się dzisiaj na wielką skalę czystą celulozę z drzewa. Czysta celuloza drzewna jest podstawowym materjałem przy wyrobie papieru, sztucznego jedwabiu, celuloidu, kolodjum i materjału wybuchowego, zwanego nitrocelulozą.

Celzjan, minerał, skaleń barowy $BaAl_2Si_2O_8$, izomorfowy z jednoskośnym ortoklazem.

Cembalo, skrót zamiast Clavicembalo (p. fortepian).

Cement portlandzki, najenergiczniejszy materjał wiążący, używany do zapraw budowlanych hydraulicznych, t. j. twardniejących mimo obecności wody (ob. beton). Cement portl. otrzymuje się przez wypalenie (w wysokiej temperaturze) kamienia wapiennego, zmielonego i wysuszonego dokładnie z gliną, w stosunku dobranym stosownie do składu chemicznego tych materjałów (mniej więcej jedna część gliny na dwie części kamienia wapiennego). Wypalenie prowadzi się aż do spieczenia na twardą masę, t. zw. klinkier, który potem miele się na miałki, zielonawo-szary proszek i wprowadza w handel w workach, lub beczkach jako cement portlandzki. Wyrób tego cementu jest wynalazkiem angielskim w pierwszej połowie XIX. wieku. Wcześniej znany cement romański otrzymuje się również przez wypalenie mieszaniny gliny z kamieniem wapiennym, względnie naturalnego marglu, tylko w temperaturze niższej, nie doprowadzającej materjału do spieczenia. Jest to czerwono-brunatny proszek, wiążący słabiej od cementu portl. Cementy żużlowe wypalane z dodatkiem żużla z wysokich pieców hutniczych, zbliżone są własnościami do cementu portl.

Cementacja, albo cementowanie, jest to nazwa procesu metalurgicznego, który polega na tem, że wyroby z żelaza miękkiego nawęgla się płytko i nadaje im przez to na powierzchni twardość stali, nie zmieniając wewnątrz, właściwej dla żelaza miękkiego, ciągliwości i odporności na wstrząśnienia.

Cena (łac. pretium), jest to wartość, którą się przy wymianie musi dać wzamian za nabywane dobro, a to w gospodarce pieniężnej w pieniądzu, podczas gdy w wymianie naturalnej każdy z zamienionych towarów względnie świadczeń jest ceną drugiego. C. towaru reguluje się według podaży i popytu, które znowu zmieniają

się z wahaniami cen (zależność wzajemna). Górną granicę ceny określa wartość, ofiarowana przez nabywcę, dolną stanowią koszty produkcji sprzedawcy. Przy większej ilości sprzedających i kupujących na ukształtowanie cen wpływa decydująco konkurencja, co powoduje, że na danym rynku w danym czasie istnieje dla danego towaru tylko jedna cena. W razie możności dowolnego zwiększania produkcji, cena może tylko przejściowo znacznie przewyższać koszty produkcji, ponieważ większe zyski wiodą do zwiększenia podaży, a przez to do obniżenia ceny; z drugiej strony cena nie może być stale mniejszą od kosztów produkcji, gdyż to spowodowałoby zanik produkcji i podaży, a przez to zwyżkę cen. Klasyczna szkoła ekonomji politycznej określa cenę, pokrywającą koszty produkcji, jako cenę naturalną, koło której waha się cena rynkowa. Rozróżnienie między ceną rynkową a naturalną jest bez znaczenia dla teorji ceny. Szkoła klasyczna uważała za cenę naturalną (podobnie jak scholastycy za cenę słuszną) tę cenę, za którą z punktu widzenia wyższej etyki ma nastąpić wymiana. W najnowszych czasach próbuje ekonomja polityczna wprowadzić cenę objektywną, za którą trwale i przeciętnie dokonuje się wymiana. Cena towarów przy wymianie, przeprowadzonej między kupcami, nazywa się ceną en gros, lub ceną hurtowną; konsumenci płacą za towary cenę detaliczną, czyli sklepową. Cenę, którą płaci kupiec za towar, nazywamy cenę zakupu, przez dodanie do niej ogólnych kosztów handlowych otrzymujemy cenę kosztów własnych. Cena sprzedaży, jest zwyczajnie ceną kosztów własnych z dodatkiem, tworzącym zysk. Ceną powtórnego zakupna była w czasie inflacji cena, względnie ściślej kwota, potrzebna kupcowi dla odnowienia wysprzedanego zapasu towaru. Przez cenę monopolową rozumiemy naogół taką cenę, przy której podaż jest w stosunku do popytu ograniczona, i która przez to znacznie przewyższa koszty. Przeciwnie, przy sprzedaży za bezcen, za cenę przymusową, cena ta nie osiąga kosztów produkcji. — Ceną amatorską (pretium affectionis) nazywamy tę wyjątkowo wysoką cenę, którą ktoś płaci z osobistych względów czy zamiłowania. — Polityką cen nazywamy ogół środków, wpływających na rozwój cen. Państwowa polityka cen ma po większej części na celu utrzymanie stale na niskim poziomie ceny dóbr konsumpcyjnych, i wykluczenie dużych wahań cen wytworów produktów ciężkiego przemysłu. Dawniej osiągano to przez przymusowe ustalanie cenników, dzisiaj dąży się do tego celu przez politykę celną i dyskontową. Na tworzenie się cen produktów ciężkiego przemysłu wpływa się przez tworzenie syndykatów przymusowych (t. zw. karteli). Głównym środkiem polityki cen prywatnych stowarzyszeń jest tworzenie karteli, trustów, związków zawodowych i t. d.

Cena (łac. = uczta), główny posiłek u Rzymian spożywany około godz. 3 pop. Cena domini = Wieczerza Pańska, uczta jaką Chrystus spożył z uczniami w wieczerniku w wigilję swej męki, obrazowo także ofiara mszy św.

Cénacle, towarzyskie zgrupowanie francuskich pisarzy i artystów obozu romantycznego. Odróżnia się pierwszy C., założony w r. 1823 (Nodier, Chênedollé, Vigny, Emile i Antony Deschamps i i.) od drugiego C. z r. 1829 (W. Hugo, Balzac, Vigny, Sainte-Beuve, Delacroix, David d'Angers i i.).

Cenci Beatrice, * 1577, jako córka rzymskiego szlachcica Francesco C., kazała w porozumieniu ze swą macochą Lukrecją i bratem Giacomo zamordować swego ojca w 1598, z powodu srogiego obchodzenia się z dziećmi (chciał ją rzekomo skłonić do kazirodztwa). Stracono ją 1599. Temat ten, ponętny zwłaszcza dla romantyków, opracował Słowacki w dramacie polskim („Beatryks Cenci", zapewne 1839) i francuskim (fragmenty), Shelley w dramacie „Rodzina Cencich" 1819 (przekład polski Kasprowicza), Guerrazzi w powieści „Beatrice Cenci" (1854). Rzekomy portret B. C. w pałacu Barberinich w Rzymie jest studjum Guido Reni'ego albo Guercina.

Ceneri Monte, lesisty grzbiet górski (553 m.) w kantonie Tessin (Szwajcarja), przecięty długim 1,7 km. tunelem kolei św. Gotarda.

Cenis Mont, (Monte Cenisio), słynna, 2098 m. wysoka przełęcz w zach. Alpach na granicy Francji i Włoch, między dolinami rz. Arc i Dora Riparia, przez którą, jak się zdaje, prowadziła droga już w dawnych czasach. W średniowieczu stanowiła ona obok przełęczy Wkiego Św. Bernarda najbardziej uczęszczaną drogę w Alpach. Dzisiejsza droga została wybudowana 1802—10 z polecenia Napoleona I., lecz od czasu otwarcia tunelu (1871) jest mało używaną. Tunel długi 13 km. wznosi się w najwyższym punkcie do wysokości 1294 m. i leży 1650 m. pod wierzchołkiem góry. Tunel ten posiada bardzo doniosłe znaczenie dla komunikacji (Paryż—Brindisi).

Cenogenesis, ogólne określenie na wtórne zmiany, zachodzące w rozwoju tłumaczonym przez fylogenję. Ogranicza biogenetyczne prawo rozwoju przez zlewanie się czy też wypadanie poszczególnych stadjów rozwoju, lub też w ściślejszem znaczeniu przez rozwój przystosowawczych cech.

Cenoman, nazwa najniższego piętra formacji górnej kredy.

Cenowa (Cejnowa) Florjan Stanisław, dr. med., etnograf, publicysta i krzewiciel oświaty na Kaszubach, (* 1817 r., † 1881 r.). Był synem kowala ze Sławoszyna, Wojciecha (Wójka), stąd często podpisywał się: „Wójkasen", „sen Wójkwójca" lub „stôreho kowala sin ze Sławoszéna". Studja odbywał we Wrocławiu i Królewcu, gdzie też uzyskuje doktorat. W czasie studjów zajmuje się obok medycyny filozofją ścisłą i filologją słowiańską. W roku 1846 za udział w rewolucji zostaje uwięzionym i skazanym na śmierć; wolność uzyskuje wraz z innymi więźniami politycznymi w czasie zamieszek w r. 1848. Po uzyskaniu doktoratu osiedla się na Kaszubach, gdzie oprócz działalności lekarskiej rozwija działalność społeczną. Wraz z dr. J. Żacz-

kiem zakłada „Towarzystwo rzemięśniczo-przemésłowe kaszébsko-słowinskiého narodé“, które wkrótce upada. Jest on zwolennikiem federacji narodów, demokratą, rozwija program odrębności narodowej Kaszubów, dąży do stworzenia kaszubskiej literatury ludowej. Wszystkie te dążenia odbijają się w jego działalności publicystycznej i pisarskiej. Tę ostatnią rozwijał w dwóch kierunkach: naukowym, zbierając materjały do etnografji kaszubskiej i w pismach dla ludu.

Censitus (censuarius łac.), czynszownik, osadnik, który właścicielowi gruntu opłaca czynsz; podatnik.

Censorinus, gramatyk łaciński, napisał 238 po Chr. rozprawę „De die natali“, która, na podstawie wcześniejszych źródeł, omawia wpływ gwiazd na urodzenie człowieka, podział czasu i t. p.

Cent (z łac. centum), „setna część“. 1. Moneta zdawkowa. W Holandji = $^1/_{100}$ guldena. W Stanach Zjednoczonych Ameryki Płn. = $^1/_{100}$ dol. W rozmaitych kolonjach angielskich dzieli się rupję na 100 c., w kolonjach afrykańskich w środku przedziurawionych.

2. Miara: Grand C. pierwotna franc. miara drzewa budulcowego, 100 belek, 10,283 m.^{3}.

Centaur (łac. Centaurus), gwiazdozbiór południowy.

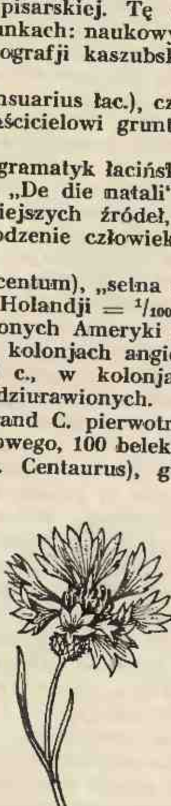

Centaurea.

Centaurea L. (chaber), należy do Compositae (złożonych), występuje głównie w Europie i klimacie umiarkowanym Azji. C. cyanus L. (ch. bławatek), chwast zbożowy, pochodzi z Sycylji, przywędrował do nas wraz ze zbożem w czasie osad palowych nadwodnych. Hodowane C. atropurpurea Waldst. et Kit. i C. macrocephala Willd. — C. behen L. z nad Eufratu dostarcza gorzkich korzeni, używanych na Wschodzie w lecznictwie. U nas rośnie dziko 19 gatunków.

Centaur

Centaurowie, według greckiego mitu dziki lud żyjący w górach Tessalji, pochodzący od Centaura, syna Iziona. W walce z Lapitami wyginęli prawie doszczętnie. Uczonym centaurem był Chiron. W sztuce greckiej przedstawiano centaura pod postacią konia z torsem i głową ludzką. Centaurowie występują często w greckiem malarstwie i plastyce, zwłaszcza w przedstawieniach grupowych na fryzach świątyń, metopach i t. p.

Centesimo, we Włoszech moneta bronzowa = $^1/_{100}$ lira, podobnie w Urugwaju i Wenezueli = $^1/_{100}$ peza. Porówn. też centavo.

Cent-gardes (gwardja stu), straż przyboczna władców francuskich, stworzona 1474 przez Ludwika XI. ze stu szlachciców, z których każdy musiał zkolei uzbroić po dwóch łuczników. Później nazywała się „garde du corps“.

Centime (franc.), moneta zdawkowa = $^1/_{100}$ franka we Francji, Belgji, Luksemburgu, Haiti i Szwajcarji.

Centnar (z łac. centnarius, t. j. zawierający 100), jednostka masy, mająca zastosowanie w handlu. Wartość jego ulegała z biegiem czasu rozmaitym zmianom. Obecnie centnar metryczny odpowiada masie 100 kg., centnar zwykły masie 50 kg.

Centnerszwer Mieczysław, (* 1873 w Warszawie), chemik polski. Jeden z najwybitniejszych uczniów słynnego fizyko-chemika Ostwalda, u którego studjował równocześnie ze znanymi fizyko-chemikami polskimi Szyszkowskim i Zawidzkim. W pracy doktorskiej badał kinetykę utleniania fosforu i przyczyny jego świecenia. Następnie zostaje asystentem Waldena w Politechnice Ryskiej i wykonuje szereg wybitnych prac nad przewodnictwem elektrycznem niewodnych roztworów, na podstawie których zostaje magistrem chemji uniwersytetu petersburskiego i docentem chemji fizycznej Politechniki Ryskiej. Po powstaniu Łotwy zostaje mianowany profesorem chemji uniwersytetu w Rydze. Wykonuje szereg prac nad szybkością rozpuszczania się metali w kwasach, dalej prace statystyczne nad równowagą termiczną węglanów i t. p. Po polsku wydał ślicznie napisane szkice z historji chemji. Obecnie został powołany na katedrę chemji fizycznej uniwersytetu warszawskiego.

Cent nouvelles nouvelles, najstarszy francuski zbiór nowel, przypisywany dawniej Antoniemu de la Sale, powstał ok. r. 1462 w Brabancji. W sposób prosty i pozbawiony uroszczeń artystycznych, ujmuje on śliskie naogół tematy, przejęte z starych komedyj, nowel włoskich Boccaccia i fars Poggia. Drukowany po raz pierwszy w r. 1486.

Cento (łac.), właściwie suknia zeszyta z łachmanów i strzępów, następnie — poemat sklecony z poszczególnych wierszy znanych pisarzy (zwłaszcza Homera i Wergilego). Ten rodzaj poezji stosowany był w późnej starożytności i w średniowieczu do tematów chrześcijańskich; tak n. p. zachowały się z czasów bizantyńskich biblijne opowieści złożone z wierszy Homera, a także „Chrystus cierpiący“ („Christus patiens“), będący zlepkiem 2.610 wierszy

BIBLIOTEKA Nr 1021 s/s DAR POMORZA
Szkoła Morska 41811 III

Eurypidesa. Jeszcze Etienne de Pleure opiewał w ten sposób działalność Chrystusa wierszami Wergilego („Sacra Aeneis“, 1618).

Cento novelle antiche („Il Novellino“), zbiór nowel starowłoskich z XIII. w., zachowany w dwu redakcjach. Autor tego dzieła, drukowanego po raz pierwszy w r. 1525, jest nieznany. Przeważnie krótko ujęte opowieści obfitują w rysy drastyczne, świadczące o bystrej obserwacji rzeczywistości i nieraz dawały podnietę nowelistom lub komedjopisarzom Renesansu.

Centrale Pizzo, najliczniej zwiedzany dla pięknych widoków szczyt w grupie Św. Bernarda (Alpy Szwajcarskie), wysoki 3.003 m.

Central Falls City, miasto w stanie Rhode Island (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 24.174 mieszk., posiada dzięki wyzyskaniu energji wodnej rz. Seekonk dobrze rozwinięty przemysł.

Centralia, 1. miasto w płn.-amerykańskim stanie Illinois z 12.491 mieszk. i kopalniami węgla: 2. miasto w stanie Washington z 7.549 mieszk.

Centralista, p. centralizm.

Centralizacja (łac.) jest systemem, w którym wszystkie funkcje większego organizmu zbiegają się w jednym głównym punkcie środkowym i wszystkie czynności zjednoczone są w jednym ręku; przeciwieństwem jest decentralizacja, w której wszystkie części większej całości posiadają możliwą samodzielność. Centralizacja oznacza w szczególności system rządzenia, w którym wszystkie działania państwowe zależą od jednostki, która z jednego miejsca kieruje całością i poszczególnemi jej częściami, podczas gdy przy decentralizacji przeprowadzono możliwą samodzielność poszczególnych części organizmu państwowego. Centralizacja jest w swej istocie systemem monarchji absolutnej, scharakteryzowanym plastycznie w powiedzeniu przypisywanem królowi francuskiemu, Ludwikowi XIV: „L'état c'est moi“ (państwo to ja). Monarchja konstytucyjna jest formą dogodniejszą dla decentralizacji; przy decentralizacji posuniętej za daleko, istnieje niebezpieczeństwo rozbicia jedności państwowej i osłabienia jego siły. Dążenie do wprowadzenia możliwej centralizacji nazywa się centralizmem; przeciwieństwem jego jest decentralizm, federalizm względnie partykularyzm. W Polsce c e n t r a l i z m dąży do możliwego ograniczenia autonomji, czy samorządu dzielnic, województw, miast, instytucyj czy innych osób prawnych. D e c e n t r a l i z a c j a dąży do tego, by niższe jednostki administracyjne załatwiały możliwie wiele spraw w własnym zakresie działania, tak aby do władz centralnych należały tylko sprawy ogólne i kontrola nad sprawowaniem władzy przez jednostki niższego rzędu. F e d e r a l i z m uwzględniony w jednym z projektów polskiej Konstytucji, a następnie propagowany przez pewne grupy polityczne w r. 1920 odnośnie do kresów wschodnich, dążący do przetworzenia jednolitego państwa na związek zupełnie samodzielnych dzielnic, względnie krajów, nie zyskał większego oddźwięku, ani znaczenia. Przeciwstawianie centralizacji i decentralizacji występuje również odnośnie do całych resortów działań państwowych, a na ciągłe wysuwane pytanie, który z obydwóch systemów jest lepszy, nie można poprostu odpowiedzieć „ten“ lub „ów“, a to, ze względu na różnorodność funkcyj władzy państwowej. Zdrowy byt państwowy zależy raczej od wzajemnego splotu obydwóch zasad i ich harmonijnego współdziałania. Tak n. p. poszczególne części Polski mają swoje właściwości i tradycje dzielnicowe oraz różne warunki i potrzeby życiowe rozmaitych warstw ludności; to wszystko wymaga i zasługuje na specjalne traktowanie, do czego potrzebny jest koniecznie rozumnie zorganizowany samorząd, czy nawet autonomja, a więc decentralizacja. Z drugiej strony słusznie propaguje się ideę centralizacji, ideę zjednoczenia w ustawodawstwie (równość wobec prawa), zwłaszcza, że w Polsce, wobec obowiązujących dotychczas różnych kodeksów b. państw zaborczych, tworzą się między mieszkańcami danych dzielnic różnice niepożądane, a nawet niebezpieczne. Polityka zagraniczna i sprawy wojskowe wymagają bezwzględnie centralizacji, albowiem musi istnieć jednolite kierownictwo wszystkich spraw tyczących stosunków z obcemi państwami, a zjednoczenie w jednych rękach wszystkich sił zbrojnych państwa podnosi jego znaczenie militarne; to jednak nie przeszkadza wcale zdecentralizowaniu zestawiania poszczególnych formacyj wojskowych. Nie jest słusznym pogląd, że samo stworzenie samorządu już stanowi decentralizację, ponieważ administracja państwowa może być również dobrze zdecentralizowana. Należy jednak ustrój samorządów uważać za korzystniejsze pole rozwoju dla decentralizacji, a administrację państwową dla rozwoju centralizacji. — C e n t r a l i z a c j ę g o s p o d a r c z ą spotykamy również często w organizowaniu wytwórczości lub sprzedaży w jednym ręku, czy to celem zmniejszenia kosztów, czy też zwalczania konkurencji lub nadużyć.

Centralizm jest systemem centralizacji (p. centralizacja); oznaczamy również tą nazwą samo dążenie do centralizacji; stąd centralista, to zwolennik politycznego kierunku, którego dążenia mają charakter centralistyczny. W państwach złożonych z samodzielnych krajów, uważa się za centralistę nie tego, który dąży do państwa jednolitego (takiego nazywamy unitarystą), lecz tego, który pragnie, w interesie całego państwa, możliwie ograniczyć samodzielność poszczególnych krajów. Przeciwieństwem takiego centralizmu jest federalizm. Federalistów nazywamy także partykularystami.

Centralny kanał (Canal du Centre) w środk. Francji, długi 116 km., łączy od 1793 r. rz. Saônę (koło Châlon) z Loarą (pod Digoin), a więc pośrednio Atlantyk z morzem Śródziemnem.

Centranthus D. C. (kozłek czerwony) z rodziny Valerianaceae. C. ruber D. C. o kwiatach czerwonych pochodzi z krajów nadśródziemnomorskich, gdzie częsty na murach.

Centranthus.

Centrosoma (centrosom, śródciałko), malutki twór, znajdujący się w komórce. Składa się z delikatnego ziarenka centriolu, który otacza jednorodna substancja centrosoma. Podział komórki zaczyna się od podziału centrosomu, którego części wędrują do przeciwległych biegunów komórki. Jądro traci wówczas błonę, tworzy się wrzecionko środkowe, które składa się z cieniutkich, plazmatycznych nitek, rozciągających się między oboma częściami śródciałka. Po ukończeniu podziału wrzecionko zanika, zaś w skład każdej nowej komórki wchodzi jedna część niezmienionego c. (P. komórka).

Centrospermae, rząd roślin dwuliściennych wolnopłatkowych, bezokwiatowych. Zioła, rzadziej rośliny zdrewniałe. Liście bez przylistków. Kwiat o pojedynczym lub podwójnym okwiecie, jedno- lub obupłciowy. Owocolistki od 1 — ∞, gdy ∞ razem zrośnięte. Słupek zwykle jednokomorowy o 1 — ∞ zalążkach. Należą tu następujące ważniejsze rodziny: Chenopodiaceae, Amaranthaceae, Phytolaccaceae, Nyctaginaceae, Aizoaceae, Cactaceae, Portulacacaae, Caryophyllaceae i inne.

Centrum oznacza w polityce stronnictwo umiarkowane, zajmujące miejsce pośrednie pomiędzy prawicą a lewicą. W Niemczech nazwy centrum używa partja katolicka, która zorganizowała się po soborze watykańskim i upadku państwa kościelnego (1876). Programem jej było utrzymanie wolności i samodzielności kościoła katolic., i uczynienia religji chrześcijańskiej podstawą życia publicznego i prywatnego. Powstanie partji c. pchnęło t. zw. narodowych liberałów i Bismarcka do rozpoczęcia akcji prześladowczej przeciw katolicyzmowi (t. zw. walka o kulturę, „Kulturkampf", 1871—79), która jednak, zamiast złamać c., spotęgowała jego siły. C. było w dawnych Niemczech partją nawpół opozycyjną, która nieraz głosowała przeciw rządowi [(w sprawie polskiej, w sprawie t. zw. septennatu (ob.)]; w czasie wojny światowej popierała rząd, po wojnie stoi na gruncie republikańskim i bierze udział w rządach zarówno w przymierzu z socjalną demokracją, jak nacjonalistami. Głównym terenem wpływów c. są Prusy, Bawarja i Wirtembergja. Twórcą i przez długie lata przywódcą c. był Windhorst, w czasie wojny Erzberger, obecnie odgrywają największą rolę Marx i Wirth. Główne organy prasowe: „Germania" i „Kölnische Volkszeitung".

Centryfuga, albo wirówka, przyrząd mechaniczny, służący do rozdzielania mieszaniny płynów, względnie ciał stałych, tworzących zawiesinę w płynach, według ich ciężaru gatunkowego, przez działanie siły odśrodkowej. Zasadniczą częścią składową centryfugi są dwa współśrodkowe naczynia. Wewnętrzne naczynie wiruje bardzo szybko dookoła swej osi i odrzuca zawartą wewnątrz płynną mieszaninę, tem dalej od osi, im niższy jest ciężar gatunkowy materjału. O ile ściany tego naczynia są dziurkowane, zaopatrzone w sita, czy też wyłożone tkaniną, centryfuga spełnia zarazem czynność filtrującą. O ile zaś ściany te są nieprzepuszczalne, rozdział następuje na zasadzie opadania ciała cięższego w dół, które to opadanie działanie siły odśrodkowej przyspiesza. Naczynie zewnętrzne, nieruchome, spełnia rolę chwytnika i rozdzielacza. Centryfugi różnej konstrukcji mają zastosowanie w gospodarstwie wiejskiem, do odciągania śmietany z mleka i do wytrząsania miodu z plastrów pszczelnych, tudzież w przemyśle przy wielu procesach fabrykacyjnych.

Centumviri — (łac. „stu mężów"), trybunał sądowy dla spraw cywilnych w starożytnym Rzymie, zwłaszcza dla spraw spadkowych. Początkowo składał się z 3 delegatów z każdej „tribus", razem zatem ze 105 osób, za cesarstwa 180. Przewodniczyli byli kwestorowie, od czasów Augusta „Decemviri litibus judicandis" oraz t. zw. „Praetor hastarius".

Centuria, 1. grupa 100 ludzi, jednostka podziału ludu rzymskiego na klasy, którego miał dokonać Servius Tullius. Był to podział według majątku i wieku; miał swoje znaczenie przy głosowaniu w zgromadzeniach ludowych i przy zaciąganiu do służby wojskowej.

2. najmniejsza jednostka wojskowa w star. Rzymie, na czele której stał centurjon.

Centurjon.

Centurio (łac.), centurjon, dowódca rzymskiej centurji (ob.).

Cenzor, wysoki urzędnik w starożytnym Rzymie. Godność tę utworzono w r. 443 prz. Chr. w okresie walk plebejuszów z patrycjuszami. Zadanie cenzorów, których było dwóch, wybieranych na okres pięciu lat, polegało na dokonywaniu spisu obywateli, dzieleniu ich na klasy podług majątku, przeznaczeniu, kto ma służyć w jeździe i ułożeniu listy senatorów. C. wykonywał nadto kontrolę nad obyczajami, mógł udzielić t. zw. noty cenzorskiej, t. j. usunąć kogoś z senatu lub jazdy. Z czasem przeszedł w ręce c. zarząd dochodami publicznemi. Urząd c. uważany był w Rzymie za najdostojniejszy; przeznaczony zrazu wyłącznie dla patrycjuszów, od r. 339 stał się również udziałem plebejuszów. Zniesiony przez Sullę, przywrócony 70 przez Pompejusza, stanowił w dobie cesarstwa jeden z atrybutów władzy panującego.

Cenzura (łac.), dosłownie mniemanie, sąd o człowieku i sposobie jego postępowania; także orzeczenie władzy egzaminującej o wiadomościach i pracach zdającego. U Rzymian spotykamy osobną cenzurę obyczajów, wykonywaną przez urzędników, specjalnie w tym celu przez państwo ustanawianych (p. cenzor). Podobne początki jak w starożytnym Rzymie, miała cenzura obyczajowa również w średniowieczu w chrześcijańskich krajach zachodu; była ona doglądaniem przez duchownych życia w gminie. Sądy duchowne i biskupie już w pierwszym okresie monarchji frankońskiej aż do VIII. w. nakładały pokuty i kary za wszelkie przestępstwa przeciw religji, moralności i dyscyplinie kościelnej; w ciężkich przypadkach zawieszały nad winnym interdykt lub klątwę. W drugim okresie wyłoniły się z tych biskupich sądów obyczajowych t. zw. sądy wiecowe i sądy synodalne. Po wprowadzeniu reformacji protestanci ustanowili również kościelne sądy obyczajowe w gminach i parafjach (sądy presbyterjalne, konwenty kościelne i t. d.); sądy te podobnie, jak katolickie, utrzymały się, ciągle podupadając, aż do rewolucji francuskiej. Świeckie sądy obyczajowe spotykamy również poczynając od średniowiecza aż do najnowszych czasów: tak więc cechy i koła rycerskie miały swoje sądy obyczajowe i honorowe, a i dzisiaj jeszcze istnieją w pewnych zawodach sądy honorowe (p. sąd honorowy). O zniesionej obecnie cenzurze książek p. prasa. W przeciwieństwie do tego wykonywa się do dziś dnia cenzurę widowiskową, t. zn. prawo policji do zapoznania się ze sztukami, które mają być wystawione i możność zakazania wystawienia ich w całości lub częściowo, ze względów bezpieczeństwa publicznego lub moralności. — W okresach zawieszenia konstytucji n. p. w czasie wojen, władze państwowe mogą wprowadzić również cenzurę korespondencji prywatnej ze względu na bezpieczeństwo państwa.

Cenzura kościelna, jest to władza kościelna, mocą której człowiek ochrzczony i uporny może być, z powodu dokonanego przestępstwa, pozbawiony niektórych dóbr duchownych (n. p. przyjmowania sakramentów, ich szafarstwa i t. d.) na tak długo, dopóki się nie upokorzy i nie otrzyma absolucji.

Cenzus (łac. census), u Rzymian wprowadzony przez Serviusa Tulliusa, stale co pięć lat przeprowadzany podział obywateli rzymskich na pięć klas i centuryj rycerskich, a to na podstawie oceny ich majątku ziemskiego. Na tem polegał wymiar podatków, zaszeregowanie obywateli do poszczególnych oddziałów wojskowych i wogóle polityczne znaczenie jednostki. W dawniejszych czasach, cenzus był połączony z ogólnym publicznym przeglądem, który każdorazowo ustanawiano uroczyście składanemi ofiarami (lustrum), celem pokuty i oczyszczenia całego narodu rzymskiego. Nazwę ofiary pokutnej przeniesiono potem wogóle na pięcioletnie trwanie okresu cenzusu. W państwie nowożytnem przyznanie praw publicznych opiera się przeważnie nie tyle na stanie majątkowym, ile na wieku i wykształceniu, płci i zawodzie, choć i majątek również odgrywa rolę. Zależność ta ujawnia się n. p. w uzależnieniu przyznania prawa wyborczego biernego, czy czynnego od t. zw. cenzusu wieku i t. d. W średniowieczu cenzusem nazywano czynsz, daninę, którą zwyciężeni musieli płacić swym zwycięzcom. Obecnie określa się tą nazwą (w Anglji, Am. Płn., Włoszech i t. d.) urzędowy spis ludności danego państwa według płci, wieku, wyznania, majątku, zawodu i t. p. (p. spis ludności).

Cephalanthera (buławnik), storczyk o kwiatach różowych, białych lub żółtych, rosnący w lasach liściastych. U nas C. rubra Rich. (b. czerwony), C. alba Cratz. (b. wielokwiatowy) i C. longifolia Fritsch (b. mieczolistny).

Cephalanthus L. (guzikowiec) z Rubiaceae, pochodzi z Ameryki. C. occidentalis L. i u nas hodowany.

Cephalocereus Pfeiff., kaktus w kształcie słupa z bróździami pokrytemi kolcami. Pochodzi z Meksyku, u nas hodowany.

Cephalophora (greck.), tyle co ślimaki.

Cephalopoda, p. głowonogi.

Cephalotaxus S. et Zucc. należy do Coniferae, pochodzi z Japonji i Chin, u nas hodowany jako ozdobny. Owoc dojrzewa przez dwa lata. C. pendula L. et Zucc. i C. fortunei Hook. mają szpilki 6—12 cm. długości.

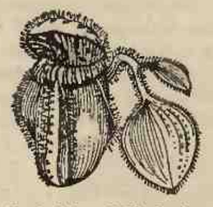

Cephalotus follicularis.

Cephalotus follicularis Labill. (wyżygłówka), jedyny rodzaj z rodziny Cephalotaceae, rośnie w zachodniej Australji. Część liści asymilująca, część dzbankowata z wieczkiem, służąca do łapania owadów. Rozpad ciała zwierzęcego uskuteczniony nie przez wydzielanie enzymów trawiących, ale przez mikroorganizmy, znajdujące się w dzbankach, przyczem roślina nie dopu-

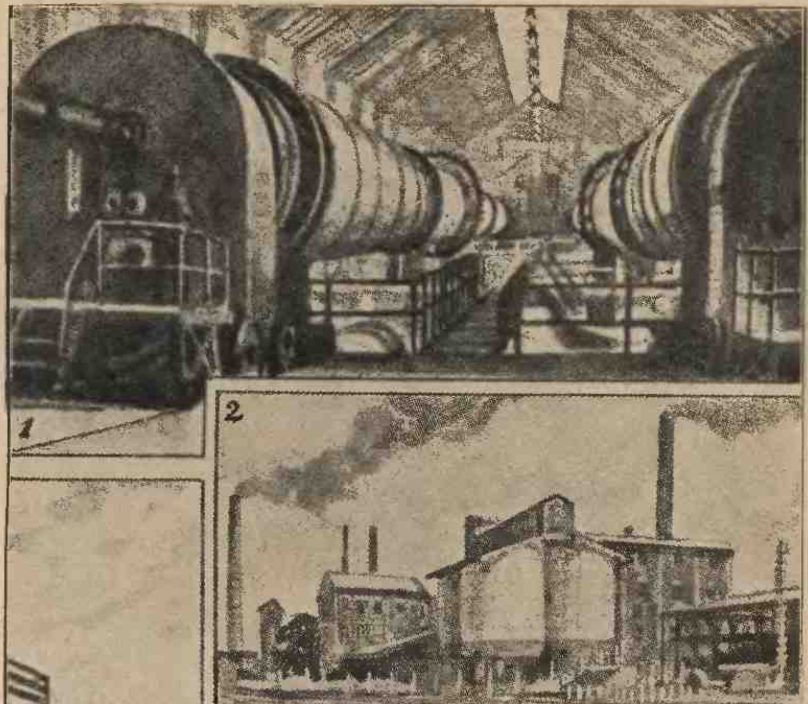

1. **Wnętrze cementowni.**
2. **Widok zewn. cementowni.**
3. **Cementownia w Kanadzie.**

Miśnia. Dzban porc. (XVIII. w.).

Florencja. Misa porc. (XVI. w.).

Miśnia. Dzban porc. (ok. 1710).

Berlin. Urna.
(Koniec XVIII. w.).

Sèvres. Waza (ok. 1770).

Fürstenberg. Waza porc.
(2-ga połowa XVIII. w.).

Capo di Monte.
Porcelana (XVIII. w.).

Ludwigsburg.
„Prawda".
(L. Beier, ok. 1765).

Berlin, Popiersie Woltera.
(Biskuit, ok. 1780).

Höchst. Wenus.
(J. P. Melchior ok. 1775).

Nymphenburg.
(F. Bustolli, ok. 1760).

Frankenthal. Biskuit.

Dama i szlachcic polski.

Wiedeń. Para taneczna.

szcza do rozwoju zwykłych bakteryj gnilnych, hamując ich rozwój wydzielinami.

Cepy, narzędzie do ręcznego młócenia zboża, składające się z lekkiego, około 2 m. długiego, drewnianego styliska, na końcu którego zawieszony jest luźno, stosunkowo ciężki, z twardego drzewa sporządzony, około 1 m. długi bijak. Żelazne c. stanowiły w średniowieczu broń do walki wręcz, używaną przez pułki piesze, bardzo groźną, bo kruszącą najlepsze zbroje.

Cer, symb. chem. Ce, pierwiastek metaliczny (c. at. 140,25), występuje głównie w minerale cerycie, złożonym krzemianie, zawierającym również neodym, prazeodym i lantan. Należy do ziem rzadkich. Okruchy stopu ceru (70%) i żelaza (30%) odpryskujące przy pocieraniu pilnikiem, zapalają się w powietrzu. Dlatego stop ten służy jako „kamień" do zapalniczek. W siatkach Auera, używanych do lamp gazowych, znajduje się ok. 1% tlenku cerowego Ce_2O_3, jako konieczny składnik.

Cera (łac.), wosk.

Ceram (Serang), największa wyspa w płd. Molukkach z 17.658 km.², należąca do holenderskiej rezydentury Amboina, a przecięta ze wsch. na zach. wysokiem (Pinaia 3.010 m.) pasmem górskiem. Klimat obfituje dzięki musonom w obfite opady, skutkiem czego rozwinęła się tu niezwykle bujna roślinność (szlachetne drzewa, palmy kokosowe i sagowe, ryż, tytoń, kakao). Ludność liczy ok. 67.000 głów. Wąska a głęboka część morza na płn. od C. i Buru nazywa się morzem Ceram.

Ceramika, sztuka formowania i wypalania przedmiotów z gliny, należy do najstarszych wytworów kultury ludzkości. Już u schyłku starszej epoki kamiennej pojawiają się naczynia gliniane; w epoce kamiennej młodszej, t. zw. neolitycznej, zdobione są nawet ornamentem. Egipcjanie i Babilończycy znali już używanie barwnej polewy (glazury), a Grecy postawili wyroby gliniane na najwyższym stopniu artystycznej i technicznej doskonałości. W średniowieczu przynieśli do Europy sztukę barwnego glazurowania wyrobów glinianych Arabowie i od nich przyjęli ją pierwsi Włosi, nadając tym wyrobom miano majoliki (ob.). Francuzi nazwali te wyroby fayence (fajans) od włoskiego miasta Faenza, skąd je sprowadzali. Te średniowieczne majoliki, względnie fajanse, były wyrobami z ciemnej gliny, założonemi warstwą nieprzeświecającej polewy, barwnie i bogato ornamentowanej. Biały fajans jest wynalazkiem francuskim z końca XVI. wieku, a najwyższa jego doskonałość przypada na wiek XVII., gdy Europa, zapoznawszy się z chińską porcelaną, siliła się dorównać jej wyrobami fajansowemi. Odkrycie pokładów czystego kaolinu w Europie, które doprowadziło w XVIII. wieku do wyrobu prawdziwej porcelany w fabrykach europejskich, zaznaczyło się upadkiem garncarstwa glinianego, które odtąd uprawiano tylko przy wyrobie przedmiotów pośledniej wartości i w przemyśle ludowym. Dopiero w połowie XIX. wieku, pod wpływem zbieraczy starożytności, którzy zwrócili uwagę na artystyczne walory średniowiecznych fajansów, powróciły francuskie zakłady ceramiczne w Sèvres, a w ślad za niemi wielkie fabryki porcelany i innych krajów, do wyrabiania artystycznych fajansów i majolik, obok porcelany.

Cerarii (Cerocensuales łac.), w średniowieczu ludzie półwolni, należący do Kościoła, którzy swoją daninę uiszczali głównie w postaci wosku na świece kościelne (porówn. także pszczelnictwo).

Cerasinus (Cerazyn) Jan, (właściwe nazwisko Kirstein), prawnik krakowski, * 1507, † 1561. Był wójtem najwyższego sądu prawa niemieckiego na Zamku Krakowskim. W r. 1556 ogłosił książeczkę (60 stron) p. t. „Enchiridion aliquot locorum", w której omówił kilkanaście kwestyj z zakresu prawa magdeburskiego prywatnego i procesowego. Książka ta była 7 razy przedrukowana (ostatni raz 1760), co świadczy o jej wielkiem użyciu przez ówczesną praktykę. Miał napisać także inną pracę „o prawie i fołdrowaniu", do dzisiaj nie dochowaną.

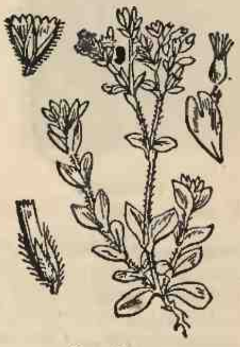

Cerastium.

Cerastium L. (rogownica), z rodziny Caryophyllaceae, zioła o liściach wąskich, wonnych, białych kwiatach. Głównie na półkuli płn.. U nas 16 gatunków, najczęstsza C. arvense (r. polna).

Cerasus, podrodzaj Prunus, p. Prunus.

Cerata, materjał nieprzemakalny, otrzymywany w ten sposób, że na podkład tkaniny bawełnianej nakłada się 3 do 8 razy cienką warstwę pokostu lnianego, zmieszanego z odpowiednim barwnikiem. Po kilkurazowem nałożeniu suszy się materjał i szlifuje pumeksem, poczem ewentualnie drukuje się na ceracie barwne wzory, względnie wyciska t. zw. groszek, przy pomocy rytowanych walców. O ile cerata ma być z połyskiem, pociąga się ją na końcu warstwą lakieru kopalowego. Cały proces fabrykacyjny odbywa się maszynowo.

Ceratites, p. amonity.

Ceratium Schrank., glon należący do Peridineae, charakterystyczny wyrostkami błony w kształcie rogów. Żyje w planktonie morskim i słodkowodnym.

Ceratodus, ryba należąca do Dipnoi. C. Forsteri do 6 stóp długi żyje w Australji.

Ceratonia L. (chleb świętojański), z podrodziny Caesalpinoidea, rośnie dziko w krajach nadśródziemnomorskich, także uprawiana. C. Siliqua L. o parzysto pierzastych, wiecznie zie-

lonych liściach, kwiaty czerwone, strąk czerwono-brunatny spłaszczony o nasionach podobnej barwy. Owoce jadalne (chleb świętojański), któremi według legendy żywił się Św. Jan Chrzciciel na pustyni. Owoce zrywa się niedojrzałe i suszy na słońcu. Zapomocą fermentacji otrzymuje się kwas i eter masłowy. Ubogiej ludności służy za pokarm. W Grecji były sprowadzane i znane jako figi egipskie, w Palestynie znane i używane na paszę dla bydła. Dawniej używano nasion jako ciężarków, stąd pochodzi nazwa karatu.

Ceratonia.
a) kwiatostan, *b)* młody owocostan, *c)* łupina z nasieniem.

Ceratophyllum L. (rogatek), z rodziny Ceratophyllaceae, rząd Polycarpicae, rośliny wodne o wąskich, widlasto podzielonych liściach, stojących w okółkach, kwiatach małych, niepozornych, jednopłciowych. Owocem orzeszek. Pyłek przenoszony zapomocą wody. C. submersum i C. demersum szeroko rozprzestrzenione, nadają się dla akwarjów.

Ceratospongiae, gąbki o szkielecie rogowym, p. gąbki.

Ceratostomella Sacc., pasorzyt, należący do woreczniaków.

Herakles poskramiający Cerbera.

Cerber (łac. Cerberus), w greckim micie trójgłowy pies, który strzegł wejścia do świata podziemnego, dokąd wszystkich wpuszczał, ale nikogo nie wypuszczał. Herakles pokonał go i związanego wyprowadził na powierzchnię ziemi.

Cerbera L. (brzęczyniec), z rodziny Apocynaceae, rośnie na wybrzeżach od Indyj Przedgangesowych aż do Nowej Kaledonji. Owoce rozsiewane falą morską. C. odollam Gärt. drzewo wysokości koło 10 m., kwiaty wonne o zapachu jaśminu, owoce twarde, nasiona trujące, wyciska się z nich olej do palenia.

Cercha, 1. Ezechiel, malarz polski w drugiej połowie XVIII. w., protegowany Stanisława Augusta, malował portrety minjaturowe. Był nauczycielem Antoniego Oleszczyńskiego i Wojciecha Stattlera.

2. Maksymiljan, malarz polski, * 1818, † 1907 w Krakowie, uczeń Bizańskiego i Stattlera; największą jego zasługą są rysunki zabytków architektury i rzeźby w Krakowie, umieszczone w dziele „Pomniki Krakowa".

3. Stanisław, malarz polski, syn Maksymiljana, * 1867 w Krakowie, studjował w Krakowie i Monachjum, skąd powróciwszy osiedlił się w Krakowie. Malował głównie portrety, krajobrazy i sceny rodzajowe. Jako historyk sztuki prowadził dalej pracę swego ojca, wydając „Pomniki Krakowa".

Cercis L. (judaszek), roślina motylkowa z podrodziny Caesalpinoideae. Drzewa o liściach prostych lub podwójnie wycinanych, rozwijających się dopiero po rozwoju kwiatów. Rośnie w płd. Europie, środkowej Azji, Japonji i Ameryce płn. C. siliquastrum L. z płd. Europy o ładnych, białych lub czerwonych kwiatach, strąk czerwonawy.

Cercle (franc.), koło, krąg, wytworne koło towarzyskie; odbywać „cercle" — udzielać się gościom w związku z przyjęciem oficjalnem lub półoficjalnem.

Cercomonas Dujj., wiciowiec, żyjący wolno lub też pasorzytny. C. intestinalis Lambl. występuje niejednokrotnie we wnętrznościach człowieka.

Cercospora Fres., grzyb, należący do Fungi Imperfecti, niszczy liście buraka, seleru, rezedy, fiołków, szparagów, czereśni, brzoskwini i wina.

Cerda, de la, hiszp. ród szlachecki, pochodzący od Fernanda de la C., najstarszego syna Alfonsa X., króla Kastylji (XIII. w.).

Cerdagne (hiszp. Cerdana), kraina we wsch. Pirenejach, należąca częścią do hiszpańskich prow.: Gerona i Lerida (stolica Puigcerda), a częścią do francuskiego depart. Pyrénées Orientales (stolica Mont Louis). W starożytności zamieszkiwali kraj celtyccy Cerretanie.

Cerealia, uroczystości religijne ku czci Cerery (porówn. tamże).

Cerebellum (łac.), móżdżek, ob. mózg.

Cerebrum (łac.), mózg, (ob.).

Cerekwica, wieś w pow. Sępolno (wojew. pomorskie), pamiętna wydaniem w r. 1454 przez Kazimierza Jagiellończyka przywileju, rozszerzającego znacznie prawa stanu szlacheckiego (zob. Statuta nieszawskie).

Ceremoniale Romanorum (łac.), opis ceremonjału, obowiązującego na dworze papieskim,

sporządzony przez papieskiego mistrza ceremonji Augusta Patrycego Piccolana z polecenia papieża Innocentego III. (1484—92).

Ceremonjał, ogół zwyczajów i form, zachowywanych podczas uroczystości publicznych, zwłaszcza religijnych i politycznych. Ceremonjał dyplomatyczny ustala honory i wyróżnienia, jakie oddają sobie dyplomaci w służbie czynnej, stosownie do posiadanego przez nich stopnia, etykietę, którą należy zachowywać przy urzędowych przyjęciach i t. p. Częścią jego jest ceremonjał kancelaryjny, wskazujący przepisy co do tytułów, jakie należy dawać państwom oraz panującym lub posłom, formy grzeczności, które potrzeba zachowywać w sporządzaniu aktów urzędowych, rodzaj pieczęci oraz papieru ewentualnie pergaminu i t. p. Naruszenie ceremonjału, uświęconego tradycją lub ustalonego w pisemnych konwencjach, może nieraz doprowadzić do poważnych następstw. Ceremonjał dworski (etykieta dworska) ustala formy wszelkich uroczystości dworskich i wogóle cały tryb życia na dworze; wedle tego ceremonjału odbywają się zaślubiny, pogrzeby, audjencje i t. p. Pieczę nad nim sprawuje marszałek dworu czyli mistrz ceremonji. Ceremonjał dworski, zrodzony na wschodzie, przyjął się w Europie, gdzie sprzyjał mu feudalny ustrój średniowieczny. Z czasem wzorem stał się francuski ceremonjał Ludwika XIV. W najnowszych czasach ceremonjał zarówno dyplomatyczny jak i dworski ulega stopniowo znacznemu uproszczeniu.

Ceremonjałem nazywa się też księga, zawierająca szczegółowe przepisy odprawiania mszy św., sprawowania sakramentów, oraz wszelkich czynności religijnych. Powszechnie znanemi ceremonjałami są mszał, pontyfikał i rytuał.

Ceres.

Ceres, staroitalska bogini plonów rolnych, równoznaczna z grecką Demeter. Kult jej został wprowadzony w Rzymie w r. 496 przed Chr. podczas klęski głodu. Obrzędy na jej cześć odprawiano w greckiej świątyni i w języku greckim, a kapłankami były Greczynki urodzone w Italji. Bogini była czczona zwłaszcza przez prosty lud, a jej świątynia znajdowała się pod opieką edylów plebejskich, którzy również mieli nadzór nad uroczystościami urządzonemi na cześć C. (Cerealia) od 12—19 kwietnia. Podczas tych uroczystości plebejusze nawzajem się odwiedzali i ugaszczali. Odnalezienie przez C. Prozerpiny (zob.) w jesieni było obchodzone uroczyście przez kobiety, które w ofierze składały pierwociny wszystkich owoców.

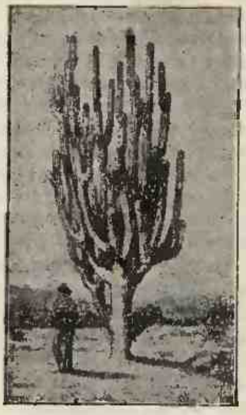

Cereus.

Cereus Mill. et Haw., kaktus o pniu grubym, pałkowatym, kanciastym, pokrytym kolcami, rzadko rozgałęzionym. Kwiaty duże, piękne, i wonne, zwykle szybko przekwitające. Na pustyniach amerykańskich. Jadalne owoce C. giganteus Engelm. C. grandiflorus Haw. z Meksyku jest pnączem, o kwiatach pięknych, białych, pachnących wanilją. Wiele gatunków dostarcza cennego drewna.

Cerezo Mateo, malarz hiszpański, * 1635, † 1685, uczeń ojca Matea i Don Juana Carreño w Madrycie, wykształcony dalej na dziełach Tycjana i van Dycka, należy do największych talentów malarskich szkoły madryckiej.

Cerezyna, produkt o właściwościach wosku. Z surowego wosku ziemnego otrzymuje się, przez rafinowanie kwasem siarkowym i chemiczne wybielenie, materjał zwany cerezyną, używany jako namiastka wosku pszczelnego, do wyrobu świec kościelnych, pasty do skór i t. p.

Cerignola, miasto we włoskiej prow. Foggia (Apulja) z 38.631 mieszk. Tu zwyciężyli 28 kwietnia 1503 Hiszpanie Francuzów.

Cerigo, włoska nazwa greckiej wyspy Kitery.

Cerinthe L. (ośmiał), z rodziny Borraginaceae o liściach, białoplamistych i żółtych kwiatach. U nas dziko: C. minor L. (o. mniejszy i C. glabra Mill. (o. alpejski), wiele gatunków hodowanych.

Cerithium, zawitka, rodzaj ślimaków, rodz. Gastropoda, podrząd Ctenobranchia, rodz. Cerithidae. C. vulgatum o skorupce wieczkowatej żyje w oceanie Atlantyckim i morzu Śródziemnem.

Cerkiew, nazwa na określenie kościołów wschodnich, t. j. tych katolickich względnie

schizmatyckich organizacyj kościelnych w Europie i w Azji, które nie trzymają się rytu łacińskiego, lecz mają swe własne obrządki.

Cerkiewnosłowiański język jest językiem liturgicznym Słowian prawosławnych (Bułgarów, Serbów, Rusi), u których przez długie wieki był też językiem literackim, odgrywając u nich podobną rolę, co na zachodzie łacina. W najstarszej swej postaci należy do narzeczy macedońsko-bułgarskich, w takiem bowiem narzeczu dokonany został najdawniejszy słowiański przekład chrześcijańskich ksiąg kościelnych przez t. zw. Apostołów słowiańskich, św. św. Cyryla (Konstantyna) i Metodjusza około r. 860. Najstarsze dochowane rękopisy, pisane bądźto głagolicą bądź też cyrylicą, (ob.) sięgają końca w. X. i zachowały najwierniej właściwości pierwotne, charakterystyczne dla t. zw. języka starocerkiewnosłowiańskiego, zwanego też niekiedy starobułgarskim. Przedstawiając najstarszą pisemnie utrwaloną fazę w rozwoju języków słowiańskich, ma ten język wyjątkowe znaczenie dla studjów slawistycznych wogóle, zwłaszcza zaś dla badań nad poszczególnemi językami słowiańskiemi.

Cerknica, miasteczko w Krainie (Jugosławja), w pobliżu Postojny, pod którem u stóp góry Jawornika znajduje się jezioro Cerknickie, 3.8 km. długie, do 0.7 km. szerokie i do 18 m. głębokie, słynne z perjodycznego zanikania wód, stojącego w związku ze zjawiskami krasowemi.

Cerna, lewoboczny dopływ Dunaju w Rumunji, uchodzący koło Orsowy.

Černohorski (Czernohorski) Bogusław, zw. Padre Boëmo, kompozytor czeski, (1684—1740), franciszkanin, regens chori w Padwie, potem w Assyżu, gdzie Tartini był jego uczniem. W 1735 przeniósł się Č. do Pragi; tam jako dyrygent w kościele św. Jakóba, wykształcił wielu uczniów (m. i. Gluck, Tuma, Zach) i stał się twórcą narodowej szkoły czeskiej. Liczne kompozycje kościelne Č. zginęły w czasie pożaru; zachowały się preludja i fugi organowe.

Černy Adolf (pseudonim: Jan Rokyta), poeta czeski (* 1864), rozpoczął ogłaszać swe utwory w latach 1894—5 w czasopismach jak „Světozor" i i. Wydał następnie szereg zbiorów: „Světla a bludičky" („Światła i ogniki", 1898), „Lilie z tvych zahrad" („Lilje z twych ogrodów", 1899) i i. Szczery przyjaciel Polski, obrońca uciśnionego narodu Serbów łużyckich, tłumaczył poetów polskich, jak Krasińskiego, Wyspiańskiego, Tuwima, Iłłakowiczównę i i., poruszając sprawy polskie w szeregu studjów i szkiców.

Ceroma, woskówka na dziobie ptaka.

Ceroni, 1. Jan Chrzciciel, architekt pierwszej połowy XVIII. w., twórca projektu kościoła OO. Franciszkanów w Warszawie; jego też projektu jest chór w kościele OO. Dominikanów przy ul. Freta. 2. Karol (Cyroni), architekt miejski w Warszawie za czasów króla Jana III., architekt królewski w r. 1714. W r. 1686 prowadził roboty przy ukończeniu kościoła OO. Kapucynów.

Ceropegia L. (lichtarz), bylina z rodziny Asclepiadaceae, rośnie w Afryce, Arabji aż do Chin i Australji. S. sandersonii Desme hodowana w szklarniach. C. candelabrum, liana o kwiatach czerwonych lub żółtych w zwisających baldachach, przyczem kwiaty podniesione w górę, tak że przypominają ustawienie świec w lichtarzu.

Cerotynowy kwas — $C_{25}H_{51}COOH$, kwas tłuszczowy, występujący w wosku pszczelnym oraz Carnauba; otrzymuje się z wosku przez gotowanie z alkoholem.

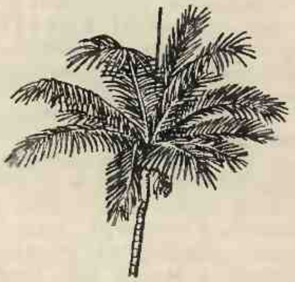

Ceroxylon andicola.

Ceroxylon H. B. Kth. (palma woskowa), palma, rosnąca w Andach, o wielu gatunkach, dostarcza wosku, pokrywającego pień, z którego się wyrabia świece.

Cerquozzi, Michelangelo, malarz włoski, * 1602, † 1660, uczeń Cavaliere d'Arpino, zyskał sławę scenami batalistycznemi, które mu zjednały przydomek „delle battaglie"; malował też sceny z życia ludu, kwiaty i owoce.

Cerretti Luigi, poeta włoski, (1738—1808), profesor wymowy, pisarz z obozu klasyków.

Cerro (hiszp.), góra, pagórek; stąd pochodzą liczne nazwy gór, przełęczy i t. p. w płd. i środk. Ameryce.

Cerro de Pasco, stolica depart. Junin (Peru), leżąca 4.350 m. nad poz. morza, na płn. krańcu wyżyny Bombón w pustej i nieurodzajnej okolicy z 13.000 mieszk. i sławnemi kopalniami srebra, odkrytemi 1630.

Cerro-Largo, departament w Urugwaju na pograniczu Brazylji (płd. Ameryka) z 63.166 mieszk. i 14.929 km.², ze stolicą Melo.

Certosa di Pavia.

Certosa (Kartuzy), nazwa klasztorów zakonu kartuzów we Włoszech. Najsławniejszy z nich to. C. pawijska, założona 1396 przez Giov. Galeazza Visconti'ego, której kościół jest jednym z najpiękniejszych zabytków wczesnego renesansu.

Certyfikat (łac.), jest to zaświadczenie, świadectwo, a więc dokument, stwierdzający pewien stan, fakt lub pewną okoliczność, n. p. certyfikat ukończenia studjów, pracy, służby, uzdolnienia, pochodzenia i t. p. — W znaczeniu gospodarczem najczęściej spotykamy się z certyfikatami, stwierdzającemi: a) kwotę zakupionej pożyczki państwowej, i kursującemi w miejscu obligacyj; b) ilość subskrybowanych, czy posiadanych akcyj, i będących dla właściciela legitymacją dla korzystania z praw akcjonarjusza czy subskrybenta; c) pochodzenie i pewne właściwości wywożonego lub przywożonego towaru (certyfikaty wywozowe lub przywozowe).

Cerularjusz Michał, patrjarcha konstantynopolitański, (1043—1058), dokonuje ostatecznie odszczepieństwa kościoła wschodniego. Zamyka kościoły i klasztory łacińskie w Carogrodzie. Usiłowania papieża Leona IX., aby doprowadzić do zgody, rozbiły się o nieprzejednaną postawę Cerularjusza. Papież posyła swych legatów do Konstantynopola, gdzie panuje szczery zwolennik jedności, cesarz Konstantyn IX. Monomach, lecz patrjarcha przeszkadza w układach. Zerwanie następuje 1054. 16 lipca zostaje złożony na ołtarzu kościoła patrjarchalnego św. Zofji w Konstantynopolu dekret ekskomuniki, rzuconej przez Leona IX. na Cerularjusza. C. strącony ze stolicy patrjarszej, umiera niepojednany z krzyżem.

Cerusyt, minerał, siarczan ołowiu $PbSO_4$, występuje w bezbarwnych lub białych rombowych kryształach, wykształconych słupowato, tabliczkowato lub piramidalnie, o różnej kombinacji ścian. Tw. 3—3,5, c. wł. 6, 4—6, 6. Połysk diamentowy lub tłusty.

Cerusyt towarzyszy złożom galeny, na której tworzy bardzo często pseudomorfozy. Największe nagromadzenia cerusytu znajdują się koło Leadville w Colorado.

Cerusyt występuje w Polsce w wielu punktach w związku z galeną: na Górnym Śląsku (Biały Szarlej, Brzozowice, Góry Tarnowskie, Radzionków), w województwie Krakowskiem (Jaworzno, Trzebionka, Ostrężnica) i w województwie Kieleckiem (Jaworznia, Miedzianka, Mrzygłów, Olkusz, Siewierz).

Cerusyt, zawierający cynk, nosi nazwę iglezjazytu.

Cervantes Saavedra Miguel de, największy pisarz hiszpański, * 1547 w Alcalá de Henares, † 1616 w Madrycie. Prawdopodobnie w r. 1568 udał się do Włoch i 1571 brał udział w bitwie morskiej pod Lepanto. Ranny, utracił władzę w prawej ręce. 1575 wpadł w ręce korsarzy berberyjskich; po pięcioletniej niewoli, w czasie której wielokrotnie i napróżno próbował ucieczki, wykupiony został 1580. Miał uczestniczyć następnie w wypadkach wojennych przeciwko Portugalji i na wyspy Azory, a jako kurjer królewski udać się do Oranu. Wiosną 1585 ukazał się romans pasterski „Galatea"; w grudniu tegoż roku poślubił C. 19-letnią Katalinę de Salazar. Niebawem zwrócił się do twórczości dramatycznej, tryb jego życia pozostał jednak nadal nieuregulowany. Zajmował różne, źle płatne stanowiska w płd. Hiszpanji (przy aprowizacji Armady), został następnie poborcą podatkowym w Granadzie (1594). Z powodu nieostrożnego narażania skarbu państwa na straty uwięziono go w r. 1597 i pozbawiono urzędu. W tym okresie powstało jego arcydzieło, „Don Quijote", którego pierwsza część ukazała się w druku z początkiem 1605. Niebawem w Valladolid napisał kilka nowel, włączonych później do zbioru „Novelas ejemplares". Od r. 1608 żył w trudnych warunkach w Madrycie. Dopiero po r. 1612 pozostało mu na starość parę pogodniejszych lat, głównie dzięki poparciu dwu wpływowych osobistości.

Cervantes.

W r. 1613 ukazują się „Novelas ejemplares" („Nowele przykładne"), w 1614, między innemi, „Viage del parnaso" („Wyprawa na Parnas"), utwór pisany tercynami, zawierający sporo ciekawego materjału autobiograficznego. Pod koniec 1615 r. pojawiają się „Ocho comedias y ocho entremeses" (Ośm dramatów i ośm intermedjów"), niegranych na scenie, oraz druga część „Don Kiszota", nieco później zaś romans awanturniczy „Los trabajós de Persiles y Sigismunda", w czterech księgach. Śmierć zastaje C. pośród planów dalszej twórczości literackiej.

Najdonioślejszym wyrazem działalności literackiej C. są: 1. jego utwory teatralne, 2. jego „Don Kiszot", 3. drobne arcydzieła nowelistyczne. 1) Jako twórca dramatyczny C. nie ma większego znaczenia. Jego „entremeses" (intermedja) są naogół pełne życia i na równi z nowelami oddają doskonale obyczaje i psychikę niższych warstw ludu, „comedias" (dramaty), natomiast są o wiele słabsze. C. z upodobaniem akcję swych sztuk umieszczał w znanym mu dobrze z niewoli Algerze. — 2) Światową sławę przyniósł C. „Ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha". Powieść ta, zamierzona pierwotnie jako parodja na ulubione podówczas romanse rycerskie, uznaje jednak równocześnie wysokie wartości ludzkie rycerskiego ideału. C. zmierza do nowej, wyższej syntezy ludzkości, łącząc idealny, spirytualistyczny pogląd na świat literatury dworno-rycerskiej z realistyczną, przyziemną mądrością życiową, uosobioną

w giermku Sancho Panzy. Don Kiszot wyrusza na poszukiwanie przygód, jak błędni rycerze w powieściach ówczesnych, które zawróciły mu głowę. Pragnie być orędownikiem słabych i uciśnionych, wspierać i oswobadzać dziewice, zwyciężać potwory wszelkiego rodzaju. Uderzą jednak o twardą zaporę świata rzeczywistych zjawisk, naraża się często na najcięższe klęski i kije: poza fantazjami szaleńca na temat błędnego rycerstwa okazuje się atoli człowiekiem mądrym i bystrym. Z niezwykle trafną intuicją artystyczną obok jego „smutnego oblicza" ukazał autor postać chłopa Sancho Panzy, przedstawiciela zdrowego rozsądku, który nie zdoła wznieść się wyżej. Ukochaną Don Kiszota jest Dulcynea z Toboso. Cała powieść dowodzi wysokiej kultury literackiej. 3) pod względem siły talentu „Nowele przykładne" nie ustępują miejsca „Don Kiszotowi". Starano się je podzielić, biorąc pod uwagę bądź to większą rolę włoskiej intrygi, bądź też silniejsze piętno hiszpańskiego realizmu. Niedolę jeńców w Algerze odtwarza „Amante liberal", w „Gitanilla" pojawia się często później powracająca „Preciosa", cyganka, mająca poprzedniczki w dawniejszej literaturze, a „Rinconete y Cortadillo" stawia przed oczy barwny obraz obyczajów Sewilli u schyłku XVI. w.

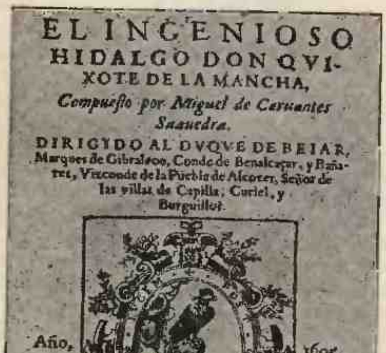
EL INGENIOSO HIDALGO DON QVIXOTE DE LA MANCHA,
Compuesto por Miguel de Ceruantes Saauedra.
DIRIGIDO AL DVQVE DE BEIAR, Marques de Gibraleon, Conde de Benalcaçar, y Bañares, Vizconde de la Puebla de Alcozer, Señor de las villas de Capilla, Curiel, y Burguillos.
Año, 1605.
CON PRIVILEGIO, EN MADRID Por Iuan de la Cuesta.
Vendese en casa de Francisco de Robles, librero del Rey nro Señor.

Karta tyt. I-szego wydania Don Kiszota.

W Polsce dawną, tradycyjną nazwą hiszpańskiego rycerza jest forma „Don Kiszot", utworzona na wzór francuskiej, Cervantes bowiem docierał do nas początkowo za pośrednictwem Francji; w nowszych dopiero czasach rozpowszechniać się poczęła forma „Don Kichot", bliższa ustalonej od połowy XVII. w. wymowie hiszpańskiej („Don Kichote"). Z przekładów polskich „Don Kiszota" najważniejsze są: Franciszka Podoskiego (1786) i Walentego Zakrzewskiego (1855), oba jednak zostawiają wiele do życzenia; wzmożone ostatnio zainteresowanie kulturą Hiszpanji wywołało też zapowiedzi nowych prób w tym kierunku. „Nowele przykładne" tłumaczyli częściowo Z. Milner (1912) i F. Baturewicz (1925). Interesujące uwagi „Na marginesie Don Kiszota" skreślił Michał Sobeski (1919).

Wpływ na literaturę polską wywarł C. zwłaszcza w okresie romantyzmu i jego ślady widać n. p. u Mickiewicza, czy to w „Dziadach" wileńskich, czy w „Panu Tadeuszu". Z C. też wyrosła fantazja sceniczna St. Miłaszewskiego „Don Kiszot" (1928).

Cervera y Topete Pascual, admirał hiszp., * 1839, † 1909, dowodził z wybuchem wojny ze Stanami Zjedn. A. P. 1898 eskadrą hiszpańską, która wyruszyła na odsiecz Santiago de Cuba i została tam zniszczona przez flotę amerykańską. C. został wzięty do niewoli.

Cervidae, Jeleniowate, rodzina przeżuwaczy pełnorogich parzystokopytnych. Ciało wydłużone, charakterystyczne rogi u samców. Jeśli brak rogów u samca, silnie rozwinięte górne kły, które u Moschus są bez korzenia. Uzębienie według wzoru $\frac{0\,1\,3\,3}{3\,1\,3\,3}$. Żołądek złożony z 4 oddziałów. Rogi, występujące tylko u samców, z wyjątkiem rena, gdzie występują u obu płci, mają walor systematyczny. Powstają one przez częściowe skostnienie skóry, otaczającej krótkie możdżenie zw. różą. Rogi są luźno połączone z różą, odpadają łatwo, corocznie, by znowu odrosnąć, tylko większe o jedno rozgałęzienie. Początkowo rogi są osłonięte omszoną skórą, która następnie zostaje zdarta przez pocieranie zwierzęcia głową o drzewa. Pierwotne C. były pozbawione rogów, tak jak to widzimy dzisiaj u starego rodzaju Moschus (piżmowiec). Tylne odnóża pokryte włosami na kształt szczoteczki. C. żyją w lasach, żywią się pokarmem roślinnym, lękliwe, w biegu rącze, wszystkie prócz oswojonego rena żyją dziko. Dzielimy je na podrodziny: 1) Protoceratineae, kopalne, żyły w eocenie i oligocenie. 2) Moschideae (Piżmowce), bezrogi samiec ma w szczęce górnej kły wystające ku dołowi; żyje w Azji środkowej. 3) Cervineae, właściwe jeleniowate o rogach rozgałęzionych z wyjątkiem Hydropotes inermis, pochodzącego ze wsch. Chin. Najwspanialej wykształcone rogi widzimy u gatunków wymarłych, znanych z dyluwjum i pliocenu (n. p. Megaceros Polycladus). Ze względu na budowę nogi i inne cechy anatomiczne dzielimy C. na Telemetacarpalia i Plesiometacarpalia. Najważniejsze gatunki należące do tej rodziny są następujące:

M o s c h u s m o s c h i f e r u s L., piżmowiec, zwierzę bezrogie o kłach wystających z szczęki górnej, żyje w górach Azji centralnej od Tybetu aż do Syberji; dostarcza piżma. Hydropotes inermis Swinh., bezrogi samiec z dużemi kłami, pochodzi ze wsch. Chin; Cervulus muntjac Zimm. żyje w płd. Azji, Jawie, Sumatrze i Borneo. Odocoileus virginianus Bodd. z płn. Ameryki, O. campestris F. Cuv. z Ameryki płd. C a p r e o l u s c a p r e o l u s L., sarna, żyje w Europie i płd.-zach. Azji, w zimie ma barwę

ochronną szarą, w lecie rdzawą; dostarcza wybornego mięsa, skóry, z której wyrabia się irchę, i rogów, z których wyrabia się rękojeści do nożów, guziki i t. d. We wzorowych gospodarstwach leśnych dokarmia się sarnę w czasie zimy.

Cervus Arystotelis Cuv. i C. axis Erxl. z Indyj Wsch.

Jeleń.

Cervus elaphus L., jeleń, żyje w Europie i Małej Azji, u nas w gęstych borach Tatr i Karpat, C. canadensis Erxl. z Ameryki Płn., C. Dama L. Daniel z krajów nadśródziemnomorskich, Alce alcex L., łoś z płn. Europy i Azji, u nas pospolity w lasach litewskich. Rangifer tarandus L., ren, żyje w arktycznej Europie, Azji i Ameryce, obie płcie mają rogi; nogi krótkie opatrzone szerokiemi racicami, skutkiem czego może łatwo biegać po

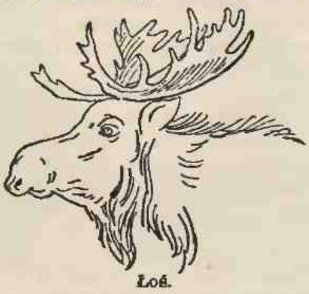

Łoś.

terenach bagnistych i śnieżnych. Żywi się mchami i porostami, hodowany dostarcza ludom północy mleka, skóry i mięsa, ponadto służy jako zwierzę pociągowe.

Renifer.

Cervix, szyja, kark; c. uteri, szyja macicy.

Cerwantyt, minerał, tlenek antymonu SbO_2, występuje w wydłużonych kryształach w Cervantes w Hiszpanji.

Ceryt, rzadki minerał, będący wodnym krzemianem ceru, lantanu i dydymu, a także wapnia i żelaza. $H_3(CaFe)$ (Ce, La, Di)$_3$ Si_3O_{13}. Połysk diamentowy, barwa brunatna do czerwonej. Tw. 5, 5. C. wł. 4, 9.

Występuje w nieregularnych skupieniach, rzadziej w rombowych kryształach w Szwecji (Ryddarshyttan).

Ces (włosk., Do bemolle, franc. Ut bémol, ang. C. flat) chromatycznie zapomocą *b* obniżony dźwięk c.

Cesalpino (Andrzej Cesalpinus), włoski filozof, botanik i lekarz, * 1519 w Arezzo, † 1603 w Rzymie. Założył ogród botaniczny w Pizie, był lekarzem papieża Klemensa VIII. Napisał: „De plantis libri XVI." (1583,1603), gdzie daje systematykę roślin na podstawie owoców, „Quaestionum medicarum libri II." (1598—1604.)

Cesarini Giuliano, kardynał, * 1398, † 1444, brał jako legat papieski w r. 1431 udział w wyprawie przeciw Husytom, przewodniczył soborowi bazylejskiemu do r. 1438, padł w walce przeciwko Turkom po klęsce pod Warną.

Cesarz (łac. caesar), tytuł używany w Rzymie przez władców państwa począwszy od C. Juliusa Octaviana. Po upadku cesarstwa zachodnio-rzymskiego (476) uważali się władcy cesarstwa wschodniego za jedynych dzierżycieli tej godności. Na zachodzie wskrzesił tytuł c. Karol W. swoją koronacją (799), podejmując przez to na nowo ideę państwa uniwersalnego, opartego na chrześcijaństwie („Święte cesarstwo rzymskie"). Za Ottona I. została godność cesarska połączona na stałe z koroną królewską w Niemczech (962). Tytuł cesarski przyjęli następnie sułtan turecki (1473) i car rosyjski (1721). W r. 1804 przyjął Franciszek II. tytuł cesarza Austrji, zaś Napoleon I. koronował się na cesarza Francuzów. W r. 1806 upada, na skutek złożenia przez Franciszka II. niem. korony cesarskiej, cesarstwo rzymskie i wraz z niem tytuł. W r. 1852 wznawia Napoleon III. tytuł „cesarza Francuzów", w r. 1871 przyjmuje Wilhelm I. tytuł cesarza niemieckiego. Od r. 1876 noszą królowie angielscy tytuł cesarzy Indyj. Tytułów cesarskich używali władcy Brazylji (1822—89) i Meksyku (1864—67) oraz Chin (221 prz. Chr. do 1911) i Japonji (od w. XV.). Cesarstwo rosyjskie upadło 1917, austrjackie i niemieckie 1918.

Cesena, miasto okręgowe w prow. Forli (płn.-wsch. Włochy) z 50.868 mieszk. Posiada starą katedrę i bogatą bibljotekę (1452 r.), galerję obrazów i nieco przemysłu. Starożytna Caesena, należała od 1355 do Państwa Kościelnego, a w latach 1378—1466 do rodziny Malatestów.

Cesja (łac. cessio) jest to przeniesienie roszczenia z dotychczasowego wierzyciela (cedenta) na osobę trzecią (cesjonarjusza), przez co ta osoba wchodzi w prawa pierwszego. Skutkiem cesji przechodzą na cesjonarjusza także prawa uboczne, jak n. p. prawo zastawu; stanowisko dłużnika nie zmienia się. W pewnych

ustawowo przepisanych warunkach następuje cesja bez trudności (cessio legis); tak n. p. ręczyciel, płacący dług, za którego zapłacenie ręczył, wchodzi w stosunku do tego dłużnika w prawa wierzyciela. — W innych wypadkach następuje cesja na podstawie zarządzenia sądu (cessio necessaria), gdy skutkiem pretensji osoby trzeciej do wierzyciela, roszczenie wierzyciela do dłużnika zajmuje się i przekazuje tejże osobie trzeciej. — Głównym wypadkiem cesji jest cesja, powstała skutkiem umowy, między dotychczasowym, a nowym wierzycielem (cessio voluntaria). Umowa taka nie wymaga współdziałania dłużnika, jednakże musi on być o cesji powiadomiony i dopóki się to nie stanie, może skutecznie zwalniać się od zobowiązania, uiszczając je dotychczasowemu wierzycielowi. Ponieważ stanowisko dłużnika skutkiem cesji nie może ulec pogorszeniu, przysługują mu te same zarzuty (w szczególności prawo kompensaty), jakie miał względem dotychczasowego wierzyciela. — Nie można cedować pretensyj, które z istoty swej mogą być świadczone tylko pierwotnemu wierzycielowi (n. p. alimenty, posag, honorarjum za lekcje i t. p.), ani takich, których cedowanie wykluczono w umowie, ani wreszcie takich, które nie podlegają zajęciu. — Kodeksy rozmaicie określają czy cedent ręczy tylko za prawdziwość pretensji (nomen verum), czy także za jej dobroć (nomen bonum), t. zn. ściągalność i do jakiej wysokości.

Cessatio a divinis (łac.) zaprzestanie odprawiania nabożeństw, z powodu ciężkiego przestępstwa dokonanego w kościele n. p. zabójstwa.

Cessio bonorum (łac.), w prawie rzymskiem dobrowolne zrzeczenie się majątku przez niewypłacalnego dłużnika na rzecz wierzycieli; chroniło ono od skutków prawnych konkursu n. p. od ograniczeń pod względem czci. Dzisiejsze prawo konkursowe nie zna c. b.

Cessio legis (łac.), forma cesji (ob. cesja).

Cesti Marc Antonio, włoski kompozytor, (1618—1669), dyrygent kościoła w Florencji, później śpiewak w kapeli papieskiej, nakoniec wicekapelmistrz cesarza Leopolda I. w Wiedniu, jeden z największych kompozytorów operowych swej epoki: „La Dori“ 1661 i „Il pomo d'oro“ 1667.

C'est la guerre! (franc.) „to jest wojna“, wojna nie zna względów.

C'est le ton qui fait la musique, (franc.) o muzyce decyduje ton.

Cestodes, p. tasiemce.

Cestrum L. (młotowiec), krzew z rodziny Solanaceae, pochodzi z tropikalnej Ameryki, u nas hodowany jako ozdobny. Ma ciemny sok jagód, który daje prawie nieścierający się niebieski atrament.

Cetacea, walenie, rząd ssących, do którego należą zwierzęta kształtu rybiego, przystosowane do życia w wodzie, b. duże, prawie wyłącznie morskie. Odnóża tylne zanikły, przednie złączone fałdami skóry, zamieniły się na płetwy. Podobne fałdy skóry tworzą na końcu ciała płetwę ogonową, ustawioną poziomo. Niektóre gatunki mają jeszcze płetwę grzbietową. Szyja krótka, nie uwydatniająca się na zewnątrz, uszy zewnętrzne nierozwinięte, oczy małe. — Szczęki uzbrojone w zęby stożkowate lub bezzębne, a wtedy z podniebienia wyrastają płyty rogowe, zw. fiszbinami. Skóra naga lub pokryta niekiedy rzadkim włosem. Pod skórą wytwarza się gruby podkład tłuszczu, chroniący od zimna i zmniejszający ciężar gatunkowy zwierzęcia. Sutki mleczne na brzuchu, młode rodzą się dobrze rozwinięte. Żyją w morzach przeważnie podbiegunowych, oddychając płucami, wypływają co pewien czas z pod wody, wyrzucając i wciągając powietrze nosem. Trzymają się gromadami. Roślino- lub mięsożerne.— Dzielą się na podrzędy: I. Mystacoceti — wieloryby bezzębne z fiszbinem. Bolena mysticetus — w. grenladzki do 24 metrów dł., do 150.000 kg. wagi. Balaenoptera musculus do 30 m. długi. Żyją w płn. Atlantyku, dostarczają tranu i fiszbinu. II. Odontoceti, wieloryby uzębione. Należą tu Physeter (catodon), p. Catodon. Monodon — norwal o występującym z górnej szczęki długim, spiralnie skręconym zębie. Delphinus (delfin) i inne.

Ceterach Willd. (doradylla), paproć z rodziny Polypodiaceae. Liście od 8 do 20 cm. długości, od strony spodniej pokryte brunatnemi łuskami. Rośnie w Europie płd. na skałach i murach.

Ceteris paribus (łac.), przy równych zresztą warunkach.

Ceterum censeo. Zdanie łac., które w całości brzmi: c. c. Carthaginem delendam esse = pozatem sądzę, że Kartaginę należy zniszczyć. Zdaniem tem Kato starszy (zob.) kończył każdą swą mowę w senacie, bez względu na to, do jakiego odnosiła się przedmiotu. C. c. używa się na określenie twierdzenia stawianego uparcie i bez wdawania się w dyskusję.

Cetina, rzeka w Dalmacji (Jugosławja), 115 km. długa, wypływa w Alpach Dynarskich, tworzy w dolnym biegu wspaniałe wodospady i uchodzi koło Almissy do Adrjatyku.

Cetina Gutierrez de, liryk hiszpański ze szkoły Garcilasa (1518(?)—1557), walczył w Niemczech i we Włoszech, ok. r. 1547 wyruszył do Meksyku. Wzorami jego są Petrarka, Ariosto i March, tematem twórczości — miłość idealna. Wprowadził do Hiszpanji madrygał.

Cetraria Ach. (płucnik),, porost z rodziny Parmeliaceae. Rośnie na pniach drzew lub w górach, wprost na podłożu. C. islandica Ach. w płn. i środkowej Europie, często wśród wrzosu; ma smak gorzki, zawiera licheninę, która pod wpływem ciepłej wody pęcznieje. W Islandji spożywa się ją w mleku, lub w czasie głodu miesza się sproszkowaną razem z mąką. Służy również jako pasza dla świń.

Cette, miasto w depart. Hérault, u stóp góry Mont Saint-Clair (płd. Francja), przy ujściu do morza Śródziemnego kanału „du Midi“, obok Marsylji najważniejszy francuski ośrodek handlu śródziemnomorskiego z 36.505 mieszk. Głównie wywozi się stąd wino, pozatem handel drzewem, zbożem, mąką, owocami, skórami, siarką, naftą (import), solą, mydłem, chemikaljami, meblami i towarami luksusowemi (eksport), głównie z Hiszpanją i Algerją.

Schwarzburg. Żebrak rosyjski. (E. Barlach, 1917).

Berlin. Koń. (E. Scharff, 1926).

Miśnia. Figurka porc. (P. Scheurich, 1917).

Kopenhaga. Waza porc. (ok. 1900).

Rosenthal. Aladyn. (G. Zschäbitz, ok. 1920).

Kopenhaga. Czara porc. (C. Olsen, ok. 1926).

Berlin. Flakon (ok. 1900).

Rörstrand. Waza porc. (1898).

Paryż. Waza kamionkowa (A. Delaherche, ok. 1900).

Figura kamionkowa. (Jean Carriès, ok. 1890).

Paryż. Waza kamionkowa. (Ch. Bigot, ok. 1900).

Altona. Waza kamionkowa. (H. Mutz, 1907).

Dzban kamionkowy. (F. H. Ehmke, 1916)

Karlsruhe. Waza gliniana. (M. Läuger, 1907).

Waza. (Schmuz-Baudiss, 1906).

Nymphenburg. Figurka majolikowa. (J. Wackerle, 1926).

Korzec.

Baranówka.

Cetyckie Alpy, część Alp Wschodnich (zob. Alpy).

Cetynja (Cetinje), stolica Czarnogóry (Jugosławja), siedziba prawosławnego arcybpa, a do 1918 króla. Posiada 5.300 mieszk. i szereg budowli publicznych z czasów królestwa, obecnie upadających. C. leży w obszernej kotlinie krasowej i jest połączona gościńcem z portem Kotorem (Cattaro). 1916—1918 była C. obsadzona przez Austrjaków.

Ceulen, 1. Ludolf van, matematyk, * 1540 w Hildesheim, † 1610 jako profesor fortyfikacji w Lejdzie. Obliczył przybliżoną wartość π (patrz koło) z dokładnością do 35. miejsca dziesiętnego (π nazywają niekiedy ludolfiną — liczbą Ludolfa).

2. Cornelis Janssens van, malarz niderlandzki, * 1593, † ok. 1664, 1618—43 portrecista w Anglji, pracował później w Holandji. Portrety jego elegancją i zasadniczym tonem przypominają dzieła van Dycka.

Ceuta, silna twierdza, port i stolica hiszpańskiego Presidios w Marokku, naprzeciwko Gibraltaru, z ok. 10.000 mieszk. trudniących się połowem sardynek i tyńczyków. Stare miasto rzymskie, potem arabskie (Sebtah), gdzie już ok. 1140 była papiernia (pierwsza na Zachodzie), zostało w 1415 zdobyte przez króla portugalskiego Jana II., a w 1580 przeszło do Hiszpanji, przy której utrzymało się mimo paru oblężeń przez Marokkańczyków (1694—1720, 1732). C. odegrała ważną rolę, jako podstawa operacyjna Hiszpanów w czasie powstania Riffenów 1923—4.

Ceutronowie, lud alpejski (Sabaudja), usiłował w r. 58 prz. Chr. powstrzymać pochód Cezara; za Klaudjusza otrzymał ius Latii.

Cevallos Pedro, hiszpań. polityk, * 1761, † 1838, był w r. 1808 w Bajonnie, jako minister spraw zagran., świadkiem postępowania Napoleona I. wobec hiszpańskiej rodziny panującej. Traktuje o tem sławne jego pismo: „Exposición de los hechos y maquinaciones que han preparado la usurpación de la corona de España“ (1808).

Cevedale Monte, szczyt w Alpach Ortlerskich, wysoki 3.774 m. Na płn.-zach. od niego znajduje się przełęcz Cevedale (3.271 m.), najkrótsze połączenie dolin Martell i Forno.

Cévennes, nazwa gór w środk. Francji, zob. Sewenny.

Cewka indukcyjna, p. elektryczna indukcja.

Cez, symb. chem. Cs, pierwiastek należący do grupy potasowców i w reakcjach swoich podobny do potasu. C. wł. 1,879, pkt. top. 26,4°. Został odkryty przez Bunsena w 1860 na drodze analizy widmowej (zob.) w wodach mineralnych w Dürkheim. Nazwę swą „Caesium“ zawdzięcza niebieskiej barwie swych linij widmowych.

Cézanne Paul, malarz francuski, prowansalczyk, * 1839, † 1906. Jeden z najznakomitszych malarzy XIX. w., założyciel nowego kierunku. Uczeń Delacroix i Courbet'a, uległ później wpływom Pissarra. Własny swój styl rozwinął po powrocie do Aix w r. 1879, gdzie pozostawał prawie w zupełnem odcięciu od świata. Stworzył w krajobrazach, martwej naturze, portretach czy aktach rytmiczny system rozkładu płaszczyzn i barw. C. wywarł bardzo wielki wpływ na młodszą generację malarzy francuskich, po — impresjonistów. Obrazy jego znajdują się w zbiorach prywatnych i wielkich galerjach.

J. Cezar.

Cezar Gajus Juljusz, rzymski mąż stanu i wódz. * 100 prz. Chr. z patrycjuszowskiej rodziny, ożeniony z Korneliją, córką Cynny, proskrybowany wskutek tego przez Sullę, lecz ułaskawiony; dopiero po jego śmierci (78) wystąpił publicznie jako oskarżyciel uczestników proskrypcyj, 70 popierał demokratyczne plany Pompejusza, 65 jako edyl kurulny zdobył łaskę ludu urządzeniem wspaniałych igrzysk, po odkryciu sprzysiężenia Katyliny starał się o ułaskawienie skazanych na śmierć. W r. 60 zawarł z Pompejuszem i Crassusem t. zw. pierwszy triumwirat, dzięki czemu został konsulem 59 i przeprowadził nową ustawę agrarną, nadającą grunta weteranom Pompejusza. Otrzymawszy jako prowincje prokonsularne obie Galje, dokonał w l. 58—50 całkowitego podboju tego kraju po Ren i Ocean, i stworzył oddaną sobie armję. Na zjeździe w Luca 56 nastąpiło odnowienie triumwiratu, który jednak rozluźnił się wskutek śmierci poślubionej Pompejuszowi córki Cezara, Julji (54) oraz Crassusa (53). Senat przerażony potęgą Cezara, rozkazał mu rozpuścić wojsko, obronę zaś Włoch powierzył Pompejuszowi (49). Cezar przekroczywszy Rubikon 10/I („Alea iacta est“), rozpoczął wojnę domową. W ciągu dwóch miesięcy opanował bez większego oporu Italję, następnie ruszył do Hiszpanji i zmusił pod Ilerdą do kapitulacji armję, dowodzoną przez legatów Pompejusza. Wróciwszy do Rzymu, otrzymał tam dyktaturę, poczem przeprawił się do Macedonji i pobił pod Pharsalos Pompejusza, 9/VIII. 48, który uciekł do Egiptu i został tam zamordowany. Udawszy się za nim rozstrzygnął C. spór o dziedzictwo między królem Ptolemeuszem, a jego siostrą Kleopatrą na rzecz tej ostatniej, znalazł się chwilowo w Aleksandrji w wielkiem niebezpieczeństwie wskutek powstania ludności (wojna aleksandryjska), pospieszył następnie do M. Azji, gdzie pokonał króla bosforańskiego Farnacesa 47 („Veni, vidi, vici“), 46 odniósł zwycięstwo nad królem numidyjskim Jubą i niedobitkami stronnictwa optymatów pod Tapsus (46).

Odtąd był C. nieograniczonym władcą, skupiającym w swojej osobie wszystkie godności republikańskie, dożywotnią dyktaturę, prawo do konsulatu, władzę trybuńską i cenzorską, oraz naczelne dowództwo nad armją (imperjum), nadto przyznano mu tytuł „ojca ojczyzny“ i oddawano cześć boską. Rządy wewnętrzne C. były niemniej świetne, niż jego triumfy orężne: zaprowadził wszędzie ład i porządek, zreformował prawo o dłużnikach, ukrócił lichwę, liczbę ludności, pobierającej bezpłatnie zboże ze spichrzy publicznych, ograniczył z 320.000 do 150.000, zato zakładał dla proletarjatu miejskiego nowe kolonje po prowincjach, nadał wielu miastom obywatelstwo, dbał o upiększenie Rzymu, przeprowadził reformę kalendarza. Rządy jego były prawdziwem dobrodziejstwem, zwłaszcza dla prowincyj. W Rzymie obawiano się jednak, że sięgnie on po koronę królewską. Ok. 60 senatorów zawiązało spisek, na którego czele stanęli pretorowie M. Brutus i C. Cassius. 15/III. 44 został C. zamordowany w senacie.

Równie wielki jako wódz i polityk, ogarniał C. wszystkie dziedziny ducha ludzkiego. Słynął z wymowy i wykształcenia, był uzdolnionym pisarzem. Jego „Commentarii de bello gallico“, opisujące pierwsze 7 lat wojny w Galji, należą do klasycznych dzieł literatury rzymskiej.

Cezarjusz, 1. święty, * 470 we Francji, † 542, zakonnik w Lerynie, potem w Arles, od r. 502 arcybiskup; ułożył dwie reguły zakonne, głośny jako mowca. Synod w Orange w 529, odprawiony pod jego przewodnictwem, potępił błędy Semipelagjańskie.

2. von Heisterbach, niemiecki zakonnik cysters, * 1170, † 1240, napisał zbiór anegdot z życia mnichów.

Cezaropapizm 1. stosunek państwa do kościoła, w którym władca świecki jest zarazem najwyższym zwierzchnikiem kościelnym n. p. dawniej car rosyjski odnośnie do kościoła prawosławnego w Rosji. 2. wdzieranie się władzy świeckiej w prawa kościelne.

Cezaryzm, system polityczny wzorujący się na rządach Cezara w Rzymie, polega na absolutnej władzy panującego, opartej na teoretycznie uznanej zasadzie zwierzchności ludu z zachowaniem form monarchji konstytucyjnej (n. p. rządy Napoleona I. i III.).

c. f., w muzyce cantus firmus (p. cantus), w plastyce: skrót zamiast curavit faciendum — kazał wystawić, wybudować.

Cęgi, żelazne szczęki do chwytania i podnoszenia ciężarów, których nie można zawiesić na haku.

cg, skrót, oznaczający centygram, t. j. setną część grama.

CGS, wyrażenie skrócone, oznaczające centymetr-gram-sekunda; w wyrażeniach złożonych układ CGS, jednostki CGS.

C. G. T. skróc. Confédération Générale du Travail, ogólny związek pracowników t. j. organizacja franc. związków zawodowych.

Chabarowo, osada w gub. Archangielsk (płn. Rosja), nad cieśniną Jugor-Szar, zamieszkała przez Samojedów i Rosjan i skupiająca w porze letniej handel z obszarami tundry dzięki komunikacji parowcowej z Archangielskiem.

Chabarowsk, stolica sowieckiej republiki Dalekiego Wschodu, leżąca przy spływie rz. Amur i Ussuri, punkt końcowy kolei Amurskiej i początkowy kolei Ussuryjskiej z 51.000 mieszk. Ważny ośrodek komunikacji i handlu futrami.

Chabas Franciszek, franc. egiptolog, 1817—1882, początkowo kupiec, później zaczął studjować (od r. 1851), staroegipski język, historję i archeologję. Główne dzieła: „Mélanges égyptologiques“, „Recherches pour servir à l'histoire de la XIX. dynastie et spécialement à celle des temps de l'Exode“. Od r. 1876 do 1880 wydawał czasopismo „L'Egyptologie“. Jego mniejsze rozprawy zebrał Maspero w „Bibliothéque égyptologique“.

Chabazyt, minerał, należący do grupy zeolitów, wodny glinokrzemian wapniowo-sodowy $CaAl_2Si_4O_{12} . 6 H_2O$, występuje w białych lub czerwonawych romboedrycznych kryształach o doskonałej łupliwości. Tw. 4—4, 5. C. wł. 2, 07—2, 15.

Występuje często razem z innemi zeolitami w próżniach skał wylewnych (bazalty i fonolity w Czechach i Szkocji), rzadziej w próżniach granitów (Strzygłów na Śląsku, Baveno nad Lago Maggiore) lub w żyłach kruszcowych (Andreasberg w Harcu, Gustavsberg w Szwecji). W Polsce chabazyt znajduje się w Tatrach.

Odmianą chabazytu jest fakolit. Do rodziny chabazytu należą takie zeolity, jak lewin, herszelit, akadjalit, gmelinit.

Chaber, p. Centaurea.

Chablais, kraina w Sabaudji (wsch. Francja), na płd. od jez. Genewskiego, tworząca obecnie okręg (arrondissement) Thonon.

Chablis, miasto w depart. Yonne (wsch. Francja), posiada 1.846 mieszk., kilka starych (XII. i XIII. w.) kościołów, a słynie ze znakomitego wina burgundzkiego C.

Chabot François, rewolucjonista francuski, * 1759, kapucyn, z wybuchem rewolucji porzucił zakon, od 1792 członek lewicy jakobińskiej w konwencie, 1794 zgilotynowany.

Chabrias, wódz ateński, wyruszył 388 prz. Chr., przeciw Persom na Cypr, 387 do Egiptu. Odwołany 386, zwyciężył Spartan 376 w bitwie morskiej pod Naxos, 369 walczył przeciw Tebom, od 360 znów w Egipcie jako wódz króla Tachosa, 357 zginął na czele floty ateńskiej w ataku na Chios.

Chabrier Emanuel, francuski kompozytor operowy, 1841—1894, żył w Paryżu, tworzył pod wpływem Wagnera: „Gwendoline“ (1886) i opera komiczna „Le roi malgré lui“ (1887).

Chabur, lewoboczny, uchodzący koło Circesium dopływ Eufratu. Liczne, źródłowe rzeki C. wypływają w górach Kara-Dagh i Tur Abdin. Ksenofont nazywa C. — Araxesem. Inny C. uchodzi ze wsch. poniżej Feszabur do Tygrysu.

Chacabuco, 1. miasto w Chile, na płn.-wsch. od Santiago, pod którem odniósł 12 lutego 1817 generał argentyński Martin zwycięstwo nad Hiszpanami.

2. miasto okręgowe w prow. Buenos Aires (Argentyna) z 10.981 mieszk.

Chachani, czynny wulkan w Peru, na płn. od Arequipy, wysoki 5.800 m.

Chacha-nobori (Chiachia), wulkan na wyspie Kunashiri w Kurylach, wysoki 2.400 m.

Chachapoyas, stolica depart. Amazonas (Peru) z ok. 4.000 mieszk. W pobliżu rozległe miasto umarłych.

Chaco, El, części Gran Chaco (zob. tamże) w Ameryce płd.; 1. terytorjum w Boliwji z ok. 120.000 km.², a zaledwie ok. 15.000 mieszk. Stolicą jest Caiza z ok. 2.500 mieszk.

2. mało zbadane terytorjum w płn. Argentynie, ciągnące się od rzek: Rio Teuco i Rio Bermejo (na płn. i wsch.) do Paragwaju i Parany, ze 136.594 km.² i ok. 50.000 mieszk., głównie obcych, mieszańców i Indjan. Kraj jest pokryty trawiastym stepem i niskiemi lasami. Mieszkańcy trudnią się głównie gospodarką drzewną, a potrosze rolnictwem (bawełna) i hodowlą bydła. Stolicą jest Resistencia nad Paraną z 8.387 mieszk.

Chaconne (włosk. Ciacona), starowłoski taniec, później samodzielny utwór instrumentalny, powolny w takcie na trzy ćwierci; występuje w nim, podobnie jak passacaglji (ob.), wybitnie rytmiczny temat w basie, stale powtarzany (ostinato); górne głosy wykonują przy każdorazowem powtórzeniu tematu nowe warjacje czyli „Couplets".

Chacornac Jean, astronom francuski, (1823—1873), z początku kupiec, później astronom w obserwatorjach w Marsylji i Paryżu, odkrył sześć planetoid i wydał ważne ekliptykalne karty nieba.

Chadderton, miasto w Lancashire (Anglja), przedmieście Oldhamu nad rz. Irk i kanałem Rochester z 28.721 mieszk. Przemysł bawełniany, chemiczny, maszynowy i kopalnie węgla.

Chadidża (Chadiga), pierwsza małżonka Mahometa, (* 555, † 619), pozyskała jako wdowa po bogatym kupcu młodego Mahometa dla swego przedsiębiorstwa, poślubiła go w 595 i stała się pierwszą jego wyznawczynią. Dwaj jej synowie zmarli wcześnie, córek miała cztery, wśród nich Fatimę (ob.).

Chadżybejski liman, niegdyś zatoka morza Czarnego, obecnie oddzielone odeń mierzeją słone jezioro, 34 km. długie, 3 km. szerokie, a do 12 m. głębokie. Z oddaloną o 8 km. Odessą jest jako miejsce kąpielowe i uzdrowisko połączony kolejką elektryczną.

Chaerophyllum L., świerząbek, z rodz. Umbelliferae (baldaszkowe). Zioła o wysokiej łodydze, pierzastych liściach i złożonych baldachach. Kwiaty białe lub blado-różowe, owoce podłużne, bocznie spłaszczone bez dzióbka. 36 gat. w Europie, u nas 5 gat.; z tych Ch. bulbosum niekiedy hodowany dla zgrubiałych, zawierających skrobię korzeni.

Chagall Marek, współczesny malarz rosyjski, * 1882, uczeń Baksta w Petersburgu, kształcony dalej w Paryżu pozostaje pod wpływem Matisse'a, Picassa, Rousseau'a i Leger'a; tematy jego obrazów brane są głównie z życia ludu rosyjskiego i przedstawiane w formach kubistycznych przy stosowaniu silnego kolorytu.

Chagos (archipelag C.), wyspy koralowe na oceanie Indyjskim, należące do Anglji (zob. archip. Czagos).

Chagres, rzeka na przesmyku Panamskim, wypływająca w Kordyljerach przybrzeżnych San Blas, a uchodząca do morza Karaibskiego. Potężna tama Gatun zamienia dolny bieg rzeki na duże, dostępne dla parowców jezioro (420 km.²).

Chagrin, francuskie określenie na skórę garbowaną, na której wyciśnięto sztuczne liczko. Po polsku skóra groszkowa. Dzisiaj groszkuje się skórę po garbowaniu przy pomocy rytowanych walców metalowych. Dawniej uskuteczniano to przed garbowaniem, przez ugniatanie zmiękczonych skór, pomiędzy które sypano twarde nasiona. Ten drugi sposób praktykowany jest jeszcze tylko czasami w przemyśle domowym na Wschodzie.

Chaibar, twierdza i oaza na płn. wsch. od Medyny, stanowiła w okresie pierwszych wypraw Mahometa punkt obrony dla okolicznego żydostwa.

Chaiber (Khaibar, Khyber), przełęcz na granicy Hindostanu i Afganistanu, 52 km. długa, prowadzi od fortu Dżamrud przez góry (1.030 m.) do Dakki nad rz. Kabul i jest po obu stronach zamknięta fortami.

Chaiber, agentura w angielskiej Płn.-zach. granicznej Prowincji (Indje) z 227.109 mieszk.

Chailar, rzeka w płn. Mandżurji, w prow. Helungkiang, wypływa w Wielkim Chinganie i łączy się z odpływem jez. Dalainor w rz. Argun.

Chailar (chińskie Hulunpéör), miasto w okręgu Hulun w płn. Mandżurji, nad rz. C. z 32.850 mieszk., urosło jako stacja kolei wsch. chińskiej i zmieniło się z nędznej osady w duże miasto.

Chaire, ob. Czaire.

Chajremon, 1. poeta dramatyczny w Atenach, ok. r. 380 przed Chr., pisał utwory mało sceniczne, nadające się raczej do lektury, posługiwał się stylem bardzo obrazowym, malarskim.

2. Stoicki filozof, za czasów Nerona w I. w. po Chr., był równocześnie egipskim kapłanem, gramatykiem i autorem historji egipskiej o tendencjach filozoficzno-religijnych; napisał również dzieło astrologiczne. Resztki jego historji egipskiej zostały wydane w t. I. „Bullet. de corresp. hellen" 1877 i w Müllera „Fragmenta historic. graec." III. (1869).

Chalat, (właść. chilat, arab.), suknia, szata honorowa (stąd polski „chałat"), stanowiąca podarunek, którym wyróżniają swoich urzędników władcy Persji i Azji środkowej. Całkowity ch. obejmuje często także broń lub konia.

Chalatenango, stolica departamentu C. w El Salvador (środk. Ameryka) z 10.620 mieszk. i handlem na bydło i indygo.

Chalazogamja (Chalazogamiczne zapłodnienie), łagiewka pyłkowa wchodzi do woreczka zalążkowego przez chalazę, przedzierając się przez tkankę. Ch. u Verticillatae, Fagales, Juglandales, Urticales, i t. d. Porównaj: zapłodnienie.

Chalcedon, minerał, bezwodnik krzemowy z rozmaitą domieszką opalu tak, że obok chal-

cedonów zupełnie bezwodnych znane są z zawartością do 3% H_2O. Chalcedon tworzy kryptokrystaliczne skupienia kuliste, nerkowate, groniaste o budowie promienistej. Zależnie od stopnia czystości jest przeźroczysty, przeświecający lub nieprzeźroczysty.

Barwa rozmaita: bezbarwny, biały, szary, brunatny, żółty, czerwony, zielony, niebieski, czarny. To bogactwo barw było powodem, że chalcedon już w starożytności był używany jako kamień ozdobny. Ze względu na barwę wyróżnia się następujące odmiany chalcedonu: czerwony krwawnik czyli karneol, brunatny sard, zielony chryzopraz, plazma, i heljotrop (z czerwonemi plamkami).

Chalcedony, wypełniające próżnie w wyraźnych warstwach koncentrycznie ułożonych i często odmiennie zabarwionych otrzymały nazwę agatów. Z chalcedonów o warstewkach jasnych i ciemnych, ułożonych naprzemian, rzeźbiono w starożytności kamee i gemmy (onyksy, sardonyksy, karnjodonyksy, chalcedonyksy).

Chalcedon (grec. Kalchedon), kwitnące miasto handlowe w starożytnej Bitynji, nad Bosforem, naprzeciwko Bizancjum, założone ok. 685 przed Chr. przez Megarę. Tu zwyciężył w 323 cesarz Konstantyn Wki Licinjusza. W 451 odbył się tu powszechny sobór ekumeniczny, który ustalił w sporze z Eutychjanami prawa z biskupami Rzymu. Dziś nazywa się C. po turecku Kadiköi.

Chalchihuitl, (kamień Azteków), szlachetna odmiana herrerytu (węglan cynku z domieszką miedzi) pochodzenia meksykańskiego o przepięknej niebieskiej barwie, używany jako kamień ozdobny. Dawniej czczony w Meksyku jako kamień święty.

Chalcididae Westw. (bleskotkowate), błonkówki malutkie, metalicznie błyszczące. Pasożytują w jajkach, gąsienicach lub poczwarkach innych owadów.

Chalcidius, platonizujący filozof, któremu również nie była obcą nauka żydowska i chrześcijańska, żył w IV. w. po Chr. Jest autorem łacińskiego tłumaczenia i komentarza do pierwszej części platońskiego Timaiosa, z którego jedynie w ciągu całych wieków średnich czerpano znajomości platońskiej filozofji natury. Najstarsze wydanie A. Justinianusa (1520), ostatnie J. Wrobel: „Platonis Timaeus interprete Chalcidio cum eiusdem commentario" (1876).

Chalcydycki półwysep (Chalkidike), obfitujący w lasy i wody półwysep z 3 drugorzędnemi półwyspami w kształcie palców, pomiędzy zatokami: Salonicką i Orfami. Półwysep C. jest przez jez. Beszik Göl (staroż. Bolbe) niemal zupełnie odcięty u podstawy od półwyspu Bałkańskiego. Palczaste półwyspy noszą nazwy: Kassandra (staroż. Pallene z miastami Olintem i Potideą), Longos (Sithonia) i Hagion Oros (Akte). Półwysep C. jest zbudowany z łupków krystalicznych i marmurów, potrzaskanych licznemi ruchami pionowemi i jest górzysty, a zarazem posiada rudy żelaza i ołowiu. Należy w całości do Grecji i jest zamieszkały przez Greków. Na nim wznosi się m. i. słynny klasztor na górze Atos.

Chaldea (po babil.-assyr. „mat Kaldu", kraina Kaldu, zazwyczaj „mat tamtim", kraina morska), nazwa używana w starożytności na oznaczenie żyznej, ale bagnistej i nawiedzanej częstemi wylewami niziny nad dolnym Eufratem.

Chaldejczycy (hebr. Kasdim), lud semicki, zamieszkiwał pierwotnie Chaldeę. W IX. w. prz. Chr. zaczęli się z płd. posuwać ku płn., wtargnęli do Babilonji, a pojedyncze ich plemiona osiedlały się pomiędzy poszczególnemi miastami. W pewnych okresach na tronie babilońskim zasiadali królowie pochodzenia chaldejskiego, jak n. p. Eriba Marduk (ok. 770), Ukin-zer (731—729), Marduk-aplu-iddin II. (721—710), którego dopiero po uciążliwej walce wypędził Sargon II., ks. asyryjski, wkońcu Nabu-aplu-usur (Nabopolassar), który 626 wstąpił na tron babiloński, a po upadku Niniwy, stał się założycielem nowobabilońskiego czyli chaldejskiego państwa. (Ob. Babilonja). Państwo to 539 zniszczyli Persowie, ale kraj także przez następne wieki pozostał ogniskiem astrologji. Wkońcu nazwa Ch. oznaczała u Greków i Rzymian wróżbitów, astrologów i t. p.

Chalgrin Jean François Thérèse, architekt francuski, * 1739, † 1811, budował w Paryżu pałace i zaczął budowę wielkiego łuku triumfalnego: Arc de L'Etoile (50 m. wys., 45 m. szerokości).

Chalicosis pulmonum, pylica kamienna płuc, nagromadzenie się w naczyniach i gruczołach limfatycznych płuc wdechowego pyłu kamiennego, kwarcowego i t. d.

Chalid (Chaled) ibn el Walid, wódz arabski, † 642, zwyciężył Mahometa pod górą Ohod 625, ale w r. 629 przeszedł na jego stronę. Mahomet nadał mu za jego zwycięstwa imię Saifallah („Miecz Boży"). Po śmierci proroka odniósł C. szereg zwycięstw nad Persami i Bizancjum.

Chalkantyt, minerał, siarczan miedzi (witrjol miedzi) $CuSO_4 . 5 H_2O$, tworzy trójskośne kryształy barwy niebieskiej o charakterystycznym niemiłym smaku. Tw. 2, 5. C. wł. 2, 3. Chalkantyt jest produktem wietrzenia pirytów miedzianych.

Chalkis (nowogrec. Egripo), stolica grec. nomosu Eubei, ok. 13.500 mieszk. W starożytności stolica wyspy Eubei, zdobyła wcześnie potęgę morską i bogactwo, założyła od VIII. w. prz. Chr. szereg kolonij. Ważna jako punkt strategiczny, podlegała kolejno panowaniu Aten (dwukrotnie), Macedonji, Antjocha Syryjskiego, Mitrydatosa, w końcu Rzymian. W średniowieczu nazywała się Euripos.

Chalkografja, ob. miedziorytnictwo.

Chalkondyles (Chalkokondylos), 1. Laonikos, dyplomata i historyk bizantyński, † po r. 1463, żył w Grecji i napisał dzieło w 10 księgach o rozwoju cesarstwa osmańskiego i upadku Bizancjum (1298—1463).

2. Demetrios, brat poprzedniego, humanista, * ok. 1428, † 1511, od 1450 nauczał greckiego we Włoszech i czuwał nad pierwszemi wydaniami Homera, Izokratesa i Suidasa.

Chalkopiryt, minerał, siarczek miedzi i żelaza $CuFeS_2$, zawierający około 34,5% miedzi, 30,5% żelaza, 35% siarki; tworzy tetragonalne, zbliżone do regularnych, przeważnie zbliźniaczone kryształy barwy mosiężno żółtej. Tw. 3, 5—4 C., wł. 4, 1—4, 3.

Chalkopiryt jest minerałem rozpowszechnionym, występującym przeważnie jako utwór pierwotny. Znane są występowania chalkopirytu w żyłach konkrecyjnych (Harz, Freiberg, Styrja), pochodzenia pneumatolitycznego (Kornwalja, Góry Kruszcowe), kontaktowego (Oslo). W drobniejszych ilościach występuje chalkopiryt w zasadowych skałach, jak w diabazach (Dillenburg w Nassau) i melafirach (Monte Catini w Toskanji). Razem z pirytem występuje często w łupkach krystalicznych.

Chalkopiryt, ulegając przeobrażeniu przechodzi często w błyszcz miedzi Cu_2S i kowelin CuS (stąd nieraz niebieskawe barwy naleciałe na powierzchni chalkopirytów).

Chalkopiryt jest najbardziej rozpowszechnionym kruszcem miedzi, z którego uzyskuje się największe ilości miedzi.

W Polsce występuje chalkopiryt w nieznacznych ilościach w Tatrach, w Miedzianej Górze i Miedziance (woj. Kieleckie).

Challemel-Lacour, Paul Armand, franc. polityk i literat, * 1827, † 1896, jako minister spraw zagran., uwikłał Francję 1883 w wojnę z Chinami, 1893 został członkiem Akademji i prezydentem senatu. Nap. „La philosophie individualiste" (1864) i in.

Challenger, nazwa korwety angielskiej, która odbyła w latach 1872—76 jedną z najważniejszych morskich wypraw naukowych. Ob. morskie ekspedycje naukowe.

Chalmers, 1. George, historyk szkocki, * 1742, † 1825, od 1786 urzędnik ministerstwa handlu i kolonij, napisał wiele obszernych dzieł z historji dawniejszej Szkocji i in.

2. Aleksander, biograf i krytyk szkocki, * 1759, † 1834. Głównem jego dziełem jest nowe opracowanie wydanego po raz pierwszy w 1761 w 11 tomach „General Biographical Dictionary" (1812—17, 32 tomy), C. opracował i wydał także na nowo dzieła angielskich pisarzy (Shakespeare, S. Johnson, Pope, Bolingbroke, Gibbon i inni).

3. Thomas, teolog prezbiterjański, * 1780, † jako profesor 1847, główny założyciel wolnego kościoła prezbiterjańskiego w Szkocji, zasłużony na polu opieki nad ubogimi. Jego dzieła z zakresu ekonomji narodowej i polityki są zebrane w 25 tomach (nowe wyd. 1848—49; uzupełnienia 9 tomów).

4. James, szkocki księgarz, * 1782, † 1853, wynalazca marki pocztowej w jej dzisiejszej formie. Syn jego Patrick udowodnił, że Ch., a nie Rowland Hill jest wynalazcą marki pocztowej do naklejania.

Châlons-sur-Marne, stolica depart. Marne (płn.-wsch. Francja), nad rz. Marną i kanałem Marno-reńskim z 31.194 mieszk. Posiada piękną katedrę z XIII. w. i kościół Notre-Dame (1158—1322), oraz żywy przemysł (fabr. win szampańskich, skóry, obuwia, powrozów) i handel (zbożem, wełną i i.). W starożytności nazywało się Catalaunum i w pobliżu niego stoczono słynną bitwę z Hunnami na Polach Katalońskich (451). C. odegrało dużą rolę w walkach z Niemcami w 1870 i 1914.

Chalon-sur-Saône, miasto okręg, w depart. Saône et Loire (środk. Francja), nad rz. Saoną z 31.609 mieszk. Posiada wiele kościołów, ze wspaniałą katedrą z XIII. w. na czele. Ruchliwy ośrodek przemysłu i handlu (winem i zbożem). Od IV. w. siedziba biskupa, tworzyło w średniowieczu z okręgiem burgundzkie hrabstwo Chalonnais, włączone 1477 do Francji.

Chalupka Samo, poeta słowacki, (1812—1883), jeden z najwybitniejszych współtwórców odrodzenia narodowego swego ludu; w poezjach swych zbliżył się silnie do słowackiej pieśni ludowej, opiewając w balladach z upodobaniem epizody z dziejów ojczystych.

Chalwet (arab. „samotnia"), najbardziej w głąb wsunięta, zamknięta część mieszkań muzułmańskich; w dalszem znaczeniu pustelnia, klauzura derwiszów. Na Libanonie oznacza ch. świątynię Druzów.

Chalweti, („pustelnik, powiernik"), nazwa członków zakonu derwiszów, założonego przez szeika Omara Chalweti około 1400 r.

Chalybon, grecka nazwa 2 miast w Syrji: 1. dzisiejszego Halbun na płn.zach. od Damaszku, słynnego w starożytności ze swego wina i 2. dzisiejszego Aleppo.

Chałchasi (Chałcha, Khalka), szczep wschodnio-mongolski, zamieszkały na północ od pustyni Gobi; obok plemienia Szara są najczystszymi przedstawicielami rasy mongolskiej (p. Mongołowie).

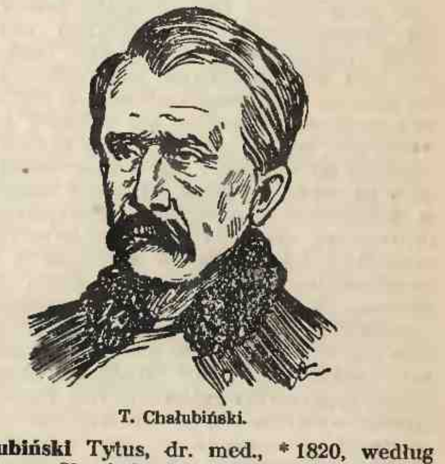

T. Chałubiński.

Chałubiński Tytus, dr. med., * 1820, według jednych w Chociwku pod Radomiem, według innych w samym Radomiu. Studja początkowo odbywa w Wilnie, na Akademji Medyczno-Chirurgicznej, potem przenosi się do Dorpatu, gdzie głównie studjuje nauki przyrodnicze, zwłaszcza botanikę, wreszcie wyjeżdża do Würzburga, gdzie kończy studja lekarskie, uzyskując w r. 1844 doktorat. Potem osiedla się na stałe w Warszawie. Jako świetny diagnosta i lekarz zdobywa wkrótce wielką sławę. W r. 1847 obejmuje stanowisko naczelnego lekarza war-

szawskiego szpitala ewangelickiego, które zajmuje przez 10 lat. W 1859 r. zostaje mianowany profesorem patologji i terapji szczegółowej, wraz z kliniką wewnętrzną, na warszawskiej Akademji Medyczno-Chirurgicznej. Z katedry tej ustępuje dopiero w r. 1871, po przekształceniu warszawskiej Szkoły Głównej, do której Akademję Med.-Chir. przyłączono w r. 1862, na uniwersytet rosyjski. Na odpoczynek wyjeżdżał zwykle do Zakopanego; dzięki niemu rozwija się ono z nieznanej wioski góralskiej na stację klimatyczną. W Zakopanem zbierał też Ch. materjały do prac botanicznych. Ogłosił ich dwie w „Pamiętniku Fizjograficznym" (t. II. i VI.) z zakresu mchów. Literatura lekarska nie posiada prac Ch. tej wartości naukowej, co prace powyższe. † w Zakopanem, w r. 1889 i tam pochowany. Był jednym z najwybitniejszych lekarzy polskich ubiegłego wieku.

Chałupnictwo jest to zawodowa wytwórczość, w której robotnicy w własnych pomieszczeniach wykonują dla przedsiębiorcy produkty masowej konsumcji. Robotnicy ci pracują w własnem mieszkaniu, albo w specjalnych warsztatach, z reguły własnemi narzędziami, sami, lub też z personelem pomocniczym (złożonym z członków rodziny lub obcych). Zajęcie chałupnicze jest albo wyłącznie pracą zawodową, albo tylko zarobkowaniem ubocznem, co specjalnie występuje na wsi. Chałupnictwo przybiera różne formy z różnorakiemi zmianami. — Zasadniczą, główną formą chałupnictwa jest ta, w której większy przedsiębiorca, będący albo samoistnym fabrykantem, albo fabrycznym kupcem, dostarcza robotnikom surowca, określa im rodzaj i formę produkcji i płaci od gotowego umówioną cenę jednostkową. Bardzo często kontakt między przedsiębiorcą a robotnikiem utrzymuje osoba trzecia (faktor, pośrednik). Osoba taka albo jest mandatarjuszem przedsiębiorcy, albo też pracuje na własny rachunek w ten sposób, że kupuje od robotników ich wytwory za umówioną cenę jednostkową, wytwory te daje przedsiębiorcy do wyboru, a resztę niewybraną sprzedaje na swój rachunek. Rzadziej spotyka się w chałupnictwie, by robotnik dostarczał również surowca (np. słoma do plecionek, drzewo do snycerki itd.), lub też będąc wyłącznie w służbie przedsiębiorcy, otrzymywał od niego nietylko surowce, ale również niektóre ważniejsze narzędzia (jak np. maszyny do szycia, krosna tkackie i t. d.). Z zarzutów stawianych chałupnictwu, należy wymienić trudność organizacji pracy, brak opieki społecznej nad robotnikiem, łatwość wyzyskiwania go, co zwłaszcza jaskrawo występuje w wypadkach, gdy występuje pośrednik między robotnikiem a przedsiębiorcą, wreszcie trudność ustalenia dochodów przedsiębiorcy, jako podatnika. Na korzyść chałupnictwa przytacza się, że milszą jest praca w domu, że daje ona możność zarobkowania wszystkim członkom rodziny, że zwłaszcza dziewczęta pracując w domu, unikają zepsucia wielkich warsztatów pracy, że umożliwia przedsiębiorcy wytwarzanie tanich produktów, ponieważ odpada mu koszt budowy fabryk i kupowania narzędzi, oraz przez trudność kontroli zmniejsza jego obciążenie fiskalne i na cele ustawowej ochrony społecznej. Chałupnictwo jest zasadniczo wytłumaczalne i da się nietylko wprowadzić, ale i konkurować może: 1. wszędzie, gdzie nie stosuje się kosztownych maszyn, i pracę wykonać można prostemi, taniemi narzędziami, oraz 2. tam, gdzie nie da się przeprowadzić podziału pracy w ten sposób, by zmniejszyć koszty produkcji, z tem zastrzeżeniem, że praca nie wymaga współdziałania bezpośredniego kilku robotników, pracujących różnemi narzędziami w tym samym lokalu. — Dotyczy to całego szeregu różnych gałęzi przemysłu jak koszykarstwa, koronkarstwa, rękawicznictwa, snycerstwa, fabrykacji sztucznych kwiatów, zdobnictwa, niektórych działów wyrobu biżuterji, a wreszcie fabrykacji zegarków, małych przedmiotów stalowych etc. etc. Tem też tłumaczy się zjawisko, że chałupnictwo w nowszych czasach, w przeciwieństwie do dawniejszych, rozszerzyło się w niektórych działach (w przemyśle cygarniczym, zegarmistrzowskim, snycerskim i. i.). Dalsze rozszerzenie chałupnictwa wydaje się możliwe w dziedzinie przemysłu artystycznego.

Chałupnik, wykonywujący chałupnictwo; p. chałupnictwo.

Chałupa, ob. chata.

Cham, właściwie Amédée de Noé, karykaturzysta francuski, * 1819, † 1879, uczeń Delaroche i Charlet'a, pozostający pod wpływem Daumier'a, od 1840 r. współpracownik „Charivari".

Chamaecyparis Spach. (cypryśnik) z rodziny Cupressaceae, C. sphaeroidea Spach. drzewo o liściach łuskowatych, pochodzi z bagien płn.-wsch. Ameryki, C. lawsoniana Parl. z Kalifornji i u nas hodowany. Wiele gatunków pochodzi z Japonji, hodowane jako formy młodociane, sztucznie utrzymane: C. ericoides Carr., C. pisifera Sieb. et Zucc. C. obtusa Sieb. et Zucc. ta ostatnia dziko w lasach Japonji, karłowata hodowana w doniczkach.

Chamaedorea Willd. (palma koralowa), pochodzi z tropikalnej Ameryki, wiele gatunków hodowanych w szklarniach. Liście zwykle pierzaste. Nierozwinięte kwiaty używane w Meksyku jako jarzyna. C. elegans Mart., C. ernesti augusti Wendl. i t. d. hodowane także w mieszkaniach.

Chamaedrys, roślina, gatunek rodzaju Veronica.

Chamaerops L. (palma wachlarzowa), niska, krzaczasta palma o wachlarzowych liściach. C. humilis L. jest jedyną palmą europejską, rośnie nad morzem Śródziemnem, głównie w Hiszpanji. Często hodowana w mieszkaniach. Liście znajdują wielorakie zastosowanie.

Chamberlain, 1. Sir Neville Bowles, bryt. feldmarszałek (1900), * 1820, † 1902, od r. 1837 w armji indyjskiej, zasłużony około kraju, walczył przeciw Afganistanowi.

2. Joseph, bryt. mąż stanu, * 1836, † 1914, jeden z twórców imperjalizmu brytyjskiego, 1876 liberalny członek Izby gmin, 1880—85 prezydent urzędu handlowego, zwrócił się przeciw Gladstonowi na skutek ogłoszonego przezeń planu autonomji Irlandji, założył partję liberalnych unjonistów i popierał konserwatywny rząd

Jos. Chamberlain.

Salisbury'ego. 1895 minister kolonji, dążył do ścisłego zespolenia dominiów z Anglją i polityki ceł ochronnych, spowodował wojnę z Burami. Poniósłszy klęskę przy wyborach 1905, stracił znaczenie polityczne.

3. Houston Stewart, literat niemiecki, * 1855, zdobył sławę bogatem w idee dziełem „Die Grundlagen des XIX. Jh.", 1899—1901, 2 t. oraz o Wagnerze, Goethem i Kancie.

4. Sir John Austen, syn C. 2., ang. mąż stanu, * 1863, 1892 członek Izby Gmin, kontynuował politykę ojca, dążąc do pozyskania dominiów szeregiem ustępstw dla idei związku państwowego; 1915—17 sekretarz stanu dla Indyj, 1919—21 kanclerz skarbu, od 1921 wódz partji unjonistów, 1924—29 minister spr. zagran.

5. Arthur Neville, brat poprzedniego, ang. polityk, * 1869, 1922—23 minister poczt., 1924—29 minister zdrowia.

Chamberlen, angielska lekarska rodzina, zachowująca przez 3 generacje tajemnicę kleszczy porodowych. Hugh C. sprzedał ją za 10.000 tal. w 1693 r. w Amsterdamie. Za wynalazcę kleszczy uchodzi Palfyn (ob.).

Chambers, 1. Ephraim, encyklopedysta angielski, (1680—1740), wydawca, a w znacznej części i autor jednego z pierwszych słowników nauki (z wyłączeniem geografji oraz historji) i sztuki („Cyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences", 1728).

2. Sir William, angielski architekt i ogrodnik-artysta, (1726—1796), wiele pomysłów swych zawdzięczał pobytowi w Chinach. Głównem jego dziełem budowlanem jest Somerset House w Londynie. Ogłosił szereg książek z zakresu swych umiejętności.

3. Robert, księgarz i pisarz szkocki, (1802—1871), wydał wiele prac dotyczących historji i literatury szkockiej, jak „Traditions of Edinburgh" (1824) i i. Wraz z bratem Williamem (1800—1883), założył do dziś istniejącą księgarnię nakładową, zasłużoną przez wydawanie czasopism i dzieł encyklopedycznych.

Chambéry, stolica depart. Sabaudji (wsch. Francji), punkt węzłowy kolei Lyon—Turyn, leży w otoczonej górami dolinie. Posiada 20.617 mieszk., gotycką katedrę (XIV.—XV. w.), ratusz i stary zamek z XIII. w. z piękną kaplicą, muzeum i galerję obrazów. Przemysł jedwabniczy, sukienniczy, papiernie, kopalnie węgla, uprawa wina, handel. Od XIII. w. do rewolucji było C. stolicą hrabstwa Sabaudji, 1792—1814 stolicą franc. departamentu Montblanc, zaś 1815—60 należało do królestwa Sardynji.

Chambeyron, Mont, szczyt w Alpach Kotyjskich, na granicy Włoch i Francji, wysoki 3.400 m.

Chambon-Feugerolles, Le, miasto w depart. Loire (środk. Francja) z 13.541 mieszk., starym zamkiem oraz fabr. wyrobów żelaznych i stalowych i kopalniami węgla.

H. Chambord.

Chambord Henri Charles Ferdinand Marie Dieudonné de Bourbon, ks. Bordeaux, hr., * 1820 jako syn zamordowanego ks. Berry, syna Karola X., † 1883 w Frohsdorf pod Wiedniem, gdzie żył od r. 1830 jako wygnaniec. Po śmierci ks. Angoulême (1848) dziedzic korony francuskiej i głowa legitymistów, odmówił uznania konstytucji, o co rozbiła się 1873 próba przywrócenia monarchji.

Chambre, (franc.), izba, pokój, sąd. C. des députés (izba posłów; C. des pairs, izba wyższa, senat; c. de commerce) izba handlowa; C. garnie, pokój umeblowany do wynajęcia. C. introuvable „parlament, którego nie można znaleźć"; ironiczna nazwa izby reprezentantów ludu, obradującej w Paryżu w 1815—16 i zupełnie uległej rządowi.

Chambre ardente (franc. „rozżarzona izba"), nadzwyczajny trybunał sądowy dla przestępców, których czyny obłożone były karą śmierci, n. p. sądy na heretyków za Franciszka I. i Henryka II. we Francji od 1535 r. — Przez papieża mianowani członkowie (t. zw. domini canes t. zn. psy gończe pana) popierali oskarżenie, a Chambre ardente wyrokowała i przeprowadzała egzekucję wyroku. Powołana za Ludwika XIV. ponownie do życia, istniała od r. 1677—1680 pod nazwą „Cour des poisons" (trybunał na trucicieli) i upadła po wydaniu wyroku skazującego na domniemaną czarownicę Voisin (ob.).

Chameleon (kameleon), płaz z rzędu Squamata. Ciało ścieśnione, okryte drobną łuską, głowa posiada wyrostek w kształcie przyłbicy. Ogon długi, czepny, podobnie jak u małp. Nogi mają 5 palców, z tych trzy zrosłe ku przodowi, dwa ku tyłowi, co im ułatwia obejmowanie gałęzi. Język wałcowaty, bardzo długi, na końcu zgrubiały i lepki, wysuwa się daleko i służy do chwytania owadów. Oczy duże ruchliwe, każde rusza się niezależnie od drugiego. Pod wpływem podniet k. zmienia barwę skóry, skut-

kiem obecności w niej chromatoforów. Żyje w krajach nadśródziemnomorskich na drzewach i krzakach.

S. N. Chamfort.

Chamfort Sébastien Roch Nicolas, pisarz franc., (1741—1794), osiągnął sukces tragedją „Mustapha et Zéangir" (1776), znany jest jednak głównie z swych „Pensées, maximes et anecdotes" (druk. 1803), wezbranych często wzgardą dla człowieka. Jakkolwiek powitał gorąco rewolucję, nie pochwalał jednak jej wybryków, i popadłszy stąd w podejrzenie, z obawy przed represjami, popełnił zamach zamobójczy, zadając sobie rany, które niebawem przyprawiły go o śmierć.

Chamiec Ksawery, * 1848 w Pustowarni (Ukraina), † 1910 w Warszawie. Archeolog i działacz społeczny; prace: „Przeddziejowe stosunki ziemi kijowskiej"; tłumaczył Niederlego „Starożytności słowiańskie".

A. v. Chamisso.

Chamisso Adelbert von (właściwie: Louis Charles Adelaide de), niemiecki poeta i przyrodnik, * 1781 we Francji, † 1838 w Berlinie, w r. 1790 wywędrował z rodzicami do Prus, był paziem królowej Luizy (1796), służył w wojsku (1798—1806), poczem przebywał w Coppet w otoczeniu pani de Stäel; jako przyrodnik brał udział w podróży Kotzebuego naokoło świata (1815—18), został wreszcie kustoszem Instytutu botanicznego w Berlinie i zawiadowcą zbiorów królewskich. Pierwsze utwory poetyckie ogłosił w latach 1804—6; od r. 1833 był współredaktorem „Deutscher Musenalmanach". — C. wyróżnił się na wszystkich polach liryki. Obok wiotkich, pełnych uczucia poezyj miłosnych i idyll, stoją wzruszające ballady („Der Bettler und sein Hund" 1831 — i i.) oraz opowieści poetyckie, pisane przeważnie tercyną, jak „Salas y Gomez" (1830). C. zdradza właściwą romantykom francuskim skłonność do tematów okropnych i niesamowitych, posiada jednak również humor bezpośredni i dobroduszny, a nie pomija także politycznej satyry. Sławę światową zawdzięcza C. fantastycznej opowieści „Peter Schlemihl" (1814), tłumaczonej na wiele języków. Utrata cienia jest tu niewątpliwie wyrazem nastroju samego autora, który w latach niemieckiej „wojny o wyzwolenie" (Befreiungskrieg) głęboko bolał nad tem, że nie posiada ojczyzny.

Chamomilla, gat. rumianku, p. Matricaria.

Chamonix (Le Prieuré), wieś w depart. Górnej Sabaudji, 1.050 m. nad poz. morza, nad rz. Arve (wsch. Francja), słynna miejscowość turystyczna i punkt wyjścia wycieczek na Mont Blanc. C. jest b. licznie zwiedzane, zwłaszcza w zimie, przez narciarzy i uprawiających sport saneczkowy i łyżwiarski.

Chamorro, obecnie wymarli mieszkańcy Marian, wyparci przez Tagalów (ob.) z wysp Karolin. Kultura ich wykazywała pokrewne cechy z kulturą indonezyjską, szczególnie mikronezyjską i odznaczała się wysoko rozwiniętą uprawą roli, żeglarstwem, garncarstwem. Na Tinianie znajdują się jeszcze resztki ich starych budowli w formie grup kamiennych kolumn.

Chamotte (franc.), ob. szamota.

Champ, franc.), pole; Ch. de Mars, „Pole Marsowe"; Champs Elysées (ob.), Pola Elizejskie w Paryżu.

Champagne, zob. Szampanja.

Champaign, miasto fabryczne w zach. część stanu Illinois (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 15.873 mieszk.

Champaigne, (Champagne) Philippe de, * 1602 w Brukseli, † 1674 w Paryżu, gdzie osiedlił się w r. 1621. Znakomity portrecista, którego wiele obrazów rytowali najlepsi współcześni rytownicy. Stał blisko Jansenistów z Port-Royal, wskutek czego, w przeciwieństwie do przepychu malarzy dworskich, hołdował prawie ascetycznej powadze w koncepcji.

Champfleury Jules, właściwie: Fleury-Husson, pisarz franc., (1821—1889), naśladowca Balzaca, autor licznych opowieści realistycznych, zaczerpniętych głównie z życia prowincji, niekiedy też o podkładzie autobiograficznym („Confessions de Sylvius", 1849), oraz prac dotyczących dziejów literatury i sztuki, m. i. pięciotomowej historji karykatury (1865—85).

Champignon (franc.), pieczarka, Agaricus (Psalliota) campestris L., kapeluszowy grzyb o blaszkach ustawionych centralnie. Początkowo kulista, mięsista czapeczka otwiera się w duży parasol, z wierzchu biały, szary, gładki lub łuskowany. Trzonek pełny z białym błonkowatym pierścieniem. Blaszki za młodu różowe, w miarę dojrzewania przybierają ciemno-bronzową barwę. Zapach grzyba miły, migdałowy — smak podobnie. Jest to najdelikatniejszy z grzybów, używany jako wykwintna przyprawa, suszony a następnie sproszkowany, do sosów,

Belweder.

Baranówka.

Wyroby kurpiowskie.

Wyroby kaszubskie.

mięs i t. d., w konserwach, świeży, smażony, duszony i t. p. Rośnie na łąkach, brzegach lasów, polach dobrze nawożonych, rowach i t. d. W Polsce naogół mało zbierany, częściej hodowany na nawozie końskim w piwnicy.

Champigny, osada w depart. Seine, 14 km. na wschód od Paryża (Francja), nad rz. Marną z 13.629 mieszk., odegrała ważną rolę w walkach francusko-pruskich 1870 r.

Champion, (franc., od średniowiecznego campio), szampjon, od czasu Karola Wielkiego zapaśnik, który za wynagrodzeniem zastępował przy pojedynku sądowym zainteresowanego, później rycerz, który dobrowolnie występował do walki w zastępstwie niezdolnego do broni (kobiety, dziecka, — porówn. „Lohengrin" Wagnera), dziś bojownik o sprawę partyjną. — W sporcie zwie się ch. zwycięzca, który zdobył „mistrzowstwo" (ang. championship) w zawodach.

Championnet, Jean Etienne, generał franc., * 1762, † 1800, zdobył 1799 Neapol i stworzył republikę partenopejską. Mianowany naczelnym wodzem armji włoskiej, został pobity przez Rosjan i Austrjaków we wrześniu 1799 pod Fossano.

Champlain Samuel, de, (* 1567, † 1635), francuski żeglarz i pierwszy gubernator Kanady, zwiedził 1603—18 Nową Francję (Kanadę) i założył 1608 Quebec.

Champlain jezioro, na pograniczu Stanów Zjednoczonych i Kanady, odkryte w 1608 przez Champlain'a, ma 1.982 km.² i jest głębokie do 180 m. Richelieu połączył jezioro zapomocą 131 km. długiego i 3,7 m. głębokiego kanału Champlain'a z zatoką Hudsońską i rz. Św. Wawrzyńca.

Champollion-Figeac, 1. Jean Jacques, francuski badacz starożytności, (1778—1867), najpierw bibljotekarz miejski, potem profesor języka greckiego w Grenoble, wreszcie konserwator rękopisów, odnoszących się do historji franc. w królewskiej bibljotece w Paryżu i profesor w École des chartes. W r. 1849 zostaje bibljotekarzem w Fontainebleau. Studja jego brata (p. poniżej) skłoniły go do zajęcia się starożytnym Egiptem, a rezultatem jego pracy są dzieła: „Annales des Lagides" (1819) „L'Égypte ancienne et moderne" (1840) i „L'écriture démotique égyptienne" (1843). Inne dzieła odnoszą się do historji Francji.

J. F. Champollion.

2. Jean François, brat poprzedniego, twórca egiptologji, (1790—1832), był przez jakiś czas profesorem w Grenoble, potem, gdy udało mu się odcyfrować hieroglify, konserwatorem egipskich zbiorów w muzeum Karola X. w Paryżu. W latach 1828—30, na czele ekspedycji przewędrował po raz drugi Egipt, a 1831 otrzymał jako pierwszy katedrę egiptologji w Collège de France. Wyniki swego odkrycia, które rzuciło podwaliny pod właściwy sposób odczytywania staroegipskich napisów, opublikował w „Lettre à Monsieur Dacier" (1822), wyczerpująco zaś przedstawił swój system w „Précis du système hiérogliphique des anciens Égyptiens" (1824 i 1828). Główne jego dzieła „Grammaire égyptienne" (1836—41) i „Dictionnaire égyptien" (1842—43) ukazały się dopiero po jego śmierci. Pozatem napisał: „L'Égypte sous les Pharaons", „De l'écriture hiératique des anciens Égyptiens", nieukończone „Panthéon égyptien", „Lettres à M. le duc de Blacas", „Monuments de l'Égypte et de la Nubie", wraz z „Notices descriptives", wreszcie „Mémoire sur les signes, employés par les anciens Égyptiens à la notation des divisions du temps".

Champs-Elysées, zob. Pola Elizejskie.

Chamsin (Kamsin), gorący i suchy, południowy wiatr, wiejący z pustyni w Egipcie, zwykle przez 11 dni po wiosennem zrównaniu dnia z nocą.

Chan (persk. „dom"), nazwa karawanserajów, t. j. zajazdów dla karawan na Wschodzie, także wielkich domów handlowych z kamienia po miastach.

Chan (mongol. od Châkân), książę, później najczęściej tytuł drobnych władców w krajach muzułmańskich Azji, wreszcie wogóle wysoko stojących osobistości w Persji. Chanlik lub chanat, tyle co księstwo.

Chañarcillo, kopalnie srebra koło Copiagó w prow. Atacama (Chile), odkryte w 1832.

Chanchan, stolica starego państwa Chimú na wybrzeżu Peru koło Trujillo z licznemi szczątkami świątyń, pałaców, wodociągów, pieców hutniczych, grobowców, świadczących o tem, że C. było jednem z największych, dawnych miast Ameryki.

Chandler Seth Carlo, amerykański astronom, (1846—1913). Ułożył i ogłosił trzy katalogi gwiazd zmiennych. Jego główne dzieło stanowią liczne artykuły o zmienności szerokości geograficznej, które ukazywały się od 1891 w „Astronomical Journal", którego wydawcą był Ch. do 1909 r.

Changai (Khangai), wielka grupa górska w kącie między górami Tannu i mongolskim Ałtajem w płn. Mongolji, przechodząca ku płd.-wsch. w system górski Gobi. Główny łańcuch sięga na wsch. od Uliassutai do 3.030 m., a w Suburchaircham do 3.300 m. C. obejmuje doskonałe pastwiska i dzięki temu stanowi ośrodek życia mongolskich koczowników. Nad źródłami rz. Orchon znajdowały się siedziby władców Hunnów, Turków i Tatarów. Rzeki C. giną częścią w pustyni (Dsapchyn, Tes), a częścią uchodzą do Jenisseju (Selenga, Orchon).

Changarnier Nicolas Anne Théodule, gen. franc., * 1793, † 1877, walczył w Algerji, dowodził 1848 gwardją narodową, stłumił rewolty robotnicze, do r. 1851 był dowódcą dywizji w Paryżu i podporą Orleanistów, przy zamachu stanu 1851 uwięziony, 1852 wygnany. Od r. 1871 był C. członkiem Zgrom. Narod., od 1875 senatorem, o przekonaniach ultramontańskich.

Change (franc.), weksel, zamiana, kantor wymiany.

Chania (Canea, Kanea, w staroż. Kydonia), główne miasto handlowe na płn. wybrzeżach wyspy Krety z 24.946 mieszk.

Chanka (Chinka, Kengka, Hanhai, Hanka) jezioro na granicy chińsko-syberyjskiej z 4.381 km.², 80 km. długie, 60 km. szerokie i do 8 m. głębokie. Posiada bagniste brzegi i połączenie parowcami z Chabarowskiem.

Channel Islands, zob. Normandzkie wyspy.

Channing, 1. William Ellery, amerykański pastor i pisarz, (1780—1842), zwalczał jako kaznodzieja w Bostonie i przywódca unitarystów niedomagania życia społecznego i religijnego, występując zwłaszcza przeciw wojnie i niewolnictwu („On Slavery", 1835).

2. William Ellery, syn poprzedniego, (1818—1901), liryk i essayista o bardzo osobistym tonie („Poems", 1843 i 1847, i i.).

3. Edward, historyk północno-amerykański, (* 1856), profesor Harvard University, autor obszernej „Historji Stanów Zjednoczonych" (1905 nn.).

Chanoyu, ob. Czanoyu.

Chanson (franc.), pieśń, pierwotnie każdy wiersz poetycki, który można było śpiewać, a więc zwrotkowa pieśń liryczna, a także i utwór epiczny (starofrancuskie C. de geste, epos heroiczny). Szczególne rodzaje lirycznych chansons w dawnych epokach literatury francuskiej są: C. d' histoire albo c. à toile, śpiewane przy przędzeniu lub tkaniu, zwane inaczej romancami, zwykle o treści miłosnej; c. à personnages lub c. dramatique, pieśni o nieszczęśliwej miłości kobiecej; dworskie pieśni i c. de croisade. W nowszych czasach oznacza c. w zasadzie pogodną pieśń, opiewającą miłość, wino i rozkosze życia, a także pieśń satyryczną, gdy natomiast poważna pieśń nazywa się „chant" lub „oda". Jako utwór muzyczny i instrumentalny nazywa się c. Kanzona. (p.).

Chansonnette (franc.), piosnka zazwyczaj o treści wesołej lub frywolnej. U nas używa się nieraz niewłaściwie wyrazu „szansonetka" na oznaczenie śpiewaczki tych pieśni (franc. chanteuse, chansonnière).

Chant (franc.), śpiew, pieśń śpiewana, treści przeważnie uroczystej (c. guerrier, c. nuptial i t. d.), w odróżnieniu od „Chanson" (ob.). — C. royal, także chanson royale, w w. XIV.—XVI. ulubiona forma poezji lirycznej, o charakterze poważnym i ściśle określonej budowie (pięć dłuższych strof wierszy dziesięciozgłoskowych). C. du départ — francuska pieśń rewolucyjna, napisana przez Chéniera (ob.), z muzyką Méhul'a.

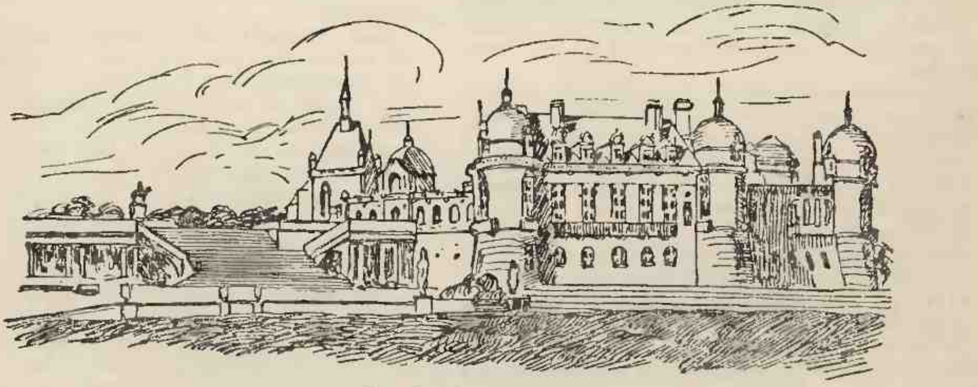

Zamek w Chantilly.

Chantilly, miasto w depart. Oise, 41 km. od Paryża (Francja) z 5.539 mieszk. Wyrób guzików, igieł, towarów wełnianych i słynnych koronek, a ongiś (1735—89) porcelany. Posiada sławny zamek, zawierający bogate zbiory sztuki i bibljotekę, należący ongiś do rodzin Montmorency i Condé.

Chantre Ernest, archeolog francuski, * 1845, † 1924. Pisał szereg prac z zakresu antropologji, archeologji i geologji. Ważniejsze: Études paléoethnologiques dans le bassin du Rhône âge du bronze) (1875); Monographie géologique des glaciers du bassin du Rhône (avec Falsan) (1879); Recherches anthropologiques dans la Berbérie orientale (en collaboration avec Bertholon) — 2 t. (1913). Ch. był członkiem wielu towarzystw naukowych, zastępcą dyrektora Muzeum Lyońskiego, założycielem Lyońskiego Tow. Antrop.

Chanuka, (hebr. „poświęcenie świątyni"), ośmiodniowe święto dziękczynne u Żydów od 25 Kislew (grudz.), na pamiątkę zwycięstwa Makabeuszów i oczyszczenia świątyni od syryjsko-greckiego kultu bałwochwalczego. (164 prz. Chr.).

Chanute, Octave, franc. technik lotniczy, * 1832, † 1910, uczeń Lilienthala, wykonał od 1896—1902 ponad 1000 lotów ślizgowych, a wyniki ich podał w naukowych rozprawach. Był nauczycielem i doradcą braci Wright przy pierwszych ich próbach lotniczych.

Chanykow Mikołaj (* 1819, † 1878), rosyjski orjentalista i podróżnik, zwiedził po kilkakroć Chiwę, Bucharę, Persję i Afganistan i zostawił po sobie szereg dobrych prac o tych krajach.

Chanzy Antoine Eugène Alfred, gen. franc., * 1823, † 1883, od r. 1843 w służbie wojskowej, 1859 walczył pod Solferino, odznaczył się w wojnie 1870 r.; 1871 członek Zgrom. Nar. (lewe centrum), 1873 generalny gubernator Algeru, 1879—81 poseł w Petersburgu, potem dowódca korpusu w Châlons.

Chaos (grec.), ziejąca pustka, niezapełniona przestrzeń przed stworzeniem świata; bezwładna materja, z której został dopiero uformowany Kosmos. W sensie przenośnym każdy bezład; stąd chaotyczny — bezładny.

Chapadas (portug. — równiny), forma morfologiczna, występująca na płytach środk. Brazylji. C. tworzą coraz wyżej się wznoszące terasy pomiędzy łąkami dolinnemi i są pokryte grubym piaskiem i zawierającemi żelazo zlepieńcami, o słabej wskutek braku wody roślinności.

Chapeau (franc.), kapelusz; przenośnie mężczyzna w przeciwieństwie do damy, zwłaszcza przy tańcu; ch. claque, kapelusz składany, zwłaszcza cylindrowy, wynaleziony w 1835, przez Gibusa w Paryżu.

Chapelain Jean, franc. krytyk i poeta, (1595—1674), z pobudki kardynała Richelieu brał żywy udział w organizacji Akademji Francuskiej (zał. 1634), był gorliwym szermierzem zasady trzech jedności dramatycznych, ściągnął jednak na siebie drwiny Boileau'a i jego przyjaciół jako autor nieudałej epopei „La pucelle d'Orléans" (12 pieśni 1656; ostatnie 12 pieśni druk. dopiero 1882).

Chaplain, Jules Clément, medaljer francuski, * 1839, † 1909, twórca wielu medali portretowych także oficjalnych, odznaczony w r. 1863 w Rzymie.

Chapman, 1. George, angielski pisarz dramatyczny, * 1559 (?), † 1634, otrzymał wychowanie klasyczne w Oxfordzie i Cambridge. Jest autorem tragedji, jak „Alphonsus, Emperor of Germany", i komedyj mieszczańskich, jak „All Fools but the Fool" (1599), wyróżniających się pięknem języka. Największą sławę zdobył jednak przełożywszy „Iljadę" (1598—1611) rymowanemi czternastozgłoskowcami i „Odysseję" (1614—15) rymowanemi pięciostopowemi jambami. Dokończył też eposu Marlowe'a „Hero and Leander".

2. James, angielski podróżnik po Afryce, († 1872), autor „Trawels in the interior of South Africa" (1868).

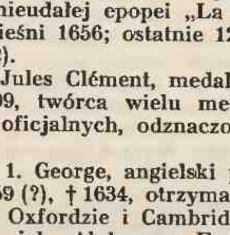

Alfabet telegraf. Chappe'a.

Chappe Claude, duchowny franc. * 1763, † 1805; pracował nad ulepszeniem konstrukcji telegrafu optycznego.

Chaptal Jean Antoine Claude, francuski chemik i mąż stanu, (1756—1832). Jako kierownik fabryki saletry w Grenoble uprościł jej fabrykację, później został profesorem w Montpellier. Popierał i propagował fabrykację kwasu siarkowego, ałunu i sody, wprowadził do Francji barwienie czerwienią turecką, prowadził badania nad poprawą win. W r. 1800 był ministrem spraw wewnętrznych. Pracował nad podniesieniem przemysłu. W okresie 100 dni (1815) był ministrem handlu i przemysłu. Napisał m. i. „Eléments de chimie", „Chimie appliquée aux arts".

Chapu Henri, rzeźbiarz francuski, * 1833, † 1891, uczeń Pradier'a i Duret'a, sławny twórca medali. Najbardziej cenione dzieła: posąg Młodości na pomniku malarza Regnault'a, personifikacja myśli na pomniku hrabiny d'Agoult, znanej pod pseudonimem Daniel Stern, i pomnik Flaubert'a.

Chapultepec (aztek. — czartowska góra), skała na zach. od morza Meksykańskiego, znana już ze starych mitów Azteków i letnia siedziba władców tego ludu, a od XVI. w. rezydencja hiszpańskich wicekrólów. W 1920 zbudowano na C. wielką stację iskrową.

Chara A. Br., rodzaj z rzędu ramienic, 67 gat. w wodach słodkich, półsłonych lub morskich. Tworzą darniowate zarośla na dnie wód, złożone z łodyg rozgałęzionych promieniście. Pospolite są: Ch. aspera, foetida, fragilis, crinita i in. Łodygi tych roślin wysycone są zwykle silnie węglanem wapnia, stąd szorstkie i sztywne, używane niejednokrotnie do szorowania.

Characeae, ramienice. Glony duże, należące do klasy zielenic. Rozród płciowy za pośrednictwem antheridiów (plemni) i oogoniów, wyrastających na bocznych gałązkach. Antheridia czerwone, kuliste, składają się z 8 trójkątnych płytek, rozpadających się po dojrzeniu. Każda płytka ma na wewnętrznej stronie styl (manubrium), zakończony nitkami, zbudowanemi z komórek dających plemniki skręcone, z 2 witkami. Oogonia składają się z kom. jajowej, otoczonej 5-ciu lub więcej kom. spiralnie skręconemi koło jaja. Szczyty tych kom. tworzą koronkę, w środku której znajduje się otwór do kom. jajowej. Kopalne znane są z wapienia muszlowego i trzeciorzędu. Rodzaje: Chara i Nitella.

Character indelebilis (grec.-łac.), oznacza w kościele katolickim znamię niezatarte wyciśnięte na duszy w sakramencie chrztu św., bierzmowania, kapłaństwa.

Charak (Charedż), wyspa w zatoce Perskiej, 55 km. od Buszehr z dobrą przystanią i połowem pereł. Wyspa należy do Persji, w latach 1838—41 i 1856 była obsadzona przez Anglików.

Charakter, (greck.), pierwotnie oznaczał znak, cechę, po której można poznać rzecz lub osobę, później całość cech, odróżniających jakiś przedmiot. W szczególności służy to słowo do określania duchowej właściwości żyjącej istoty. Mimo wszystkich różnic indywidualnych istnieją

pomiędzy poszczególnymi ludźmi zgodności, które już dawno pozwoliły na ustanowienie pewnych typów charakterów. Teofrast, uczeń Arystotelesa opisał, około 319 r. przed Chr., 30 takich typów charakteru, n. p. „pochlebca". W niektórych punktach opiera się na nim jeszcze La Bruyère (1688). Najwięcej zajmowano się badaniem typów charakteru w w. XVIII.

W nowszej psychologji oznacza się mianem charakteru górujący kierunek woli. Wundt przeciwstawia temperament, jako skłonność uczuciową, charakterowi, jako skłonności woli. Dla Ebbinghausa charakter oznacza całość dyspozycyj woli. Ważne wskazówki zawdzięcza psychologja charakteru psychjatrycznym obserwacjom nad typowemi formami chorób charakteru, jak również nowym badaniom nad organicznemi podstawami poszczególnych typów charakteru. W pedagogice i w znaczeniu potocznem zalicza się do ch. konsekwentną wolę i samoopanowanie wobec uczuć miłości, strachu, gniewu i t. d. Kiedy brak tych cech mówimy o braku charakteru Jeśli zaś dodamy jeszcze postulat ch. wartościowego pod względem treści, otrzymujemy pojęcie etyczne dodatniego charakteru. Cechami jego są: jasne poznanie wartości etycznych, panowanie etycznego usposobienia nad skłonnościami i namiętnościami, siła woli oraz wewnętrzna spójność i jedność działania. Według Kerschensteinera głównemi cechami charakteru są: siła woli, jasność sądu, wrażliwość i pobudliwość uczuciowa. Siła woli oznacza tę swoistą aktywność, która różni się od czystej namiętności i przejawia się w stałem dążeniu do celu. Jasność sądu jest koniecznym warunkiem tej stałości woli. Wrażliwość oznacza różnorodność odczuwania w przeciwieństwie do tępoty. Wreszcie pobudliwość jest koniecznym warunkiem głębi przeżyć.

Zagadnienie dziedziczności i rozwoju charakteru prowadzi do jednego z najważniejszych problemów pedagogiki. Kiedy przyjmowanie w dużym stopniu dziedziczności łączy się z niską oceną wpływu wychowania (Schopenhauer), to na przeciwnym biegunie stoi wiara w wszechmoc wychowania (Kant). Obecnie panującem jest zapatrywanie pośrednie, które na podstawie faktów medycznych i biologicznych nie kwestjonuje już wpływu otoczenia na rozwój lub hamowanie naturalnych tendencyj charakteru, z drugiej strony jednak przyznaje, że wpływ ten sięga tylko do pewnych granic.

Charakterologja, przedstawienie form charakterów, ich wzajemnych związków i ich stosunku do temperamentów (ob. także: charakter).

Charakterystyczne, to, co znamionuje jakiś przedmiot i odróżnia go od innych; w znaczeniu estetycznem oznacza ch. przeciwieństwo pięknego w ściślejszem tego słowa znaczeniu; powstaje przez podkreślanie istotnych i znamiennych właściwości przedmiotów, niezależnie od tego, czy są one dodatnie czy ujemne. Od estetycznego światopoglądu artysty zależy, czy daje on pierwszeństwo elementom charakterystycznym, czy też pięknym, co też odzwierciedla się wyraźnie w wewnętrznym stylu (ob.). Podczas kiedy styl charakterystyczny dąży do oddania wiernego obrazu życia, chce styl idealistyczny dawać twory nowe, uszlachetnione.

Charakterystyka, przedstawienie znamiennych cech; w estetyce uwydatnienie tychże. — W fizyce ch. jest to linja krzywa, przedstawiająca graficznie zależność między natężeniem prądu elektrycznego w przewodniku, a różnicą potencjałów na końcach przewodnika (napięciem), potrzebną do utrzymania danej wartości natężenia prądu. Mówimy o dodatniej lub ujemnej ch. zależnie od tego, czy wzrostowi napięcia odpowiada wzrost lub też spadek natężenia prądu w przewodniku. W przypadkach, w których stosuje się klasyczne prawo Ohma ch. jest linją prostą. — Ch. przy maszynach el. patrz maszyny elektryczne.

Charan, kraina i państewko w płn. Beludżystanie ze stolicą C. nad rz. Badorud, ginącą w rozciągającej się na zach. pustyni Charan.

Charbin (Harbin), miasto w Mandżurji, na prawym brzegu rz. Sungari, przy skrzyżowaniu kolei płn.-chińskiej z płd.-mandżurską. Dzięki doskonałej komunikacji kolejowej i rzecznej stanowi C. ważny ośrodek handlowy i jako taki szybko się rozwinęło. Obecnie liczy 368.440 mieszk. Miasto to stanowi główny ośrodek kulturalny emigracji polskiej w Mandżurji, jest tu nawet gimnazjum polskie i parę czasopism.

Charcot, 1. Jean Martin, lekarz francuski, * 1825, † 1893, profesor anatomji patologicznej, kierownik kliniki neurologicznej i dyrektor szpitala Salpêtrière w Paryżu. Uczony o światowej sławie, jako jeden z najwybitniejszych neurologów i klinicystów, znany z prac nad histerją, ujętą przez niego jako jednostka chorobowa i nad hypnotyzmem. Dzieła główne: Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière (1880—84) i Leçons du Mardi à la Salpêtrière (1889—90).

2. Jan Chrzciciel, (* 1867), francuski lekarz i badacz okolic podbiegunowych, kierował 1903—5 na statku „Le Français" pierwszą franc. wyprawą do Antarktydy, celem zbadania Ziemi Grahama, a 1908—10 drugą wyprawą na okręcie „Pourquoi pas?" do ziemi Grahama i Aleksandra I. W czasie tej drugiej wyprawy odkrył C. nowy kraj w Antarktydzie.

Charcot-Leydena kryształy, bezbarwne, podługowate, pryzmatyczne kryształy, znajdowane w plwocinie przy astmie (duszności) oskrzelowej. Występowanie ich związane jest z pojawianiem się kwasochłonnych komórek białych wielojądrzastych krwi (eozynofilów) i są one, jak się zdaje, wytworem substancji eozynochłonnej.

Chardin, 1. Jan, (* 1643, † 1713), franc. podróżnik, zwiedził 1665 Indje Wsch. i Persję, gdzie przebywał przez 6 lat. Skutkiem prześladowania go, jako protestanta, po powrocie do kraju, wyprawił się w 1671—81 powtórnie do Persji i Indyj, już w angielskiej służbie.

2. Jean Baptiste Siméon, malarz francuski, * 1699, † 1779, malował, pod wpływem studjowania sztuki niderlandzkiej, martwe natury, kwiaty i obrazy rodzajowe, pełne życio-

wej prawdy. Ch. jest przedstawicielem mieszczańskiego malarstwa wśród arystokratycznej sztuki XVIII. w. Najbardziej znane obrazy: Pieczętowanie listu, Modlitwa przy stole, Wnętrze kuchni, Autoportret. Mniej marzycielski i uczuciowy, niż jego następca Greuze, jest Ch., przy swojem sowizdrzalstwie, poważny i refleksyjny.

Charente, rzeka w zach. Francji, 375 km. długa, wypływa w górach Limousin (depart. Haute Vienne), od Montignac jest spławna, a od Tonnay-C. dostępna dla statków morskich, uchodzi naprzeciw wyspy Oléron do Atlantyku. Od niej wzięły nazwę depart.: C. i C. Inférieure.

Charente, departament w zach. Francji, nazwany od rz. C., ma 5.972 km.² i 316.270 mieszk. Stolicą jest Angoulême.

Charente-Inférieure, departament w zach. Francji, ma wraz z wyspami: Ré i Oléron 7.230 km.² i 450.871 mieszk. Stolicą jest La Rochelle.

Charenton-le-Pont, miasto w depart. Seine, 2 km. na płd.-wsch. od Paryża, przy ujściu Marny do Sekwany (Seine) z 20.872 mieszk. Posiada port rzeczny, znaczny handel winem i drzewem, oraz młyny, fabr. porcelany i cegielnie.

Chares, 1. wódz ateński w wojnie świętej 357—355 prz. Chr., † ok. 324, dowodził 338 Ateńczykami pod Cheroneją, wstąpił 332 do służby Persów, znienawidzony wśród Greków z powodu zdzierstw.

2. Rzeźbiarz grecki z Lindos na wyspie Rhodos, uczeń Lizyppa, stworzył (w latach 302—290 prz. Chrystusem) jeden z t. zw. siedmiu cudów świata, kolosa rodyjskiego, 70 łokci wysoki posąg boga słońca, zniszczony w 56 lat później przez trzęsienie ziemi.

Charette de la Contrie François Athanase, rojalista franc., * 1763, † 1796, został 1793 przywódcą powstania wandejskiego, wzięty do niewoli przez gen. Hoche i rozstrzelany.

Charette Athanase, bar., polityk franc., * 1832, † 1911, służył w wojsku papieskiem, został 1870 raniony pod Loigny na czele stworzonego przezeń z papieskich żuawów „Legjonu zachodniego", stał się później przywódcą skrajnych legitymistów.

Charge (franc.), ob. szarża.

Chargé d'affaires (franc.), dyplomatyczny przedstawiciel interesów jakiegoś kraju, porówn. poseł.

Chargeh, El, (Khargah), łańcuch oaz na pustyni Libijskiej, należących do egipskiego Mudirieh Siut z 3.000 km.² i ok. 10.000 mieszk. Posiada ok. 150 źródeł, w tem wiele żelazistych cieplic, oraz 19 km.² ról uprawnych. Są tu ruiny z czasów egipskich, greckich, rzymskich i chrześcijańskich (świątynia w Hibis). Główną osadą jest C. z ok. 6.000 mieszk.

Charisius Flavius Sosipater, łac. gramatyk, ok. r. 400 po Chr., napisał „Ars grammatica". Dzieło to jest cenne ze względu na znajdujące się w nim liczne dosłowne cytaty ze starszej literatury. Wydane zostało w Keil'a ‚Grammatici latini" T. 1. (1857).

Charité, (franc.), miłosierdzie; w Paryżu, Berlinie i t. d. nazwa szpitali.

Charité, La, miasto w depart. Nièvre nad rz. Loarą (środk. Francja), posiada stare budowle z romańskiem opactwem Św. Krzyża (z 1107) na czele. W czasie walk religijnych stanowiło punkt oparcia dla hugenotów.

Chariton, gr. pisarz, z Aphrodisias we Frygji, w I. w. po Chr. napisał powieść o Chereasie i Kallirhoe, rozgrywającą się w czasie wojny peloponeskiej. Wydana została przez Herchera w „Scriptores erotici graeci", t. 2. (1859).

Charivari (franc.), od średniowiecznego charivarium, pstra mieszanina, kocia muzyka; hałas wszczynany podczas obrzędów weselnych przez osoby zamaskowane, zapomocą narzędzi brzęczących, w celu odpędzenia złych duchów; później stosowany tylko przy powtórnych zaślubinach wdów, co uchodziło za rzecz zdrożną. — Także tytuł paryskiego pisma polityczno-humorystycznego, odgrywającego pewną rolę pod koniec panowania Ludwika Filipa.

Charków, stolica sowieckiej republ. Ukrainy i gubernji nad rz. Charków i Łopań z 285.000 mieszk. Ważny węzeł kolejowy i ośrodek zagłębia Donieckiego, posiada świetnie rozwinięty przemysł metalurgiczny i handel wełną, a również i założony 1804 uniwersytet i szereg innych zakładów naukowych. C. założony w 1653 przez cara Aleksieja Michajłowicza, był od 1780 stolicą gubernji, a od 1917 Ukrainy. Gubernja C. ma 42.151 km.² i 2,467.000 mieszk. i obejmuje żyzne, poczęści stepowe obszary w dorzeczu Dońca. Kwitnie tu przemysł rolniczy (cukrownie, browary), tkacki i ceramiczny, oraz uprawa roli i hodowla bydła, a głównie koni.

Charleroi, miasto okręg. w prow. Hainaut (Belgja), nad rz. Sambrą, nieopodal kanału C. z 27.394 mieszk. C. jest ośrodkiem belgijskiego zagłębia węglowego i żelaznego i posiada samo świetnie rozwinięty przemysł maszynowy, szklany i żelazny. C. założone przez Hiszpanów w 1666 i nazwane na cześć Karola II. odegrało jako twierdza ważną rolę w wojnach z Ludwikiem XIV. franc., a także w r. 1914.

Charles Jaques Alexandre César, fizyk francuski, (1746—1823). Pierwszy zastosował napełnianie balonów wodorem. (Charlière).

Charleston, 1. największe miasto, oraz najważniejszy port i ośrodek handlu w stanie Płd.-Karolinie (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 67.975 mieszk., leży na półwyspie między ujściami rz. Ashley i Cooper. Posiada szereg uczelni i instytucyj naukowych, fabrykację nawozów sztucznych, maszyn, oraz przemysł drzewny i młynarski. Założone w 1680 należy do najstarszych miast Stanów Zjedn. Odegrało ważną rolę w wojnie domowej 1861—5.

2. Stolica płn.-amerykańskiego stanu Zach. Wirginji, nad rz. Kanawha z 39.608 mieszk. i kopalniami węgla.

3. miasto w stanie Illinois (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 6.615 mieszk. i akademją medyczną.

Charlet Nicolas Toussaint, malarz francuski, * 1792, † 1845, uczeń barona Gros, twórca rysunków humorystycznych, gloryfikator Napoleona. Litografje jego stoją na wyższym poziomie artystycznym niż obrazy.

Charleville, miasto w depart. Ardennes, nad rz. Mozą (płn.-wsch. Francja) z 21.711 mieszk. Założone w 1606 przez Karola Gonzagę, odegrało pewną rolę w wojnie światowej jako siedziba sztabu niemieckiego.

Charlier Karl Ludwig Wilhelm, szwedzki astronom, * 1862, od 1897 dyrektor obserwatorjum w Lund, pracował nad teorją perturbacyj i optyką geometryczną; napisał: „Studier öfver tre-kroppar-problemet" („Studja nad problemem trzech ciał"), „Contributions to the astronomical theory ofan ice age" („Przyczynki do astronomicznej teorji epoki lodowej"), „Mechanik des Himmels" („Mechanika Niebios"), „Analytische Lösung des Bahnbestimmungsproblems" („Analityczne rozwiązanie problemu wyznaczania orbit) i in.

Charlotte, miasto w płd.-zach. części stanu Płn. Karoliny, ma 46.338 mieszk., kopalnie złota, przemysł maszynowy i bawełniany.

Charlottenburg, dawniej samodzielne miasto z 322.766 mieszk., obecnie (od 1920) okręg gminy Berlina, oddzielone od niego tylko słynnym „Tiergarten'em". Leży nad rz. Szprewą, na zach. od właściwego Berlina. Ośrodek przemysłu żelaznego, maszynowego, chemicznego, szklanego, ceramicznego, fabr. broni i t. p., oraz ruchliwy port rzeczny; powstało przy zamku C., zbudowanym (1696) przez elektora Fryderyka III. dla jego drugiej żony Zofji Charlotty.

Charlottesville, miasto w płn.-zach. części płn.-amerykańskiego stanu Wirginja z 10.688 mieszk., uniwersytetem i obserwatorjum astronomicznem. W pobliżu, na wzgórzu Monticello znajduje się grobowiec prezydenta Th. Jefferson'a.

Charlottetown, stolica kanadyjskiej wyspy Księcia Edwarda z 12.347 mieszk. Posiada dobry port, odlewnie żelaza, budowę okrętów i rybołówstwo.

Charnay Dezydery (* 1828, † 1915), francuski podróżnik, zwiedził 1857—61 Meksyk, 1863 Madagaskar, 1867—70 płn. Amerykę, 1875 płd. Amerykę i 1878 Jawę i Australję. Jest znany ze swych badań nad archeologją Meksyku.

Charolais (Charollais), kraina w Burgundji (wsch. Francja) ze stolicą w Charolles. C. było od IX. w. hrabstwem, przeszło w 1390 do Burgundji, a w 1771 do Francji. Góry C. (774 m.) są najbardziej ku płn. wysuniętym łańcuchem Sewennów.

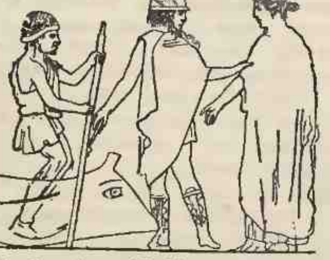

Charon, przyjmujący do swej łodzi zmarłą prowadzoną przez Hermesa.

Charon, wedł. greck. mitu syn Erebosa i Nyxy, starzec, który przewoził podziemnemi rzekami cienie pogrzebanych zmarłych. Za przewóz otrzymywał od nich obola, który zmarłem przed pogrzebem wkładano w usta. W starożytnej sztuce występuje często Ch. na wazach w postaci zgorzkniałego starca, odzianego w ciemny ubiór wioślarski. Ch. żyje jeszcze obecnie w pieśniach nowogreckich, jako uskrzydlony demon śmierci pod imieniem Charos lub Charontas.

Charondas, z Katany (Sycylja), był podobno uczniem Pytagorasa. Według starożytnego podania nadał w VI. w. przed Chr. prawa swemu miastu ojczystemu i innym chalcydyckim kolonjom w Italji i na Sycylji. Celem tych praw było surowe, moralne kształcenie ducha i charakteru.

Charpentier, 1. Marc Antoine, kompozytor francuski, * 1634, † 1707, był w Paryżu kapelmistrzem przy kolegjum Jezuitów, później w Saint Chapelle. C. napisał dwie opery i utwory muzyczno-sceniczne, ma jednakowoż większe znaczenie jako kompozytor kościelny (18 oratorjów, 8 mszy, psalmy i i.).

2. François Philippe, franc. mechanik, * 1734, † 1817, wynalazł metodę tuszowania w miedziorytnictwie, maszyny do krajania i wiercenia metali, budował także reflektory, udoskonalił lampy w latarniach morskich i t. d.

3. Jean de Toussaint, szwajc. geognosta, * 1786, † 1855, był profesorem w Lozannie i znanym badaczem lodowców. Napisał: „Essai sur la constitution géognostique des Pyrénées" (1823); „Essai sur les glaciers et sur le terrain erratique du bassin du Rhône" (1841).

4. Gervais, księgarz paryski, * 1805, † 1871, wydawał od 1838 „Bibliothèque C." (klasycy francuscy i dobre przekłady obcych), założył i redagował też „Magasin de librairie" (późniejsza „Revue nationale"), — Syn jego George C., * 1846, † 1905, rozszerzył „Bibliothèque C." (Powieści Zoli i inne, dzieła popularno naukowe) i dołączył do niej „Petite Bibliotèque C.", wydawnictwo „Nouvelle Collection" o tendencjach umoralniających i i.

5. Gustave, kompozytor francuski, * 1860, kształcił się w Lille i Paryżu, jest twórcą dzieł o charakterze impresjonistycznym, jak n. p. suita orkiestralna „Impressions d'Italie" i opery „Louise".

Charput (Kharput), miasto w Armenji na wsch. od Eufratu z ok. 20.000 mieszk. Posiada stary kościół, klasztor Jakobitów, oraz ożywiony handel. Nieopodal C. leży Nowy (Jeni) C. lub Mezre, stolica dawnego tureckiego wilajetu Mamuret-ül-Asis.

Charras Jean Baptiste Adolphe, pisarz wojskowy franc., * 1810, † 1865, 1848 podsekr. stanu w minister. wojny, w czasie walk czerwcowych szef sztabu gen., 1851 wygnany jako republikanin. Napisał: „Histoire de la campagne de 1815. Waterloo" (2 t. 1869) i in.

Charrua, wymarły szczep indyjski nad rzeką Urugwajem, posiadający odrębny język. Odegrał on w XVI. i XVII. w. pewną rolę w zaludnieniu kraju.

Chart, odmiana psa domowego (Canis familiaris), pies duży, chudy, nogi cienkie, szybko biega; wysoce ceniony jako pies myśliwski.

Charta, (łac. greckie Chartes) — pierwotnie każdy cienki liść, później wszystko to, co mogło służyć jako przedmiot, na którym można było pisać, w końcu arkusze sporządzane z papyrusów. Już za czasów rzymskich znano różne rodzaje papieru n. p. C. Augusta, C. Claudia, C. Saitica i t. d., t. zw. C. emporetica (papier do pakowania) używano na torebki. W średniowieczu rozumiano przez Ch. dokument, przywilej, (dzisiejsza szkoła archiwalna w Paryżu nosi nazwę „École des chartes"); nauka ogranicza wyrażenie „charta" na oznaczenie dokumentu o znaczeniu konstytutywnem t. j. stwarzającem pewien stosunek prawny, w przeciwstawieniu do dokumentu o znaczeniu dowodowem, który nazywa „notitia". C. partita (łac.), w średniowieczu, zwłaszcza w Anglji używany „podzielony dokument". Każda ze stron otrzymywała część dokumentu odciętą nierówno, w ten sposób, iż części dokumentu zazębiały się niejako (stąd nazwa C. indentata); przy późniejszem składaniu dokumentu stwierdzano w ten sposób jego prawdziwość lub sfałszowanie. W czasach późniejszych wiązano ze słowem C. pojęcie konstytucji; początek temu dała t. zw. „Magna Charta" angielska (ob.) oraz francuska „Charte constitutionnelle" (1830).

Charters Towers, miasto w Kraju Królowej (Queensland) w Australji, niedaleko portu Townsville z 9.499 mieszk. Powstało jako miasto górnicze wśród bogatych pól złotych.

Chartier Alain, poeta starofrancuski, * ok. 1385, † 1430, sekretarz Karola VII., przez współczesnych i późniejszych uważany za wzór stylu poetyckiego i prozaicznego, wyróżniał się też wysokim poziomem etycznym swych pism. Obok „Le livre des quatre dames" (w związku z bitwą pod Azincourt, 1415) i najsłynniejszego swego dzieła „La belle dame sans merci" (1426), zostawił po sobie cenione utwory prozaiczne; pisał też po łacinie.

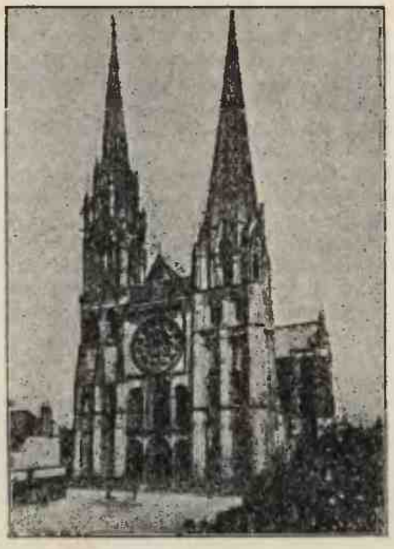

Katedra w Chartres.

Chartres, stolica depart. Eure-et-Loire z 23.349 mieszk. Posiada piękne bulwary, wspaniałą gotycką katedrę (z 1020 r.), stare opactwo Św. Piotra z XII. w., ratusz z XVII. i wiele innych zabytkowych budowli. Przemysł maszynowy i skórzany, oraz wyrób słynnego wina C. Miasto (w staroż. Autricum, w średniowieczu Carnotum) było w wiekach średnich stolicą krainy Beauce, a później hrabstwa C., ośrodka Szampanji; od 1528 tytuł książąt C. nosili młodzi książęta domu orleańskiego.

Chartreuse la grande, miejscowość pod Grenoble we Francji, z najstarszym klasztorem kartuzów (zakonu opartego na regule benedyktyńskiej), założonym przez św. Brunona, kanonika z Reims w r. 1084. Dzisiejszy budynek pochodzi z XV.—XVII. w.

Chartreuse, 1. likier wyrabiany z ziół przez kartuzów. 2. rodzaj potrawy sporządzonej z jarzyn, grzybów i drobiu.

Chartularia (Chartaria, również diplomataria), zbiory dokumentów, których układanie w klasztorach i opactwach zostało zarządzone przez papieży już w X. w., dla zabezpieczenia ich posiadania.

Chartum (Khartum) ,stolica angielsko-egipskiego Sudanu (płn.-wsch. Afryka), na półwyspie utworzonym przez Niebieski i Biały Nil, główna stacja kolei idącej doliną Nilu, liczy razem z Ondurmanem (78.624 mieszk.) i Płn. Ch. (34.297 mieszk.) — 142.897 mieszk., głównie Arabów i murzynów. Miasto założone w 1823 urosło szybko, lecz zostało w 1886 zniszczone doszczętnie przez mahdystów i dopiero po powtórnem zdobyciu przez Anglików w 1898 odbudowane.

Chartyzm (Kartyzm), ruch robotniczy o charakterze socjalistycznym, występujący w Anglji w 30-ych i 40-ych latach XIX. w., a mający na celu zmianę stosunków prawnych i gospodarczych na korzyść klasy robotniczej, przez zdobycie władzy w drodze parlamentarnej. Nazwa pochodzi stąd, że żądania spisano w formie projektu ustawy, określonego mianem „Charta" (ch. „ludowa", w przeciwstawieniu do Magna charta króla Jana). Główne punkty Ch. brzmiały: powszechne prawo wyborcze, tajne głosowanie, coroczne wybory do Izby Gmin, zniesienie biernego cenzusu wyborczego, diety, równe okręgi wyborcze, podatek dochodowy, ustawy fabryczne etc. Głową ruchu był O'Connor. Partja rozszczepiła się niebawem na dwa kierunki: jeden pragnął walczyć siłą fizyczną, drugi środkami umiarkowanemi. Na „Konwencie Narodowym" (1839) zwyciężył pierwszy kierunek pod wodzą O'Connora; 15. VI. 1839 doszło do krwawych, przez rząd energicznie stłumionych rozruchów w Birmingham. Z począt. r. 1840 zjednoczyły się wszystkie organizacje lokalne pod nazwą „Narodowy Związek Chartystów" z przewagą kierunku umiarkowanego. Odrzucenie petycyj przez parlament zapewniło znów górę radykałom. 1848 wybuchnął raz jeszcze silny ruch ch., zgnieciony przez rząd. O'Connor utracił wówczas wpływ na masy, partja rozwiązała się z pocz. lat 50-ych.

Charybda, wir morski naprzeciw Scylli, w cieśninie Messyńskiej.

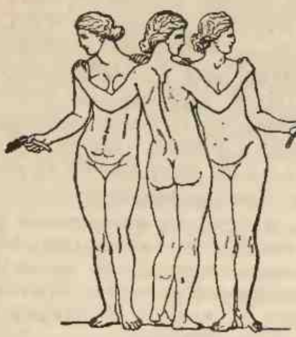

Charytki.

Charytki (po gr. Charites, po łac. Gratiae), boginie, 3 córki Zeusa i Eurynome: Aglaia (najmłodsza, żona Hefajstosa) Eufrozyna i Thalia. One dopiero nadawały właściwe uświęcenie poezji, muzyce i sztuce. W starszej greckiej sztuce przedstawiano je w ubraniach, od czasów hellenistycznych utrzymała się aż po nasze czasy forma 3 stojących nagich kobiet, obejmujących się wzajemnie, znana powszechnie pod nazwą trzech Gracyj.

Charzykowskie jezioro w pow. Chojnice (wojew. Pomorskie), wpobliżu Chojnic i granicy pruskiej, ma 14 km.² obszaru i do 30 m. głębokości. Jest bardzo rybne.

Chasles, 1. Michał, matematyk i fizyk francuski, * 1793, † 1880. Od 1841 r. był profesorem w Paryżu. Wybitny geometra, położył wielkie zasługi na polu geometrji syntetycznej. Napisał „Aperçu historique sur l'origine et le développement des méthodes en géometrie" (1837), „Traité de géometrie supérieure" (1852), „Traité des sections coniques" (1865), „Rapport sur les progrès de la géometrie" (1871).

2. Philarète, krytyk i publicysta francuski (1798—1873), od r. 1841 profesor północnych języków i literatur w Collège de France. Obok utworów beletrystycznych, prac dotyczących historji i literatury angielskiej, zostawił po sobie dwutomowe „Mémoires" i szereg studjów literackich (zebrane p. t. Études de littérature comparée, 1847—77).

Chassé (franc.), krok taneczny w prawo albo w lewo; c. croisé, wykonywanie tego kroku równocześnie przez oboje tańczących w przeciwnych kierunkach.

Chassé Dawid, bar., generał holenderski, ur. 1765, um. 1849, brał udział w wojnach napoleońskich, w czasie rewolucji belgijskiej odznaczył się zbombardowaniem Antwerpji (27/X 1830) i zaciekłą obroną cytadeli (grudz. 1832).

Chasseloup-Laubat Justin, hr., franc. polityk, * 1805, † 1873, jeden z pierwszych stronników Napoleona III., 1859 minister kolonij, 1860—67 marynarki, geograf.

Chassepot Antoine, * 1833, † 1905, robotnik, później urzędnik fabryki broni w Paryżu, konstruktor jednostrzałowego, odtylcowego karabinu, wprowadzonego w r. 1866 w armji francuskiej.

Chasseral (niemiec. Gestler), grzbiet górski w Jurze Berneńskiej i Neuenburskiej (Szwajcarja), wysoki do 1610 m.

Chassériau Théodore, malarz francuski, ur. 1819, um. 1856, uczeń Ingres'a, przedstawiciel romantyzmu łączonego z klasycystycznym stylem mistrza. Najważniejsze dzieła: Wenus Anadyomene, Andromeda, ścienne malowidła w kościele Saint Merri i inne w publicznych budynkach, zniszczone przez pożar w czasie komuny paryskiej w 1871 r. Podróż na wschód pogłębiła jego romantyczne dążności.

Chasseron, jurajski grzbiet górski w szwajc. kantonie Waadt, na płn.-zach. od jez. Neuenburskiego, wysoki 1611 m.

Chasseurs, francuscy i belgijscy strzelcy. C. à pied, strzelcy piesi, C. à cheval, strzelcy konni, C. d' Afrique, strzelcy afrykańscy.

Chassidim, (hebr. „pobożni", greck. asidaioi), chasydzi, prawowierni żydzi. W czasach walk wolnościowych makabeuszów stanowili najpobożniejszą grupę wśród żydów. Dziś także zwolennicy zachowania wszystkich cech prawowierności u żydów.

Chastellain Georges, historyk flandryjski, * ok. 1405, † 1475, historjograf Filipa Dobrego, napisał dochowaną w fragmentach „Chronique des ducs de Bourgogne" obejmującą l. 1419-70.

Chasydyzm, ruch ludowy, powstały w XVIII. w. wśród żydów polskich, dążący, w przeciwieństwie do surowości talmudycznej i ascetyzmu, do nadania religji treści wewnętrznej. Duchowym przywódcą zwolenników ch. czyli chasydów (pobożnych), był Izrael z Międzyborza na Podolu (1698—1758), który głosił służbę bożą w rozmodleniu i radości serca (aboda), nabożeństwie (kawana) i pokorze (sziflut) i był czczony przez swoich 40.000 wyznawców jako święty (cadyk, pobożny) i cudotwórca, działający w imieniu Boga (baal szem tob, w skróceniu beszt, stąd nazwa besztjanie, chasydzi). Później chasydyzm zeszedł na manowce i był zwalczany przez autorytety talmudyczne; Chasydzi ukorzyli się i stali się surowymi wyznawcami talmudu. Do ch. zaliczają się karliniści, zwani tak od swego założyciela Arona z Karlina (koło Pińska).

Chata, dom mieszkalny włościanina polskiego, jest w pierwszej formie budowlą drewnianą. Ściany z belek, zgrubsza ociosanych, związane na zrąb w formę prostokątną, nie spoczywają na podmurowaniu tylko na podwyższeniu ubitem z gliny, t. zw. przyzbie. Pod najniższe belki ścian, t. zw. przyciesie, podłożone są w narożnikach większe kamienie, t. zw. pęczki. Szpary między belkami utkane mchem, lub warkoczami słomianemi. Ściany wyprawione wewnątrz, a czasami i zewnątrz, gliną i pobielone wapnem. Dach czterospadowy, kryty słomą, w okolicach górskich gontem. — Na belkach stropowych ułożony pułap z desek, pokryty od strony poddasza polepą z gliny. — Sień, przecinająca na przestrzał dłuższe ściany budynku, dzieli wnętrze na dwie nierówne połaci. Większa połać, posiadająca komin, podzielona jest na dwie

Wyroby z Jasielskiego.

Wyroby kaszubskie.

Dzbany podhalańskie.

Z okolic Krakowa.

Z Krościenka.

Z Podhala.

Z okolic Żywca.

izby nierównej wielkości. Większa izba posiada palenisko z okapem, t. zw. nalepę, i piec chlebowy. Służy za kuchnię i jadalnię, urządzenie stanowią stół i ławy. Mniejsza izba, t. zw. izdebka lub alkierz, służy za sypialnię. Stoją w niej łóżka i skrzynie na odzienie, a ściany przyozdobione są obrazami religijnemi, zawieszonemi rzędem pod pułapem. Izba i alkierz połączone są drzwiami i mają ponadto oddzielne drzwi do sieni. — Mniejsza połać, nie opalana, przedzielona jest ścianą na dwie części, mające tylko oddzielne drzwi do sieni. W jednej mieści się t. zw. komora, t. j. skład na zboże i narzędzia gospodarskie. W drugiej, u zamożniejszych włościan, t. zw. świetlica, rodzaj pokoju do przyjęć, u mniej zamożnych, nie posiadających oddzielnych stajen, pomieszczenie dla bydła. W sieni, posiadającej dwoje drzwi zewnętrznych na przestrzał, stoi beczka na wodę, żarna do mielenia zboża i drabina, prowadząca na strych przez otwór wycięty w pułapie. Podłoga z desek ułożona tylko w alkierzu i świetlicy, poza tem polepa z gliny. — Styl ch. jest różny, zależnie od okolicy.

Chatanga, rzeka między Jenissejem i Leną w syberyjskiej gubernji Jenissejsk, długa 740 km., uchodzi do zatoki C. na morzu Lodowatem Płn.

Château (franc., z łac. castellum), kasztel, zamek.

F. R. Chateaubriand.

Chateaubriand François Réné, Vicomte de, pisarz i polityk francuski, * 1768 w Saint Malo (Bretanja), † 1848 w Paryżu. Potomek starożytnej rodziny szlacheckiej, został 1785 oficerem, 1791 wyruszył do Ameryki płn., by szukać płn.-zach. drogi morskiej, 1792 wstąpił w szeregi armji emigracyjnej księcia Condé, ranny uszedł do Londynu i tu ogłosił pierwszą swą, niezupełnie jeszcze dojrzałą pracę „Essai historique, politique et moral sur les révolutions" (1797). Pozyskany przez śmierć matki (1798) na nowo dla chrześcijaństwa, wydaje po powrocie do Francji wzruszającą opowieść o dziewczęciu indyjskiem ‚Atala" (1801), a niebawem główne swe dzieło „Le génie du christianisme" (1802), świetną obronę chrześcijaństwa, jego piękna, dogmatów, obrządków i znaczenia dla wszystkich dziedzin życia. Obok „Atali" wplótł tu również drugą opowieść „René, ou les effets des passions" (osobno 1807), której bohater, będący zasadniczo autoportretem C., przejęty bezgraniczną melancholją, uchodzi przed kulturą, by żyć pośród Indjan. Dzięki twórczości swej zbliżywszy się do Napoleona, został C. posłem w Rzymie (1803—4). Podróż na Wschód (1807—8), opisana w „Itinéraire de Paris à Jérusalem" (1811), pobudziła go do stworzenia chrześcijańskiej epopei prozą „Les Martyrs, ou le triomphe de la religion chrétienne" (1809). Po upadku Napoleona — w stosunku do którego coraz bardziej bezwzględnym stawał się opozycjonistą — odgrywa C. wybitną rolę polityczną, będąc wielokrotnie ministrem i posłem (w Berlinie i Londynie). Po rewolucji lipcowej żyje w Abbaye-aux-Bois, tworząc duchowy ośrodek salonu pani Récamier i kończy zaczęte w r. 1811 „Mémoires d'outre-tombe", mające wysoką wartość literacką i historyczną (1849—50). Niektóre z jego dzieł, jak opowieść indyjska „Les Natchez" lub rozgrywający się w Hiszpanji „Le dernier des Abencérages", ukazały się dopiero w sporządzonem przez autora wydaniu zbiorowem (1826—31). W poglądach swych i wrażliwości ujawniając znaczny wpływ J. J. Rousseau'a i Miltona, oddziałał C. głęboko na romantyzm francuski, a także i na późniejszych pisarzy. Chrystjanizm, zmysł historyczny, umiłowanie przyrody (także egzotycznej), do próżności posunięty subjektywizm, liryczny nastrój i siła wyobraźni — to główne cechy literackiego oblicza tego „ojca romantyzmu", piszącego niemal wyłącznie prozą, ale prozą wybitnie poetycką. W Polsce C. oddziałał przedewszystkiem na pokolenie romantyczne: wpływ jego znać czy to w „Dziadach" wileńskich Mickiewicza, czy też w prozie poetyckiej Krasińskiego. — Najlepsze przekłady C. zawdzięcza literatura polska Boyowi.

Châteaubriant, miasto okręg. w depart. Loire-Inférieure, nad rz. Chère (Francja środk.) z 7.692 mieszk., posiada romański kościół z 1114 r., zamek, odlewnie żelaza, fabr. maszyn i wyrobów cukrowniczych. Tu wydał w 1551 Henryk II. edykt religijny, przeciw protestantom.

Châteauroux, stolica depart. Indre (środk. Francja), w dolinie rz. Indre, posiada zamek Château-Raoul, przemysł sukienniczy, tytoniowy, skórny, wyrób narzędzi rolniczych i piwa. C. było od czasów Ludwika XIII. księstwem, jedną z księżnych C. była Marja Anna de Mailly, kochanka Ludwika XV.

Château-Thierry, miasto okręg. w depart. Aisne (Francja wsch.), na prawym brzegu Marny z 7.751 mieszk. i fabrykacją instrumentów muzycznych i matematycznych. C. było miastem rodzinnem Lafontaine'a. Zamek C. był w średniowieczu często siedzibą książąt i królów. 12 lutego 1814 pobił tu Napoleon I. Prusaków i Rosjan, a również w czerwcu i lipcu 1918 toczyły się pod miastem zażarte walki.

Chatel, 1. Jan * 1575, dokonał zamachu na Henryka IV. króla francuskiego (1594), za karę poćwiartowany.

2. Franciszek, Ferdynand, * 1795, † 1857, postanowił po rewolucji lipcowej 1830 założyć „Kościół francusko-katolicki". Potępiony przez stolicę Apostolską wyjechał do Belgji, a świątynie kazał rząd pozamykać.

Châtelaine, (franc.), kasztelanka; także pas kobiecy z ogniw metalowych, na którym noszono w XVI. w. książki do nabożeństwa, klucze, wachlarze, przybory toaletowe i t. p.; wreszcie krótki, zwisający, ozdobiony wisiorkami łańcuszek od zegarka.

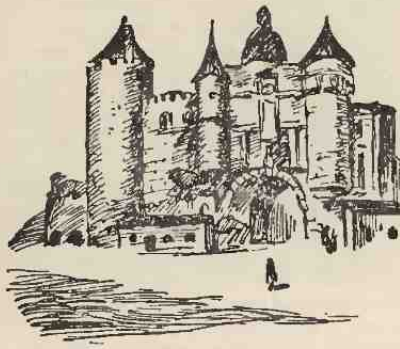

Grand-Châtelet.

Châtelet, (od łac. Castellum), nazwa dwóch wież, któremi obwarowany był stary Paryż. Jedna Grand-C. była później siedzibą sądów królewskich Paryża; od niej nazwano w Paryżu jeden z placów i teatr.

Châtelet, miasto w prow. Hainaut (Belgja), na wsch. od Charleroi nad rz. Sambrą z 14.119 mieszk.

Châtelineau, gmina w prow. Hainaut (Belgja), nad rz. Sambrą naprzeciwko Châtelet z 16.326 mieszk. Kopalnie węgla, fabr. maszyn, huty i walcownie.

Chatellerault, miasto okręg. w depart. Vienne (środk. Francja), nad rz. Vienne, która oddziela je od przedmieścia Châteauneuf. Miasto posiada 17.600 mieszk., wielką fabrykę broni i ruchliwy przemysł.

Chatham, 1. miasto w hrabstwie Kent (płd.-wsch. Anglja) nad rz. Medway z 42.013 mieszk., zawdzięcza swój rozwój wielkiemu, założonemu jeszcze w 1588 arsenałowi morskiemu.

2. ruchliwe miasto handlowe w zach. części prow. Ontario (Kanada), między jez. Erie i St. Clair z 12.301 mieszk.

3. miasto portowe w prow. Nowym Brunświku (wsch. Kanada), nad zatoką Miramichi z ok. 5.000 mieszk.

Chatham, wyspy w Oceanji, na wsch. od płd. wyspy Nowej Zelandji, do której należy politycznie. Archipelag składa się z głównej wyspy C. lub Warekauri (937 km.^{2}), wysp: Pitti (Rangihaute) i Rangatira, oraz szeregu wysepek skalistych i raf. Mieszkańcy wysp trudnią się hodowlą bydła. Wyspy zostały odkryte w 1791 przez Broughton'a.

Chattahoochee (czyt. czatahuczi), rzeka w płd.-wsch. części Stanów Zjedn. Am. Płn., 640 km. długa, wypływa z Alleganów, w dolnym, żeglownym biegu zwie się Apalachicola i uchodzi do zatoki C.

Chattanooga, miasto w stanie Tennessee (Stany Zjedn. Am. Płn.)(nad rz. Chickamaugą i górnem Tennessee z 57.895 mieszk. Ożywiony port rzeczny i ośrodek przemysłu (odlewnie żelaza, huty i walcownie). W czasie wojny domowej ważny punkt strategiczny, tu zwyciężyły 22—25 listop. 1863 wojska Unji pod Grantem.

Chattel-Mortgages, prawo zastawu na ruchomościach w Stan. Zjedn. Ameryki Północnej. Skoro zastawca (mortgager) nie zapłaci zastawnikowi (mortgagee) dłużnej sumy w należytym terminie, staje się ten ostatni bez dalszych kroków właścicielem zastawionego przedmiotu, a dług staje się ceną kupna. Według ustawodawstwa niemieckiego (§ 1229 B. G. B.) umowa, iż po upływie terminu zapłaty, zastaw staje się własnością wierzyciela (t. zw. lex commissoria), jest nieważną. Podobnie w kodeksie cywilnym austrjackim (§ 1372 K. c.) — oraz w kodeksie napoleońskim (art. 2078).

Chatterton Thomas, poeta angielski, (1752—1770), pisarz adwokacki, wydał poezje będące rzekomo utworami księdza z XV. w. Rowley'a i znalezione jakoby w kościele Saint Mary Redcliffe w Bristolu. Wskutek tego fałszerstwa zwolniony z posady, udał się do Londynu, gdzie zgnębiony głodem, nędzą i brakiem uznania, nie doszedłszy jeszcze lat 18, trucizną pozbawił się życia. T. zw. „Rowley Poems" (1768—70) są próbą tworzenia w duchu przeszłości, przeprowadzoną z wybitnym talentem, mimo braku podstaw historyczno-językowych. Zwłaszcza części balladowe zdradzają wielką siłę poetycką i budziły podziw romantyków (jak Coleridge i Keats). Życie Ch. dało temat dramatowi Alfreda de Vigny (1835).

Chatti, stolica potężnego państwa małoazjatyckiego Hetytów (zob.) ok. połowy 2 tysiąclecia prz. Chr., położona na miejscu dzisiejszego Boghasköi. Poszukiwania Niemieckiego Tow. Orientalistycznego odkryły znaczne szczątki miasta, w zamku zaś królewskim odnaleziono części wielkiego archiwum, złożonego z tabliczek glinianych, które zawierają wyryte pismem klinowem, częściowo w języku babilońskim, częściowo w hetyckim, dokumenty historyczne, prawne, religijne, księgę ustaw etc.

G. Chaucer.

Chaucer Geoffroy, „ojciec poezji nowoangielskiej" (ok. 1340—1400), syn handlarza win, otrzymał gruntowne wykształcenie klasyczne, był paziem dworskim, brał udział w wyprawie przeciw Francji (1353), a przez małżeństwo (1366) zyskawszy poparcie John'a of Gaunt,

odbył szereg podróży dyplomatycznych (do Włoch 1372—1378); w r. 1374 otrzymał urząd poborcy ceł w porcie londyńskim. Pochowany w opactwie westminsterskiem.

Jako poeta wystąpił najpierw C. z poezjami liryczno-symbolicznemi, zawdzięczając wiele Owidjuszowi i Francji. Przechodzi następnie okres, zostający głównie pod znakiem wczesnego renesansu włoskiego i mający podstawowe znaczenie dla dalszego rozwoju literatury angielskiej. Do niego należy powieść wierszem „Troilus and Chriseide", oparta o „Filostrato" Boccaccia, nadająca jednak patetycznej historji miłosnej włoskiego pisarza zabarwienie humorystyczne, następnie „The Parlement of Foules" (1382), „The Hous of Fame" (1384) — poemat, najwyraźniej zdradzający wpływ Dantego i i. W ostatnim, najdojrzalszym okresie twórczości przeszedł C. do wielkich opowieści ramowych, których jednak wykończyć nie zdołał. Krótsza z nich „The Legend of Good Women" (1385) sławi starożytne męczenniczki miłości, w prologu zaś objawia niezwykłe i głębokie odczucie przyrody. Druga nosi tytuł „Canterbury Tales" i jest głównem dziełem poety (zaczęta ok. 1387). Opowieści swe kładzie autor w usta około 30 pielgrzymów różnych stanów i temperamentów, którzy spotkali się w wędrówce do Canterbury. Prolog wyróżnia się niepospolitym darem obserwacji i prawdziwie angielską mieszaniną realizmu i humoru. Tematy poszczególnych opowieści zaczerpnął C. głównie z nowel włoskich i fars francuskich. — C. należy do największych artystów opowiadania; w Anglji i Szkocji zostawił po sobie całą szkołę naśladowców, którzy przejęli zarówno jego formy wierszowe, jak i refleksyjność, uderzającą w ton bądź to podniosły, bądź też humorystyczny.

Chaudet Antoine Denis, rzeźbiarz francuski, * 1763, † 1810, profesor Akademji paryskiej, ulubiony rzeźbiarz Napoleona, pod wpływem akademickiego kierunku David'a przedstawiał z zamiłowaniem piękno młodości. Najważniejsze dzieła: „Amor i motyl" i „Pasterz Phorbas z małym Edypem", obydwa w Luvrze.

Chaudière, prawoboczny dopływ rzeki Św. Wawrzyńca w prow. Quebec (Kanada), wypływający z jez. Megantic. Rzeka jest 200 km. długa, posiada 40 m. wysokie wodospady Ch. i uchodzi pod Quebec.

Chauliac Guy de, (Guido de Cauliaco z Owernji), dziekan przyboczny papieski w Awinjonie, * ok. 1300 r. najznakomitszy chirurg średniowiecza. Dzieło jego „Inventarium sive Collectorium chirurgiae" było aż do czasów And. Parégo głównym podręcznikiem chirurgji.

Chaulieu Guillaume Amfrye de, poeta francuski (1639—1720), w dojrzałym wieku pisał utwory liryczne w duchu epikurejskim, o miłej choć niezawsze poprawnej formie i jeszcze jako starzec słał udatne poezje miłosne pannie de Launay (późniejszej pani de Staal).

Chaumette Pierre Gaspard, rewolucjonista franc., * 1763, † 1794, 1792 prokurator paryski, główny twórca trybunału rewolucyjnego oraz ustaw o podejrzanych politycznie i cenach maksymalnych na środki żywności, pragnął zaprowadzić kult bogini rozumu; zgilotynowany jako hebertysta.

Chaumont, grzbiet górski w Jurze Neuenburskiej (Szwajcarja), wysoki do 1175 m.

Chaumont en Bassigny, stolica depart. Haute-Marne, pomiędzy Marną i Suizą (Francja wsch.) z 16.210 mieszk., posiada piękny kościół Św. Jana Chrzciciela z XIII.—XV. w., ratusz, oraz fabrykację konfekcyj. Tu zawarli 1 marca 1814 sprzymierzeni układ przeciwko Napoleonowi I.

Chauny, miasto we franc. depart. Aisne, nad rz. Oise z 11.444 mieszk., posiada szlifiernię zwierciadeł, cukrownię, oraz odlewnie żelaza i miedzi.

Chaussée, (franc.), szosa, ulica, gościniec, którego jezdnia zbudowana jest z drobno potłuczonych kamieni lub żwiru. (Porówn. drogi).

Chauveau-Lagarde Claude François de, franc. adwokat, * 1756, † 1841, znany z czasów Wielkiej rewolucji jako obrońca królowej Marji Antoniny, księżniczki Elżbiety, Karoliny Corday, Brissota, Mirandy i ks. Bratier. C. był od r. 1806 radcą stanu.

Chaux de Fonds, La, miasto okręgowe w kantonie Neuchâtel (Szwajcarja), położone najwyżej z miast szwajc., bo 992 m. nad poz. morza, liczy 37.675 mieszk. Jest bardzo starym, założonym w 1705 przez Jana Richard'a ośrodkiem przemysłu zegarmistrzowskiego, którego roczna produkcja wynosi 300.000 zegarków.

Chavannes Pierre Puvis de, malarz franc., ob. Puvis de Chavannes.

Chaves, handlowe miasto w płn. Portugalji (Traz os Montes), w dolinie rz. Tamegi, posiada ok. 7.000 mieszk., wielki rzymski most z czasów Trajana, oraz cieplice solankowe (rzymskie: Aquae Flaviae).

Chaves Emanuel, de Silveyra, margr., portugalski polityk, * 1770, † 1830, gorliwy bojownik absolutyzmu, organizował 1823—26 kilka powstań na rzecz Dom Miguela.

Chawadża (pers. kupiec), określenie, stosowane w Egipcie i Syrji w odniesieniu do niemuzułmańskich tubylców i Europejczyków; u Turków: hodża, nauczyciel, zwłaszcza duchowny.

Chazacy, nazwa lokalna ludności okolic Rawicza (pow. krobski), zwanej również Leśniakami.

Chazal Pierre Emanuel Félix, bar., (1860), belgij. wojskowy, * 1808, † 1892, początkowo kupiec, 1830 uczestnik powstania belgijskiego przeciw Holandji, potem generalny intendent armji, 1847 generał porucz., zasłużył się reorganizacją armji i ufortyfikowaniem Antwerpji.

Chazarowie, lud zachodnio-turecki, osiadły od II. w. pomiędzy M. Czarnem a Kaspijskiem. Państwo ich wyodrębniło się przy rozpadnięciu się państwa Hunnów 361. Głównemi ich miastami były Sares-sar (obecnie Astrachan), Chamlich czyli Chazaran nad M. Kaspijskiem i Sarkel nad ujściem Donu. Głową ich religji był Châkân, wojskowością kierował beg. Ch. przyjęli częściowo religję chrześcijańską, częściowo judaizm, częściowo islam. 969 zostali zwyciężeni przez Świętosława i rozpłynęli się wśród ludów sąsiednich.

Cheb (niemiec. Eger), miasto powiatowe w żupie Karlove Vary (Czechosłowacja), nad rz. Ohře z 27.524 mieszk. prawie wyłącznie Niemcami, którzy mają tu główny ośrodek w Czechach. Miasto posiada szereg zabytkowych budowli, n. p. klasztory: franciszkanów (1256) i dominikanów (1296) ruiny starego zamku cesarskiego z pamiątkami po Wallensteinie, ratusz z 1603 i i., oraz przemysł żelazny, maszynowy, tkacki i chemiczny. Okolice C. tworzyły ongiś odrębne terytorjum (niem. Egerland) połączone w XIV. w. z Czechami. W ratuszu zamordowano w 1634 Wallensteina.

Cheder, (hebr.), izba; dawniej, i dziś jeszcze, zwłaszcza u Żydów w krajach słowiańskich, szkoła dla wstępnej nauki hebrajskiego.

Chef d' oeuvre (franc.), arcydzieło.

Chefren (Chafrê), król staroegipski z czwartej dynastji, syn i drugi następca Cheopsa (zob.), zbudował drugą co do wielkości piramidę w Giseh z świątynią zmarłych i dziewięciu wielkiemi posągami królów. Obok portalu wznosi się wykuty z skały sfinks, wyobrażający samego króla.

Cheiranthus.

Cheiranthus R. Brown, lak, z rodziny Cruciferae (krzyżowe), zioła trwałe lub półkrzewy. Ok. 10 gat. w krajach śródziemnomorskich i płn. Ameryce. C. cheiri o kwiatach żółtych, brunatnych lub fioletowych, w środkowej Europie, roślina ozdobna, kwitnąca przez całe lato.

Cheirotonja, (grec.), podnoszenie rąk; sposób głosowania w greckiem zgromadzeniu ludowem.

Chejron (Chiron), u Homera najsprawiedliwszy z Centaurów, syn Kronosa i Philyry, córki Okeanosa. Zamieszkiwał on jaskinię w górze Pelion w Tesalji, później przeniósł się w góry Malea w Lakonji. Wnuka swego Peleusa nauczył, jak zwyciężyć Tetydę. Wychował również swego prawnuka Achillesa (malowidło ścienne w Pompei) i kształcił Asklepiosa w sztuce leczenia. Kiedy bawiący u niego w gościnie Herakles zranił go przez nieuwagę jedną ze swych zatrutych strzał, zrezygnował ze swej nieśmiertelności na rzecz Prometeusza. Jako łucznik umieszczony został między gwiazdami.

Chelčicky Piotr, czeski myśliciel religijny i socjalny, (1390—1460). W pismach swych „Postylla" (napisana 1434, druk. 1522), „Sieć wiary" (napis. 1440, druk. 1521), twierdzi, że jedynem źródłem wiary jest Pismo św., a odrzuca wszelki autorytet kościelny, stawiając na jego miejsce rozum oświecony przez Ducha św. Odrzuca również i potępia, jako przeciwne chrześcijaństwu, wojnę, karę śmierci, przymus państwowy i wszelki gwałt. Nauki jego zostały przyjęte przez powstałą później sektę Braci Czeskich. W nowszych czasach zwrócił uwagę na Ch. i jego znaczenie Lew Tołstoj.

Chelidonina, trujący alkaloid, występujący w jaskółczem zielu (Chelidonium majus) obok innych, jak α i β homochelidonina, protopina i chelerytryna. Ta ostatnia występuje też u Sanguinaria canadensis (krwawe ziele), Glaucium luteum, Bocconia frutescens i Escholtzia californica. Jaskółcze ziele zawiera jeszcze kwasy chelidonowe.

Chelidonium L., (jaskółcze ziele), z rodz. Papaveraceae (makowate), jeden gat. C. majus L., pospolity w całej Europie po śmietnikach i koło płotów z ostrym żółtym sokiem mlecznym, używany na wsi jako środek przeciw brodawkom. Nasiona z elajosomem rozsiewają się za pośrednictwem mrówek.

Chelmos, góry wapienne w greckiem nomos Achai, wysokie do 2.355 m., starożytna Aroania ze słynną jaskinią mitycznego Styksu.

Chelmsford, stolica hrabstwa Essex (płd.-wsch. Anglja), nad rz. Chelmer z 20.769 mieszk. Fabrykacja maszyn rolniczych i aparatów elektrycznych, oraz ożywiony handel.

Chelmsford, 1. Frederick Augustus Thesiger, lord, bryt. generał, * 1827, † 1905, służył długo w Indjach, 1878 zastępca gubernatora Przylądku Dobrej Nadziei, 1879 głównodowodzący w wojnie z Zulusami przed Wolseley'em.

2. Baron Frederic John Napier Thesiger, syn poprzedniego, bryt. polityk, * 1868, 1905—9 gubernator Queenslandu, 1904—13 Nowej Walji Płd., 1916—21 wicekról Indyj, opracował wraz z H. J. S. Montagu nowy plan rządzenia tym krajem. W gabinecie Macdonalda 1924 był pierwszym lordem admiralicji.

Chelone, rodzaj szylkretów morskich, p. szylkret.

Chelone L. (żółwik), z rodziny Scrophulariaceae. C. glabra L. pochodzi z Meksyku, kwiatki czerwone, hodowana jako roślina ozdobna. W Meksyku używana jako środek przeczyszczający. O innych rodzajach p. Pentastemon.

Chelone, (greck. żółw), 1. W greckim micie dziewica, która przez Hermesa została zamieniona w żółwia ponieważ nie wzięła udziału w uczcie weselnej Zeusa i Hery, lecz pozostała w domu. 2. Starogrecka srebrna moneta z Eginy z wizerunkiem żółwia.

Chelonia (Testudinata), p. żółwie.

Cheltenham, miasto i miejscowość kąpielowa w Gloucestershire (zach. Anglja) z 48.020 mieszk.

Chełchowski Stanisław, przyrodnik, etnograf i działacz społeczny. * w r. 1866, w Chojnowie pod Przasnyszem, † 1907. Studja uniwersyteckie odbywa w Warszawie, gdzie kończy wydział fizyko-mat., uzyskując stopień kandydata nauk przyrodniczych. Osiadłszy w Chojnowie, wydaje szereg prac z zakresu botaniki i etnografji, biorąc również czynny udział w życiu społecznem. Współpracuje w szeregu czasopism, jak: Pamiętnik Fizjograficzny, Wisła, Wszechświat,

jest członkiem czynnym wielu towarzystw, prezesem Towarzystwa Rolniczego w Płocku; w r. 1906 zostaje wybrany do Dumy. † w r. 1907. Prace: Grzyby podstawko-zarodnikowe okolic Warszawy (praca konkursowa, 1888); Materjały do etnografji ludu polskiego z okolic Przasnysza (Wisła, t. II., 1889); Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza (Bib. Wisły, t. III. i VI., 1890).

Chełm, miasto powiatowe w wojew. Lubelskiem z 23.221 mieszk. Miasto, które wzięło nazwę od pobliskiej góry Chełmu, leży nad rz. Uherką i jest ważnym węzłem kolejowym Ch.—Brześć n. B. i Rejowiec—Kowel. W mieście istnieją browary, cegielnie, tartaki, młyny, fabryki: maszyn, narzędzi rolniczych, kamieni młyńskich, cykorji, krzeseł i spirytualjów. Ch. należy do najstarszych miast na terenie Polski; w XIII. w. stolica udzielnych książąt ruskich, m. i. Daniela halickiego, który założył tu biskupstwo greckie. Miasto zostało w 1377 przyłączone ostatecznie do Polski i było stolicą ziemi Ch., należącej do wojew. Ruskiego. Posiadało ono stary zamek i było opasane murami. Oprócz zniesionej w 1875 przez Rosjan diecezji grecko-unickiej istniała w Ch. diecezja katolicka, przeniesiona w 1792 do Lublina. Od 1912 istniała stworzona przez Rosjan gubernja Ch., obejmująca wsch. część dzisiejszego wojew. Lubelskiego. Wyodrębnienie tej gubernji przez Rosjan z Królestwa Polskiego miało na celu jej rusyfikację, której służyło także zgnębienie unitów chełmskich i nawracanie ich siłą na prawosławie. W pokoju brzeskim w 1916 odstąpiły mocarstwa centralne Chełmszczyznę Ukrainie sowieckiej, co wywołało ogromny sprzeciw całego społeczeństwa polskiego i skierowało ostatecznie sympatje całej Polski do państw koalicji. Powiat Ch. ma 2.030 km.^{2} i 121.475 mieszk., w tem 93.269 Polaków i 8.297 Rusinów.

Chełmiński Jan, współczesny malarz polski, * 27. I. 1851 w Brzostowie, od r. 1866 uczeń warszawskiej szkoły rysunkowej, także Juljusza Kossaka. W r. 1873 udał się do Monachjum, był uczniem Aleks. Wagnera, Brandta, Fr. Adamsa. Od r. 1876 wystawiał w Monachjum, Berlinie, Wiedniu, Londynie i Paryżu. W r. 1884 przeniósł się do Ameryki, 1888—94 pracował w Londynie, wkońcu osiedlił się w Paryżu. Malował sceny rodzajowe, myśliwskie i wojenne, przeważnie z okresu rokoka, Napoleona I., przedstawiał legjony polskie i t. d. Do książki W. Gąsiorowskiego p. t. L'armée polonaise du Duché de Varsovie (wyd. 1904, Plon et Nourrit, Paris) namalował cykl 48 obrazów. Z nowszych jego rzeczy wymienić należy: En route pour le quartier Général (1907), Aux environs de Soissons, 1814 (1908), Poursouite d' un courrier, 1812 (1911) i t. d.

Chełmno (niem. Culm), miasto powiatowe w wojew. Pomorskiem, na prawym brzegu Wisły, nieopodal Torunia, z 10.200 mieszk. Stacja kolejowa i przystań żeglugi parowej, oraz ośrodek przemysłu meblarskiego, spożywczego i maszynowego, cegielnie, tartaki i młyny parowe. Miasto posiada szereg zabytków architektury gotyckiej (kościół Wniebowzięcia N. M. P., kościół św. Jakóba), renesansowy ratusz z XVI. w., szereg innych starych budowli i mury miejskie. Ch. należy do najstarszych miast polskich na pograniczu pruskiem, było też od najdawniejszych czasów ośrodkiem ziemi Chełmińskiej (między rz. Wisłą, Drwęcą i Ossą), oddanej w 1228 przez Konrada Mazowieckiego Krzyżakom. Ci na podstawie sfałszowanych przywilejów usadowili się na stałe w ziemi Ch., stanowiącej zawiązek ich państwa. Odzyskał ją dla Polski Kazimierz Jagiellończyk w 1466 i utworzył tu województwo Ch., które istniało do 1772. W latach 1807—1815 należała ziemia Ch. do Księstwa Warszawskiego, za czasów zaś pruskich do prow. Prusy Zach. Od XIII. w. istnieje diecezja chełmińska ze siedzibą w Chełmży, a od 1824 w Pelplinie. Powiat Ch. ma 726 km.^{2} i 46.823 mieszk., w tem 74,4% Polaków.

J. Chełmoński.

Chełmoński Józef, polski malarz krajobrazów i scen rodzajowych, * 1850 w Boczkach pod Warszawą, od r. 1862 uczeń szkoły rysunkowej warszawskiej, był później uczniem W. Gersona, od r. 1870 studjował w Monachjum pod kierunkiem Al. Strehubera i Hermana Anschütza, najsilniejszy jednak wpływ wywarli na niego M. Gierymski i J. Brandt. Po pobycie na Ukrainie, ponownym w Monachjum, wreszcie w Paryżu, osiedla się w kraju, gdzie w r. 1897 zostaje honorowym przewodniczącym nowo utworzonego stowarzyszenia artystów p. n. „Sztuka" — † 1914. — Bezpośredniość talentu i zachowanie właściwości narodowych stawia Ch. w rzędzie najznakomitszych polskich malarzy. Dzieła jego odznaczają się pełnym poezji nastrojem krajobrazów, świetną obserwacją natury, prawdą i żywością części figuralnej.

Obrazy Ch. były wystawiane wielokrotnie zagranicą, a w r. 1907 odbyła się duża wystawa jego dzieł w Krakowie. Najbardziej znane obrazy Ch., to w Muzeum Narodowem w Krakowie: Czwórka, Burza, Bąk, Przed świtem i t. d., następnie: Powrót z jarmarku, Przybycie na polowanie; z czasów pobytu na Ukrainie: pędzące trójki i sanie. Wiele obrazów Ch. wywędrowało do Ameryki. Z litografij Ch. wymienić

należy: Matka i dziecko, i 2 studja w „Tece grafików polskich".

Chełmża (niem. Culmsee), miasto w pow. Toruń (wojew. Pomorskie) nad jez. Chełmżyckiem, węzeł kolejowy, z 10.648 mieszk. Miasto posiada fabryki: maszyn, wódek, win, grzebieni, papy, młyny i największą na Pomorzu cukrownię. Do 1824 była Ch. siedzibą biskupów chełmińskich; posiada wspaniały kościół katedralny, obecnie parafjalny z XV. w.

Chemiczna analiza, zob. analiza chemiczna.

Chemiczna broń, gazy trujące, któremi razić można albo przez wypuszczanie z żelaznych butli, zawierających ścieśnione gazy, co da się uskutecznić tylko przy wietrze wiejącym w stronę nieprzyjaciela, albo przez wyrzucanie w eksplodujących pociskach artyleryjskich, lub bombach aeroplanowych. W grę wchodzą: chlor, fosgen ($COCl_2$) i różne organiczne chlorowcopochodne, tudzież cyjanopochodne związki. — Środkiem ochronnym są m a s k i g a z o w e, sporządzone ze skóry, lub nieprzenikliwej impregnowanej tkaniny, zaopatrzone w okulary i lej oddechowy, wypełniony chemikaljami absorbującemi zabójcze gazy. Lej oddechowy zawierać musi odczynniki przeciwko wszystkim możliwym gazom zabójczym. Odczynniki te rozmieszczone są albo na kilku warstwach drobno tłuczonego węgla drzewnego, względnie pumeksu, albo na kilku warstwach szmatek napojonych olejem rycynowym. Jako odczynniki wchodzą w grę: przeciw związkom chlorowym potaż, przeciw związkom cyjanowym węglan niklu, weglan cynku, lub tlenek rtęci, przeciw fosgenowi heksametylen-tetramin, przeciw tlenkowi węgla, powstającemu przy rozkładzie pewnych gazów, nadtlenki metali, które utleniają tlenek węgla na bezwodnik węglowy.

Chemiczna luminescencja, świecenie na skutek procesów chemicznych (najczęściej utlenienia), bez dostrzegalnej zwyżki temperatury. Do zjawisk tego rodzaju należy n. p. świecenie fosforu (powolne utlenianie się), świecenie pewnych gatunków chrabąszczy, niektórych zwierząt morskich i bakteryj (w gnijącem drzewie i mięsie).

Chemiczna nomenklatura, słownictwo chemiczne, obejmujące nazwy związków chemicznych. W nazwach związków nieorganicznych wyrażamy, z jakich części składowych, t. zn. pierwiastków wzgl. grup atomowych, składa się dane połączenie chemiczne. Tak n. p. nazwy: siarczan, chlorek, azotan, węglan — potasu, miedzi, żelaza i t. d. wyrażają, że składowemi częściami powyższych związków są kolejno reszty kwasów: siarkowego, solnego, azotowego, węglowego, związane z potasem, miedzią czy żelazem; nazwy tlenek, węglik, siarczek żelaza, oznacza, iż połączenia te zawierają obok żelaza tlen, węgiel czy też siarkę, związane oczywiście chemicznie.

W chemji organicznej stworzenie racjonalnej nomenklatury napotykało na znaczne trudności, z powodu ogromnej ilości związków (200.000 poznanych), jak również ze względu na szerokie stosowanie nazw utartych. Nazwę związku organicznego tworzy się, ogólnie biorąc, w zależności od tego, jaka grupa charakterystyczna w skład cząsteczki danego związku wchodzi. Tak n. p. połączenie, zawierające grupę wodorotlenową, bezpośrednio z łańcuchem węglowym połączoną, nazywamy alkoholami, zawierające grupę karboksylową — kwasami, aldehydową— aldehydami i t. d. Według niedawno stworzonej nomenklatury genewskiej, nazwy związków tworzy się z nazwy odpowiadającego danemu połączeniu węglowodoru szer. alifatycznego, — której przydajemy końcówki, określające obecność tej lub innej grupy charakterystycznej. Tak n. p. metan-ol oznacza alkohol metylowy, etan-al — aldehyd octowy i t. d. Związkom o nienasyconym łańcuchu węglowym przydaje się końcówkę: „en" wzgl. „in".

Chemiczna reakcja zob. chemiczne procesy.

Chemiczna równowaga następuje przy wszelkich procesach chemicznych, o ile układ pozostawiony jest sobie samemu. Do ustalenia się równowagi potrzebny jest mniejszy lub większy okres czasu, zależnie od warunków, w jakich reakcja się odbywa. Warunki równowagi chemicznej określone są prawem działania mas, wypowiedzianem przez Guldberga i Waagego (1867). Według prawa tego stan równowagi zależy od stosunku stężeń ciał reagujących, a przesunięcie się jej od zmian koncentracji reagujących czynników. Jeżeli oznaczymy przez C_A i C_B koncentracje reagujących ciał A i B, a przez C_D i C_E koncentracje ciał w reakcji otrzymywanych, to stan równowagi wyrazi się następująco: $C_A . C_B = K . C_D . C_E$, albo: $\frac{C_A . C_B}{C_D . C_E} = K$, gdzie K oznacza stałą równowagi chemicznej; stan równowagi chemicznej zaznacza się zahamowaniem czynności układu; nic się nie tworzy ani nie rozkłada, a koncentracje reagujących czynników pozostają niezmiennie te same.

Chemiczna waga, zob. waga analityczna.

Chemiczna wartościowość, zob. wartościowość.

Chemiczne działanie światła, zob. fotochemja i fotografja.

Chemiczne powinowactwo, energja pojawiająca się przy łączeniu się dwóch pierwiastków na związek chemiczny. Miarą powinowactwa jest energja wolna procesu, którą można mierzyć zapomocą pomiarów sił elektrowzbudzających, dostarczonych przez proces chemiczny. Za miarę powinowactwa chemicznego może również służyć, z pewnem jednak przybliżeniem, ilość ciepła wydzielona w czasie reakcji, jak również szybkość, z jaką reakcja przebiega.

Chemiczne preparaty (chemikalja), związki chemiczne otrzymywane w fabrykach wzgl. — na mniejszą skalę — w laboratorjach chemicznych.

Chemiczne procesy — t. zw. reakcje chemiczne, w których ciała wstępują w związki, albo związki doznają rozkładu, albo też jeden związek wstępuje w działanie wymienne z drugim, przyczem tworzą się związki nowe. Najbardziej znamienną cechą procesu chemicznego

jest fakt, iż doznają zmian wszystkie własności fizyczne ciał biorących w nim udział. Z 2 gr. wodoru i 16 gr. tlenu otrzymujemy po wzajemnej reakcji 18 gr. wody, której własności są zupełnie odmienne od własności wodoru i tlenu. Jest to reakcja syntezy, którą można wyrazić równaniem: $H_2+O=H_2O$, gdzie H_2 oznacza 2 gr. wodoru, O 16 gr. tlenu, H_2O 18 gr. wody. Przy połączeniu 2 gr. wodoru i 16 gr. tlenu na 18 gr. wody wydziela się 68.400 gr. kaloryj, co zaznaczyć można w równaniu termochemicznem: $H_2 + O = H_2O$ (ciecz) + 68.400 gr. kal. Reakcje takie, przy których wydziela się ciepło, nazywamy egzotermicznemi, w przeciwieństwie do endotermicznych, przy których ciepło zostaje pochłaniane z otoczenia. Do innego rodzaju reakcyj chemicznych zaliczamy takie, przy których odbywa się rozkład związku na składniki. Taką jest n. p. reakcja rozkładu wody w wysokiej temperaturze na wodór i tlen (r. endotermiczna): $H_2O = H_2 + O$ — 68.400 g kal. Rozkład wody nie jest tu całkowity nawet w temp. 2000° C.; ulega rozkładowi zaledwie połowa ilości wody, podczas gdy druga pozostaje w równowadze chemicznej (ob.) z wydzielonemi składnikami: wodorem i tlenem. Trzeci rodzaj procesów chemicznych stanowią reakcje wymiany pojedynczej i podwójnej. Wymiana pojedyncza polega na zastąpieniu jednego ze składników danego związku innym. Przykładem reakcyj tego rodzaju może być działanie roztworu kwasu solnego na cynk metaliczny: wydziela się tu wodór, a w roztworze powstaje chlorek cynku; wodór kwasu solnego został w tym ostatnim podstawiony cynkiem. Reakcja wymiany podwójnej polega na wymianie składników dwóch ciał reagujących wzajemnie. Jeżeli n.p. dodać do roztworu chlorku baru roztworu siarczanu sodowego, utworzy się siarczan barowy, opadający na dno jako osad biały, bardzo mało rozpuszczalny, oraz chlorek sodu. Jest to równocześnie przykład reakcyj strącania; mają one wielkie zastosowanie w chemji analitycznej.

Szybkość reakcji chemicznej zależna jest od warunków, w jakich się odbywa. W największej może mierze odgrywa tu rolę temperatura: podwyższenie jej o 10° C. podwaja, średnio biorąc, szybkość procesów chemicznych. Przyspieszające działanie wykazuje również przy niektórych reakcjach światło, prąd elektryczny, a zwłaszcza t. zw. katalizatory (zob.).

Reakcje chemiczne odbywają się nieustannie w przyrodzie (wietrzenie skał, oddychanie zwierząt, roślin i t. p.), a poznawanie ich i badanie posiada dla kultury i wiedzy ludzkości ogromne znaczenie.

Chemiczne wzory, symbole związków chemicznych zestawione zapomocą znaków chemicznych atomów, wchodzących w skład drobiny danego połączenia. Tak n. p. wzór H_2SO_4 (symbol cząsteczki kwasu siarkowego) mówi nam, iż 1 drobina tego związku składa się z 2 atomów wodoru, 4 — tlenu, oraz 1 — siarki. Ze względu na to, iż ciężary atomowe tlenu, wodoru i siarki wynoszą kolejno: 16, 1 i 32, przeto jedna gramocząsteczka (t. j. ilość gramów, odpowiadająca ciężarowi drobinowemu) zawierać będzie 1 × 2 gr. wodoru (H_2), 32 × 1 gr. siarki (S) oraz 16 × 4 gr. tlenu (O_4). Wzory takie jak n. p. H_2SO_4 nazywamy sumarycznemi; podają one skład cząsteczki danego związku oraz wielkość jego cząsteczki, nie mówią natomiast nic, w jaki sposób łączą się atomy wewnątrz drobiny. Zadanie to spełniają wzory t. zw. strukturalne, które znajdują powszechne zastosowanie zwłaszcza w chemji organicznej. Tam bowiem wzory sumaryczne okazały się zupełnie niewystarczające, gdyż istnieje wiele związków, o identycznych wzorach sumarycznych, a zupełnie różnych własnościach zarówno fizycznych jak i chemicznych (zob. metamerja, izomerja zw. org.). Tak n. p. wzór $C_4H_8O_2$ odpowiada zarówno estrowi etylowemu kwasu octowego, jak i kwasowi masłowemu. Wzory strukturalne uwzględniają te różnice, podając budowę cząsteczki związku. Tak więc mamy wzór kw. masłowego:

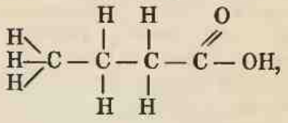

oraz wzór estru etylowego

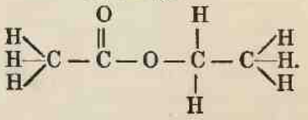

Chemiczne znaki, symbole pierwiastków chemicznych, utworzone z początkowych liter nazw greckich wzgl. łacińskich. Tak n. p. Ca (Calcium) oznacza wapń, Cu (Cuprum) — miedź, Cd (Cadmium) — kadm, C (Carboneum) — węgiel, Na (Natrium) — sód i t. d. Symbole te jednakże nie mają na celu jedynie wyszczególnienie rodzaju pierwiastka wzgl. odróżnienie jednego od drugiego, podają one również i ilość pierwiastka, biorącego udział w reakcji lub zawartego w danym związku. Tak n. p. O jest symbolem 1 atomu tlenu; ponieważ ciężar atomowy tlenu wynosi 16, przeto znak powyższy jest równocześnie symbolem 16 części wagowych tlenu. O — jest więc znakiem 1 gramoatomu tlenu, H (Hydrogenium) — 1 gramoatomu wodoru, Au — 1 gramoatomu złota (Aurum) i t. d. Znaki chemiczne świetnie nadają się do oznaczania symbolami związków chemicznych (zob. chem. wzory), jak również do układania równań chemicznych. Tak n. p. z równania chemicznego $2\ HCl + Fe = FeCl_2 + H_2$ (działanie kwasu solnego) HCl na żelazo (Fe) odczytujemy, że: 2 (35,46 + 1) gr. kw. solnego z 1 × 55,84 gr. żelaza wydzielają w reakcji wzajemnej 2 gr. wodoru oraz (55,84 + 2 . 35,46) gr. chlorku żelazowego; (35,46 oznacza ciężar atomowy chloru, 55,84 — żelaza, 1 — wodoru).

Chemiczne związki, substancje, składające się z dwu lub więcej pierwiastków chemicznych, związanych ze sobą chemicznie (różnica od mieszanin). Składników związku chemicznego nie można wydzielić z niego na drodze mechanicznej.

O związkach chemicznych nasyconych i nienasyconych, zob. pod. „Wartościowość“.

Chemiczny przemysł. Wielki przemysł, produkujący masowo gospodarczo ważne chemikalja, mógł rozwinąć się dopiero z postępem chemji teoretycznej, która wyjaśniła właściwy przebieg reakcyj chemicznych i z postępem mechaniki, która umożliwiła konstrukcję urządzeń, pozwalających stosować te reakcje masowo, a ekonomicznie. Rozwój jego rozpoczął się w XIX. wieku. We wcześniejszym okresie spoczywał wyrób znanych podówczas chemikaljów w rękach nielicznych wtajemniczonych rzemieślników, którzy uprawiali go na małą skalę, niejednokrotnie w sposób bardzo nieekonomiczny. Urządzenia dzisiejszego przemysłu chemicznego mają na celu osiągnięcie najwyższej wydajności produktu przy najmniejszem zużyciu pracy i paliwa. Niejednokrotnie stosuje się też przy fabrycznych procesach tak zwane katalizatory, t. j. preparaty, które nie biorąc widomie udziału w reakcji chemicznej, a więc nie ulegając same żadnej zmianie, działają przyspieszająco na jej przebieg.

Poniżej podany będzie krótki opis wyrobu najważniejszych chemikaljów, będących produktem masowym.

S o d a. 1. Wyrób sposobem Leblanca. Masowy wyrób sody jest pierwszym sukcesem wielkiego przemysłu chemicznego. Rozpoczął go francuski fabrykant Leblanc w r. 1791, gdy podczas wielkiej Rewolucji Anglja odcięła Francję przez blokadę od dowozu sody rodzimej. Wyrób odbywa się w dwóch fazach: a) Sól kuchenną rozkłada się kwasem siarkowym, uchodzi gazowy chlorowodór (który służy do fabrykacji kwasu solnego), a z roztworu krystalizuje kwaśny siarczan sodowy, który przez ogrzewanie zamienia się na obojętny siarczan sodowy. b) Siarczan sodowy miesza się z kredą (węglanem wapniowym) i z węglem i stapia w tak zw. piecach rewolwerowych, to jest żelaznych cylindrach, obracających się dookoła swej osi, przez które przechodzi płomień z paleniska. Surowy stop składa się z mieszaniny sody i siarczku wapnia. Sodę oddziela się od siarczku wapnia przez wyługowanie wodą, w której soda znacznie, a siarczan wapnia mało się rozpuszcza i oczyszcza przez przekrystalizowanie. Dzisiaj używa się tego sposobu tylko, o ile chodzi o równoczesny wyrób kwasu solnego, gdyż ekonomiczniejszy jest:

2. Wyrób sposobem Solvaya. Do wodnego roztworu soli kuchennej wprowadza się równocześnie amonjak i bezwodnik węglowy. Celem lepszego wysycenia odbywa się to w wysokich kolumnach, podzielonych na kilkanaście pięter dziurkowanemi sitami. W rezultacie reakcji opada kwaśny węglan sodowy, który przez prażenie zamienia się na węglan obojętny, a w roztworze pozostaje salmjak, z którego działaniem wapna wydziela się amonjak, używany zpowrotem do reakcji. Bezwodnik węglowy potrzebny do reakcji produkuje fabryka przez prażenie kamienia wapiennego lub magnezytu.

3. Wyrób sposobem elektrolitycznym, patrz elektrochemja.

K w a s s o l n y. Chlorowodorem, uchodzącym przy fabrykacji sody metodą Leblanca, nasyca się wodę i w ten sposób otrzymuje się kwas solny. Celem lepszego wysycenia przeprowadza się gaz przez całą baterję połączonych naczyń kamionkowych, przez które płynie w odwrotnym kierunku strumień wody.

K w a s s i a r k o w y. Kwas siarkowy powstaje przez chemiczne połączenie trójtlenku siarki z wodą. Rezultatem normalnego spalenia siarki jest jednak dwutlenek siarki, który należy dopiero na trójtlenek zamienić. Do tej zamiany rozporządza obecnie technika dwiema metodami: 1. Metoda komorowa. Piryt (siarczek żelaza) lub blendę cynkową (siarczek cynku) praży się w specjalnych piecach na rusztach. Uchodzący dwutlenek siarki wprowadza się do komór, wyłożonych płytami ołowianemi, gdzie zmieszany z parą wodną zamienia się, pod wpływem obecnego w komorach kwasu azotowego, na kwas siarkowy. Kwas azotowy, utleniając dwutlenek na trójtlenek siarki, sam się przytem rozkłada, ponieważ zaś jest ekonomicznie rzeczą ważną, aby uniknąć strat w kwasie azotowym, włączone są w obieg dwie wysokie kolumny wypełnione koksem. Jedna pomiędzy ruszta, a komory ołowiane, na drodze dążącego do komór dwutlenku siarki, zwana wieżą Glowera, druga poza komory, zwana wieżą Gay-Lussaca. Gazy powstałe z rozkładu kwasu azotowego (tlenki azotu) wyprowadza się z komór na spód wieży Gay-Lussaca, skąd przedzierają się przez warstwę koksu ku górze, a spotykają na swej drodze ściekający z góry wieży czysty, poprzednio przygotowany kwas siarkowy, który je w sobie rozpuszcza. Ten nasycony roztwór przepompowuje się wraz z wytworzonym w komorach surowym kwasem siarkowym, na szczyt wieży Glowera, gdzie pod działaniem spływającej wraz z nim wody, utraca tlenki azotu, które porwane strumieniem gazowego dwutlenku siarki wracają do komór.

2. Metoda kontaktowa. Otrzymany jak poprzednio dwutlenek siarki oczyszcza się w płuczkach, ogrzewa do temp. 500° i zmieszany z powietrzem przeprowadza ponad platynizowanym azbestem, który jako katalizator pośredniczy w utlenianiu dwutlenku na trójtlenek siarki. Wytworzony dwutlenek siarki oddziela się przez oziębienie od gazów, które nie wzięły udziału w reakcji i absorbuje w kwasie siarkowym, ponieważ złączenie go bezpośrednio z wodą postępuje zbyt powoli i powoduje straty. Metoda ta aczkolwiek pozornie prostsza od komorowej, wymaga wiele staranności i doświadczenia i dopiero u schyłku XIX. wieku poczęła dawać zadowalające technicznie rezultaty.

W y z y s k a n i e a z o t u z p o w i e t r z a. 1. Fabrykacja azotniaku. Wapno palone zmieszane z koksem stapia się w piecach elektrycznych na karbid. Zmielony karbid ogrzewany do 1000° w atmosferze czystego azotu (uzyskanego ze skroplonego powietrza) łączy się z azotem na azotniak (cyjanamid wapniowy). Ten może być użyty wprost jako nawóz sztuczny, albo może być poddany dalszej przeróbce, da-

Chaty kurpiowskie.

Wnętrze chaty.

Z Lubelskiego.

Zakopane.

Z okolic Rzeszowa.

Lubownia (Spiż).

Barcice (Sądeckie).

jącej następujące produkty: Z azotniaku przez działanie pary wodnej pod ciśnieniem otrzymuje się gazowy amonjak. a) Amonjak gazowy wprowadzony do wody daje wodny roztwór amonjaku. b) Amonjak gazowy wprowadzony do kwasu siarkowego daje siarczan amonowy (sól nawozową). c) Amonjak gazowy utleniony powietrzem daje kwas azotowy. d) Amonjak gazowy wprowadzony do kwasu azotowego daje azotan amonowy (podwójnie czynną sól nawozową). e) Kwas azotowy wprowadzony do roztworu sody daje saletrę sodową.

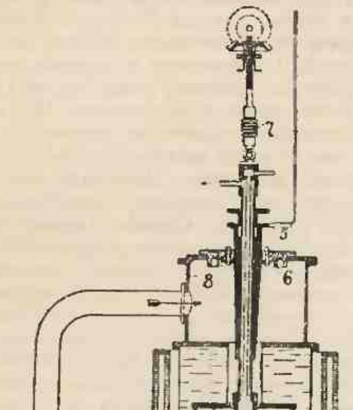

Piec elektryczny do syntezy tlenków azotu.
(Systemu Mościckiego).

1) Cewka prądu stałego, wytwarzająca pole magnetyczne.
2) i 3) Elektrody miedziane.
4) Przyrząd chłodzący.
5) Kabel prądu elektrycznego wysokiego napięcia.
6) i 7) Izolatory.
8) Komora powietrzna.
9) Rurociąg wprowadzający powietrze.
10) Wentyl regulujący dopływ powietrza.
11) Komora produktów reakcji.
12) Urządzenie do przesuwania przyrządu chłodzącego.

2. Fabrykacja kwasu azotowego z powietrza. Azot i tlen powietrza łączy się w wysokiej temperaturze potężnych wyładowań elektrycznych na tlenki azotu, które wprowadzone do wody dają kwas azotowy. Zjawisko to wyzyskali technicznie prawie równocześnie, acz na różnych drogach konstrukcyjnych, Birkeland i Eyde tudzież Ignacy Mościcki. Birkeland i Eyde przepuszczają powietrze przez piec elektryczny, w którym dla osiągnięcia możliwie dużej powierzchni najwyższej temperatury, łuk Volty, wywołany działaniem prądu zmiennego, rozciągnięty jest działaniem elektromagnesu w formę ognistej, płaskiej tarczy. W piecu Mościckiego zastosowane są elektrody miedziane, chłodzone wewnątrz wodą. Przy obydwu systemach wydajność dochodzi do około 2% przepuszczonego powietrza i opłaca się tam tylko, gdzie do wytwarzania potężnych prądów elektrycznych, można wykorzystać wodospady.

3. Fabrykacja cyjanków metodą Mościckiego. Przez zmieszanie par węglowodorów naftowych z czystym azotem, w temperaturze pieca elektrycznego, otrzymuje się cyjanowodór, który wprowadzony do wodnego roztworu ługu sodowego, lub potasowego daje odpowiednie cyjanki, sole, służące do ługowania złota z piasków złotonośnych i do fabrykacji cennych barwników niebieskich t. zw. żelazocyjanowych.

4. Fabrykacja amonjaku metodą Habera. Azot i wodór ogrzane do temp. 500° pod ciśnieniem 200 atmosfer łączą się wobec katalizotora (sproszkowane żelazo z dodatkiem innych metali) na amonjak. Czyste gazy produkuje się do reakcji w generatorach wypełnionych rozżarzonym koksem. Wodór przez rozkład pary wodnej, azot przez wyosobnienie z powietrza, osiągnięte przez związanie tlenu powietrza z węglem.

Przeróbka produktów suchej destylacji węgla. Głównemi produktami suchej destylacji są: gaz świetlny, woda pogazowa, smoła pogazowa i koks. Woda pogazowa zawiera związki azotowe, które rozłożone mlekiem wapiennem wydzielają gazowy amonjak. Amonjak oczyszcza się przez destylację z parą wodną w t. zw. aparatach kolumnowych i rozpuszcza w czystej wodzie, względnie wprowadza do kwasu siarkowego, celem otrzymania siarczanu amonowego. Smołę pogazową destyluje się z żelaznych, z zewnątrz podgrzewanych retort, połączonych z chłodnicą (wężowato skręconą rurą, chłodzoną z zewnątrz wodą) i z odbieralnikiem. Destylat rozdziela się zwykle na cztery główne frakcje, t. j. olej lekki, olej karbolowy, olej kreozotowy i olej antracenowy. Pozostałość retorty stanowi tak zwana smoła twarda. Produkty pierwotnej destylacji smoły poddaje się kolejno powtórnej frakcjonowanej destylacji w aparatach kolumnowych i otrzymuje takie produkty, jak: 1) z oleju lekkiego: benzol, toluol, ksylole, 2) z oleju karbolowego: kwas karbolowy, krezole, naftalin, 3) z oleju kreozotowego: krezole i naftole, 4) z oleju antracenowego: antracen, fenantren i karbazol. Wszystkie te ciała są produktami wyjściowemi przy fabrykacji barwników t. zw. smołowcowych, środków dezynfekcyjnych i preparatów farmaceutycznych.

Przemysł chemiczny nie ogranicza się bynajmniej do wyżej omówionych działów. Należy

tu jeszcze dziedzina przetworów tłuszczowych, preparatów farmaceutycznych i kosmetycznych, materjałów wybuchowych, nawozów sztucznych i t. d. Dziedzin tych nie zalicza się jednak zwykle do wielkiego przemysłu chemicznego i dlatego będą one w krótkości omówione osobno.

W Polsce posiadamy fabrykę sody Solvaya w Borku Fałęckim pod Krakowem, kilka fabryk kwasu siarkowego, fabrykę cyjanków w Borach pod Chrzanowem, państwową fabrykę związków azotowych w Chorzowie na Górnym Śląsku, której produkcja w r. 1928 dostarczyła 25 miljonów kg. związanego azotu i takąż będącą w budowie fabrykę pod Tarnowem, której produkcja roczna wynosić będzie około 18 miljonów kg. związanego azotu. Gazowni jest w Polsce czynnych zgórą 120.

Chemin-des-Dames, pasmo wzgórzy na płn. od rz. Aisne (Francja środk.).

Chemja, nauka o własnościach, przemianach i budowie materji; wykazuje z jakich najprostszych ciał składają się substancje (analiza), oraz naodwrót, jak ze składników prostych otrzymać można ciała złożone (synteza). Żelazo n. p. pod wpływem tlenu powietrza utlenia się, przechodząc na ciało brunatno-czerwone, które nazywa się rdzą. Jest to przemiana, reakcja chemiczna, polegająca na tem, że żelazo wskutek powinowactwa chemicznego (zob.) do tlenu łączy się z nim na ciało, które nie wykazuje najmniejszego podobieństwa ani do żelaza, ani do tlenu (ogólna własność wszystkich reakcyj chemicznych). Rdza ogrzana w atmosferze wodoru ulega rozkładowi na żelazo i tlen, przyczem ostatni łączy się z wodorem na wodę. Naodwrót para wodna, działając na rozżarzone żelazo rozkłada się z wydzieleniem wodoru i tlenu, który z żelazem łączy się na rdzę. Są to typowe przykłady, określające charakter reakcyj chemicznych. Wszechstronnem zaś badaniem tychże zajmuje się chemja.

Chemję można podzielić na dwa wielkie działy: chemję czystą i stosowaną. W chemji czystej wyszczególniamy chemję ogólną i szczegółową.

I. Chemja ogólna. Chemja analityczna bada skład jakościowy i ilościowy substancyj złożonych. Chemja teoretyczna traktuje ich przebieg ze stanowiska matematyki, celem jej jest: wyszukiwanie w szeregu zjawisk cech wspólnych, badanie ich zależności wzajemnej, odkrywanie praw ogólnych. — Chemja fizyczna ustala związki pomiędzy chemicznemi a fizycznemi własnościami ciał, zajmuje się zjawiskami, które ze względu na charakter leżą na pograniczu chemji i fizyki. Chemja koloidów obejmuje zagadnienia związane z istotą i właściwościami koloidów (zob.). Termochemja bada efekty cieplne reakcyj chemicznych. Fotochemja zajmuje się badaniem przemian chemicznych, które następują pod wpływem światła.

Ze względów systematyki chemja dzieli się na nieorganiczną i organiczną. Pierwsza istnieje już oddawna i jest nauką o materji mineralnej. Chemja organiczna powstała stosunkowo niedawno na tle badań nad substancjami, które napotykano w świecie roślinnym i zwierzęcym. Początkowo była ona nauką o materji organicznej, przyczem sądzono, że ostatnia powstać może tylko w organizmach, pod wpływm t. zw. siły życiowej (vis vitalis). Pojęcia takie przetrwały do r. 1828, w którym przekonano się (synteza Wöhlera), że można otrzymać syntetycznie związki organiczne, w warunkach wykluczających współdziałanie siły życiowej. Okazało się, że chemja organiczna opiera się na tych samych podstawach teoretycznych, co chemja nieorganiczna. Ze względu na to, iż najistotniejszym składnikiem związków organicznych jest węgiel, określa się chemję organiczną jako chemję związków węgla. Podział na chemję nieorganiczną i organiczną utrzymuje się nadal tylko z powodu ogromnej ilości (ok. 200.000 poznanych) związków organicznych, jak również ze względu na ich szczególne własności i związane z tem odrębne metody badania.

II. Chemja stosowana. Zarówno chemja, jak i fizyka stanowią podstawę wszelkiej wiedzy z zakresu przyrody. Chemja zwłaszcza i jej metody badawcze znalazły ogromne zastosowanie w wielu dziedzinach wiedzy przyrodniczej. Tak więc chemja mineralogiczna zajmuje się badaniem warunków powstawania i własności minerałów. Chemja rolnicza umożliwiła wspaniały rozwój nowoczesnej kultury rolnej. Chemja fizjologiczna, jak i farmaceutyczna staje się obecnie jednym z ważnych działów wiedzy lekarskiej; traktuje ona o własnościach i otrzymywaniu wielu związków (przeważnie organicznych), mających ogromne zastosowanie w lecznictwie. Mikrochemja zajmuje się reakcjami, w których biorą udział bardzo małe ilości substancyj (obserwacje mikroskopowe). Ogromne znaczenie posiada chemja techniczna, której celem jest ulepszanie wzgl. stwarzanie nowych metod w zakresie otrzymywania związków chemicznych na wielką skalę. Oznaczenia chemiczne surowców, fabrykatów, środków spożywczych odgrywają w handlu i przemyśle wielką rolę.

Przeprowadzenie prac badawczych z zakresu chemji wymaga zastosowania odpowiednich urządzeń, jak i aparatów. Wymagania te spełniać powinno t. zw. laboratorjum chemiczne czyli pracownia. Zaopatrzone jest ono zwykle w cały szereg aparatów, jak n. p. pompy powietrzne, wodne, termostaty, suszarki, wagi analityczne i t. d. Do naczyń niezbędnych w każdem laboratorjum chemicznem należą: zlewki, parownice, naczynia kwarcowe, cylindry, lejki, kolby, biurety, pipety i t. d. Niezbędnem urządzeniem jest również digestorjum (zob).

Większe laboratorja, istniejące przy wyższych zakładach naukowych, noszą nazwę instytutów chemicznych.

Historja chemji.

Chemja, jako nauka o własnościach materji zaczęła się rozwijać już na wiele tysięcy lat temu. Świadczy o tem fakt, że już w starożytności umiano wypalać wapno, otrzymywać z rud miedź, żelazo, znano sztukę farbowania i otrzymywania pewnych barwników (indygo, purpurę).

Początki chemji już jako wiedzy napotykamy w starożytnym Egipcie, gdzie badaniami zajmowali się wyłącznie kapłani; rezultaty badań zachowywano jednak w ścisłej tajemnicy (Chemi oznaczało w języku egipskim czarną ziemię Egiptu; słowo to było oprócz tego symbolem tajemnicy, rzeczy ukrytych). Z upadkiem politycznym Egiptu zakończył się okres świetnego rozwoju tej gałęzi wiedzy, a pożar bibljoteki aleksandryjskiej dopełnił reszty. Niewielką cząstkę tych wiadomości odziedziczyli Arabowie, którzy z biegiem czasu rozszerzyli je, tworząc podstawy alchemji (al — przyrostek pochodzenia arabskiego).

Wielki wpływ na późniejszy rozwój chemji wywarły teorje Empedoklesa i Arystotelesa. Ostatni stworzył pojęcie pramaterji, która jest istotą bytu, niezmienną i trwałą. Z niej wywodzą się cztery t. zw. żywioły (elementy): ogień, woda, ziemia i powietrze, które mogą ze zmianą własności przechodzić wzajemnie jeden w drugi. Wpływ tej teorji zaznacza się w ciągu długiego okresu czasu, t. j. od VII.—XVI. w. Największym badaczem z tego okresu był lekarz arabski Geber, żyjący w IX. w. w Kufie. Posiadał on znajomość prób na złoto, srebro, rozmaite sole, ług sodowy, umiał otrzymywać dymiący kwas siarkowy, azotowy i wodę królewską (zob.). Albertus Magnus (1193—1280) ulepszył dotychczasowe metody laboratoryjne, poznał własności minji i w. i. Opisał sposób otrzymywania prochu strzelniczego, jakkolwiek był on już stosowany w w. VI. w Bizancjum, jako t. zw. ogień grecki. Prochem strzelniczym zajmował się również i R. Bacon (1214—1294), który wykrył braunsztyn. Równocześnie nauka Arystotelesa ulega z biegiem czasu pewnym zmianom.

Od początków XVI. w. datuje się nowy okres chemji, która rozszerza swe badania na dziedzinę lecznictwa. Pierwszym z badaczy tego okresu jest Paracelsus (1493—1541), który wykrył wodór, otrzymał bizmut i jego sole. Pogłębił on i rozszerzył poglądy alchemików na istotne składniki materji. Wielu lekarzy z tego okresu uważa medycynę za chemję stosowaną, a zjawiska życiowe za takie, które dają się wyjaśnić przeciwnym charakterem chemicznym kwasów i zasad (jatrochemja). Libavius († 1616) zwalczał energicznie ciemnotę i zabobony ówczesnych alchemików, odkrył chlorek cynku, kwas węglowy, umiał barwić szkło złotem. Van Helmont (1577—1644) odróżniał gazy od zwykłego powietrza, poznał tlenek azotu i w. i., wykrył ogólną własność składników substancyj chemicznych, polegającą na tem, że wstępują one w związek i dają się zpowrotem wydzielić bez zmiany własności chemicznych. Glauber (1603—1668) badał przedewszystkiem własności siarczanów, siarczan sodowy do dzisiejszych czasów nazywany jest od jego nazwiska solą glauberską. Brandt i Kunckel (1678) są odkrywcami fosforu.

Charakter naukowy przybiera chemja dopiero od czasu wystąpienia Boyle'a (1627—1691). Zalecał on traktowanie każdej substancji jako prostą, dopóki nie da się ona rozłożyć chemicznemi środkami na ciała prostsze; mniemał, że wszystkie pierwiastki wywodzą się z jednego i tego samego elementu; pierwszy zwrócił uwagę, że spalanie następuje tylko w obecności powietrza, którego część zostaje przy tem w jakiś sposób zniszczona, przyczem produkt spalenia jest cięższy od odpowiedniej ilości ciała niespalonego. Mimo tych danych wzmocnił i ugruntował stanowisko teorji flogistonu, której twórcą był Stahl (1660—1734). Flogiston miał się znajdować we wszystkich ciałach palnych względnie dających się utlenić, z których zostawał przez proces spalenia względnie utleniania wypędzony. Ponieważ jednak okazało się, że ciała po utlenieniu ważą więcej niż poprzednio, przeto przypisywano flogistonowi ciężar ujemny. Do zwolenników tej teorji należeli ze znanych chemików tego okresu: Marggraf (1709—1782), który zapoczątkował cukrownictwo buraczane, Lemery, Duhamel, Macquer oraz chemicy szwedzcy: Bergman (1735—1784) i Scheele (1742—1786), którzy są twórcami chemji analitycznej. Scheele odkrył m. i. chlor i mangan oraz tlen. Chemik angielski Black (1728—1799) wykazał, że węglany alkaliczne rozkładają się pod wpływem kwasów z wydzieleniem bezwodnika węglowego. Cavendish (1731—1810) rozpoznał po raz pierwszy wodór, jako gaz o odrębnych od innych własnościach, wykrył stały skład powietrza, jak również pierwszy wprowadził do chemji pojęcie równoważnika. Nową epokę w rozwoju chemji zapoczątkował Lavoisier, (1743—1794), twórca teorji utleniania, antyflogistyk. Wykazał niezbitemi dowodami, że proces spalania względnie utleniania odbywa się ze współdziałaniem tlenu, który łączy się z danem ciałem na substancję o tyle cięższą od pierwotnej, ile ważyła masa tlenu usuniętego w czasie reakcji z otoczenia (n. p. powietrza). Równocześnie ustanowił wraz z Guyton de Morveau nową nomenklaturę chemiczną. Wielkie znaczenie posiadają również prace Bertholleta, który wykrył skład chemiczny amonjaku, rozpoznał bielące własności chloru, ulepszył fabrykację saletry. Klaproth (1743—1817) wzmocnił swemi badaniami stanowisko teorji Lavoisiera, a nadto przyczynił się wydatnie do rozwoju chemji analitycznej i mineralogicznej. Równocześnie z temi ważnemi odkryciami, przeważnie z zakresu chemji praktycznej rozwijała się teorja chemji: Proust (1755—1826) wykonywa i wypowiada prawa stosunków stałych i wielokrotnych, Richter (1762—1807) pierwszy oblicza ilości składników zawartych w substancjach na podstawie rozważań stechiometrycznych. Dalton, (1766—1844), stwarza teorję atomistyczną, która wraz z hipotezą Avogadry wywarła ogromny wpływ na dalszy rozwój chemji. Gay-Lussac (1778—1850) stwierdza fakt, iż objętości gazów, łączących się na związki chemiczne pozostają w bardzo prostym stosunku wzajemnym. Berzelius (1779—1848) wyznacza związek, zachodzący pomiędzy objętością a masą substancyj gazowych; stwarza on również teorję elektrochemiczną, według której z każdej substancji można wydzielić dwie części o przeciwnych ładunkach elektrycznych; pracował on prócz tego w zakresie chemji analitycznej,

ułatwił zrozumienie przemian chemicznych, przez ustanowienie równań stechiometrycznych. Jest on pierwszym badaczem, który odkrył zjawisko izomerji optycznej. Do rozwoju chemji mineralogicznej przyczyniły się prace Mitscherlicha, odkrywcy zjawisk izomorfizmu oraz dymorfizmu. W r. 1840 zapoznano się po raz pierwszy ze zjawiskiem allotropji (zob.), w tym bowiem roku odkrył Schönbein ozon, jako allotropową odmianę tlenu. W tym samym okresie czasu (1820—1840) otwiera się ogromne pole do badań z zakresu chemji organicznej. Rozwój tej gałęzi chemji przyspieszyły prace Gay-Lussaca (ulepszenie analizy elementarnej oraz badania cyjanu), Dumasa i Liebiga (badanie olejku z gorzkich migdałów). Począwszy od r. 1828 (synteza Wöhlera) rozwija się chemja organiczna niezwykle szybko. Cały szereg uczonych pracuje nad syntezą coraz to liczniejszych związków. Powstają kolejno teorje: rodników, typów i wreszcie struktury, których celem było wyjaśnienie budowy i przemian chemicznych związków węgla. Do największych badaczy tego okresu należą: Kekulé, Frankland, Berthelot, Hofmann, Wurtz, Buttlerow, Williamson.

Badanie połączeń organicznych stoi w ścisłym związku z pracami syntetycznemi. Rezultaty osiągnięte na tem polu w ostatnich czasach są wspaniałe (n. p. synteza indyga, prace Fischera i w. i.). Ostatnim wreszcie epokowym momentem okazało się stworzenie przestrzennej budowy związków organicznych (Le Bel i van't Hoff). Na tej podstawie można już wytłumaczyć, skąd pochodzą pewne różnice własności u związków o identycznym składzie chemicznym i wzorze strukturowym (zob. stereoizomerja).

Nowe możliwości w zakresie rozpoznawania nowych pierwiastków stworzyła analiza widmowa (spektralna) (Bunsen i Kirchoff w r. 1860), dzięki której wykryto: rubid, cez, gazy szlachetne i w. i. Układ perjodyczny Mendelejewa, szeregujący wszystkie pierwiastki według rosnącego ciężaru atomowego rzucił snop światła na funkcjonalną zależność, jaka zachodzi pomiędzy własnościami pierwiastka, a ciężarem atomowym względnie jego liczbą porządkową w układzie. Równocześnie rozwija się chemja fizyczna. Teorja roztworów, reguła faz, teorja budowy atomów, która rozwinęła się na gruncie badań pierwiastków promieniotwórczych — oto najważniejsze zdobycze chemji fizycznej, która rozwijając się coraz intensywniej, wywiera ogromny wpływ na inne gałęzie chemji.

Chemjatrja lub jatrochemja, szkoła lekarska powstała w XVII. w., w której sprowadzano choroby głównie do nieprawidłowych fermentacyj w ustroju, przyczem ostrość soków (acrimonia), zwłaszcza żółci, wielką odgrywała rolę. W późniejszych czasach w miarę poznania różnych pierwiastków chemicznych, sprowadzano choroby do braku jednego lub kilku pierwiastków n. p. azotu, fosforu, wodoru, i t. d. Obok tych powstała szkoła jatrofizyki, która sprowadzała choroby do zmian fizycznych w ustroju, n. p. zmiany napięcia włókien, pobudzenia nerwów i t. p.

Chemnitz (słowiańska: Kamienica), miasto okręgowe w Saksonji (Niemcy) u stóp gór Rudaw (Erzgebirge) z 328.900 mieszk. C. posiada starą dzielnicę z wieloma zabytkowemi budowlami (średniowieczny ratusz, gotycki kościół św. Jakóba z XV. w., kościół zamkowy z 1136 i zamek). C. należy do najbardziej przemysłowych miast niemieckich (głównie przemysł metalurgiczny, maszynowy i wyrób różnych narzędzi oraz bawełniany, wełniany i konfekcyjny). Poza tem posiada miasto szereg uczelni, głównie przemysłowych i handlowych, oraz muzeów. Stara słowiańska osada otrzymała po podboju prawo miejskie w 1143 i już w średniowieczu było C. sławnym ośrodkiem przemysłu metalurgicznego.

Okręg C. ma 2.073 km.² i 889.102 mieszk.

Chemotaxis (chemotropizm, greck.), ruch istot żywych, spowodowany bodźcem chemicznym. Chemotaxis, ruch całego organizmu (jednokomórkowego) może być pozytywny w kierunku działającego bodźca, lub negatywny w przeciwnym kierunku od miejsca działania bodźca. Ruch chemotaktyczny zależy od chemicznych właściwości ciała, służącego jako bodziec, od koncentracji roztworu i wrażliwości samej komórki. Chemotaxis wykazują białe ciałka krwi, bodźcem zaś mogą być bakterje, wydzielające pewne substancje chemiczne. Stąd ropienie miejsc zakażonych.

Chemulpo (Czimulpo, Jinsen), najważniejszy port Korei (Japonja), na zach. wybrzeżu tego półwyspu, przy ujściu rz. Han, 40 km. na zach. od stolicy Korei Seulu. Liczy 40.000 mieszk.

A. Chénier.

Chénier, 1. André, poeta francuski (* 1762 w Konstantynopolu, † 1794 w Paryżu), przybył w r. 1765 do Francji, po wybuchu Rewolucji przyłączył się do klubu Umiarkowanych, w jego duchu pisząc „Avis aux Français sur leurs véritables ennemis" (1789). Po rocznym pobycie w Wersalu (miłość do pani Lecoulteux, „Fanny" jego ód) wróciwszy do Paryża (1794), został 7 marca uwięziony i na trzy dni przed upadkiem Robespierre'a stracony. — C. jest najwybitniejszym lirykiem francuskim XVIII. w. Wykształcony na wzorach greckich i rzymskich (Teokryt, Tibullus, Propercjusz), pisał głównie idylle, elegje, ody i hymny, pod koniec zaś, w więzieniu, satyryczne „Jamby". Głębia myśli,

prawda przeżycia, niezwykłe mistrzostwo wiersza i języka, plastyczne, pełne poezji obrazy i porównania wyróżniają jego utwory, które ukazywały się częściowo i zwolna (pierwsze wydanie zbiorowe Latouche'a: 1819) i wywarły znaczny wpływ tak na romantyków, jak i na późniejszych pisarzy francuskich.

2. Marie Joseph, brat poprzedniego, główny przedstawiciel dramatu francuskiego w okresie Rewolucji (1764—1811), osiągnął wielki sukces przepojoną już nastrojem rewolucyjnym tragedją „Charles IX." (1789); późniejsze jego utwory sceniczne znalazły znikome powodzenie. C. był członkiem Konwentu, zasiadał w Radzie Pięciuset, był później członkiem Trybunatu, w latach zaś 1803—6 generalnym inspektorem oświaty. Z jego poezyj lirycznych popularnym stał się „Le chant du départ.".

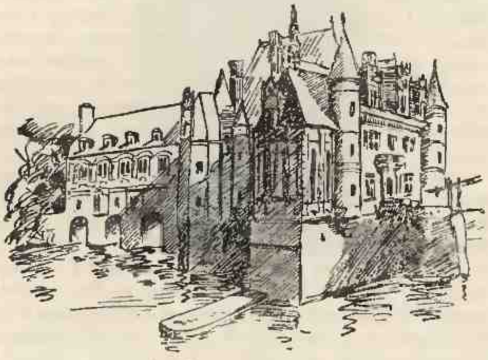

Zamek w Chenonceaux.

Chenonceaux, wieś we franc. depart. Indre-et-Loire, ze słynnym zamkiem renesansowym. Budowę jego rozpoczęto 1515; powiększony następnie przez Dianę z Poitiers i Katarzynę Medycejską.

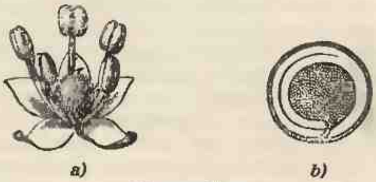

a) *b)*

Chenopodium.

a) kwiat, *b)* nasienie w przekroju powiększone.

Chenopodiaceae (komosowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Centrospermae. Zioła, rzadziej rośliny zdrewniałe, o liściach skrętoległych, pokrytych kutnerem, bez przylistków. Kwiaty niepozorne, zielone, zebrane w kwiatostany. Okwiat od 1—5 dzielny, lub go brak zupełnie. Owocem jednonasienny orzeszek. Wiele Ch. rośnie na stepach i pustyniach, stąd ich przystosowania kserofilne (owłosienie, gruboszowatość, redukcja liści), lub też na miejscach słonych. Inne występują natomiast jako rośliny ruderalne w pobliżu mieszkań ludzkich na śmietnikach. Zapylane i rozsiewane przez wiatr i zwierzęta. Najważniejsze rodzaje: Beta L. (burak), Chenopodium L. (komosa), Atriplex L. (łoboda), Spinacia L. (szpinak), Salsola L. (solanka), Salicornia L. (soliród). Ob. poszczególne gatunki.

Chenopodium guinoa.

Chenopodium L. (komosa), rodzaj z rodziny Chenopodiaceae, zioła o liściach trójkątnierombowych, ząbkowanych, często mączysto owłosionych, przeważnie jako rośliny ruderalne. U nas rośnie 16 gatunków. Młode liście Ch. album L. (k. biała) i Ch. bonus Henricus L. (k. strzałkowata) używane są zamiast szpinaku. Ch. vulvaria L. (k. mierzliwa) u nas na całym obszarze z wyjątkiem płn.-wsch. ma zapach śledzia z powodu zawartości trójmetylaminy. Ch. ambriosoides L. (k. piżmowa) hodowana w ogródkach, rzadko zdziczała, pochodzi ze środkowej i płd. Ameryki — jest rośliną leczniczą. Ch. botrytis L. (k. wonna) na Podolu, tu i ówdzie zawleczona, używana przeciw molom. Ch. anthelminticum L. z Ameryki: nasiona używane przeciw robakom u dzieci. Ch. quinoa L. służy w płd. Ameryce za pokarm. Ch. capitatum Asch. (K. główkowata) z płd. Europy hodowana dla jadalnych owoców i liści używanych na szpinak. Jako ozdobne hodowane Ch. scoparium L. i Ch. purpurascens Jacq.

Chenu Jean Charles, franc. przyrodnik i lekarz, * 1808, † 1879 w Paryżu, gdzie był bibljotekarzem szkoły medycznej. Wydał „Encyklopédie d'histoire naturelle" 1850. „Manuel de conchyliologie et de paléontologie" (1859—62), „Leçons élémentaires sur l'histoire naturelle des oiseaux" (1862—63), „La fauconnerie ancienne et moderne" (1862).

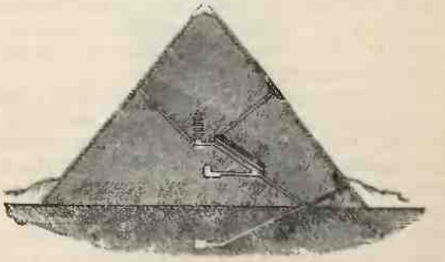

Przekrój wielkiej piramidy Cheopsa.

Cheops (Chaufu), król egipski z czwartej dynastji, ok. 2800 przed Chr. rezydował w Memfisie, zbudował największą piramidę w Giseh. Z jego 23-letnich rządów wiadomo tylko o walkach z Beduinami z Synaju. Rysy jego są znane ze statuetki z kości słoniowej wykopanej w Abydos.

Chequers, ang. posiadłość wiejska niedaleko Londynu, oddana do dyspozycji każdorazowemu premjerowi W. Brytanji. W. C. odbywała się międzyaljancka konferencja od 21—22 czerwca 1924; por. konferencje europejskie.

Cher, lewoboczny dopływ Loary (Francja), długi 350 km., wypływa w okręgu Auzances w Auvergne, a uchodzi poniżej Tours.

Cher, departament w środkowej Francji z 7.232 km.² i 304.800 mieszk. Stolicą jest Bourges. Departament wziął nazwę od rz. Cher, podobnie jak i depart. Loire et Cher.

Cheraskow Michał Matwiejewicz, poeta rosyjski, (1733—1807), pod koniec kurator uniwersytetu w Moskwie, sławiony dzięki ujętym podług reguł pseudoklasycznej poetyki epopejom: „Rosjadzie" (1779, gdzie opiewa zdobycie Kazania przez Iwana Groźnego) i „Władimirowi" (1786), jako „Homer rosyjski". Ogłosił też szereg powieści alegoryczno-moralistycznych i pism wolnomularskich.

Cherbourg, miasto okręgowe i najsilniejszy port wojenny Francji. Leży w depart. Manche przy ujściu rz. Divette do Kanału La Manche i ma 38.281 mieszk. i dobrze rozwinięty przemysł (budowa okrętów, przemysł żelazny, chemiczny, tkacki i skórny). Przez długi czas miasto należało do Anglji i przeszło dopiero w 1450 ostatecznie do Francji. Potężnie ufortyfikowany, z 3 basenów się składający port wojenny został wykończony w 1858.

Cherbuliez, wpływowa rodzina w Genewie, której członkowie wyróżnili się wielokrotnie na polu literatury i nauki. Synami księgarza-nakładcy Abrahama C. są:

1. André (1795—1874), profesor literatury łacińskiej (od 1840), a następnie starożytnej (od 1846) w uniwersytecie genewskim.

2. Antoine Elisée, prawnik i ekonomista, (1797—1869), profesor politechniki w Zürichu i uniwersytetu w Genewie (od 1835), zwalczał socjalistów, a zwłaszcza Proudhon'a. Główne dzieło: Études sur les causes de la misère tant morale que physique et sur les moyens d'y porter remède (1853).

3. Joel, pisarz i publicysta, (1806—1870), wydawca „Revue critique des livres nouveaux" (1833 i n.) i konserwatywnych organów „Le Fédéral", „Le journal de Genève", autor monografji o Genewie (1867).

4. Victor (pseudonim: G. Valbert), pisarz, (1829—1899), od r. 1864 członek redakcji „Revue des Deux Mondes" w Paryżu, wydał bystre szkice o sztuce zarówno starożytnej, jak nowszej, studja o literaturze, rozważania polityczne („L'Allemagne politique", i i.), a wreszcie szereg wartościowych powieści psychologicznych, mających za temat życie rodzinne i społeczne („Le comte Kostia", 1863, „La revanche de Joseph Noirel, 1872 i i.). W głośnym romansie „L'aventure de Ladislas Bolski" (1869) stworzył C. postać Polaka, uważaną przez wielu cudzoziemców za typową.

Cherchez la femme, „szukajcie kobiety", także: „Où est femme?" „Gdzie jest kobieta?" t. zn., że dane zdarzenie jest w związku z jakąś kobietą.

Chéret Jules, malarz francuski, * 1836 w Paryżu, twórca plakatów i exlibrisów.

Chermes L. (mszyca. Ch. abietis Kalt.), wywołuje galasówki w kształcie szyszeczek na gałązkach jodły, Ch. viridis na gałązkach świerka. Ch. pini L. na Pinus silvestris.

Cheronea, najdalej na zachód położone miasto w dawnej Beocji. Pod Ch. pokonał w r. 338 prz. Chr. Filip Macedoński Ateńczyków i Teban, w r. 86 prz. Chr. Sulla wodzów Mitrydatesa. Ch. była ojczyzną Plutarcha.

Cherso (słowiań. Cres), wyspa włoska na Quarnero (Dalmacja), 418,5 km.² i ok. 10.000 mieszk., głównie Serbów i Chorwatów. Przez wyspę ciągnie się pasmo wapienne, wysokie do 638 m., w środku leży jez. Vrana (7 km.²); roślinność C. posiada ubogą. Głównem miastem jest C.

Cherson, miasto na Ukrainie, po prawym brzegu limanu Dnieprowego nad morzem Czarnem z 75.000 mieszk. Posiada nieco zapiaszczony port, fabr. tytoniu, świec i mydła, oraz handel zbożem i młynarstwo. Miasto założone w 1778 przez ks. Potemkina rozwinęło się niebywale szybko i było do rewolucji stolicą gubernji C.

Chersonez (greck. — półwysep), nazwa wielu półwyspów w czasach starożytnych: 1) Chersones Cimbrica, rzymska nazwa zamieszkałej przez Cymbrów dzisiejszej Jutlandji; 2) C. (Heraclea) nazwa przylądka na dzisiejszym Krymie, nieopodal Sewastopola oraz leżącego tamże greckiego miasta handlowego, założonego w V. w. przed. Chr., a zniszczonego ostatecznie w w. XIV. i XV.; 3) C. Taurica (Scythica) nazwa dzisiejszego Krymu, zamieszkałego we wnętrzu w starożytności przez barbarzyńskich Taurów i Scytów; 4) C. Thracica (Tracki), dzisiejszy półwysep Galipoli na płd. wybrzeżu Tracji; 5) C. Cnidia, półwysep w płd.-zach. części Małej Azji z miastem Knidos i 6) C. Aurea (złoty), dzisiejszy półwysep Malakka w Indjach Zagangesowych.

Cherub (Kerub, hebr. l. mn. Cherubim), z babilońskiej symboliki do symboliki Starego Testamentu przejęte istoty, mające ciało zwierzęce a głowę ludzką lub naodwrót. Według późniejszego opisu (urodzenie proroka Ezechjela) utworzone na obraz człowieka, lwa, wołu i orła, uchodzi za zwierzę pociągowe albo podnóżek tronu bóstwa, także za stróża i obrońcę świętości. W czasach chrześcijaństwa w cherubinach widzi się najwyższe istoty anielskie. W sztuce chrześcijańskiej wytworzyły się z postaci cherubinów symbole czterech Ewangelistów.

Cherubini Luigi, włoski kompozytor, * 1760, † 1842 w Paryżu, odbył studja u Sartiego w Wenecji, pisał zrazu opery w stylu włoskim, lecz później poznawszy w Paryżu muzykę Glucka, Mozarta i Haydna wstąpił na inne tory. Już jego pierwsza opera napisana w Paryżu „Démophoon" (1788) ma w porównaniu z poprzedniemi operami głębię wyrazu, śmiałe harmonje, żywą rytmikę i pomysłową instrumentację. Opery: „Lodoiska" (1791), „Elisa ou le voyage du Mont Bernard" (1795), „Medée" (1797),

„Anacréon“, a zwłaszcza „Les deux journées“ (1800, w niem. tłum. „Der Wasserträger“) zachowały do dnia dzisiejszego żywotność. Spotkawszy się z niechęcią Napoleona udał się Ch. do Wiednia, gdzie dla Kärtnertortheater“ napisał operę „Fanisca“ (1806) i zdobył uznanie Haydna i Beethovena. Ponieważ „Wielka Opera“ paryska była dla niego zamknięta, zwrócił się Ch. do kompozycji religijnej: dwa „Requiem“ i dwie msze (F. i A). Od 1816 był nauczycielem kompozycji w Konserwatorjum paryskiem, a od 1821 dyrektorem i podniósł je do wielkiego znaczenia. Napisał nadto sześć kwartetów smyczkowych. Z wykładów jego ogłosił Halévy „Cours de Contrepoint“ (1835).

L. Cherubini.

Cheruel Pierre Adolphe, franc. historyk, * 1809, † 1891, prof. w Rouen, Strassburgu i Poitiers, napisał: „Hist. de France pendant la minorité de Louis XIV.“ (1878—80, 4 t.), wydał: „Lettres du cardinal Mazarin“ (1872—95, 7 t.) i in.

Cheruskowie, lud germański między Wezerą a Łabą, powstrzymał pod wodzą Arminiusza (zob.) ekspansję Rzymian (bitwa w lesie Teutoburskim, 9 prz. Chr.).

Chesapeakebai, głęboka zatoka na wsch. wybrzeżu Stanów Zjedn. Am. Płn., powstała z połączenia kilku zatopionych dolin rzecznych, tworzących obecnie szereg doskonałych, naturalnych portów (Baltimore, Waszyngton, Newport, News i Norfolk). Długość jej wynosi 320 km., szerokość 10—55 km., jest połączona kanałami z innemi zatokami (Delawarebai, Albemarlesund) i rzekami.

Cheshire (dawniej: Chestershire), hrabstwo na zach. wybrzeżu Anglji z 2.659 km.^{2} i 1,025.433 mieszk. Stolicą jest Chester.

Cheshunt, miasto w Hertfordshire, w pobliżu Londynu (Anglja) z 13.628 mieszk.

Chesney Francis Rawdon, (* 1789, † 1872), jeden z pierwszych pionierów angielskiej polityki wschodniej. Podróżował po Palestynie, Syrji, Mezopotamji i Arabji i napisał z tego zakresu szereg prac.

Chester, 1. stolica hrabstwa Cheshire nad rz. Dee w płn.-zach. Anglji z 41.190 mieszk. W okolicy znajduje się stary, 2.350 m. długi wał rzymski, w samem zaś mieście stara katedra z XII. w., opactwo Werburgh z ok. 1200 r. i szczątki zamku Wilhelma Zdobywcy. Miasto założone jeszcze przez Rzymian, odegrało dużą rolę w wojnie domowej w XVII. w. jako główny punkt oparcia rojalistów.

2. najstarsze miasto portowe w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Delaware, na płd.-zach. od Filadelfji z 58.083 mieszk. Warsztaty okrętowe, fabr. wełny i bawełny. Zostało założone w 1643 przez Szwedów.

Chesterfield, miasto w płn-wsch. części hrabstwa Derby (Anglja środk.), nad rz. Rother i kanałem C. z 63.380 mieszk. Posiada kościół z 70 m. wysoką, dziwnie powykręcaną wieżą oraz przemysł żelazny, koronkarski, bawełniany, maszynowy, garncarstwo oraz kopalnie węgla i nafty.

Ph. Chesterfield.

Chesterfield, 1. Philip Dormer Stanhope, hrabia, angielski pisarz i mąż stanu, (1694—1773), był posłem w Holandji, wicekrólem Irlandji, a następnie sekretarzem stanu. Sława jego jako pisarza opiera się na listach do syna („Letters to his Son“, 1774) i pasierba (wyd. 1890), w których stylem jasnym rzuca szereg bystrych myśli i dowodzi świetnego daru obserwacji.

2. Ch. hrabiowie — ob. Stanhope.

Chesterton, miasto w hrabstwie Cambridge (wsch. Anglja) z 11.716 mieszk. Budowa łodzi i browarnictwo.

G. K. Chesterton.

Chesterton Gilbert Keith, angielski pisarz i publicysta, kier. konserwatywnego, * 1874, autor pełnych humoru powieści, jak „The Man who was Thursday“ („Człowiek, który był czwartkiem“, 1908), fantastycznej komedji „Magic“ (1913), balladowego epos „The Ballad of

the White Horse" (1911), katolicko-religijnych poezyj lirycznych („Poems", 1915), życiorysów Browninga, Dickensa i t. d. W r. 1927 bawił w Polsce, jako gość polskiego Pen-klubu.

Chetyci, ob. Hetyci.

Chevalerie (franc.), rycerstwo, stan rycerski. C. de lecture (łac. milites clerici), w średniowieczu doktorowie wyższych wydziałów, którzy mieli stanowisko, dorównujące szlachcie. O Ch. jako rycerskiej służbie miłości por. kobieta.

Chevalier, (franc.), rycerz, we Francji tytuł średniowiecznej szlachty, dziś klasy szlacheckiej. C. d' honneur, kawaler dworu, honorowy towarzysz; C. d' industrie lub C. de fortune, rycerz przemysłu, oszust; C. sans peur et sans reproche, rycerz bez trwogi i skazy, przydomek Bayarda (por.).

Chevau-légers (franc.), lekka konnica, powstała we Francji za Henryka IV. Nazwę tę przyjęła również Austrja, Włochy i niektóre państwa niemieckie. Co do Polski zob. s z w o l e ż e r o w i e.

Cheviot, ob. szewiot.

Cheviots (Cheviot Hills), góry graniczne między Anglją i Szkocją, wysokie do 867 m. Rdzeń łańcucha jest zbudowany z porfirów. Najwyższe wzniesienia są pokryte moczarami, doliny jednak są urodzajne i obfitujące w dobre pastwiska. W górach C. wypływają dopływy rzek: Tyne, Tweed i Esk.

Chevreau, lekki gatunek skóry obuwiowej i galanteryjnej. Wyrabia się ze skór kozich, przez podgarbowanie garbnikami roślinnemi i dogarbowanie ałunem, solą kuchenną i zakwaską mączną. Ostateczne wykończenie polega, jak przy innych gatunkach skór garbowanych, na wysuszeniu, wyprasowaniu, zabarwieniu i nabłyszczeniu strony licowej.

Chevreul Michel Eugène, chemik francuski, (* 1786, † 1889), dyrektor farbiarni w pracowni gobelinów, w r. 1830 zostaje profesorem w Collège de France, gdzie pozostaje w tymże charakterze do r. 1879; posiada wielkie zasługi jako badacz z zakresu chemji tłuszczów i barwników. Autor wielu prac naukowych.

Chewsurowie (mieszkańcy parowów), szczep gruziński, należący do rasy indoeuropejskiej, zamieszkuje północny Kaukaz, licząc ok. 7.700 głów. Chewsurowie mieszkają w obwarowanych wioskach, mówią starożytną gwarą, różniącą się znacznie od języka gruzińskiego. W ich wierzeniach religijnych chrześcijańskich wykazać można wpływy żydowskie, mahometańskie, a nawet pogańskie (ofiary bałwochwalcze).

Cheyenne, stolica stanu Wyoming (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 13.829 mieszk. Ważny węzeł kolejowy i stacja kolei Pacyficznej.

Cheyne-Stokesa objaw, t. j. oddychanie okresowe typu Cheyne-Stokesa, w którem oddechy stopniowo słabną, potem ustają zupełnie, po chwili zaś rozpoczynają się na nowo, początkowo płytsze potem głębsze, poczem znowu słabsze i ustają. Objaw ten jest prognostycznie niepomyślny, pojawia się w ciężkim wstrząsie w chorobie górskiej, w śpiączce mocznicowej, cukrzycznej i t. d. a polega na okresowem zniesieniu pobudliwości ośrodka oddechowego rdzenia przedłużonego.

Chézy, 1. Antoine Léonard de, franc. orjentalista, * 1773, † 1832, otrzymał w 1815 w Collège de France pierwszą katedrę sanskrytu w Europie.

2. Helmine von, żona poprzedniego z domu von Klencke, literatka niemiecka, * 1783, † 1856, pisała po rozwodzie swoim (1810) w stylu romantycznym wiele poematów, opowiadań, powieści, tekst do „Euryanthe" Webera (1824) i pozostawiła wspomnienia („Unvergessenes", 1859, 2 części).

Chęciny, miasto w pow. i wojew. Kieleckiem, nieopodal Kielc, z 5.046 mieszk. Miasto słynie ze starożytnego, piastowskiego zamku, którego ruiny, stojące na wysokiej, marmurowej skale, zachowały się do dziś dnia, oraz z kopalni marmuru chęcińskiego. Dawniej, a zwłaszcza w XIV.—XVI. w. były Ch. ośrodkiem górniczym, dobywano tu bowiem w dużej ilości rudy miedzi, ołowiu i srebra. Przed 1795 były C. stolicą powiatu.

Chęciński Jan, aktor, poeta i komedjopisarz, (1826—1874), przyjaciel Syrokomli, oprócz poematów, pieśni, gawęd i książek dla młodzieży napisał kilka komedyj, jak głośne swego czasu „Szlachectwo duszy" (1859), „Porządni ludzie" (1861) i i. Z pod jego pióra wyszły libretta oper Moniuszki „Verbum nobile" (1860), „Straszny dwór" (1865), „Paria" (1869). Jako reżyser i nauczyciel szkoły dramatycznej położył znaczne zasługi dla sceny warszawskiej, którą też kierował w okresie rządów teatralnych Sergjusza Muchanowa (od r. 1868).

Chiana, odpływ przez długi czas zabagnionej niecki środk.-włoskiej między Tybrem i Arno. Ongiś była tam kwitnąca okolica, z biegiem czasu zasypana osadami Apenin i zabagniona. Dopiero z końcem XVIII. i pocz. XIX. w. udało się zapomocą kanałów (Toskański lub Maëstro i Rzymski) odwodnić dolinę do Tybru i Arno i stworzyć z tej kotliny jeden z najludniejszych obszarów Włoch.

Chianti, pagórkowata okolica w środk.włoskiej prow. Siena, słynna z uprawy doskonałego czerwonego wina C.

Chiapas (Las C.), stan meksykański nad Oceanem Spokojnym z 74.415 km.^{2} i 422.683 mieszk. Wzdłuż wybrzeży ciągną się wysokie góry Sierra Madre z kilkoma wulkanami (Soconusco 2.880 m., Tacaná 4.260 m.), za niemi zaś rozciąga się wysoka (1.000 m.), zdrowa i żyzna płyta C. Ludność składa się po większej części z Indjan Zoque i Mangue. Większą część stanu pokrywają dziewicze puszcze, z bogactw naturalnych wymienić trzeba prócz szlachetnych drzew jeszcze kakao, kawę, sól morską i naftę. Stolicą jest Tuxtla Gutierrez. Przed najściem Hiszpanów leżał kraj w orbicie wpływów kultury Majów, a później był złączony długo z Gwatemalą, która zrezygnowała zeń ostatecznie w 1854.

Chiari, miasto okręg. w prow. Brescia (płn. Włochy) z 12.301 mieszk. Tu zwyciężył ks. Eugenjusz Sabaudzki Francuzów i Hiszpanów pod wodzą Villeroy'a 2 września 1701.

Lew marmurowy w Cheronei.

* Chamonix.

Chimborazo.

Costarica. Ładowanie bananów.

Cuzco. Ulica.

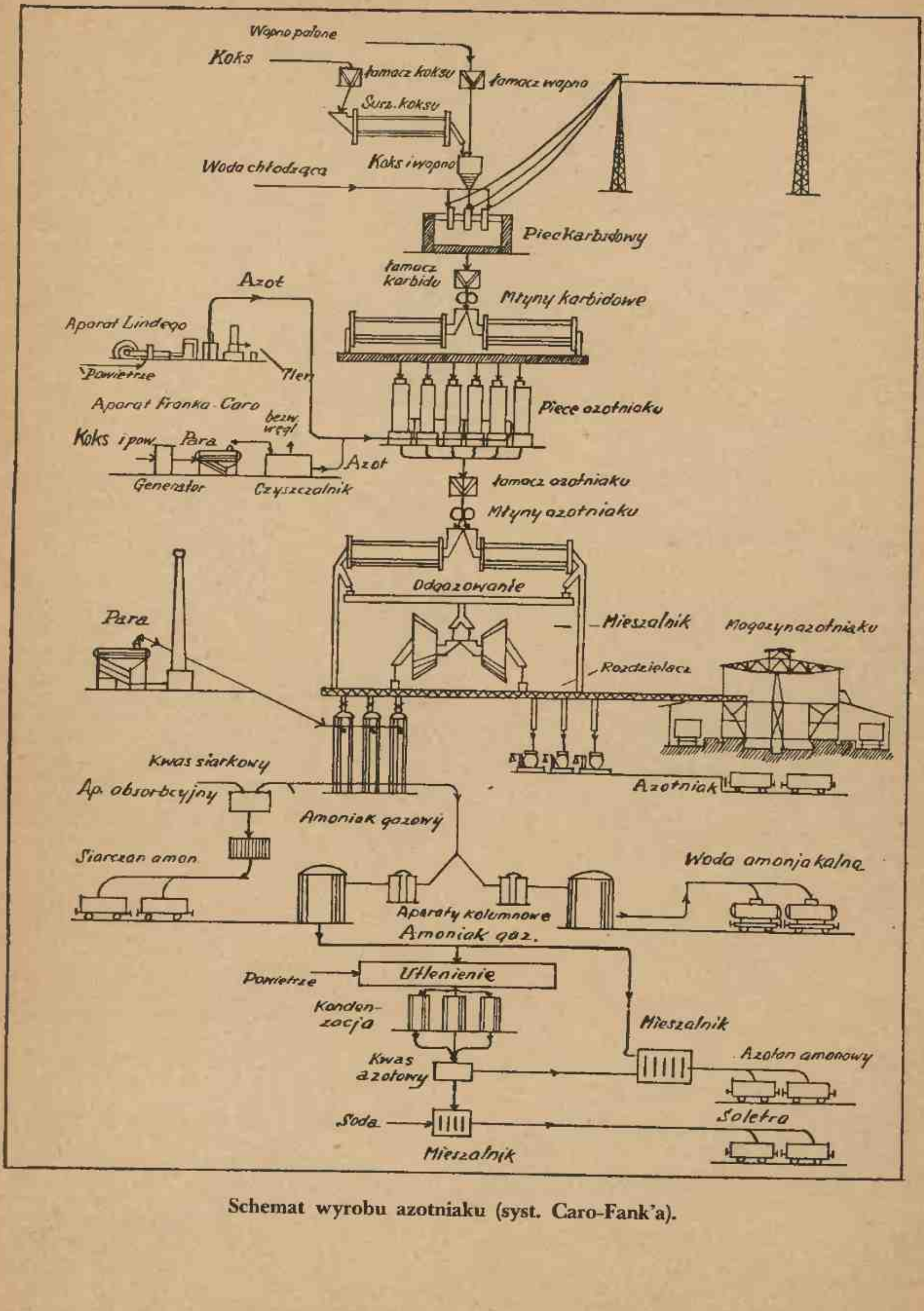

Schemat wyrobu azotniaku (syst. Caro-Fank'a).

Chiastolit, minerał, zbliżony do andaluzytu (Al_2SiO_5), występuje w długich i cienkich słupkach w łupkach gliniastych, które niekiedy otrzymują nawet nazwę łupków chiastolitowych. Wewnątrz tego minerału znajdują się partje ciemniejsze, tak ułożone, że na przekroju ukazuje się jasny krzyż (stąd nazwa Lapis crucifer, dawniej zwłaszcza używana na określenie ch.). Ch. występuje często w utworach kontaktowych: w Saksonji, Harcu, Fichtelgebirge, w Bretanji, Pirenejach, Australji i t. d. — Dawniej używano ch., pociętego na tafelki, jako amuletu.

Chiavari, miasto okręg. w prow. Genua (płn. Włochy), nad zatoką Rapallo z 14.428 mieszk., ma wiele pięknych kościołów i pałaców, oraz ożywiony handel i rybołówstwo.

Chiavenna, miasto w prow. Sondrio (płn. Włochy), na płn. od jez. Como z 4.704 mieszk., ważny punkt węzłowy dróg alpejskich, idących przez przełęcze: Splügen i Maloja.

Chicago, jedno z największych miast Stanów Zjedn. Am. Płn. w stanie Illinois, w płd.-zach. kącie jez. Michigan nad rz. Chicago, która się rozszczepia w mieście na 2 doskonale uregulowane ramiona. Ch. będące jeszcze w 1830 małą wioszczyną, posiada obecnie 2,701.705, a z przedmieściami 3,100.000 mieszk., reprezentujących wszystkie niemal rasy i narodowości świata, między innemi jest tu największa w Stanach Zjedn. kolonja polska, obejmująca 351.600 naszych rodaków. Dzięki swemu położeniu nad jeziorem, połączonem przez rzekę Ch. i kanał Illinois z systemem Missisipi, a przez rz. Św. Wawrzyńca z Atlantykiem, stanowi miasto olbrzymi węzeł komunikacyj wodnych i lądowych, a dzięki temu jeden z najruchliwszych i największych, światowych ośrodków handlu (głównie zbożem, bydłem, mięsem, drzewem i tytoniem, któremu służą wspaniałe urządzenia (elewatory, spichrze, stajnie i rzeźnie), oraz przemysłu (mięsnego, stalowego, żelaznego, maszynowego, meblowego, konfekcyjnego, drukarskiego i wyrobu wagonów), którego produkty stanowią również poważny przedmiot handlu. Miasto zabudowane na sposób amerykański posiada mnóstwo monumentalnych drapaczy chmur, bulwarów i parków, z których najwięcej znanym jest park Jackson'a, gdzie odbywała się w 1893 wystawa światowa. Ch. posiada również szereg znakomicie urządzonych uczelni: 2 uniwersytety, politechnikę (Armour), szereg seminarjów teologicznych, parę wielkich bibljotek (z uniwersytecką i Newberry na czele) oraz muzeów. Polacy mają tu szereg swoich narodowych organizacyj, m. i. 8 banków i 17 czasopism. W 1830 miało C. 70 mieszk., ale już w 1837 było miastem z 4.179 mieszk., a w 1900 r. miało 1,698.575 mieszk., mimo wielkich pożarów w 1871 i 1874. Obecnie jest C. największym na świecie rynkiem handlu na zboże i bydło.

Chichen-Itzá („przy studni ludzi z Itza"), najwspanialsze ruiny w meksykańskiem mieście Yucatan, koło Valladolid, nazwane tak od położonego obok „świętego" źródła i strumienia skalnego (cenotes). — Budowle grupują się około wielkich dziedzińców i wznoszą się na wielu sztucznych terasach lub na wysokich piramidach. — Fasady przeładowane są wspaniałemi ornamentami i figurami symbolicznemi. Ściany wewnętrzne pokryte są malowidłami przedstawiającemi sceny wojenne i wykazującemi elementy meksykańskie, podobnie jak reszta ornamentyki i architektury. Wynika z tego, że miejscowość ta była czasowo, prawdopodobnie w XI.—XII. w. po Chr., zamieszkana przez ludność meksykańską. Zasługuje na uwagę wielki plac do gry w piłkę, okrągła świątynia boga wiatru, rozległy pałac zakonnic i położona na stromej terasie świątynia t. zw. Castello.

Chichester, stolica hrabstwa West-Sussex (płd. Anglja), nad rz. Levant, nieopodal płd. wybrzeży wyspy z 12.413 mieszk. Posiada piękną katedrę z 1187—1336 w stylu wczesno-angielskim.

Chickasha, miasto w stanie Oklahoma (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Washita z 10.179 mieszk.

Chiclana de la Frontera, miasto okręgowe w prow. Kadyks (płd. Hiszpanja), nieopodal wybrzeży morskich z 12.009 mieszk. Posiada ciepłe źródła siarczane.

Chiclayo, stolica depart. Lambayeque w Peru z ok. 20.000 mieszk., przeważnie Indjan.

Chico, miasto w Kalifornji (Stany Zjedn. Am. Płn.), w dolinie rz. Sacramento z 9.339 mieszk.

Chicopee, miasto w płn.-amerykańskim stanie Massachusetts, nad rz. Connecticut z 36.214 mieszk. i przemysłem bawełnianym, wyrobem broni, przyrządów i narzędzi rolniczych.

Chiem, największe jezioro Bawarji (Niemcy płd.), u stóp Alp Wsch.-Bawarskich, odwadniane przez rz. Alz do Innu. Jezioro ma 80 km.^{2} i 11—14 średnicy, a głębokości sięgają w niem do 74 m. Na niem znajdują się 3 wysepki, większa Herrenwörth lub Herrenchiemsee ze starym klasztorem (764—1803) i zamkiem Ludwika II., Faueninsel (Frauenchiemsee) ze starym klasztorem benedyktynów i malutka i niezamieszkała Krautinsel. Jezioro jest pochodzenia lodowcowego.

Chieri, miasto w prow. Turyn (płn.-zach. Włochy) z 13.616 mieszk. i znacznym przemysłem.

Chieti (Abruzzo citeriore), prowincja w środk. Włoszech z 2.958 km.^{2} i 376.202 mieszk. Stolica, również C. ma 29.436 mieszk., piękną katedrę i ruiny budowli rzymskich i normańskich. Jest ośrodkiem żywego handlu i przemysłu. W C., starożytnem Teate Marrucinorum założył w 1624 św. Kajetan da Thiene klasztor Teatynów.

Chigi, w 1658—59 uksiążęcona rodzina Sieny. Do niej należeli: Agostino († 1520), nadworny bankier papieża po przesiedleniu się do Rzymu, który polecił Baldassare'owi Peruzzi zbudować willę Farnesina (ob.). Fabio C., został w 1655 papieżem jako Aleksander VII. — Ród C. posiada księstwo Campagnano w rzymskiej Kampanji, księstwo Ariccia, pałac C. w Rzymie, którego słynna bibljoteka, zrazu własność państwa, przekazana została w 1923 Bibljotece watykańskiej, ponadto kościół Santa Maria della

Pace z Sybillami Raffaela (freski) i kaplicę w Santa Maria del Popolo z mozaiką kopułową według rysunków Raffaela. Członkowie rodu C. piastują od 1712 urząd marszałków kościoła rzymskiego, z którym związane jest strzeżenie conclave.

Chihuahua, stan w płn. Meksyku z 245.612 km.² i 401.649 mieszk., graniczy ze Stanami Zjednoczonemi (Texas), a rozciąga się od zach. łańcucha gór Sierra Madre do rz. Rio Grande del Norte. Jest wysoka 1.200—1.600 m., stepowa lub pustynna płyta z najwyższym szczytem Rumerachic 2.966 m. (Sierra Tarahumare). Rzeki (Rio Fuerte, Rio Mayo i Rio Yaqui) płyną głębokiemi do 1200 m. jarami ku zatoce Kalifornijskiej, inne zaś giną w słonych lagunach. Klimat jest suchy, o silnych wahaniach temperatury. Ludność, składająca się z Indjan Tarahumare i Apaszów oraz kreolów i metysów, trudni się eksploatacją lasów górskich, chowem bydła, górnictwem(srebro, ołów, miedź) i przemysłem bawełnianym i tytoniowym. Stolica C., założona w 1539 i leżąca 1.412 m. nad poz. morza ma 39.706 mieszk. i wielkie zakłady hutnicze.

Chikamatsu Monzaemon, pseudonim, którego używał Sugimori Nobumori, jeden z największych poetów Japonji, (1653—1724), początkowo mnich, następnie urzędnik u pewnego dostojnika dworskiego, od 25 roku życia wyłącznie już oddany literaturze. Napisał 98 utworów dramatycznych. Za jego czasów kwitł teatr marjonetek (Ayatsuri-Joruri), który zupełnie zepchnął w cień teatr prawdziwy.

Child, 1. Sir Josiah, kupiec angielski (1630—1699), z niskiego stanu wznieść się zdołał do godności kierownika Wschodnioindyjskiej kompanji.Należał do „liberalnych merkantylistów", t. zn. zwalczał — jakkolwiek pozostawał jeszcze pod wpływem wielu merkantylistycznych przesądów — małoduszność przepisów celnych. Główne dzieło: „Brief observations concerning trade and the interest of money" (1688).

2. Lydia Maria, z domu: Francis, autorka amerykańska (1802—1880), wystąpiła jako jedna z pierwszych za oswobodzeniem murzynów niewolników („Appeal for that Class of Americans, called Africans", 1833), wydawała wraz z mężem „Anti-Slavery Standard" (1843—4) i obok prac pedagogicznych ogłosiła szereg powieści („Philothea" 1836 i i.).

3. Francis James, amerykański poeta i historyk literatury, (1825—1896), ogłosił m. i. wielkie wydanie ballad szkockich i angielskich („The English and Scottish Popular Ballads", 1884—98), jedno z najważniejszych źródeł do dziejów piśmiennictwa angielskiego.

Childebert I., król frankoński z rodu Merowingów, † 558, otrzymał jako syn Chlodwiga 511 część państwa z Paryżem, zdobył z bratem Chlotarem I. 532 państwo burgundzkie.

Ch. II., król frankoński, * 571, † 596, uzyskał 593 Burgundję na podstawie układu o dziedziczenie z królem Guntramem.

Childers, 1. Hugh Culling Eardley, bryt. polityk, * 1827, † 1896, 1860 liberalny członek Izby Gmin, 1868—71 pierwszy lord admiralicji, 1880—82, min. wojny, 1885 kanclerz skarbu, 1886 min. spr. wewn.

2. Robert Caesar, ang. indolog, * 1838, † 1876, profesor w Londynie, 1861—64 pracował na Ceylonie.

Childeryk, imię trzech królów frankońskich z dynastji Merowingów. C. I. † 481, usunięty od panowania, żył w gościnie u króla turyngskiego, ojciec Chlodwiga, założyciela państwa frankońskiego. C. II., od r. 662 król Austrazji, od r. 673 także Burgundji i Neustrazji, 675 zamordowany.

C. III., ostatni król z rodu Merowingów, objął panowanie 743, w r. 751 został zamknięty w klasztorze przez Pepina Małego, gdy ten przybrał tytuł królewski, † 754.

Chile, płd.-amerykańska republika, obejmująca wąski (170—300 km.), a wydłużony (4.230 km.) pas wybrzeży oceanu Spokojnego na zach. od Kordyljerów, o powierzchni 759.000 km.². Na wsch. graniczy C. z Argentyną i Boliwją, a na płn. z Peru, poza tem należy do C. część Ziemi Ognistej, oraz wyspy Juan Fernandez i Oster. C. są krajem górskim. Płn. część jest wyżyną, opadającą stromo ku oceanowi, na której sterczą tu i ówdzie wysokie wulkany (Llullaillaco (6.170 m.). Dalej ku płd., aż po Santiago, przecinają kraj grzbiety przybrzeżnych i centralnych Kordyljerów, połączone ze sobą poprzecznemi łańcuchami. Trzecią część tworzy wielka dolina podłużna, oddzielająca obydwa te pasma i sięgająca aż do Puerto Montt. Czwarta część, gdzie centralne Kordyljery dochodzą do samego morza, utworzonego przez zatopienie owej podłużnej doliny i usianego mnóstwem wysp, stanowiących ocalałe resztki nadbrzeżnych Kordyljerów, sięga aż do cieśniny Magellana. Łańcuch główny Kordyljerów, wysoki do 6.798 m. (Mercedario) obfituje w jeziora, ilość rzek, które są naogół krótkie i posiadają potężne spadki, maleje wydatnie ku płd. Najważniejsze z nich to: Rio Valdivia, Bueno, Palena, Baker i i. Klimat na płn. jest bardzo suchy, niemal bez opadów i ciepły, ku płd. staje się zimniejszy i coraz wilgotniejszy. Granica wiecznego śniegu zaczyna się na wysokości 3.000 m., choć w cieśninie Magellana lodowce spływają wprost do morza. W następstwie warunków klimatycznych płn. część kraju jest pustynna (Atacama), środkowa bezleśna, a dopiero na płd. od Valparaiso występują wiecznie zielone lasy; między Kordyljerami rozciągają się dzikie stepy.

Ludność liczy 3,819.096 głów, po większej części mieszańców, oraz białych i Indjan. Przed przybyciem Hiszpanów zamieszkiwali kraj Araukanie. Panującą religją jest katolicyzm. Państwo rozpada się na 23 prowincje i 1 terytorjum. Szkolnictwo jest słabo rozwinięte, dopiero od 1920 obowiązuje przymus szkolny. Państwowy uniwersytet istnieje w Santiago, poza tem mamy tu kilka innych, wyższych zakładów naukowych. Ludność w płn. C. trudni się głównie górnictwem (miedź, srebro, ołów, saletra i i.), przemysłem saletrowym, handlem i rybołówstwem; w środk. C. przeważa rolnictwo i chów bydła, tu też znajdują się najle-

piej zasiedlone i zagospodarowane tereny. Z płodów górniczych na pierwszy plan wysuwa się saletra chilijska, dalej jod, miedź, złoto, żelazo, węgiel i guano (na wyspach Lobos). Przemysł jest jeszcze słabo rozwinięty, szczególnie zaś nie wyzyskano należycie olbrzymich możliwości rozwoju przemysłu chemicznego. Handel lądowy i morski wyraża się (1921 r.) sumą 381,303.000 pesos dla przywozu i 433,759.000 pesos dla eksportu, rozciąga się zaś głównie na kraje ościenne, Stany Zjednoczone Am. Płn., Anglję, Niemcy, Indje brytyjskie i Francję, a także i Polskę. Z portów najważniejsze są: Valparaiso (182.242 mieszk.), Pisagua, Iquique, Antofagasta, Taltal (port „saletrowy"), Talcahuano, Valdivia-Corral, Puerto Montt i Punta Arenas. Sieć kolejowa ma łącznej długości 8.990 km., najważniejszą jest kolej transandyjska, łącząca C. z Argentyną przez przełęcz Uspallata (tunel). C. są (od 1833) demokratyczną republiką, na czele której stoi prezydent, wybierany na 5 lat. Władzę ustawodawczą dzierży Izba posłów, złożona z 118 członków, wybieranych na 3 lata w departamentach i Senat, — złożony z 37 członków wybieranych na 6 lat przez prowincje, obie zaś razem tworzą Kongres. Stolicą państwa jest Santiago (507.296 mieszk.).

H i s t o r j a. C. zostały wydzielone w 1534 z Peru w osobną prowincję i oddane Diego de Almagro, który jednak nie zdołał skolonizować kraju, co udało się dopiero Piotrowi de Valdivia, który podbił (od 1539) znaczną część wojowniczych Araukanów i założył szereg miast, ze Santiago (1541) na czele. Następcy Valdivia († 1554) musieli walczyć aż do XVII. w. z tubylcami, równocześnie jednak kraj zaludniał się coraz bardziej osadnikami. Po raz pierwszy uniezależniły się C. od Hiszpanji po zajęciu tej ostatniej przez Napoleona, później (1814—7) stały się C. znowu prowincją hiszpańską, aż uwolnił je ostatecznie po krótkiej walce San Martin. C. stały się republiką i po ustaniu krótkich, choć krwawych walk wewnętrznych, zaczęły się pomyślnie rozwijać, dzięki szeregowi tęgich prezydentów (Prieto 1831—41, Bulnes do 1851, Manuel Montt do 1861). Spór o bogate w kopaliny, choć pustynne części płn. C., przyznane w 1825 Boliwji, lecz nie przez nią, tylko przez C. zagospodarowane, doprowadził do wojny C. z Peru i Boliwją w 1878. Wojna ta zakończyła się jednak pełnym sukcesem C. i uzyskaniem prow. Atacamy (od Boliwji), Tarapacá, Tacna i Arica (od Peru) w 1883. Z Boliwją zawarto w 1904 traktat przyjaźni, tylko z Peru trwa ciągle spór o prow. Tacna i Arica, który według orzeczenia, powołanego w 1925 na rozjemcę prezydenta Stanów Zjednoczonych Coolidge'a ma rozstrzygnąć pleciscyt ludności w tych prowincjach. Kryzys systemu parlamentarnego spowodował również w C. walki wewnętrzne.

Chilijska saletra, zob. sodowe sole; por. także nawozy.

Chiljazm (albo millenaryzm) od wyr. grec. chilia, łac. mille — tysiąc, błędna opinja odnośnie do końca świata pod wpływem ducha żydowsko-chrześcijańskiego. Powołując się na pewne wyrażenia Starego (n. p. Iz. 65,25). i Nowego Zakonu (Apokalipsa 20 i 21) głoszono, że pod koniec świata, przed przyjściem antychrysta, naprzód zmartwychwstaną sprawiedliwi i dla nich Chrystus założy 1000-letnie królestwo na ziemi. Gniazdem millenaryzmu była Azja Mniejsza. Zwalczany przez Origenesa w III. w. millenaryzm w VI. w. znika, chociaż pojedynczy tegoż zwolennicy trafiali się w ciągu średniowiecza. Przechodzi on do teologji protestanckiej i napotkać go można zwłaszcza u niektórych sekt anglikańskich.

Chilkat, rzeka przybrzeżna w płd.-wsch. Alasce, uchodząca do kanału Lynn. Od rzeki prowadzi przez góry przybrzeżne do złotodajnych pól nad górnym Yukonem przełęcz Chilkoot i Dalton Trail.

Chilkoot, przełęcz górska w Alasce, wysoka 1.070 m., prowadzi od kanału Lynn przez góry przybrzeżne do źródłowisk Yukonu. Była ona przed zbudowaniem kolei ze Skagway przez przełęcz White (833 m.) do Lewis River, główną drogą do złotych pól w Klondike.

Chilkow Michał Iwanowicz, ks., ros. polityk, * 1843, † 1909, 1895—1906 minister komunikacji, prowadził budowę kolei syberyjskiej, w wojnie z Japonją 1904/5 kierował transportami wojsk do Mandżurji.

Chillan, stolica prow. Nuble (Chile), 5 km. od rz. Nuble, z 30.881 mieszk. Posiada przemysł rolniczy i handel, szczególnie bydłem. 90 km. na płd.-wsch. w Andach, przy wulkanie C. (3.810 m.) znajdują się Baños de C., z gorącemi źródłami siarczanemi.

Chillicothe, 1. miasto w płd.-amerykańskim stanie Ohio z 15.831 mieszk., kopalniami rudy żelaznej i węgla.

2. miasto w stanie Missouri (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 6.772 mieszk., tartakami i kopalniami węgla.

Chillon.

Chillon, zamek w kantonie Waadt, obok Montreux, nad jez. Genewskiem (Szwajcarja), wybudowany przez hrabiów sabaudzkich w XIII. w.

Chiloé, wyspa na wybrzeżu Chile (płd. Ameryka), oddzielona kanałem Chacao i zatokami Ancud i Corcovado od lądu i otoczona drobnemi wysepkami. Wyspa ma 8.350 km.², jest górzysta i silnie zalesiona. Mieszkańcy (Chiloci) powstali ze zmieszania się białych z Araukanami, zajmują się rybołówstwem, gospodarką leśną, uprawą roli i chowem bydła. Głównemi portami są: Chacao, Dalcahue, Castro i Chonchi.

Chiloé, prowincja w Chile z 18.074 km.^{2} i 110.348 mieszk., składa się z wyspy C. i wysp Guaitecas i Chonos. Stolicą jest Ancud.

Chilok, żeglowny dopływ rz. Selengi w Kraju Zabajkalskim (Syberja), długi 470 km. Jego doliną biegnie częściowo kolej syberyjska.

Chilperyk I., król frankoński z rodu Merowingów, † 584, okrutny despota, panował początkowo w Armoryce i kraju salijskim, później uzyskał zwierzchność nad całem państwem. Ch. II., † 720, został 715 królem Neustrazji, później zawładnął Austrazją, ale został stamtąd usunięty przez Karola Martela.

Chimaltenango, stolica departamentu C. w republ. Gwatemali (środk. Ameryka) z ok. 11.000 mieszk.

Chimay, miasto w prow. Hainaut (Belgja), nad rz. Blanche, z 3.290 mieszk. Istnieją tu liczne huty i fabryki żelazne, przemysł drzewny i tytoniowy, oraz słynne łomy marmuru.

Chimborazo, szczyt w zach. Kordyljerach, w Ekwadorze, wysoki 6.300 m., jest wygasłym wulkanem trachitowym. C. wznosi się 3.400 m. nad doliną Quito.

Chimborazo, prowincja w republ. Ekwador (płd. Ameryka), z 7.743 km.^{2} i ok. 148.000 mieszk., obejmuje obszary wysokogórskie Andów z jedną zdatną dla rolnictwa i chowu bydła wyżyną. Stolicą jest Riobamba.

Chimaera, ryba z rzędu Holocephali. Ch. monstrosa L. w morzach płd.

Chimera.

Chimera, w gr. micie potwór ziejący ogniem, mieszkający na jednej z gór w Lykji. Z przodu miał Ch. postać lwa, w środku kozy, z tyłu węża, z głowami tych zwierząt. Pustoszyła ona cały kraj, aż zabił ją Belerofon (zob.).

Chimera powstaje przez szczepienie zraza na podkładce i następne przecięcie miejsca szczepienia. W miejscu tem powstają pędy przybyszowe, które dadzą ch. albo sektorjalne, składające się częściowo z niezmienionych komórek zraza, a częściowo podkładki lub ch. periklinalne, gdzie tkanka wierzchołka wzrostu składa się w warstw dwu różnych rodzajów czy gatunków. N. p. Cytisus Adami (p. Cytisus) ma dermatogen C. purpureus, wewnątrz tkankę Laburnum vulgare. Winkler otrzymał eksperymentalnie podobne ch. między psianką czarną (Solanum nigrum) a pomidorem (S. lycopersicum). Otrzymane S. tubigense i S. proteus mają dermatogen pomidora, wew. tkankę psianki, zaś S. Gaertnerianum i S. Koelreuterianum ma zewn. tkankę psianki, wewn. pomidora.

„Chimera“, miesięcznik literacko-artystyczny, o bardzo wysokim poziomie pod względem treści i wyglądu zewnętrznego, wydawany w Warszawie w latach 1901—1907, przez Zenona Przesmyckiego (Miriama). Ogółem ukazało się 30 zeszytów, t. j. 10 tomów, z których tom VIII., poświęcony w całości Norwidowi, zawiera utwory tego poety do dziś gdzieindziej nieprzedrukowane. Do współpracowników „Chimery“ należeli najwybitniejsi pisarze i artyści polscy, uwzględniano również obficie przekłady najlepszych współczesnych autorów zachodnioeuropejskich, zwłaszcza francuskich. Pismo było wydawane pod hasłem „sztuka dla sztuki“ i z tego powodu prowadził z niem walkę Stanisław Brzozowski. Komplety „Chimery“ są dziś rzadkie i poszukiwane.

Chimu, dolina w depart. La Libertad, nieopodal miasta Trujillo (Peru), ze wspaniałemi ruinami miasta Gran C. (Chanchan). Pierwotni mieszkańcy, Indjanie Chimu (szczep Yunka) byli niezależni od państwa Inka i wytworzyli tu odrębną a wspaniałą kulturę. Z pięknych i podziwu godnych zabytków na szczególną uwagę zasługują urny twarzowe.

Chinandega, stolica departamentu w Nikaragwie (środk. Ameryka), z 14.415 mieszk. Posiada ożywiony handel.

Chincha, grupa wysp na wybrzeżu peruwiańskiego departamentu Ica u wejścia do zatoki Pisco. Wyspy te zawierały pokłady guana dziś już wyczerpane.

Chinchilla (szynszyla), płd. amerykański gryzoń z rodziny Viscaridae. Dostarcza ciemnego futra z jasnemi, szarosrebrnemi końcami.

Chinchilla de Monte Aragon, (starożytne Saltigi), miasto okręgowe w prow. Albacete (Hiszpanja) z 7.339 mieszk.

Chinga, Mephitis mephitica Shaw. (śmierdziel) z rodziny łasicowatych, występuje w Ameryce płn.

Chingan (Wielki C.), góry we wsch. Azji, na granicy Mongolji (Gobi) i Mandżurji, rozciągają się w kierunku południkowym od granicy Chin obok Dolonnor aż do rz. Amuru. Pasmo zbudowane ze starych skał, wznosi się w szczycie Paicza do 3.200 m. nad poz. morza, jednak tylko ok. 250 m. nad poziom stepów Mongolji, zaś 800—1000 m. ponad wsch. krainy. U zach. brzegów pasma spotykamy rozległe, młode pola lawowe i kratery (ostatni wybuch w 1720). Od Amuru zwraca się Mały C. ku płd.-wsch. i biegnie po drugim brzegu tej rzeki na terytorjum rosyjskiem ku płn-wsch., jako góry Bureja.

Chin-Hills, górskie terytorjum w ang. Górnej Birmie (Indje Zagangesowe) z 20.720 km.^{2} i 110.079 pogańskich mieszkańców.

Chinhydron, ob. chinony.

Chinidyna (konchinina), alkaloid, izomer chininy, występuje w korze drzewa chinowego, tworzy bezbarwne kryształy uwodnione.

Chinina $C_{20}H_{24}N_2O_2 + 3\,H_2O$, najważniejszy alkaloid kory chinowej. Otrzymuje się ją przez wygotowanie sproszkowanej kory w wodzie zakwaszonej, strącenie ługiem sodowym i wyługowanie osadu alkoholem; inne alkaloidy chinowe usuwa się z chininy przez krystalizację siarczanu (chinina krystalizuje najpierw). Czysta chinina tworzy bezbarwne, bardzo gorzkie kry-

ształy, jest trudno rozpuszczalna w wodzie, łatwo w alkoholu, eterze i chloroformie. Z kwasami daje dobrze krystalizujące sole, których roztwory niebiesko fluoryzują. W medycynie mają największe zastosowanie: siarczan i hydrochlorek chininy. Z powodu bardzo gorzkiego smaku soli chininy, rozpuszczalnych w wodzie, wprowadzono w użycie nierozpuszczalne a temsamem nie posiadające gorzkiego smaku związki chininy, jak n. p. euchinina, aristochina, salochinina. Ponieważ chinina działa hamująco na proces przemiany materji, obniża przez to temperaturę ciała; dlatego też jest najważniejszym środkiem przeciwgorączkowym. Oprócz tego działa zabójczo na wiele mikroorganizmów, zwłaszcza na zarazki malarji.

Analogiczne własności posiadają pokrewne, wspólnie występujące alkaloidy, jak n. p. optochina, kupreina, eukupina; działają one zabójczo na bakterje także w roztworach zawierających białko. W wypadkach wielkiego rozcieńczenia, gdy inne środki zawodzą, alkaloidy powyższe działają jeszcze bardzo skutecznie. Stąd też wielkie ich zastosowanie w medycynie do zastrzyków przeciw-infekcyjnych. Większe dawki chininy mogą spowodować szum w uszach, zawroty głowy, podniecenie, a nawet czasową ślepotę. Chininę wykrył Pelletier i Caventou w r. 1820.

Chinizaryna, $C_{14}H_6O_2(OH)_2$, dioksyantrachinon, powstający przy kondensacji hydrochinonu z bezwodnikiem ftalowym. Jest bardzo ważnym produktem wyjściowym przy otrzymywaniu barwników alizarynowych.

Chinnampo, miasto portowe na zach. wybrzeżu Korei (Japonja), z 21.490 mieszk. Ruch okrętów cierpi z powodu silnych przypływów i lodów w zimie. Głównie wywozi się stąd ryż i zboża.

Chinoidyna, brunatna, żywicowata substancja, otrzymywana z ługów przy fabrykacji chininy; ma zastosowanie jako środek przeciwgorączkowy.

Chinoksalina powstaje działaniem dwuketonów na ortodwuaminy lub keto- albo aldehydoalkohole. Z chinoksaliny wywodzą się barwniki chinoksalinowe.

Chinolina C_9H_7N, znajduje się w smole z węgla kamiennego; powstaje przy ogrzewaniu mieszaniny: aniliny z gliceryną i kwasem siarkowym oraz niewielką ilością nitrobenzolu. Jest to ciecz bezbarwna, oleista, silnie załamująca światło, w wodzie mało rozpuszczalna; wrze w temp. 239°, z kwasami tworzy dobrze krystalizujące sole. Zasady chinolinowe powstają z chinoliny, przez podstawienie wodorów alkylami.

Izochinolina znajduje się również w smole; jest bardzo podobna do chinoliny, różni się od niej odmiennem położeniem atomu azotu w cząsteczce. Wiele alkaloidów, występujących w opjum, należy do pochodnych izochinoliny.

Chinolinowa czerwień $C_{26}H_{18}N_2 . HCl$, barwnik smołowy, powstaje działaniem trójchlorku benzolowego na mieszaninę chinaldyny i izochinoliny. Nie jest używana do farbowania włókien tkackich z powodu nietrwałości, służy jednakże w fotografji do naczulania.

Chinolinowa żółcień, $C_{18}H_{11}NO_2$, powstaje przy stapianiu chinaldyny z bezwodnikiem ftalowym i chlorkiem cynku. Żółcień rozpuszczalna w alkoholu służy do farbowania laku i wosku, sól sodowa kwasu dwusulfonowego barwi pięknie i trwale wełnę oraz jedwab.

Chinon, miasto okręgowe w depart. Indre-et-Loire (zach. Francja). Posiada 5.622 mieszk. ruiny zamku i 2 gotyckie kościoły. W C. zjawiła się po raz pierwszy na dworze Karola VII. Dziewica Orleańska.

Chinony, związki chemiczne, które powstają z węglowodorów aromatycznych, skoro zastąpi się dwa atomy wodoru w położeniach orto lub para dwoma atomami tlenu (orto i parachinony). Otrzymuje się je przez utlenianie węglowodorów aromatycznych, fenoli, amin, najłatwiej z połączeń dwupodstawnych szeregu aromatycznego. Działaniem środków redukcyjnych przechodzą one w hydrochinony. Wiele pochodnych chinonów należy do najważniejszych barwników. Najprostszy chinon, benzochinon $C_6H_4O_2$, powstaje z aniliny przez utlenienie kwasem chromowym. Jako produkt pośredni przy redukcji benzochinu do hydrochinonu, powstaje chinhydron; tworzy się on również przy zmieszaniu roztworów chinonu i hydrochinonu.

Chinook, pierwotnie nazwa wilgotnych wiatrów płd.-zach. na zach. zboczach Gór Skalistych (płn. Ameryka), obecnie nazwa długotrwałego, ciepłego i suchego, zach. wiatru po wsch. stronie gór. Posiada on zmienną siłę i ciepłotę (od -10^0 do $+20^0$), w lecie jest chłodny, w zimie zaś ciepły; wtedy też topi najgrubszą pokrywę śnieżną, w przeciągu zaledwie kilku godzin.

Chinowa kora (china w języku Inkasów = kora), kora wielu gatunków Cinchona (p. Cinchona), rosnących dziko w Kordyljerach Ameryki płd., również uprawiana. Od r. 1870 uprawiana na Jawie; obecnie berło produkcji światowej dzierży Holandja, uprawiając ch. głównie w Indjach Niderlandzkich. Nazwy handlowych odmian pochodzą albo ze stanowisk, na których wyrosły, lub z portu, skąd zostały spławione, lub też od nazwy rośliny macierzystej. Ze względu na barwę rozróżniamy: żółtą, bronzową lub czerwoną. Ch. kora słabo aromatyczna, o smaku wybitnie gorzkim służy do wyrobu chininy, dzięki zawartości alkaloidów: chininy, chinidyny, cynchoniny, cynchonidyny, prócz nich znajdują się: kwas chinowy, garbniki i glikozyd chinowina. W lecznictwie używane przeciw febrze, słabemu trawieniu, osłabieniu, szkorbutowi, jako t. zw. chinina pod postacią proszku, tynktury lub ekstraktu.

Chinowe drzewo„ p. Cinchona.

Chiny, właściwie „kraj 18 prowincyj, kolebka chińskiego państwa w odróżnieniu od innych posiadłości, które obejmuje się zbiorową nazwą „państwa Chińskiego". Nazwa C. pochodzi od Tsin, nazwy wielkiej chińskiej dynastji. W średniowiecznej Europie oznaczano mieszkańców C. nazwą Sinów lub Serów (jedwabni ludzie), a później jako Kataj. Chińczycy nazy-

wają swoją ziemię Czungkuo (państwo środka) lub Czung-Hua-Min-Kuo (kraj ludu kwiecistego środka). C. właściwe obejmują płd.-wsch. część państwa Chińskiego między Mongolją na płn., Tybetem na zach., Indjami Zagangesowemi na płd.-zach. i oceanem Wielkim na wsch. i płd.-wsch. Granica płn. jest oznaczona murem chińskim, poza który jednak wychodzi w prow. Kansu.

Herb cesarstwa chińskiego.

Góry.

System gór Kuenlun przedłuża się z wnętrza Azji ku wsch., jako Wschodni Kuenlun lub Tsinlingszan aż do 110° dług. wsch. i tworzy, jeśli chodzi o ukształtowanie pionowe, hydrografję, klimat, osadnictwo, komunikacje i t. p. wybitną granicę naturalną między C. płd. i płn. Tworzy on wał górski, wznoszący się 3 do 4.000 m. wysokości, który opada w Funiuszan (2—3.000 m.) ku nizinie, lecz jak się zdaje, ma swoje przedłużenie w górach Huai. Kraje na płn. od niego można nazwać płytą płn.-chińską, zbudowaną z płasko na sobie ułożonych warstw paleozoicznych, nakrytych grubą powłoką lössu. Obszar płytowy rozpada się na szereg kotlin, posiadających ogromne znaczenie dla osadnictwa i rozwoju kultury. Od środk. Szansi przebiega ku płn.-wsch. szereg równoległych łańcuchów górskich, t. j. płn.-chiński trzon górski (Wutaiszan, ponad 3.000 m), ograniczający na płn. i zach. zapadlisko Wielkiej Równiny, na której sterczą góry Szantung (Taiszan 1545 m). Jej część zach. jest krajem skibowym, wsch. zaś (półwysep Szantung) zniszczonem pasmem górskiem, wznoszącem się jeszcze tu i ówdzie do 1.000 m wysokości. — Płd. C. są prawie na całej przestrzeni poprzecinane pasmami gór fałdowych, biegnących w kierunku z płd.-zach. ku płn.-wsch. C. płd.-wsch. ze swemi nielicznemi, równoległemi łańcuchami fałdowemi, są krajem pagórkowatym, większe wzniesienia (2.000—2.400 m) spotykamy tylko na zach. granicy prowincyj przybrzeżnych: Czekiang i Fukien. Na płn. granicy Kuanturgu słynne przełęcze Meiling i Czeling znajdują się zaledwie na 300 m. wysokości. Na zach. pograniczu C. płd. biegną w kierunku południkowym liczne pasma górskie, aż po płn. Szeczuan (do 7.000 m). Kąt pomiędzy niemi i wsch. Kuenlunem wypełniają znów łańcuchy, przebiegające w kierunku z płd.-zach. na płn.-wsch., są to również potężne masywy (Taliangszan do 6.000 m). Pomiędzy niemi, a wyżyną Kuciczou leży Czerwona Kotlina Szeczuan, nazwana tak od barwy piaszczystego podłoża.

Hydrografja.

Nawodnienie posiadają C. bardzo obfite, dadzą się zaś podzielić na 5 wielkich obszarów hydrograficznych: 1) obszar płn.-chiński w dorzeczu Huangho, do którego mimo licznych zmian dolnego biegu rzeki, należy również większa część Wielkiej Równiny; 2) dorzecze Jangtsekiangu (Jangtse); 3) obszar płd.-chiński, głównie w dorzeczu Sikiangu; 4) obszar odwadniany przez rzeki przybrzeżne na płd.wsch. (Czekiang i Fukien) i 5) dorzecza rzek indochińskich (Zach. Jinnan). Najważniejszą rzeką jest Jangtse, stanowiąca doskonałą drogę wodną, natomiast Huangho nie nadaje się niemal zupełnie w dolnym biegu do żeglugi. Kanał cesarski biegnie od Hangczou do Tientsinu. Przez wpadającą do Jangtse pod Hankou rz. Hankiang stworzono połączenia z płn. C., a za pośrednictwem Siangkiangu i Kiankiangu z najbardziej ku płd. wysuniętemi prowincjami. Największe jeziora spotykamy w dorzeczu dolnego Jangtse (Tungtinghu 5.000 km.²; Pojanghu 5.000 km.²; Taihu 2.500 km.²), poza tem równina Hukuang i Wielka Równina są pokryte siecią niezliczonych jezior.

Wybrzeża

(ok. 5.570 km. długości) są na płd. i na półwyspie Szantung otoczone mnóstwem wysp, dobrze rozczłonkowane i obfitują w dobre porty, poza tem są płaskie i z powodu mielizn trudno dostępne. Wielkiem niebezpieczeństwem są tu tajfuny. Z większych zatok trzeba wymienić zatoki: Liautung i Czili (na morzu Żółtem), Hangczou i Tongking. Z wysp oprócz Hainan (34.000 km.²) trzeba wymienić wyspy Czusan przed zatoką Hangczou i wyspy Miautau w cieśninie Czili.

Klimat.

C. należą do obszaru monsunowego wsch. Azji. W zimie panują suche i zimne wiatry płn. i płn.-zach., w lecie zaś bardzo wilgotne wiatry płd. i płd.-zach. Najzimniejszym miesiącem na płd. jest grudzień (Kanton 12,6°), na płn. zaś styczeń i luty (Peking — 4,7°), najcieplejszym czerwiec i lipiec (Kanton 28,2°), względnie sierpień (Peking 26°). Wahania ciepłoty zarówno średnich miesięcy, jak i dni są bardzo znaczne w zimie, w lecie natomiast niewielkie. Ilość opadów zmniejsza się w miarę posuwania się ku płn., oraz do wnętrza lądu; najwięcej deszczów pada w okresie od maja do sierpnia. Granica rocznego opadu śnieżnego sięga aż do Szanghaju, śniegi jednak padają czasami nawet w Kantonie.

Świat roślinny.

Pod względem roślinności możemy C. podzielić na następujące pasy: 1) strefę subtropikalną, z wiecznie zielonemi dębami, Myrtaceae i Lauraceae; obejmuje ona płd. Chiny aż po Szanghaj i po płd. Nippon, 2) pas ciepły strefy umiarkowanej, z lasami w lecie zielonemi — obejmuje płn. Chiny, dużą część Korei i płn. Nippon, 3) strefa umiarkowana zimniejsza, z panującemi lasami szpilkowemi, obejmuje Mandżurję, płn. Koreę i wyspę Jeso. 1) Prowincja

płd.-chińska: las podzwrotnikowy, skutkiem starej kultury rolnej silnie przetrzebiony. Ścisłe pokrewieństwo z florą malesiakum. Najważniejsi przedstawiciele: Rhus vernicifera D. C. dostarcza chińskiego laku, Panax Ginseng C. A. Mey. uważana za roślinę leczniczą, Camphora officinalis N. v. E., z palm: Trachycarpus excelsa (Thunb) Wendl., ze szpilkowych: Thuja orientalis L., Cephalotaxus w 4 gatunkach, Cunninghamia sinensis R. Br., Ginkgo biloba L., święte drzewo sadzone koło świątyń. Z lian: Vistaria chinensis D. C. Na miejscach suchych rodzaj macchi, zwanej maquis. Rośnie tam Camelia japonica L. i C. sinensis L., Evonymus sinensis Lindl., bambusy itd. 2) prowincja Jinnan-Szeczuan i górska: obejmuje płd. Chiny aż po Kochinchinę, Birmę i wsch. Himalaje. Wielkie bogactwo endemitów nadaje tej florze specyficzny charakter. Według Davida granica lasu między 3.000—3.500 m. Lasy tworzą: Magnoliaceae, Lauraceae, bambusy, dęby, w podszyciu Coryllus, Rhus, Rosa, na miejscach mokrych Rhododendrony. 3) prowincja płd.: obejmuje lasy zrzucające liście. Coraz mniejsze bogactwo form i epifytów. Obok Acer, Alnus, Betula, Juglans, Quercus, Tilia, zjawiają się Morus alba L. (podstawa hodowli jedwabników), Sophora japonica, Gleditschia sinensis Lam., Paulownia imperialis Sieb. et Zucc. W podszyciu Deutzia, Hydrangea, Rhododendron, Ligistrum, Syringa i t. d. Mandżurska prowincja: obejmuje Koreę, kraj Usuri i wyspę Jeso. Obok lasów liściastych i szpilkowych, łąki, torfowiska i stepy. Roślina przewodnia: Juglans mandschurica Maxim., na płn. Pinus mandschurica Rupr., od niej na płd. P. ussuriensis Maxim. Z innych roślin charakterystyczne: Quercus mongolica Fisch., Acer Mono Maxim., A. spicatum Lam., Pinus coraiensis L. et. Z. i inne. Łąki przypominają sawanny, są jednakowoż znacznie żywsze i bujniejsze.

Świat zwierzęcy

płd. Chin należy do prowincji orjentalnej wschodnio-indyjskiej — i sięga aż do wysp Filipińskich. Żyje tu wiele jeleni n. p. sambur Cervus eldi, Cervulus feae, C. reeversii. Z kopytnych: słoń, nosorożec, tapir (Tapirus indicus), Sus siamensis, Bos sondaicus, B. frontalis itd. Liczne gryzonie i owadożerne. Z drapieżników Felis nebulosa, F. marmorata. F. temminckii, Viverra megaspila, Arctogale leucotis, Helictis personata i t. d. Z Lemuridae: Nycticebus tartigradus, z małp Gibbon. — Płn. Ch. pod względem faunistycznym należą do prowincji mandżurskiej. Zaliczamy do niej Mandżurję, wsch. Ch. i kraj Usuri. Charakterystyczne zwierzęta dla tajgi: niedźwiedź, borsuk, soból, łoś, prócz nich specjalne jak: Cervus Dybowskii, C. mandschuricus, Elaphus davidianus, Felis euptilura, Mustella flavigulla, Lepus mandschuricus, ponadto z małp: Semnopithecus, z ptaków: pięknie ubarwione bażanty. Wpływ krainy orjentalnej widzimy w występowaniu Microscelis, krainy australijskiej — w występowaniu rodzaju Pitta. Z gadów: Aligator sinensis, z płazów: olbrzymia salamandra Megalobatrachus maximus.

Powierzchnia i zaludnienie.

Według najświeższych danych powierzchnia C. właściwych wynosi 4,008.200 km.², liczba zaś ludności 406,191.653 głów, zatem na 1 km.² przypada średnio 101 mieszk., w poszczególnych jednak prowincjach waha się ta liczba między 8 ludzi na 1 km.² (Kansu) a 325 (Kiangsu). Kraj dzieli się na 18 prowincyj: Czili, Szansi, Szensi, Kansu, Szantung, Kiangsu, Nganhui, Honan, Hupe, Szeczuan, Czekiang, Fukien, Kiangsi, Hunan, Kueiczou, Jinnan, Kuangsi i Kuangtung z wyspą Hainan. Liczba ludności ulega silnym wahaniom, skutkiem różnych klęsk elementarnych, oraz silnej emigracji i immigracji. Z pośród obcych, których jest tu 324.947, najwięcej jest Japończyków (201.704), Rosjan (85.856) i Anglików (14.775). Największemi miastami są: Peking, Szanghaj, Hankou (z górą 1 miljon), oraz Kanton, Hangczou, Suczou, Czungking i Czangcza (½—1 milj.).

Oświata.

Do niedawnych czasów troskę o wykształcenie młodzieży pozostawiano rodzinie i dopiero reforma z 1905, wprowadzona w życie z nastaniem rządów republikańskich w 1912, zmieniła ten stan rzeczy (przymus szkolny, fonetyczna pisownia, zjednoczenie dialektów). Obecnie posiadają już C. kilka uniwersytetów (Peking, Szanghaj, Suczou, Nanking, Wuczang, Tsinan, Czengtu i Hongkong), oraz szereg innych zakładów naukowych wyższych i niższych. W 1912 wprowadzono również w rachubie czasu kalendarz gregorjański na miejsce starego i bardzo skomplikowanego chińskiego liczenia czasu. Dziennikarstwo, posiadające w C. bardzo stare tradycje, rozwinęło się również w ostatnich czasach niebywale i to w duchu postępowym, tak że w 1924 posiadał już kraj ok. 300 dzienników i 1.000 innych czasopism, w tem wiele angielskich.

Chiński dolar srebrny (jian).

Waluta.

Zwykłym środkiem płatniczym w handlu krajowym jest sapeka (kesz), zaokrąglona blaszka miedziana o czworobocznej dziurce; 100 s. nanizanych na sznur tworzy 1 mahs (tsien); 10 takich sznurów stanowi 1 liang (tael). Tael jest to kawałek srebra, o określonej wadze i zawartości srebra; wartość jego waha się w rozmaitych prowincjach, lecz przeciętnie 1 Haikuantael = 8,7 zł. Także dolar meksykański i amerykański jest uznanym środkiem płatniczym. W r. 1910 rząd centralny, objąwszy mennictwo,

ustalił jako jednostkę monetarną 1 dolar srebrny (jian) = 5,73 zł.

Stosunki gospodarcze.

Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo, wyzyskujące każdy niemal skrawek ziemi, choć uprawa roli odbywa się jeszcze w sposób bardzo prymitywny, skutkiem braku lepszych narzędzi i nawozu, natomiast sztuczne nawodnienie jest doskonale urządzone. Dobrze również rozwinięte jest ogrodnictwo (jarzyny, owoce). W C. środkowych i płd. uprawia się głównie ryż, natomiast w płn. C. przeważa pszenica, proso, jęczmień, słodkie kartofle, groch i bób. Z roślin włóknistych uprawia się dużo bawełny, konopie, jutę, len i trawę chińską. Trzcinę cukrową uprawia się na płd., poza tem tytoń, cynamon, imbier, indygo i kauczuk (na wyspie Hainan). Do 1870 zaopatrywały C. cały świat w herbatę, której uprawa obecnie podupadła; jest ona ograniczona do zach. i płd. części kraju. Gospodarka leśna znajduje się dopiero w stadjum początkowem. Równie stare jak rolnictwo jest w C. jedwabnictwo, stanowiące jedną z najważniejszych pozycyj eksportu chińskiego. Chów bydła rogatego nieznaczny, ze zwierząt roboczych znane są konie, osły, muły, wielbłądy i bawoły.

C. posiadają ogromne bogactwo rozmaitych kopalin, dotychczas jednak słabo wyzyskane. Z metali wydobywa się nieco złota, srebra, ołów, cynę, miedź, antymon, rtęć, wolfram oraz wielkie ilości rud żelaza, które stanowi obok węgla kamiennego największy skarb mineralny, przewyższający zasoby wszystkich innych państw. Poza tem mamy w C. jeszcze kopalnie nafty, szlachetnych kamieni, glinki porcelanowej i soli.

Przemysł miejscowy (jedwabnictwo, obróbka metali, odlewnictwo bronzu, fabrykacja papieru, wyroby porcelanowe, szklane i z laku) już dawno przekroczył punkt swego największego rozkwitu, choć odgrywa on jeszcze ogromną rolę w życiu gospodarczem kraju. Również przemysł w nowożytnem tego słowa znaczeniu, rozwinął się bardzo wydatnie, dzięki inicjatywie obcokrajowców. Przedewszystkiem rozwija się przemysł bawełniany (głównie w Szanghaju i okolicy), jedwabniczy (Szanghaj, Kanton i i.), wełniany, papierniczy, cementowy, szklany, skórny, zapałczany, a wreszcie żelazny (wielkie zakłady w Hanjang) i budowa okrętów (Szanghaj, Kanton).

Handel zagraniczny wszedł w 1842 (pokój w Nanking) w nowe stadjum rozwoju dzięki otwarciu dla zagranicy szeregu portów i rynków wewnątrz państwa, z których najważniejszemi są: Tientsin, Szanghaj, Suatau, Kanton, Hankou, Czinkiang i Kaulun. Import, obejmujący głównie towary bawełniane i metalowe, ryż, naftę, cukier, maszyny i wyroby tytoniowe, przedstawiał w 1922 r. wartość 975 miljonów Haikuan-Tael, wywóz zaś (głównie: jedwab, bób, jaja, oleje, bawełna, skóry, futra, herbata) — 685 milj. Haikuan-Tael (łącznie z Mandżurją). Najżywsze stosunki handlowe z C. utrzymywały: Hongkong, Japonja, Stany Zjednoczone Am. Płn., Anglja, Indje brytyjskie, Francja i Niemcy.

Komunikacja wewnętrzna odbywa się w płn. C. na wielkich, często złych drogach, zaś w C. płd. na dróżkach polnych, poza tem ogromną rolę odgrywa sieć dróg wodnych (rzeki i kanały), o łącznej długości 16.000 km. Kolei długo nie wolno było budować w C.; pierwsze linje zbudowano pod koniec ubiegłego wieku, od tego jednak czasu rozbudowa sieci dróg żelaznych postępowała dosyć szybko tak, że w 1924 r. posiadał kraj już ok. 12.000 km. linij kolejowych w użyciu, a 2.200 km. w budowie.

Stosunki kulturalne.

Zaludnienie Chin powstało z pierwotnych szczepów tybetańskich i indochińskich, których resztki jak Lolo, Miautse, Moso, zamieszkują dziś jeszcze prowincje Szeczuan, Jinnan, Kwangsi i Kwantung. Plemiona te zostały wyparte przez napierający z prowincji Honan lud, który z domieszką mongolskich elementów wytworzył typ dzisiejszego Chińczyka. W późniejszych wiekach przymieszały się jeszcze plemiona tureckie, a wreszcie i zwycięskie plemię Mandżurów (ob.). Właściwi Chińczycy (p. tabl. Ludy Azji 3.) północni są wzrostu wysokiego, południowi mniejsi. Oczy mają małe, często skośnie osadzone, szpary oczne skośne, wąskie, wystające kości policzkowe, nos mały, płaski, czoło niskie, zarost na brodzie rzadki, włosy proste, czarne. Mieszkańcy Ch. północnych mają ciemniejsze włosy i są silniejsi od mieszkańców Ch. południowych. — Od wieków dzielą się na 4 klasy: uczonych, rolników, rzemieślników, kupców. Niewolnictwo utrzymywało się niemal do ostatnich czasów, a niewolnicy rekrutowali się ze skazanych przestępców, oraz ze sprzedanych dzieci biednych rodziców.

Duchowe zdolności Chińczyków są znakomite; odpowiednio wysoko stoi też i przeciętny poziom wykształcenia. Chińczycy byli w wielu dziedzinach wynalazcami; wcześniej niż Europejczycy stworzyli podziwu godną literaturę, sztukę, formę rządu, dlatego też tak uparcie bronili się przed przyjęciem kultury europejskiej. Odznaczają się przedewszystkiem praktycznością, pilnością, cierpliwością, skromnością, zgrabnością, a przytem i chytrością. Jako kupiec jest Chińczyk w zręczności i pewności niedościgniony. Temperament i uzdolnienie zawodowe są u ludności pojedynczych prowincyj różne. Strój jest zależnie od prowincyj różny, ale w zasadzie podobny. Mężczyzna z niższych sfer nosi bawełniane spodnie i kurtkę, z zamożnych — długą, często jedwabną szatę, z szerokiemi rękawami, ujętą szerokim jedwabnym pasem, za którym noszą wachlarze, nóż, pałeczkę do jedzenia i t. d. Jako nakrycie głowy służy wieśniakom duży bambusowy kapelusz. Mundury urzędowe są bogato haftowane jedwabiem i złotem. Wieśniacy chodzą po największej części boso, targarze w słomianych sandałach. Strój kobiet jest podobny do męskiego. Mężatki układają włosy w kunsztowne fryzury, panny noszą długie warkocze. Warkocze u mężczyzn, wprowadzone przez Mandżurów (1644 r.), zniesiono po rewo-

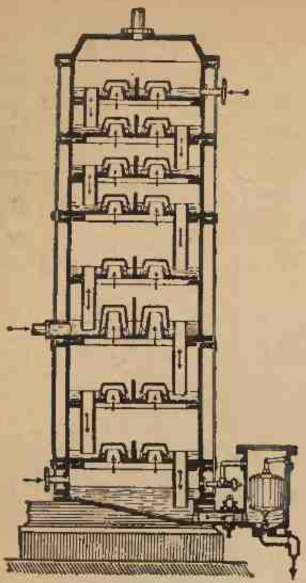

Aparat kolumnowy do destylacji amonjaku.

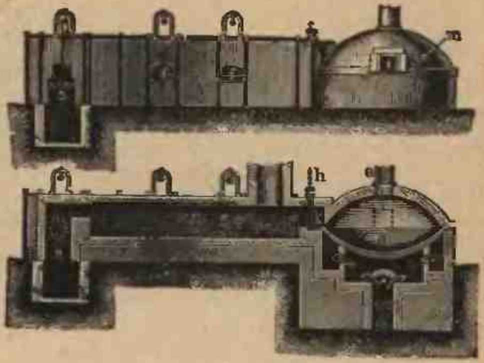

Piec do wyrobu siarczanu sodowego.

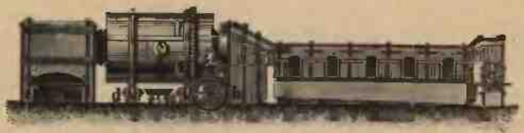

Piec rewolwerowy do wyrobu sody metodą Leblanca. (Przekrój podłużny).

Piec rewolwerowy. (Przekrój poprzeczny).

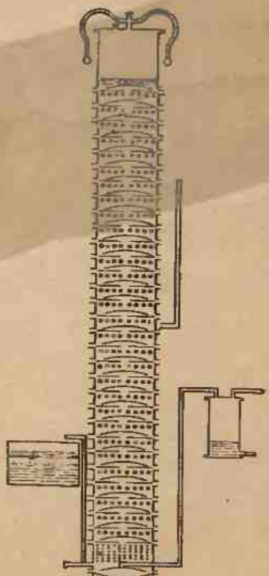

Wieża Solvaya.

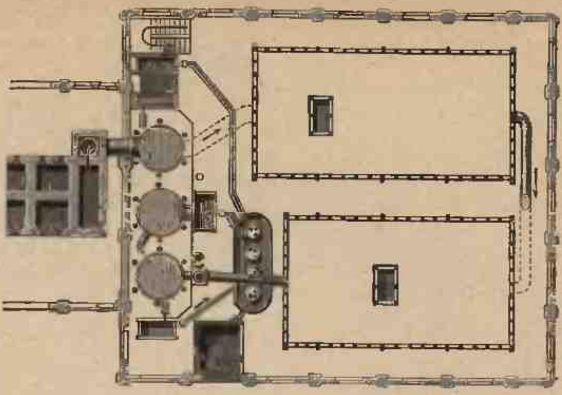

Urządzenie do fabrykacji kw. siarkowego. (Rzut poziomy).

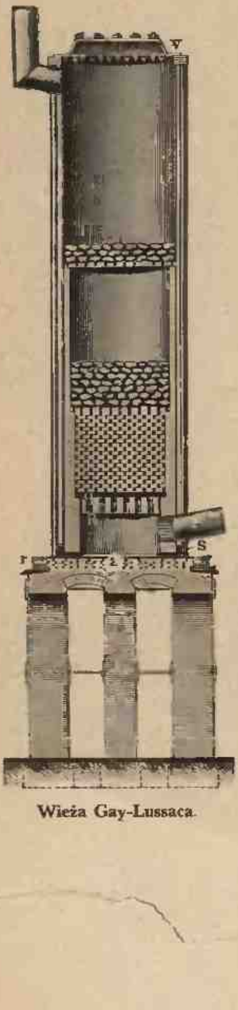

Wieża Gay-Lussaca.

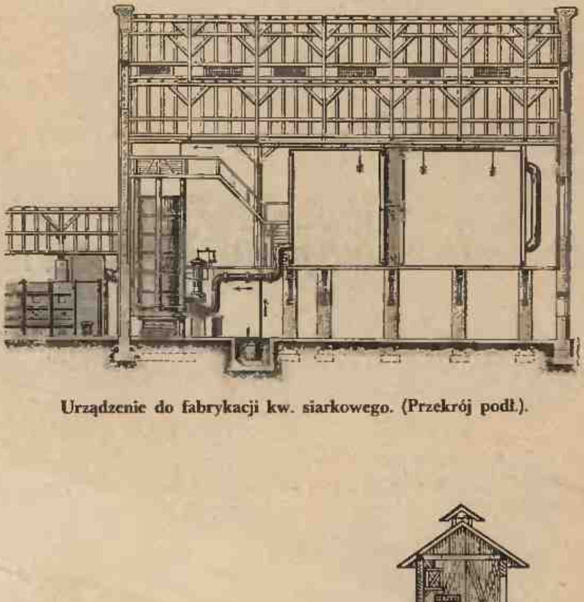

Urządzenie do fabrykacji kw. siarkowego. (Przekrój podł.).

Urządzenie do fabrykacji kw. solnego.

lucji w 1912 r. Oryginalnym zwyczajem było do niedawna posiadanie długich paznogci u ręki lewej oraz sztuczne zmniejszanie i zniekształcanie stóp u kobiet znamienitszych rodów. Mieszkania są bardzo różne. Na rzekach i w portach żyją całe rodziny na statkach i tratwach. Domy na lądzie są jedno-, najwyżej dwupiętrowe, zwrócone na południe, budowane z cegły albo z desek, a także z mat posklejanych gliną. Charakterystyczny jest wystający dach. Sprzęt domowy składa się z niewielu stołków i stołów. Domy zamożniejszych posiadają specjalną komnatę przodków, ozdobioną bogato rzeźbami w drzewie i malowidłami. W okolicach loessowych północnych Chin zamieszkuje tysiące ludzi jaskinie. — Położenie i sposób budowania miast są jednolite: stare miasto czworoboczne, o osi przebiegającej z północy na południe, o ile możności przylegające od północy do wzgórza, otoczone murem, poprzerzynane wąskiemi ulicami — to siedziba władz; od strony zewnętrznej ciągną się obszerne i gęsto zaludnione przedmieścia — ośrodki handlowe.

Chiński kulis.

Zasadniczym rysem socjalnym Ch. jest ścisłość i surowość życia rodzinnego. Ojciec rodziny jest nieograniczonym panem rodziny, ale jest też odpowiedzialnym za jej wykroczenia. Ogromną czcią otaczana jest matka. Synowie w rodzinie są znacznie wyżej cenieni od córek, topienie lub wyrzucanie córek ograniczono przez utworzenie domów podrzutków. Dziewczęta otrzymują również gorsze wychowanie. Mężczyźni żenią się młodo; żona, gdy wchodzi w dom teściów, winna im bezwarunkowe posłuszeństwo. Rozwód jest dozwolony, podobnie i sprzedaż żony, o ile ta się na nią zgadza. Bogatsi żyją w wielożeństwie, lecz pierwsza żona ma pierwszeństwo. Pogrzeby bogatszych ludzi połączone są z niezliczonemi ceremonjami. — Pożywienie jest różnorakie, popularnym jest ryż. Prawowierni buddyści nie jadają mięsa, szczególnie wołu. Specjalnością jest ser z fasoli i makaron z mąki pszennej. Powszechnie używają herbaty. Przy jedzeniu posługują się pałeczkami z bambusu lub kości słoniowej. Z ryżu i prosa sporządzają wódkę, którą piją na gorąco. Mimo urzędowych zakazów panuje wszechwładnie niszczące siły palenie opjum. Podróże i transport towarów odbywają się przeważnie wodą, lub też w lektykach i dwukołowych wózkach. Bardzo lubiane są publiczne widowiska, hucznie obchodzą święta: nowego roku, latarń i rybaków. Ćwiczenia umysłowe przekładają nad fizyczne; grę w szachy i Mahjong uprawiają od niepamiętnych czasów. Poszukiwane są mechaniczne zabawki — niespodzianki; przedstawienia teatralne i sztuczne ognie stanowią główną rozrywkę.

Ozdobna szpilka do włosów.

Religja. Religją panującą są: kult natury i przodków oraz nauki Kungtse (Konfucjusza), Lautse i Buddy. Na północnym i południowym wschodzie panuje islam, podczas gdy chrystjanizmu prawie niema. — Stara religja, t. j. kult natury i przodków jest dziś jeszcze bardzo aktualną. Według tej nauki cała przyroda jest wypełniona duchami, które wpływają na losy ludzi. Na wyższym stopniu stoi nauka Tau, o porządku panującym we wszechświecie; składają się nań pierwiastek męski (Jang) i żeński (Jin); męskiemu odpowiada niebo (Tien), żeńskiemu ziemia (Ti). Jako syn nieba (Tientse) łączył cesarz te dwa pierwiastki, przystosowując w swem panowaniu Tau niebieskie do Tau ziemskiego. Cesarz, książęta i ojcowie rodzin sprawują ceremonje religijne. — Religją warstw wykształconych jest nauka Konfucjusza (ob.), która co prawda nie jest już religją państwową, ale stanowi podstawę wychowania narodowego. Ofiarom i pielgrzymkom przypisują duże znaczenie; każda większa miejscowość ma świątynię Konfucjusza. — System religijny Lautse przeistoczył naukę założyciela w karykaturę mistycyzmu. Tauiści, poza prowincją Kiangsi, mają małe znaczenie. — Buddyzm, zaprowadzony oficjalnie w I. w. po Chr. z Indyj, zwyrodniał szybko. Nabożeństwa są wystawne, kraj usiany klasztorami buddyjskiemi, jednak dobrowolne ubóstwo kapłanów buddyjskich, oraz ich życie z jałmużny, sprawiają, że są oni w pogardzie u wyznawców Konfucjusza. Ogromna większość ludu wyznaje buddyzm, ale niema ostrej granicy w stosunku do innych religij, tembardziej, że na gruncie kultu przodków wytworzyła się specjalna religja ludowa, polegająca na całym szeregu zabobonów. Wiara w wędrówkę dusz wszedłszy z buddyzmem, zostaje przyjęta przez wszystkie sekty. — Islam przyjął się w VII w. Dziś liczy 4—7 milj. wyznawców. — Żydzi przywędrowali tu za dynastji Han (206 prz. Chr. — 221 po Chr.).

Chrześcijaństwo wprowadzili Nestorjanie w VII wieku. Papież Klemens V założył arcybiskupstwo w Pekinie, które upadło wraz

z upadkiem Mongołów w r. 1369. Powtórnie wprowadzić chrześcijaństwo udało się dopiero jezuitom w r. 1582 (Ruggieri i Ricci). Powagę chrześcijaństwa podkopała wzajemna zazdrość rozmaitych misyj. W r. 1718 wypędzono wszystkich misjonarzy oprócz jezuitów, później prześladowano i tych ostatnich. Dopiero w 1858 do 1860 r. zapewniono chrześcijanom i misjonarzom bezpieczeństwo i wolność wyznania, mimo to jednak zdarzają się do dziś dnia prześladowania chrześcijan. Na terenie Ch. działa wiele zakonów katolickich: do końca 1920 r. było tam 44 biskupów, 1365 księży europejskich, 963 księży miejscowych, 1,924.483 chrześcijan krajowców, przeszło 3000 kościołów i kaplic, oraz dużo szkół i seminarjów. Ewangelicka misja, czynna od r. 1842, liczyła z końcem 1920 r. 6636 nauczycieli, 618,601 wyznawców, a także dużo szkół i zakładów leczniczych. Kościół grecki czynny od 1865 r. liczył w 1923 r. 1 arcybiskupa, 3 biskupów, 21 księży i 5.000 wyznawców.

Ustrój państwa i administracja. Do r. 1912 były Chiny monarchją o ustroju patrjarchalnym. Cesarz czczony jako „Tientse", „Syn słońca", był najwyższym kapłanem, sędzią i wodzem, ograniczony w swej władzy jedynie zawiłym ceremonjałem. Od chwili stworzenia republiki (12. luty 1912) stoi na jej czele prezydent, który ma obok siebie radę ministrów i dwie izby: senat złożony z 274 senatorów i izbę posłów z 596 deputowanych, wybieranych przez obywateli, którzy ukończyli 21 rok życia, płacą minimum podatku, lub mają pewne określone wykształcenie. Na czele każdej z 18 prowincyj Ch., 3 Mandżurji i prowincji Sinkiang, stoją gubernatorzy, cywilny i wojskowy; prowincje dzielą się na obwody.

Prawo. Dawny kodeks karny gubił się w kazuistyce. Odstępstwa od przykazań tradycji bywały nieraz srożej karane aniżeli morderstwo. Zeznania wydobywano torturami. Po 1912 opracowano nowy kodeks według ostatnich wzorów europejskich. Prawo cywilne i handlowe nie zostało jeszcze zupełnie zreformowane. Głównem źródłem dochodów skarbu są cła i podatek solny.

Wojsko. Armja składa się według planu z 1912 r. z 36 dywizyj, każda po 10.000 ludzi. Obowiązek służby wojskowej 3-letni w linji, 6-letni w rezerwie. Po prowincjach istnieje oddzielna milicja. W czasie ostatnich wojen domowych utworzyli gubernatorowie własne armje prowincjonalne, przekraczające miljon ludzi.

Herb i flaga. Dawne cesarstwo miało za herb żółtego smoka. Flaga republiki składa się z pięciu poziomych pasów w kolorach: czerwonym, żółtym, niebieskim, białym i czarnym.

Historja. Chińczycy są autochtonicznymi mieszkańcami Chin, i sami stworzyli i rozwinęli swą kulturę. Historja Chin rozpoczyna się ok. 2200 prz. Chr., kiedy Ji Wielki rozpoczął dynastję Hia (do 1766). Państwo obejmowało wówczas prowincje Honan i płd. Szanzi. Za następnych dynastji Szang i Czu (1766—246) państwo rozszerzało swoje granice, obejmując coraz więcej państw hołdowniczych, które z czasem przez swoją potęgę ograniczyły zupełnie władzę cesarza. Przyszedł okres zamieszek wewnętrznych, które zakończyło objęcie rządu przez księcia Tsin w 221 prz. Chr. Państwo scentralizowane, rozkwitło, a bezpieczeństwo jego zostało zapewnione przez wybudowanie Wielkiego muru (ob. Chiński Mur). Od 202 r. do 220 po Chr. panuje dynastja Han, za której bunty sproletaryzowanych mas chłopskich doprowadzają do rozpadnięcia się państwa. Osłabione prowincje zajmują sąsiedzi, Turcy i Tunguzi, którzy jednak szybko się chinizują. Jednoczy państwo dynastja Sui (581—618), która przeprowadza reformę rolną. Po okresie świetności za dynastji Tang (619—907), w którym wpływy Chin sięgają daleko na Zachód, wynalazki, jak papier, druk, kompas i proch strzelniczy przedostają się do Europy, a sztuka osiąga swój najwyższy rozwój, przychodzi kryzys, spowodowany połowicznem przeprowadzeniem reformy rolnej, rozkład państwa i upadek dynastji. W 960 jednoczy znowu państwo dynastja Sung (do 1279), która przeprowadza ograniczenie tworzenia się wielkiej własności i równy podział ziemi. Ta reforma, przy której zasłużyli się historyk Szema Kuang i wielki filozof Czu Hi, sprowadza spokój i wewnętrzne wzmocnienie południowej części Ch. Północne Ch. zawojowali Tunguzi, którzy utworzyli państwo Kitan pod dynastją Liau (916—1125). W XIII w. przeszły całe Ch. najazd Mongołów, którzy jednak szybko się chinizowali, a mongolski Kublai-Chan był jednym z najlepszych władców chińskich. W końcu Mongołów usunęła narodowa dynastja Ming (1368—1644), która ustąpiła z kolei miejsca tungusko-mandżurskiej dynastji Tsing (1644-1912), za której panowania przeżywały Ch. nowy okres świetności w latach 1662—1796. Podbito Mongolję, Turkestan, Tybet, Birmę i Nepal, kwitnął handel morski i lądowy. Od roku 1796 rozpoczął się upadek państwa z równoczesnem zapoczątkowaniem akcji ekonomicznego podboju Chin przez Europejczyków (przedewszystkiem Anglję). W r. 1838 rozpoczęli Anglicy zwycięską „wojnę opjumową", której wynikiem było otwarcie licznych portów dla obcych okrętów, odstąpienie Hongkongu, wysokie odszkodowanie i wolność wwozu opjum (1842). Wybuchłe 1850—60 powstanie Tajpingów w południowych Chinach (sekta chrześć. komunist.) stłumiono krwawo. W 1860 wynikły nowe walki z Anglikami, które w rezultacie sprowadziły nowe przywileje dla cudzoziemców. Rosja, korzystając z kłopotów Chin, zajęła prowincje nad Amurem. Nowe walki wewnętrzne, szczególnie z Mahometanami, osłabiły państwo i doprowadziły do oderwania Turkestanu w 1864. Raz jeszcze, w latach 1868—1878, udało się Ch. zawładnąć całą centralną Azją. Od 1878 tracą kolejno: wyspy Liukiu na rzecz Japonji, Annam i Tonking na rzecz Francji, Birmę anektuje Anglja. W wojnie chińsko-japońskiej (1894—95) tracą Formozę, półwysep Liautung z portem Artura i Koreę, Niemcy zajmują w 1897 Kiau-Czau.

Próby reform wewnętrznych przedsiębrane przez cesarza Kuangsi w 1898 spełzły na niczem. Równocześnie niesłychany wyzysk, uprawiany przez Europejczyków, głód i nędza doprowadzają do „powstania bokserów", które zostało stłumione przez państwa europejskie, Japonję i Stany Zjednoczone. Teraz rozpoczął się okres reform wewnętrznych, zarówno w dziedzinie administracyjnej, jak gospodarczej — coraz więcej przedsiębiorstw przechodzi w ręce chińskie. Zwiększone ciężary podatkowe związane z przeprowadzonemi reformami i ciągłe mieszanie się obcych w sprawy wewnętrzne państwa, wywołały w 1911 rewolucję wojskową, pod wodzą generała Li-Juan-hung. 31 grudnia 1911 r. ogłoszono w Nankinie republikę, na czele której stanął Juan-Szikai. Wielkie trudności, jakie miał do pokonania nowy prezydent (w kraju zniszczenie, trudności z cudzoziemcami, wzmożone apetyty sąsiadów), rozwiązał szczęśliwie. Wkońcu usunął niezdolny do pracy parlament i skupił całą władzę w swoich rękach. Jego zamysły monarchiczne przerwała śmierć (1916). Za następców Juanszikaia nie przyszło do uspokojenia wewnętrznych stosunków. Antagonizm między północą a południem zaognił się, poszczególni gubernatorzy prowincyj zwalczali się nawzajem. Przemysł chiński ścierał się z obcym. Stosunki z Japonją, Rosją, Stanami Zjednoczonemi stwarzały coraz nowe trudności. Stan taki utrzymał się po dzień dzisiejszy. Problem Chin był jednym z najważniejszych na konferencji waszyngtońskiej w 1925. Walka o emancypację z pod wpływu Europejczyków, a także silne prądy komunistyczne, doprowadziły do wybuchu zamieszek (1926), które wnet zamieniły się w wielką wojnę domową, zakończoną zwycięstwem kierunku nacjonalistycznego, zjednoczeniem państwa i faktyczną dyktaturą prezydenta republiki Czang-Kai-Szeka. Chiny uczyniły olbrzymi krok na drodze do całkowitej emancypacji.

Chiński język i literatura. Język chiński należy do grupy języków indochińskich, szczególnie jaskrawo wykazując właściwą im skłonność do jednozgłoskowości, braku fleksji i wprowadzenia muzycznych akcentów tonicznych. Jednozgłoskowość języka chińskiego polega na tem, że każdy wyraz w miarę możności, ulega redukcji do jednej zgłoski; brak fleksji wynagrodzony jest niezwykle wysubtelnioną składnią; akcenty toniczne pozwalają na odróżnienie przez modulację głosu wyrazów jednakowo brzmiących, ale różne mających znaczenie. Wszystkie te właściwości nie są jednak pierwotne, lecz wystąpiły w miarę rozwoju języka. Język chiński, będący dziś w użyciu około 400 miljonów ludzi, obejmuje cztery główne grupy dialektów, silnie różniących się między sobą: Kuanhua („język urzędników"), Czekiang, Fukien, Kuangtung. Dzieje języka chińskiego zamykają w sobie pięć okresów: 1) przedklasyczny, ok. 2400—600 przed Chr. Język wykazuje jeszcze ślady wielozgłoskowości i fleksji, obok pewnego prymitywizmu (brak spójników, niedostatecznie rozwinięta budowa okresów); 2) klasyczny, 600—100 przed Chr. Zanik przeżytków, wzbogacenie słownictwa i składni; 3) poklasyczny, 100 przed Chr. — 1000 po Chr. Dalszy rozwój języka klasycznego, którego w tej postaci jeszcze przed niewielu laty wyłącznie używała literatura. Reforma wielkiego filologa Czu-Hi (1130—1200), ustalająca oddawna dokonany rozdział języka mówionego i literackiego, daje początek 4) językowi nowszemu, który cechuje zamiłowanie do wyrazów złożonych i wogóle żywa działalność słowotwórcza. Około r. 1900 rozpoczyna się 5) okres języka współczesnego, który dąży do zespolenia języka codziennego z językiem literackim i stworzenia w ten sposób nowej formy językowej, wyróżniającej się dłuższemi okresami oraz wprowadzeniem wielu nowych wyrażeń, często na wzór Zachodu; mniej więcej od r. 1917 zaczyna ona górować nad dawnym językiem literackim.

Historja literatury chińskiej dzieli się na te same okresy, co dzieje chińskiego języka. Z piśmiennictwa przedklasycznego zachowały się jedynie fragmenty: „Szuking" („Księga dokumentów"), zbiór traktatów mitologicznych i historycznych z lat 2400—700; „Szi-king" („Księga pieśni") z okresu 1750—650; „Jiking" („Księga zmian") zawierająca wróżbiarskie przepowiednie; „Czouli" — dzieło omawiające szczegółowo ustrój Chin za dynastji Czu (1122—246); księga rytualna „Ili"; kosmografja „Szanghaiking" i i. — Do klasycznego okresu należą głównie dzieła różnych szkół filozoficznych; ich przedstawicielami są: Kuantse (VII. w.), Kungtse (Konfucjusz, 551—478), którego nauki mieszczą się w „Lunji" („Rozmowy", spisane przez drugie pokolenie jego uczniów), w przypisywanym jego wnukowi Tsese utworze „Tahio" („Wielka nauka") i powstałej dopiero za dynastji Tsin księdze „Czungjung" („Przestrzeganie środka"); razem z pismami następcy Konfucjusza Mengtse (372—289), stanowią one t. zw. „cztery księgi", „Seszu", będące dziś jeszcze podstawą klasycznego wykształcenia. Przeciwko konfucjanizmowi występował taoizm, mający na swem czele Lautse (VI. w.), autora potężnego, ciemnego dzieła „Tauteking" („Księga o boskości i cnocie") i innych. Pogodzić obie doktryny usiłował w swej syntezie Li Puwei († 232). Nie brak też przedstawicieli innych kierunków, jak hedonista Jang Czu, „anarchista" Mo Ti i sofista Kueikutse (wszyscy z V.—IV. w.). — Historjografja osiągnęła w okresie klasycznym wysoki stopień rozwoju. Głównemi jej zabytkami są: „Tsoczuan", spisany zapewne przez Konfucjusza komentarz do starej kroniki jego bliższej ojczyzny Lu, „Kuoji" („Rozmowy państwowe" ok. 400) i „Czankuohtse" („Plany walczących państw"). Przeważna część literatury historycznej i konfucjańskiej, zniszczona została podczas wielkiego palenia książek, jakie nakazał cesarz Szihuangti w r. 213 przed Chr., by wyplenić pamięć o państwie feudalnem starożytności, któremu koniec położył. U schyłku okresu klasycznego opracowuje Sema Tsien pierwszą ogólną historję Chin, „Sziki", dając wzór zasadniczy swym następcom. Większe

utwory poetyckie dochowały się dopiero z ok. 300 r., kiedy to Ki Hian († 292) wystąpił na czele południowochińskiej szkoły poetyckiej.

Okres **poklasyczny** znamionuje przedewszystkiem rozległa działalność filozoficzna, mająca na celu odtworzenie i objaśnienie zniszczonych przez Szihuangtiego zabytków. Filozofja mniejszą okazuje samodzielność. Głównem jej dziełem jest księga rytualna „Liki" (II. w. po Chr.), która wraz z „Szu", „Szi", „Ji" i „Czuntsiu" stanowi kanoniczny pięcioksiąg („Wuking") wyznawców Konfucjusza. Wielkie znaczenie dla rozwoju całej kultury duchowej Chin zdobywają wówczas Indje, roztaczające silny wpływ dzięki buddyzmowi. Za dynastji Han poezja znajduje wielu wybitnych przedstawicieli, jak Mei Szeng († 140 przed Chr.) i Sema Siangju († 122 przed Chr.), później Tau Jianming i Pau Czau (V. w.), na szczyt się zaś wznosi za dynastji Tang (617—907), głównie dzięki pisarzom tej miary, co Li Taipo († 762), Tu Fu († 770) i Po Ki († 846). W okresie dynastji Sung (950—1279) przychodzi kolej na nowy rozkwit filozofji, którą Czou Tuni (1017—73) wraz z swymi uczniami ujmuje w zwarty system, a wszechstronny Czu Hi (1130—1200) doprowadza do formy wyłącznie niemal obowiązującej przez lat 700. Historjografja pochlubić się może najznakomitszemi pracami, jak „Tungkienkangmu" („Ogólne zwierciadło dziejów świata"), dzieło Sema Kuang (1019—86). Poezja natomiast ma niewielu godnych uwagi reprezentantów, jak Su Tungpo (1036—1101). W tym czasie rozwijać się zaczyna dramat i powieść, pisane w języku codziennym; dramat staje najwyżej za mongolskiej dynastji Jian (1279—1368), powieść dopiero za rządów dynastji Ming (1368—1641) i Tsing (1644—1912). Filozoficzno-antykwaryczne zamiłowania górują w tej dobie; pojawiają się encyklopedje (pierwsza w X. w., najważniejsza: „Tuszutsiczeng", 1725). — Od roku mniej więcej 1900, pod wpływem europejskim, rozpoczyna się odrodzenie literatury chińskiej, występujące najpierw na polu dociekań historyczno-politycznych: reformy dokonuje tu od r. 1888 Kang Jowei i jego szkoła. — Książki chińskie drukowane są od VI. w. po Chr., przy użyciu w tym celu papieru, wynalezionego w r. 105 po Chr.; po zbroszurowaniu przechowuje się je w kartonowych pudełkach lub leżąco pomiędzy deszczułkami. Paginacja biegnie od tyłu do przodu.

Chińska sztuka, główna sztuka wschodnioazjatycka, od której zależą japońska i koreańska, stanowi samodzielną i jednorodną całość artystyczną. Rozwinęła się niemal zupełnie niezależnie od sztuki zachodniej (śródziemnomorskiej), natomiast wpływ jej na sztukę europejską był zwłaszcza w dziedzinie garncarstwa i tkactwa, a w XIX. w. także malarstwa, b. silny.

Architektura opiera się w pierwszym rzędzie na drzewie, mimo częstego użycia kamienia i cegły; konstrukcja polega głównie na stosowaniu palów drewnianych; ściany stanowią tylko wypełnienie. Głównym czynnikiem jest wysoki, nieco rozłożony dach, wsparty na konsolach, często zdobny barwnemi cegłami. Domy i pałace zgrupowane są symetrycznie dookoła wspólnej osi, biegnącej od południa ku północy i zamknięte od strony zewnętrznej, jak również pomiędzy sobą, bramami. Charakterystyczne są pagody: wielopiętrowe wieże o licznych dachach, rozwinięte ze starochińskich pawilonów pod wpływem „stupa" indyjskich. Pod tym wpływem powstały prawdopodobnie także „pailou" (bramy honorowe). Dużą rolę odgrywa w budownictwie bogata i malownicza dekoracja, n. p. sławna brama porcelanowa w Nankinie. Z nowszych zabytków architektury wymienić należy pałac cesarski i świątynię Niebios w Pekinie.

Dominujące znaczenie posiada w Ch. **malarstwo**. Malowidła są wykonywane elastycznym pendzlem zapomocą farb wodnych, przeważnie na jedwabiu i papierze. Ściany i ruchome ścianki lubią zdobić freskami, pozatem głównie malują na zwojach, które albo się rozwija na stole, albo wiesza na ścianach. Malarstwo chińskie nie zajmowało się nigdy formą w stanie spoczynku. Ciała ludzkiego nie przedstawia się samego dla siebie; światłocienia nie uwzględnia się; perspektywa traktowana dowolnie. Często powstają dzieła o silnych efektach, szczególnie dzięki oryginalności kompozycji i korzystaniu z naturalnego tła. Na ogół m. ch. posługuje się techniką kaligraficzną. Powstanie m. ch. wiąże się z początkami historji chińskiej. Zabytków epoki najstarszej brak; pewien pogląd na nią zyskujemy z płyt grobowych II. w. po Chr., zawierających sceny z życia zmarłych, historji i mitologji. Zupełnie dojrzałą jest już technika malarstwa w pierwszych wiekach po dynastji Han. Za klasyczną epokę uważają Chińczycy czasy dynastji Sui i Tang (VI.—IX. w.). Wu Tautse stwarza pierwowzory plastyczne legendy buddyjskiej; pejzażyści Wang Wei (* 699) i Li Ssesin (651—716), dają początek północnej i południowej szkole malarskiej.— Autentyczne dzieła mistrzów z epoki Tang nie zachowały się; naśladownictwa ich stoją wyżej w Japonji jak w Chinach. — Lepiej znamy malarstwo czasów „pięciu dynastyj" i okresu Sung (X.—XIII. w.); technika jego dochodzi wtedy do niezwykłej siły i swobody; tematy religijne odnoszą się do życia Buddy, jego uczniów i t. p. Szczyt stanowi pejzaż oraz przedstawienie kwiatów i zwierząt. W okresie Juan (XIII.—XIV. w.) rozwijają się te gatunki dalej. Za dynastyj Ming i Tsing ustępuje malarstwo buddystyczne na rzecz scen z życia codziennego, szczególnie zaś obrazów pięknych kobiet. Obrazy roślin i zwierząt stają się kompozycjami dekoracyjnemi, a uderzają delikatnością obserwacji, pewnością rysunku i harmonją barw. — Z powodu swej taniości zastępuje przeważnie **druk barwny** Chińczykom malarstwo odręczne.

Rzeźba ma charakter ornamentalny i religijny. Rzeźba świecka nie jest znana, choć zachowały się resztki drobnej plastyki świeckiej z wszelkich epok. Za materjał służy bronz, kamień, lak, drzewo, glina, żelazo lane. Zachowały się grobowce z II. w. przed Chr., większość

Chryzantemy.

1. Prototyp chryzantemu. 2—6 różne odmiany ogrodowe.

Posąg mandaryna z dynastji Ming, znajdujący się w pobliżu Pekinu.

ich pochodzi jednak dopiero z VI.—IX. w. po Chr. Właściwy rozkwit rzeźby datuje się od wprowadzenia buddyzmu; już za dyn. Wei (V.—VI. w.) widać silnie rozwiniętą plastykę religijną. W czasach Tang panuje wpływ indyjski: figury zyskują na miękkości, nie zatracając rodzimych cech charakterystycznych. Szczyt rozwoju, to reljefy z grobu ces. Tai Tsung († 649) w Ssianfu, dziś częściowo w Filadelfji. O plastyce czasów Sung prawie niczego nie wiemy. Z okresu Ming pochodzą posągi ludzi i zwierząt fantastycznych, stojące przy drogach wiodących do grobów. Z czasów ostatniej dynastji pozostały figurki z biało-polewanej porcelany (Blanc de Chine).

P r z e m y s ł a r t y s t y c z n y. Najstarsze i najznakomitsze są bronzy. Od najdawniejszych czasów znali Chińczycy rozmaite techniki bronzowe. Najstarsze zabytki, to naczynia sakralne, szczególnie dla kultu przodków, w których składano ofiary zmarłym; mają one często kształt zwierząt, służących jako ofiary. Z bronzu odlewano również dzwonki i zwierciadła, o tylnej powierzchni zdobnej reljefami, a także inkrustowane szlachetnemi metalami i t. p. Ornamentyka najstarszych bronzów jest geometryczna, ale występują także zwierzęta fantastyczne. Większa część typów bronzów kultowych pochodzi z czasów przed dynastją Han (ok. 200 przed Chr.). Z późniejszych wyróżniają się cyzelowane bronzy z czasów Sung (X.—XII. w.) i odlewy z epoki Ming.

Dobrze znane jest w Europie g a r n c a r s t w o chińskie; porcelana stanowiła pierwowzór dla wyrobów europejskich w tym materjale. W Chinach porcelana nie jest dawną i odgrywała mniejszą rolę w porównaniu z innemi technikami. Niedawno znaleziono w Ch. naczynia gliniane przedhistoryczne. Najstarsze historyczne naczynia gliniane (może z II. tysiąclecia przed Chr.) są ozdobione ornamentem rytym na nie glazurowanej powierzchni. Z czasów ok. Nar. Chr. pochodzą zielono glazurowane naczynia w kształcie kultowych bronzów lub sprzętów. Z następnych stuleci brak zabytków; w pełnym rozkwicie stało garncarstwo za dyn. Sui i Tang. Wykopaliska w Samara (Mezopotamja) dają najpóźniejszą datę (IX. w.) wynalezienia porcelany. — W Chinach samych zachowały się tylko zwykłe naczynia grobowe. W czasach Sung wyrabiano już białą porcelanę z modelowanym lub rytym ornamentem. W czasach Ming zajmuje ona ważniejsze stanowisko, a miasto Kingteczen w Kiangsi, gdzie ją głównie wytwarzano, opanowało w nowszych czasach zupełnie chiński przemysł ceramiczny. Charakterystyczną dla czasów Ming jest porcelana biało-niebieska, o dekoracji kobaltowej pod glazurą. Za dyn. Tsing staje się ceramika chińska produkcją wybitnie przemysłową, osiąga największą doskonałość techniczną. Szczyt rozwoju stanowią rządy ces. Kanghi (1662—1723), a gatunek porcelany z tego czasu nosi nazwę Famille verte, w przeciwieństwie do późniejszej Famille rose.

L a k i i t. p. Także i w tej technice Ch. były mistrzem Japonji, choć wkrótce zostały przez nią prześcignięte. Pewne gatunki stały jednak zawsze wyżej w Ch. niż w Japonji. Zachowało się mało.

T k a c t w o j e d w a b n e posunęli Chińczycy do mistrzostwa. Naogół znamy tylko późne zabytki; wyjątek stanowią nieliczne okazy z czasów Han, Sui i Tang, jak również z chińskiego średniowiecza. To samo można powiedzieć o tkactwie i hafciarstwie. W ornamentyce tkanin widać wyraźniejszy niż w innych działach sztuki wpływ Zachodu, szczególnie perski. Dywany chińskie można nawiązać również do perskich, ale technicznie są od nich słabsze.

E m a l j a chińska miała powstać — według danych źródłowych — dopiero w XIII. w. pod wpływem europejskim. Technika jest przeważnie komórkowa. Za najznakomitszy materjał artystyczny uważali Chińczycy jade „ji" (minerały nefryt i jadeit), z którego rżnięto od dawnych czasów naczynia, później także ozdobną galanterję i t. p. Naśladowano go w s z k l e, które dopiero za dyn. Kanghi dochodzi do własnego stylu. Z tego czasu pochodzą piękne szkła jednokolorowe, rżnięte.

Z ważniejszych zbiorów chińszczyzny w Polsce wymienić należy: Wilanów (pałac), Muzeum narodowe w Krakowie (zbiór F. Jasieńskiego), zbiór Janusza ks. Radziwiłła w Warszawie i t. d.

Chiński mur.

Chiński mur, wał obronny, zbudowany za dynastji Ming, (1368—1644 po Chr.), na ówczesnej północnej granicy Chin przeciw Mongo-

łom, długości ok. 3.000 km. największa budowla obronna na kuli ziemskiej. Od założenia dynastji Mandżu stracił m. ch. znaczenie, dziś nie przedstawia pod względem wojskowym żadnej wartości.

Chińskie morze, nazwa oblewającej Chiny części oceanu Spokojnego. Rozpada się ono na 3 baseny: morze Żółte, morze Południowo-Chińskie i morze Wschodnio-Chińskie.

Chińskie państwo (Czung-Hua-Min-Kuo t. j. kraj ludu kwiecistego środka), ogólna nazwa zależnych od Chin obszarów. Obejmuje ono oprócz właściwych Chin (18 prowincyj), Mandżurję (3 prowincje) i Dżungarję, Ili i Wsch. Turkiestan jako prow. Sinkiang, razem 22 prowincje, a pozatem 4 urządzone w 1913 odrębne obszary z części prow. Czili, Szansi, Szeczuan, cz. Mongolji i Tybetu wsch. i 4 państwa lenne: Kukunor, Sitsang (płd. Tybet), Mongolję i Ałtaj. Razem obejmuje obszary od Pamiru do oceanu Spokojnego i od rz. Amuru do Himalajów. Obszar państwa wynosi 10,955.600 km.² z 431,498.537 mieszk., z czego na właściwe Chiny wypada 4,008.200 km.² z 406,191.653 mieszk., na Mandżurję: 1,097.300 km.² z 13,701.819 mieszk., na Sinkiang: 1,733.000 km.² z 2,505.065 mieszk. na 4 obszary odrębne: 991.200 km.² z ok. 6,000.000 mieszk., na Kukunor: 588.100 km.² z 400.000 mieszk., na Sitsang: 903.200 km.² z ok. 1,000.000 mieszk., na republ. Mongolję 1,442.400 km.² z ok. 1,500.000 mieszk., a na rep. Ałtaj 191.400 km.² z ok. 200.000 mieszk.

Chińskie pismo, pismo wyrazowe, używane przez Chińczyków, Japończyków, Koreańczyków i Anamitów. Powstało zupełnie samodzielnie i nie ma nic wspólnego z zachodnio-azjatyckiemi formami pism; wywodzi się z pisma obrazowego i oddaje do dziś jeszcze każdy wyraz osobnym znakiem pisarskim. Nie mogło się z niego rozwinąć pismo zgłoskowe i głoskowe, ponieważ musiałyby zostać rozróżnione dla oka niezliczone identyczne niemal dźwięki chińskiej mowy. Znaki pisarskie stanowią częścią jeszcze zupełne obrazy, częścią twory symboliczne, częścią wreszcie fonetyczne kombinacje, w których jedna część znaku oznacza sens, druga zaś dźwięk, (a obok tego, zwykle także jeszcze sens). Znaki pisma chińskiego biegną od góry na dół, wiersze od prawej ku lewej stronie. Obok zwykłego pisma drukowanego (kaiszu) i używanego do pisania (kaihingszu), są w użyciu liczne pisma archaiczne i ozdobne, a także rodzaj stenografji (tsauszu). Istnieje około 40.000 znaków pisarskich, z których jednak połowa zaledwie jest w użytku; do czytania wystarczy na ogół znajomość 3—4.000 znaków.

Chińsko-japońska wojna. Przyczynę wojny, która wybuchnęła w r. 1894 pomiędzy Chinami a Japonją, stanowiła Korea, dawne państwo wasalne Chin; była ona przedmiotem pożądliwości Japonji i Rosji, ze względu na położenie geograficzne, zapewniające panowanie nad wschodnioazjatyckiemi wodami, oraz na skarby naturalne, zwł. metale. Wojna, wypowiedziana z końcem lipca, była w Chinach bardzo niepopularna, słabe siły chińskie na Korei uległy wkrótce. Japończycy wkroczyli po rozstrzygającem zwycięstwie pod Piengiang (15. IX.) do Mandżurji. Flota chińska została zniszczona 17. IX. u ujścia Jalu, Japończycy wzięli 21. IX. twierdzę Liszun (Port Artur), 1895 Weihaiwei w Szantungu, zdobyli Niuczuang i zagrozili przez to Pekinowi. 17. IV. 1895 stanął pokój w Szimonoseki. Japonja żądała uznania niezawisłości Korei, odstąpienia półwyspu Liautung z Liszun, wyspy Formozy i kosztów wojennych. Wmieszanie się Rosji, popieranej przez Francję i Niemcy, pozbawiło Japonję Liautungu; Rosja opanowała półwysep i Koreę, co doprowadziło 1904 do wojny rosyjsko-japońskiej (zob.).

Chiococca R. Br., śniegówka, z rodz. Rubiaceae. Korzenie C. augustifolia Mart. w Ameryce płd. dostarczają krajowcom lekarstwa przeciw ukąszeniu węży.

Chioggia, miasto okręgowe w prow. Wenecji (płn.-wsch. Włochy) z 36.104 mieszk., zbudowane na palach na wyspie lagunowej, nieco na płn. od ujścia rz. Brenty i połączone mostem z wyspą Brondolo (Sottomarina). Miasto posiada dużą katedrę i hale zbożowe z XIV. w. C., w średniowieczu Clugia należała do Wenecjan; 1379 C. przypadła Genui (wojna C. 1379—81), która po klęsce pod C. straciła ją znowu (1380).

Chion, uczeń Platona, pochodził z pontyńskiej Heraklei. W porozumieniu z Leonidesem i Antitheosem zamordował Klearchosa, tyrana swego miasta ojczystego. Przypisywane mu nieautentyczne listy, w liczbie 17, zostały wydane przez Herchera w „Epistolographi graeci" (1873).

Chionanthus L. śniegowiec (śnieżne drzewo), z rodziny Oleaceae. C. virginica L. z Ameryki płn. ładny krzew ozdobny, którego kora z korzeni używana jest w Ameryce przeciw malarji.

Chionides, najstarszy znany nam komedjopisarz ateński, żył ok. r. 485 przed Chr. Zachowały się fragmenty jego utworów.

Chionodoxa Boiss, roślina cebulkowa z rodziny Liliaceae. C. luciliae Boiss, hodowana.

Chios, wyspa grecka na morzu Egejskiem, u wybrzeży Azji Mniejszej z 827 km.² i 63.235 mieszk. Wyspa jest górzysta (góra Św. Eljasza 1.264 m.), nawiedzana częstemi trzęsieniami ziemi, słynie zaś z kopalni pięknych marmurów i znakomitych glinek. Mieszkańcy trudnią się głównie hodowlą jedwabników i kóz, oraz uprawą wina i owoców południowych. Stolica C. (Kastron) z 13.700 mieszk., posiada zamek i port, a w pobliżu wspaniały klasztor Neamoni, wzniesiony w 1040 r. W starożytności była wyspa najczęściej związana z Atenami, od końca IV. w. przed Chr. niezależna, a za czasów rzymskich wolnem państwem. Turcy zajęli ją w 1566. Powstanie Greków w 1822 zostało krwawo stłumione przez Turków i dopiero w listopadzie 1912 wyspa została oswobodzona.

Chippendale Thomas, ang. stolarz artystyczny, * 1709, † 1799, wpłynął bardzo silnie na wyrobienie ówczesnego smaku estetycznego przez swoje dzieło „The Gentleman and Cabinetmakers Director" (1754). C. połączył franc. styl rokokowy z ozdobami gotyckiemi i chińskiemi, i przystosował go do form zasadniczych mebli

ang. W nowszych czasach jego meble wielokrotnie naśladowano.

Chippewa Falls, miasto w stanie Wisconsin (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 9.130 mieszk., posiada wielkie zakłady elektryczne przy wodospadach rz. Chippewa i duże tartaki.

Chippewa, lewoboczny dopływ rzeki Missisipi w Stanie Wisconsin, 380 km. długi, z wielkiemi elektrowniami wodnemi.

Chiquimula, stolica depart. C. w republ. Gwatemali (środk. Ameryka), z ok. 18.000 mieszk.

Chiquinquirá, miasto w depart Boyacá w republ. Kolumbji (płd. Ameryka) z 22.500 mieszk., słynne miejsce pielgrzymkowe i ośrodek handlu.

Chiquito, tłuszcz roślinny, zob. Combretum.

Chiquito, szczep indyjski we wschodniej Boliwji, liczący około 20.000 głów. Gramatykę jego odrębnego bogatego języka ułożyli Henry i Adam p. t. „Arte y vocabulario de la lengua chiquita" (1880).

Chiriguano, szczep Indjan Tupi, liczący 15.000 głów, mieszkający początkowo nad górnym biegiem rzeki Urugwaj, a od XVI. w. w podbitej przezeń Wschodniej Boliwji.

Chiriqui, prowincja w republ. Panama (środk. Ameryka) z 12.186 km.² i 68.484 mieszk., przecięta górami: Cordillera de C. z wulkanem C. (3.433 m.) i silnie zalesiona. Ludność trudni się pracą w plantacjach bananów, tytoniu, kawy i chowem bydła. Złoża złota i węgla kamiennego są słabo eksploatowane. Stolicą jest David.

Chiriqui, wspaniała zatoka na morzu Karaibskiem w prow. Bocas del Toro w Panamie.

Chirograf (greck.) rękopis, skrypt dłużny, cyrograf. O pretensji chirograficznej mówiono w prawie ogólnem, jeżeli udzielono kredytu na podstawie samego skryptu, bez zastawu.

Chirologja (greck.), znajomość linij rąk i palców, dalej wróżenie z ręki (zob. chiromancja), następnie porozumiewanie się zapomocą palców, rąk (zob. głucho-niemota), Chirolog, ktoś znający się na ch.

Chiromancja (greck.), także chirologja, sztuka czytania z ręki, rzekoma sztuka przepowiadania przyszłości człowieka z budowy i linij ręki. Ch., jedna z najbardziej poważanych form wróżby, zwłaszcza u Chaldejczyków i Żydów, polegała na poglądzie, że podobnie jak cały człowiek, tak i jego poszczególne organy stoją pod wpływem planet i gwiazd. Dłoń dzielono na siedm okolic planetarnych i gór planetarnych (mons Jovis i t. d.), ograniczonych linjami ręki, i z ich wyrazistości, wielkości, kształtu, n. p. z linji życia, biegnącej około nasady kciuka, wzajemnych ich stosunków do siebie, odczytywano długość życia, losy i t. d. danej osoby. W okresie rozkwitu (t. j. XVI.—XVIII. w.) tej pseudonauki, popartej pozornie przez biblję (Hiob 37, 7) powstała bogata literatura. Jeszcze z początkiem XVIII. w. wygłaszano na większości uniwersytetów wykłady o chiromancji i jeszcze dziś nierzadką jest wiara w ch., wyzyskiwana zwłaszcza przez cyganów.

Chiron, ob. Chejron.

Chiroptera, p. nietoperze.

Chiroteka (greck.) „rękawiczka", zwłaszcza rękawiczki należące do ornatu koronacyjnego cesarzy rzymsko-niemieckich i do ornatu biskupów zachodnio-europejskich. Pierwsze były uszyte z tkaniny jedwabnej, purpurowej, pokryte haftami złotemi i z pereł, ostatnie z różnokolorowego jedwabiu, z krzyżem wyhaftowanym na grzbiecie rąk. — C. zwano też narzędzie do tortur (żelazna rękawica ze spiczastemi hakami).

Chirotherium, wymarły płaz z rzędu Stegocephali (ob.).

Chirurgja, gałąź medycyny, początkowo ograniczona do leczenia chorób zewnętrznych, z czasem wkroczyła do wszystkich działów medycyny. Wykonywanie chirurgji wymaga poza dokładną znajomością medycyny klinicznej, starannego wykształcenia technicznego. Rozróżnia się zabiegi bezkrwawe, jak nastawianie złamań, zwichnięć i t. p., i krwawe operacje.

H i s t o r j a. Chirurgję znano już w Egipcie i w Indjach. W Grecji za czasów Hipokratesa (460—377) umiano doskonale leczyć złamania kości i zwichnięcia. Rzymski Celsus podaje sposób usunięcia przepuklin, a także metodę amputacji. Arabowie wprowadzili ze względów religijnych do zabiegów chirurgicznych, w miejsce noża, rozżarzone żelazo. Jednym ze znanych chirurgów arabskich był Avicenna. W w. XVI. następuje silniejszy rozwój ch. wskutek zreformowania przez Vesaliusa badań anatomicznych ciała ludzkiego. Ambroise Paré wprowadza pierwszy podwiązanie naczyń krwionośnych, w 1731 powstaje w Paryżu akademja ch. z której wychodzą tacy chirurdzy, jak Petit, Desault i i. W Anglji znanymi z tych czasów są William i John Hunter, w Niemczech Lorenz Heister. W pocz. XIX. w. dominuje jeszcze ch. we Francji; w Niemczech pracuje Dieffenbach, w Anglji Astley Cooper. Dokładniejsze poznanie anatomji i fizjologji daje powód do wprowadzenia w Niemczech t. zw. ch. konserwatywnej, która dąży do usuwania choroby, oszczędzając organów i ich funkcyj. Na dalszy rozwój ch. wpływa wprowadzenie narkozy (ob.), wreszcie wprowadzenie zasad antyseptyki (Lister) i aseptyki (Bergman). Te ostatnie zdobycze pozwoliły szczególnie na świetny rozwój ch. organów jamy brzusznej, płuc, mózgu, rdzenia kręgowego i t. d.

Chisinau, rumuńska nazwa Kiszyniewa.

Chislehurst (Chiselhurst), miasto w hrabstwie Kent (płd.-zach. Anglja), na płd.-zach. od Londynu z 9.000 mieszk. Tu w posiadłości Camden House † 9 stycznia 1873 Napoleon III.

Chiswick, miasto willowe w hrabstwie Middlesex (płd. Anglja), z 40.938 mieszk., z ogrodem doświadczalnym Horticultural Society.

Chitarrone.

Chitarrone (włosk.), wielka gitara, dawny instrument basowy, należący do rodziny lutni, podobny do rzymskiej teorby (ob.), używany w muzyce XVII. i XVIII. w. do wykonania basu generalnego, jako t. zw. basso continuo, zamiast organów lub clavecinu (= fortepianu), por. lutnia.

Chiton (łąkotka), mięczak, należący do klasy Amphineura. Ch. olivaceus Spengl. w morzu Śródziemnem, Ch. magnificus Dh. z Chile.

Chiton dorycki.

Chiton (greck.), spodnia szata Greków, często jedyne okrycie, składające się z prostokątnego kawałka materji, którego lewa część, z otworem na ramię, okrywała ciało, prawa zaś otwarta, niekiedy u dołu zeszyta, była zapinana nad ramieniem. Ch. ściągano na biodrach pasem, przez co można było ch. dowolnie przydłużać lub skracać. Ch. sięgający do kolan nosili Dorowie, a od V. w., także Ateńczycy, którzy przedtem używali ch. dłuższego, jońskiego.— Ch. podwójny, noszony przez kobiety, był długą, szeroką szatą, spiętą na ramionach klamrami; na pierś i plecy spadał podwójnie, z boku był otwarty.

Chittagong, zob. Szittagong.

Chityna, substancja pochodzenia organicznego, o znacznej zawartości azotu, tworząca niektóre części organów u owadów. Często odgrywa rolę pancerza ochronnego i zawiera wtedy sole wapniowe.

Chiusi, miasto w prow. Siena (Włochy), nad doliną Chiana, na płd. od jez. C. z 6.754 mieszk. Posiada katedrę i muzeum z etruskiemi starożytnościami. W okolicy pełno grobowców etruskich, po części ze ściennemi malowidłami. W 390 przed Chr. było C. (staroż. Clusium) oblegane przez Gallów, którzy odnieśli tu zwycięstwa w 295 i 225 r. Za czasów langobardzkich było C. stolicą księstwa.

Chiwa (Chowarezm, Chorazmja, Choresm), ongiś chanat na płd. od jez. Aralskiego. Gorący i suchy kraj, o powierzchni 61.900 km.², jest w ²/₃ pokryty pustynią lub stepami, a tylko w dolinie rz. Amu Darji uprawia się zboża, ryż, owoce (melony), wino i bawełnę. Ludność licząca 520.000 głów (8,4 na 1 km.²) składa się po połowie z koczowniczych Turkmenów i Kirgizów, oraz osiadłych zdawna Uzbeków, mówiących po turecku Sartów i Persów. Głównym przedmiotem handlu są: bawełna, wełna i zboże. Stolicą jest C., licząca 5.000 mieszk., położona w dolinie Amu Darji. Miasto słynie z wyrobu dywanów, oraz tkanin jedwabnych i bawełnianych.

H i s t o r j a. Według podań tworzyła C. jako Chorazmin (Chwarezmin) już ok. 500 przed Chr. część państwa perskiego. Koło r. 700 po Chr. stała się C. częścią mahometańskiego kalifatu Arabów, a po jego rozpadzie należała do państwa Ghaznawidów aż do rozbicia tegoż przez Seldżuków ok. 1000 r. Ok. 1100 zdobyli C. Turcy; pod Tekesz Chauem († 1199) obejmowała ona niemal całą Persję, część Afganistanu i kraje po Syr Darję, a pod następcą jego Mahometem (1199—1220) rozszerzyła się po Indus. Również nauka i sztuka przeżywały w tym czasie swój okres świetności, zresztą krótkotrwały, gdyż państwo zostało zburzone wkrótce przez hordy Dżingishana. Do 1494 należała C. do państwa mongolskiego, później do Persji, a w latach 1515—1873 tworzyła niewielkie, niezależne państwo, pod władzą Uzbeków. Zaplątawszy się w wojnę z Rosją, straciła C. dużą część swych posiadłości z deltą Amu Darji i stała się państwem lennem Rosji. Z końcem r. 1915 wybuchło w C. powstanie Turkmenów, którzy obalili dotychczasowego władcę i posadzili na tronie swego naczelnika, lecz wkrótce potem C. przeszła pod władzę bolszewików, którzy przekształcili te obszary na narodową republikę sowiecką.

Chladni Ernest, fizyk niem., * 1756, † 1827, także wynalazca niektórych instrumentów muzycznych. Zajmował się głównie akustyką, odkrył drgania podłużne strun i prętów, zbadał wszechstronnie drgania widełek strojowych, płyt, dzwonów. W badaniach tych posługiwał się figurami dźwiękowemi, tworzącemi się z delikatnego proszku w linjach węzłowych płyt drgających. Figury te noszą nazwę figur Chladniego. Zmierzył prędkość głosu w gazach i w ciałach stałych. Pierwszy także wygłosił pogląd, że meteoryty są pochodzenia kosmicznego.

Chlamida (Posąg Fokjona).

Chlamida (greck. chlamys), narzutka noszona w Grecji przez rycerzy i żołnierzy, w Atenach przez Efebów. Była to prostokątna materja

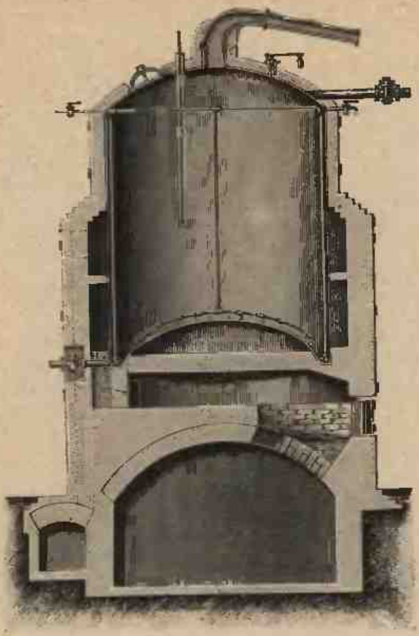

Retorta żelazna do destylacji smoły pogazowej.

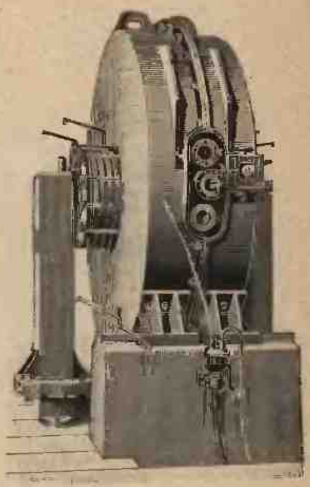

Piec Birkelanda-Eydego do wytwarzania tlenku azotu z powietrza.

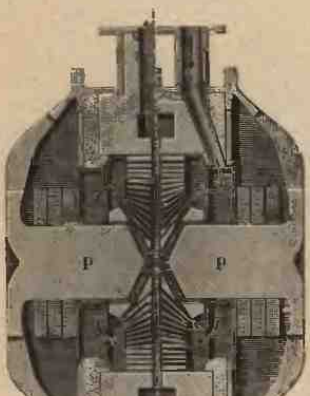

Piec Birkelanda-Eydego.
(Przekrój).

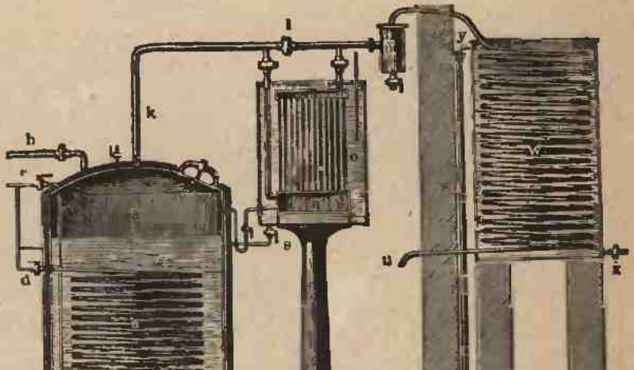

Aparat do frakcjonowanej destył. smoły pogazowej.

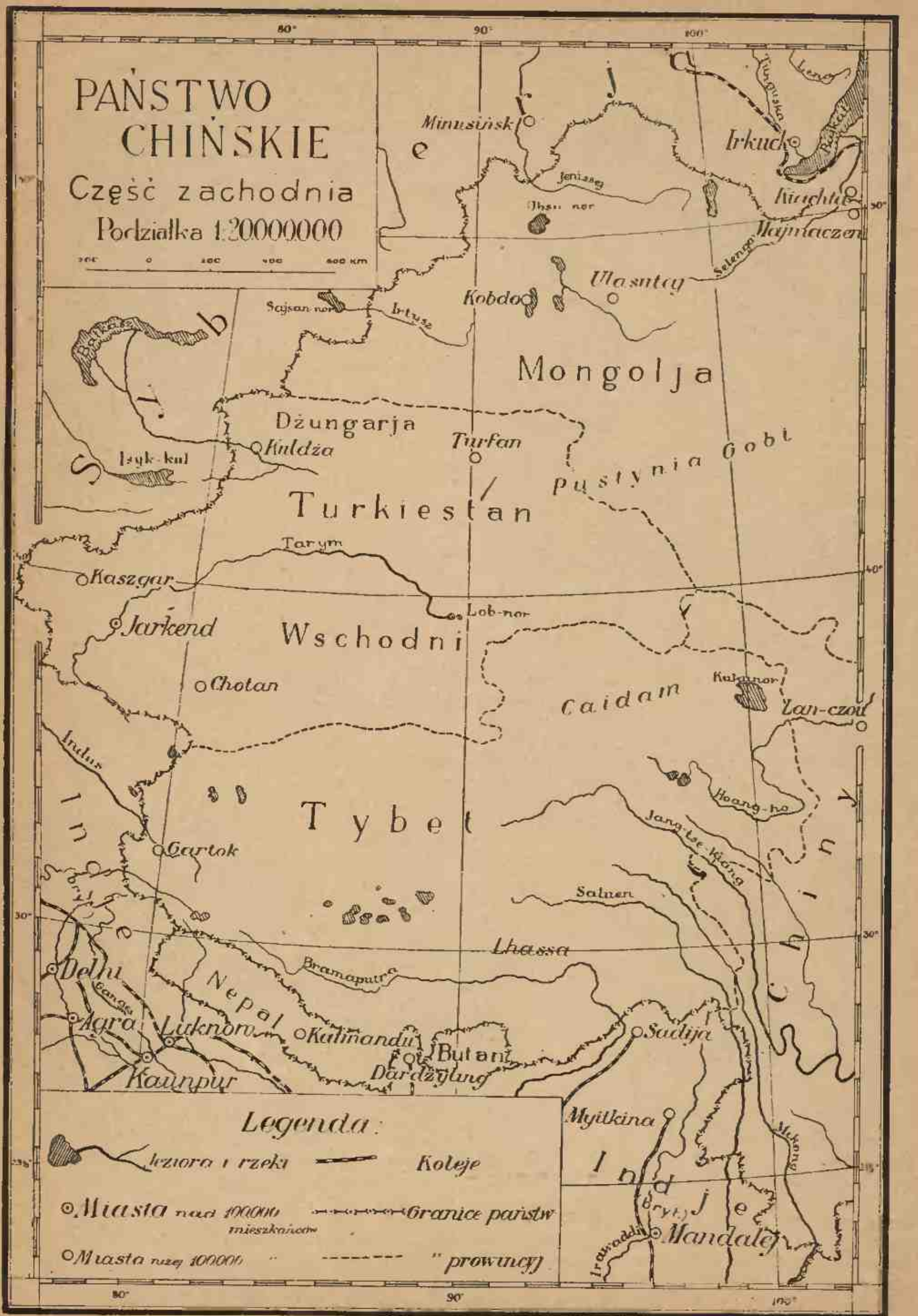
PAŃSTWO CHIŃSKIE
Część zachodnia
Podziałka 1:20000000
Mongolja
Dżungarja
Turkiestan Wschodni
Tybet
Pustynia Gobi
Caidam
Nepal
Butan
Minusińsk
Irkuck
Kiachta
Majmaczen
Ulasutay
Kobdo
Turfan
Kuldża
Kaszgar
Jarkend
Chotan
Lob-nor
Kuku-nor
Lan-czou
Gartok
Lhassa
Delhi
Agra
Luknow
Kaunpur
Katmandu
Dardżyling
Sadija
Myitkina
Mandalej
Bajkał
Balkasz
Isyk-kul
Sajsan-nor
Irtysz
Jenisej
Selenga
Tarym
Indus
Ganges
Bramaputra
Salwen
Jang-tse-kiang
Hoang-ho
Mekong
Irawaddi
Legenda:
Jeziora i rzeki
Koleje
Miasta nad 100000 mieszkańców
Granice państw
Miasta niżej 100000
" prowincyj

wełniana, spinana klamrą na prawem ramieniu lub na piersi.

Chlamydobacteriaceae, kolonjalne bakterje żelaziste, magazynujące w swych pochwach wodorotlenek żelaza. Należą tu rodzaje: Crenothrix i Cladothrix.

Chlamydozoa, drobne twory przesączalne przez filter bakteryjny, wywołujące groźne choroby, między innemi egipskie zapalenie oczu i wściekliznę.

Chleb sporządza się z mąki, przez spowodowanie chemicznych zmian w tejże przy pomocy fermentacji i pieczenia. Fermentację mąki zarobionej wodą, czyli ciasta, wywołuje się albo przy pomocy bakteryj kwasu mlekowego, które rozpleniają się samorzutnie na tak zwanej zakwasce t. j. dłużej pozostawionem cieście, albo przy pomocy drożdży. Pierwszy sposób daje chleb kwaśny, drugi chleb słodki. Początkowo poddaje się fermentacji tylko małą ilość ciasta, tak zwaną zaczynę, którą po kilku godzinach dodaje się do głównej masy mąki i wyrabia się z wodą, czyli miesi, całe ciasto. Wyrobione ciasto poddaje się w dzieżach, mniej więcej przez godzinę, procesowi fermentacji, przyczem tworzy się w niem alkohol, kwas mlekowy, kwas octowy i bezwodnik węglowy, który jako gaz stara się wydobyć z ciasta i spulchnia je (ciasto rośnie). Po godzinie kształtuje się ciasto w bochenki, zwilża je po wierzchu wodą i układa do rozpalonego pieca piekarskiego, w którym panuje temp. 200°—250°. Pod wpływem tej temperatury i obecnych kwasów powstają w cieście dalsze zmiany chemiczne. Bezwodnik węglowy i parujący alkohol wywołują porowatość chleba, mąka zamienia się na łatwiej strawne dekstryny, a białko roślinne, czyli gluten, przechodzi w formę łatwiej strawną, przyczem brunatnieje. Dlatego chleb razowy, sporządzony z mąki bogatej w białko, jest ciemny. Na wierzchu chleba tworzy się ze spieczonej dekstryny twarda i lśniąca skórka.

Do pieczenia chleba najlepiej nadaje się mąka pszenna i żytnia. Dodatek mąki jęczmiennej daje już chleb gorszy, a dodatek mąki kukurudzianej, lub z nasion strączkowych psuje wręcz smak, (przykładem chleby wojenne). Chleb z mąki razowej jest pożywniejszy, ale trudniej strawny od chleba z mąki białej. Istnieje też cały szereg chlebów specjalnych, z różnemi dodatkami, z których najbardziej znany jest chleb Grahama, pieczony z mąki pszennej, zmielonej bez odebrania łuski nasiennej. Łuska aczkolwiek sama niestrawna, ma mechanicznie ułatwiać proces trawienia.

Sztuka pieczenia chleba z ciasta fermentowanego sięga w czasy zamierzchłej starożytności, wspominają już o niej przepisy Mojżesza. Nowoczesne piekarnie posługują się maszynami, które są już tak wydoskonalone, że wykluczają w całym procesie przygotowania chleba dotknięcie ręki ludzkiej, co ma wielkie znaczenie higjeniczne.

Chleb świętojański, ob. Ceratonia.

Chlebojedźcy, małopolska nazwa członków wspólnoty rodowej; na Mazowszu zwą ich „ucząstnikami".

Chlebowska Marja, malarka polska, * 1864 w Rzeszowie, uczenica Gérôme'a w Paryżu, żona St. Chlebowskiego, który skierował ją do tematów orjentalnych. Po śmierci Chlebowskiego została żoną Madeyskiego. W r. 1884 wystawiała w Krakowie martwe natury.

Chlebowski, 1. Bronisław, * w r. 1846, † w r. 1918, wybitny historyk literatury polskiej i krytyk literacki, był nauczycielem w warszawskich szkołach średnich, od r. 1916 profesorem uniwersytetu warszawskiego. Prace jego odznaczają się wysokim objektywizmem i szerokiem uwzględnieniem tła kulturalnego. Zbiorowe wydanie jego „Pism" ukazało się w 4 tomach w Warszawie w r. 1912; jako pośmiertne wydanie ogłoszono „Literaturę polską 1795—1905" (Lwów 1923), jedno z najlepszych opracowań syntetycznych literatury polskiej w XIX. stuleciu. — Od r. 1885 redagował „Słownik geograficzny".

2. Stanisław, malarz polski, * 1835 w Pokutyńcach na Podolu, † 1884 w Kowanowicach, uczeń petersburskiej Akademji, studjował następnie w Monachjum, wreszcie u J. L. Gérôme'a w Paryżu. Podróżował wiele. Cesarz Napoleon III. zakupił dla miasta Bar le Duc jego obraz: Dziewica orleańska w więzieniu angielskiem. W r. 1865 udał się do Konstantynopola, gdzie został malarzem nadwornym sułtana Abdul-Aziza; tam też powstały jego obrazy z dziejów Turcji umieszczone w sali tronowej pałacu w Beglerbeg. Po powrocie do Paryża w r. 1876 malował dalej obrazy o tematach wschodnich, od r. 1880 zamieszkał w Krakowie. Wystawę obrazów jego urządzono w Krakowie w r. 1897. Dzieła Ch. znajdują się w Galerji w Moskwie, w Musée Condé w Chantilly, w Krakowie w Muzeum narodowem: Sułtan Achmed III. na polowaniu, Śmierć Władysława Warneńczyka, Sobieski pod Wiedniem i Wjazd Mahometa II. do Stambułu.

Chloantyt, minerał, siarczek niklu $NiAs_2$, barwy cynowo-białej, występuje w nieregularnych skupieniach jak i regularnych kryształach. Tw. 5, 5. C. wł. 6, 4—6, 8. Tworzy żyły w saskich Górach Kruszcowych na Węgrzech, w Connecticut. Na zwietrzałych powierzchniach gromadzi się annabergit (kwiat niklowy) $Ni_3As_2O_8 \cdot 8\,H_2O$ jednoskośny minerał barwy zielonawo-białej.

Chloasma (greck.), plamy wątrobiane. Ch. uterinum, plamy żółtawe występujące najczęściej na twarzy w czasie ciąży lub przy chorobach macicy.

Chlodwig (Chlodovech, potem Ludwik, „sławny wojownik", franc. Clovis), imię kilku królów frankońskich z rodu Merowingów. Najwybitniejszym jest C. I., * 465, † 511, 481 został królem Franków Salijskich, 486 zdobył kraj nad Sekwaną, zwyciężając namiestnika rzymskiego Syagriusa, 496 przeszedł na wiarę katolicką; popierany odtąd przez duchowieństwo, podbił miasta katolickie między Sekwaną a Loarą, zwalczał arjańskich Wizygotów. Otrzymawszy

od cesarza wschodniego tytuł rzymskiego patrycjusza i konsula, przeniósł stolicę do Paryża i zjednoczył państwo frankońskie.

Chloe, przydomek grec. bogini Demeter, jako opiekunki zasiewów. Ob. także Dafnis. — W idyllach pasterskich imię pasterek.

Chlor (z greck. chloros = zielony), Cl, pierwiastek chemiczny, bardzo rozpowszechniony w przyrodzie w postaci chlorków sodu, potasu, magnezu i i. Sole te występują nieraz w ogromnych pokładach (kopalnie soli kuchennej, sylwinu, karnalitu), jak również w morzu i źródłach (solanki). Oprócz tego znajdują się one w glebie, w organizmach zwierzęcych i roślinnych. W stanie wolnym nie występuje chlor w przyrodzie, a to wskutek wielkiego powinowactwa do wielu pierwiastków.

Chlor można otrzymać działaniem kwasu solnego na braunsztyn MnO_2; mieszaninę ogrzewa się, a wydobywający się chlor kieruje się poprzez płuczki oczyszczające do zbiornika; reakcja przebiega według równania:

$$MnO_2 + 4\,HCl = MnCl_2 + Cl_2 + 2\,H_2O.$$

Powstający tutaj chlorek manganawy $MnCl_2$ regeneruje się zpowrotem do braunsztynu zapomocą t. zw. procesu Weldona; zadaje się go mlekiem wapiennem i utlenia powietrzem, przyczem tworzy się naprzód wodorotlenek manganawy $Mn\,(OH)_2$, który utlenia się na braunsztyn: $MnCl_2 + Ca\,(OH)_2 = Ca\,Cl_2 + Mn\,(OH)_2$; $Mn\,(OH)_2 + O = MnO_2 + H_2O$. Zamiast kwasu solnego można tu użyć mieszaniny soli kuchennej i kwasu siarkowego. Deaconowska metoda otrzymywania chloru polega na przepuszczaniu mieszaniny chlorowodoru i powietrza nad kawałkami pumeksu albo cegły tłuczonej, napojonemi roztworem chloru miedziowego w temperaturze 370°—400° C.; reakcja przebiega według równania: $2\,HCl + O = H_2O + Cl_2$. Proces ten mało nadaje się do otrzymywania czystego chloru, gdyż produkt reakcji zawiera wiele zanieczyszczeń, jak parę wodną, azot oraz znaczne ilości (20%) nierozłożonego chlorowodoru. Czysty chlor otrzymuje się zapomocą elektrolizy chlorków alkalicznych, w czasie której chlor wydobywa się przy anodzie, metal zaś osadza się przy katodzie.

Chlor (C. at. 35,46) jest gazem barwy żółtozielonej; mocno drażni śluzówki nosa i jamy ustnej; ciężar litra (0°C, 760 mm. Hg) = 3,22 gr., łatwo daje się skroplić na ciecz o ciężarze właściwym 1,469 g. Temperatura krytyczna — 146° C. Rozpuszcza się w wodzie (20° C.) w stosunku objętościowym 2,15 : 1; roztwór wodny chloru nosi nazwę wody chlorowej. Ze stężonych roztworów wodnych wydzielają się po ochłodzeniu lodem kryształy wodnika chlorowego: $Cl_2 \cdot 8\,H_2O$. Chlor łączy się z wieloma pierwiastkami na chlorki, przyczem reakcja przebiega często gwałtownie, zwłaszcza pod działaniem światła. Z wodorem łączy się na chlorowodór; jeżeli mieszaniny tych gazów poddać działaniu światła słonecznego następuje eksplozja. Sód spala się w atmosferze chloru, tworząc białą mgłę chlorku sodowego; podobnie reaguje miedź (w listkach), fosfor i w. i. Bezpośrednio nie łączy się chlor tylko z azotem, tlenem, węglem oraz gazami szlachetnemi. Działaniem chloru na wodę powstaje kwas podchlorawy $HClO$, o własnościach utleniających. Wilgotny chlor działa bieląco, utleniająco i dezynfekująco. Z wodorotlenkami metali lekkich łączy się chlor na podchloryny wzgl. chlorany. Ze związków organicznych wypiera wodór (chlorowanie). Skrapla się pod zwykłem ciśnieniem już w temperaturze — 30° do — 50° C. Tworzy wówczas ciecz, która znajduje się w handlu w zamkniętych naczyniach stalowych. Chlor znajduje zastosowanie jako środek bielący (zwłaszcza lnu, bawełny, juty, masy papierowej), oraz dezynfekcyjny. Poza tem służy do otrzymywania wielu preparatów chemicznych. Odkryty został przez Scheelego 1774. Za pierwiastek uznany został dopiero w r. 1810 (Davy).

Chlor działa nawet w wielkich rozcieńczeniach silnie trująco zarówno na organizmy zwierzęce, jak i roślinne. Już 0,04—0,06 obj. chloru w 1 obj. powietrza wywołuje bardzo niebezpieczne uszkodzenia dróg oddechowych. Dlatego też jest składnikiem wielu gazów bojowych.

Chloral (trójchloroacetaldehyd) $CCl_3 \cdot CHO$ otrzymuje się działaniem suchego chloru na stężony alkohol etylowy; otrzymuje się go również na drodze elektrolitycznej. Tworzy bezbarwną, oleistą ciecz, o smaku ostrym, silnej woni, miesza się dobrze z eterem, alkoholem, jest również rozpuszczalny w wodzie. Utlenia się na kwas trójchlorooctowy. Przy dłuższem przechowywaniu przemienia się w izomeryczny z nim metachloral, ciało stałe, które za ogrzaniem przechodzi zpowrotem w chloral zwykły. Z wodą łączy się chloral na wodnik: $CCl_3 \cdot CH\,(OH)_2$, tworzący bezbarwne kryształy, rozpuszczalne w wodzie, alkoholu i eterze, rozkładające się pod wpływem światła. W technice używa się chloralu do otrzymywania chloroformu; w lecznictwie w dawkach 1—3 gr. służy jako środek usypiający. Zbyt jednak częste użycie powoduje chroniczne zatrucie organizmu.

Chloranthus Swartz (zielonokwiat), rodzaj należący do rodziny Chloranthaceae, spokrewnionej z Piperaceae. Rośnie w tropikalnej Azji. Ch. officinalis Blume, dostarcza korzeni o zapachu kamfory, używanych w medycynie, ponadto kwiatów, których w Chinach używają do perfumowania herbaty.

Chlorany, sole kwasu chlorowego. Zob. chlorowe kwasy oraz sole odnośnych metali (n. p. potasu chloran).

Chlorek bielący (wapno bielące) $CaCl\,(OCl)$, związek chemiczny, powstający przy działaniu chloru na mleko wapienne. Jest to proszek biały o woni kwasu podchlorawego, przyciągający wilgoć z powietrza. W wodzie rozpuszcza się dosyć dobrze; roztwór reaguje alkalicznie. W świetle słonecznem rozkłada się z wydzieleniem tlenu. Jego własności bielące pochodzą od kwasu podchlorawego, który wydziela się już pod wpływem bardzo słabych kwasów. Ze względu na silne własności utleniające posiada on wielkie zastosowanie jako środek bielący, przeciwgnilny, dezynfekcyjny i t. d. Otrzymuje się go obecnie na wielką

skalę zapomocą elektrolizy chlorków. Jako środek bielący obecnie został w znacznej części usunięty przez środki nie zawierające chloru, który niszczy tkaniny. Takiemi są n. p. woda utleniona, nadborany i t. p.

Chlorki, związki metali z chlorem, sole kwasu solnego. Występują one obficie w przyrodzie (zob. chlor), powstają zaś działaniem chloru na metale albo tlenki metali (zwłaszcza w obecności węgla), lub też działaniem kwasu solnego na metale, ich tlenki, węglany, siarczki i t. d. Chlorki niektórych metali są bardzo trudno rozpuszczalne w wodzie, dlatego też za dodaniem kwasu solnego do roztworu soli takiego metalu, opada osad nierozpuszczalnego chlorku. Trudno topliwe chlorki nosiły dawniej nazwę metali rogowych, gdyż po stopieniu zestalają się zpowrotem na masę o konsystencji podobnej do rogu. Wiele metali łączy się z chlorem w rozmaitym stosunku. Tak n. p. żelazo tworzy dwa chlorki: chlorek żelazawy i żelazowy; pierwszy z nich odpowiada dwuwartościowemu, drugi — trójwartościowemu żelazu. Analogicznie i w innych wypadkach: chlorek rtęciawy Hg_2Cl_2 odpowiada rtęci 1-no wartościowej, chlorek rtęciowy $HgCl_2$ — rtęci dwu-wartościowej. Jeżeli w związku takim jeden atom chloru zastąpimy grupą hydroksylową albo tlenem, to związek taki nazywać się będzie chlorkiem zasadowym.

W chemji organicznej chlorkami nazywamy, ogólnie biorąc, wszystkie połączenia, w których chlor odgrywa rolę grupy charakterystycznej. Tak n. p. jeżeli w alkoholu etylowym C_2H_5OH, zastąpić grupę hydroksylową chlorem, to powstanie chlorek etylowy C_2H_5Cl; działaniem pięciochlorku fosforu na kwas n. p. octowy CH_3COOH, otrzymuje się chlorek kwasu octowego $CH_3 . COCl$. Chlorkami nazywamy również produkty podstawienia 1-go lub więcej wodorów w węglowodorach. Tak więc CH_3Cl — jest chlorkiem metylowym, $CHCl = CHCl$ chlorkiem etylenu.

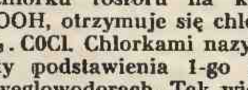

Ciałka zieleni w kształcie gwiazdek.

Chlorofil (grec. zieleń liści, zieleń roślinna), zielony barwnik występujący u roślin. Występowanie ch. związane jest z chromatoforami umiejscowionemi w plazmie. Kształt chromatoforów może być rozmaity: gdy u wyższych roślin przeważnie kulkowaty, u niższych, głównie u glonów, bogactwo form, n. p. wstęgi, gwiazdy, pierścienie, kubki i t. d. Zielone chromatofory zwą się chloroplastami, a powstają z bezbarwnych leukoplastów, znajdujących się w komórce, przez nasycenie zielenią. W dojrzewających owocach natomiast chloroplasty mogą przechodzić w chromoplasty barwne przez zastępowanie innemi barwnikami. W chloroplaście znajduje się chlorofil pod postacią koloidalnej zawiesiny. Zapomocą eteru lub alkoholu możemy otrzymać wyciąg ch., który zmieszany z benzyną dzieli się na dwie warstwy: w warstwie wierzchniej benzyny zostanie barwnik zielony, w dolnej, alkoholowej żółty. Wyciąg chlorofilowy fluoryzuje czerwono. Według dzisiejszych badań ch. liści składa się z dwóch zielonych barwników: z neochlorofilu $C_{55}H_{72}O_5N_4Mg$ i allochlorofilu $C_{55}H_{70}O_6N_4Mg$ i dwóch barwników żółtych: karotyny $C_{40}H_{56}$ i ksantofilu $C_{40}H_{56}O_2$. Pochodne chlorofilu jak również i hemoglobiny (czerwonego barwnika krwi) są według badań Marchlewskiego te same i należą do grupy pyrolu. Chociaż w składzie chemicznym ch. niema żelaza, brak jednak tegoż wywołuje zblednięcie zieleni. Do zazielenienia się rośliny koniecznem jest również światło, wyjątek stanowią szpilkowe i paprocie. Roślina trzymana w ciemności ma kolor żółty lub biały, wykazuje zjawisko etiolacji. Pasorzyty lub saprofity obchodzą się bez zieleni mimo naświetlenia (kanianka, grzyby). Pstrokatość liści wywołana jest przyczynami rozmaitemi. Jesienne żółknienie liści tłumaczymy sobie rozbiciem ch., przyczem roślina uprowadza cenne dla niej pierwiastki jak Mg i N. Dzięki zielonkom dochodzi do skutku asymilacja CO_2 znajdującego się w powietrzu. Według dzisiejszych badań pierwszym produktem asymilacji jest formaldehyd, który się następnie polimeryzuje dając cukry, a te następnie skrobię. Do asymilacji koniecznem jest światło, stąd też chloroplasty znajdują się w nadziemnych naświetlonych partjach rośliny, przyczem w celu lepszego wykorzystania promieni słonecznych zmieniają swe położenie w komórce.

Chloroform (trójchlorometan), $CHCl_3$, otrzymuje się przez destylację alkoholu etylowego lub acetonu z wapnem chlorowanem, albo też działaniem ługu potasowego na chloral. Jest to ciecz bezbarwna, cięższa od wody (c. wł. = 1,487). Zapach ma eteryczny, słodkawy, smak piekący. W wodzie rozpuszcza się trudno, łatwo w alkoholu i eterze. Jest lotny (temp. wrzenia = 61° C.). Pod działaniem powietrza, szczególnie na świetle, rozkłada się powoli na chlorowodór i fosgen, wskutek czego nabiera reakcji kwaśnej. Chloroform rozpuszcza łatwo jod, siarkę, fosfor, tłuszcze, żywice, kauczuk i pewne alkaloidy. Jako rozpuszczalnik ma też wielkie znaczenie w przemyśle. Bardzo często służy jako środek usypiający przy operacjach chirurgicznych. Nadmierne użycie chloroformu przy usypianiu może spowodować paraliż serca, dlatego też używa się go w mieszaninie z eterem. Jest składnikiem wielu maści leczniczych przeciw neuralgji i spuchliznom. Otrzymany został po raz pierwszy w r. 1831 przez Liebiga i Soubeiran'a; jego własności usypiające wykrył Simpson w r. 1848.

Chlorometrja, oznaczanie miareczkowe zawartości chloru czynnego (t. zn. łatwo odszczepiającego się) w wapnie bielącem oraz podchlorynach wogóle. Wyniki analizy podaje się w stopniach, określających zawartość procentową chloru czynnego w związku, wzgl. ilość litrów chloru, wydzielanego przez 1 kg. substancji.

Chlorooctowe kwasy, związki chemiczne, które powstają pod działaniem chloru na kwas octowy, po ukończeniu reakcji wydziela się je zapomocą destylacji.

Kwas jednochlorooctowy $CH_2ClCOOH$ powstaje przy przepuszczaniu chloru przez gorący kwas octowy lodowaty, w obecności bezwodnika octowego; jest to ciało stałe, o własnościach wybitnie żrących. Kwas dwuchlorooctowy otrzymuje się działaniem wodnika chloralu na cyjanek potasu w temperaturze podwyższonej; kwas ten $CHCl_2COOH$, jest cieczą; kwas trójchlorooctowy CCl_3COOH powstaje przy utlenianiu wodnika chloralu kwasem azotowym; jest ciałem stałem, działa silnie żrąco.

Chlorophora Gaudich., rodzaj należący do Moraceae. Występuje w dwóch gatunkach: Ch. tinctoria Gaudich. z tropikalnej Ameryki dostarcza żółtego drewna i Ch. excelsa Benth. et Hook. z tropikalnej Afryki, dostarcza drewna budowlanego i do wyrobów stolarskich.

Chloroplasty (zielonki), plastydy zabarwione na zielono. Występują w nadziemnych częściach roślin.

Chlorowa woda, zob. chlor.

Chlorować, przeprowadzić związki nieorganiczne w chlorki wzgl. podstawiać składniki substancji organicznej chlorem. Reakcje chlorowania odbywają się łatwo pod wpływem światła słonecznego, promieni ultrafioletowych, jak również pewnych katalizatorów t. zw. przenośników chloru (zob. katalizatory).

Chlorowce (halogeny z grec. = tworzące sole) bardzo silnie elektroujemne pierwiastki: jak fluor, chlor, brom i jod. Z metalami łatwo łączą się na sole, z wodorem na kwasy: fluoro-chloro-bromo- i jodo-wodorowe. Fluor wypiera z połączeń chemicznych chlor, brom oraz jod, chlor wypiera brom i jod, brom zaś — tylko jod. Fluor jest gazem o niskiej temperaturze krytycznej, chlor skrapla się już łatwo, brom jest w normalnych warunkach cieczą, jod wreszcie ciałem stałem.

Chlorowe kwasy (chlorotlenowe), związki chloru, do których zaliczamy kwas podchlorawy $HClO$, chlorawy $HClO_2$, chlorowy $HClO_3$ i nadchlorowy $HClO_4$. Ważniejsze od kwasów znaczenie posiadają ich sole. Kwas podchlorawy tworzy się m. i. działaniem chloru na zawiesinę węglanu wapnia w wodzie. Sole tego kwasu otrzymuje się, przepuszczając chlor przez roztwór ługu alkalicznego w niskiej temperaturze. Są to substancje o silnych własnościach bielących i dezynfekujących, ponieważ już pod wpływem tak słabego kwasu, jak węglowy wydzielają wolny kwas podchlorawy, który temi własnościami się odznacza. Najczęściej stosowane są podchloryny wapnia, sodu i potasu. Stężone roztwory podchlorynów wydzielają za ogrzaniem tlen, zwłaszcza w obecności braunsztynu.

Kwas chlorawy $HClO_2$ znany jest tylko w postaci soli n. p. chlorynu potasu $KClO_2$ i kilku jego pochodnych. Wybitniejszego znaczenia kwas oraz jego sole nie posiadają.

Kwas chlorowy $HClO_3$ znany jest tylko w roztworach. Otrzymuje się go z soli t. zw. chloranów, działaniem kwasu. Działa on bardzo silnie utleniająco, za ogrzaniem powyżej 40° rozkłada się na dwutlenek chloru i kwas nadchlorowy. Chlorany, sole kwasu chlorowego, otrzymuje się obecnie metodą elektrolityczną; są to ciała w wodzie rozpuszczalne i łatwo rozkładające się z wybuchem.

Kwas nadchlorowy $HClO_4$ otrzymuje się przez destylację nadchloranu potasowego i kwasu siarkowego pod zmniejszonem ciśnieniem (50 mm. rtęci). Ogrzany powyżej 92° C. wybucha; jest to ciecz silnie żrąca, bezbarwna, często rozkłada się samorzutnie wśród eksplozji. Daleko trwalszy jest jego 70% roztwór wodny. Sole kwasu nadchlorowego — nadchlorany są to ciała w wodzie rozpuszczalne, o słabszych niż u podchlorynów i chloranów własnościach utleniających. Znajdują one zastosowanie (podobnie jak chlorany) jako składniki ogni sztucznych wzgl. pewnych materjałów wybuchowych.

Chlorowodór, gaz powstający działaniem chloru na wodór. Zob. solny kwas.

Chloroza (chlorosis), p. blednica. — Choroba u roślin, polegająca na wypłonieniu chlorofilu, co stoi w związku z brakiem żelaza.

Chloryt (z greckiego chloros = zielony), grupa minerałów jednoskośnych pseudoheksagonalnych o doskonałej łupliwości podstawowej. Ze względu na twardość (2—3) i skład chemiczny stoją chloryty między łyszczykami, do których są bardzo podobne a talkiem. Pod względem składu chemicznego dzielą się chloryty na cztery szeregi: ortochloryty, otrelity, chlorytoidy i leptochloryty.

a) Ortochloryty występujące przeważnie w kryształach są izomorfowemi mieszaninami dwóch krzemianów: serpentynowego $H_4Mg_3Si_2O_9$ oznaczanego zwykle symbolem Sp i amezytowego $H_4Mg_2Al_2SiO_9$ oznaczanego symbolem At, w których magnez może być zastąpiony przez żelazo, a glinka przez tlenek żelazowy. Są to: peniny (od Sp_3At_2 do Sp_1At_1), klinochlory (od Sp_1At_1 do Sp_2A_3), prochloryty (od Sp_2At_3 do Sp_3At_7), korundofility (od Sp_3At_7 do Sp_1At_4), amezyty (od Sp_1At_4 do Sp_0At_1). Znane są pięknie wykształcone zielonawo-niebieskie kryształy peninu z Alp. (Monte Rosa), zbliżonemi do peninu są kemmezyt, zawierający chrom, rodochrom, koczubeit, tabergit, pseudofit. Klinochlor tworzy tabliczkowate kryształy o wyraźnej symetrji jednoskośnej. Należą tu również: leuchtenbergit, prawie bez żelaza, piroskleryt i chonikryt. Prochloryty rzadko tylko tworzą wyraźne kryształy, przeważnie występując w skupieniach i gniazdach. Należą do nich: onkoit, lofoit i helmint. Czysty krzemian serpentynowy występuje w postaci dwóch minerałów, które nie są izomorfowe z chlorytami t. j. chryzotyl i antygoryt.

b) Otrelity o zmiennym wzorze

$$mH_2FeAl_2SiO_7 . nH_2MgAl_2SiO_7$$

tworzą nieznaczne nagromadzenia lub rozproszone występują w łupkach ilastych i chlorytowych.

c) Chlorytoidy charakteryzują się obecnością wapnia ($mH_2CaMg_4Si_3O_{12} . nH_2CaMgAl_6O_{12}$), występują w podobnej formie jak otrelity.

d) Leptochloryty zawierają bardzo nieznaczną ilość krzemionki (22%—27%) przy równoczesnej znacznej zawartości żelaza obok magnezu.

Zwykle dzieli się je na dwa szeregi: do pierwszego należą szamozyt (chamozyt), eksploatowany nieraz na większą skalę jako ceniona ruda ze względu na znaczną zawartość żelaza, dafnit, djabantyt, afrosyderyt, rumpit i delessyt, do drugiej ciemno-zielony strzygłowit (strygowit) występujący na Śląsku w granitach Strzygłowa At. SiO_2, czarny kronsztedyt (cronstedtit), turyngit, matachloryt.

Chlotar (Chlotachar), imię kilku królów frankońskich z rodu Merowingów.

1. C. I. † 561, syn Chlodwiga I., 511 władca dzielnicowy, 558 zjednoczył całe państwo, prowadził liczne wojny z Burgundami, Turyngami i Sasami.

2. C. II., † 628, w walce z krewnymi zdobył 613 panowanie nad całem państwem frankońskiem.

Chlumecky, 1. Peter, historyk morawski * 1825, † 1863, główne dzieło: „Karl v. Zierotin u. seine Zeit 1564—1615" (1862—79, 2 t.).

2. Johann, bar., brat poprzedniego, austr. minister, * 1834, † 1924, 1871 objął tekę rolnictwa, 1875 handlu, 1879 ustąpił z rządu, 1893—97 prezydent Izby Posłów.

Chłapowski, 1. Dezydery, generał polski, * 1788, † 1879, brał udział w kampanji 1807 r., pełnił obowiązki oficera służbowego przy Napoleonie, w 1813 dowodził szwoleżerami, osiadłszy potem na roli w W. Ks. Poznańskiem, odbył podróż do Anglji i Szkocji i stał się pionerem postępowych metod gospodarstwa W powstaniu 1831 r. dowodził oddziałem, wysłanym na Litwę, odniósł nad Rosjanami 3 zwycięstwa (pod Bielskiem, Hojnowszczyzną i Lidą), ale wskutek niedołęstwa swego przełożonego Giełguda, zmuszony był przekroczyć granicę i złożyć broń Prusakom. Skazany na 22.000 talarów kary i półtora roku więzienia, wrócił do pracy na roli, napisał znakomite dzieło, o „Rolnictwie", rozwijał w tym kierunku szeroką i pożyteczną działalność wśród ziemiaństwa poznańskiego. W życiu publicznem Wielkopolski odgrywał rolę wybitną, jako dowódca obozu zachowawczego, zmierzającego do dźwignięcia kraju drogą pracy gospodarczej i kulturalnej.

2. Franciszek, lekarz i fizjograf wielkopolski, * 1847 w Czerwonej Wsi w Poznańskiem, † 10 kwietnia 1923. Był wybitnym działaczem społecznym, posłem na sejm pruski, a także prezesem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

3. Alfred, polityk polski, * 1874, działacz w Poznańskiem, poseł do parlamentu niem., 1923 minister rolnictwa, 1924 ambasador w Paryżu.

Chłędowska Stefanja, * 1850, † 1884, subtelna nowelistka psychologiczna i autorka wartościowych studjów krytycznych z literatur polskiej i obcych. Zbiorowe wydanie „Pism" w 4 tomach we Lwowie 1885.

Chłędowski Kazimierz (pseud. Kalasanty Kruk, Ignotus), * 1843, † 1920, polityk (był ministrem dla Galicji), znawca sztuki, wytworny pisarz, najpierw jako autor prac publicystycznych, później dzieł z zakresu historji kultury i sztuki, zwłaszcza z dziejów Odrodzenia i wogóle kultury włoskiej. Główne dzieła: „Zwierciadło głupstwa", „Szkice z Anglji", „Królowa Bona", „Siena", „Dwór w Ferrarze", „Rzym — ludzie Odrodzenia", „Rzym — ludzie Baroku", „Rokoko we Włoszech", „Historje Neapolitańskie", „Ostatni Walezjusze".

Chłodnica, część motoru termodynamicznego, zamieniającego ciepło na pracę, która pochłania część ciepła niezamienioną na pracę. Wydajność motoru jest tem większa im niższa jest temperatura chłodnicy. C. nazywamy także te części aparatów destylacyjnych, przez które przepływa strumień zimnej wody, ziębiąc ściany rury kondensacyjnej.

Chłodzenie, celowe obniżenie temperatury. Ciała rozgrzane, po usunięciu źródła ciepła, oddają przez przewodnictwo i promieniowanie ciepło otoczeniu. Ciała zwilżone i ciecze ochładzają się także skutkiem parowania, a gazy i pary przez zmniejszenie ciśnienia. W technice chodzi przedewszystkiem o równomierne i stałe ochładzanie ciał, względnie uzyskanie stałych niskich temperatur. Ciała stałe chłodzimy szybko przez zwilżenie wodą, względnie zanurzenie do wody lub innych cieczy, n. p. przy hartowaniu metali. Tak samo można hartować szkło, odlewy. Przez zwolnienie tempa ostygania można wpływać na budowę molekularną ciał stałych, n. p. powolne studzenie naczyń glinianych i szklanych, w piecach zbudowanych w postaci długiego kanału, rozgrzanego na jednym końcu, a na drugim zaopatrzonego w komin. W tym piecu przesuwają się automatycznie przedmioty studzone od ciepłego do zimnego końca kanału. Płyny chłodzimy: 1) przez umieszczenie ich w metalowych naczyniach, korzystając z dobrego przewodnictwa cieplnego metali, 2) przez powiększenie powierzchni cieczy, zwiększając promieniowanie, 3) zwiększamy prąd powietrza, uzyskując szybkie chłodzenie się cieczy skutkiem zwiększenia szybkości parowania. W ciepłych krajach znany jest sposób utrzymania wody w niskiej temperaturze przez przechowywanie jej w porowatych glinianych naczyniach. Gazy i pary chłodzimy przepuszczając je przez rury chłodzone powietrzem lub zimną wodą, n. p. przy destylacji, przy skropleniu powietrza. Celem ochłodzenia powietrza w zamkniętych przestrzeniach, posługujemy się specjalnemi naczyniami, lodowniami, chłodniami i t. p.

Chłopi, inaczej rolnicy, wieśniacy, włościanie, warstwa ludności, osiadła na roli i zajmująca się zawodowo gospodarstwem wiejskiem. Rozwój historyczny warstwy ch. przedstawia się rozmaicie w poszczególnych krajach Europy, zależnie od ich struktury społecznej, ustroju agrarnego i t. p. czynników; naogół jednak można ująć wspólne rysy położenia ch. w średniowieczu i epoce nowożytnej do XIX. w. w następujący sposób: ch. zależni są prawnie i gospodarczo od warstwy ziemiańskiej, nie posiadają zazwyczaj pełnego prawa własności do ziemi, na której gospodarują, zobowiązani są wobec pana wsi do pracowania na jego gruntach (pańszczyzna), płacenia czynszów i posług, są od niego zawiśli osobiście (poddaństwo,

Leibeigenschaft, servage), podlegają jego sądownictwu. Przełom w stosunki chłopskie wniosła Wielka Rewolucja Francuska, która skasowała zależności i ciężary feudalne, i dała ch. równouprawnienie. Analogiczną drogę przeszła sprawa włościaństwa w XIX. w. w całej Europie: zniesienie poddaństwa i świadczeń na rzecz dziedzica wsi, zrównanie ch. w obliczu prawa, nadanie im ziemi na pełną własność. Dziś chłopi stanowią tylko warstwę zawodową, nie odrębny stan.

W Polsce wytworzyła się warstwa chłopów w epoce piastowskiej z dwojakiej kategorji ludzi: niewolnych (składających się z jeńców wojennych, skazanych na utratę wolności i takich, którzy dobrowolnie oddawali się w niewolę dla polepszenia swojej sytuacji gospodarczej), oraz wolnych, którzy osiadali na cudzych gruntach. Obie te grupy pod wpływem wspólnych warunków gospodarczych poczęły się w w. XII. i XIII. zlewać w wspólną warstwę ludności zależnej od właściciela gruntu. Zasadniczy wpływ wywarła na ukształtowanie się wsi polskiej kolonizacja niemiecka, która rozpoczęła się u schyłku XII. w. Przyniosła ona nowe formy gospodarcze (podział ziemi na łany, trójpolówka, pług żelazny, komasacja gruntów) i prawne. Wieś lokowana na prawie niemieckiem była wyłączona z pod ingerencji panującego, otrzymywała samorząd (głównie w dziedzinie sądownictwa), włościanie wolni osobiście, mogli pod pewnemi warunkami opuszczać grunt, obowiązani byli płacić panu wsi czynsz, obok tego drobną daninę w naturze i niedużą robociznę. Oznaczało to przejście od gospodarki naturalnej do pieniężnej. Wieś, lokowana na prawie polskiem, nie miała samorządu, a ch. podlegali sądownictwu pana i obowiązani byli do większych robocizn. Kolonizacja niemiecka zapewniła chłopom dwa wieki największej pomyślności. — Ten stan rzeczy zaczął ulegać zmianie od końca XV. w. Szlachta, dążąc do stworzenia gospodarstwa folwarcznego, któreby jej umożliwiło intensywny eksport zboża na Zachód Europy, potrzebowała więcej rąk do pracy, pragnęła więc podwyższenia robocizn chłopskich. Ponieważ mogło to spowodować odpływ sił roboczych, przeto szlachta zmierza do ograniczenia swobody przenoszenia się ch. Szereg konstytucyj (1501, 1503, 1510 i in.) uzależnia opuszczenie gruntu od zgody dziedzica. Równocześnie odbiera szlachta ch. możność stawania przed sądami państwowemi i niszczy samorząd wiejski. W ten sposób chłop z wolnego kmiecia, którego najważniejszą powinnością było płacenie czynszów, stał się poddanym, przykutym do gleby, podlegającym wyłącznie jurysdykcji patrymonjalnej, nie mogącym nabywać ziemi na własność. Pod względem gospodarczym przedzierżgnął się chłop z samodzielnego gospodarza w robotnika pańszczyźnianego. Wymiar pańszczyzny wzrósł z czasem ogromnie: gdy konstytucje toruńska i bydgoska z r. 1520 oznaczały jeden dzień tygodniowo z łanu, w w. XVIII. wynosiła ona przeciętnie 3 dni. Upadek kultury rolnej, niski stan oświaty, ustawiczny podział gruntów, klęski wojenne sprawiły, że stan ch. w XVIII. w. przedstawiał się bardzo niepomyślnie, co odbiło się też na eksporcie zboża. W epoce Stan. Augusta powstaje żywy ruch w sprawie włościańskiej, szereg wybitnych jednostek wypowiada się za polepszeniem położenia poddanych, przeprowadza w dobrach prywatnych znaczne reformy. Konstytucja 3 maja poprzestała na wzięciu ch. „pod opiekę prawa i rządu krajowego". Kościuszko w uniwersale połanieckim (7 maja 1794) przyznał ch. wolność osobistą, nieusuwalność z gruntów i zmniejszył pańszczyznę.

W epoce porozbiorowej stanowiła sprawa ch. jeden z centralnych problemów bytu narodowego: demokracja polska rozumiejąc, że odzyskanie niepodległości zawisłem jest od uświadomienia szerokich mas, stawiała sprawę włościańską na pierwszem miejscu swego programu; trzy rządy zaborcze zmierzały konsekwentnie do zrobienia z ch. lojalnej podpory tronu i narzędzia poskromienia zapędów rewolucyjnych, co im się nieraz udawało (rzeź galicyjska 1846 r.). Z drugiej jednak strony odbywa się proces stopniowego uobywatelenia ch., czego świadectwem ich udział w powstaniach (1806, 1848).

Zasadniczych posunięć w rozwiązaniu sprawy włościańskiej dokonują obcy: Napoleon zniósł poddaństwo w Księstwie Warszawskiem (1807), rząd pruski przystąpił do uwłaszczenia ch. w r. 1823, austrjacki w 1848, rosyjski po powstaniu styczniowem, wykonując niejako postanowienie powstańczego Rządu Narodowego. Ostatni krok na polu emancypacji polityczno-gospodarczej ch. i zrobienia z nich podstawy państwowości polskiej, uczyniono w wskrzeszonej Polsce przez nadanie powszechnego prawa wyborczego i uchwalenie reformy rolnej (1925).

G. J. Chłopicki.

Chłopicki Grzegorz Józef, generał polski, * 1771, † 1854, brał udział w kampanjach 1792 i 1794 r., służył następnie w Legjonach, odznaczył się niepospolitem męstwem w kampanji włoskiej 1799—1800 r., w bitwach pod Iławą i Frydlandem 1807, w Hiszpanji 1808 (zdobycie Saragossy). Jako generał brygady odbył wyprawę moskiewską 1812. Wszedł do armji Kró-

lestwa Kongresowego z stopniem gen. dywizji; z powodu zatargu z W. Ks. Konstantym, usunął się z służby czynnej. Po wybuchu powstania listopadowego opinja publiczna widziała w nim wodza naczelnego. Ch. ogłosił się 5 grudnia 1830 dyktatorem, ale nie wierząc w siły powstania, dążył do pojednania z Mikołajem. Złożywszy swój urząd 23 stycznia 1831, został nieurzędowym doradcą generalissimusa ks. Michała Radziwiłła, dowodził faktycznie w bitwie pod Grochowem; 25 lut. ciężko ranny, wycofał się z powstania, resztę życia spędził bezczynnie w Krakowie.

Chłopska wojna, niesłusznie tak nazywany ruch społeczny niższych warstw ludowych w Niemczech, który doszedł do ostatecznego wybuchu w 1525. Główne przyczyny tkwiły w przeniesieniu miejskich form życiowych na wieś, gdzie nie dały się pogodzić z istniejącym tam stanem rzeczy. Szlachta, dla zaspokojenia wyższych wymogów życiowych, nałożyła na chłopów nowe ciężary, którym ci podołać nie mogli. Już w XV. i z początkiem XVI. w. doszło do licznych powstań chłopstwa i proletarjatu miejskiego, które z pierwotnych buntów miejscowych przerodziły się stopniowo w ogólną wojnę chłopską przeciw mieszczaństwu i szlachcie. Z Szwabji rozszerzyła się ona szybko na Austrję, Tyrol, Alzację i środkową Nadrenję. Jako przywódcy chłopów występowali Georg Metzler, Florjan Geier, Wendel Hippeler i Rohrbach. Punktem kulminacyjnym był wybór Götza z Berlichingen na najwyższego wodza (1525). Po bezskutecznem oblężeniu twierdzy Marienberg, umknął Götz przed nadciągającemi wojskami Waldburga, któremu też udało się stłumić powstanie w Szwabji. Sprzymierzeni książęta heski i saski pobili chłopów pod Frankenhausen, a nad Górnym Renem i w Alpach doszło do uspokojenia bez walki. Ekonomicznie chłopi nic nie zyskali, a polepszenie ich położenia dokonało się dopiero powoli i stopniowo.

Chłystowie (rosyj.) „biczownicy", zwani także ludźmi bożymi. Sekta w ruskiej cerkwi, za której założycieli uchodzą „Bóg Zebaoth" Danila Filipowicz i „Chrystus" Iwan Susłow; sekta znana szczególnie w południowej Rosji. Jej członkowie odprawiają nabożeństwa wśród ekstatycznych tańców i głoszą wstrzemięźliwość płciową.

Chmel Joseph, austr. historyk, * 1798, † 1858, 1846 wicedyrektor archiwum państw. w Wiedniu, napisał „Der österreichische Geschichtsforscher" (1838—42, 3 t.) i in.

Chmiel (Humulus L.). Z rodziny Cannabaceae. Pnącz o łodydze pokrytej wstecznemi, zadzierzystemi włosami, liście 3—5 klapowe, wierzchem szorstkie, kwiaty żeńskie zebrane w kwiatostany podobne do szyszek. Chmiel zwyczajny (H. lupulus L.), rośnie w wilgotnych zaroślach lub olszynach, częsty w całej strefie umiarkowanej płn. Dostarcza „Glandulae lupuli", gruczołów, znajdujących się w kwiatostanach żeńskich, używanych w medycynie, których wydzielina znajduje zastosowanie również i przy wyrobie piwa. Nadaje piwu gorzki, aromatyczny smak, działa przytem narkotyzująco. Prócz lupuliny znajdują się w tej wydzielinie olejki eteryczne, garbniki i in. Młode pędy chmielu używane są na jarzynę. Najczęstsze choroby chmielu są wywoływane przez Fumago salicinia i Sphaerotheca humuli. Chmiel japoński (H. japonicus) Sieb. et Zucc. z Japonji i Chin, nie posiada włosków gruczołowych z lupuliną, hodowany w ogrodach europejskich jako pnącz ozdobny.

Chmiel Adam, historyk polski, * 1865, od r. 1917 dyrektor Archiwum Akt Dawnych w Krakowie, ogłosił kilkadziesiąt prac i wydał szereg materjałów przeważnie z zakresu historji Krakowa. Najważ.: „Album studiosorum Universitatis Cracoviensis" 1892—1904 (t. II.—III.), „Wawel" (teka Gr. konserw. Gal. zach. t. V.), „Domy krakowskie", nadto wydaje dzieła St. Wyspiańskiego, którego był osobistym przyjacielem.

Chmielecki Piotr, malarz polski, z XVIII. w., w Krakowie w latach 1762 i 1764, twórca 15 kopij obrazu, przedstawiającego błog. Wincentego Kadłubka, biskupa krakowskiego.

Chmieliński Józef, artysta dramatyczny, (* 1862), przez długie lata występował we Lwowie, następnie w teatrach warszawskich (Teatr Polski i Teatr Narodowy). Wybitny odtwórca szeregu postaci wielkiego repertuaru: Szekspira („Hamlet"), Słowackiego (Derwid w „Lilli Wenedzie", wojewoda w „Mazepie") i i.

Chmielnicki, 1. Bohdan Zenobjusz, hetman kozacki, († 1657), mszcząc się za krzywdy osobiste, wywołał 1648 przeciw Polsce bunt kozactwa i chłopów na tle religijno-socjalnem. Połączywszy się z Tatarami, pokonał wojsko polskie pod Żółtemi Wodami (16/V) i pod Korsuniem (26/V), rozprószył pospolite ruszenie pod Piławcami (23/IX). Po nieudałych układach z Janem Kazimierzem oblegał 1649 Zbaraż, stoczył z królem bitwę pod Zborowem (15/VIII 1649) i zawarł ugodę, w której uzyskał szereg ustępstw dla Kozaczyzny (pomnożenie liczby Kozaków regestrowych do 40.000, oddanie im na wyłączne kwatery trzech województw ukrainnych, zniesienie unji kościelnej, miejsce w senacie dla kijowskiego metropolity dyzunickiego i t. d.), dla siebie zaś uznanie godności hetmańskiej, wyposażonej w rozległe przywileje. W r. 1651 wybuchnęła na nowo wojna, wskutek niedotrzymania warunków przez obie strony. Ch. nie udał się plan wywołania powszechnego buntu chłopskiego w Polsce, mimo sojuszu z Tatarami został pobity pod Beresteczkiem (28—30/VI) i musiał zawrzeć nową ugodę w Białej Cerkwi, na gorszych niż uprzednio warunkach. W r. 1653 przedsięwziął Ch. wyprawę na Multany i zadał po drodze straszliwą klęskę wojskom polskim pod Batohem. W r. 1654 poddał się pod zwierzchnictwo cara moskiewskiego Aleksego Michajłowicza (artykuły perejasławskie), w latach nast. wspomagał go przeciw Polsce, wchodził z Karolem Gustawem i Jerzym II. Rakoczym w układy o rozbiór Polski. Ch. był politykiem obrotnym i pełnym ambicji, zmierzał do wywalczenia Kozaczyźnie niezawisłości i ugruntowania swojej dynastji; w rezultacie spowodował straszliwą ruinę Ukrainy przez klęski wojenne i jasyry

tatarskie, i przygotował utratę jej samodzielności. Syn jego 2. Tymofiej (Timoszko), * 1635, † 1653, ożeniony z córką hospodara mołdawskiego Lupula, Rozandą, przeznaczony przez ojca na tron mołdawski, zginął przy oblężeniu Suczawy. Drugi syn Bohdana 3. Jerzy (Juryszko), * 1641, † 1685, ogłoszony 1659 hetmanem kozackim, lawirował między Polską a Moskwą, 1672 oddał się pod protekcję sułtana i otrzymał tytuł książęcy. Osadzony na rezydencji w Niemirowie, został stracony za gwałty i zdzierstwa.

Chmielnik, 1. miasto w pow. Stopnica (wojew. Kieleckie) z 7.690 mieszk., stacja linji wąskotor. Jędrzejów—Bogorja. Garbarnie, handel drzewem i produktami rolnictwa.

2. miasto w pow. Lityń na Podolu rosyjskiem, nad rz. Bohem z ok. 10.000 mieszk. Posiada zamek z XVI. w.; za czasów polskich stolica powiatu.

Chmielowicz Samuel, malarz polski w Krakowie, należący do cechu w latach 1648 i 1650.

Chmielowski Benedykt, ksiądz (szczegóły życia nieznane), twórca pierwszej encyklopedji polskiej „Nowe Ateny albo Akademja wszelkiej scjencjej pełna" (1745—6, 2 t.), dzieła przenikniętego fanatyzmem religijnym i dowodzącego wymownie niskiego stanu kultury w dobie saskiej.

Chmielowski, 1. Adam, malarz polski, * 1840, studjował w Warszawie, 1870 w Monachjum. Po r. 1880 osiada w Krakowie. Obrazy jego pełne poetycznej treści odznaczają się wytwornym kolorytem. Najsławniejsze: Pogrzeb samobójcy, Ogród miłości, Wizja św. Małgorzaty. W r. 1888 wstąpił do klasztoru jako brat Albert; od tego też czasu poświęcił się wyłącznie sprawom podniesienia moralnego najniższych warstw społecznych.

2. Piotr, * 1848, † 1904, od r. 1903 profesor historji literatury polskiej w uniwersytecie lwowskim, wybitny historyk literatury polskiej i krytyk literacki ze szkoły pozytywistycznej. Był jednym z głównych krzewicieli tego ruchu w Warszawie, gdzie w latach 1881—97 redagował miesięcznik „Ateneum", pozatem współpracował w wielu pismach i wydawnictwach, m. i. w „Bibljotece najcelniejszych utworów literatury europejskiej". Główne dzieła: „Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego" (1873, wyd. IV. 1894), „Zarys najnowszej literatury polskiej" (1881, wyd. IV. 1898), „Autorki polskie XIX. w." (1885), „Adam Mickiewicz" (2 t. 1886, wyd. III. 1901), „Studja i szkice literackie" (2 t. 1886), „Nasi powieściopisarze" (2 t. 1887 i 1895), „Józef Ignacy Kraszewski" (1888), „Współcześni poeci polscy" (1895), „Nasza literatura dramatyczna" (2 t. 1898), „Liberalizm i obskurantyzm na Litwie i Rusi" (1898), „Estetyka Mickiewicza" (1898), „Metodyka historji literatury polskiej" (1900), „Historja literatury polskiej" (6 t. 1900), „Henryk Sienkiewicz" (1901), „Najnowsze prądy w poezji naszej" (1901), „Dramat polski doby najnowszej" (1902), „Dzieje krytyki literackiej w Polsce" (1902), „Stanisław Wyspiański" (1902), „Jan Kasprowicz" (1904), „Krytyczno-porównawczy przegląd dziejów piśmiennictwa polskiego" (2 t. 1905). Redagował „Złotą przędzę poetów i prozaików polskich" (4 t. 1884—7), „Obraz literatury polskiej" (3 t. 1898), wraz z Edw. Grabowski „Obraz literatury powszechnej" (2 t. 1895—96). Tłumaczył krytykę czystego rozumu" Kanta (1904) i „Wilhelma Meistra" Goethego (1893).

Chmura. Pierwszym objawem skraplania się pary wodnej w atmosferze, są kropelki, których średnica wynosi od 0,004 do 0,035 mm.; z nich składają się chmury i mgły. Tworzenie się chmur dochodzi do skutku pod wpływem dynamicznego ochłodzenia się bogatych w wilgoć warstw powietrza, wstępujących w górę.

Chmury, unoszące się w atmosferze ulegają wiatrom tak, że kierunek i prędkość wiatrów w wyższych warstwach atmosfery oceniamy na podstawie obserwacji prędkości posuwania się chmur. W pewnych przypadkach ukształtowania powierzchni ziemi, n. p. zbocza gór, podtrzymują stałe wstępujące prądy powietrza wilgotnego, które, osiągnąwszy odpowiednią wysokość, ulega kondensacji. Chmura taka nie posuwa się razem z wiatrem, po stronie skierowanej ku wiatrowi następuje skroplenie, wytworzenie się ostrej granicy, po stronie zaś przeciwnej chmura ulatnia się, rozpływa w prądzie suchego powietrza. Taka chmura nie jest tworem stałym, lecz wskazuje miejsce, w którem następuje skroplenie pary wodnej. Pomiędzy temi skrajnemi przypadkami mamy w przyrodzie wiele pośrednich: w tych częściach chmur, które mają ostre zarysy, zachodzi skroplenie, tam, gdzie zarysy są niewyraźne, następuje ulatnianie się pary wodnej. Unoszenie się chmur, to jest mikroskopijnych kropelek wody, umożliwione jest przez prąd powietrza wstępujący, przy prędkości tegoż do 4 cm./sek. utrzymują się na danym poziomie krople o wymiarach do 0,02 mm.

Dla poszczególnych kształtów chmur przyjęła się terminologja międzynarodowa; główne typy ch. są: 1. Stratus (St.), cienkie warstwicowe ch. o jednolitej budowie, 2. Nimbus (Nb), grube ciemne bezkształtne ch. deszczowe. 3. Cumulus (Cu), ostro zarysowane, od dołu płaskie, od góry kopulaste, w słońcu jaskrawo białe chmury; są typową oznaką prądów wstępujących powietrza. 4. Cirrus (Ci), delikatne pierzaste, włókniste, wysokie ch., składające się z kryształków lodowych. Pomiędzy temi zasadniczemi formami mamy formy pośrednie: n. p. Ci — St, Ci — Cu, Alto — St, Alto — Cu, Cu — Nb, (chmury burzowe). — Wysokość chmur różnych form oznaczono z obserwacji: dla Ci od 7—13 km., najniższe są St, najszybsze są Ci, których prędkość dochodzi do 100 cm. na sekundę. — Grubość ch. jest różna; w okolicach równikowych dochodzi do 10,000 m. Zawartość wody w chmurach wynosi najwyżej 8 gr. na m.^{3} i jest zawsze mniejsza niż zawartość pary w tej samej objętości. Niewyjaśnione dotąd łączenie się małych kropelek w większe powoduje o p a d y d e s z c z o w e; pewnem jest, że krople spadają z tą chwilą, gdy prędkość prądu wstępującego nie wystarcza już do zrównoważenia ciężaru kropli. Spadają krople o średnicy od 0,5 do 7 mm. z prędkością od 0,5 do 8 mtr. na sekundę.

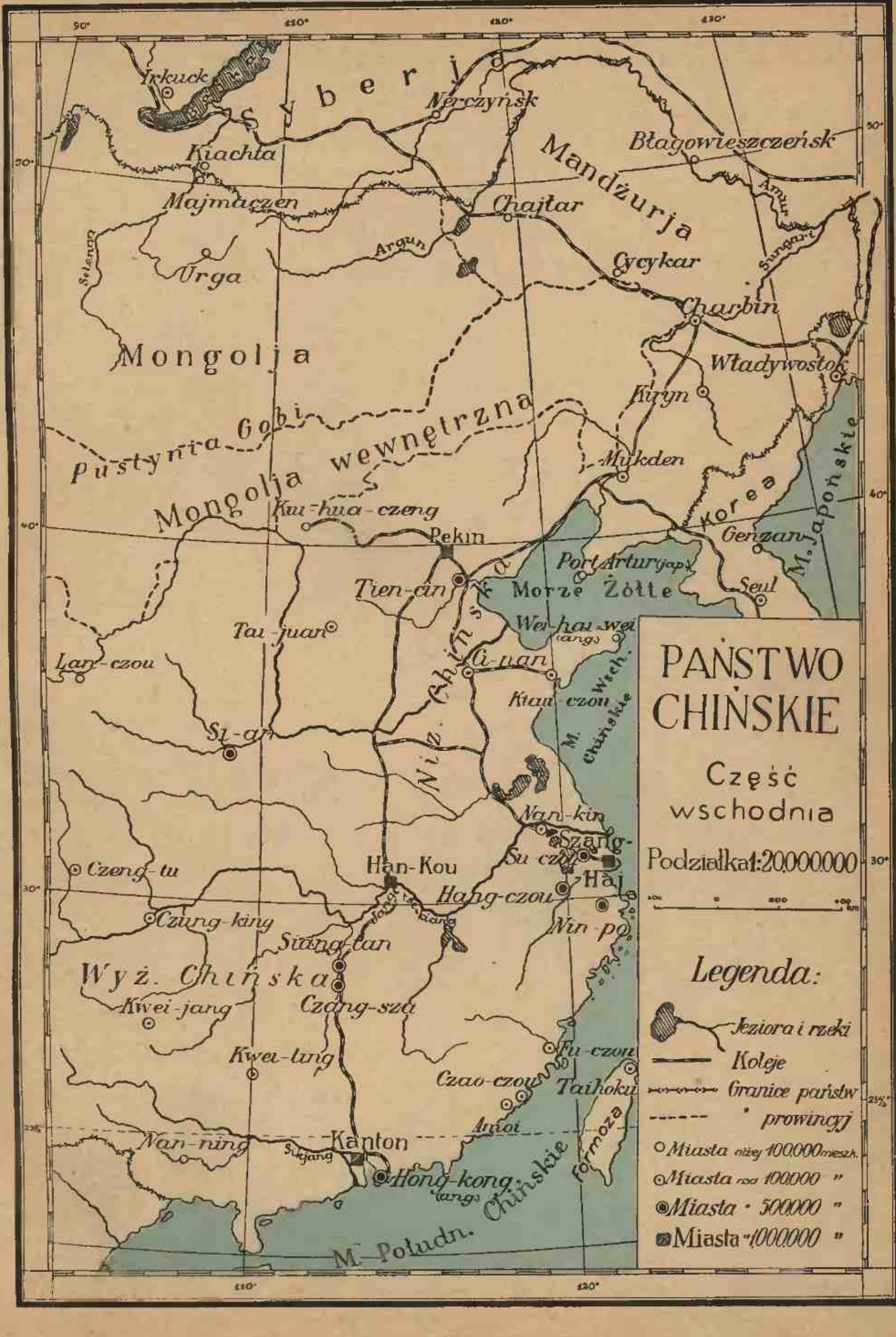
PAŃSTWO CHIŃSKIE
Część wschodnia
Podziałka 1:20.000.000
Legenda:
Jeziora i rzeki
Koleje
Granice państw
" prowincyj
Miasta niżej 100.000 mieszk.
Miasta nad 100.000 "
Miasta " 500.000 "
Miasta " 1.000.000 "
Syberja
Irkuck
Nerczyńsk
Błagowieszczeńsk
Amur
Kiachta
Mandżurja
Majmaczen
Chajłar
Argun
Selenga
Urga
Cycykar
Sungari
Charbin
Mongolja
Władywostok
Kiryn
Pustynia Gobi
Mongolja wewnętrzna
Mukden
Korea
M. Japońskie
Kui-hua-czeng
Pekin
Genzan
Port Artur (jap.)
Tien-cin
Morze Żółte
Seul
Tai-juan
Wei-hai-wei (ang.)
Lan-czou
Ci-nan
Kiau-czou
Niz. Chińska
M. Wsch. Chińskie
Si-an
Nan-kin
Szang-hai
Su-czou
Han-Kou
Czeng-tu
Hang-czou
Czung-king
Nin-po
Siang-tan
Wyż. Chińska
Kwei-jang
Czang-sza
Kwei-ling
Fu-czou
Czao-czou
Taihoku
Amoi
Formoza
Nan-ning
Kanton
Sikiang
Hong-kong (ang.)
M. Południow. Chińskie

Buddyjskie bóstwo. Płaskorzeźba z Jinkang; V. w.

Pagoda Tieningse koło Pekinu.

Wielki Budda z Lungmen; 675.

Świątynia Nieba w Pekinie; XV. w.

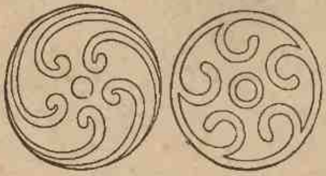

Chiński ornament.

Statuetka nagrobna z terakoty; II—III w.

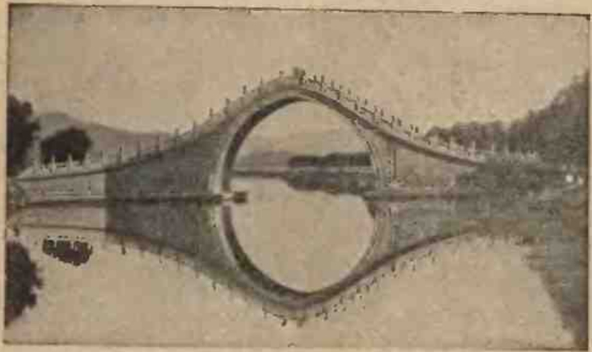

Most w parku letn. pałacu ces. koło Pekinu; XIX. w.

Graw. płyta grobowa. Prow. Szantung; połowa II. w

Rumak. Płaskorzeźba z grobowca Tai Tsung († 649).

„Zakazane miasto" w Pekinie.

Szybkość i nagłość opadu zależy od zjawisk elektrycznych w chmurach, notowano opady dochodzące do 1 mtr. na dzień. Roczna wydajność deszczów wynosi 100.000 biljonów kilogramów wody. — Elektryczność chmur, p. elektryczność.

Chmurnik, zwany też płanetnikiem, postać demoniczna w wierzeniach ludowych; ma ściągać chmury i wywoływać burze.

Chnumu.

Chnumu, (greck. Chnubis). bóg egipski, czczony jako bóstwo opiekuńcze, zwłaszcza w okolicy katarakt i źródeł Nilu. Przedstawiano go z głową kozła lub barana, a w późniejszych czasach czczono go na równi z Amonem.

Choa-Chen (Biełaja Sopka), najwyższy, młodo-wulkaniczny szczyt w górach zach. Kamczatki, wysoki 3.050 m.

Chobotnia, rodzaj sieci do łowienia ryb.

Chocholoušek Prokop, pisarz czeski (1819—1864), rozpoczął działalność, jako naśladowca Waltera Scotta, wydając powieść „Templarjusze w Czechach" (1843), po której przyszła kolej na dalsze opowiadania z dziejów Czech; sławę swą zawdzięcza jednak głównie nowelom z życia południowych Słowian, które łączą w sobie koloryt romantyczny, awanturniczą treść, świetne obrazy przyrody i echa poezji ludowej [zebrane p. t. „Jih" („Południe"), 1862—4, w 3 częściach].

Chochoł, wierzchołek; czub na głowie, kosmyk włosów, czupryna. Stąd też ch. jest pogardliwą nazwą chłopa ukraińskiego, kozaka zaporoskiego, ze względu na ich sposób uczesania. Poza tem ch. nazywa się w gospodarstwie wiejskiem wszelkiego rodzaju okrycie słomiane, rozczapierzony snopek, przykrywający ul, kopiec na ziemniaki i t. p.

Chochołów, wieś w pow. Nowy Targ (wojew. Krakowskie), nad rz. Czarnym Dunajcem, z 850 mieszk. Ch. jest słynny z powstania góralskiego, urządzonego tu w 1846 przez miejscowego proboszcza Józefa Kmietowicza i organistę Jana Andrusikiewicza. Austrjacy jednak stłumili krwawo ten jedyny w swoim rodzaju odruch wolnościowy, a wielu przywódców powstania powędrowało do więzienia w Spielbergu, skąd uwolniła ich dopiero amnestja 1848 r.

Chociebuż, ob. Kottbus.

Chocim (rum. Hotin), miasto powiatowe w rumuńskiej Besarabji, na prawym brzegu Dniestru z 30.429 mieszk. — Pod C. miały miejsce dwie wielkie bitwy Polaków z Turkami. Pierwsza z nich nastąpiła zaraz po klęsce Cecorskiej w 1621; była to właściwie obrona warownego obozu, w którym zamknęło się 35.000 Polaków pod wodzą hetmana litewskiego Karola Chodkiewicza, podczaszego koronnego Stan. Lubomirskiego i królewicza Władysława i ok. 40.000 Kozaków, pod wodzą atamana Konaszewicza Sahajdacznego, a który bronił dostępu w głąb Polski armji sułtana Osmana, złożonej ze 160.000 Turków i 60.000 Tatarów. Po dzielnej obronie obozu przez wojsko polsko-kozackie i licznych klęskach zadanych atakującym Turkom i Tatarom głównie we wrześniu 1621, zawarła Polska 9 paźdz. 1621 honorowy pokój pod C., w którym Polacy zobowiązali się powstrzymać Kozaków od najazdów na Turcję, a Turcy Tatarów od najazdów na Polskę. Drugie zwycięstwo Polaków nad Turkami było odwetem za pokój buczacki. Hetman koronny Jan Sobieski uderzył 11 listopada 1673 na czele zorganizowanej przez siebie armji koronnej i litewskiej na stojącego pod C. w warownym obozie Husseina paszę z 30.000 Turków, walnym szturmem zdobył obóz turecki ze 120 działami i zniósł pierwszą armję Osmanów. Wspaniałe to zwycięstwo przyniosło Sobieskiemu koronę, a Polsce zmycie hańby buczackiej. Trzecią klęskę ponieśli Turcy pod C. 30 paźdz. 1739 od rosyjskiego feldmarszałka Münnicha. C., który później dzielił losy Besarabji, należy od 1920 do Rumunji.

Chociszewski Józef (pseudonim: Tworzymir), zasłużony pisarz ludowy, (1837—1914), działający w Wielkopolsce. Prócz powiastek, wydawał popularne zarysy historji i literatury rodzimej, czasopisma i kalendarze dla ludu.

Chodakowski Zorjan Dołęga, pseudonim Czarnockiego Adama (ob.).

Chodeckie jezioro, pod miastem Chodczem (pow. Włocławek, wojew. Warszawskie) jest złączone strugami z jez. Lubranieckiem, Uklejnicko-Szczytnowskiem, Borzymowskiem i Siewierskiem. Szerokie ok. 100 m., a głębokie do 10 m. jezioro ma odpływ do rz. Zgłowiączki, a przez nią do Wisły.

J. K. Chodkiewicz.

Chodkiewicz Jan Karol, wódz polski, * ok. 1560, † 1621, kształcił się w akademji wileńskiej, potem podróżował po Europie, 1599 został starostą żmudzkim, 1600 hetmanem pol. litewskim, 1605 hetm. wiel. lit., 1616 wojewodą wileńskim. Brał udział w walkach przeciw Nalewajce i wyprawie Zamojskiego na Multany (1600); 1605 odniósł wielkie zwycięstwo nad Szwedami pod Kirchholmem, 1606 walczył po stronie króla przeciw rokoszanom, aczkolwiek z przekonania był zamojszczykiem; umarł pod Chocimem, dowodząc wojskami polskiemi przeciw Turkom. Ch. przedstawia wspaniały typ magnata polsko-litewskiego. Przejęty wielkością swego rodu, zapalczywy, niepohamowany w wybuchach gniewu, wstrząsał nieraz Wielkie Księstwo sporami z potężnym rodem Radziwiłłów. W życiu prywatnem patrjarchalny, ascetycznie pobożny, protektor Jezuitów, wobec żołnierzy surowy, świecił ofiarnością dla sprawy publicznej; większą część życia spędził w trudach i niedostatkach obozowych, zastawiał swe dobra i wysprzedawał srebra stołowe, by opłacić buntujące się wojsko. Wódz biegły, wykształcony w inżynierji, artylerji i matematyce. Na polu bitwy okazywał błyskawiczność decyzji i żywiołowy impet, którym porywał swych podwładnych do zwycięstwa.

Chodorów, miasto w pow. Bóbrka (wojew. Lwowskie) przy linji kolej. Lwów—Stanisławów z 4.206 mieszk. Posiada cukrownię, fabryki: kafli, olejów roślinnych i wódek, oraz gorzelnie, cegielnie i tartaki. Istnieje tu stary pałac z parkiem.

D. Chodowiecki.

Chodowiecki, 1. Daniel, malarz i rytownik, * 1726 w Gdańsku, † 1801 w Berlinie, praktykował jako kupiec w Gdańsku i Berlinie, oddał się jednak od 1754 pod kierownictwem Bernarda Rode zupełnie rysunkowi i malarstwu. Od 1758 próbował swych sił także na polu akwaforty. Kilku małemi sztychami zwrócił na siebie uwagę berlińskiej Akademji Umiejętności, która zleciła mu wykonanie ilustracyj do wydawanego przez siebie kalendarza. Przez to zamówienie i następujące po niem szybko inne, stał się wnet tak znanym i cenionym, że 1764 został mianowany członkiem, 1790 wicedyrektorem, 1797 dyrektorem Akademji Sztuk Pięknych. C. zyskał pełne uznanie współczesnych; nie było niemal wówczas artystycznego wydawnictwa, do któregoby nie był dostarczył przynajmniej jednej winiety. Wymienić należy zwłaszcza rozliczne kalendarze kieszonkowe, które bogato ilustrował sztychami. Liczba jego sztychów wynosi przeszło 2.000. Dla żywości i humoru, z jakimi przedstawiał figury swego czasu, można uważać Ch. za twórcę specjalnego kierunku mieszczańskiego malarstwa rodzajowego. Posiada także wielkie znaczenie dla poznania obyczajów w Polsce XVIII. w., której szereg osobistości i typów ze świata szlacheckiego oddał z właściwą sobie bystrością obserwacji. Akademja Berlińska posiada 108 rysunków tuszem i piórkiem C., przedstawiających jego podróż do Gdańska. Istnieje także kilka jego obrazów olejnych.

2. Wilhelm, syn poprzedniego, (1765—1805), pracował, wykształcony przez ojca, jako rytownik w Berlinie w jego manierze, jednak bez wybitnego znaczenia.

Chodynicki Kazimierz, historyk polski, * 1890, 1920 prof. uniwersytetu w Wilnie, 1928 w Poznaniu, napisał szereg prac z historji Litwy, stworzył czasopismo „Ateneum Wileńskie".

Chodzież (niem. Kolmar), miasto powiat. w wojew. Poznańskiem w pobliżu Noteci z 5.646 mieszk. W mieście istnieją cegielnie, młyny, tartaki, oraz fabryki: maszyn, mebli, porcelany i wódek. Powiat C. ma 898 km.^{2} i 41.742 mieszk., w tem 52% Polaków. Ziemi ornej jest w powiecie 50,2%, lasów 23,3%.

Chodziński Kazimierz, rzeźbiarz polski, * 1861 w Łańcucie, uczeń Kozakiewicza, następnie Gadomskiego, wreszcie Hellmera. Od r. 1887 przebywał w Krakowie, jakiś czas później w Chicago, wreszcie osiedlił się we Lwowie. Z młodszych lat jego „Tańczący faun" odznaczony został w Wiedniu i Krakowie, z późniejszych znane są głównie portrety i większe kompozycje, jak pomnik Kościuszki dla Chicago i Puławskiego dla Washingtonu.

Chodzony, polski taniec ludowy, odpowiadający polonezowi; zwą go również „pieszym", „polskim" lub „wolnym".

Chodźko, 1. Aleksander, poeta, orjentalista i slawista, (1804—1891), ukończywszy uniwersytet wileński, studjował języki i literatury wschodnie w Petersburgu, poczem przebywał na placówkach konsularnych rosyjskich w Teheranie i w Reszt (Gilanie), badając piśmiennictwo perskie. W r. 1842 osiadł w Paryżu. W latach 1857—1883 był profesorem literatur słowiańskich w Collège de France, obejmując katedrę zajmowaną przedtem przez Mickiewicza. Wydał „Poezje" (1829 — w nich mieści się głośna ballada „Maliny" i znana pieśń „Stach mi pierścionek przyniósł z jarmarku", oraz orjentalno-romantyczny poemat „Derar"), pozatem zaś w języku angielskim i francuskim ogłosił wiele rozpraw dotyczących filologji orjentalnej i słowiańskiej. Przełożył perski utwór powieściowy „Padyszach i czterech derwiszów" (1859). Napisał też szereg dzieł z zakresu językoznawstwa, etnografji i literatury Bliskiego Wschodu.

2. Dominik, (1796—1863), wydawca i biograf (Brodzińskiego, Borowskiego, Czarnockiego).

3. Ignacy, sławny gawędziarz, (1794—1861), całe prawie swe życie przepędził w ziemi Oszmiańskiej, w rodzinnym majątku Dziewiętniach, gdzie wzrósł w atmosferze dawnych tradycyj i obyczajów szlacheckich. Niemal do r. 1840 wierny pozostał ideologji Wieku Oświecenia i pseudoklasycznym upodobaniom w literaturze, pisząc w tym duchu słabe wiersze i wcale bystre szkice satyryczne, oraz refleksje moralne. Pod wpływem wspomnień, spisanych przez stryja Jana, ogłosił w 1838 „Domek mojego dziadka", a niebawem (1840) rozpoczął cykl „Obrazów litewskich" (wydane w V serjach, 1840—50), szereg gawęd zaczerpniętych z życia szlachty miejscowej w XVIII. i pierwszej ćwierci XIX. wieku, z których na pierwszy plan wysuwa się serja III („Pamiętniki kwestarza", 1844), skupiająca się dokoła postaci kwestarza Bernardyna. W odleglejsze czasy sięgają „Podania litewskie" (4 serje, 1852—60), dowodzą jednak, że brak było w Ch. materjału na powieściopisarza historycznego. Celując w przedstawianiu codziennego życia szlachty litewskiej, w tym ciasnym zakresie wyróżniał się Ch. werwą dialogu, darem potoczystej narracji, plastyką scen zbiorowych, prawdą charakterystyki, nie stało mu natomiast twórczej wyobraźni i zdolności kompozycyjnych, popadał też często w moralizowanie, nużące tembardziej, że głębią i oryginalnością myśli w ujmowaniu ogólniejszych zagadnień Ch. się nie odznaczał.

I. Chodźko.

4. Jan, powieściopisarz i dramaturg, (1776—1851), oddawał się gospodarstwu na roli, nie zaniedbując spraw publicznych. Był założycielem i wielkim mistrzem dwu lóż wolnomularskich (w Mińsku i w Wilnie), należał do Towarzystwa Szubrawców (pseud. Wajzgantos). Wielki miłośnik teatru, urządzał przedstawienia amatorskie, pisząc i tłumacząc (głównie ze Scribe'a) utwory dramatyczne. Bardzo popularny był jego utwór dla ludu „Pan Jan ze Swisłoczy, kramarz wędrujący" (1821), z powieści zaś najwyżej stoi „Pani kasztelanowa i jej sąsiedztwo".

5. Józef (* 1801, † 1880), wybitny topograf i geodeta w służbie rosyjskiej, wyszedł z grona filaretów wileńskich. Prace geodetyczne rozpoczął pod rozkazami Tennera w gubernjach nadbałtyckich; w latach 1847—1853 przeprowadzał triangulację na płd. Kaukazie, Armenji (1854), płn. Kaukazie (1859—66) i Kraju Zakubańskim, a w międzyczasie zdobył szczyt Araratu. Napisał kilka prac z zakresu geodezji i topografji wojskowej.

6. Leonard, wydawca, krajoznawca i publicysta (1800—1871), od r. 1826 osiadł na stałe w Paryżu, gdzie zajmował kolejno stanowiska w różnych bibljotekach i ogłosił szereg prac, propagujących znajomość rzeczy polskich we Francji, m. i. także szereg map Polski.

7. Michał, poeta i publicysta, (1808—1879), brat Aleksandra, po r. 1831 wyemigrował do Francji, brał udział w wyprawie Zaliwskiego (1833) i w organizacji legjonu polskiego we Włoszech (1848); o obu tych epizodach ogłosił relacje. Pisał też poezje, tłumaczył Byrona i Lamartine'a.

Chodżent, (staroż. Kyropolis), miasto powiatowe w sowieckiej republ. Turkiestańskiej nad rz. Syr-Darją z 40.300 mieszk., ma wiele meczetów, stare obwarowania, uprawę owoców, wina i bawełny, oraz przemysł jedwabniczy i bawełniany. C. należy do najstarszych miast środk. Azji, Rosjanie zajęli je w 1866.

Choerilos, 1. Tragik, Ateńczyk, wspominany od r. 520 przed Chr., ceniony był głównie dla swych dramatów satyrycznych.

2. Epik, z Samos, ok. 470—400 przed Chr., zaprzyjaźniony z Herodotem i Lyzandrem, żył w Atenach i zmarł na dworze króla macedońskiego Archelaosa. Jego „Perseida", czytana w szkołach ateńskich, opiewała wojnę z Persami.

3. C. z Jasos, poeta epicki małego znaczenia, należał do orszaku Aleksandra W.

Chofroës (pers. Chufrau), 1. C. I. Nuszirwan („z nieśmiertelną duszą") największy władca perski z dynastji Sasanidów (531—79), walczył szczęśliwie przeciw Justynjanowi, 570 przeciw płd. Arabji, podniósł administrację kraju.

2. C. II. Ferôz („Zwycięski"), wnuk poprzedniego, 590—628, zdobył Azję zach. i Egipt, utracił Armenję i Mezopotamję na rzecz cesarza Herakljusza, zginął zamordowany.

Choi, miasto w perskiej prowincji Azerbeidżan, ważny węzeł komunikacyjny w ludnej i dobrze zagospodarowanej okolicy, 1.200 m. nad poz. morza. Mieszkańcy w liczbie ok. 25.000, przeważnie Tatarzy, trudnią się m. i. wyrobem narzędzi z miedzi.

Choiński Teodor Jeske, * 1854, † 1920, powieściopisarz oraz krytyk literacki w duchu zachowawczo-klerykalnym; zwłaszcza w ostatnich latach życia brał wybitny udział w publicystyce antysemickiej. Do dziś są poczytne i zachowały wartość jego powieści historyczne: „Gasnące słońce" (1895), „Tyara i korona" (1898) i i.

Choiseul, franc. ród szlachecki, nazwany od miasteczka Ch. w departamencie Haute-Marne. Na wzmiankę zasługują:

1. Etienne François, ks. de Ch.-Amboise, markiz de Stainville, francuski mąż stanu, * 1719, † 1785, faworyt markizy Pompadour; w myśl jej intencyj pracował w Wiedniu od 1756 nad sojuszem z Austrją, w 1758 został księciem i ministrem spraw zagr., w 1761 min. spr. wojsk.

i marynarki. Paktem familijnym z 1761 zjednoczył wszystkie państwa burbońskie (Francję, Hiszpanję, Neapol z Sycylją i Parmę). Pozbawiony urzędów i skazany na wygnanie przez hrabinę Dubarry w 1770, powrócił za Ludwika XV. Jego „Mémoires" ukazały się w 1904.

2. Marie Gabriel, hr. de Ch.-Gouffier, franc. dyplomata i archeolog, * 1752, † 1817. Napisał: „Voyage pittoresque de la Grèce" (1780—1824, 3 t.). Był członkiem Akademji i posłem w Konstantynopolu, na skutek Rewolucji uciekł do Rosji, po Restauracji został francuskim ministrem.

Choisy-le-Roi, miasto w depart. Seine, nieopodal Paryża, nad rz. Sekwaną (Francja), z 20.309 mieszk. Wyroby z porcelany, chemikalja i i.

Chojecki, 1. Karol, pamiętnikarz, wzięty do niewoli w czasie oblężenia Krakowa w r. 1768, autor wspomnień p. t. „Pamięć dzieł polskich, podróż i niepomyślny sukces Polaków" (1789).

2. Edmund (pseudonim: Charles Edmond), literat i publicysta, piszący po polsku i po francusku (1822—1899). W r. 1844 osiadł w Paryżu. W r. 1849 był przez czas krótki sekretarzem redakcji założonej przez Mickiewicza „Tribune des peuples". W r. 1856 jako sekretarz ks. Napoleona, towarzyszył mu w podróży do Irlandji. Został wkońcu bibljotekarzem senatu i należał do założycieli oraz głównych akcjonarjuszy znanego dziennika paryskiego „Temps" (1860). Szereg utworów polskich ogłosił w „Bibljotece Warszawskiej", osobno wydał rzecz: „Rewolucjoniści i stronnictwa wsteczne po r. 1848", sporo francuskich dramatów i powieści, wrażenia z podróży (przebywał m. i. w Egipcie, gdzie studjował języki wschodnie) i i.

Chojnice, miasto powiatowe w wojew. Pomorskiem, w pobliżu rz. Brdy i granicy pruskiej, położone między 2 jeziorami, 174 m. nad poz. morza. Miasto liczące 10.409 mieszk. jest ważnym węzłem kolejowym i stacją pograniczną wielkiej linji tranzytowej: Berlin—Królewiec. Z zakładów przemysłowych istnieją w C.: browary, cegielnie, młyny, tartaki oraz fabryki: mebli, ram fotograficznych, przyborów pszczelniczych, wyrobów lnianych, papy, octu, wód mineralnych, likierów i cukierków. Ruchliwy handel bydłem i ziemiopłodami. Miasto to odegrało dużą rolę w czasie wojny 13-letniej; tu bowiem Krzyżacy zadali 18 września 1454 ciężką klęskę polskiemu pospolitemu ruszeniu. Dopiero 28 września 1466 zostały C. zdobyte przez Polaków. Powiat C. ma 1.853 km.² i 71.018 mieszk., w tem 80,5% Polaków. Rzadkie zaludnienie (38,3 na 1 km.²) tłumaczy się wielką ilością lasów, które zajmują 33,6% powierzchni powiatu.

Chokand (Kokand), (w r. 1897 mieszk. 54.000, w 1920: 120.000) szybko się rozwijające i pięknie rozbudowane miasto w sowieckiej republ. Turkiestan, nad rz. Karasu, dopływem Syr-Darji, posiada szereg pięknych placów i budowli, z ongiś chańskim pałacem w stylu maurytańskim na czele. Ośrodek handlu bawełną. Od 1218 znajdowało się pod panowaniem mongolskich potomków Dżingishana i Tamerlana, a po wypędzeniu tychże w 1511, w zależności od panujących w Bucharze uzbekskich dynastyj Szajbanidów i Asztarchanidów. Ok. 1700 osiągnął C. pełną niezawisłość, koło połowy jednak XIX. w. rozpoczął się napór Rosjan, którym musiano odstępować coraz to inne miasta, (Turkiestan, Taszkent 1865), aż w 1876 został chanat C. wcielony jako Ferghana do rosyjskiej gubernji Turkiestańskiej.

Choke-bore, specjalny sposób wiercenia luf myśliwskiej broni śrutowej, polegający na zwężeniu otworu w odległości kilku cm. od wylotu, co zmniejsza rozsiew śrutu przy strzale.

Cholera, choroba zakaźna, ch. azjatycka właściwa, w odróżnieniu od ch. nostras, wywołana przez przecinkowca cholery, vibrio cholerae, odkrytego przez Roberta Kocha w 1883 r. Zakażenie następuje przez spożycie zakażonych pokarmów lub wody, o ile kwas solny zawarty w żołądku nie zabił zarazków. Alkaliczna reakcja treści jelitowej przyspiesza mnożenie się zarazków, które wnikają do nabłonka jelita i uszkadzają go. Równocześnie jady uwolnione przez rozpad zarazków wsysają się do ustroju i sprowadzają toksemję, zatrucie. Zakażenie i przebieg choroby zależy w znacznym stopniu od jadowitości zarazków. Przebieg jest dość gwałtowny, wypróżnienia 10—20 razy dziennie, przyczem wymioty powodują b. znaczną utratę wody, następuje zagęszczenie krwi, inspisatio sanguinis, chory nie oddaje moczu, skóra i błony śluzowe są suche. Ciepłota ciała spada niżej normy (stadjum algidum). O ile po tym okresie biegunki i wymioty ustaną, chorzy powoli przychodzą do zdrowia, jednak możliwem jest jeszcze zatrucie endotoksynami, które mogą sprowadzić wysoką gorączkę z uszkodzeniem nerek. Obok postaci łagodnych w przebiegu występują postaci gwałtowne, gdy chorzy bez znacznych wymiotów i biegunki giną wskutek gwałtownego zatrucia endotoksynami. (Ch. siderans). Leczenie polega na ograniczeniu wypróżnień, podtrzymywaniu akcji serca i uzupełnieniu strat wody ustroju. Stosuje się wlewania do jelita, enteroklizy, wprowadzenie roztworu fizjologicznego soli kuchennej, podskórne lub dożylne. Dieta wyłącznie płynna, bezsolna; ciepłe kąpiele i nacierania skóry dają dobre wyniki.

Ojczyzną cholery są Indje przedgangesowe; już w starożytności rozeszła się stąd w głąb Azji, od 1817 wybuchła pandemja cholery, posuwała się ku Europie, 1823 doszła do Astrachania, 1829 do Moskwy, w 1831 do Niemiec i przeszła prawie przez całą kulę ziemską. Do 1892 było jeszcze 6 wielkich epidemij. Zwalczanie ch. zależy od wczesnego rozpoznania i unieszkodliwienia pojedynczych wypadków, które polega na izolacji chorych, dezynfekcji bielizny i wypróżnień; wypadki podejrzane muszą być zgłaszane do urzędów zdrowia. Szczepienia ochronne przeciw cholerze dają odporność na pół roku. B. podobną do cholery jest ch. nostras, bakteryjne zatrucie środkami spożywczemi, w którem wielką rolę odgrywają bak-

Chrząszcze (1).

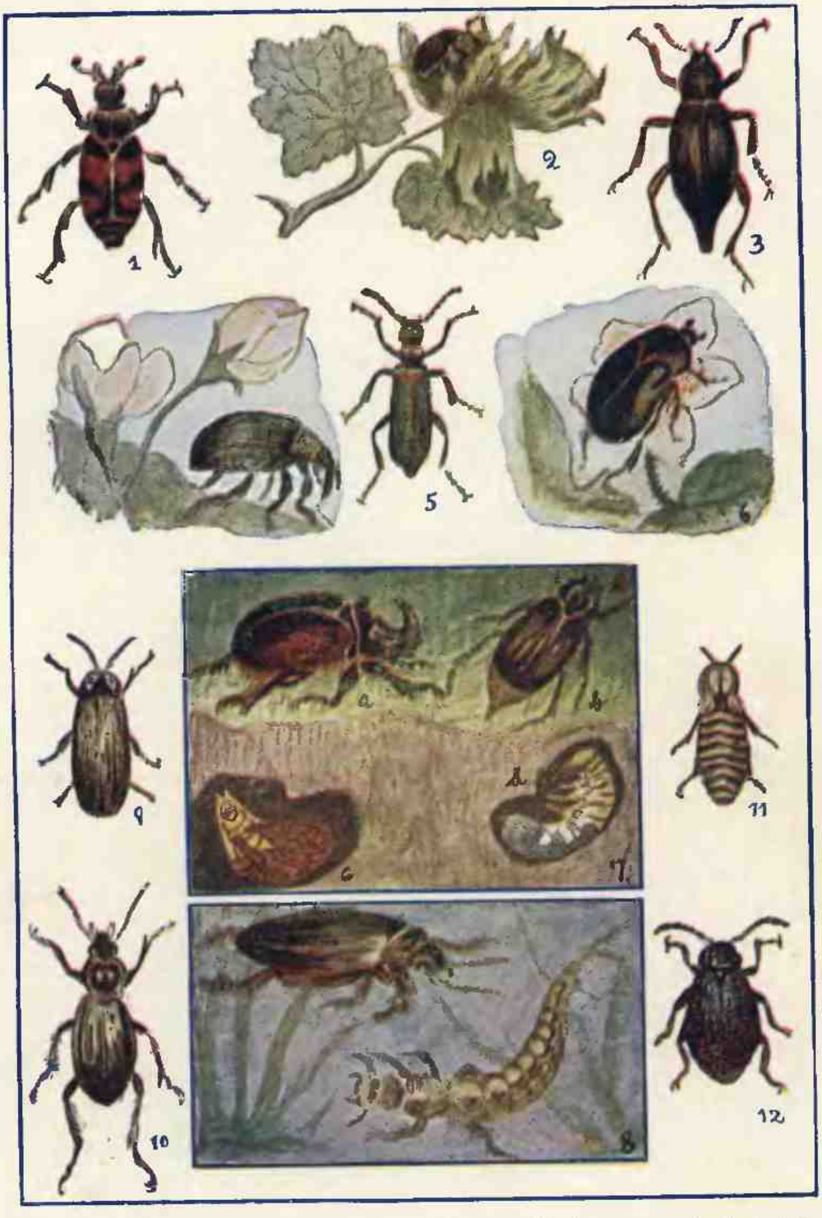

1. Grabarz. 2. Orzechowiec. 3. Pokątnik złowieszczy. 4. Kwieciak. 5. Majka lekarska. 6. Kruszczyca złotawka. 7. a) Rohatyniec garbarz; b) chrabąszcz majowy; c) poczwarka chrabąszcza; d) larwa chrabąszcza. 8. Pływak żółtobrzegi i jego larwa. 9. Świetlik. 10. Biegacz wręgaty. 11. Świetlik. 12. Tęcznik.

terje paratyfusu. Podobne objawy dają zatrucia arszenikiem. Ch. infantum, biegunki u dzieci.

Choleryk, człowiek o temperamencie gwałtownym, pobudliwym.

Choles, szczep indyjski w Chiapas (Meksyk), liczący około 20.000 ludzi. Na jego terytorjum leżą ruiny Palenque.

Cholesteryna $C_{27}H_{45}OH$, została znaleziona w kamieniach żółciowych. Występuje w żółci organizmów zwierzęcych, w substancji nerwowej, w krwi i t. d. Otrzymuje się ją z kamieni żółciowych, wygotowanych uprzednio w wodzie, przez ekstrakcję eterem. Tworzy bezbarwne kryształy nierozpuszczalne w wodzie, rozpuszczalne natomiast w alkoholu i eterze. Pod względem chemicznym jest nienasyconym alicyklowym alkoholem drugorzędnym. W tłuszczu z wełny owczej występuje izomeryczny z cholesteryną związek, izocholesteryna. Fitosteryna i sitosteryna są również izomeronami cholesteryny, występują one stale w roślinnych olejach i tłuszczach.

Cholet, miasto okręgowe w depart. Maine-et-Loire (zach. Francja), z 19.542 mieszk. i wielkim przemysłem włókienniczym.

Cholina $(CH_3)_3N(OH)CH_2.CH_2.OH$, znajduje się w żółci, z której wydobyto ją po raz pierwszy. Wchodzi w skład lecytyn, które są połączeniami kwasów tłuszczowych z kwasem glicerynofosforowym i choliną. Cholina posiada własności silnie zasadowe.

Cholnoky Eugenjusz, (* 1870), węgierski geolog i podróżnik, od 1918 profesor uniwersytetu w Budapeszcie, brał udział w badaniach nad jez. Błotnem, a w 1896 i 1898 podróżował po Chinach, górach Huai i Mandżurji.

Cholon (Cholen), zob. Sajgon.

Cholowy kwas $C_{24}H_{40}O_4$, kwas występujący w żółci w postaci soli sodowych. Pod wpływem alkalji rozkłada się z wydzieleniem glikokolu i tauryny.

Cholula (San Pedro), miasto w stanie Puebla (Meksyk) z ok. 7.000 mieszk., było w czasach Korteza ośrodkiem przemysłu i kultu religijnego Meksykańczyków z mnóstwem świątyń. Godną wzmianki jest zbudowana w kształcie piramidy świątynia Teocalli (dom Boga), jedna z największych budowli staroindyjskich, 54 m. wysoka, o podstawie 11 ha. Świątynia ta jest zbudowana z niewypalanej cegły, dla boga Quetzalcouatl.

Choluteca, stolica depart. C. w republ. Honduras (środk. Ameryka), nad rz. C., uchodzącą do zatoki Fonseca na oceanie Spokojnym. Miasto liczy ok. 10.000 mieszk.

Chołoniewski Stanisław, polski pisarz i działacz religijny (1791—1846), pochodził z rodziny arystokratycznej i myślał początkowo o karjerze wojskowej, a następnie dyplomatycznej. W r. 1827 udał się do Rzymu i wstąpił tam do akademji duchownej, by w dwa lata później otrzymać święcenia kapłańskie. W r. 1830 zaprzyjaźnił się w Rzymie z Mickiewiczem i wywarł głęboki wpływ religijny na poetę. Wróciwszy do kraju (1832) przebywa głównie w Kamieńcu, sprawując funkcje kościelne (od r. 1842 — administratora diecezji); w tym ostatnim okresie życia oddaje się gorliwie apostolskiej pracy nad „religijnem odrodzeniem Podola", słynąc jako świetny kaznodzieja, wolne zaś chwile poświęca literaturze (język polski opanował usilną pracą, otrzymawszy w dzieciństwie wychowanie wyłącznie francuskie). Przełożył szereg dzieł i rozpraw treści religijnej, szczególnie silne wrażenie wywarł jednak ogłoszonym w „Athenaeum" Kraszewskiego (1842) utworem p. t. „Sen w Podhorcach", gdzie w formie powieści fantastyczno-alegorycznej piętnował przerost romantyzmu w życiu i w sztuce, zwalczając wybujałość uczucia i wyobraźni. „Dwa wieczory pani starościny Olbromskiej" (1842) godzą w niezależną od religji filozofję. „Artykuł nadesłany. Obraz z galerji życia mego" (1846) uderza w upadek pojęcia „ojczyzna" w Polsce współczesnej. Po śmierci autora wydano: „Pisma pośmiertne" (1851, 2 t.), „Obrazy z galerji życia mego" (1890), „Kazania" (1888, 2 t.). — Umysł niepospolity, zetknął się ks. Ch., a często w bliższych pozostawał stosunkach, z Józefem de Maistre, Chateaubriandem, Goethem, Lamennais'em, Kraszewskim, Rzewuskim, Michałem Grabowskim i i.

Chołoniewski Antoni, * 1874, † 1924, publicysta o kierunku narodowym, autor. m. i. „Ducha dziejów Polski" (1917), gdzie przedstawił syntetyczną historję narodu w duchu apologetycznym.

Chomętowski, 1. Stanisław, magnat polski, * 1673, † 1728, 1704 stanął na czele konfederacji wojskowej przy Auguście II., walczył z Szwedami i Leszczyńskim; 1706 wojewoda mazowiecki, 1712—14 posłował w Turcji, 1719—21 do Rosji, 1726 został hetmanem polnym koronnym.

2. Władysław, poeta, powieściopisarz i krytyk, (1829—76); po r. 1860 ogłosił prócz szeregu utworów poetyckich, opowieści historycznych, artykułów i rozpraw, także „Legendy polskie" (1862) i „Dzieje teatru polskiego" (1867).

Chomiak, szczyt w Gorganach, wysoki 1.544 m. Z C. mamy jeden z najpiękniejszych widoków na całe niemal Beskidy.

Chomik (Cricetus cricetus L.), z rodziny myszowatych, posiada duże kieszenie wewnątrz policzków. Uzębienie według wzoru $\frac{1\ 0\ 0\ 3-2}{1\ 0\ 0\ 3-2}$. Rozpowszechniony od Europy wsch. aż po płn. Francję. Zwierzę do 30 cm. długości, ociężałe i grube. Pospolity na polach, gdzie buduje sobie nory i gniazda podziemne, w których gromadzi zimowe zapasy pod postacią ziarna, dochodzące nieraz do 50 kg. Wskutek tego szkodliwy dla rolnika. Zapada w krótki sen zimowy.

Chomjakow, Aleksiej Stepanowicz, pisarz rosyjski, (1804—1860), główny przedstawiciel religijnie zabarwionego słowianofilstwa. W swych pismach teologicznych przedstawia on kościół grecki, jako strażnika prawdziwego chrześcijaństwa, opartego o bezpośrednie, mistyczne poznanie prawdy, objawionej przez Boga, w przeciwieństwie do rzymskiego katolicyzmu, który objawienie oprzeć usiłuje na podłożu rozumowem. Z poezji jego zasługuje na uwagę liryka, pełna mocnego patosu i powagi etycznej;

mniejsze znaczenie posiadają dramaty („Jermak“, 1832, „Dymitr Samozwaniec“, 1833 i i.).

Chondrites Sternb., twory uważane przeważnie za nieorganiczne dendryty, występują często w dolnym sylurze, dolnym dewonie, jurze i dolnym trzeciorzędzie.

Chondrodyt, minerał, będący przedstawicielem grupy jednoskośnych ortokrzemianów, występujących przeważnie w kontaktowych wapieniach. Oprócz chondrodytu $Mg_3 [Mg (F, OH)] 2(SiO_4)_2$ należą tu prolektyt, humit, klinohumit, leukofenicyt. Chondrodyt występuje koło Pargas (Finlandja) i koło Sparty w New Yersey.

Chondrologja (gr.), nauka o chrząstkach.

Chondryna powstaje obok glutyny przy gotowaniu niezupełnie skostniałych chrząstek w wodzie; wraz z glutyną stanowi składnik kleju zwierzęcego, który wytrąca się z roztworu wodnego pod wpływem alkoholu.

Chonos, grupa wysp w prow. Chiloé (Chile), złożona z ponad 200 górzystych i przeważnie puszczą dziewiczą pokrytych wysp. Najbardziej ku płn. wysunięty archipelag Guaitecas posiada jedyne, stałe osiedle: Melinka. Tubylcy, Indjanie Chonos, już wymarli.

Chonsu.

Chonsu (wędrowiec), bóg egipski, syn Amona i Mut, później czczony zwłaszcza w Tebach, gdzie na południe od Karnaku znajduje się jego świątynia. Początkowo był on bogiem księżyca, i dlatego przedstawiano go z kręgiem księżyca i sierpem na głowie.

Chop Max, * 1862 w Turyngji, kompozytor: 2 suity orkiestr., 2 koncerty fortep. i pieśni; publicysta, napisał biografje Deliusa, Verdiego i, w wyd. Reclama, objaśnienia do arcydzieł muzyki. Od 1920 wydaje „Signale für die musikalische Welt“.

Chopart'a operacja, zabieg operacyjny podany przez lekarza francuskiego Chopart'a (1743—1795), polegający na odjęciu części stopy w stawie poprzecznym stępu (articulatio tarsi transversa, s. art. Choparti) t. j. między kością skokową a łódkową (art. talonavicularis) i kością piętową i sześcienną (art. calcaneocuboidea).

Choper, dopływ rz. Donu, 900 km. długi, prawdziwie stepowa rzeka o zmiennych wodostanach. Jej prawy, lesisty i stromy brzeg jest zasiany mnóstwem kurhanów.

Choperski step, żyzny obszar po obu brzegach rz. Chopru, w płd.-wsch. Rosji (gub. Woroneż). Kwitnie uprawa zbóż, chów bydła i hodowla śliwek.

Chopin, (obecnie przyjęła się także pisownia Szopen) Fryderyk Franciszek, genjusz muzyki polskiej, * 22. II. 1810 w Żelazowej Woli pod Warszawą, syn Mikołaja Ch., emigranta z Francji i Justyny Krzyżanowskiej, † 17. X. 1849 w Paryżu, pochowany na cmentarzu Père Lachaise. Gry fortepianowej uczył go Wojciech Żywny, Czech, w Warszawie, kompozycji Józef Elsner (Ślązak), dyrekt. warsz. konserw. Pierwszą miłością Ch. była śpiewaczka operowa Konstancja Gładkowska. W r. 1829 koncertował w Wiedniu, poczem wyjechał z ojczyzny 1830 i po koncertach w Wiedniu i Monachjum, udał się do Paryża. W drodze zatrzymał się w Stuttgarcie, gdzie otrzymał wiadomość o upadku powstania listopadowego; pod wrażeniem tej wiadomości powstała „Etuda rewolucyjna“ C-moll. W 1831 osiedlił się na stałe w Paryżu i został tu do śmierci, czerpiąc głównie dochody z lekcyj gry fortep. i kompozycyj, ukazujących się nakładem paryskich i niemieckich nakładców. Do grona jego przyjaciół należeli: Liszt, Berlioz, Meyerbeer, Ernst, Heine, Balzac i Delacroix, któremu zawdzięczamy jeden z najpiękniejszych portretów Chopina. Do uczenic Chopina należała m. i. Marcelina Czartoryska. Decydującą rolę w jego życiu odegrała pani George Sand (Aurora Dudevant), która pielęgnowała go, gdy z powodu gruźlicy wyjechał na Majorkę do Valdemosy niedaleko Palmy (1838). Zerwanie z p. G. Sand wstrząsnęło Chopinem i przyspieszyło jego śmierć. Po koncertach w Londynie i pobycie w Szkocji, dokąd wyjechał na zaproszenie uczenicy, panny Stirling, wrócił Ch. do Paryża, gdzie niebawem umarł, trawiony tęsknotą za ojczyzną. Na pogrzebie wykonano zgodnie z jego życzeniem Requiem Mozarta; serce jego przewieziono do Warszawy i złożono w kościele św. Krzyża.

Muzykę Ch. znamionuje liryzm (charakterystyczny „żal“, jak to określił Liszt), nieraz o nucie melancholijnej; ale obok tego są i akcenty heroicznej siły. Ch. ogranicza się niemal wyłącznie do fortepianu i stwarza nowy styl, w którym główną rolę odgrywa śpiewność melodji, bogactwo harmonij i ornamentyki, efekty wywołane umiejętnem użyciem pedału. Zdobycze pianistycznej techniki zamknął Ch. w E t u d a c h. Nowe formy stworzył Ch. w N o k t u r n a c h, (idąc za wzorem J. Fielda), w B a l l a d a c h, do których natchnąć go miały poematy Mickiewiczowskie, w S c h e r z a c h (najsławniejsze H-moll z kolędą „Lulajże Jezuniu“). I m p r o m p t u przejął Ch. od Schuberta. Szczytem twórczości Chopina są P r e l u d j a, zewnętrznie wzorowane na preludjach Bacha, P o l o n e z y, które są jakby rapsodami rycerskiemi i M a z u r k i, zdumiewające różnorodnością nastroju. Do form „klasycznych“ należą obydwa K o n c e r t y z orkiestrą i trzy S o n a t y, z których B-moll zawiera sławny marsz pogrzebowy i niezwykły finał unisonowy. F a n t a z j a F-moll, warjacje na temat z „Don Juana“ (sławna recenzja o nich R. Szumanna), T r i o G-moll op. 8, Polonez na wiolonczelę i fortepian, wkońcu p i e ś n i, wydane po śmierci Chopina, dopełniają spisu jego utwo-

rów. W wszystkich jego kompozycjach występuje bardzo silnie pierwiastek narodowy polski.

Chorał (Cantus choralis, łac.) liturgiczny śpiew kościoła katolickiego, polegał pierwotnie na t. zw. śpiewie gregorjańskim (Kantyk gregorjański) i dzielił się na „Concentus" t. j. partje melodyjne i „Accentus" t. j. partje recytowane. Dziś zachowany jest ch. jako intonacja księdza, celebrującego mszę, podczas gdy chór śpiewa kompozycje wielogłosowe, oparte na tekście liturgicznym i opracowane albo samodzielnie, albo na motywach gregorjańskich. — Protestancki chorał, wprowadzony przez Lutra, czerpie swe melodje albo z hymnów kościoła katolickiego, albo z pieśni ludowych niemieckich i podkłada pod nie teksty religijne. Sam Luter uchodzi za kompozytora chorału „Ein' feste Burg" (Opoką naszą Bóg — ps. 46). Pierwszym zbiorem pieśni protestanckich był kancjonał czyli śpiewnik, wydany w Wittenberdze w r. 1524. Głównym kompozytorem chorału protestanckiego, opracowanego zwykle 4-głosowo był Joh. Walther; obok niego zasłynęli M. Agricola, J. Eccard, M. Franck, a później H. Albert, A. Hammerschmidt, a zwłaszcza J. S. Bach. — Najsławniejszym śpiewnikiem hugenotów był psałterz Claude Goudinel'a, opracowany 4-głosowo (1562), rozpowszechniony wśród Kalwinistów polskich w przekładzie Rybińskiego (por. Kancjonały).

Chorasan (Korasan, Chorassan), mało znana, pograniczna kraina w płn.-wsch. Persji, na granicy kraju Zakaspijskiego i Afganistanu, przecięta wsch. odnogami gór Elburs i zach. łańcuchami gór Hindukusz (Djagatai 4.360 m.), oraz podłużnemi dolinami. W najważniejszej z nich leży stolica Meszhed i płyną rzeki Keszef (ku wsch.); Atrek (ku zach.). Stepy są zamieszkałe przez turkmeńskich, arabskich i kurdyjskich koczowników, handlujących wełną i dywanami. W dobrze nawodnionych dolinach uprawia osiadła ludność zboża, tytoń, szafran i trudni się wyrobem jedwabiu, broni i dywanów. Za czasów Darjusza I (522—486 prz. Chr.) odpowiadała dzisiejszemu C. ówczesna Partja, która i później była w posiadaniu władców Persji. Od 16 w. był kraj przedmiotem walk między Uzbekami, Persją i Afganistanem.

Chorągiew, oznaka używana przez państwo, wojsko, miasta, korporacje, etc.; składa się z drzewca, do którego przytwierdzony jest płat materji jedno- lub różnobarwnej, z wyszytemi zazwyczaj godłami.

Chorąży, urzędnik w dawnej Polsce, należał do grupy dygnitarzy dworskich, zadaniem jego było nosić przy królu chorągiew w czasie wielkich uroczystości. Urząd ch. datuje się z epoki piastowskiej, z czasem stracił on realne znaczenie, pozostając funkcją czysto honorową. Obok wielkiego i nadwornego (osobno dla Korony i Litwy), istnieli ch. ziemscy po województwach i ziemiach, którzy w czasie pospolitego ruszenia stawali z sztandarem swojej ziemi.

Chorda (łac.), ścięgno, struna, ch. Achillis, ścięgno Achillesa.

Chorda dorsalis (struna grzbietowa), elastyczna struna, stanowiąca szkielet u Amphioxus, larw osłonic, występująca przejściowo u embrjonów zwierząt wyższych, stanowi podstawę kręgosłupa.

Chordata, ogólne określenie zwierząt, posiadających strunę grzbietową (Chorda dorsalis).

Chorea minor, pląsawica lub taniec św. Wita. Etjologja i geneza nie są jeszcze dokładnie stwierdzone, prawdopodobnie stoi w pewnym związku z sprawą gośćcową. Występuje w przebiegu chorób zakaźnych, zwłaszcza po płonicy (szkarlatynie). Znamiennym objawem są ruchy pląsawicze, od woli niezależne kurczenie mięśni twarzy (grymasy), ruchy kończyn górnych, połączone z ogólnym niepokojem, często z zaburzeniami czynności serca. Najczęściej u dzieci dziedzicznie obciążonych gośćcem. C. infectiosa, po płonicy; c. gravidarum, w 3—5 m. ciąży; c. senilis, wyjątkowo; c. hereditaria s. Huntingtoni.

Choregion (greck.), wyszkolenie i wyekwipowanie (choregion) przez zamożnych Ateńczyków chóru, mającego brać udział w publicznych popisach i zawodach. Uczestników takiego chóru (choregos) przydzielano poszczególnym poetom, biorącym udział w igrzyskach, a obok imienia zwycięskiego poety wpisywano do didaskaliów (ob.) także imię jego choregosa.

Choreografja (greck. choreia = taniec), sztuka uplastycznienia tańców zapomocą znaków, którym odpowiadają określone pozycje nóg, trzymanie ramion i t. p. Systematycznie opracował choreografję Thoinot Arbeau „Orchésographie", 1588. Udoskonalił ją Beauchamps, nadworny tancerz Ludwika XIV., później Ch. Blasis: „Traité de l'art de danse", 1820.

Chorikios, nauczyciel wymowy w Gazie w VI. w. po Chr. — Pisał z dziedziny sofistyki, wymowy i epistolografji.

Chorioidea, (gr.) membrana, wszelkie błony b. bogate w naczynia krwionośne, podobne do chorionu (p. chorion), membrana ch. vasculosa oculi, ch. oculi, naczyniówka oka; Pia mater i sploty naczyniowe w mózgu, plexus et tela ch. cerebri.

Chorioiditis, zapalenie naczyniówki oka.

Chorion (gr.), kosmówka, jedna z błon płodowych zarodka.

Chorionepithelioma, nowotwór złośliwy, występujący niekiedy w związku z ciążą, na tle bujania kosmków kosmówki.

Choripetala (grec., wolnopłatkowe, Polypetala, Dialypetala, Eleutheropetala). Rośliny dwuliścienne o kwiatach posiadających płatki wolne, w przeciwieństwie do Sympetala (zrosłopłatkowych).

Choriza (greck.), w botanice podzielenie pewnego organu na dwie części, z których każda ma wygląd całości (n. p. podzielone pręciki u Malva).

Chorizonci (gr. chorizo, oddzielam), krytycy, którzy przyjmowali odrębnych autorów dla Iljady i dla Odyssei, i tylko pierwszą przypisywali Homerowi.

Chorley, miasto fabryczne w Lancashire (płn.-zach. Anglja), nad kanałem Leeds-Liverpool

z 30.581 mieszk. Przemysł bawełniany, żelazny, budowa wagonów. W pobliżu kopalnie węgla.

Choroba; dokładnej definicji choroby podać nie można, gdyż jest sprawą życiową, ściśle związaną z życiem ustroju, a życia, którego istoty nie znamy, określić dokładnie też nie potrafimy. Popularnego podziału między zdrowiem, a chorobą, naukowo też nie da się przeprowadzić, ponieważ nie możemy podać i definicji zdrowia. Ogólnie mówiąc choroba jest to suma spraw i procesów życiowych, toczących się w ustroju osobnika chorego inaczej, jak w prawidłowym stanie i będących wyrazem bądź to własności dziedziczonych danego osobnika, bądź też wyrazem przystosowania się lub też niemożności przystosowywania się ustroju lub jego części do zmienionych warunków bytu. Niektóre sprawy stoją na pograniczu zdrowia i choroby; takiemi stanami przejściowemi są choroby poronne, szybko przemijające, lub też stany zdrowienia, rekonwalescencji, tudzież stany zwane niedomaganiem lub niedyspozycją. Niektóre sprawy fizjologiczne zalicza się do chorób t. zw. fizjologicznych, jak n. p. ząbkowanie, menstruacja, ciąża, ponieważ w tych sprawach zachodzą zmiany, jak przekrwienia, krwotoki, obumarcie tkanek, przerwanie ich ciągłości, i t. p. spotykane tylko w chorobach. Dawne teorje tłumaczyły chorobę jużto złem zmieszaniem soków (t. humoralna), jużto życiem komórki w zmienionych warunkach (t. cellularna). Ta ostatnia łączy się ściśle z założeniem, że choroba musi mieć określone anatomiczne położenie, z którego może się rozciągać i na inne części organizmu. Obecnie przeciwstawia się inny pogląd, a mianowicie, że zaburzenie obejmuje cały organizm, a objawy ze strony poszczególnych części organizmu są tylko szczególną formą, w której się na zewnątrz ujawnia reakcja organizmu. Główną rolę odgrywa tu skłonność do chorób; poparły to badania nad konstytucją i indywidualnością chorych. Obecnie ogólnie przyjętą jest definicja funkcjonalna choroby, podana na początku ustępu. To co się odbywa w ustroju jako choroba jest albo wynikiem urazu, wywołanego przyczyną szkodliwą dla ustroju, jak złamanie kości lub t. p., albo też jest wyrazem procesów, które usuwają powstałe zmiany. Podział chorób na ostre i chroniczne, zakaźne i niezakaźne ma tylko znaczenie powierzchowne i służy do ułatwienia orjentacji. W chorobie lekarz ma za zadanie rozpoznać chorobę (diagnosis), przepowiedzieć jej ewentualny przebieg (prognosis) i podać odpowiednie leczenie, terapję. Głównie chodzi o ocenę stanu chorego i o danie mu pomocy. Dochodzi do tego przez dokładne zbadanie symptomów, przez które rozumie się zmiany powstałe wskutek choroby, dające się uchwycić zmysłami. Ze symptomów wnioskuje lekarz o zmianach, które zaszły wewnątrz ustroju. Postawienie diagnozy ułatwia sobie przez zebranie historji choroby i przez zastosowanie odpowiednich badań. Na podstawie własnego doświadczenia lub doświadczenia innych stawia prognozę i uzyskuje podstawę do zastosowania odpowiedniego leczenia. Dla zwalczania choroby trzeba znać jej etjologję, t. j. przyczynę, patagenezę t. j. anatomiczne i fizjologiczne zmiany, jakie w ustroju wywołuje i przebieg kliniczny; choroby, na które zapadają większe ilości ludzi, epidemje, wymagają jeszcze innych środków postępowania. Znajomość rozmieszczenia chorób ma duże znaczenie przy ich zwalczaniu (epidemje). Częstość chorób jest różna w rozmaitych krajach, zależy od warunków lokalnych (malarja nad bagnami, cholera nad Gangesem i t. p.). Wiele chorób przebiega inaczej u różnych ras, inaczej u tubylców aniżeli u przybyszów. Malarja w krajach podzwrotnikowych przebiega inaczej u Europejczyków, a inaczej u tubylców. Może tu odgrywa rolę specyficzna immunizacja, nabywana od setek lat. U narodów o wysokiej kulturze zapadanie na choroby i śmierć od chorób zmniejsza się, a zwiększa się przeciętnie długość życia. Gospodarcze znaczenie chorób polega głównie na szkodach powstałych przez to, że czynią koniecznym wydatek na koszta powrotu do zdrowia i przez uniemożliwienie zarobkowania. Ze stanowiska prawnego choroba może być przyczyną do ustanowienia opieki, może zwolnić od obowiązku stawienia się jako świadek czy oskarżony, może być powodem do odroczenia kary, lub do jej zniesienia. Na ciężarnych i umysłowo chorych nie wolno wykonywać kary śmierci.

Chorografja (od greck.: chora = kraj), nazwa używana dawniej, a niekiedy i obecnie na oznaczenie tej gałęzi geografji, która zajmuje się opisem poszczególnych krain. Mapami chorograficznemi nazywano mapy całych krajów w mniejszych podziałkach.

Chorologja (greck.), tyle co nauka o przestrzeni, o miejscu. Nauki chorologiczne (geografja i astronomja) rozpatrują wszystkie przedmioty wedle ich przestrzennego rozwoju i układu, w przeciwieństwie do nauk chronologicznych (historycznych, jak geologja historyczna, prahistorja i historja), w których na pierwszym planie stoi czas. Słowo ch. użyte zostało po raz pierwszy przez Marthe'a (w 1877). — Także tyle co chorografja.

Choroł, miasto okręgowe w gubernji Połtawa (Ukraina), nad rz. C., prawobocznym dopływem rz. Psioł, długą 270 km. Miasto liczące ok. 10.000 mieszk. jest ośrodkiem handlu zbożem.

Choromański Leon, * 1873, polski nowelista i tłumacz.

Chorostków, miasteczko w pow. Kopyczyńce (wojew. Tarnopolskie) przy linji kolej. Kopyczyńce—Tarnopol z 6.499 mieszk. Posiada targi na bydło, gorzelnię i piękny pałac z parkiem.

Chorsabad (Khorsabad), wieś 20 km. na płn.-wsch. od Mosulu (Mezopotamja), słynna z odkopania tamże przez archeologów P. E. Bottę (1843—45 i V. Place'a (1851—55) miasta pałaców Dur-Szarrukin, założonego przez króla asyryjskiego Sargona II. (722—705), który miał tu swą rezydencję. Część tych wykopalisk znajduje się w paryskim Luwrze.

Chortyca, wyspa na rz. Dnieprze poniżej Ekaterynosławia, 10 km. długa, a 3 km. szeroka,

Wodospad (malarz nieznany). Świątynia Chishakuin, Kyoto.

Budda (malarz nieznany). Świątynia Tofukuji, Kyoto.

Muki (XIII. w.): Bóstwo Kuanyin. Świątynia Daitokuji Kyoto.

Czungjen (2-ga poł. XI. w) Krajobraz.

Han Joczo (ok. 1100): Wróble na źdźbłach.

Liang Kai (1-sza poł. XIII. w.). Budda.

Muki (XIII. w.): Szpak.

Tai Wenczin (połowa XV. w.): Śpiący rybak.

Malowidło na lace.

Dywan XVIII. w.

Bronzowe naczynie sakralne.

Urna porcel. na herbatę; XVII. w.

Flaszka nefrytowa; XVIII. w.

Czara na herbatę, Temmoku; XIII. w.

Bronz. naczynie sakralne; czasy przedchryst.

Talerz z czerwonej lakt, Czang Tseng; XIV w.

Spodnia strona zwierciadla bronzowego; VII—IX. w.

Waza porcel. (ok. 1700).

Waza porcel.; 1-sza połowa XVI. w.

była w XVI.—XVIII. w. głównem siedliskiem Kozaków zaporoskich. Po zburzeniu przez wojsko rosyjskie została zasiedlona w 1788 przez Niemców, zach.-pruskich Mennonitów.

Chorwaci (Kroaci, Kroati), lud południowosłowiański, liczący około 2 i 1/2 milj. głów, osiadły od r. 600 po Chr. w okolicy między Kulpa, Cetina i Vrbas. Wysocy, o smagłej barwie skóry, noszą białe spodnie, białe płaszcze i czarne kapelusze o szerokich kresach. Są wyznania rzym.-katolickiego, spokrewnieni językowo i kulturalnie z Serbami.

Chorwacja (serb. Hrwatska; niemiec. Kroatien), prowincja w Jugosławji, przed wojną światową tworzyła razem ze Slawonją królestwo związane z Węgrami. C. rozciągająca się między rz. Drawą i zatoką Quarnero, jest na płd. wyżyną krasową, a na płn. niziną, poprzecinaną tu i ówdzie przez wyspy górskie, jak: Uskoki (1.181 m.) ,Ivanšćica (1.061 m.), Kalnik (643 m.), góry Zagrzebskie (1.035 m.), Bilo Vrh i i. W Krasie, należącym do systemu dynarskiego, możemy wyróżnić Kras Chorwacki (Risnjak 1.538 m.), jego przedłużenie: Velebit (Vaganski Vrh 1.758 m.), góry Kapela i i. Między temi wapiennemi masywami rozprzestrzeniają się doliny: Ogulin, Otačac, Gospić i Korenica. Z pośród rzek ważniejsze są: Drawa, Sava z Kulpą, Uną, Łonją, Orjavą i i. Niektóre rzeki płyną pieczarami podziemnemi (Gačka, Lika i i.). Wybrzeża Adrjatyku są wystawione na działanie bory i szirokka. Klimat płn. części kraju jest umiarkowanie ciepły, natomiast na obszarach krasowych nieco ostrzejszy.

Ch. posiada razem ze Slawonją 42.588 km.² z 2,613.938 mieszk., prawie samych Chorwatów (134.000 Niemców i 106.000 Węgrów), wyznających w 3/4 religję rzymsko-katolicką. Ludność trudni się (85%) rolnictwem, którego głównemi płodami są: zboża, a głównie pszenica i kukurydza, owoce strączkowe, buraki cukrowe, jarzyny i owoce, a głównie śliwki. Bogactw mineralnych natomiast Ch. nie posiada, skutkiem czego przemysł, z wyjątkiem rękodzielnictwa, jest słabo rozwinięty. Przedmiotem wywozu są ziemiopłody, drzewo i owoce.

Ważniejszemi portami są: Baber, Kraljevica, Selze, Novi, Zengg, Cirkvenica i Karlopag. Kultura i oświata podniosły się wydatnie w ostatnich paru dziesięcioleciach, ośrodkiem jej jest stolica kraju Zagrzeb, posiadający uniwersytet (od 1874), politechnikę (od 1919) i Akademję Umiejętności.

H i s t o r j a. Chorwację zamieszkiwali w starożytności Illyrowie i Celtowie. Zdobyta w 35 r. przed Chr. przez Oktawjana, należała odtąd do Rzymu. Slawonję z główną miejscowością Sirmium nazwano Pannonia Savia; północną część Kroacji przyłączono do Pannonji, płd.-wsch. do Dalmacji. W r. 493 zdobył Kroację król Ostrogotów Teodoryk Wielki, 535 cesarz bizantyński Justynjan, 565 uległa panowaniu Awarów; również Slawonja dostała się pod panowanie bizantyńskie, a następnie awarskie. W połowie VII. w. usadowili się na tych ziemiach Słowianie: w Kroacji Chorwaci, od których nazwano kraj Chorwacją, w Slawonji pokrewne plemiona słoweńskie. Po upadku państwa awarskiego (786), dostała się Kroacja i Slawonja pod panowanie frankońskie, któremu położyli kres ok. r. 900 Węgrzy. W 924 Kroację i Slawonję zjednoczył i uczynił samodzielnem państwem kroacki książę Tomisław. Wkrótce jednak Slawonję zajęli Węgrzy, o Dalmację wybuchła wojna z Wenecją, zaś 1097 ostatecznie król Koloman przyłączył i Kroację do Węgier, pozostawiając krajowi znaczny samorząd. — Od XV. w. stały się Kroacja i Slawonja terenem najazdów tureckich. 1522 oddał Ludwik Węgierski pięć twierdz kroackich swemu szwagrowi Ferdynandowi I. austrjackiemu, podczas gdy w 1524 niemal cała Slawonja znalazła się w posiadaniu tureckiem. Ferdynand i jego następcy nie utrzymali Kroacji, którą w dużej części zdobyła Turcja, Dalmację zaś zajęli Wenecjanie. Dopiero w pokoju karłowickim 1699 oddała Turcja Węgrom Slawonję i Chorwację. Od 1777 uchodziły oba kraje za samodzielne państwa, 1814 zostały prawnie i administracyjnie przyłączone do korony węgierskiej; zaczęła się gwałtowna madiaryzacja, której następstwem było narodowe przebudzenie się Chorwatów i Słoweńców. — Po rewolucji 1848 oba kraje oderwane od Węgier utworzyły wraz z Dalmacją i Fiume oddzielny kraj koronny, podległy prawnie Austrji. Dyplom październikowy z 1860 r. miał przywrócić dawny narodowy samorząd, który jednak patentem lutowym 1861 został pozbawiony jakiegokolwiek znaczenia. Pod wodzą biskupa Strossmayera powstało narodowe stronnictwo, które dążyło do stworzenia niepodległego królestwa chorwackiego. — W ugodzie austrjacko-węgierskiej z 1867 wróciły Chorwacja i Slawonja do Węgier, Dalmację uznano za część Chorwacji, ale zostawiono ją pod zarządem austrjackim. 1868 dostało się Fiume bezpośrednio Węgrom, wybrzeże zaś Chorwacji; równocześnie zaś ugoda węgiersko chorwacka 1868 ustaliła, że 55% dochodów otrzymywać będzie Budapeszt, reszta zostanie w kraju. Ustanowiono osobnego ministra dla Chorwacji i zamianowano bana. Nie zamierający nigdy antagonizm chorwacko-węgierski wybuchnął znowu gwałtownie w 1903 z powodu wprowadzenia węgierskiego języka na kolejach. Powstały nowe partje, jak partja chłopska, prowadzona przez Stefana Radiča, które coraz głośniej żądały uniezależnienia Chorwacji i Slawonji od Węgier. Wielki rozgłos wywołał 1909 zagrzebski proces o zdradę stanu przeciw 53 członkom partji serbskiej, oskarżonym o plany powstańcze, skazanym na dłuższe więzienie i uwolnionym po rewizji procesu w 1911. Mimo prób pojednania za bana barona Skerlecza (1913—17), idąca ze Serbji agitacja potęgowała nastroje antywęgierskie. Wykrycie stosunków łączących partję chorwacko-serbską z Pasiczem sprowadziło 1916 r. upadek Skerlecza i dalszy silny wzrost wpływów serbskich. 29 października 1918 sejm zagrzebski ogłosił detronizację Habsburgów i zerwanie łączności z Węgrami i Austrją (ob. Jugosławja).

Chorwacki język i literatura, ob. serbsko-chorwacki język i literatura.

Chorzów, wieś o charakterze miejskim w pow. Katowice (wojew. Śląskie), przy linji kolej.: Wielkie Hajduki—C. i Katowice—Bytom z 11.588 mieszk. Istnieją tu największe w Polsce fabryki związków azotowych, a poza tem parowa fabr. wódek i likierów, fabr. mebli żelaznych, elektrownia, cegielnia, oraz kopalnia węgla i kamieniołomy.

Chosrew Pasza, polityk turecki, † 1855, od r. 1822 wielki admirał, popierał jako minister wojny reformy sułtana Mahometa II., zreorganizował armję turecką przy pomocy instruktorów pruskich (Misja Moltkego), od r. 1838 wielki wezyr.

Chosroesa czara, znajduje się w Paryżu, jest jedynym dokładnie datowanym zabytkiem sztuki wyrobów ze szkła na Wschodzie, wielkiej wagi dla historji przemysłu artystycznego. Złota, ozdobiona kawałkami kryształu górskiego i kolorowemi szkłami, w środku ma wprawioną płaskorzeźbę w krysztale górskim wyobrażającą Chosroesa II., władcę perskiego.

Chotan (Khotan, chińskie Hotien), miasto okręgowe w chińskiej prow. Sinkiang (Turkiestan Wsch.), leżące w rozległej i gęsto zaludnionej oazie C., nawodnionej przez wypływającą z gór Kuen-Lun rzekę Chotan-Darję. Miasto liczące ok. 40.000 mieszk. odgrywało dawniej ważną rolę w komunikacji z Chin do Indyj i Przedniej Azji, obecnie ważne tylko dzięki kopalniom nefrytu i przemysłowi (naczynia z miedzi, jedwabne dywany). W okolicy mnóstwo ruin i skarbów kultury grecko-buddyjskiej.

Chotěboř, miasto powiatowe w żupie praskiej (Czechy), w pobliżu dopływu Łaby Dobrawki z 4.650 mieszk.

Chotek, ród szlachecki w Czechach. 1. Johann Rudolf, hr., austr. mąż stanu, * 1749, † 1824, minister, popierał budowę dróg i rzemiosła w Czechach.

2. Karol, hr., syn poprzedn., * 1783, † 1868, zajmował szereg kierowniczych stanowisk w administracji, zasłużył się w Czechach około rozwoju szkolnictwa i opieki nad ubogimi.

3. Bohusław, hr., syn poprzedn., * 1829, † 1896, od r. 1867 w austr. służbie dyplomatycznej. Córka jego Zofja, * 1868, zawarła 1. VII. 1900 małżeństwo morganatyczne z austr. następcą tronu, arcyks. Franc. Ferdynandem, wyniesiona do dziedzicznego stanu książęcego, jako księżna „von Hohenberg", zamordowana wraz z małżonkiem 28/VI. 1914 w Sarajewie.

Chotomski Ferdynand, poeta - humorysta, (1797—1880), żołnierz napoleoński, po r. 1831 osiadły we Francji, znany jest głównie jako autor trawestowanej „Enejdy" (ogłaszanej częściami od r. 1818).

Chouquet Adolphe Gustave, franc. pisarz, (1819—1886), konserwator zbioru instrumentów muz. w paryskiem konserwatorjum, ogłosił katalog zbiorów (2 wyd. 1884) i „Histoire de la musique dramatique en France" (1873) i i.

Chowaniec, według dawnych wierzeń ludu polskiego, duch, przynoszący pomyślność; dziś pod wpływem Kościoła uważany za rodzaj djabła.

Choynowski Piotr, * 1885, wybitny współczesny powieściopisarz polski, odznaczający się wybornym stylem. Wydał: „Zdarzenie" (nowela, 1912 II. wyd. zmienione p. t. „Kij w mrowisku" 1922), „Historja naiwna" (nowele, 1913), „Ruchome piaski" (dramat 1913), „Pokusa" (nowele, 1918), „Kuźnia" (powieść z lat 1861—63, 1919), „Dom w śródmieściu" (powieść współczesna, 1923), „Miłość, młodość, awantura" (powieść współczesna, 1927), „O pięciu panach Sulerzyckich" (nowele, 1928). W latach 1913—14 pracował w redakcji „Sfinksa", od r. 1920 w redakcji „Tygodnika Illustrowanego", gdzie obecnie zamieszcza stale „Kronikę tygodniową".

Chód, poruszanie ciała naprzód w kierunku poziomym przez nogi, naprzemian czynne. Podczas gdy jedna noga (u człowieka) podpiera ciało wysuniętą stopą, druga odciąga tymczasem podeszwę od ziemi, (nadając przez to ciału przyspieszenie ku przodowi), i porusza się równocześnie naprzód, lekko zgięta w stawie kolanowym. Czas trwania kroku i jego długość różnią się tylko nieznacznie u osób tego samego wzrostu, a zależą częściowo od długości nóg. Chód człowieka jest, ze względu na szczupłość powierzchni podpierającej środek ciężkości z natury niepewny, stąd musi być wyuczony w dzieciństwie.

Chód czworonogów (n. p. konia) jest skomplikowany. Zwierzę wysuwa naprzód jedną z przednich nóg, n. p. prawą, następnie lewą tylną, poczem przednią lewą, następnie tylną prawą. Gdy zwierzę idzie kłusem, stawia równocześnie nogę przednią i tylną, n. p. przednią prawą, tylną lewą. Przy stępie obie nogi jednej strony są wprawione w ruch równocześnie. Taki chód (stęp) mają żyrafy, wielbłądy i słonie. W Ameryce płd. najchętniej jeżdżą stępem, jako najwygodniejszym do jeżdżenia. Ptaki często poruszają się ociężale, zataczając się lub skacząc, rzadziej biegiem.

Dla badań chodu ma szczególne znaczenie fotografja momentowa, zastosowana przez Marey'a i Muybridge'a, a później przez W. Braune'a i O. Fischera (porówn. także Kinematografja).

Chór (greck. choros), u Greków właściwie odgraniczone miejsce przeznaczone do tańca, potem sam taniec, zwłaszcza w połączeniu ze śpiewem, jakoteż osoby wykonujące taniec. Przedstawienia takie (taniec wraz ze śpiewem) stanowiły pierwotną i główną część składową uroczystości ku czci Dionyzosa (w Atenach), a kiedy z nich rozwinął się dramat attycki, chór zatrzymano (ograniczając jednak coraz bardziej jego rolę), niejako w charakterze obserwatora, biorącego udział w przedstawieniu. Chór (liczący w tragedji początkowo 12, od Sofoklesa 15 osób, tyleż prawdopodobnie w dramacie satyrowym, w komedji 24), śledził z orchestry spokojnie przebieg akcji, a po głównych odstępach (epeisodionach, jakby aktach, czy scenach) odśpiewywał wśród ruchów tanecznych partje liryczne. Zwykle ch. wkraczał po pierwszej scenie uroczyście na orchestrę. Śpiewy chóru tragicznego były trojakie: parodos („wejście"), pierwsza wspólna pieśń śpiewana przy wejściu, stasimon („stojąca"), śpie-

wane na miejscu przez cały chór lub jego część między poszczególnemi odstępami akcji (partyj mówionych), wreszcie kommos (skarga) śpiewany naprzemian przez część chóru lub pojedynczych członków (choreutów) i aktora ze sceny. — Ch. starszej komedji wkraczał także małemi śpiewami w akcję. Jemu właściwa jest skierowana do publiczności parabaza („zboczenie", gdyż Ch. zwracał się do widowni), pieśń złożona z 7 części, bez związku z akcją, w języku jużto żartobliwym, jużto pełnym godności. Starsze sztuki Arystofanesa mają jeszcze drugą, skróconą parabazę. — Wśród tańców odróżniał się taniec tragedji, emmeleia, swą powagą od żywszego tańca dramatu satyrowego, sikinnis i swawolnego tańca komedji, korda. W średniej i nowej komedji attyckiej i wywodzącej się z tej ostatniej rzymskiej, miał ch. małe zastosowanie, większe natomiast w tragedji rzymskiej, wzorującej się na greckiej.

Dziś oznacza chór połączenie kilku głosów dla wykonania pieśni: chór śpiewaków lub wokalny. Rozróżnia się chór męski (tenory i basy), żeński lub kobiecy (soprany i alty) i mieszany, złożony z 4 rejestrów głosowych. Chór oznacza też kompozycję, przeznaczoną do wielogłosowego śpiewu, któremu towarzyszyć może akompanjament instrumentów; bez instrumentów chór nazywa się à cappella. — W kościele chórem nazywa się miejsce dla śpiewaków przed organami. Również połączenie kilku instrumentów orkiestralnych w jedną całość, określa się jako ch., zwłaszcza instrumenty, należące do tej samej rodziny: chór instr. smyczkowych lub dętych. — W organach chórem nazywają się piszczałki, należące do jednego klawisza.

Chór, w budownictwie kościelnem część zawierająca ołtarz główny, przeznaczona dla duchowieństwa, w przeciwieństwie do nawy dla świeckich. Chór stoi zwykle na lekkiem podwyższeniu, oddzielony od nawy łukiem, a często i balustradą. W chórze znajdują się w opactwach i katedrach stalle dla wyższego duchowieństwa, często też pod ch. znajdowała się krypta, w której chowano zmarłych. Jako ch. odcinano (n. p. w gotyckich kościołach) część nawy głównej i zamykano od strony naw bocznych, które w ten sposób tworzyły obejście dookoła chóru (w Polsce Katedra krakowska, gnieźnieńska i i.).

Chr. (greck. XP.), skrót imienia Chrystusa (p. Chrystusa monogram).

Chrabąszcz, ob. Lamellicornia.

Chrematologja (greck.), nauka o pieniądzu; Chrematonomja — nauka o zastosowaniu pieniądza; Chrematopoia — zdobywanie pieniędzy.

Chrematystyka (grec. nauka o wzbogaceniu się), nauka o uzyskiwaniu dóbr przez zamianę, w przeciwstawieniu do zyskiwania ich własną produkcją, w szczególności w razie posiadania ziemi, (o czem uczy ekonomja, nauka gospodarstwa). Rozróżnienie to znajdujemy u Arystotelesa. Ch. jest poprzedniczką ekonomji politycznej.

Chreptowicz Joachim, polski mąż stanu, inicjator i członek Komisji Edukacyjnej (ob.), * 1729, † 1812. Piastował szereg godności: stolnika nowogrodzkiego (1752), posła na sejm, podkanclerzego w. lit. (1773), członka Rady Nieustającej i i. Przystąpił do Konfederacji Targowickiej, brał udział w powstaniu Kościuszkowskiem. Po rozbiorach osiadł w Warszawie, gdzie należał do założycieli Tow. Przyj. Nauk. Obok cenionych artykułów pisał wiersze polskie i łacińskie, rozprawy: „O prawie natury", (w której podziela ekonomiczne poglądy fizjokratów), „Reprodukcja coroczna krajowa" i i.

Chrestien de Troyes, poeta starofrancuski, ob. Crestien z Troyes.

Chrestomatja (greck.), zbiór ustępów wybranych, zwłaszcza dla celów nauczania.

Chrisma (greck., także myron), krzyżmo czyli mieszanina oliwy i balsamu, którą z innemi olejami świętemi poświęca uroczyście biskup w Wielki Czwartek; używane przy chrzcie św., bierzmowaniu, święceniach kapłańskich, konsekracji biskupiej i t. d.

Christ Wilhelm, filolog, * 1831, † 1906, profesor w Monachjum, sporządził krytyczne wydanie Pindara i napisał: „Metrik der Griechen u. Römer" (1874); „Geschichte der griech. Literatur bis auf die Zeit Justinians" (1888, 5 wyd. 1905) i i.

Christaller Gottlieb, niem. językoznawca, * 1827, † 1895, prowadził badania porównawcze nad językami afrykańskiemi i napisał: „Die Sprachen Afrikas" (1892), „Die Töne der Negersprachen und ihre Bezeichnung" (1893) i i.

Christchurch, 1. miasto w Hampshire (płd. Anglja), przy ujściu rz. Avon i Stour do kanału la Manche z 7.000 mieszk. Posiada stary kościół i fabrykację części zegarów.

2. stolica prow. Canterbury na Nowej Zelandji, na wsch. wybrzeżu wyspy południowej, przy ujściu rz. Avon do Oceanu, z 113.400 mieszk. Ośrodek przemysłu, handlu i chowu bydła. Posiada uniwersytet.

Christensen, 1. Hjalmar, pisarz norweski (* 1869), przywódca ruchu literackiego lat ośmdziesiątych ubiegłego wieku. Obok powieści, poruszających problemy społeczne i psychologiczne („Samlede Romaner" 1920), znany dzięki swym studjom historyczno-kulturalnym („Samobójstwo białej rasy", 1916).

2. Jens Christian, duński polityk, * 1856, nauczyciel szkoły powszechnej, 1890 poseł i przywódca lewicy, 1901 minister oświaty, 1905 premjer i minister wojny, przeprowadził 1908 reformę taryfy celnej i gminnej ordynacji wyborczej, 1916—18 był przedstawicielem liberałów w gabinecie Zahle'go, 1920—22 min. oświaty.

Christian Science, (ang. — wiedza chrześcijańska) metafizyczny światopogląd, rozwinięty przez Mary Baker Eddy (ob.), także nazwa na tym światopoglądzie opartego, w religijno-kościelne formy przybranego związku (Kościół uczonych Chryst.). Podstawą tej nauki jest, że Bóg jedynie rzeczywiście istnieje. Wszystko, co łączy się z materją, to pozór tylko; także grzech, choroba, zło, śmierć istnieją tylko w świadomości ludzkiej. Ch. sc. dokonuje także metafizycz-

nych zabiegów uzdrawiających, które nie mają nic wspólnego z uzdrowieniem drogą modlitwy. Celem tychże jest raczej przekonanie chorego o prawdziwości ich podstawowego światopoglądu i konieczności prowadzenia życia w ścisłej duchowej karności.

Pierwsza gmina powstała w Bostonie 1879; obecnie rozszerzyła się w Niemczech i innych krajach. Ch. odbywa nabożeństwa, przy użyciu Biblji i podstawowej książki napisanej przez p. Eddy: „Science and Health with Key to the Scriptures".

Christie, William Henry Malony, astronom angielski, (1845—1922), 1881—1910 dyrektor obserwatorjum w Greenwich, wynalazł instrument do oznaczania barwy i jasności gwiazd, okular polaryzacyjny do obserwacji słońca i mikrometr samozapisujący.

Christine de Pisan.

Christine de Pisan, poetka francuska, * 1364, od 1368 w Paryżu, 1379 poślubiła Stefana du Castel († 1389), od 1418 w klasztorze Poissy, gdzie umiera ok. 1430. Jej poezje liryczne i dydaktyczne, zgodnie z duchem czasu, obfitują w alegorje i wizje („Cent ballades et autres petits poèmes"), — „Epistre au dieu d'amours" (1399) występuje przeciwko „Roman de la Rose" i poniżeniu kobiet. Prozą skreśliła dzieła historyczne i polityczne.

Christmas Island (wyspa Bożego Narodzenia), 1. jedna z pośród środkowo-polinezyjskich Sporadów, pod 2° szerok. płn. i 157° 30′ dług. zach. z 607 km.² i tylko 42 mieszk., jeden z największych atolów o gorącym klimacie i bez wody, posiada złoża guana, eksploatowane przez Anglików. Wyspa odkryta w 1777 przez Cooka, należy od 1888 do Anglji.

2. wyspa w płd. części oceanu Indyjskiego z 161 km.² i 1.100 mieszk., należy od 1889 do Anglji i jest administrowana z Singapuru. Jest ona silnie zalesionym wulkanem trachitowym i bazaltowym. Wydobywa się tu fosfaty.

Christodoros greck. poeta, około r. 500 po Chr., dał opis 180 posągów, znajdujących się w gimnazjum Zeuksipposa w Bizancjum.

Christopulos Athanasios, liryk nowogrecki, (1770—1847). Z poezyj jego najbardziej popularne są pieśni anakreontyczne, skreślone narzeczem ludowem (ogłoszone po raz pierwszy 1811—12).

Chrobacja, nazwa historyczna, występująca w zaraniu dziejów polskich na określenie nieoznaczonych bliżej ziem słowiańskich w okolicy Karpat. Niektórzy historycy nasi (Tadeusz Wojciechowski) i obcy odnosili tę nazwę do późniejszej Małopolski (ziemie: krakowska, sandomierska i lubelska).

Chrom (z greck. chroma, barwa), Cr, metal, pierwiastek chemiczny (c. at. 52), odznaczający się różnorodnością i pięknością barw, jakie posiadają jego związki. Najważniejszem źródłem otrzymania chromu jest chromit naturalny FeO. Cr_2O_3 i chromian ołowiawy $PbCrO_4$. Chrom metaliczny otrzymać można przez stopienie tlenku chromowego z węglem, prościej jeszcze redukuje się tlenek proszkiem glinowym według sposobu Goldschmidta (redukcja tlenków metalicznych zapomocą proszku glinowego, zob. termity). Chrom tworzy proszek jasno popielaty; stopiony i skrystalizowany jest metalem barwy srebrzysto-białej, bardzo twardym (rysuje szkło), o c. wł. 6,9; topi się w temperaturze 1520° C, na powietrzu nie utlenia się. Chrom tworzy cztery szeregi związków, z których prawie wszystkie są barwne. Sole chromawe zawierają chrom dwuwartościowy (n. p. $CrCl_2$), chromowe — trójwartościowy Cr (n. p. $CrCl_3$), chromiany odpowiadają chromowi sześciowartościowemu (n. p. K_2CrO_4), dwuchromiany — siedmiowartościowemu Cr ($K_2Cr_2O_7$). Po raz pierwszy otrzymano wzgl. odkryto chrom w r. 1797 (Vauquelin).

Chromatofory (greck.), komórki wypełnione barwnikiem, występujące w skórze wielu zwierząt, n. p. ryb, żab, kameleona i t. d. Pod wpływem podniet nerwowych ch. kurczą się lub też rozszerzają, skutkiem czego zmienia się barwa skóry zwierzęcia. U roślin chromatofory p. chlorofil.

Chromatometr, zabarwiony różnokolorowo krążek, przez którego obrót wytwarzamy barwy pochodne.

Chromatosis, chorobowe odkładanie się złogów barwika w skórze, albo pochodzenia zewnętrznego, jak n. p. ołów, żelazo, pył węglowy, albo pochodzenia wewnętrznego, p. melanosis, ochronosis.

* **Chromatyczna polaryzacja,** ob. polaryzacja.

Chromatyczna skala obejmuje postęp dwunastu półtonów równej wysokości czyli temperowanych (p. temperatura w muzyce).

Chromatyna, substancja jądrowa, barwiąca się barwnikami anilinowemi. W czasie spoczynku jądra stanowi siateczkę jądrową, w czasie podziału wytwarzają się z niej chromosomy.

Chromit, minerał o wzorze zmiennym (Fe, Mg, Cr) $(Cr_2, Fe_2, Al_2)O_4$, rzadko tworzy kryształy (regularne ośmiościany), przeważnie natomiast występuje w nieregularnych skupieniach, znanych pod nazwą żelaziaka brunatnego. Tw. 5.5. C. wł. 4,3—4,6. Barwa brunatnoczarna. Chromit jest minerałem skał zasadowych, zwłaszcza oliwinowych i serpentynowych, w których zdarza się w formie żył. Największe złoża chromitu znajdują się w Nowej Kaledonji, Rodezji, w Azji Mniejszej i na Uralu.

Chromiany, sole hipotetycznego kwasu chromowego. Rozróżniamy tutaj chromiany o wzorze ogólnym Me_2CrO_4 (Me = jednowartościowy metal) i dwuchromiany: $Me_2Cr_2O_7$. Chromiany występują w naturze, powstają zaś działaniem zasady na trójtlenek chromu; barwę posiadają żółtą albo żółto-czerwoną. Działaniem kwasu przechodzą one na dwuchromiany barwy czerwonej. Te ostatnie pod działaniem stężonego kwasu azotowego, przechodzą na trójchromiany: $Me_2Cr_3O_{10}$ ($Me_2Cr_2O_7 + CrO_3$) wzgl. czterochromiany: $Me_2Cr_4O_{13}$ ($Me_2Cr_2O_7 + 2CrO_3$); związki te zwane polichromianami mają zastosowanie jako środki ochronne, zabezpieczające żelazo przed rdzą.

Chromiany i dwuchromiany stanowią najważniejsze połączenia chromu. Otrzymuje się je przez prażenie sproszkowanego chromitu z potaszem wzgl. sodą i wapieniem. Otrzymany stop ługuje się następnie gorącym roztworem siarczanu potasowego wzgl. sodowego. Chromian potasowy K_2CrO_4 tworzy kryształy rombowe barwy blado-żółtej, łatwo rozpuszczające się w wodzie. Dwuchromiany otrzymuje się z roztworów chromianów i kwasu siarkowego jako kryształy, wydzielające się w miarę stygnięcia cieczy. Dwuchromian potasowy

$$K_2Cr_2O_7 \ (K_2CrO_4 CrO_3)$$

krystalizuje w postaci tabliczek barwy pomarańczowej. Pod działaniem znaczniejszych ilości kwasu na chromiany powstają wielochromiany inne. Tak n. p. z chromianu amonowego $(NH_4)_2CrO_4$ i wzrastającej ilości kwasu azotowego tworzy się:
dwuchromian $(NH_4)_2CrO_4 . CrO_3$, następnie trójchromian $(NH_4)_2CrO_4 . 2CrO_3$ i w końcu czterochromiany $(NH_4)_2CrO_4 . 3CrO_3$. Wskutek wielkiej łatwości odszczepiania wolnego kwasu chromowego, łatwo oddającego tlen, mają dwuchromiany wielkie zastosowanie w technice jako silne środki utleniające. Dwuchromian bywa używany także w garbarstwie do t. zw. garbowania chromowego.

Chromit (znany również pod nazwą żelaziaka chromowego) minerał, tlenek chromu i żelaza $FeCr_2O_4$ (= $FeO . Cr_2O_3$) tworzy oktaedryczne kryształy lub ziarniste, barwy brunatno-czarnej agregaty. Tw. 5,5. C. wł. 4,3—4,8. Występuje przeważnie w skałach bogatych w serpentyn, będący produktem przeobrażenia oliwinu, podczas rozkładu którego wydziela się chrom. (w Styrji, w płn. Norwegji, na Śląsku, w Uralu, w N. Zelandji i t. d.). Chromitu używa się do otrzymania połączeń chromu, a zwłaszcza do fabrykacji farb chromowych.

Chromoplasty są to plastydy zabarwione kolorowo, znajdujące się we wszystkich organach rośliny.

Chromosfera, ob. słońce.

Chromoskop, przyrząd do badania barw przez porównanie z barwami normalnemi lub też z płytkami kwarcowemi w świetle spolaryzowanem. Przy płytkach kwarcowych można oznaczyć barwę jednoznacznie przez dwie liczby, mianowicie przez grubość płytki i kierunek drgań światła spolaryzowanego. — Także przyrząd, którym posługujemy się przy fotografji trójkolorowej, aby przez podłożenie odpowiednio zabarwionych płytek uzyskać obraz w naturalnych kolorach.

Chromosomy, w czasie podziału jądra powstałe, barwiące się części substancji chromatynowej pod postacią sznurów, płyt, prętów, podków i t. d. Wedle dzisiejszych pojęć przenoszą one cechy dziedziczne. Złożone są z chromomerów ułożonych talerzykowato jedne na drugich. Każdy gatunek ma charakterystyczną liczbę ch. Ilość ch. może wynosić od paru do kilkuset. Często jedna z płci charakteryzuje się t. zw. chromosomem płciowym.

Chromoterapja, leczenie chorób przy pomocy światła o różnych barwach.

Chromotropowe ciało, ciało, którego barwa zależy od kierunku.

Chromotypja (chromotypografja), druk wielobarwny, stosowany do powielania obrazów.

Chromowe barwniki, tlenki lub sole metaliczne kwasów chromu. Do najważniejszych należą chromiany ołowiu. Żółcień chromowa jest obojętnym chromianem ołowiu $PbCrO_4$; powstaje ona działaniem dwuchromianu potasu na roztwór soli ołowiawej. Zależnie od koncentracji reagujących czynników zmienia się ton powstającego barwnika. Oranż chromowy jest mieszaniną zasadowego i obojętnego chromianu ołowiu; czerwień natomiast chromowa jest czysto zasadowym chromianem:

$$PbCrO_4 + Pb(OH)_2.$$

Otrzymuje się oba działaniem dwuchromianu na sól ołowiawą w roztworze, w obecności obliczonej ilości zasady. Barwniki te są wrażliwe na działanie kwasu siarkowego i siarkowodoru. Do barwników zielonych chromu zaliczamy: tlenek chromowy, rozmaite tlenki uwodnione oraz ich mieszaniny z innemi barwnikami mineralnemi. Większe od ostatnich znaczenie posiadają mieszaniny żółcieni chromowej i błękitu berlińskiego. Należy tu cały szereg substancyj, które otrzymuje się przez mieszanie powyższych barwników w ugniataczach. Do barwników chromowych zaliczają się również chromiany cynku i baru, nie mające zresztą większego zastosowania. Powyższe związki chromu znajdują dosyć wielkie zastosowanie przy barwieniu tapet, papieru, niektóre jako barwniki bawełny. Używa się ich również do barwienia szkła i porcelany.

Chronicznie (greck.), przez dłuższy czas, długotrwale, przewlekle; chroniczne choroby, por. choroba.

Chronique scandaleuse (franc.), dzieje głupstw, szaleństw i grzechów, popełnionych w pewnym czasie lub miejscu, opowiedziane ze złośliwą przesadą. Tytuł ten otrzymało w pierwszym rzędzie dzieło: „Chroniques de Louis unziesme" (tuż po 1488), dające obraz wydarzeń w latach 1460—1483, a napisane przez Jana de Roye, sekretarza księcia Jana II. Bourbona.

Chronodeik, przenośny przyrząd według Chandlera, służący do oznaczania dokładnego czasu z położenia słońca. Składa się z małej pionowej lunetki, z siatką w okularze i ze szkłem dymnem. Obraz słońca rzucamy przy pomocy małego ruchomego lusterka umieszczo-

nego pod lunetą. Przed południem nastawiamy obraz słońca i badamy przesuwanie się tegoż przez poszczególne nitki siatki, notując poszczególne momenty według dokładnego zegara. Następnie obracamy przyrząd koło osi pionowej tak, że obraz słońca pojawia się znowuż w polu widzenia lunetki popołudniu. Średnia z zaobserwowanych czasów przejścia przed i po południu daje nam prawdziwe południe, zaś z równania czasu znajdujemy średnie południe.

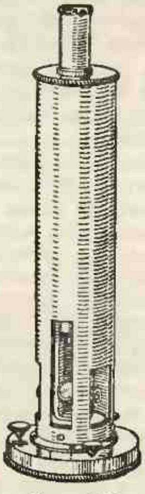

Chronodeik.

Chronofotografja, postępowanie celem uzyskania kolejnych zdjęć, odtwarzających ruchy, można ją słusznie nazwać poprzedniczką kinematografji. Tutaj należą aparaty fotograficzne regestrujące, w których ruch badany zapomocą ruchów małego zwierciadełka oświetlonego wiązką światła zapisuje się na przesuwającej się światłoczułej wstążce.

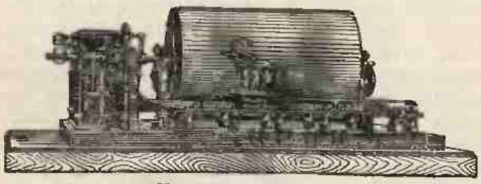

Chronograf Wundta.

Chronograf, przyrząd zapisujący czas. Rozróżniamy chronografy wstęgowe lub walcowe, zależnie od tego, czy znakowanie otrzymujemy na wstędze, czy też na walcu. Zarówno wstęga jak i walec poruszane są jednostajnie przy pomocy odpowiednich mechanizmów zegarowych. Przekaźnik elektromagnetyczny, połączony z zegarem sekundowym lub innym chronometrem, znaczy ostrzem lub piórem na wstędze względnie walcu punkty oznaczające poszczególne sekundy; drugiem piórem, mogącem pisać na tej samej wstędze lub walcu zaznaczamy odpowiednie badane momenty czasu i z położenia tych znaków na wstędze określamy bardzo dokładnie interwały czasu. Przyrządy analogiczne, ale nie zaopatrzone w urządzenia do zapisywania, nazywamy chronoskopami.

Chronogram (greck.), „napis czasowy", w którym rzymskie litery — cyfry, zliczone, dają datę jakiegoś wypadku, do którego się napis odnosi. Tak n. p. data krwawego wesela w Paryżu zawarta jest w zdaniu: LVtetIa Mater natos sVos De VoraVIt = 1572 (M = 1000, D = 500, L = 50, cztery V = 20, dwie I = 2). Wiersz taki zwie się chronostychem.

Chronoizotermy, linje krzywe, przedstawiające graficznie dzienne lub roczne zmiany temperatury. Na każdym boku prostokąta prowadzimy równoległe miesięcy i godzin, a wtedy każdemu punktowi przecięcia odpowiada pewna godzina w miesiącu i w roku. Temperaturę dla danej godziny pomyślmy sobie jako prostopadłą odpowiedniej długości, o spodku w odnośnym punkcie. Końce tych odcinków leżą na powierzchni krzywej, na której każdemu punktowi odpowiada pewna temperatura w pewnej chwili. Jeżeli połączymy punkty o temperaturze 0^0, 1^0, 2^0 i t. d., otrzymamy chronoizotermy. Tym samym sposobem można przedstawić przebieg ciśnienia barometrycznego, zachmurzenia, opadów, rysując chronoizobary, chronoizonefy, chronoizohjety. Postępowanie to zastosował pierwszy Lalanne (1843).

Chronologja, nauka o podziale i rachubie czasu. Ch. astronomiczna zajmuje się dokładnem określeniem dni, miesiąca, roku na podstawie ruchów ciał niebieskich; ch. historyczna uczy nas jak w różnych epokach różne ludy stosowały rachubę czasu (patrz era, kalendarz).

Chronometr, zegar sprężynowy przenośny, w którym urządzenia kompensacyjne zapewniają stałość chodu, bez względu na temperaturę otoczenia. Rozróżniamy chronometry kieszonkowe i skrzynkowe. Dla marynarza chronometr jest bardzo ważnym przyrządem, jest bowiem podstawą wyznaczenia szerokości geograficznej. Sprawdzenie chronometru uskuteczniamy przez porównanie z zegarem gwiazdowym w obserwatorjach astronomicznych. Dobry chronometr nie powinien wykazywać na dobę większych różnic niż kilka setnych sekundy.

Chronos, (greck.) czas, także jako personifikacja czasu, błędnie utożsamiany z Kronosem (ob.).

Chronoskop, przyrząd, służący do pomiaru małych okresów czasu, w których odbywają się pewne zjawiska; szczególnie używa się go do badania prędkości pocisków, czasu swobodnego spadania ciał, przy badaniach psychologji eksperymentalnej. Pierwszy chronoskop Winnerla był zegarem z dwiema wskazówkami sekundowemi, z których jedną nastawioną na 0 przez przyciśnięcie guziczka w pewnej chwili puszczano w ruch, a przez powtórne przyciśnięcie zatrzymywano, podobnie jak w używanych często w sporcie stoperach. Chronoskop Wheatstonea posiadał udoskonalone urządzenie elektromagnetyczne do puszczania i zatrzymywania wskazówki. Podobne urządzenie posiada ch. Chippa, w którym niema właściwego zegara, natomiast sprężyna wprawia wskazówkę chronoskopu w ruch obrotowy ze stałą

prędkością kątową. Jeżeli zmierzymy tę prędkość przyrząd jest wycechowany i może mierzyć czasy z dokładnością na 0.01 sek. w nowszych czasach buduje się chronoskopy na zasadach dostosowanych do specjalnych celów i osiąga się możność pomiarów aż do 0.001 sek.

Chroococcaceae (Sinice), glony jednokomórkowe lub też zebrane w kolonje we wspólnej galaretce w luźne nieregularne masy. Na mokrych murach, skałach, w wodzie słodkiej i morskiej.

Chropaczów, wieś o charakterze miejskim w pow. Świętochłowice (wojew. Śląskie), 2 km. od węzła kolejowego Chebzie. Posiada 14.332 mieszk., hutę cynkową, hutę ołowiu, fabrykę kwasu siarkowego i kopalnię węgla.

Chrostowski Tadeusz, * 1878, † 1923, przyrodnik i podróżnik polski. Studjował na wydziale fizyko-matematycznym w Moskwie, skąd za udział w organizacjach wolnościowych został zesłany na trzy lata na Syberję nad dolny bieg rzeki Ob. Po powrocie z zesłania, jako dowódca kompanji piechoty w armji rosyjskiej bierze udział w wojnie rosyjsko-japońskiej w r. 1904 do 1905. Po powrocie uzupełnia swe wiadomości przyrodnicze, poczem wyrusza jako emigrant-kolonista — z braku środków materjalnych na odbycie pdróży naukowej — do brazylijskiego stanu Parana. Tu pracuje ciężko jako kolonista, czas wolny poświęcając kompletowaniu zbiorów, które staną się podstawą pierwszej pracy przyrodniczej o Paranie. Stwierdziwszy, że brak czasu nie pozwoli mu na poszukiwania naukowe, wraca do Europy, uzupełniwszy uprzednio zbiory. Po powrocie do Warszawy opracowuje swe zbiory ornitologiczne, które publikuje p. t. „Kolekcja ornitologiczna ptaków parańskich". W r. 1920 obejmuje stanowisko kustosza w Państwowem Muzeum Przyrodniczem w Warszawie. W 1923 wyrusza razem z Boreckim i Jaczewskim na nową wyprawę do Brazylji, gdzie wycieńczony w czasie drogi powrotnej umiera na malarję w okolicach rzeki Ivahy.

Chrościński Wojciech Stanisław, poeta i tłumacz, mieszczanin warszawski, nobilitowany w r. 1685, sekretarz Jana III. i królewicza Jakóba, zdaniem Brücknera „najznakomitszy czasów saskich poeta", ogłosił pamflet polityczny wierszem „Lament strapionej ojczyzny" (po śmierci Sobieskiego), poematy biblijne o Jobie, Józefie i Amanie (autorstwo niepewne), pieśni religijne i i.

Chrotta (Crwth, Crowd, Crouth), dawny instrument brytyjski (wzmiankowany już w r. 609), z którego rozwinęły się prawdopodobnie inne instrumenty, opatrzone strunami (skrzypce).

Chrozophora (niebiestnik) z rodziny Euphorbiaceae. Ch. tinctoria Juss. z nad morza Śródziemnego zawiera niebieski lub czerwony barwnik używany technicznie do barwienia serów holenderskich.

Chróścik (Phyganea), owad należący do rzędu Trichoptera. Ciało pokryte włoskami, skrzydła kosmate lub jedwabiste. Lecą do światła, podobnie jak ćmy. Gąsienice żyją w wodzie, budując sobie rurki z piasku lub żwiru zlepionego własną wydzieliną. W tych domkach przepoczwarczają się.

Chrucki Jan, malarz i litograf polski, w Wilnie, * 1830, † 1870, uczeń, następnie członek Akademji Sztuk P. w Petersburgu. Malował dobre portrety i krajobrazy, z których Kalwarja pod Wilnem i i. weszły w „Album de Wilna" Wilczyńskiego.

Chrudim, miasto powiatowe w żupie Pardubice (Czechy), nad rz. Chrudimką, dopływem Łaby, węzeł kolejowy z 13.129 mieszk. Posiada gotycki kościół z XIII. w., szereg szkół oraz przemysł rolniczy, skórny, sukienniczy, maszynowy i wyrób obuwia.

Chrypka (łac. Raucedo). Zmiana głosu, która powoduje ton szorstki, świszczący lub chrapliwy i może przejść w zupełny bezgłos (aphonia). Przyczyną jest zapalenie i obrzmienie błony śluzowej krtani i strun głosowych, wywołane przez przeziębienie, grypę, tyfus i t. p., także porażenie nerwu krtaniowego (n. recurrens). Przy gruźlicy może powstać chrypka wskutek owrzodzeń na strunach głosowych i na tylnej ścianie gardła. Przy katarze chrypka jest przejściowa, przy gruźlicy chroniczna. Dla usunięcia chrypki koniecznem jest leczenie sprawy podstawowej i oszczędzanie strun głosowych.

Chrysalis, poczwarka owadów.

Chrysander Friedrich, historyk muzyki (* 1826, † 1901), napisał znakomitą (niedokończ.) biografję Haendla i wydał jego dzieła, nadto dzieła Palestriny, Corelliego i i. Studja historyczne ogłaszał w „Allg. musikal. Zeitung", w „Jahrb. f. Musikwissensch." i „Vierteljahrs-Schrift f. Musikwissensch.".

Chrysanthemum.

Chrysanthemum L. (Złocień), należy do złożonych. Rośliny roczne lub wieloletnie o dużych koszyczkach kwiatowych. Rośnie w całej strefie umiarkowanej płn. Ch. leucanthemum L. (złocień właściwy) o kwiatach języczkowych białych i żółtych, rurkowych, rośnie na łąkach. Ch. maximum Ramond z Pirenejów hodowany. Ch. segetum L. (złocień polny) o drobnych kwiatach, jako chwast polny w Polsce tylko w płn.-zach. części kraju. Ch. (Tanacetum)

vulgare L. o aromatycznym zapachu, pochodzącym z olejku eterycznego, używany jako środek przeciw robakom. Ch. indicum L. (chryzantema) z Japonji i Chin, hodowana w różnych odmianach pełnych i pustych, różnobarwnych. Niezmiernie ceniona w Japonji.

Chrysaor (złoty miecz), w greck. micie syn Posejdona; po odcięciu głowy jego matce Meduzie przez Tezeusza, wyskoczył z jej kadłuba wraz z Pegazem i ze złotym mieczem w ręce. Był ojcem Gerjona i Echidny.

Chryseis (Chryzeida), córka trojańskiego kapłana Apollina, Chryzesa, przypadła jako zdobycz wojenna w udziale Agamemnonowi. Ten jednak musiał zwrócić ją, ponieważ Apollo, rozgniewany jej porwaniem, zesłał na Greków zarazę (Homer, Iljada I., 11 i n.).

Chrysippos, greck. filozof, * 281/278, † 208/204 przed Chr., trzeci z rzędu kierownik szkoły stoickiej, założonej przez Zenona. Przekształcił on znacznie system stoicki, wskutek czego uważany jest za drugiego założyciela szkoły. Napisał 705 dzieł, których tytuły podaje Diogenes Laertius. Do naszych czasów dochowały się jednak tylko fragmenty wydane przez Arnim'a w „Stoicorum veterum fragmenta" t. II. i III. (1903). Ostatniem i najlepszem opracowaniem filozofji Ch. jest artykuł Arnim'a w Pauly — Wissowa „Realenzyklopädie des klassischen Altertums".

Chrysobalanus icaco.

Chrysobalanus L. (złotomięs), z rodziny Chrysobalanaceae, rośnie we wsch. Afryce i Ameryce. Ch. icaco L. dostarcza jadalnych owoców.

Chrysoloras Manuel, pierwszy wybitniejszy nauczyciel języka greckiego w Italji, * 1350 (w Konstantynopolu), † 1415, nauczał od 1397—1400 we Florencji, w 1402 w Pawji, od 1408 w Rzymie. W 1414 towarzyszył Janowi XXIII. na sobór do Konstancji. Napisał: „Erotemata" (1484), pierwszą grecką gramatykę dla krajów zachodnich.

Chrysomelidae (stonkowate), rodzina żywo zabarwionych chrząszczy o krótkiem ciele silnie wypukłem lub płaskawem. Głowa objęta częściowo przedtułowiem, różki średnie długie, szczecinowate lub pałeczkowate. Żyją na całej ziemi, tak owady dorosłe jak i gąsienice żywią się soczystemi liśćmi. Gąsienice wałkowate lub płaskawe opatrzone nóżkami, przepoczwarczają się wisząc na liściach końcem odwłoka. Niektóre robią sobie ochronne domki z własnego kału. Najważniejsze rodzaje i gatunki: Chrysomella cerealis L. (stonka), Agelastica alni Fab. (hurmak olszowy), Crioceris asparagi L. (poskrzynka). Leptinotarsa (Doryphora) decemlineata Say. niszczy ziemniaki.

Chrysomitris spinus L., czyżyk, z rodziny Frigillidae, p. czyżyk.

Chrysophyllum L. (złotoliść), z rodziny Sapotaceae. Drzewo o soku mlecznym. Ch. glycyphloeum Casaretti z Brazylji dostarcza kory o własnościach leczniczych, Ch. cainito L. jadalnych owoców, Ch. glabrum Jacq. z Martyniki b. twardego drewna, Ch. monopyrenum Sw. z Orinoko jadalnych owoców.

Chrysosplenium alternifolium.

Chrysosplenium L. (śledziennica), z rodziny Saxifragaceae. Maleńkie, delikatne byliny, rosną w Europie, Azji i strefie umiarkowanej Ameryki. W Polsce Ch. alternifolium L. (ś. skrętolistna) na całym niżu, Ch. appositifolium L. (ś. naprzeciwlistna) w puszczy Kampinowskiej i Łysogórach, Ch. alpinum Schur. (ś. alpejska) endemit dla Karpat wsch. Wszystkie rosną na miejscach mokrych.

Chrystjan (grecko-łaciński Christianus), imię wielu książąt.

A n h a l t. 1. Chr. I. Starszy, * 1568, † 1630, walczył po stronie Henryka IV. franc. przeciw Lidze, kalwinista, po bitwie pod Białą Górą uciekł do Danji.

2. Chr. II. Młodszy, syn poprzedniego, * 1599, † 1656, wzięty do niewoli cesarskiej po bitwie pod Białą Górą, pogodził cesarza z swym ojcem Chr. I., po którym objął rządy 1630.

B r a n d e n b u r g j a. 3. Chr. Wilhelm, margrabia brandenburski, * 1587, † 1665, od 1598 był arcybiskupem magdeburskim, stracił arcybiskupstwo, wypędzony przez Wallensteina.

4. Chr. Ernst, margrabia brandenbursko-bayreucki, wnuk poprzedniego, * 1644, † 1712, panował od 1661, brał udział w odsieczy Wiednia 1683.

5. B r u n s z w i k. Chr. Starszy, książę, Brunszwik-Lüneburg, * 1566, † 1633, brał udział w wojnie 30-letniej po stronie cesarza.

6. Chr. Młodszy, książę, * 1599, † 1626, biskup Halberstadt (t. zw. „szalony biskup"), walczył pod Maurycym Orańskim w Niderlandach, następnie w służbie Fryderyka, elektora Palatynatu; po początkowych porażkach odniósł kilka zwycięstw nad Tillym.

7. K r ó l o w i e d u ń s c y: Chr. I., syn hrabiego Dietricha von Oldenburg-Delmenhorst, i Jadwigi von Holstein, * 1426, † 1481. W r. 1450 poślubił wdowę po Krzysztofie Bawarskim i objął po nim rządy w Danji 1448, w 1450

w Norwegji i przejściowo w Szwecji od 1457—1471. Był w 1460 twórcą unji personalnej pomiędzy Szlezwikiem, Holsztynem a Danją.

8. Chr. II., wnuk poprzedniego, * 1481, † 1559, wstąpił w 1513 na tron duński i norweski, w 1520 także szwedzki; wymordowanie szlachty szwedzkiej („krwawa kąpiel sztokholmska", z 8 listopada 1520) było przyczyną wybuchu powstania przeciw niemu, detronizacji, i opuszczenia przez niego kraju w 1523.

9. Chr. III., krewny poprzedniego, * 1503, † 1559, wstąpił na tron Danji i Norwegji w r. 1534. Po długich walkach z Hanzą i katolicką częścią poddanych, wprowadził reformację (1536). Jako sprzymierzeniec książąt protestanckich i Francji, walczył przeciwko cesarzowi Karolowi V.

10. Chr. IV., wnuk poprzedniego, * 1577, † 1648, objął rządy 1593 w Szlezwiku-Holsztynie, 1596 w Danji i Norwegji. Prowadził wojny ze Szwecją, brał udział w wojnie 30-letniej. Popierał wyprawy odkrywcze, handel, zakładał miasta, przeprowadził zmiany w prawodawstwie i systemie administracji finansowej. Jego próby zniesienia poddaństwa chłopów rozbiły się o opór szlachty. Pamięć o nim żyje w pieśni ludowej.

11. Chr. V., wnuk poprzedniego, * 1646, † 1699, wstąpił na tron Danji i Norwegji w 1670. W wojnie ze Szwecją (1675—79) zdobył hrabstwa Oldenburg i Delmenhorst; nie udało mu się jednak zdobyć Szlezwiku ani Hamburga. Pozyskał wyspy zachodnio-indyjskie, St. Thomas i St. John; popierał handel. Pozostawił dziennik, wydany przez Molbacha (1848).

12. Chr. VI., wnuk poprzedniego, * 1699, † 1746, wstąpił na tron w 1730, ulegał wpływom swej małżonki Zofji Magdaleny, księżniczki brandenburskiej. W r. 1731 wzgl. 1733 ograniczył z powodów wojskowych wolność przesiedlania się chłopów.

13. Chr. VII., wnuk poprzedniego, * 1749, † 1808, 1766 objął tron Danji i Norwegji. Chory umysłowo, był narzędziem w ręku swojej żony Karoliny Matyldy angielskiej i jej faworyta Struensee'go. Po rozwodzie z żoną i upadku Struensee'go rządzi państwem macocha Ch. wraz z swoim synem, księciem — dziedzicem Fryderykiem, aż wreszcie na skutek rewolucji pałacowej w 1784 r. obejmuje rządy tegoż syn, Fryderyk VI.

14. Chr. VIII., syn księcia Fryderyka (ob. Chr. VII.), * 1786, † 1848, od 1813 namiestnik w Norwegji, gdy ta w 1814 przypadła Szwecji, został obrany regentem, następnie królem Norwegji, jako Chr. Fryderyk; zmuszony do wyrzeczenia się tronu przez Szwecję i mocarstwa europejskie, oddał się badaniom przyrodniczym. 1839 odziedziczył tron duński po swoim kuzynie Fryderyku VI. Przez swą politykę w sprawie Szlezwiku i Holsztynu („list otwarty" z 1846) wywołał niezadowolenie księstw, i nie udało mu się przeprowadzić zjednoczenia obydwu państw (Szlezwiku-Holsztynu i Danji).

15. Chr. IX., syn Wilhelma księcia Szlezwiku-Holsztynu-Sondenburga i Glücksburga, * 1818, † 1906, uznał „list otwarty" z 1846 r., pozostał w służbie wojskowej duńskiej; ustawą o następstwie tronu z 1853 został uznany następcą tronu w Danji. Kiedy mimo braku zgody swoich księstw w 1863 wstąpił na tron duński po śmierci Fryderyka VII., i wcielił Szlezwik do Danji, przyszło do wojny z Niemcami, która zakończyła się utratą tych księstw na rzecz Austrji i Niemiec.

16. Chr. X., wnuk poprzedniego, * 1870, wstąpił na tron w 1912 r. po swoim ojcu Fryderyku VIII. W czasie wojny zachował neutralność i zbliżył się do obu państw skandynawskich. W r. 1915 nadał swemu państwu nowy, demokratyczny ustrój; w 1918 zrewidowano stosunek prawny do Islandji. W zimie 1920 r. przystąpiła Danja do Ligi Narodów, a na podstawie plebiscytu przyłączono do niej północny Szlezwik. Chr. X. ożeniony jest z księżniczką Meklemburg-Schwerin, i z małżeństwa tego ma dwu synów: Fryderyka (* 1899) i Knuta (* 1900).

17. S a k s o n j a. Chr. I., elektor saski, * 1560, † 1591, panuje od 1586, założyciel twierdzy Königstein, cichy zwolennik kalwinizmu. Za jego syna, Chr. II., który panował od 1601—1611, luteranizm stał się religją panującą.

18. S z l e z w i k - H o l s z t y n. Chr. Karl Friedrich August, książę von Schleswig—Holstein—Sondenburg—Augustenburg, * 1798, † 1869, występował 1848 przeciw „otwartemu listowi" Chr. VIII. (p. Chr. 14).

Chrystjan, 1. Arcybiskup Moguncji, † 1183, kanclerz cesarza Fryderyka I., wódz i zdolny dyplomata. W czasie odszczepieństwa Barbarossy popiera antypapieża Paschalisa III. przeciw prawowitemu papieżowi Aleksandrowi III., pobija wojsko rzymskie pod Tuskulum, wpływa na wybór 4-letniego Henryka na króla 1169, a po klęsce wojsk cesarskich pod Legnano, doradza cesarzowi zawarcie pokoju z papieżem. Po pojednaniu z papieżem, uznany przez tegoż arcybiskupem, wprowadza go do Rzymu i osłania w czasie zamieszek jego oraz jego następcę, Luciusa III.

2. Ch., pierwszy biskup Prus (1215), z zakonu Cystersów, osiadłych w Łeknie. Od 1209 pracuje nad nawróceniem Prusaków, uchodzi przed nimi, a wkońcu dostaje się do niewoli. Aby uchronić nowonawróconych od napadów pogańskich i umocnić stanowisko chrześcijan pruskich, utworzył Ch. zakon krzyżowy, któremu Konrad Mazowiecki nadał gród Dobrzyń z kilkumilowym obszarem ziemi. Papież zakon ten, zw. Zakonem Braci Dobrzyńskich lub Rycerzy Chrystusowych, zatwierdził w r. 1228, a ziemię między Wisłą a Niemnem podzielił na 4 diecezje; 2 części przypadły Zakonowi, jedna biskupowi. Chr. nie uznał tego podziału, popadł w zatarg z Zakonem, a wkońcu w niełaskę u papieża.

Chrystjanja, zob. Oslo.

Chrystologja (greck.), nauka o osobie Chrystusa i dziele przez niego dokonanem; zawiera dwa zasadnicze dogmaty wiary katol.: Wcielenie Syna Bożego i Odkupienie. Źródła tej nauki: Pismo św. i tradycja.

W świetle St. Testamentu Chrystus jest Mesjaszem, a On sam zowiąc się Synem Bożym,

Synem Dawida, Synem człowieczym, wyraźnie zaznacza Swe boskie pochodzenie i spełnienie na swej osobie zapowiedzi mesjańskich, zawartych w Psalmach i księgach prorockich St. Test. — Bogate szczegóły nauki chrystologicznej dorzuca nam teologja św. Pawła, zawarta w Jego listach (do Rzymian, Kolossan, Galatów, Żydów), oraz ewangelja św. Jana. Dla św. Pawła Chrystus jest Bogiem, podobnie, jak Jahwe w St. Test.; jest On Synem Boga, zrodzonym od wieków, obrazem Ojca, królem i panem świata. Śmierć Jezusa zniszczyła zupełnie panowanie grzechu, stała się źródłem usprawiedliwienia, wybawienia, oczyszczenia całkowitego z grzechów, uczyniła z tych, którzy wierzą w Chrysusa i pełnią Zakon przezeń głoszony, Synów Bożych i Dziedziców nieba. — Św. Jan omawia w swej Ewangelji prawdziwość Bóstwa Chrystusowego, współistotność z Ojcem co do natury, powszechność odkupienia.

W ciągu stuleci powstał szereg sprzecznych z dogmatami poglądów odnośnie do osoby Jezusa. W II. w. chrześcijanie nawróceni z żydostwa (ebjonici) uważają Chrystusa tylko za zwyczajnego człowieka, w którym dla Jego niezwykłych cnót zamieszkiwał duch niebieski, Chrystus. Inni znowu (modaliści), nie mogąc pogodzić ze sobą wiary w bóstwo Chrystusa z wiarą w jednego Boga, mimo wyraźnej nauki św. Jana o współistności Ojca i Syna, uznają w Bogu jedną tylko osobę, która o ile stworzyła świat nazywa się Ojcem, o ile zaś stała się człowiekiem, ma nazwę Syna, i tylko w inny sposób (modus, stąd nazwa) istnieje po Wcieleniu niż przedtem. — W IV. w. Arjusz, kapłan aleksandryjski, zaprzeczył bóstwa Chrystusowi, a spór, który ciągnął się szereg lat, zakończony został orzeczeniem Soboru Nicejskiego 325 i Konstantynopolitańskiego 381, które stwierdziły boskość Osoby Syna Bożego, zrodzonego od wieków z Ojca, współistotnego Ojcu. Błędy Nestorjusza i Eutychesa (nestorjanizm i monofizytyzm), odnośnie do Wcielenia i połączenia dwu natur w Chrystusie, Boskiej i ludzkiej, potępione na Soborach efeskim 431 i Chalcedońskim 451, spowodowały określenie dogmatyczne o 2 naturach, Boskiej i ludzkiej, w Chrystusie, połączonych z sobą w jednej osobie Syna Bożego.

Co do drugiego dogmatu wchodzącego w zakres Chrystologji, t. j. Odkupienia, zaznaczyć należy, że nauka św. Anzelma z Canterbury o zadośćuczynieniu (Satisfactio), św. Tomasza z Akwinu i całego zastępu wybitnych uczonych scholastyków, postawiła ten dogmat we właściwem świetle. — Nauka protestancka ze swą zasadą: Sola fides iustificat, t. zn. sama wiara (bez uczynków) usprawiedliwia, wypaczyła pojęcie chrześcijańskie usprawiedliwienia. — Racjonaliści i krytycy liberalni odróżniają znowu Jezusa, jako człowieka, od tego za co Go uważają św. Paweł i św. Jan, oraz nauka kościoła katolickiego.

Chrystus (greck. chrestos, odpowiada hebrajskiemu messias — namaszczony), imię należne par excellence Jezusowi, mocą Jego władzy i posłannictwa.

Chrystus w dziełach sztuki, ob. ikonografja.

Chrystusa Order, odznaczenie portugalskie, papieskie i brazylijskie, powstałe po przeniesieniu przez króla portugalskiego Dionizjusza dóbr i statutów zakonu Templarjuszy, na nowozałożony zakon „Rycerzy Chrystusa“, 1319 zatwierdzony przez papieża, 1550 połączony z koroną, 1789 sekularyzowany. Już przy zatwierdzeniu zastrzegła sobie stolica apostolska prawo nadawania tego orderu także od siebie. W Portugalji Ch. o. obejmował ostatnio 3 klasy i 2 różne formy dla zasług obywatelskich i wojskowych; od czasu zmiany ustroju w 1910 zniesiony. Z Portugalji dostał się do Brazylji, gdzie istniał do r. 1890. — Papieski Ch. o. ma tylko jedną klasę, zachował dawny kształt czerwonego krzyża, o szerokich brzegach, nakrytego białym krzyżem łacińskim; noszony na szyi, na czerwonej wstędze, z przynależną do niego srebrną gwiazdą.

Chrystusowy monogram, skrót imienia Chrystusowego. W czasach najdawniejszych krzyż ukośny (albo X, greck. chi), albo zestawienie obu greckich początkowych głosek imienia: X (Ch) i P (R) w ten sposób, że P jest wstawione w środek stojącego lub leżącego krzyża. Z ostatnią formą jest spokrewniony krzyż z uchem (klucz nilowy, znak życia), którego egipscy chrześcijanie używali zamiast krzyża. Już wcześnie dołączono do tego znaku A i Ω (A i O), później wieniec oliwny lub gołębicę. Obok tych najdawniejszych znaków ukazują się z początkiem XII. w. głoski X C i X P C albo X P S, t. zn. obie pierwsze i ostatnia głoska słowa Chrystus i podobny skrót imienia Jezus: I H i J H C, I H S. Ostatni monogram nabrał przy końcu średniowiecza wielkiego znaczenia i stał się odznaką zakonną Jezuitów.

Chryzarobina, (Ararobina, proszek Goa albo Bahia), $C_{15}H_{12}O_3$, oczyszczona masa z pni drzewa Araroba (Andira arraroba). Jest to żółty, krystaliczny proszek, pod względem chemicznym zbliżony do antrachinonu, który w roztworach alkalicznych, a także w organizmie, łatwo utlenia się na kwas chryzofanowy. Chr. działa silnie drażniąco na skórę i błony śluzowe; używa się jej zewnętrznie przy chorobach skóry, mianowicie łuszczycy, figówce i cierpieniach pasorzytniczych.

Chryzoberyl, minerał, glinian berylu $BeAl_2O_4$, występuje w słupkowatych lub tabliczkowatych rombowych kryształach w granitach, pegmatytach oraz w łupkach krystalicznych. Tw. 8.5. C. wł. 3,7—3,8. Wskutek wysokiego współczynnika załamania ma chryzoberyl silny połysk. Barwa chryzoberylu jest bardzo rozmaita. Żółtawo-zielonawe odmiany noszą nazwę „wschodniego chryzolitu“, z odcieniem niebieskawym „cymofanu“ lub wschodniego względnie cejlońskiego „kociego oka“. Szmaragdowo-zielona odmiana, w świetle przechodzącem natomiast krwisto lub rubinowo czerwona jest cenionym kamieniem szlachetnym, znanym pod nazwą aleksandrytu.

Chryzofanowy kwas, ciało krystaliczne, złocisto-żółte, rozpuszczalne w alkaljach. Występuje w liściach i korzeniach szczawiu, w liściach senesu.

Chryzografja, sztuka malowania złotem, uprawiana przez malarzy bizantyńskich i t. zw. iluminatorów średniowiecznych, którzy zdobili minjaturami i inicjałami księgi kościelne, pisane ręcznie na pergaminie.

Chryzolit, minerał, szlachetna odmiana oliwinu, bezbarwna lub barwy żółtawo-zielonawej; nazwą wschodniego chryzolitu oznaczane są zielone granaty, wezuwjany, chryzoberyle, a także żółtawo-zielonawe korundy; cejloński chryzolit jest odmianą turmalinu; saski chryzolit — topaz.

Chryzopraz (zielony chalcedon), minerał, zielona (od wodorotlenku niklu) odmiana chalcedonu używana jako kamień półszlachetny. Na świetle i pod wpływem ciepła blednie, tracąc swą barwę, która powraca pd działaniem gorącego roztworu azotanu niklu.

Chryzostomos (grec. złotousty), 1. św. Jan, biskup i doktor kościoła, jeden z 4 wielkich doktorów Kościoła Wschodniego, ogłoszony 1908 przez Piusa X. patronem kaznodziejów. * 347 w Antiochji, † w Komana 407. 398 jako patrjarcha konstantynopolitański, ściąga na siebie gniew cesarzowej Eudoksji i idzie na wygnanie. Porywający mowca (stąd złotousty), pozostawił po sobie szereg homilij i kazań, osnutych na tle ewangelji, listów oraz pism, z których „O kapłaństwie" należy do prawdziwych klejnotów piśmiennictwa kościelnego.

2. mowca grecki, ob. Dion Chryzostomos.

Chrzan, ob. Cochlearia.

Chrzanowska Anna Dorota, z domu de Frezen, zasłynęła w r. 1675 bohaterską obroną oblęganej przez Turków Trembowli, której dowódcą był jej mąż Jan Samuel.

Chrzanowski Wojciech, generał polski, * 1788, † 1861, brał udział w kampanjach 1812 i 1813 r., jako kapitan rosyjski w wojnie z Turkami 1829. W powstaniu 1831 szef sztabu, okazał się jednym z najzdolniejszych dowódców. Później działał na emigracji w służbie Hotelu Lambert, używany zwłaszcza do misyj wojskowo-dyplomatycznych na Wschodzie. W r. 1849 zreorganizował armję sardyńską i dowodził nią w nieszczęśliwej kampanji przeciw Austrjakom.

Chrzanowski Ignacy, * 1866, wybitny historyk literatury polskiej, profesor U. J. w Krakowie, odznaczający się wybornym stylem jako pisarz i mówca. Główne dzieła, oddzielnie wydane: „Marcin Bielski" (1906), „Historja literatury niepodległej Polski" (1908), „O kazaniach sejmowych Skargi" (1912), „O komedjach Aleksandra Fredry" (1917), „Z epoki romantyzmu" (1918), „Wśród zagadnień, książek i ludzi" (1922), studja o Sienkiewiczu, dziełach Słowackiego, o Krasińskim i i. W latach 1899—1901 redagował warszawski miesięcznik „Ateneum"; współpracuje w wielu pismach.

Chrzanowski Bernard, wybitny współczesny działacz polityczny i kulturalno-oświatowy dzielnicy wielkopolskiej, jako organizator życia polskiego nad Bałtykiem nazywany „Chałubińskim polskiego wybrzeża". Z oddzielnie wydanych prac publicystycznych najważniejsze: „Na kaszubskim brzegu" (1910), „Z wybrzeża i o wybrzeżu" (1917).

Chrzanów, miasto powiatowe w wojew. Krakowskiem, nad rz. Chechłem z 13.174 mieszk. Węzeł kolejowy i centrum przemysłowe (fabryka parowozów, cegielnie, garbarnia, fabryki papy i likierów). W pobliżu kopalnie galmanu, ołowiu i cynku, a pozatem jest C. ośrodkiem węglowego zagłębia Chrzanowskiego (pow. C. i Oświęcim), łączącego się bezpośrednio z zagłębiem Górnośląskiem i Dąbrowskiem. Powiat C. ma 722 km.^{2} i 116.668 mieszk. (161 na 1 km.^{2}.

Chrząstka (łac. cartilago), tkanka zwierzęca podstawowa, stała, dająca się krajać, elastyczna i giętka, barwy od niebieskawej do żółtej, zawiera 66% wody, przy suszeniu kurczy się na masę podobną do rogu, pęcznieje w wodzie, opiera się długo gniciu. Przy dłuższem gotowaniu rozpuszcza się na klej chrząstkowy (chondryna), zawierający pewną ilość soli. W popiele znajduje się węglan i siarczan sodu. Ch. składa się z kulistych komórek chrząstkowych, rozmieszczonych wśród substancji podstawowej, międzykomórkowej. Zależnie od własności tej ostatniej rozróżnia się rozmaite rodzaje tkanki chrząstnej: 1) ch. s z k l i s t a, in. hyalinowa, biało niebieska, o substancji międzykomórkowej jednorodnej, bez widocznych włókien, w ustroju ludzkim b. często spotykana n. p. chrząstki stawowe, żebrowe i t. d. 2) ch. w ł ó k n i s t a, żółtawa, o substancji międzykomórkowej włóknistej, dająca przy gotowaniu nie chondrynę, a zwykły klej; w organizmie z tej tkanki zbudowane są więzadła międzykręgowe, 3) ch. e l a s t y c z n a, w której substancja międzykomórkowa zawiera b. delikatne włókienka elastyczne, gęsto przeplatające się, b. miękka, występująca w małżowinie usznej, w nagłośni i niektórych chrząstkach krtani jak n. p. chrząstki nalewkowe i Santorini.

Naczyń krwionośnych ch. nie posiadają, a odżywiają się przez płyn limfatyczny, przechodzący od strony ochrzęstnej, perichondrium, silnie włóknistej, bogatej w naczynia błony otaczającej chrząstkę. Ch. szklista ma skłonność do wapnienia i kostnienia w wieku starszym i po procesach zapalnych, połączonych z zaburzeniem odżywiania chrząstki. — Zranienia chrząstki zachowują się jak zranienia kości (p. kości zranienia). Oderwane drobne cząstki chrząstki stawowej mogą wywołać powstanie wolnych ciał stawowych, t. zw. myszki stawowej (p. stawów choroby). — U bezkręgowców ch. spotyka się tylko u mątw, głównie jako osłonę mózgu, i w skorupie niektórych ślimaków. — Wzrost tkanki odbywa się w 2 kierunkach, od komórek i od ochrzęstnej. — U zarodka większa część późniejszego kośćca zawiązuje się jako chrząstka.

Chrząszcze (Coleoptera), rząd owadów. Narzędzia pyszczkowe gryzące, skrzydła przednie wykształcone jako rogowate pokrywy (elythry), osłaniające drugą parę skrzydeł błoniastych, ruchomy protorax, przeobrażenie zupełne, czę-

sty dymorfizm płci. Skrzydła pierwszej pary mogą być bardzo krótkie, lub też jako pokrywa osłaniają tylną część ciała. Druga para skrzydeł może być uwsteczniona, rzadziej zanikła. Nogi wykształcone w związku ze sposobem życia: przednie jako grzebne, tylne do skakania, najczęściej doskonale przystosowane do biegania. Ilość członków nogi waha się między 3 a 5. Larwy żyjące w drewnie są zwykle bezbarwne, ślepe i pozbawione odnóży, w przeciwieństwie do żyjących wolno. Ch. dzielimy na podrzędy: 1) Adephaga z najważniejszemi rodzinami: Carabidae, Dytiscidae, Gyrinidae i 2) Polyphaga z rodzinami: Staphylinoidea, Silphidae, Histeridae, Cantharidae, Cleridae, Elateridae, Buprestidae, Anobiidae, Hydrophilidae, Coccinellidae, Meloidae, Tenebrionidae, Cerambycidae, Chrysomelidae, Curculionidae, Spidae, Lamellicornia, Scarabaeidae.

Chrząszczewski Antoni, pamiętnikarz, (1770—1881), żył głównie na Ukrainie. Wspomnienia jego (przechowywane wraz z innemi rękopisami tegoż autora w Kórniku), częściowo ogłoszone przez Kraszewskiego (w dodatkach do „Pamiętników" Ochockiego, 1857), rzucają sporo ciekawego światła na dzieje kresów wschodnich i rodu Potockich u schyłku XVIII. i w początkach XIX. w.

Chrzciciel Jan święty, syn Zacharjasza i Elżbiety, uświęcony w łonie matki i wybrany przez Boga na poprzednika Jezusa Chrystusa, udaje się na pustynię w młodym wieku, gdzie pędzi życie surowe i umartwione. Głosi nadchodzące Królestwo Boże, przygotowuje rzesze na przyjście Mesjasza, nawołując do pokuty; chrzci (stąd chrzciciel) w Jordanie chrztem na znak pokuty, udziela chrztu w wodach Jordanu Jezusowi Chrystusowi, umiera śmiercią męczeńską, ścięty na rozkaz Heroda, którego rozwiązłe życie piętnował.

Chrzczonowicz, 1. Jan, polski malarz i rytownik, * 1792, † 1833, uczeń Rustena w Wilnie i Saundersa. Kolekcja jego akwafort znajdowała się w Puławach, później w Medyce; w skład jej wchodziły głównie portrety i krajobrazy.

2. Józef, rytownik, brat Jana, od r. 1820 profesor w Mołodecznie. Często mylono dzieła obu braci. Jego są tylko: winjeta z widokiem Aten 1817, grobowiec R. Korsaka 1817, alfabet polski i rosyjski utworzony z rąk, rytowany według C. M. Anselma i herb Litwy.

Chrzest, według religji rz.-kat. pierwszy i najpotrzebniejszy sakrament, który przez wodę i słowo boskie oczyszcza człowieka od grzechu pierworodnego i wszystkich grzechów przed chrztem popełnionych, odradza go i uświęca w Jezusie Chrystusie, wyciska na duszy znamię niezatarte chrześcijanina. Chrztu udzielić może w nagłym wypadku każdy człowiek; by jednak chrzest był ważny musi mieć udzielający chrztu zamiar rzeczywiście ochrzcić, czyli spełnić to, co spełnia kościół, następnie polać wodą naturalną głowę tej osoby, którą chrzci, a polewając wymawiać równocześnie słowa: „Ja ciebie chrzczę w imię Ojca i Syna i Ducha Św.".

W pierwszych wiekach kościoła chrztu udzielano przez trzykrotne zanurzenie; chorych zaś, lub gdy zanurzenie nie było możliwe, chrzczono przez polanie. Od r. ok. 200 do sakramentalnego aktu zaczęto dodawać różne ceremonje: znaczenie krzyżem, podawanie soli, wyznanie wiary św. etc. W kościołach wschodnich udziela się jeszcze i dzisiaj chrztu przez zanurzenie.

Chrześcijańska demokracja, stronnictwo polityczne, zmierzające do rozwiązania kwestji społecznej na gruncie nauki kościoła katolic. Podstawą jej ideologji jest encyklika papieża Leona XIII. „Rerum novarum" z r. 1891. Pierwszym działaczem wśród mas ludowych w duchu ch. d. był Ks. Stanisław Stojałowski w Galicji. Ruch ten rozwinął się również w Kongresówce, zwłaszcza zaś w byłym zaborze pruskim, gdzie patronowali mu wybitni duchowni, działający na polu gospodarczem (ks. Wawrzyniak, ks. Adamski). W Polsce niepodległej była ch. d. (zwana w skróc. chadecją) jednem z silniejszych stronnictw w pierwszym i drugim sejmie (ok. 40 posłów), przy wyborach 1928 poniosła porażkę. Główni przywódcy: posłowie Chaciński, Gdyk i Korfanty.

Chrześcijaństwo (Chrystjanizm), którego twórcą jest Jezus Chrystus, Bóg-Człowiek, jest religją zasadniczo różną od innych religij, zarówno co do osoby założyciela, jak i nauki dogmatyczno-moralnej. — U narodu izraelskiego istniała wiara, że Opatrzność Boża oddzieliła go od innych ludów, aby wśród niego zachować wiarę w jednego Boga i pogłębić jej znajomość przez Objawienie. Idea przyobiecanego Mesjasza z biegiem czasu coraz silniejsze zapuszczała korzenie wśród ludu wybranego, tak, iż za ukazaniem się Chrystusa wielka część narodu rozpoznała w Nim od tylu wieków zapowiadanego Mesjasza. Jego nauka i podwaliny przyszłego Kościoła nie stawały w przeciwieństwie do przeszłości, ale były wypełnieniem i udoskonaleniem Starego Zakonu. Z drugiej strony starożytny świat pogański, który w ciągu swego wielowiekowego istnienia osiągnął wielkie rezultaty w zakresie nauki, sztuki, i państwowości, zupełnie podupadł, a nawet rzec można, zbankrutował w dziedzinie religijno-obyczajowej. Zagmęło pojęcie o jedynym Bogu, człowiek zniżył się aż do okazywania czci boskiej stworzeniom, a miłości , umartwienia, świętej namiętności, poganizm nie rozumiał; nic też dziwnego, że na takim gruncie szeroką rzeką rozlało się zepsucie obyczajów. W takich warunkach pojawia się Jezus Chrystus i głosi ewangelję miłości. Wbrew oczekiwaniom Żydów nie przychodzi jako Mesjasz, wskrzesiciel państwa żydowskiego: odbudowa, której dokonuje, sięga do dusz ludzkich przez odkupienie tychże, by następnie, przy pomocy łaski Bożej, w świetle zasad głoszonych przez Jezusa, doszły do zjednoczenia się z Bogiem. Istota religji Chrystusowej leży w nawiązaniu jak najściślejszych stosunków między ludzkością a Bogiem; jej prawem fundamentalnem jest prawo miłości.

2 czynniki zewnętrzne pchnęły chrystjanizm na tory apostolskiej misji światowej powszechnej, wytkniętej przez Jezusa, oraz pozwoliły mu

Chrząszcze (2).

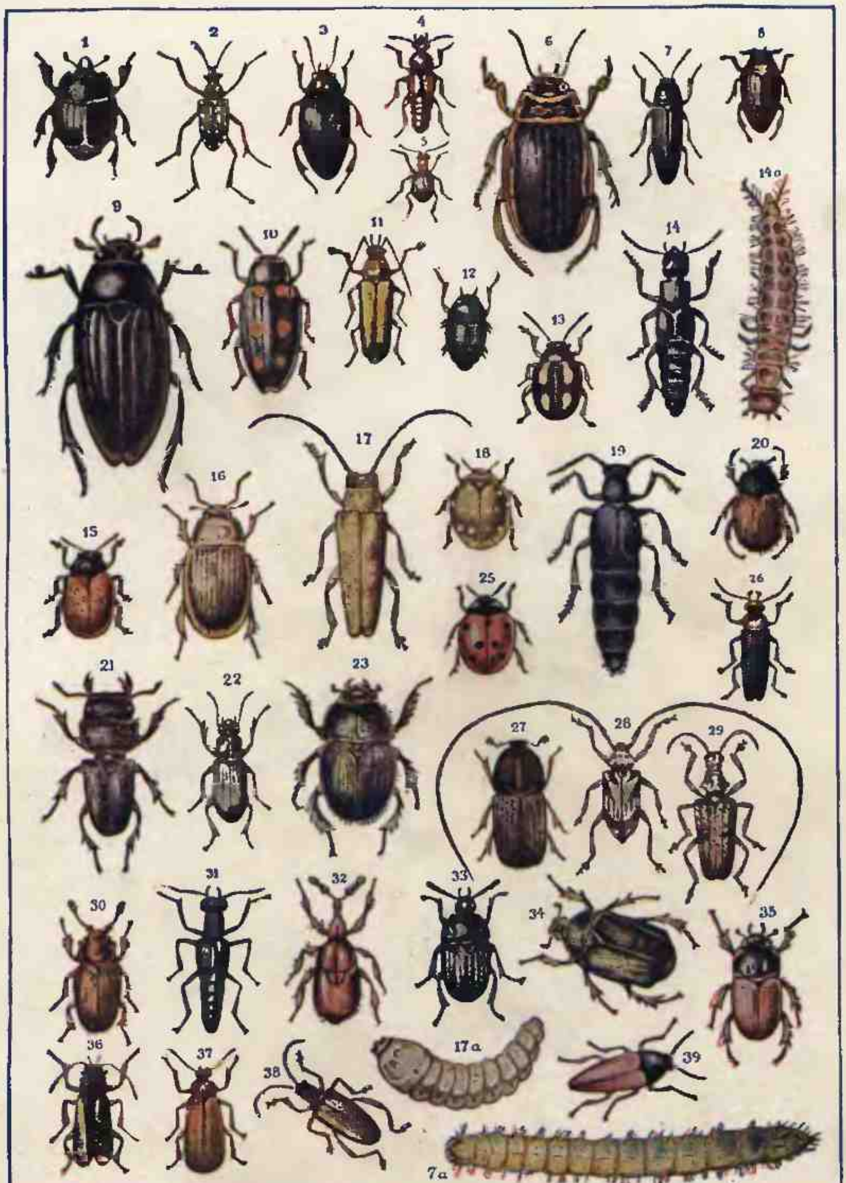

1. Gnilik 1 x pow. 2. Trzyszcz plamiec 2 *mm* pomn. 3. Pływak 1 x pow. 4. Kusak 1 x pow. 5. Bombardjer 2 *mm* pomn. 6. Pływak żółtobrzeżek 8 *mm* pomn. 7. Sprężyk $\frac{1}{2}$ *cm* pomn. 8. Mokrowinek 2 x pow. 9. Kałużnica 1 *cm* pomn. 10. Bogatek 1 x pow. 11. Kłopotek 9 *mm* pow. 12. Krętak $6\frac{1}{2}$ *mm* pow. 13. Muszennica 8 x pow. 14. Kusak cezarek 8 *mm* pomn. 14. *a)* Larwa $1\frac{3}{4}$ *cm* pow. 15. Rynnica osikowa 9 *mm* pow. 16. Wodnik 3 x pow. 17. Rzemlik 6 *mm* pomn. 17. *a)* Larwa 1 *cm* pomn. 18. Biedronka ***(Coccinella ocellata)*** $7\frac{1}{2}$ *mm* pow. 19. Oleica $8\frac{1}{2}$ *mm* pomn. 20. Listnik 1 x pow. 21. Ciołek 6 *mm* pomn. 22. Lesz 4 *mm* pomn. 23. Żuk gnojak $\frac{1}{2}$ cm pomn. 25. Biedronka $6\frac{1}{2}$ *mm* pow. 26. Omomiłek 4 *mm* pomn. 27. Kornik drukarz $2\frac{1}{2}$ x pow. 28. Tycz cieśla 4 *mm* pomn. 29. Paśnik $\frac{1}{2}$ *cm* pomn. 30. Zmróżka 5 x pow. 31. Kusak $3\frac{1}{2}$ X pow. 32. Rozrożek 7 x pow. 33. Tokas $\frac{3}{4}$ x pow. 34. Kruszczyca złotawka 6 *mm* pomn. 35. Pług 2 x pow. 36. Bęblik 2 x pow. 37. Ogniczek 4 *mm* pomn. 38. Allecula morio $1\frac{1}{2}$ X pow. 39. Sprężyk sosnowy 6 *mm* pow.

przejść próbę ogniową wśród ówczesnych stosunków religijnych. Jednym z nich, to prześladowania ruchu chrześcijańskiego ze strony ortodoksyjnego żydostwa palestyńskiego, drugim, działalność św. Pawła, który zrozumiawszy najlepiej charakter uniwersalny nauki Chrystusowej, zrywa śmiało z mozaizmem i umacnia podwaliny pod budowanie powszechnego kościoła. Zewnętrzne warunki, w jakich się znajdowało państwo rzymskie nader ułatwiały ewangelizację ludów. Cały niemal świat znany podówczas podlegał rzymskiemu panowaniu, zapewniającemu, dzięki rozwiniętej sieci dróg, łatwość komunikacji. Czasy powszechnego pokoju, świetny rozwój gospodarczy, a upadek religijno-moralny, bankructwo rozmaitych systemów filozoficznych, zupełny materjalizm w pojęciu rodzinnem i państwowem, niezdrowe stosunki społeczne, wywołujące groźne fermenty międzyklasowe, ogólna wiara w bliskość zmian i powszechne oczekiwanie kogoś, ktoby rodzaj ludzki podźwignął i na nowe wprowadził tory: oto cechy charakteryzujące tę epokę. Chrystjanizm głoszący nieznane dotąd hasła: równości wszystkich wobec Boga, braterstwa opartego na prawdziwej miłości bliźniego, rozwiązujący najważniejsze zagadnienia dręczące duszę ludzką, jak życie przyszłe, kwestję szczęścia, normujący sprawy rodzin, społeczeństw i narodów, znalazł posłuch wśród wszystkich warstw społecznych. — Ponadto właściwości asymilacyjne nowej religji ułatwiły jej przez wchłonięcie filozofji, prawodawstwa, sztuki, urządzeń społecznych, zwłaszcza w okresie Ojców kościoła, a potem w średniowieczu, skrystalizowanie doktryny teologicznej, zwłaszcza przez uzasadnienie rozumowe prawd wiary i zapewniły jej powodzenie w misji kulturalnej, która, wraz z ewangelizacją, uczyniła naukę Chrystusa najważniejszym członem w gmachu nowoczesnej cywilizacji ludzkości.

Chrzypskie jezioro, w pow. Międzychód (wojew. Poznańskie), o powierzchni 323 ha, głębokie do 14 m.

Chubut, terytorjum w płd. Argentynie (Patagonja) z 241.966 km.² i 27.722 mieszk., graniczy na zach. z Chile. Sucha, pokryta gruzem kraina płytowa, o charakterze stepowym, opada terasami ku poszarpanym wybrzeżom Atlantyku i jest pocięta głębokiemi, trawiastemi dolinami. Główna rzeka, Rio C. wytryska na płd. od jez. Nahuelhuapi, w dolnym biegu jest żeglowna. Małe rzeki kończą się w kotlinach u podnóża Andów. Klimat umiarkowany, suchy, odznacza się zimnemi wichrami i chłodnemi zimami. Ludność trudni się głównie chowem bydła. Nieopodal wybrzeży, koło Comodoro Rivadavia odkryto pola naftowe. Stolica Rawson, licząca zgórą 7.000 mieszk., została założona przez Anglików.

Chucrasia A. Juss., z rodziny Meliaceae z jednym gatunkiem Ch. Tabularis A. Juss., rośnie w Indjach, dostarcza cennego drewna na meble.

Chudziński Teofil, polski badacz i twórca antropologji części miękkich. * w Grodnie w r. 1842, † 1897 w Paryżu; poświęca się naukom przyrodniczym. W r. 1863 bierze czynny udział w powstaniu, po upadku którego emigruje do Francji, gdzie poświęca się studjom lekarskim. W 1869 r. uzyskuje miejsce eksterna przy prof. Broca. W 1870 r. zostaje lekarzem pomocniczym przy szpitalu w Jardin des Plantes, a po wojnie francusko-niemieckiej poświęca się zupełnie anatomji porównawczej i antropologji. Wkrótce zostaje preparatorem przy Muzeum Broca, które to stanowisko zajmuje już prawie do końca życia. Dzięki poparciu Broca zostaje też kustoszem zbiorów Szkoły antropologicznej i oddaje się całkowicie pracy naukowej i muzealnej. Ostatnie lata życia spędza w niedostatku. Ogłosił szereg prac z zakresu anatomji porównawczej i antropologji, zwłaszcza części miękkich. Ważniejsze: Anatomja porównawcza zwojów mózgowych (Anatomie comparée des circonvolutions cérébrales) (Paris 1878—1882 2 części); Contributions à l'étude des variations musculaires dans les races humaines (1882, Paris); Quelques notes sur la splanchnologie des races humaines (1887); Observations sur les variations musculaires dans les races humaines (Mém. posthume) (1898).

Chulm, kraina w płn. Afganistanie, przecięta rzeką C., która wypływa w górach Hindukusz i zdąża ku Amu Darji, jednak jej nie osiąga. Na miejsce podupadłego C. został stolicą Taszkurgan z ok. 30.000 mieszk., głównie Uzbeków. Uprawa owoców i kwiatów, żywy handel. Do 1850 tworzył C. niezawisły chanat.

Chun Karol, (1852—1914), niemiecki zoolog, pracował głównie nad zwierzętami morskiemi. Brał udział w ekspedycji na „Valdivii".

Chuppah (hebr.), baldachim przy weselach żydowskich. Ch. i Kidduszin (por.), ślub rytualny.

Chuquet Arthur Maxime, historyk francuski, (* 1853), profesor Collège de France, autor obszernych prac z dziejów Wielkiej Rewolucji („Les guerres de la Révolution", 1886—96, 11 t., „La jeunesse de Napoléon", 1897—9, 3 t.), studjów poświęconych literaturze niemieckiej i i.

Chuquicamata, kopalnie miedzi w prow. Antofagasta (Chile), z ok. 8.000 mieszk. Jeden z największych okręgów górniczo-hutniczych płd. Ameryki.

Chuquisaca, depart. w republ. Boliwji, rozciągający się od wsch. Kordyljerów przez Chaco aż do rz. Paragwaj i obejmujący na zach. wysoko położone, lecz zdrowe i gęsto zasiedlone obszary górskie, a na wsch. gorące i niezdrowe niziny, zamieszkałe słabo, głównie przez Indjan. Departament ma 68.420 km.² i 333.226 mieszk., stolicą jego jest Sucre.

Chur, główna osada w grupie oaz Biabanak, ważny jako węzeł komunikacyjny, w płd. Chorasanie (Persja). Liczy ok. 2.000 perskich i arabskich mieszk.

Chur, (włoskie Coira, franc. Coire), stolica kantonu Graubünden (Szwajcarja), powyżej ujścia rz. Plessur do Renu, ważny węzeł kolejowy i punkt wyjścia dróg: Splügeńskiej i Julijskiej z 15.738 mieszk. Miasto posiada starą katedrę (częścią z VIII. w.) z obrazami Dürera i Holbeina, piękny pałac biskupi, muzeum retyckie

i bibljotekę kantonalną. Ruchliwy ośrodek turystyczny i handlowy. Miasto jest pochodzenia rzymskiego (Curia Raetorum).

Churchill (English River, indyj. — Missinippi), rzeka w płn. Ameryce, 1.800 km. długa, z dorzeczem o powierzchni 410.000 km.², wypływa jako rzeka Bobrów we wsch. części kanadyjskiej prow. Alberta, tworzy wiele jezior i wodospadów i uchodzi koło portu Port C. (założ. 1668) do zatoki Hudsońskiej. Jest główną arterją komunikacyjną dla handlu futrami.

Churchill, 1. Charles, satyryk angielski, (1731—1764), jeden z najbardziej poczytnych poetów swego czasu, autor satyr „Rosciad" (1761, przeciwko aktorom) i „Prophecy of Famine" (1763 wydrwienie Szkotów, a zwłaszcza ministra Bute). Ostra w osobistych wycieczkach, blada natomiast w atakowaniu spraw ogólniejszej natury satyra jego pozbawiona jest trwalszej wartości.

2. Randolph Henry Spencer, lord, bryt. mąż stanu, * 1849, † 1895, 1874 konserwatywny członek Izby Gmin, usiłował zreformować stronnictwo konserwatywne przez włączenie do jego programu powszechnego głosowania i reform socjalnych; 1885—6 był Ch. sekretarzem stanu dla Irlandji, 1886 kanclerz skarbu, oszczędnościami swojemi na wojsku i flocie wywołał opozycję.

3. William, amerykański lingwista i etnolog, * r. 1859, początkowo urzędnik kolonjalny na Samoa, poświęca się później studjom etnologicznym, specjalnie lingwistyce porównawczej. Prace: „The Polynesian Wandering" (1910), „Easter Island" (1912); z Finley'em: „Subanu: Studies of a Sub-Visayan Mountain Folts of Mindano" (1913).

4. Winston, pisarz północno-amerykański, (* 1871), przenikliwy znawca psychiki amerykańskiego ludu i obserwator wybryków demokracji („The Crisis", 1901, „Mr. Crewe's Career", 1908 i i.).

5. Winston Leonard Spencer, syn Ch. 2., * 1874, 1900 konserwatywny, 1906 liberalny członek Izby Gmin, 1911—15 pierwszy lord admiralicji, w czasie wojny światowej reprezentował ostry kierunek przeciw Niemcom, 1917—18 minister amunicji, 1918—21 minister wojny, 1924 wrócił do obozu konserwatywnego, 1924—29 kanclerz skarbu w gabinecie Baldwina.

Churfirsten, dzikie pasmo górskie w grupie Säntis, w kantonie St. Gallen (Szwajcarja), na płn. od jez. Walen. Najwyższym szczytem jest Hinterruck (2.309 m.). Na obszarze górskim mają swoje schronisko kozice.

Chusistan (Arabistan, staroż. Susiana), prowincja w zach. Persji. Na zach. płaski kraj napływowy, na wiosnę zabagniony, w lecie wysuszony, coraz bardziej jednak zdobywany przez człowieka, we wsch. części wypełniony górami Zagros, odwiedzanemi przez luryjskich koczowników. U zach. stoków gór Zagros znajdują się wydajne pola naftowe koło Szuszter, połączone naftociągami z wybrzeżem morza. Na sztucznie nawadnianych terenach udają się doskonale zboża, owoce, mak, tytoń i indygo. Ludność składa się z murzynów, Arabów, Lurów, Bachtyjarów. Najważniejszemi miastami są Szuszter i port rzeczny Muhammera.

Chutbe (arab., „przemowa, mowa"), kazanie piątkowe w czasie nabożeństwa muzułmańskiego, wygłaszane przez kaznodzieję (chatib) z kazalnicy (minbar), z reguły tylko w wielkich meczetach (dżami), dzieli się na chutbet-ul-wa'z (kazanie, napomnienie) i chutbet-ul-na't (mowę pochwalną). Znaczenie polityczne ma wymienianie panującego podczas modlitwy z kazalnicy.

Chutor (rosyj.), zagroda chłopska.

Chutuktu (Hutuktu), por. lamaizm.

Chwalewik Edward, autor dwutomowych „Zbiorów polskich" (1926—27), przewodnika po polskich bibljotekach, muzeach, oraz archiwach publicznych i prywatnych.

Chwalimiacy, nazwa miejscowa ludności pow. babimojskiego (Śląsk).

Chwałyńsk, miasto powiatowe w gub. Saratów (wsch. Rosja), nad rz. Wołgą z 19.543 mieszk. Handel zbożem, owocami, solą i rybołówstwo.

Chwolson Daniel, orjentalista pochodzenia żydowskiego, * 1820 w Wilnie, † 1911 w Petersburgu, gdzie przeszedł w 1855 na wiarę chrześcijańską, profesor uniwersytetu, a od 1858 Akademji duchownej, napisał „Sabierowie i Sabizm" (1856, 2 t.) i i. oraz opublikował hebrajskie i syryjskie napisy.

Chwytniki (rhizoidy), występują u mchów i przedrośli paproci, zastępując korzenie. Są to albo jednokomórkowe włoski u podstawy, oddzielone ścianą poprzeczną, lub też wielokomórkowe nitki, które zaopatrują roślinę w wodę oraz sole pokarmowe, i utwierdzają ją w ziemi.

Chybiński Adolf, * 1880 w Krakowie, historyk muzyki, wykształcony w uniwersytecie w Monachjum (Sandberger, Kroyer). Dysertacja doktorska: „Beiträge zur Geschichte des Taktschlagens", liczne rozprawy z dziejów muzyki polskiej: „Bogurodzica" 1907, „Stosunek muzyki pol. do zach." 1908, „Materjały do Kapeli Rorantystów" (2 części), „Tabulatura lutniowa Jana z Lublina 1540 r." i artykuły, rozsiane po czasopismach. Od r. 1912 jest Ch. prof. uniwers. we Lwowie, nadto redaktorem „Kwartalnika Muzycznego" (1928).

Chylewski Michał, malarz polski, * 1787 w Szczurowicach, † 1848 w Kaliszu, malował w młodości minjatury portretowe o doskonale chwytanem podobieństwie.

Chyliński Andrzej, Franciszkanin, kompozytor, wydał w r. 1634 „Canones XVI." w Antwerpji (B. Morette).

Chylothorax (greck.), wylew chylus do jamy opłucnowej, powstały najczęściej wskutek zranienia przewodu piersiowego.

Chyluria (greck.), tylko w okolicach podzwrotnikowych zachodzący stan chorobowy, zwykle kończący się śmiercią, w którym chylus, treść naczyń limfatycznych z zawartością tłuszczu od 0,1—0,5% znajduje się w moczu, który przez to przybiera wygląd rozcieńczonego mleka. Przyczyną jest pasorzyt Filaria Bancrofti, usadawiający się w naczyniach limfatycznych i zamykający ich światło, przez co przychodzi

do przepełnienia naczyń i do pękania ścian, przyczem treść naczyń dostaje się do moczu.

Chylus, gr. mleczko, treść naczyń limf., jelita i kreski oraz przewodu piersiowego. Gdy przewód pokarmowy jest pusty, ch. nie różni się od limfy; w czasie trawienia limfa obfituje w materjały odżywcze, w szczególności w tłuszcz zawieszony w limfie w postaci kuleczek, które nadają jej zabarwienie białawe (p. limfa).

Chymificatio, proces tworzenia się miazgi pokarmowej w żołądku (p. chymus).

Chymozyna, podpuszczka, ferment znajdujący się w soku żołądkowym, strącający kazeinę przy niższem stężeniu jonów wodorowych niż pepsyna.

Chymus (gr.), miazga pokarmowa powstała przez działanie soków trawiennych żołądka, opuszczająca żołądek, by przejść do dalszej części traktu pokarmowego.

Chyrów, miasteczko w pow. St. Sambor (wojew. Lwowskie), nad rz. Strwiążem, węzeł kolejowy z 2.654 mieszk. Posiada słynny zakład wychowawczy i gimnazjum OO. Jezuitów, oraz fabrykę wyrobów cementowych, rafinerje nafty, młyny i tartaki.

Chytridiales (Skoczki), rząd jednokomórkowych grzybów, należących do podklasy Phycomycetes. Pasorzytują na roślinach i zwierzętach wodnych, ponadto na roślinach lądowych, rzadko jako roztocze.

C. i. (łac.), cum infamia, z hańbą i wstydem.

Ciacona (włosk.), taniec, ob. chaconne.

Cialdini Enrico, ks. Gaety, generał włoski, * 1811, † 1892, walczył 1831 w państwie kościelnem, 1833 w Portugalji, 1835—41 w Hiszpanji, dowodził 1849 oddziałem ochotników pod Novarą, 1855 brygadą na Krymie, 1859 jako dowódca dywizji pod Palestro zdobył przejście przez Sesię. 18. IX. 1860 pobił wojska papieskie pod Castelfidardo, wziął Kapuę, Gaetę i cytadelę Messyny, zaco został księciem Gaety. 1866 nie wyróżnił się szczególnie, 1876—79 i 1880—81 był posłem w Paryżu.

Ciałka zieleni, ob. chlorofil.

Ciało (łac. Corpus), w geometrji część przestrzeni, ograniczona ze wszystkich stron. C. ma trzy wymiary. W przenośni nazywamy ciałami także utwory pojęciowe nieprzestrzenne: n. p. ciało liczbowe i t. d. C. w fizyce oznacza część przestrzeni, która oprócz geometrycznych, posiada także niektóre fizyczne własności, n. p. bezwładność, zdolność absorbcji, ściśliwość, rozszerzalność, sprężystość i t. p. Rozróżniamy 3 stany skupienia ciał: stały, ciekły lub gazowy. Ciecze i gazy nazywamy czasem płynami. Cechą c. stałego jest to, że może ono pozostać w równowadze pod wpływem jakichkolwiek stosownie dobranych ciśnień; płynów, że pozostają w równowadze tylko pod wpływem ciśnień normalnych. Przejście ze stanu ciekłego do gazowego odbywa się w sposób ciągły. W chemji dzielimy c. na proste (pierwiastki) i złożone.

Ciało czarne, odznacza się tem, że padającego nań promieniowania nie odbija, nie rozprasza, nie przepuszcza, lecz bez względu na długość fali tegoż całkowicie je pochłania. W zakresie widma widzialnego zbliżona bardzo do c. czarnego jest sadza i inne rodzaje czerni. W doświadczalnej fizyce c. czarnem nazywamy wnętrze naczynia o ścianach nieprzeźroczystych, o dowolnej, wysokiej czy niskiej, a stałej temperaturze ścian. We wnętrzu c. czarnego występuje w tym przypadku t. zw. promieniowanie zrównoważone. Można je badać, wypuszczając przez mały, odpowiednio zbudowany otwór. C. czarne służy do badań doświadczalnych nad prawami promieniowania i jako wzorzec do cechowania pyrometrów.

Ciampi, 1. Sebastiano, pisarz włoski, (1769—1847), ogłosił m. i. „Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze dell' Italia colla Russia, Polonia, etc." (1834—42, 3 t.).

2. Ignazio, pisarz włoski, (1824—1880). Z jego dzieł historycznych wymienić należy przedewszystkiem „La commedia italiana del Cinquecento" (1867).

Ciampoli Domenico, pisarz włoski, (* 1855), w powieściach swych i nowelach kreśli życie ludu w górach Włoch południowych, zajmując się przytem żywo literaturami słowiańskiemi („Studi slavi", „Letterature slave", 1889—90, 2 t.).

Ciąg, pojęcie, posiadające w matematyce bardzo doniosłe znaczenie. Mówimy, że mamy określony ciąg nieskończony, jeżeli każdej liczbie naturalnej jest podporządkowana pewna liczba. — W matematyce rozróżnia się ciągi rosnące, malejące, ograniczone, nieograniczone, zbieżne i t. d.

Ciąglica, nazwa górnicza na oznaczenie bardzo drobnoziarnistego utworu iłastego, w stanie świeżym plastycznego i wilgotnego, w którym znajduje się iłasta ruda żelazna (górniczy okręg Starachowic). W skład tego utworu pelitycznego wchodzi przedewszystkiem kaolin obok innych substancyj koloidalnych, w znacznie mniejszej ilości znajduje się kwarzec, serycyt i niektóre minerały akcesoryczne, jak cyrkon, rutyl, turmalin, apatyt, granat, tlenki żelaza i t. d. Procentowo ciąglica Starachowicka składa się z 90% iłu, kilku % kwarcu oraz paru % wolnych tlenków żelaza (i wymienionych minerałów akcesorycznych).

Ciąża, graviditas, stan odmienny. Po inseminacji plemniki wędrują przez macicę ku jajowodom i spotykają się u ujścia brzusznego jajowodów z jajkiem, wydalonem z jajnika do jajowodu. Przez wniknięcie plemnika do jajka (zapłodnienie), uzyskuje jajko podnietę do dojrzenia i już zapłodnione wędruje w kierunku macicy, odbywając po drodze pierwsze fazy swego rozwoju. Po przejściu do macicy ścianka jajka nadgryza błonę śluzową macicy i wszczepia się do błony. Wszczepienie to jest czynnikiem hamującym menstruację. Okres od chwili wszczepienia się jajka do ściany macicy, aż do wydobycia się na zewnątrz ustroju matki zupełnie dojrzałego już płodu nazywa się ciążą. Trwa ten okres 10 miesięcy księżycowych t. j. około 280 dni.

C. wywołuje w ustroju ciężarnej b. wielkie zmiany. W macicy błona śluzowa zamienia się na błonę doczesną, membrana decidua gravidi-

tatis; jest to podobna zmiana, jaka zachodzi przy miesiączkowaniu, różnice są tylko miejscowe. Ściana mięsna macicy przerasta, z 50 gr. na 1000, pochwa również znacznie przerasta. Równolegle do przerostu macicy idzie i przerost mięśni powłok brzusznych, tylko tkanka łączna przerasta wolniej, dając powód dla charakterystycznych dla ciąży rozstępów (t. zw. blizny porodowe). — B. silne zmiany występują we funkcji gruczołów dokrewnych. W pierwszej połowie ciąży działa głównie ciałko żółte ciąży, w drugiej gr. śródmiąższowy, tarczyca pracuje silniej zwłaszcza w 2. połowie, tak samo pracują silniej gr. przytarczyczne, przysadka mózgowa i nadnercza (Plamy wątrobiane). — Przemiana materji jest zaburzona i zmieniona. Ciężar ciała, po nieznacznym spadku w 1. połowie, w 2. znacznie się podnosi, spotyka się magazynowanie tłuszczów i glikogenu, tolerancja na węglowodany maleje do 100 g na dobę, obniża się sprawność wątroby i nerek. Występują wybitne zmiany w psychice, we wrażliwości naczynio-ruchliwej (nadwrażliwość), w skórze zjawia się większa ilość barwnika.

W ciąży gospodarka ustroju jest zaburzona, stąd nazwa stan odmienny jest zupełnie usprawiedliwiona. Nie ulega wątpliwości, że u ciężarnych ma się do czynienia z zatruciem ustroju, czego dowodem są wybitne zmiany w wątrobie, nerce i gr. dokrewnych. Stan ten stoi na pograniczu zdrowia i choroby, są tylko różnice ilościowe. Nudności i wymioty ciężarnych są rzeczą powszechną, ale wymioty niepowściągliwe, hyperemesis gravidarum, są ciężką chorobą. Zmniejszona sprawność wątroby nie zaburza zdrowia, ale zdarza się niebezpieczne zanikanie wątroby, podobnie jak ciężka niedomoga nerek w przeciwstawieniu do często występującego w ciąży białkomoczu ciężarnych czy glikozurji.

Rozróżnia się ciążę normalną czyli śród- lub wewnątrzmaciczną, i nienormalną czyli pozamaciczną. Ta ostatnia może być trąbkowa, jajnikowa, brzuszna. — C. mnoga, gdy płodów jest dwa lub więcej. — Superfecundatio jest to zapłodnienie 2 lub więcej jaj plemnikami 2 lub więcej osobników męskich. Superfetatio, zapłodnienie nowego jaja w czasie, gdy inne znajduje się w daleko posuniętym okresie rozwoju w 2—3 mies. ciąży.

Po upływie 10 miesięcy księżycowych jajko rozwinięte w płód kończy swą wędrówkę przez drogi rodne, wychodząc na zewnątrz ustroju matki (ob. poród).

Ciążenie powszechne (grawitacja, łac. gravis), jest to działanie, występujące we wszechświecie pomiędzy jakiemikolwiek ciałami, bez względu na ich wzajemne położene oraz własności fizyczne i chemiczne. Jeżeli weźmiemy pod uwagę dwa ciała A o masie m_1, B o masie m_2, ciążenie powszechne występuje w tym najprostszym przypadku jako układ dwóch sił, równych sobie lecz przeciwnie skierowanych, przyczem jedna z tych sił jest umiejscowiona w ciele A, działa więc na ciało A, druga zaś na ciało B. Wspólna wartość F tych sił według klasycznego prawa Newtona, wyprowadzonego z praw Keplera, odnoszących się do ruchu planet, wynosi

$$F = G \frac{m_1 m_2}{r^2},$$

gdzie r oznacza odległość środków mas, a G jest stałą grawitacyjną, to jest liczbą, której wartość zależy tylko od wyboru jednostek długości, masy i czasu. W układzie C. G. S. jej wartość wynosi $6{,}68 \times 10^{-8}$ cm^3 gr^{-1} sek.$^{-2}$ Obrazowo można powiedzieć, że tyleż wynosić będzie dyn siła, którą wywierają na siebie dwie masy jednostkowe punktowe z odległości 1 cm. Ciało, które znajduje się w otoczeniu innych ciał doznaje działań grawitacyjnych od każdego z tych ciał i wywiera działanie grawitacyjne na każde z tych ciał. Przestrzeń, w której występują działania grawitacyjne nosi nazwę pola ciążenia powszechnego lub częściej pola grawitacyjnego. Siła, jakiej w pewnym punkcie pola grawitacyjnego, w odległości r. od ciała wytwarzającego dane pole doznaje masa m_2 wynosi

$$F = \frac{Gm_1}{r^2} \cdot m_2,$$

to znaczy, że wartość siły w pewnym punkcie pola jest proporcjonalna do masy ciała obcego wprowadzonego w dany punkt pola. Danemu punktowi można podporządkować stały wektor, który nazywamy wartością, albo natężeniem pola w danym punkcie. Jest ono wprost proporcjonalne do masy wytwarzającej pole, maleje zaś z kwadratem odległości od tejże. Działanie kuli jednorodnej albo składającej się z warstw koncentrycznych jednorodnych na zewnątrz, jest skierowane do środka kuli i takie, jak gdyby całkowita masa kuli była skupiona w jej geometrycznym środku. To twierdzenie pozwala stosować prawo ciążenia powszechnego do ciał tak wielkich jak ziemia, słońce.

Ponieważ siła, którą ziemia działa na masę 1 gr znajdującą się na powierzchni ziemi, zatem w odległości 636740000 cm. od środka, wynosi 981 dyn, można z prawa ciążenia powszechnego znaleźć masę ziemi równą w przybliżeniu $5{,}950 \times 10^{27}$ gr. Dzieląc tę liczbę przez objętość ziemi: $\frac{4}{3} \pi\, (636740000)^3$ dostajemy średnią gęstość ziemi 5,6 gr/cm.^{3}.

Ciążenie powszechne pomiędzy ciałami ziemskiemi jest znikomo małe, mimo to zostało zmierzone: ważką skręceń Coulomba przez Cavedisha w 1798, przez Boysa. Poyntynga; metodą zmiany ciężaru ciała na szalce czułej wagi przez Jollyego, Poyntynga, Richarza, Krigar-Menzla, w nowszych zaś czasach Wulf zastosował do ważki skręceń metodę resonancyjną.

Powyżej przedstawiona klasyczna teorja ciążenia powszechnego opisuje w sposób jednolity zjawiska wszechświata, ale wcale nie tłumaczy istoty wzajemnego działania ciał na siebie. Teorja ta stoi na uboczu od innych teoryj fizycznych, dopiero teorja względności usiłuje nawiązać łączność pomiędzy polem grawitacyjnem, a elektromagnetycznem.

Cibao (Cordillera de C.), wysoki łańcuch górski (Monte Tina 3.140 m.) w środk. części wyspy Haiti, w republ. San Domingo.

Cibber, 1. Colley, angielski aktor i komedjopisarz, (1671—1757), 1710 dyrektor teatru Drurylane, 1730 „poeta laureatus". Z jego zręcznie zbudowanych sztuk, w których uniknąć usiłował właściwej ówczesnym komedjom nieobyczajności, nie okazując jednak ani oryginalności, ani poetyckiego daru, najbardziej znane są: „She would and she would not" (1702) i „The Careless Husband" (1704). Broniąc się przeciw szyderstwom Pope'a, wydał C. ważną i dla dziejów teatru angielskiego „Apology for his own Life" (1740).

2. Theophilus, syn poprzedniego, (1703—1758), aktor, znany dzięki dziełu „The Lives of the Poets of Great Britain and Ireland from the Time of Dean Swift" (1753, 3 t.), które jednak wyszło głównie z pod pióra Rob. Shiela (współpracownika Johnsona), przez C. zaś zostało tylko przejrzane i uzupełnione. — Jego żona Zuzanna Marja (1716—1766), jedna z najznakomitszych tragiczek ówczesnych, była też wybitną śpiewaczką.

Cibola, kraj dzisiejszych Indjan Zuñi w Nowym Meksyku. Pierwsze wiadomości o legendarnych i bogatych „siedmiu miastach Cibola" otrzymali Hiszpanie w Meksyku w 1536 od niedobitków wyprawy Narvaeza (1528—36), którzy dotarli do kraju i przynieśli wiadomości o jego mieszkańcach.

Cibotium Kaulf, (Skrzynecznik), tropikalna paproć z rodziny Dicksoniaceae. Posiada długie włoski, otaczające wierzchołek wzrostu, które używane są do tamowania krwi zamiast waty.

Cibrario Luigi, hr., włoski historyk i polityk, * 1802, † 1870, był kilkakrotnie ministrem, napisał: „Della economia politica del medio evo" (1862, 2 t.) i in.

Cicadidae (piewiki), rodzina owadów z rzędu pluskwiaków (Rhynchota). Drobne owady, o małej głowie z naprzód wysuniętem czołem. Przednie skrzydła dłuższe od tylnych. Na pierwszym segmencie abdominalnym samca rozwinięty organ głosowy, który wydaje przeciągły ton. W dzień żyją wśród liści, żywiąc się sokiem z łodygi; larwy zagrzebują się w ziemi i tam wysysają korzenie. Najważniejsze rodzaje i gatunki: Tettigia orni L., Cicada plebeja Scop. z płd. Europy, Tibicen septendecim Fabre z płn. Ameryki, Cicadetta montana Scop. z Europy.

Cicer. Liście i kwiat.
a) strąk.

Cicer Tourn. (Cieciorka), roślina motylkowa o kwiatach białych, niebieskich lub fioletowych, owoc spłaszczony. Ojczyzną kraje nadśródziemnomorskie. C. arietinum L. należy do roślin spożywczych.

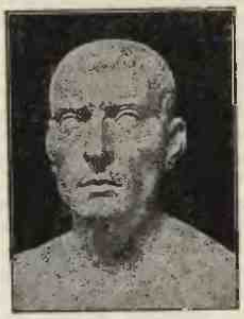

Cicero.

Cicero, 1. Marcus Tullius, rzymski mówca i pisarz, * 106 przed Chr. w Arpinum, jako potomek rycerskiego rodu, zamordowany 43 r. w swej posiadłości ziemskiej koło Formiae. W Rzymie poświęcił się studjom retorycznym i filozoficznym; jako mówca wystąpił najpierw w procesach cywilnych. Podstawą jego rozgłosu stała się mowa wypowiedziana w obronie S. Rosciusa z Amerji (80). W r. 79 rozpoczął dwuletnią podróż do Grecji i Azji. 75 był kwestorem na Sycylji; w następnych latach zdobył w Rzymie sławę pierwszego mówcy dzięki siedmiu mowom, zwróconym przeciwko poprzedniemu pretorowi sycylijskiemu, C. Verresowi (70). W 69 był edylem kurulnym, w 66 pretorem. Jako konsul położył w 63 wielkie zasługi, zdusiwszy spisek Katyliny (cztery mowy); zyskało mu to chlubny przydomek „ojca ojczyzny". Gdy jednak po powstaniu pierwszego triumwiratu (60), przeciwstawiał się ambitnym planom Pompejusza, Cezara i Krassusa, zagrożony został skargą z powodu stracenia towarzyszy Katyliny i w 58 poszedł na wygnanie. Już w następnym roku zaszczytnie odwołany, działał jako mówca sądowy; w 53 został augurem i jako prokonsul zarządzał energicznie i bezinteresownie Cylicją (51—50). Z początkiem r. 49 stanął po stronie Pompejusza i udał się z nim do Grecji; po bitwie jednak pod Farsalos opuścił jego stronnictwo, uzyskał od Cezara przebaczenie i zezwolenie na powrót do Rzymu, gdzie oddał się twórczości pisarskiej. Po zamordowaniu Cezara starał się pogodzić ze sobą stronnictwa, spostrzegłszy jednak, że Antonjusz zagarnia władzę, zwalczał go w 14 „filipikach" (nazwanych tak na wzór mów Demostenesa, 44—43). Po klęsce Antonjusza pod Mutiną zdawało się, że senat odzyska swe znaczenie; wówczas Oktawjan zawarł z Antonjuszem i Lepidusem drugi triumwirat, a C. stał się jedną z pierwszych ofiar zarządzonej przez Antonjusza proskrypcji. — C. brakło siły charakteru i zdecydowania, objawiał niepomierną próżność i skłonny był przeceniać się; z drugiej jednak strony wyróżniał się miłością ojczyzny, dobrocią serca i czystością obyczajów. Żona Terencja, z którą się rozstał po 33-letniem pożyciu, dała mu córkę Tullję, zmarłą w trzeciem nieszczęśliwem małżeństwie (45) i syna (ob. poniżej: 3).

Jako pisarz był C. bardzo płodnym i wielostronnym, a jego styl uchodzi za wzór stylu łacińskiego. Spuścizna C. obejmuje: 1) Mowy (57 zachowanych); 2) pisma retoryczne, między niemi: „De oratore" (podręcznik sztuki krasomówczej w formie dialogu, 55), „Brutus de claris oratoribus", (dzieje wymowy rzymskiej, 46), „Orator" (ideał mówcy, 46); 3) listy (cenne źródło dla historji współczesnej): „Ad Atticum" (65—44), „Ad familiares (t. j. do przyjaciół, w tem również listy do niego zwrócone, 62—43), „Ad Quintum fratrem" (60—51), „Ad Brutum" (23 listy po zgonie Cezara); 4) pisma filozoficzne w formie dialogu, oparte o źródła greckie, w treści swej więc nie przedstawiające samodzielnego dorobku. Do najważniejszych należą: „De republica" (54, zachowane w części), „De legibus" (52, niedokończ.), „De finibus bonorum et malorum" (45), „Tusculanae disputationes" (44), „De natura deorum" (44), „Cato maior de senectute" (44), „Laelius de amicitia" (44), „De officiis" (44). Zaginął dialog „Hortensius", zachęcający do filozofji. 5) Poezje: Dochowały się ułamki przekładu Aratosa.

Na literatury nowsze C. wywarł wpływ bardzo znaczny, głównie w epoce humanizmu. W Polsce ślady jego stylu odnaleźć by można już w języku kancelarji królewskiej, który od Kazimierza W. staje się coraz poprawniejszym, lub w późniejszej korespondencji Zbigniewa Oleśnickiego z Eneaszem Silwjuszem Piccolominim. Zwłaszcza jednak wiek XVI. zostaje pod znakiem C., którego utwory drukują naówczas krakowskie oficyny i objaśniają w uniwersytecie (od r. 1522) profesorowie tej miary, co Szymon Marycki lub Jakób Górski. Wpływ rzymskiego pisarza znaczy się na każdej niemal karcie dzieł Modrzewskiego i wielu jemu współczesnych. Andrzej Patrycy Nidecki wybitne kładzie zasługi około badań nad C., wydając krytycznie w Wenecji zbiór jego fragmentów (1561) i komentując jego mowy. Jan Kochanowski zajmuje się cicerońskim przekładem Aratosa, który w łacińskiej ogłasza edycji (1579). Kanclerz Zamojski bierze udział w pracy nad „Dialektyką Cicerona" (1604). Pojawiają się pierwsze przekłady, jak Stan. Koszutskiego („O powinnościach wszechstanów ludzi", 1575) lub Bieniasza Budnego („Księga o starości" 1595 i i.). Nie ulega też wątpliwości, że C. wywarł silny wpływ nietylko na styl łaciński, ale także na prozę polską złotego wieku, — wpływ, który dotąd szczegółowo rozpatrzony nie został.

2. Quintus, młodszy brat poprzedniego, * 102 przed Chr., 62 pretor, legat najpierw Cezara w Galji 54—52, a później swego brata w Cylicji (51). Zwolennik Pompejusza, ułaskawiony został przez Cezara, w 43 jednak proskrybowany i zgładzony. Zachowały się po nim cztery listy i rozprawa „De petitione consulatus".

3. M. Tullius, syn pierwszego C., ostatni z swego rodu, * 65 przed Chr., po zamordowaniu Cezara stanął po stronie Brutusa, a później Sekstusa Pompejusza. Ułaskawiony przez Oktawjana, był w 30 r. konsulem.

Cicero, typ czcionek drukarskich, którym po raz pierwszy wydrukowano listy Cycerona w 1467. Liczy 12 znaków typograficznych.

Cicerone (wł.), we Włoszech przewodnik oprowadzający turystów, zwany tak przez aluzję do wymowności Cycerona. Także tytuł książkowych przewodników po sławnych zbiorach sztuki i zabytkach. — Tytuł C. nosi także czasopismo traktujące o sztuce, wychodzące od 1909 w Lipsku.

Cicerotown, stolica stanu Illinois (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 52.833 mieszk., w tem 8.500 Polaków. Ośrodek przemysłowy.

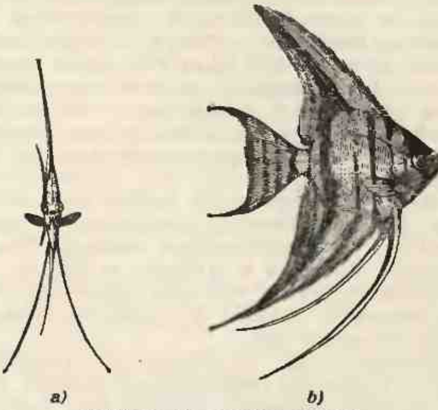

a) *b)*

Cichlidae. Pterophyllum scalare:
a) widok z przodu, *b)* z boku. 1/3 nat. wielkości.

Cichlidae, rodzina ryb kostnoszkieletowych, o ciele spłaszczonem, żyjących w morzach i rzekach Afryki, płd. Ameryki i Indyj. Niektóre z nich (Tilapia) przechowują jaja aż do wylęgu w jamie ustnej i tam też znajdują młode osłonę w razie niebezpieczeństwa. Inne natomiast n. p. Cichlasoma facetum Jen. składają ikrę na kamieniach i strzegą jej. Jest to rybka hodowana w akwarjach, do 16 cm. długości, zielono-żółta lub czarna, paskowana, żywi się drobnemi zwierzątkami. Pterophyllum scalare C. V. także hodowana w akwarjach, spłaszczona jak liść, pochodzi z dorzecza Amazonki.

Cichocki, 1. Edward, architekt warszawski, * 1833, od 1880 kierownik budownictwa miejskiego, twórca kościoła św. Piotra i Pawła, kaplicy cmentarnej, dalej kościołów parafjalnych w Ciechocinku, Rozniszewie i Radziwiu.

2. Feliks, malarz polski, * 1861 w Warszawie, uczeń W. Gersona i A. Kamińskiego, studjował następnie w Krakowie, Monachjum i Paryżu. Przez 6 lat stale spędzał pół roku na Podolu, gdzie u hr. Masłowskiego malował sceny ludowe z okolicy i portrety. Później przebywał w Warszawie jako profesor gimnazjalny. C. malował sceny rodzajowe, portrety, a także w niektórych kościołach w okolicach Pułtuska obrazy religijne i freski.

Cichorium L., (Podróżnik), rodzaj należący do Compositae. Zioła o liściach pierzastych i dużych niebieskich koszyczkach kwiatowych. C. intybus L. (p. błękitny), o kwiatach jasnoniebieskich spodem ogruczolonych, rośnie

w Europie i Azji. Korzeń o smaku gorzkim ma znaczenie w lecznictwie, ponadto wyrabia się z niego cykorję, stąd dzisiaj C. uprawiany w całych łanach. Dziko rośnie na pastwiskach, przydrożach, miejscach kamienistych. W całej Polsce pospolity po niższe Karpaty. Hodowany C. endivia L. pochodzi najprawdopodobniej od dzikiego gatunku C. divaricatum Schonsb., rosnącego nad morzem Śródziemnem.

Cichorium. a) kwiat w przekroju.

Cichowski F., rytownik polski XVII. w.

Cicisbeat (włosk.), panujący dawniej we Włoszech wśród zamężnych kobiet warstw wyższych zwyczaj pokazywania się w miejscach publicznych zawsze w towarzystwie przyjaciela domu (Cicisbeo). Stosunek taki był zresztą często tylko pozornym, czysto ostentacyjnym. Cicisbeo oznacza dziś przyjaciela domu o podejrzanych zamiarach; Cicisbea, ladacznica.

Ciconia (łać.), ob. bocian.

Cicuta L. (szalej), z rodziny baldaszkowatych. Trzy gatunki rosną w strefie umiarkowanej płn. C. virosa L., sz. jadowity, roślina do 12 dm. wysokości, o kłączu bulwiastym, liście pierzasto-złożone o lancetowatych, piłkowanych odcinkach. Kwiaty białe. Rośnie na moczarach, w rowach, na stawach. W Polsce na całym niżu i pogórzu. Roślina trująca. Sok wyciśnięty z korzeni powoduje śmierć w przeciągu paru godzin, dzięki zawartości cikutoksyny. W europejskich aptekach pod starą rzymską nazwą „Herba cicutae" sprzedaje się Conium maculatium L., Rzymianom bowiem sz. był nieznany, gdyż nie rośnie na płd. Europy.

Cid Campeador, sławiony w pieśniach i opowieściach hiszpański bohater narodowy, właściwie Ruy (Rodrigo) Diaz de Vivar. Historyczny C., obdarzony przez swych rodaków przydomkiem „Campeador" (wojownik), a przez Arabów zwany „Cid" (pan), * ok. 1050 jako syn kastylskiego granda. Będąc z początku wodzem sił zbrojnych Sancha II., po jego śmierci wstąpił w służbę króla Alfonsa VI., dotychczasowego przeciwnika i poślubił jego krewniaczkę Ximenę Diaz, córkę hrabiego Oviedo. Poróżnił się niebawem z królem, oddał się w służbę Maurom i dokonał wiele czynów bohaterskich. Odtąd stał po jednej lub po drugiej stronie, zależnie od osobistych korzyści lub okoliczności i najdalej posunięty heroizm łączył z nieprzeciętną chytrością, własny wyłącznie mając na oku interes. Stał się postrachem Maurów i w 1094 zdobył dla siebie Walencję, przyczem przyjęte przy poddaniu się miasta warunki złamał przewrotnie i dał upust barbarzyńskiemu okrucieństwu. W Walencji utrzymywał się aż do śmierci (1099). Spoczywa w klasztorze Cardeña w pobliżu Burgos. C. nie był więc zgoła czystym, szlachetnym charakterem, współcześni jednak w jego niezwykłej energji, męstwie i przezorności widzieli wzór bohatera, a legenda ludowa i poezja z biegiem czasu przeobrażały postać jego coraz bardziej.

Dłuższe wiadomości o C. znajdujemy u historyków chrześcijańskich i arabskich od XIII. w. W poezji przybrał on niebawem bardzo odmienną postać. Najstarszym poematem bohaterskim, który opiewa go i sławi zwłaszcza jego wierność, jako wasala, równocześnie zaś najwcześniejszym pomnikiem poetyckim literatury hiszpańskiej jest „Poema del Cid" (lub „Cantar de mio Cid"), powstały ok. 1140 w okolicy Medinaceli. C. występuje tu jako rycerz, mąż, ojciec i przyjaciel. Historyczna postać została uszlachetniona, pochlebne rysy podkreślone, ujemne zaś przemilczane. Dalszym poematem dotyczącym C. jest o 50 lat późniejsza „Cronica rimada del Cid" (lub „Cantar de Rodrigo"), gdzie — zgodnie ze zmianą upodobań, jaka zaszła w międzyczasie — postać C. nosi rysy romantyczne. Treścią są czyny młodzieńcze C., który występuje jako przedstawiciel szlachty, przeciwstawiając się monarsze absolutnemu; w charakterze jego przejawia się pycha i brutalność. Pomimo to ten właśnie C. żyje przez stulecia w romansach (ob. Romancero) jako hiszpański bohater narodowy. Z romanz przejmuje go w XVII. w. Guillén de Castro w dramacie „Las mocedades del Cid" („Młodzieńcze czyny C."), wprowadzając szczęśliwie motyw, iż miłość C. i Ximeny wyprzedza obelgę, jakiej dopuszcza się hrabia Lozano. Na tym utworze oparł się we Francji Piotr Corneille („Le Cid"), osiągając wyższą jeszcze doskonałość artystyczną. Zainteresowanie Cidem trwa aż do najnowszych czasów, zwłaszcza odkąd ożywił je Herder; przykładem — Fernández y González, Leconte de Lisle, Hérédia. Na glebę polską legendę o Cidzie przeszczepić się starała S. Duchińska. Ob. także art. Wyspiański St.

Ci-devant (franc.), dawniej, niegdyś; Cidevants (les ci-devant), używane za czasów rewolucji francuskiej określenie osób pochodzenia szlacheckiego i książęcego.

Ciechanów, miasto powiatowe w wojew. Warszawskiem, nad rz. Łydynią, przy linji kolej. Warszawa—Mława z 11.977 mieszk. Fabryka narzędzi rolniczych, cukrownia, browar, młyny oraz jarmarki. Z czasów dawnej świetności tego, jednego z największych i najstarszych na Mazowszu miast, pozostały tylko ruiny zamku piastowskiego, gotycka fara i kościół klasztorny (OO. Augustjanów) z 1353. C. był przed rozbiorami Polski stolicą ziemi. Powiat C. ma 1.229 km.² i 68.398 mieszk.

Ciechocinek, miasto w pow. Nieszawa (wojew. Warszawskie) nad Wisłą, przy linji kolej. Aleksandrów—C., 46 m. nad poz. morza. Miasto, liczące 4.462 mieszk., jest słynnem uzdrowiskiem państwowem. Posiada źródła solankowo-jodo-bromowe, wielki zakład zdrojowo-kąpie-

łowy, łazienki solankowe, mineralne i borowinowe (4 gmachy), kąpiele powietrzno-słoneczne, elektroterapję, szpital, sanatorjum i dom izolacyjny. Źródeł zakładowych jest 14, zakład wydaje rocznie 400.000 kąpieli, frekwencja roczna do 20.000 osób. W sezonie trwającym od 1 maja do 31 października — teatr. W C. jest poza tem przystań żeglugi parowej, warzelnia i 3 wielkie tężnie soli.

Ciecierski Faustyn (Feliks?), pamiętnikarz, dominikanin wileński, opisał swe przejścia na Sybirze w latach 1797—1801 („Pamiętnik ks. Ciecierskiego", wyd. A. Bielowski, 1865).

Cieco da Ferrara (właściwie: Francesco Bello), poeta włoski, (* przed 1450, † przed 1506), ślepy (stąd przydomek: Cieco), żył na dworze w Mantui i Ferrarze. Jego wielki, 45 pieśni obejmujący poemat bohaterski „Il Mambriano" (wyd. 1509), naśladujący już Bciarda, wyróżnia się przedewszystkiem dzięki siedmiu zawartym w nim nowelom.

Ciecz, stan skupienia ciała, w którym ono może pozostawać w równowadze tylko pod wpływem ciśnień normalnych; ciśnienia styczne wywołują zawsze ruch cieczy.

Cieklinski Piotr, polski poeta i tłumacz, (1558—1604), bliski współpracownik Jana Zamojskiego, jako sekretarz królewski wysyłany w poselstwach do Szwecji (1587), Włoch (1594) i Konstantynopola (1597). Przerobił komedję Plauta „Trinummus" p. t. „Potrójny z Plauta" (1597); pisał też wiersze oryginalne.

Ciemiernik, p. Helloborus.

Ciemię, ciemiączko, (łac. fonticulus), przestrzenie międzykostne, wypełnione jedynie tkanką łączną, leżące w punktach, gdzie się schodzą trzy lub cztery kości płaskie czaszki. Jest ich sześć, 2 na dwu końcach szwu strzałkowego, a 4 symetrycznie po dwa na każdej połowie czaszki: Fonticulus frontalis, zwane c. wielkiem albo czołowem, na przednim końcu szwu strzałkowego, ma kształt podobny do kształtu latawca, leży między dwiema kośćiami ciemieniowemi, a dwiema częściami kości czołowej. Ciemiączko to, 4—5 cm. długie a 2—3 cm. szerokie, jest ważną wskazówką dla położnika w jakim kierunku przebiegają osi głowy rodzącego się płodu względem miednicy. To c. zamyka się w 3 roku życia. — C. tylne czyli potyliczne, font. occipitalis, na granicy szwu strzałkowego a węgłowego, między kośćiami ciemieniowemi, a kością potyliczną. — C. klinowe, font. sphenoidalis, w miejscu zetknięcia się kości ciemieniowej, klinowej, skroniowej i czołowej. — C. sutkowe, na granicy kości potylicznej, ciemieniowej i skroniowej. — Oba ostatnie ciemiączka są b. małe i praktycznego znaczenia nie mają. — Ciemiączka i szwy międzykostne mają ogromne znaczenie przy rodzeniu się płodu, gdyż dzięki tkance łącznej mogą kości czaszki w czasie porodu zmieniać wzajemnie swe położenie, oraz nasuwać się jedna na drugą; przez to wymiary czaszki stają się mniejsze i może ona przy porodzie o wiele łatwiej przesunąć się przez kanał kostny miednicy. — Po urodzeniu z rozwojem tk. kostnej, zanika zwolna tk. łączna i zaczyna się zacieranie szwów i ciemiączek.

Ciemnia optyczna, ob. Camera obscura.

Ciemnosmreczyńskie stawy, w Tatrach, na płd. stokach Grubego Wierchu. Większy z nich, t. zw. Niżni, leżący 1.674 m. nad poz. morza ma 12,2 ha, mniejszy zaś, Wyżni, leży na wysokości 1.723 m. nad poz. morza.

Cienaga, La, (San Juan de la C.), miasto depart. Magdalena w republ. Kolumbji, u wejścia Boca de C. z 24.700 mieszk.

Cienfuegos, miasto portowe i punkt oparcia floty Stanów Zjedn. Am. Płn. na płd. wybrzeżu wyspy Kuby, nad obszerną i głęboką Bahia de Jagua z 37.241 mieszk. Znaczny eksport cukru.

Cienkowski Leon, botanik polski, * 1822, † 1887, wykładał botanikę na uniwersytecie w Petersburgu, następnie w Odessie. Badał szczególnie rośliny zarodnikowe i bakterje.

Cień. Jeżeli w bieg promieni rozchodzących się ze źródła światła punktowego wstawimy jakieś ciało, powstaje poza ciałem przestrzeń wolna od światła, cień zupełny. Jeżeli są dwa źródła światła obok siebie, rozróżniamy w przestrzeni poza ciałem półcień i cień zupełny. Półcień powstaje w tej części przestrzeni, do której dochodzi światło tylko jednego źródła, c. zupełny tam, gdzie światło wcale nie dochodzi. Gdy źródło światła jest powierzchnią świecącą, c. rzucony przez przedmioty o powierzchni porównywalnej z powierzchnią źródła światła i niedalekie, pozbawiony jest ostrych granic. Wyrazistość i ostrość c. są wtedy dobre, gdy źródło światła z powodu odległości może być uważane za źródło punktowe, n. p. słońce. C. rzucony przez ziemię na księżyc daje zjawisko zaćmienia księżyca, zaś c. księżyca widzialny jest na ziemi jako zaćmienie słońca. — Wiązka światła, padająca równolegle na ostrze brzytwy, włos itp. ulega ugięciu, nie dając cienia geometrycznego i tworzy t. zw. prążki dyfrakcyjne. (p. ugięcie światła).

Cieplice lub termy, źródła, których woda posiada ciepłotę wyższą niż średnia roczna temperatura okolicy. Cieplice występują najczęściej na obszarach, gdzie obecnie jeszcze występują lub w niedawnych stosunkowo okresach geologicznych występowały zjawiska wulkaniczne, gdyż w tych miejscach woda styka się najłatwiej z masami o wysokiej temperaturze. Tak n. p. słynne cieplice czeskie (Karolowe Wary, Marjańskie Łaźnie) występują na wybitnej linji tektonicznej. Rozróżniamy cieplice właściwe, lub bezwzględne, t. j. takie, których temperatura jest wyższa od średniej ciepłoty najcieplejszych miesięcy, a w których woda ma nieraz temperaturę dochodzącą do 100°, oraz cieplice względne, do jakich należy m. i. jedyna cieplica polska: Jaszczurówka pod Zakopanem z temperaturą + 16,5°.

Cieplice, miejscowość kąpielowa w Czechach, ob. Teplice.

Ciepło. Pojęcie ciepła wywodzi się z bezpośrednich danych zmysłowych ciepła i zimna. Ponieważ czuciem możemy oceniać tylko różnice, wskazania tego zmysłu mogą być zwodnicze. Wchodząc latem do głębokiej piwnicy uczu-

wamy chłód, zimą w tej samej piwnicy, która zachowuje przez cały rok stałą temperaturę, uczuwamy ciepło. Przy ocenianiu stanu cieplnego zmysłem czucia, głównie rozstrzyga fakt oddawania lub pobierania przez nasze ciało ciepła z otoczenia. Jako miarę niezawodną stanu cieplnego możemy przyjąć n. p. gęstość lub objętość danego ciała przy stałem ciśnieniu. Zasadnicza własność ciał w przyrodzie, że zetknięte ze sobą tak długo wymieniają c., aż nastąpi równowaga cieplna i wyrównanie temperatur, pozwala mierzyć stan cieplny ciał przez porównanie z objętością jakiejś cieczy, n. p. rtęci. Ciała, które pozostają w równowadze cieplnej ze sobą, t. j. mają tę samą temperaturę, mogą mieć różne zapasy ciepła.

W XVIII. w. J. Black wprowadził pojęcie ilości c., stwarzając podstawy kalorymetrji, która przyczyniła się do wyjaśnienia istoty ciepła. Jednostką ilości ciepła jest kalorja średnia (por. kalorja): setna część ilości ciepła potrzebnej do ogrzania masy 1 kg. wody od 0° C. do normalnego punktu wrzenia. Tysiączna część kalorji nosi nazwę kalorji gramowej. Ilość c. potrzebna do ogrzania ciała o 1° C. nazywamy pojemnością cieplną. Tak wprowadzone miary są wprawdzie w związku z układem C. G. S. ale zawierają dowolny podział temperatury zależny od dowolnego ciśnienia. Pojemność cieplna zależy od masy ciała oraz od ciepła właściwego, t. j. pojemności cieplnej jednostki masy danego ciała. C. właściwe jest cechą charakterystyczną podobnie jak ciężar właściwy; zależy, choć nieznacznie, od temperatury. Dla ciał stałych o nieznacznym współczynniku rozszerzalności, ilość c. określona jest przez c. właściwe przy stałem ciśnieniu, masę i różnicę temperatur. — Te elementy nie wystarczają jednakowoż gdy chodzi o g a z y. Przejście od stanu cieplnego 1 do stanu 2 może się odbyć albo przy stałej objętości albo przy stałem ciśnieniu, lub wreszcie zmieniać się mogą i objętość i ciśnienie. Od sposobu przejścia ze stanu 1 do 2, będzie zależeć pojemność cieplna, a zatem c. właściwe gazu. C. właściwe gazu przy stałem ciśnieniu jest większe niż c. wł. gazu przy stałej objętości, ich stosunek wynosi dla powietrza 1,40. Zmiana zapasu c. występuje nietylko przy zmianie temperatury. Znamy zjawiska izotermiczne, przebiegające w stałej temperaturze, przy których c. zostaje, zależnie od kierunku ich przebiegu, pochłonięte z otoczenia, lub też na zewnątrz oddane. Są to zjawiska: topnienia, krzepnienia, parowania, skraplania, sublimacji, t. j. przejścia ze stanu stałego wprost do stanu ciekłego. Ilość c. potrzebna do zamiany jednego grama ciała stałego o temperaturze topnienia, cieczy o temperaturze wrzenia, ciała stałego o temperaturze sublimacji, na gram cieczy względnie pary o tejże samej temperaturze, nazywa się c. topnienia lub krzepnienia, c. parowania, c. sublimacji. Również rozpuszczanie, rozcieńczanie niektórych ciał, które działają chemicznie na rozpuszczalnik, wymaga doprowadzenia t. zw. c. rozpuszczalności, i jeżeli c. nie zostanie doprowadzone z zewnątrz, następuje oziębienie roztworu (mieszaniny mrożące).

Kalorymetrja posługiwała się pojęciem c i e p l i k a, substancji nieważkiej, niezniszczalnej, której przenoszenie się z ciała na ciało stanowi istotę zjawisk cieplnych. Im więcej cieplika doprowadzimy do ciała tem wyższa jest jego temperatura. Teorja powyższa tłumaczyła dobrze zjawiska czysto cieplne, zawodziła natomiast, w tych przypadkach, w których, jak wiadomo z doświadczenia, przy wykonywaniu pracy wywiązują się czasem znaczne ilości ciepła. Teorja cieplikowa starała się wytłumaczyć to przez zmienność ciepła właściwego, które maleje przy zwiększeniu ciśnienia, ponieważ zapas ciepła pozostaje niezmieniony, więc musi nastąpić podwyższenie temperatury — ale pomiary wykazały niezależność ciepła właściwego od ciśnienia. Prace teoretyczne Mayera i doświadczalne Joule'a doprowadziły do poglądu o równoważności pracy (energji) i ciepła. Współczynnik, przez który należy pomnożyć ilość ciepła w kalorjach, aby dostać równoważną ilość pracy (energji) nosi nazwę dynamicznego równoważnika ciepła J, wartość liczbowa tegoż w układzie C. G. S. $4,1863 \times 10^7$ erg/kal., w układzie ciężarowym wartość liczbowa J. zależy od wartości g, można przyjąć w przybliżeniu 427 kgm/kal. Dynamiczny równoważnik ciepła jest stałą powszechną, nie zależy od miejsca, czasu i rodzaju ciał biorących udział w zamianie pracy na ciepło. Metody wyznaczania doświadczalnego dyn. równoważnika są liczne, najdokładniejsza jest metoda ogrzewania kalorymetru energją elektryczną. Twierdzenie o równoważności pracy i ciepła nosi nazwę pierwszej zasady termodynamiki i uczy nas, że ciepło jest formą energji i pozwala wprowadzić dla ciepła tesame mechaniczne jednostki co i dla pracy: erg. Joule.

W y m i a n a c. odbywa się zawsze między temi ciałami lub częściami ciał, które posiadają różne temperatury i zawsze z miejsc o wyższej do miejsc o niższej temperaturze. Wymiana ta następuje albo przez przewodnictwo cieplne albo promieniowanie cieplne, albo wreszcie przez konwekcję. Przewodnictwo cieplne polega na wymianie ciepła z bezpośrednio sąsiadującemi cząsteczkami. Prawa przypływu c. są analogiczne do hydrodynamicznych praw ruchu cieczy. — Wymiana c. przez promieniowanie cieplne, polega na zamianie c. na energję promienistą, która bez pośrednictwa ośrodka materjalnego rozprasza się w przestrzeń i ulega powrotnej zamianie na c., skoro tylko padnie na ośrodek materjalny. — Konwekcja jest to przenoszenie się ciepła razem z cząsteczkami ciała, występuje tylko w płynach (prądy morskie, atmosferyczne). — Szczególne założenie co do istoty ciepła przyjmuje kinetyczna teorja materji (p. Kinetyczna teorja). — C. atomowem nazywamy iloczyn z c. właściwego i ciężaru atomowego (p. Kinetyczna teorja). — Cieplna śmierć wszechświata (p. Termodynamika).

C. z i e m i: z pomiarów gradjentu temperatury w dostępnej warstwie skorupy ziemskiej

wynika, że istnieje w niej stały prąd ciepła $1{,}2 \times 10^{-6}$ kal/cm² sek., powodując utratę znacznych ilości ciepła, co powinno doprowadzić do szybkiego ostygnięcia ziemi. Ziemia posiada jednak źródła ciepła w postaci promieniotwórczych pierwiastków; badania nowsze pouczają, że promieniotwórczość jest ważnem dla ziemi źródłem c. 1 gr. uranu w równowadze promieniotwórczej wydziela $2{,}5 \times 10^{-8}$ kal/sek., 1 gr. toru $6{,}8 \times 10^{-8}$ kal/sek., wystarczyłaby zatem warstwa 16 km. grubości, zawierająca spotykane na ziemi koncentracje tych ciał, aby całkowicie skompensować straty, spowodowane przez prąd ciepła.

Cierlica, przyrząd do czyszczenia konopi; składa się z bukowej deski z dwoma rowkami, wyrżniętemi na przelot; deska, przegradzająca rowki zwie się zębem. Do cierlicy przykołkowany jest miecz z dwoma ostrzami i trzonkiem.

Ciernie (Spinae), twarde, na końcach ostre utwory, występujące u roślin, będące zmienionemi pędami, liśćmi lub korzeniami. Stanowią one ochronę roślin przed spasaniem.

Ciernik (Gasterosteus), ryba z rodziny Gasterosteidae, p. Gasterosteus.

Cierzeniec, gatunek sieci ptaszniczej, znanej również pod nazwą s a k a.

A. Cieszkowski.

Cieszkowski August, wybitny filozof polski, (1814—1894); * na Podlasiu, jesienią 1831 r., opuściwszy Warszawę, w której był świadkiem powstania, wstąpił na uniwersytet krakowski, poczem (od 1832—3) kontynuował swe studja w Berlinie, głównie pod kierunkiem prof. K. L. Micheleta, ucznia zmarłego w r. 1831 Hegla, którego myśl przenikała jeszcze całą atmosferę ówczesną i najsilniej na rozwoju C. zaważyła. Stopień doktora filozofji zyskał w Heidelbergu (1838). Podróżował następnie po Francji, Anglji i Włoszech, gdzie w Medjolanie (1839) zbliżył się do Z. Krasińskiego, z którym serdeczną zawarł przyjaźń i na którego poglądami swemi niezwykle silny wpływ wywarł (sam poeta uznał ten dług w dedykacji „Przedświtu"). Od r. 1847 przebywał w dobrach swoich w Poznańskiem, zajmując się troskliwie poprawą bytu chłopa. Po śmierci żony przez szereg lat mieszkał w Wenecji (1861—72), czyniąc poszukiwania w tamtejszych archiwach, pod koniec zaś życia osiedlił się w Poznaniu. Należał do założycieli „Bibljoteki Warszawskiej" (1840), Towarzystwa filozoficznego w Berlinie (1849) i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu (1857), którego był pierwszym prezesem (do r. 1867). Brał też czynny udział w życiu politycznem, przez lat kilkanaście będąc posłem na sejm pruski. — C. pisał po polsku, niemiecku i francusku. Szeregu prac swoich właściwie nie dokończył, ujmował je też chętnie jako wstępy do większej całości. Pociągało go przedewszystkiem zagadnienie istotnego sensu dziejów i przyszłych przeznaczeń ludzkości, tyle umysłów nęcące w owej epoce. Przejąwszy zatem metodę dialektyczną Hegla, którą uznawał za nienaruszalną, zastosował ją do dziejów ludzkości, że zaś w historjozofji heglistów odczuwał najprzykrzej brak zajęcia się przyszłością, więc w tym właśnie kierunku obrócił swój wysiłek, dzieląc rozwój ludzkości na trzy wielkie epoki: przed — Chrystusową (teza), po — Chrystusową (antyteza) i trzecią, epokę przyszłości (synteza), mającą przynieść urzeczywistnienie Królestwa Bożego na ziemi, epokę, której kanonem będzie wola i czyn; nie w poznaniu bowiem, lecz w czynie upatrywał cel najwyższy. Poglądy te rozwinął C. nadewszystko w dwu głównych swoich dziełach: „Prolegomena zur Historiosophie" (1838) i „Ojcze nasz" (za życia ogłosił autor, bezimiennie, tylko tom pierwszy, wstępny, w Paryżu 1848 r.; po śmierci C., dzięki staraniom syna, ukazał się t. II. w 1899, t. III. w 1903 i t. IV. w 1906 r.; reszta — będąca tylko pierwszym rzutem — pojawiła się dopiero w pierwszem wydaniu zbiorowem, obejmującem 3 tomy i ogłoszonem w Poznaniu, 1922—3. W bezpośrednim związku z utworem tym pozostaje również traktat „O drogach ducha", opublikowany oddzielnie w r. 1863, następnie wcielony do tomu I., jako pierwotny wstęp do całego dzieła).

„Ojcze Nasz", jeden z naczelnych pomników myśli polskiej w XIX. w. i zasadnicza synteza poglądów C., pisana w ciągu lat kilkunastu (w r. 1836 ukończył zapewne autor pierwszy jej zarys), ma formę filozoficznego komentarza modlitwy pańskiej, która, zdaniem C., nietylko skupia w sobie naukę Ewangelji, ale objaśnia zarazem przyszłość rodzaju ludzkiego w trzeciej, najwyższej epoce jego rozwoju. Z intuicyjną pewnością, że głosi proroctwo, do którego obwieszczenia został powołany, przeprowadza C. rozbiór wszystkich siedmiu próśb modlitwy, nie zawsze pozostając w zgodzie z obowiązującą interpretacją teologji katolickiej, tem niemniej jednak dając świetny wyraz głębokiemu duchowi religijnemu, który całe dzieło nawskróś przenika. Bogactwo wyobraźni, obrazowość stylu, żar uczucia stanowią o wybitnych także walorach literackich utworu, przybierającego niejednokrotnie rytm majestatyczny podniosłego hymnu. — C. wyróżnił się też jako wybitny ekonomista, głównie dzięki rozprawie „Du crédit et de la circulation" (1839), która doczekała się paru wydań i dość ożywioną wywołała zagranicą dyskusję. Porusza w niej autor myśl stworzenia nowego rodzaju waluty obiegowej: biletów rentowych (listów zastawnych), łączących w sobie zalety kapitału stałego z korzyściami kapitału obrotowego. W „Bibljotece Warszawskiej" ogłosił C. szereg artykułów, treści przeważnie społecznej („O ochronach wiejskich", 1842 i i.); społeczny punkt widzenia góruje również w uwagach „O romansie nowo-

czesnym" (1846). — Wstępny tom „Ojcze Nasz" ukazał się w przekładzie francuskim (dzięki staraniom syna autora i W. Gasztowtta, 1906), oraz w tłumaczeniu włoskiem (dokonanem przez A. Palmierego, 1923).

Cieszkowski Henryk, malarz polski, * 1835 w Płocku, † 1895 w Rzymie, gdzie przebywał od r. 1870. Uczeń Breslauera w Warszawie, po przesiedleniu się do Rzymu malował głównie krajobrazy z Kampanji rzymskiej, z których wiele wysyłał na wystawy do Krakowa i Warszawy.

Cieszyn, miasto powiatowe w wojew. Śląskiem, nad rz. Olzą, przy samej granicy Czechosłowacji, 310 m. nad poz. morza. Prastary ten gród piastowski, przepołowiony obecnie granicą państwową na dwie części, liczy w części polskiej 15.324 mieszk. Miasto posiada 5 kościołów katolickich, klasztor żeński, szereg szkół ogólnokształcących i zawodowych, 3 muzea (Szerszniaka, Miejskie i Śląskie) i szereg innych instytucyj. Z czasów wielkiej przeszłości pozostały w C. tylko szczątki zamku (wieża) piastowskiego, zburzonego w 1659 przez Austrjaków. C. jest ośrodkiem ruchliwego przemysłu (fabryki: przetworów chemicznych, mydła i świec, manufaktury i galanterji, wódek, likierów i wód gazowych, pozatem przemysł drzewny, spożywczy, papierniczy i poligraficzny). Cieszyn jest jednem z najstarszych miast Polski, był stolicą osobnego księstwa, podlegającego od 1292 królom czeskim i przyłączonego w 1625, po wymarciu Piastów cieszyńskich, do krajów habsburskich, wśród których stanowiło jednak zawsze odrębną jednostkę. Tu zawarto 13 maja 1779 pokój cieszyński po ukończeniu wojny sukcesyjnej bawarskiej. Mimo tylowiekowej niewoli zachowało miasto swój polski charakter i zaraz po rozpadnięciu się Austrji zostało połączone z Polską. Mimo to w pokoju w Spaa w 1920, odstąpiono Czechom część samego miasta, a z nią również część polskiego Śląska Cieszyńskiego (zob. tamże). Powiat C. ma 664 km.² i 73.141 mieszk., w tem 62.864 Polaków.

Cieszyn Czeski (czeski: Těšin Česky, niemiec. Teschen), część Cieszyna, obejmująca przedmieście na lewym brzegu rz. Olzy z głównym dworcem kolejowym (linja Bogumin—Koszyce), odcięta pokojem w Spaa (1920) od reszty miasta, należy do Czechosłowacji. Liczy obecnie 8.041 mieszk. i jest stolicą żupy, obejmującej czeską część Śląska Cieszyńskiego (1.280 km.² z 309.614 mieszk.; w tem połowa Polaków, a reszta Czechów i Niemców) i powiatu (45.732 mieszk.).

Cieszynit, skała zbliżona do diabazów esseksytowych, nazwę swą zawdzięczająca występowaniu w okolicach Cieszyna. Jako odrębny typ skalny została ona wydzielona przez geologa Hoheneggera ze względu na charakterystyczną strukturę i bardzo ciekawy skład mineralny.

Struktura cieszynitów jest holokrystaliczna, przechodząca często w porfirową; niektóre odmiany posiadają także strukturę ofitową. Jako idiomorficzne prakryształy występują przedewszystkiem minerały femiczne, a mianowicie amfibole (dochodzące do kilku cm. długości) i pirokseny. Amfibole tworzą przejścia od hornblendy bazaltowej do barkewikitu. Z piroksenów najczęstszym jest augit tytanowy, w niektórych jednak odmianach występuje augit zwyczajny, względnie augit egirynowy lub egiryn. Skaleniami są plagioklazy, a mianowicie labrador lub bytownit, charakterystyczne przez budowę pasową; zewnętrzne obwódki są kwaśniejsze, należą zwykle do oligoklazu. Niekiedy obecne są także albit i anortoklaz. Z innych minerałów, obecnych w cieszynitach należy wymienić: biotyt (niekiedy biotyt tytanowy), oliwin, nefelin i zeolity. Te ostatnie są najbardziej charakterystyczną grupą minerałów dla cieszynitów. Najczęstszym jest analcym, obok tego jednak występują natrolit i tomsonit, zdarzają się także filipsyt i apofilit. Zeolity występują w postaci ksenomorficznych ziarn i tworzą skrytokrystaliczną masę, w której tkwią inne składniki. Również tworzą nieraz większe skupienia, wypełniające szczeliny. Obok wymienionych minerałów w mniejszej ilości występują: apatyt, magnetyt, ilmenit, tytanit, piryt, leukoksen, chloryt, kalcyt i dolomit.

Odkrywki świeżego cieszynitu, który występuje nietylko w okolicach Cieszyna, lecz w całej północno-zachodniej części Karpat, od Kalwarji na zachód, od Żywca na północ, są bardzo rzadkie, wskutek szybkiego przeobrażenia, jakiemu ulegają pod wpływem czynników atmosferycznych.

Cieszyńskie księstwo (Śląsk C.), najbardziej ku płd.-wsch. wysunięta część Śląska, mająca kształt czworoboku, ograniczona od płn. częściowo rz. Wisłą, od wsch. rz. Białą, od zach. Ostrawicą, a od płd. pasmem Beskidu zach., czyli śląskiego. Obszar księstwa C. wynosi 2.282 km.². Płd. część kraju jest górzysta ku płn. zaś opada powoli w nizinę, przeciętą rzekami płynącemi ku płn., do Odry i Wisły, która tu również bierze początek pod Baranią Górą (1214 m.). Osią krainy jest rz. Olza, stanowiąca obecnie na dużej przestrzeni granicę państwową między Polską a Czechosłowacją, wzdłuż niej też idzie bardzo ważna arterja kolejowa z Bogumina na Słowaczyznę, przechodząca przez przełęcz Jabłonkowską (551 m.). Klimat w częściach niższych łagodny i wilgotny, w górach staje się ostrzejszy, zwiększa się tam również ilość opadów. Podstawą dobrobytu ludności jest w górach chów bydła, a na przedgórzu rolnictwo, górnictwo i przemysł. Śląsk C. posiada ogromne bogactwa mineralne, a przedewszystkiem dużo świetnego, koksującego węgla w zagłębiu Ostrawsko-Karwińskiem. Dzięki temu zarówno w tem zagłębiu, jak i w okolicy Cieszyna i Bielska, rozwinął się znakomicie przemysł, głównie metalurgiczny i tkacki oraz spożywczy. Kraj tworzący wybitną całość tak pod względem geograficznym, jak i etnograficznym i historycznym, został w 1920 r. podzielony na część większą, czeską i mniejszą, polską. Część czeska obejmująca zach. część księstwa C. wraz z zagłębiem węglowem, hutami żelaznemi w Trzyńcu i koleją: Bogumin—Jabłonków, składa się z powiatów: bogumińskiego, frydeckiego, frysztackiego, jabłonkowskiego, ostraw-

sko-polskiego i cieszyńskiego oraz miasta Frydka, tworzących razem żupę cieszyńską, razem 1.280 km.² i 309.614 mieszk. W 1910 r. było tu 140.368 (47,6%) Polaków, 113.647 (38,5%) Czechów i 34.623 (11,7%) Niemców; Czesi byli w większości w pow. Frydeckim (80.498), w innych powiatach bezwzględną większość stanowili i stanowią dotychczas Polacy. Część polska, składająca się z powiatów: cieszyńskiego i bielskiego, należących do wojew. Śląskiego, ma 1.002 km.² ze 144.671 mieszk., w tem 110.659 Polaków, 29.010 Niemców, 402 Czechów. Ludność polskiego Śląska C. wyznaje głównie religję katolicką (95.033) i protestancką (41.888), podobnie też przedstawiają się stosunki wyznaniowe w czeskiej części Śląska C. Polska ludność księstwa C. jest uświadomiona narodowo, głównie dzięki wysiłkom polskich towarzystw oświatowych, rozwijających tutaj przed wojną żywą działalność w kierunku podniesienia szkolnictwa polskiego.

Historja. Cieszyńskie księstwo wyodrębniło się po podziale Śląska pomiędzy synów Władysława II. (ob. Śląsk), w r. 1291 przeszło pod zwierzchnictwo korony czeskiej, w r. 1625 po wygaśnięciu linji książąt cieszyńskich zostało bezpośrednio wcielone do Czech, w l. 1722—1822 stanowiło zaopatrzenie książąt lotaryńskich, później saskich, poczem przeszło na własność Habsburgów. W dawnej Austrji stanowiło osobny kraj koronny z tytułem księstwa i składało się z 3 powiatów: cieszyńskiego, bielskiego i frysztackiego. Po rozpadnięciu się Austrji stało się ks. C. przedmiotem walki pomiędzy Polską a Czechosłowacją. 23 stycz. 1919 Czesi zaatakowali niespodziewanie słabe siły polskie na Śląsku C., 3 lutego pod naciskiem koalicji doszedł do skutku układ, ustanawiający tymczasowe rozgraniczenie. O ostatecznym losie kraju zadecydować miał plebiscyt, ale 10 lipca 1920 Polska, w obliczu najazdu bolszewickiego, zgodziła się przyjąć rozstrzygnięcie Rady Najwyższej, które zapadło 28 lipca, a mocą którego Ks. C. zostało podzielone pomiędzy oba kraje.

Cieślewski Tadeusz, malarz polski, * 1870 w Warszawie, uczeń Gersona, w Paryżu studjował w Académie Vitti. Najlepsze prace: „Odpoczywające żniwiarki", „Południe", „Cyganki".

Cieśnina, wąski pas morza, łączący dwa większe morza między zbliżonemi do siebie częściami lądu wzgl. wyspami. Jeśli cieśniny oddzielają dwa biegnące na dłuższej przestrzeni równolegle do siebie lądy, wówczas zwiemy je kanałami (La Manche, Mozambicki i i.). Cieśniny posiadają niekiedy ogromne znaczenie, zwłaszcza jeśli są wąskie, a zamykają ważniejsze morza (Gibraltarska, Dardanelle, Bab el Mandeb, Malajska, Sund i i.); wówczas mamy do czynienia z geopolitycznemi problemami cieśnin. Cieśniny powstają zazwyczaj wskutek zapadnięcia się lub obniżenia pewnych części lądów (Gibraltar, cieśniny duńskie), skutkiem erozji (cieśn. Kaletańska) lub zalania dolin rzecznych (Malajska). Szerokość średnia cieśnin jest najrozmaitsza, w niektórych nie przenosi ona 1 km. (Bosfor, Mały Bełt), w innych przenosi nawet 50, 100 i 300 km. (Otranto, Beringa, Hudsońska, Koreańska, Florydzka, Davisa).

Cietrzew (Lyrurus tetrix L.), rodzaj należący do rzędu Gallinacei, rodziny Tetraonidae. Ptak niewielki, szyja krótka, głowa mała, naokoło oka nagi, czerwony pasek. Samiec ma piękny ogon, lirowato wygięty. Żyje najchętniej na brzegach lasów w okolicach bagnistych, w Azji i Europie. Znane krzyżówki między głuszcem (Tetrao urogallus L.) a cietrzewiem pod nazwą Tetrao medius Mey.

Cieza, miasto okręgowe w prow. Murcia (wsch. Hiszpanja), leżące wśród żyznej huerty nad rz. Segurą z 16.140 mieszk., ruinami rzymskiej warowni, wyrobem plecionek z esparto i fabrykacją papieru.

Cięciwa; odcinek łączący dwa punkty krzywej nazywamy cięciwą należącą do łuku, przez te punkty na krzywej wyznaczonego.

Cięglewicz Edmund Żegota, filolog polski, wybitny tłumacz komedyj Arystofanesa.

Ciężar ciała w próżni jest proporcjonalny do masy ciała $m : p = mg$, gdzie g oznacza przyspieszenie siły ciężkości. Ciężar tego samego ciała zmienia się zależnie od miejsca w granicach $^1/_2\%$, w zależności od szerokości geograficznej, przyczem największy jest na biegunach, najmniejszy na równiku. Ciężar ciała zależy także od wysokości nad poziomem morza (p. przyspieszenie siły ciężkości). — Ciężar właściwy dla ciał jednorodnych jest to stosunek ciężaru ciała do jego objętości. Dla ciał niejednorodnych określamy w ten sam sposób średni ciężar właściwy.

Ciężkości pole, przestrzeń, w której ciała ulegają działaniu siły ciężkości. Pole ciężkości składa się z pola grawitacyjnego ziemi oraz z pola siły odśrodkowej, występującej wskutek obrotu ziemi naokoło osi. Pole ciężkości opisujemy używając wektora g przyspieszenia siły ciężkości, który zależy od szerokości geograficznej oraz od wzniesienia nad poziom morza. Formuła, określająca wartość przyspieszenia ziemskiego albo siły ciężkości działającej na masę 1 gr. w zależności od położenia geograficznego i wysokości wzniesienia nad poziom morza jest: $g = g_{45}\ (1 - a \cos 2\ \varphi)\ (1 - bW)$, gdzie φ oznaczy szerokość geograficzną W, wzniesienie danego punktu nad poziom morza, $a = 0{,}00265$, $b = 0{,}3147 \times 10^{-6}$. W wyraża się w metrach, $g_{45} = 980{,}629$ cm/sek² jest wartością liczbową przyspieszenia na poziomie morza, pod 45 szerokości geograficznej. Wartość g określoną powyższą formułą nazywamy normalną siłą ciężkości; wartości rzeczywiste mogą się różnić nieznacznie od wartości normalnej, tę różnicę nazywamy anomalją siły ciężkości w danym punkcie. Anomalja spowodowana jest przez obecność znacznych a bliskich mas, szczególnie w terenach górzystych oraz niejednakową gęstością różnych warstw skorupy ziemskiej. Nagół jednak rozkład siły ciężkości w pobliżu ziemi jest zbliżony do normalnego, więcej niżby to wynikało z nieregularnego rozkładu mas na powierzchni ziemi. Tłumaczymy to izostazją skorupy ziemskiej t. j. stanem równowagi hydrostatycznej. Masywy górskie są

skompensowane przez głębsze warstwy o nieznacznej gęstości, masy wód oceanów przez warstwy dna o dużej gęstości.

Ciężkości środek jest określony jako środek sił równoległych, działających na poszczególne części ciała. Położenie jego w danem ciele nie zależy od pozycji lub ruchu tegoż względem kuli ziemskiej, lecz tylko od rozłożenia w niem masy. Całkowity ciężar ciała możemy zrównoważyć, działając równą mu siłą skierowaną pionowo do góry, a przechodzącą przez środek ciężkości. Od położenia środka ciężkości zależy równowaga, w jakiej znajduje się ciało. Gdy środek ciężkości zajmie położenie, ze względu na warunki krępujące możliwie najniższe, wtedy równowaga ciała jest trwała.

Cif, (ang.), także c. i. f. (rzadziej caf), w handlu skrót zamiast ang., „cost, insurance, freight", (wzgl. franc. coût, assurance et fret), oznacza, że sprzedający ponosi wszelkie koszta aż do portu przeznaczenia, wraz z ubezpieczeniem na morzu, ale z wyłączeniem cła wchodowego — cif & c (cif and commision), cena kupna cif wraz z prowizją, — cif & e (cif and exchange), cena kupna cif wraz z kosztami dyskonta. — cifci (cost insurance, freight, commission and interest) cena kupna cif wraz z prowizją i odsetkami.

Cignani Carlo, malarz włoski, * 1628, † 1719, twórca fresków w katedrze w Forli, przedstawiających Wniebowzięcie Najśw. Marji Panny. Jest ostatnim wybitniejszym malarzem szkoły bolońskiej.

Cigoli Lodovico, właściwie Cardi da C., malarz włoski i architekt, * 1559, † 1613, uczeń A. Allori'ego i Titi'ego, kształcił się też na dziełach A. del Sarto, Correggia i Baroccia. C. jest twórcą barokowego malarstwa florenckiego; jako architekt przygotowywał plany kościoła św. Piotra w Rzymie, wybudował dziedziniec pałacu Nonfinito i i. Był kawalerem maltańskim.

Cihuacohuatl, meksykańska bogini nieszczęścia; przedstawiano ją w postaci kobiety i węża. W dniu jej święta (18. lipca) składano jej na ofiarę czterech jeńców i jedną dziewicę.

Cilia (łać.), rzęska, rzęsa oka, rzęski wymoczków, rzęski komórek rzęskowych zwierząt wielokomórkowych.

Cima da Conegliano, Giovanni Battista, malarz włoski, * ok. 1459, prawdopodobnie w Conegliano, † tamże 1517 lub 1518, uczeń G. Bellini'ego, później ulegający wpływom Tycjana i Giorgione'a, twórca wielu obrazów religijnych (ołtarzowych) szeroko rozpowszechnionych.

Cimabuë, właściwie Cermi di Pepo, zwany C., malarz włoski, * ok. 1240, † po r. 1302, wykształcony na wzorach bizantyńskich, pracował w 1272 r. w Rzymie. C. był największym malarzem swego czasu i najznakomitszym poprzednikiem Giotta. Madonny jego pełne powagi i łagodności, odznaczają się dążeniem do naturalności w przedstawieniu, co jeszcze silniej uwidocznia się w malowidłach ściennych. Dziełem C. z lat 1301—1302 jest gruntownie odnowiona mozaika, przedstawiająca św. Jana Ewangelistę w Katedrze w Pizie.

Cimabuë.

Cimarosa Domenico, włosk. kompozytor, * 1749, † 1801, obok Paisiella najsławniejszy kompozytor oper w Włoszech XVIII. w. Z 80 oper utrzymały się: „Il matrimonio segreto" (Małżeństwo w tajemnicy, premjera 1792 w Wiedniu) i „Astuzie feminili" (Podstęp kobiecy, 1794).

Cimex, ob. pluskwa.

Ciminius (Lacus l.), obecne Lago di Vico, jezioro kraterowe na płn.-zach. od Rzymu, na płd. od Monte Cimino, na wysokości 507 m. nad poz. morza, o powierzchni 12 km.², głębokie do 50 m.

Cimino, Monte (staroż. Mons Ciminius), pokryta warstwami tufu wulkanicznego góra trachitowa w prow. Rzym (Włochy), okręgu Viterbo, wysoka 1056 m.

Cimone, Monte, 1. szczyt w Apeninie Etruskim, w prow. Modena (płn. Włochy), wysoki 2.163 m.

2. góra w płn. Włoszech, na płn. od Arsiero, odegrała ważną rolę w walkach włosko-austrjackich 1916—1918.

Cinchona.

Cinchona L. (chinowiec), rodzaj z rodziny Rubiaceae. Drzewa o liściach na spodniej stronie zwykle czerwonych, kwiatach różowych lub białawych. Ojczyzną Kordyljery Ameryki płd., ponadto hodowane głównie na Jawie, w In-

djach, Jamajce. Prócz C. corymbosa Karst, nie rosną w skupieniach. Dostarczają kory chinowej „Cortex chinae“ ważnego lekarstwa ze względu na obecność chininy. Najważniejsze gatunki: C. succirubra Pav., C. calisaya Wedd., C. Ledgeriana Moens.

Cinciała Andrzej, notarjusz, etnolog i działacz społeczny na Śląsku Cieszyńskim. * 1825 r. w Kozakowicach Górnych, koło Skoczowa, † 1898. Do szkół ludowych uczęszczał w Goleszowie, do gimnazjum w Cieszynie. Od r. 1848 studjuje na uniwersytecie krakowskim prawo, z którego doktorat uzyskuje w r. 1859. Po ukończeniu studjów prawniczych bawi jakiś czas w Cieszynie. W r. 1865 zostaje notarjuszem w Schildbergu (Morawy), w roku następnym we Frysztacie (Śląsk), a w r. 1881 w Cieszynie. Obok zajęcia zawodowego pracuje społecznie; równocześnie zbiera materjały gwarowe, pieśni, przysłowia etc. Prace: „Przysłowia, przypowieści i ciekawsze zwroty językowe ludu polskiego na Śląsku w Ks. Cieszyńskiem“ (1885); „Dodatek do przysłów cieszyńskich“ (Wisła t. II, 1888), „Pieśni ludu śląskiego z okolic Cieszyna“ (1835).

Cincinnati, drugie co do wielkości miasto stanu Ohio (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad płd. kolanem rz. Ohio z 401.247 mieszk., w tem ok. 500 Polaków. Miasto jest połączone kanałem Miami (od 1835) z jez. Erie i jest punktem węzłowym 18 linij kolej. Pięknie zabudowane miasto posiada szereg wspaniałych parków i kościołów z katolicką katedrą na czele. Przemysł reprezentowany przez fabryki obuwia, wagonów, odzieży, maszyn, mebli, mydła i świec, garbarnie i odlewnie żelaza. C. należy pozatem do największych i najruchliwszych rynków handlowych Stanów, głównie na zboże, drzewo, wełnę, tytoń, węgle i bawełnę. Na rz. Ohio i kanale Miami odbywa się żywa komunikacja parowcowa. C. posiada również uniwersytet, akademję sztuk pięknych, olbrzymią bibljotekę, mnóstwo towarzystw naukowych, teatrów i t. p. Przedmieściami C. są Covington i Newport. C. zostało założone w 1788 jako Losanteville, nazwę obecną otrzymało przy końcu wojny o niepodległość na cześć oficerskiego zakonu rycerzy Cyncynata.

Cincinnatus („Kędzierzawy“), L. Quinctius, rzymski mąż stanu, wzór starorzymskiej cnoty, 460 prz. Chr. konsul, 458 dowodził przeciw Ekwom (Aequi), których pokonał, powołany na dyktatora prosto od pługa. Powtórnie został dyktatorem 439 i uspokoił tłum, wzburzony zamordowaniem plebejusza Spuriusa Meliusa. Legenda upiększyła znacznie jego postać.

Cincius Alimentus Lucius, rzymski annalista, brał udział w drugiej wojnie punickiej; w r. 211 przed Chr. został pretorem. Napisał historję Rzymu w języku greckim. Dochowane urywki wydał Peters, w „Hist. roman. fragmenta“ 1883.

Cineraria Less (popielnica), rodzaj należący do rodziny Compositae. 25 gatunków głównie w płd. Afryce. C. cruenta L'Hérit., od której pochodzą hodowane doniczkowe popielnice p. Senetio.

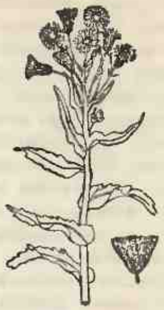

Cineraria.

Cinerarium (łac.), nisza na cmentarzach rzymskich, służąca do umieszczania urny z popiołami; potem sama urna.

Cingoli, miasto w prow. Macerata (płd. Włochy), nad rz. Musone z 13.778 mieszk. Posiada stary ratusz, rzymski wodociąg, prochownie, olejarnie i hodowlę jedwabników.

Cini Giovanni (di Matteo), architekt i rzeźbiarz XVI. wieku w Polsce, zapewne uczeń sieneńczyka Lorenza di Mariano (Marrina). Najprawdopodobniej jest on identycznym z przyjętym do prawa miejskiego w Krakowie w r. 1532 „Joannes de senis, Italus, lapicida“ i występującym w r. 1562 „Joannes Senensis Italus, murator S. Reg. Maj“. — C. był pomocnikiem Berrecci'ego przy budowie kaplicy Zygmuntowskiej w Katedrze wawelskiej; w latach 1533—1534 on i dwaj kamieniarze: Bernardus Zanobius Romanus i Philippus Fesulanoz pracowali przy budowie pałacyku letniego historyka Decjusza na Woli Justowskiej pod Krakowem. W r. 1534 dostarczył do kościoła Reformatów w Poznaniu gotowych ozdób marmurowych do grobowca Oleśnickiego; w latach 1564 i 1565 pracuje jeszcze przy budowie zamku królewskiego na Wawelu.

Cinna L. Cornelius, patrycjusz rzymski, legat w wojnie z sprzymierzeńcami, pobił 88 prz. Chr. Marsów, został 87 konsulem. Po wyruszeniu Sulli do Azji wystąpił C. otwarcie przeciw niemu. Pokonany w walkach ulicznych i wypędzony z Rzymu, zebrał wojsko, wezwał Marjusza, zdobył Rzym i przywrócił demokrację. 86 i 85 znów konsulem, zbroił się przeciw powracającemu Sulli, został jednak zamordowany przez swoich żołnierzy w 84 r.

Cinnamomum Bl. (cynamonowiec), należy do rodziny Lauraceae, wiecznie zielone drzewa o skórzastych liściach, rosną w tropikalnej Azji. C. zeylanicum Breyn. dostarcza z kory najlepszej jakości cynamonu. C. cassia Blume z młodych gałązek i liści dostarcza olejku cynamonowego. C. Camphora z Japonji i Chin dostarcza kamfory.

Cinquecento (wł. 500, skrót na 1500), w historji sztuki i literatury włoskiej wiek XVI. (zob. Renesans). Cinquecentyści, artyści i pisarze XVI. w.

Cinque Ports (5 portów), pięć położonych naprzeciw wybrzeża Francji portów angielskich: Hastings, Romney, Hythe, Dover i Sandwich,

będących kołebką morskiej potęgi Anglji, do których później należały jeszcze Winchelsea i Rye. Jako najlepsze punkty obrony przeciwko Francuzom, miały obowiązek dostarczania okrętów wojennych, a wzamian za to duże przywileje. Obecnie po większej części zapiaszczone.

Cinto Monte, najwyższy szczyt na Korsyce, w płn.-zach. części wyspy, wysoki 2.710 m.

Cintra, miasto w okręgu Lizbona (Portugalja) z 7.381 mieszk., letnisko uroczo położone na płn. stokach Serra de C. (529 m.). Posiada mauretański zamek, w pobliżu na stromej skale — Palacio da Pena i klasztor Santa Cruz z ciosanemi w skale celami. Tu zawarli 22 sierpnia 1808 Junot, Kellermann i Wellesley układ, mocą którego ten ostatni zobowiązał się wypuścić wolno Francuzów i umożliwić im podjęcie dalszej walki, za co został przez Anglików postawiony przed sąd wojenny.

Cios czyli oddzielność — własność rozpadania się skał na mniej lub więcej regularne mniejsze części.

Przyczyną ciosu w skałach magmowych jest proces krystalizacji, podczas którego tworzą się pewne kierunki predysponowane pod względem mechanicznym. Cios n i e r e g u l a r n y posiadają skały spękane w różnych kierunkach na bryły o kształtach nieregularnych. C. r ó w n o l e g ł o ś c i e n n y występuje wśród skał (zwłaszcza granitowych), rozpadających się na bryły, ograniczone równoległemi parami ścian. C. p ł y t o w y charakteryzuje zwłaszcza niektóre bazalty i fonolity, rozpadające się na grubsze lub cieńsze płyty (ławice). Niektóre skały dzielą się na słupy — zwykle o sześciobocznym przekroju różnej wielkości; osie słupów stoją przeważnie prostopadle do płaszczyzny stygnięcia magmy. Jest to cios s ł u p o w y czyli p r y z m a t y c z n y. Cios k u l i s t y występuje wtedy, gdy kurczenie się stygnącej magmy następowało dokoła pewnych ośrodków. — W skałach osadowych przeważa cios biegnący w kierunku płaszczyzn osadzania się. Prócz tego jednak występuje często cios (zwykle mało wyraźny) o kierunku prostopadłym lub skośnym do płaszczyzn łupkowatości. Z tego ciosu korzysta się nieraz przy obróbce skał dla celów technicznych. — Podobnie jak w skałach osadowych, cios płytowy występuje w przeważnej części łupków krystalicznych, co pozostaje w związku z ciśnieniem kierunkowem (stress).

Ciotat, La, miasto w depart. Bouches-du-Rhône (płd.-wsch. Francja) nad zatoką C. na morzu Śródziemnem z 10.690 mieszk., portem, kąpielami morskiemi.

Cipangu, nazwa, którą słynny podróżnik włoski Marco Polo, a zanim późniejsi geografowie oznaczali Japonję.

Circa (łac.), („wokoło, naokoło“, najczęściej skrócone jako ca), około, niespełna, mniej więcej, (przy podawaniu liczby).

Cippus (łac.), czworokątna, dość ostro zakończona kolumna z napisem, służyła u starożytnych jako kamień graniczny, drogowskaz i nagrobek.

Circe, w greck. micie znająca się na czarach córka Heliosa, miała z Odyseuszem syna Telegonosa. Według jednego podania mieszkała na wyspie Ea, według innej wersji w górach Circeji (obecnie Monte Circeo).

Circenses (Ludi Circenses), igrzyska odbywające się u Rzymian w cyrku (circus), zwłaszcza wyścigi rydwanów. Otwierał je pochód z Kapitolu, prowadzony przez tego, który je urządzał. Wyścigi odbywały się w ciągu całego dnia; w każdym brały udział zwykle cztery zaprzęgi dwójkowe lub czwórkowe, które równocześnie wyjeżdżały na tor w prawo i, po okrążeniu tylnych słupów mety, powracały od strony lewej do punktu wyjścia. Zwyciężał ten, kto po siedmiu okrążeniach pierwszy przybył do linji, przeprowadzonej blisko szranków. Nagrodę stanowiły, obok gałęzi palmowych i wieńców, często znaczne sumy pieniężne. Wozy i woźnice nosili pewne określone barwy, zrazu białą i czerwoną, później także zieloną i niebieską. Z nazwanych od tego czterech partyj w cyrku, połączyły się z końcem III. w. biała z zieloną i czerwona z niebieską, tak, że w późniejszym czasie słyszy się tylko o niebieskich i zielonych. Ten system tak bardzo emocjonował lud, że Juwenal mógł powiedzieć, iż lud pragnie tylko dwu rzeczy: „Panem et circenses“ („Chleba i igrzysk“). Z wyścigiem wozów połączone były często wyścigi konne. Używano też cyrku jako miejsca do walki zwierząt i gladjatorów, które odbywały się zresztą zreguły w amfiteatrach. Ponadto odbywały się w cyrkach za czasów cesarstwa widowiska wojskowe, jak n. p. igrzyska trojańskie, rodzaj turniejów chłopców ze znakomitych rodzin, na koniach, oraz popisy konne rycerstwa.

Circeo, Monte, (Promontorio Circeo, Monte San Felice), góry nad morzem Tyrreńskiem, 18 km. na zach. od Terraciny (prow. Rzym). Grzbiet górski był w czasach przedhistorycznych wyspą (wyspa Kirke Homera); tamże ruiny staroż. Circeji.

Circuit (ang., od łac. circuitus, „obwód“), w Anglji podróż, którą każdy sędzia sądu wyższego (High Court of Justice) musi odbyć 4 krotnie w roku, celem uczestniczenia w sądach przysięgłych, odbywających się w stolicach hrabstw; następnie każdy z siedmiu okręgów, który na zmianę sędziowie objeżdżają. — Również Stany Zjednoczone Am. Płn. są podzielone na 9 C., z których każdy ma swój osobny sąd (C. Court) i sędziego Sądu Najwyższego w Waszyngtonie.

Circulus (łac.), koło; c. aequinoctialis, równik; c. horarius, koło godzinowe; c. meridionalis, południk; c. parallelus, równoleżnik; c. polaris, koło podbiegunowe (c. arcticus, północne, c. antarcticus, południowe); c. tropicus, zwrotnik.

Circulus vitiosus (łac.), błędne koło (w dowodzeniu), zachodzi wtedy, kiedy do udowodnienia jakiegoś zdania, posługujemy się temże zdaniem, choćby w zmienionej formie lub innem, które opiera się na udowadnianem zdaniu.

Circumcisio (łac.), obrzezanie.

Circus (błotniak), ptak drapieżny z charakterystyczną szlarą, otaczającą głowę.

Cirpan, miasto rolnicze w płd. Bułgarji, w dolinie Maricy z 11.866 mieszk.

Cirrhosis (gr.), chorobowy rozrost elementów tkanki łącznej kosztem organów gruczołowych (płuca, wątroba, nerki i t. d.).

Cirrus (łac.), w botanice wąs, w zoologji szczecinowate wyrostki na ciele różnych zwierząt.

Cirrus, nazwa lekkich chmur pierzastych, barwy białej, podobnych do obłoków z wełny. C. złożone z drobnych kryształków śniegu, sięgają ponad najwyższe szczyty górskie, zwiastują zaś niepogodę, podobnie jak cirrostratus, tworzące na niebie białą powłokę i cirrocumulus (baranki), podobne do kłębków wełny.

Cirsium Adans (ostrożeń), rodzaj należący do Compositae, rośliny zielne lub trwałe, o kwiatach purpurowych lub żółtawych. C. oleraceum (L) Scop. (ostrożeń warzywny) o kwiatach jasnożółtych, rośnie na wilgotnych łąkach i w zaroślach w Europie i na Syberji. C. arvense (L) Scop. (O. polny) chwast o puchu na owocach do 3 cm. długim. C. lanceolatum (L) Scop. (O. lancetowaty) o kwiatach purpurowych, rośnie na brzegach lasów.

Cirta („miasto"), stolica Numidji, kwitnąca rzymska kolonja w czasach cesarstwa, nazwana od Konstantyna Wkiego Constantiną, dzisiejsza Konstantine w Algerze.

Cis (łac.), z tej strony, w starożytności: od strony Rzymu, n. p. Gallia Cisalpina.

Cis (włosk. Do diesi, franc. ut dièse, ang. C sharp), dźwięk c chromatycznie zapomocą ♯ podwyższony.

Cis (Taxus L.), krzewy lub drzewa dwupienne, owoc z arillusem. C. pospolity (T. baccata L.) krzew o korze szaro-wiśniowej, szpilki zimotrwałe, podobne jak u jodły, lecz ostro zakończone, bez białych pasków na spodniej stronie. Nasiona czarne, trujące otacza czerwona, jadalna osnówka (arillus). Brak przewodów żywicznych, w miejsce żywicy występuje trujący alkaloid t. zw. taksyna, stanowiąca ochronę przeciw zwierzynie. Kwiaty męskie w kącie liści w nielicznych okółkach, rozwijają się w kwietniu lub maju, pręcików 6—8, ziarna pyłku bez pęcherzyków powietrznych. Rozsiewany przez ptaki. Nie znosi naświetlenia, udaje się w podszyciu lasów. Wzrost wynosi 12—15 m., około 0,5 m. średnicy, wiek do 1000 lat. Kwitnie po raz pierwszy w 20 r. życia, nasiona kiełkują po dwuletniem leżeniu w ziemi. Łatwo tworzy odrośle, toteż w ogrodnictwie nadają mu fantastyczne kształty. Rozmieszczenie następujące: płn. granica biegnie przez Szkocję i Skandynawję do 62,5° szer. płn., wschodnia granica biegnie przez Żmudź, Litwę na Białoruś, przez Lubelszczyznę, Przemyśl do Kniaźdworu koło Kołomyi, płd. granica przez Portugalję, Hiszpanję, płd. Francję, Grecję, do Małej Azji; występuje na Kaukazie, Azji środkowej, na wyspach Kurylskich, Mandżurji i Ameryce. C. w dawnych puszczach polskich częsty, dzisiaj należy do rzadkości. Do wytępienia przyczyniła się dwupienność, powolne kiełkowanie nasion, intensywne użytkowanie drewna, które jest twarde i doskonałe, trucie się bydła szpilkami. Dzisiaj w większej ilości występuje w puszczy Tucholskiej, a największe zbiorowisko w Europie w Kniaźdworze koło Kołomyi. W Alpach bawarskich dochodzi do wysokości 1114 m. nad p. m., w Alpach szwajcarskich 1400 m., w Pirenejach 1610 m., w Tatrach 1100—1300 m.

Cisa (węg. Tisza, niemiec. Theiss), największy lewoboczny dopływ Dunaju. Wypływa w Rumunji, na płd. stokach Beskidów wsch., przepływa w kierunku południkowym przez nizinę Węgierską i uchodzi poniżej Petrowaradynu. Długość rzeki wynosi 1.332 km., powierzchnia dorzecza 146.468 km². Żeglowną jest od Szigetu.

Cissampelos L. (kruszota), rodzaj należący do Menispermaceae, pnącza rosnące w krajach tropikalnych. Korzeń C. pareira L. ma znaczenie w lecznictwie.

Cissey Ernest Louis Octave Courtot de, franc. generał, * 1810, † 1882, walczył w Afryce i na Krymie, 1870 dowódca dywizji w Metzu, dostał się do niewoli. W walce z Komuną wkroczył pierwszy 22. V. 1871 do Paryża. Członek Zgromadzenia Narodowego, 1871—73 i 1874—76 minister wojny, potem dowódca korpusu w Nantes, usunięty 1880 z powodu skandalicznego procesu.

Cissus L. (winobluszcz), z rodziny Vitaceae, pnie się zapomocą wąsów. Rośnie w krajach tropikalnych w 300 gat. C. baudiniana Brouss. i C. discolor Blume, hodowane w Europie.

Cista (łac.), początkowo koszyk o formie cylindrycznej, w którym przy misterjach przechowywano święte symbole. (C. mystica). W sztuce przedstawiana jest pół otwarta, z wychylającym się z niej świętym wężem; występuje często na monetach, szczególnie t. zw. cistophorach. C. nazywane są także małe cylindryczne naczynia bronzowe, wyrabiane w Etrurji, głównie w Praeneste, które używane były do przechowywania klejnotów i przyborów toaletowych; zdobiono je często rytemi scenami; najsławniejsza jest c. Ficoroni w Rzymie. C. używano też jako popielnic do przechowywania popiołów zmarłych; do tych celów wyrabiano je z gliny lub kamienia i zdobiono płaskorzeźbami, przedstawiającemi sceny z kultu zmarłych.

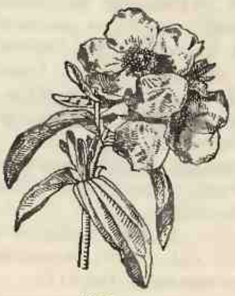

Cistus.

Cistus L. (czystek), z rodziny Cistaceae, rośnie nad morzem Śródziemnem, wiele gatunków wchodzi w skład macchii śródziemnomorskiej. Niektóre gatunki dostarczają wonnej ży-

wicy ladanum, głównie: C. creticus L., C. salviaefolius L., C. ladaniferus L. Charakterystyczne, czułe na dotyk pręciki.

Cisza, nazwa stanu atmosfery, przy którym wiatr jest tak słaby, że nie może poruszyć ani liści na drzewach, ani nawet pochylić słupa dymu. Cisze występują najczęściej w okolicach podzwrotnikowych z powodu niewielkich wahań temperatury, zwłaszcza częste są na Atlantyku, między 5° a 18° szerok. płn., gdzie panują średnio 1 dobę na miesiąc. Jest to t. zw. pas ciszy równikowej, którego obawiali się ogromnie dawni żeglarze, przed wprowadzeniem parowców.

Ciszewski Stanisław, etnolog, * 1865 w Olkuszu. Studja uniwersyteckie odbywa w Berlinie i Lipsku. W r. 1910 zostaje mianowany prof. etnologji na uniwersytecie lwowskim, lecz już w r. 1912 zrzeka się katedry z powodu trudnych warunków pracy. Prace: Lud rolniczo-górniczy z okolic Sławkowa w pow. olkuskim (1887); Krakowiacy (1894); Ognisko (1903); Kuwada (1905); Czaszki ludzkie z kłódkami (1911); Prace etnologiczne (1925) i i.

Ciśnienie, stosunek siły do powierzchni, na którą siła działa. Miarą c. jest siła wywierana na jednostkę powierzchni. W płynach c. statyczne (hydrostatyczne) spowodowane przez siłę ciężkości jest równe ciężarowi słupa płynu o podstawie 1 cm.². W gazach występują c. statyczne, na skutek ciężaru oraz prężności gazu. C. statyczne w cieczach i gazach wywierane na pewną część powierzchni tychże, rozchodzą się we wszystkich kierunkach jednostajnie, w ciałach stałych tylko w kierunku działania siły. Jeżeli ciecz lub gaz znajduje się w ruchu, c. hydrostatyczne na ściany przewodu zmniejsza się o wyraz proporcjonalny do kwadratu prędkości prądu i nazywa się w tym przypadku c. hydrodynamicznem, które przy znacznych prędkościach prądu może stać się ujemne, t. zn. przez otwór w ścianie ciecz nietylko nie będzie wypływała, ale ośrodek otaczający wciągany będzie do wnętrza przewodu (pompki wodne, rozpylacze). Jeżeli siła działająca na pewien element powierzchni ciała nie jest do niego prostopadła, rozkładamy ją na składową normalną i styczną do elementu, a ciśnienia im odpowiadające nazywamy c. normalnemi i c. stycznemi. — Ciśnienia jednostki p. atmosfera. Ciśnienia krytyczne p. gazy. Ciśnienia osmotyczne p. osmoza. Ciśnienie światła p. światło.

Cité (franc.), miasto, zwłaszcza stare śródmieście w przeciwieństwie do nowych przedmieści. La C., wyspa Sekwany, ośrodek miasta w Paryżu; por. City. C. ouvrière, miasto robotnicze.

Citerior (łać.), w starożytności określenie krajów, leżących w kierunku od Rzymu z tej strony gór (n. p. Alp, stąd Gallia C.) albo rzeki (n. p. Iberusu (Ebro), stąd Hispania C.).

Citoyen (franc.), obywatel, obywatel miasta, państwa; we Francji wprowadzone w 1792 na podstawie dekretu, w miejsce słowa monsieur (pan), przy zwracaniu się do kogoś; zarzucone znowu za czasów cesarstwa.

Citrullus Necker (harbuz), należy do Cucurbitaceae, zioła pnące się wąsami, kwiaty żółte, jednopłciowe, owoc podobny do dyni. Rośnie w tropikalnej Afryce i Azji. W medycynie mają zastosowanie owoce L. calocynthis Arnott, dzięki zawartości alkaloidu. C. vulgaris Schrad. (harbuz) o dużych owocach z soczystym jadalnym miąższem uprawiany w płd. Europie i płn. Ameryce.

Citrum (łać.), u Rzymian wonne, twarde drewno, pochodzące z Callitris quadrivalvis. Używano go do wyrobu drzwi świątyń, stołów i t. d.

Citrus medica.

Citrus L. (cytryna), z rodziny Rutaceae. Drzewa lub krzewy o liściach bogatych w olejki eteryczne, kwiaty wonne, owoc jagodą, posiadającą bogato ugruczolony exokarp, gąbczasty endokarp; tkanka mięsista otaczająca nasiona składa się z bogatych w soki emergencyj, wyrastających z wew. ściany łupiny nasiennej. Poszczególne owocolistki z nasionami odgradzają skórzaste ścianki. — Systematyka hodowanych gatunków bardzo trudna z tego powodu, że są to rośliny hodowane od wieków i skutkiem tego wszystkie czynniki, jak mutacje, hybrydacje oraz selekcja przez człowieka zatarły, a zarazem wzbogaciły, nowemi cechami, cechy gatunkowe. C. Aurantium L. (właściwa p o m a r a ń c z a) roślina drzewiasta o kwiatach białych, owocach kulistych. Najważniejsze rasy: 1. C. amara (pomarańcza), owoce mają gorzką łupinę i słodki miąższ. Dostarcza używanych w medycynie „Folia Aurantii", „Cortex fructus Aurantii" „Fructus Aurantii immaturi", „Pericarpium Aurantii", ponadto perfumy z kwiatów i skórki pomarańczowej, używanej do fabrykacji likierów, smażonej w cukrze do ciast itd. 2. C. Bergamia Risso (bergamotka), o owocach jasnożółtych, miąższ kwaśny, dostarcza z łupin owocowych olejku bergamotowego. 3. C. sinensis Gallesio, (pomarańcza w ścisłem znaczeniu), o owocach pomarańczowo-czerwonych i słodkim miąższu, sprzedawana w handlu. Występuje jako C. sin. f. sanguinea o czerwonym miąższu i f. decumata o ogromnych owocach i bardzo grubej skórce. — C. medica L. (c y t r y n a w szerszem znaczeniu), krzew o czerwonych kwiatach, owoce wydłużone. Najbardziej znana rasa, C. Limonum Hook., której owoce sprzedawane jako limonje-cytryny. Miąższ owocu kwaśny. Dostarcza „Cortex fructus Citri", „Oleum Citri" i „Aqua di Cedro". Tak C. Aurantium jak i C. medica pochodzą z Indo-Malesicum, obecnie hodowane

we wszystkich krajach cieplejszych, w Europie nad morzem Śródziemnem, — w krajach zimnych jako ozdobne w szklarniach. — C. nobilis z Chin dostarcza m a n d a r y n e k. Jest wrażliwsza jak poprzednie, dlatego mniej hodowana. — C. trifoliata jest to kolczasty krzew o liściach trójdzielnych, ma niejadalne owoce, znosi dobrze chłód, hodowana jako krzew ozdobny poza strefą ciepłą. — C. aurantium i C. medica hodowane często jako formy anormalne, posiadające wolne owocolistki, owoce o częściowym charakterze cytryny, częściowym pomarańczy, lub też owoce posiadające 2—3 okółki owocolistków.

Cittadella, miasto okręgowe w prow. Padwa (płn. Włochy) z 12.422 mieszk. Ważny węzeł kolejowy, posiada również przemysł. Miasto założone w 1220 jako twierdza graniczna jest otoczone murami, basztami i rowami.

Citta di Castello, miasto w prow. Perugia (środk. Włochy), nad rz. Tybrem z 30.021 mieszk. Posiada renesansową katedrę, galerję obrazów, przemysł jedwabniczy i źródła mineralne.

Cittanova, miasto w prow. Reggio di Calabria (płd. Włochy), na płn. stokach Aspromonte z 16.759 mieszk. C. powstało na ruinach zburzonej przez trzęsienie ziemi w 1783 osady Casalnuovo.

Citta Vecchia (Notabile, arab. Medina), dawna stolica wyspy Malty z 9.014 mieszk., położona na skale, w której znajdują się liczne katakumby. Posiada ruiny murów obronnych, mnóstwo pałaców i wielką katedrę.

City (ang.), oznaczało dawniej w Anglji, podobnie jak „borough", miasto posiadające prawo korporacji, t. j. sądownictwo miejskie, ustrój municypalny i prawo wysyłania przedstawiciela do parlamentu. C. było przeważnie siedzibą biskupa. Dziś jest C. wyróżniającym tytułem, który nosi 40 starodawnych miast, jak Birmingham, Canterbury i inne. Także najstarsza dzielnica Londynu nosi nazwę C.: stąd zwie się tak w nowoczesnych wielkich miastach dzielnicę, w której skupia się główne życie handlowe i finansowe. W Stanach Zjed. Am. Płn. zwie się C. każda miejscowość (town), która jest inkorporowana i rządzona przez mayora i aldermenów. (por. Cité).

Ciudad, w Hiszpanji i jej dawnych kolonjach miasto pierwszego rzędu, w odróżnieniu od „villa".

Ciudad Bolivar, stolica stanu Bolivar w republice Wenezueli, na prawym brzegu rz. Orinoko, która do tego miejsca jest dostępna dla statków morskich. Posiada 17.500 mieszk. i handel kauczukiem, kawą, tytoniem i bydłem. C. założone w 1764 jako Angostura otrzymała nazwę na cześć Bolivara, który stworzył tu w 1819 republ. Kolumbję.

Ciudadela, miasto na wyspie Minorce (Hiszpanja) z 9.021 miesz., małym portem i katedrą. W pobliżu pieczary z naciekami.

Ciudad Real, hiszpańska prowincja w Nowej Kastylji z 19.741 km.² i 433.366 mieszk. Stolica C. R. leży na żyznej równinie, między rzekami: Gwadianą i Jabalon (18.991 mieszk.). Posiada resztki starych murów, gotycki kościół, oraz fabrykację sukna i rękawiczek.

Ciudad Rodrigo, miasto okręgowe w prow. Salamanca (zach. Hiszpanja) z 8.761 mieszk. Silna twierdza na granicy portugalskiej ma ruiny rzymskiego wodociągu, gotycką katedrę, fabrykację mydła i wyrobów glinianych oraz garbarnie.

Ciupaga, siekierka na długim trzonku u górali tatrzańskich, służąca zwłaszcza zamiast laski do podpierania, a ozdobiona niekiedy mosiężnemi gwoździkami i kółeczkami.

Civiale Jean, chirurg francuski, * 1792, † 1867. Lekarz szpitala Hôtel-Dieu. W 1824 podał sposób usuwania kamieni z pęcherza moczowego bez otwierania tegoż.

Cividale de Friuli, miasto okręgowe w prowincji Udina (płn.wsch. Włochy), nad rz. Natisone z 11. 409 mieszk., staremi murami i ratuszem, katedrą i cennem archiwum. Rzymskie Forum Iulii (stąd Friuli, Friaul), słowiańskie Staro Miesto.

Civile jus (łac.), ob. prawo cywilne.

Civilis Julius, wódz Batawów w powstaniu przeciw Rzymianom 69—70 po Chr., zmierzał do utworzenia samodzielnego cesarstwa gallijskiego, zdobył wszystkie warownie rzymskie na północ od Alp, następnie jednak, wskutek waśni w jego obozie, zmuszony był pojednać się z Rzymianami.

Civis (łac.) obywatel. C. academicus, obywatel akademicki, obywatelstwo akademickie. „C. Romanus sum" — „jestem obywatelem rzymskim" (t. zn. posiadam prawa wolnego obywatela); cytat z Cycerona, 5. mowa przeciw Verresowi 57.

Civitali Matteo, rzeźbiarz włoski, * 1436, † 1501, twórca grobowca Piotra Noceto (1472), w katedrze w Lucce, 2 modlących się aniołów w kaplicy Najśw. Sakramentu i wspaniałego ołtarza św. Regulusa.

Civitas (łac.) w prawie rzymskiem ogół praw obywatela rzymskiego (civis) w przeciwstawieniu do cudzoziemca (peregrinus); także ogół obywateli miasta, miasto z obszarem lub bez niego, jako państwo. W średniowiecznem prawie niemieckiem oznacza C. miasto, C. imperii — stolicę cesarstwa.

Civitavecchia, miasto okręgowe w prow. Rzym (Włochy), nad morzem Tyrreńskiem, w pustej i niezdrowej okolicy, port wojenny i handlowy z 23.062 mieszk. Posiada piękną katedrę i antyczny wodociąg; ośrodek handlowy. Zamek tutejszy został wybudowany według planów Michała Anioła.

Cjanit (czyli dysten), minerał o składzie chemicznym Al_2SiO_5, występuje w trójskośnych kryształach o doskonałej łupliwości.

Minerał charakterystyczny jest przez zmienną twardość, zależną od płaszczyzn; na niektórych ścianach wynosi ona 4—5, na innych 6,5, wreszcie 7,5. Są to największe różnice, jakie wogóle znane są na minerałach. C. wł. 3,5—3,7. Najczęściej niebieski, prócz tego jednak zdarza się bezbarwny, żółty, zielony, czerwony lub brunatny.

Z wysokim współczynnikiem załamania (1,72) związany jest żywy blask, dla którego cjanit jest używany jako kamień ozdobny.

Występowanie jego związane jest z łupkami krystalicznemi, a zwłaszcza z łupkami muskowitowemi i paragonitowemi. Piękne kryształy znane są z Monte Campione (w Tessynie), gdzie cjanit występuje razem ze staurolitem w łupkach mikowych. W Val Piora (w masywie St. Gotthard) tworzy cjanit łupek cjanitowy. Koło Hoorsjöberg w Wermlandzie występuje pokład cjanitu, gruby na kilkadziesiąt metrów.

Cl, znak chemiczny 1 atomu chloru.

Clacton on Sea, miasto i kąpielisko morskie w hrabstwie Essex, na płd.-wsch. od Colchester (Anglja) z 17.051 mieszk. i gotyckim kościołem.

Cladium. *a)* kwiat.

Cladium R. Br. (kłoć), z rodziny Cyperaceae, rośnie na całym świecie. W Polsce C. mariscus (L) R. Br. (k. wiechowata) nad brzegami wód i torfowisk w płn.-zach. części kraju.

Cladocera (wioślarczaki), podrząd Phyllopoda (liścionogi). Drobne skorupiaki, otoczone dwuklapową skorupką.

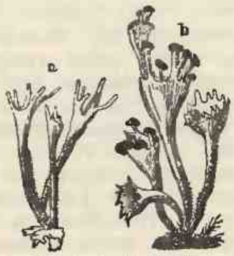

Cladonia fimbriata.
a) bez apotecjów, *b)* z apotecjami.

Cladonia Hoffm. (chrobotek), porost z rodziny Cladoniaceae. Plecha liściasta lub skorupiasta, podetia o kształcie krzaczastym, rurkowatym lub lejkowatym, na ich końcach apothecia brunatne lub czerwone. W podszyciu suchych lasów, na pastwiskach lub pagórkach. C. coccifera Hoffm. i C. bellidiflora Ach. mają krwisto-czerwone apothecia. C. rangiferina Hoffm. rośnie na tundrze w okolicach arktycznych, gdzie stanowi ważne pożywienie rena. W Skandynawji i płn. Rosji używana do pędzenia alkoholu.

Cladophora Ktz. (gałęzatka), zielenica, występująca w wodach słodkich i słonych. Tworzy pęczki przyrosłe dolnym końcem do podnóża, lub waty wolno pływające. C. glomerata Ktz. w wodach płynących, C. sauteri Ktz. forma karłowa, tworzy kule „Pilae marinae". L. fracta Ktz. obok innych glonów po wyschnięciu tworzy t. zw. „papier meteorytowy".

Cladosporium (sadzak), grzyb należący do Fungi imperfecti.

Cladothrix dichotoma Cohn., nitkowata bakterja z rodziny Chlamydobacteriaceae. Częsta w wodach brudnych, przyrośnięta do podłoża lub też tworzy pływające waty. Magazynuje w pochwach wodorotlenek żelazowy, skutkiem czego w większych masach ma rdzawe zabarwienie. Rdzawą barwę nadaje również wodzie, w której żyje.

Cladrastis Rafin, (skrycień), z rodziny Papilionaceae. Dwa gatunki w płn. Ameryce i wsch. Azji. Drewno C. amurensis Benth. używane w Japonji do wyrobu mebli.

Clairault (Clairaut) Alexis Claude, francuski matematyk, geodeta, * 1713 † 1765. Brał udział jako długoletni członek Akademji paryskiej, w pomiarach geodetycznych w Laponji. Słynne jest jego twierdzenie, pozwalające wyznaczyć spłaszczenie ziemi ze zmian siły ciężkości i odśrodkowej, w zależności od szerokości geograficznej.

Clairet (franc.), we Francji jasno-czerwone wino, także zieleniak. Również pierwszy prawie bezbarwny sok, otrzymywany z winogron czerwonych przy słabem tylko ugniataniu, a używany specjalnie do wyrobu win musujących.

Clair-obscur (włosk.: Chiaroscuro), technika malarska, polegająca na stopniowaniu tonów jednej barwy; za wynalazcę uchodzi Ugo da Carpi. Stosowana często w drzeworytnictwie XVI. wieku. C.-o oznacza też światłocień.

Clairvaux (Clara Vallis), dawne opactwo cysterskie w depart. Aube, nad rz. Aube (Francja), założone w 1115 przez św. Bernarda z C., a zniesione w czasie rewolucji francuskiej; teraz służy za więzienie.

Clam, ród hrabiowski w Austrji i Czechach, rozpada się na dwie linje: C. Martinitz (od 1792) i C. Gallas (założona przez Jana Krzysztofa C. * 1702, † 1778). — Heinrich C. Martinitz, * 1863, polityk austrjacki, odgrywał od r. 1894 wybitną rolę w sejmie czeskim, 1916—17 prezydent ministrów, następnie gubernator wojskowy Czarnogóry.

Clamart, miejscowość w depart. Seine, na płd.-zach. od Paryża (Francja), z 15.916 mieszk. Płyta C. odegrała pewną rolę w wojnie z 1870; obecnie jest wciągnięta w obręb fortyfikacyj paryskich.

Clams, jadalne ślimaki morskie w płn. Ameryce: Venus mercenaria i Mya arenaria. Ciemna plamka na skorupie Venus mercenaria oszlifowana stanowiła jednostkę monetarną Indjan (Wampum).

Clan (celt., „rodzina"), dawne szkockie związki rodowe, oparte na wspólności przodków, później wogóle związki oparte na węzłach krwi. Władza patrjarchalna naczelnika (laird) była nieograniczona. Po powstaniu z 1745 r. instytucję klanów zniesiono. Pojęcie to zostało przejęte przez naukę na oznaczenie podobnych stosunków u ludów pierwotnych.

Clapeyron Benoît Paul Emil, inżynier francuski, * 1799, † 1864, twórca teorji trzech momentów, stosowanej przy obliczaniu obciążenia dźwigarów.

Clapham, przedmieście w płd.-zach. części Londynu z 58.596 mieszk.

Clapperton Hugh (* 1788 † 1827), angielski marynarz i podróżnik po Afryce, brał udział w 1822 w wyprawie Oudney'a i Denham'a z Trypolisu do jez. Csad i Bornu, w czasie której dotarł z Demham'em do Sokoto. W 1826 badał bieg Nigru i dotarł pierwszy z Europejczyków od zatoki Benin do Sokoto.

Claque (franc.), ob. klaka.

Claqueurs (franc.), ob. klakierzy.

Clare, wyspa u zach wybrzeży Irlandji, przy wejściu do zatoki Elew Bay, ma 26 km.², należy do hrabstwa Mayo.

Clare, hrabstwo w prow. Munster w wolnem państwie Irlandzkiem między zatoką Galway Bay i ujściem rz. Shannon. Ma 3.351 km.² i 104.232 mieszk. Stolicą jest Ennis.

Clare John, angielski poeta przyrody (1793—1864), syn wyrobnika, już w 13 roku życia napisał pod wpływem „Seasons" Thomsona pieśń „The Morning Walk.". Wyróżnia go dar obserwacji i delikatność ujęcia tematu („Poems Descriptive of Rural Life and Scenery", 1820, „The Village Minstrel and Other Poems", 1821). Zmarł w szpitalu obłąkanych.

Clarence, ks., nazwisko młodszych książąt królewskiego domu w Anglji, wywodzi się od Clarenza (Chiarenza) na Morei, gdzie w czasie wypraw krzyżowych pewien rycerz angielski był księciem.

Clarendon, 1. Edward Hyde, hr., ang. mąż stanu, * 1609, † 1674, od 1640 w parlamencie, 1643 członek tajnej Rady i kanclerz skarbu, od 1654 właściwy kierownik polityki ks. Walji, późniejszego Karola II. Od r. 1658 lord-kanclerz, pracował nad restauracją Stuartów. W l. 1660—67 był najwpływowszym człowiekiem; nieszczęśliwie prowadzona wojna z Holandją spowodowała jego upadek. C. otrzymał dymisję i oskarżony o nadużycia i przekupstwo uciekł do Francji. Pomiędzy jego pismami najważniejszem jest „History of the rebellion and civil wars in England"; dzieło to na długi czas urobiło sąd historyczny o rewolucji angielskiej. (najl. wydanie 1888). Wybór jego korespondencji w „Clarendon State Papers" (1767—86). Jego córka Anna Hyde, poślubiła 1660 późniejszego króla Jakóba II., jej obie córki Anna i Marja, zostały królowemi angielskiemi.

2. George William Frederick Villiers, hr., ang. mąż stanu, * 1800, † 1870, 1847 wicekról Irlandji, jako minister spr. zagr. w gabinecie Aberdeen-Russel uczestniczył w rokowaniach nad stworzeniem przymierza angielsko-francusko-turecko-sardyńskiego przeciw Rosji, ustąpił 1858, potem piastował znów tekę spr. zagr. 1865—68 i 1868—70.

Clarendon Castle, dawny pałac królewski w Anglji, 5 km. na płd.-zach. od Salisbury; do niego Henryk II. zwołał 1164 wielkie zgromadzenie baronów i prałatów, które uchwaliło postanowienia przeciw hierarchji kościelnej, znane pod nazwą „Constitutions of Clarendon".

Clarendon Press, Oxford University Press, drukarnia i wydawnictwo uniwersytetu w Oxfordzie, zał. 1588, pomieszczona od 1714 w „Clarendon-House" (nazwanym od Clarendon'a 1.), od 1832 w nowym „Clarendon-House". C. P. posiada własne fabryki papieru w Wolvercote koło Oxfordu (w tajemnicy utrzymywany sposób wyrobu papieru cienkiego do druku, t. zw. Indian-Paper) i wydaje dzieła naukowe wszelakiej treści, szczególnie jednak biblje angielskie; jest największą na świecie drukarnią biblijną.

Claretie Jules, wielostronny pisarz francuski (1840—1913), dyrektor Comédie Française (od 1885). Z licznych jego powieści najwyżej stoi „Brichanteau, comédien" (1896). Jego utwory teatralne, mniejszem cieszące się powodzeniem, są przeważnie przeróbkami powieści. C. występował też jako krytyk i historyk („Histoire de la révolution de 1870 à 1871", 2 wyd. 1875).

Clark, 1. Alvan, mechanik amerykański, * 1804, † 1887, konstruktor olbrzymich teleskopów astronomicznych. Jego syn Alvan Graham, * 1832, † 1897, kontynuując dzieło ojca, sporządził dla obserwatorjów amerykańskich największe soczewki teleskopowe.

2. Latimer, elektrotechnik angielski, * 1822, † 1898, specjalista w budowie kabli podmorskich. Zaproponował pierwszy nazwy Ohm, Farad, Volt, na określenie jednostek pomiarowych w elektrotechnice.

3. Champ, wybitny parlamentarzysta St. Zjedn. Am. Płn., * 1850, † 1921.

Clarke, 1. Samuel, ang. duchowny i filozof relig., * 1675, † 1729, przez swoją naukę, łączącą objawienie z rozumem wpłynął silnie na teologów i filozofów wieku oświecenia. Z powodu swego najważniejszego dzieła: „The Scripture Doctrine of the Trinity" (1712, 1719), oskarżył go kościół o arjanizm. Sławna jest jego korespondencja z Leibnizem, w której broni zapatrywań filozoficznych swoich i C. Newton'a. Wszystkie dzieła wydane jako: „Philosophical Works" (1732—42, 4 t.).

2. Henri Jacques Guillaume, hr. Hüneburg i ks. Feltre, franc. marszałek pochodzenia irlandzkiego, * 1765, † 1818, był sekretarzem gabinetu wojskowego Napoleona I., 1807—14 i 1815—17 ministrem wojny.

3. Edward Daniel, angielski mineralog i podróżnik (1769—1822), w latach 1791—1802 zwiedził wielką część Europy, Małą Azję, Syrję i Egipt. Podróże swe opisał w wielkiem dziele „Travels in various countries of Europe, Asia and Africa" (1810).

4. James Freeman, unitarjański teolog ang., * 1810, † 1888 jako kaznodzieja, wydał wiele pism umoralniających.

5. Jakob August Lockhart, angielski uczony lekarz, * 1817, † 1880, pracował nad anatomją mózgu i rdzenia kręgowego. Od jego nazwiska nazwano nagromadzenie komórek nerwowych po obu stronach rdzenia przy środkowej krawędzi rogów tylnych i u ich podstawy — kolumnami Clarka (także Columnae vesiculares).

6. Sir Edward, angielski prawnik i polityk (1841), adwokat, pracował przez czas dłuższy w „Morning Herald" i „Standard" jako sprawozdawca parlamentarny; w 1880 został wybrany do Izby Gmin (do 1899), należał 1886—1892 do drugiego ministerstwa Lorda Salisbury jako Solicitor-General i zwalczał w 1899 politykę południowo-afrykańską. W 1906 powraca znowu do Izby Gmin, wkrótce jednak składa swój mandat, ze względu na stan zdrowia. — Uchodzi za jednego z najwybitniejszych prawników angielskich; ukazały się 3 zbiory jego mów sądowych i politycznych (1890, 1894, 1900); napisał „The story of my life" 1919. —

7. Frank Wigglesworth, amerykański geochemik, * w r. 1847, profesor w Waszyngtonie i Cincinnati. Zajmował się badaniem chemicznej struktury krzemianów, składu chemicznego skorupy ziemskiej. Zapoczątkował szerokie stosowanie chemji w dziedzinie geologji.

Clarke's Fork, lewoboczny dopływ rz. Kolumbji w stanach Idaho, Waszyngton (Stany Zjedn. Am. Płn.) i angielskiej Kolumbji, długi 1040 km.

Clarksburgh, miasto w płn.-amerykańskim stanie Zach. Wirginji, nad rz. Monongahelą, z 27.869 mieszk. Przemysł i kopalnie węgla.

Clarté, (jasność) tytuł powieści (1919) Henri Barbusse'a (ob.), później zaś ruch ideowy o tendencjach komunistycznych, wzniecony przez tegoż wśród młodej Francji.

Clary und Aldringen, ród szlachecki w Austrji i Czechach, 1363 przybył z Florencji, 1641 otrzymał tytuł baronów, 1666 hrabiów Rzeszy, 1767 wyniesiony do godności książęcej.

Clason Sam, szwedzki historyk i polityk, * 1867, 1895—98 sekretarz szwedzko-norweskiego Komitetu Unji, 1904 profesor w Lund, 1916 szef zarządu archiwów, od 1907 jeden z najwybitniejszych członków Pierwszej Izby, 1923—24 minister oświecenia, napisał: „Till reduktionens förhistoria" (1895), „För 100 år sen" (1909—11, 3 t.), i in.

Classen Aleksander, * w r. 1843, chemik, profesor a następnie dyrektor laboratorjum chemji nieorganicznej w Akwizgranie. Jest twórcą analizy elektrochemicznej, w którym to zakresie opracował cały szereg metod badania. Najważniejszem z dzieł jego jest „Handbuch der analytischen Chemie".

Classis (Portus C.), port w Rawennie (płn. Włochy) dla floty rzymskiej na Adrjatyku, założony przez ces. Augusta, a zburzony ok. 750 po Chr. przez Langobardów. Nazwa C. zachowana w nazwie kościoła, pochodzącego z VI. w., St. Apollinare in Classe.

Clathrus cancellatus, owocnia 1/2 naturalnej wielkości.

Clathrus L. (bedłka), grzyb z rzędu Gasteromycetes; wnętrze początkowo zamkniętego grzyba posiada część płoną, receptaculum i tkankę płodną zw. glebą. Przy dojrzewaniu wydostaje się na zewnątrz receptaculum, wynosząc także glebę, która w niedługim czasie rozpływa się na śluzowatą masę. Rozsiewanie spor uskuteczniają owady zwabione żywemi barwami i zapachem, przypominającym padlinę. C. cancellatus (b. kratkowa) ma receptaculum czerwone w formie kratki, uchodzi za trującą, rośnie w płd. Europie, Anglji, Holandji i płn. Ameryce.

Claude Jean, teolog. pisarz reformowanego kościoła francuskiego, * 1619, † 1687, od r. 1666 proboszcz w Charenton koło Paryża, znany przez swoją: „Défense de la réformation" (1673, 4 t.). Po zniesieniu edyktu nantejskiego w Hadze, napisał „Plaintes des protestants cruellement opprimés dans le royaume de France" (1686).

P Claudel.

Claudel Paul, jeden z najwybitniejszych współcześnie poetów francuskich (* 1868), poświęcił się karjerze dyplomatycznej, pełniąc kolejno służbę w różnych krajach, m. i. przez czas dłuższy w Chinach, ostatnio zaś, jako ambasador francuski, w Japonji i w Stanach Zjednoczonych Am. Płn. Ogłosił szereg zbiorów lirycznych („Vers d'exil", 1895; „Cinq grandes odes", 1910; „Deux poèmes d'été", 1914; Poèmes de guerre", 1922), na uwagę jednak zasługuje przedewszystkiem jako autor poematów dramatycznych, znanych poczęści w paru odmiennych redakcjach. Wymienić z nich należy w pierwszym rzędzie: „Tête d'or" (nap. 1889), „La ville" (1893, przerobione 1897), „L'Échange" (1901), „L'Otage" (1910), „L'annonce faite

à Marie" (1917, pierwotna redakcja p. t. „La jeune fille Violaine", 1892) i i. Pomimo wpływu, jaki nań wywarł zwłaszcza Rimbaud, wyróżnia się C. głęboką oryginalnością: zdecydowanie katolicki pogląd na świat, skłonność do symboliki, podniosły, niezwykle obrazowy język, indywidualny rytm prozaicznych wersetów, odległy od tradycyjnych form wiersza czy poetyckiej prozy we Francji — oto parę rysów pisarza. Część dramatów C. zebrana została p. t. „L'arbre" (1901) i „Théâtre" (1911—12, 4 t.). Z innych jego dzieł wymienić jeszcze należy liryczny opis „Connaissance de l'Est" (1900) i „Art poétique" (1907). — C. stale okazywał Polsce swą przyjaźń, czy to pisząc w r. 1911 „Cantique du peuple divisé", pomieszczony w „Deux poèmes d'été" (1914), czy też wspierając w czasie wojny usiłowania Polskiego Komitetu Centralnego w Brazylji, gdzie piastował naówczas stanowisko posła francuskiego. Szereg polskich przekładów, powstałych w kilkunastu ostatnich latach (niektóre utwory tłumaczone nawet parokrotnie), zachęcił do wprowadzenia na scenę Claudela, zarówno teatry warszawskie, jak i prowincjonalne.

Claude Lorrain, Claude Gelée (Gellée) zwany L., francuski pejzażysta i akwaforcista, * 1600 w Chamagne koło Mirecourt, † 1682 w Rzymie, gdzie wcześnie przybył i do r. 1625 pobierał naukę u Tassiego, kształcił się jednak i na dziełach P. Brila, Elsheimera i Ann. Carracci'ego. Wyjechawszy do Wenecji, studjował krajobrazy Tycjana, stamtąd udał się do Nancy, 1627 powrócił do Rzymu, gdzie dzieła jego wyrobiły mu sławę. Obok Poussin'a stoi on na czele „idealnego" malarstwa krajobrazowego, powstającego w pracowni, nie na tle bezpośredniem przyrody. Krajobrazy L. robią wrażenie dekoracji scenicznej, wśród której mało znaczącą rolę odgrywa sztafaż — figurki ludzkie; sam artysta mało na nie zwracał uwagi i często domalowywali je inni. Wpływ L. utrzymał się w malarstwie przez cały XVIII. w. Najważniejsze jego dzieła znajdują się w wielkich galerjach Europy. Dla łatwiejszego odróżnienia swych dzieł od naśladownictw zbierał L. szkice tuszem ze swych krajobrazów w księdze Liber veritatis (księga prawdy). Według tych ksiąg wyszły 2 tomy po 100 rysunków, rytowane przez Earloma. C. L. wykonał też 42 akwafort, bardzo przez zbieraczy poszukiwanych.

Claudia (Claude de France) królowa Francji, córka Ludwika XII. i Anny Bretońskiej, * 1499, † 1524, wniosła swemu małżonkowi, królowi Franciszkowi I. w posagu Bretanję i prawa do Medjolanu. Od niej pochodzi nazwa gatunku śliwek „Reine Claude" (renklody).

Claudianum senatusconsultum. Uchwała senatu za cesarza Klaudjusza, według której kobieta wolna, która mimo trzykrotnego upomnienia żyła z obcym niewolnikiem w contubernium, miała wraz z swym majątkiem należeć do pana tego niewolnika.

Claudianus, 1. Claudius, poeta rzymski, pochodzący z Aleksandrji, przybył w r. 395 po Chr. do Italji, gdzie osiągnął wysokie urzędy i zaszczyty. Zmarł ok. 408. Posiadał rozległą znajomość literatury greckiej i rzymskiej, biegłość językową i wersyfikacyjną, popadał jednak w nadmierną retorykę i przesadne pochlebstwa wobec swych mecenasów, Stilichona i cesarza Honoriusa, jadowitem zaś żądłem kąsał mężów stanu wschodniego cesarstwa rzymskiego, Rufinusa i Eutropiusa. Największą wartość posiada jego epopeja „De raptu Proserpinae".

2. C. Ecdicius Mamertus, † ok. 474, autor „De statu animae", fałszywie uważany za twórcę hymnu pasyjnego „Pange, lingua gloriosi". Ob. Venantius.

Claudius, ob. Klaudjusz.

Claudius Matthias, poeta niemiecki (1740—1815), studjował początkowo teologję, następnie zaś prawo. Osiadł w Wandsbek, gdzie pod pseudonimem Asmus w latach 1770—75 wydawał „Wandsbeker Boten". Jako liryk stworzył szereg pieśni, odznaczających się delikatnym i głębszym tonem uczuciowym, oraz prostotą i plastyką języka, równocześnie zaś należy do najwybitniejszych niemieckich pisarzy ludowych, wyróżniając się świeżym humorem i prawdziwie popularną, ogólnie dostępną formą. Przeciwnik Oświecenia, popierał jednak Lessinga w walce przeciw Goezemu. Zbiorowe wydanie swych pism ogłosił p. t. „Asmus omnia sua secum portans, oder Sämtliche Werke des Wandsbeker Boten" (1775).

Claus, 1. Karol, zoolog, * 1835, † 1899, wykładał na uniwersytecie wiedeńskim, ponadto był kierownikiem stacji zoologicznej w Trieście. Pracował głównie nad Coelenterata i Crustacea. Zwalczał Haeckla, Nägelego i Weismanna, był natomiast zwolennikiem przystosowań funkcjonalnych i doboru. Ogólnie znana jest jego zoologja „Lehrbuch der Zoologie", 1880 opracowana ponownie przez Grobbena, 9 wyd. 1923.

2. Emile, belgijski malarz, * 1849, malował krajobrazy, zwierzęta i portrety; dzieła jego znajdują się w muzeach belgijskich, w Berlinie i Dreźnie.

Clausel Bertrand, hr., franc. marszałek, * 1772, † 1842, generał republiki i Napoleona I., walczył w Hiszpanji i 1815 przeciw Bourbonom, zaco został wygnany 1815—19; 1830—31 i 1835—36 był gubernatorem Algeru i marszałkiem, od 1838 zasiadał w Izbie deputowanych, jako przeciwnik rządu.

Clausewitz Karl v., pruski generał i autor prac z dziedziny wojskowości, * 1780, † 1831, od r. 1792 służył w armji pruskiej, 1812 wstąpił do rosyjskiej, brał udział w zawieraniu konwencji w Taurogach, walczył w kampanjach 1813—15 r. w wojsku pruskiem, 1818 dyrektor powszechnej szkoły wojskowej, 1830 inspektor artylerji. Jego pisma („Hinterlassene Werke" 1832—37, 16 t.) mają duże znaczenie w teorji sztuki wojennej, ważnem jest zwłaszcza dzieło „Vom Krieg" (5 wyd. 1905).

Clausius Rudolf, fizyk niemiecki, * 1822, † 1888, jeden z twórców nowoczesnej termodynamiki, wygłosił w związku z badaniami Carnota nad maszyną parową t. zw. drugą zasadę termodynamiki, inaczej zwaną twierdzeniem

o wzroście entropji. C. położył również zasługi przy rozwoju teorji kinetycznej gazów.

Claussen Sophus, poeta duński, (* 1865), pozostając jako liryk pod wpływem Baudelaire'a i Verlaine'a, opiewał obok wrażeń z Włoch i Paryża, życie rodzimej wsi duńskiej, w pełnych zaś powabu nowelach przedstawił egzystencję małomiejską. Zbiorowe wydanie jego pism ukazało się w r. 1918 (7 t.).

Clausula, (łac.), zastrzeżenie, klauzula, C. rebus sic stantibus, wyraźne lub dorozumiane zastrzeżenie, że umowa tak długo tylko wiąże, jak długo okoliczności, wśród których została zawarta, nie uległy zmianie. — Umowy państwowe nakładające pewne obowiązki, uważa się w razie wątpliwości jako zawarte z c. rebus sic stantibus. — Przy umowach prywatnych musi zastrzeżenie być wyraźnie podniesione; jednak może osoba, która przyrzekła pożyczkę, przyrzeczenie to cofnąć, o ile zaszła w położeniu majątkowem pożyczającego poważna zmiana, grożąca niemożnością zwrotu pożyczki; przy umowach wzajemnych można z tego samego powodu odmówić świadczenia, dopóki druga strona swego świadczenia nie dopełni lub nie da zabezpieczenia. Ponadto może wspólnik wypowiedzieć spółkę w razie niezgodnego z kontraktem spółki zachowania się innego wspólnika. — Także wydawca może wymówić umowę wydawniczą, o ile odpadł cel, któremu dzieło miało służyć.

Clavaria abietina

Clavaria Vaill (goździeniec), grzyb należący do Hymenomycetes. Owocnik mięsisty, pałkowaty lub koralowato rozgałęziony, barwny. Nieznane gatunki trujące. Z jadalnych najważniejsze: C. aurea, C. formosa, c. flava i c. botrytis.

Clavecin, p. fortepian.

Clavicula (łac.) obojczyk, kość wchodząca wraz z łopatką w skład obręczy barkowej. P. obręcz barkowa.

Clavière Etienne, franc. polityk, * 1735 w Genewie, wypędzony stamtąd związał się w Francji z Mirabeau, został 1791 żyrondystowskim posłem do Zgromadzenia Ustawodawczego, 1792 ministrem skarbu. Przy uwięzieniu Żyrondystów 2. VI. 1793 zasztyletował się.

Clavijo y Fayardo José, uczony hiszpański, * około 1730, † 1806, wicedyrektor gabinetu historji naturalnej, redaktor czasopism hiszpańskich, przełożył „Historję naturalną" Buffon'a na język hiszp. (1785—90). C. jest znany z pojedynku, na który wyzwał go Beaumarchais z powodu zerwania stosunku miłosnego z jego siostrą, oraz z dramatu Goethego „Clavigo".

Clavis (łac. „klucz"), dziś jeszcze używane wyrażenia dla oznaczenia objaśnień do dawnych klasyków i biblji.
W muzyce — nazwa klawiszów organowych, na których umieszczano nazwy tonów (litery A—G); stąd wyraz clavis zastosowano do pisma nutowego. Niektóre z nut zachowały nazwę claves (liczba mnoga), mianowicie te, które od XI. w. umieszczano na początku systemu linijnego C. F., z nich powstały t. zw. klucze (Claves signatae). Z organów przeniesiono później pojęcie klawiatury na fortepian.

Clavus (łac.) gwóźdź; purpurowe obramowanie tuniki. — Nagniotek, odcisk. — C. hystericus, świdrujący ból głowy u osób histerycznych i nerwowych, ograniczony najczęściej do małej części czaszki.

Clay Henry, ameryk. mąż stanu, * 1777, † 1852, parlamentarzysta, pośredniczył niejednokrotnie pomiędzy partjami, doprowadzając do kompromisów; 1825—29 sekretarz stanu, 1836 i 1844 kandydował na prezydenta z stronnictwa whigów.

Clearing-House (izba wyrównawcza, dom obrachunkowy, rozrachunkowy), jest to instytucja, w której większa ilość bankierów wyrównuje między sobą wzajemne pretensje z weksli, czeków i innych papierów, płatnych terminowo. Najstarsze tego rodzaju urządzenie powstało w formie zakładu prywatnego w Londynie w r. 1775. Do londyńskiego c. należą w charakterze bezpośrednich udziałowców, oprócz Banku Anglji, największe banki w Londynie, a także przez t. zw. Country-Cl. prowincjonalni korespondenci tychże; przedstawiciele ich schodzą się codziennie w umówionem miejscu w city, ażeby najpierw na specjalnych listach ustalić, jakie każda z firm ma wobec drugiej zobowiązania, a jakie pretensje, a następnie, by saldo tych dwóch zestawień wyrównać t. zn. wypłacić lub pobrać. Dawniej wyrównywano salda gotówką; od roku jednak 1864 Bank Anglji (zwany przez to bankiem banków) przejął obrachunek (około 5% wszystkich obrotów). Cały obrót clearingowy wynosił w r. 1868, odkąd datują regularne wykazy, 3425 miljonów Ł i wzrastał z małemi przerwami do kwoty 36.507 miljonów Ł w r. 1923 (bez Country-Clearing'u). Utworzono również izby rozrachunkowe w szeregu innych miast angielskich. — W Stanach Zjednoczonych Am. Płn. największe znaczenie ma c. w Nowym Jorku, zał. 1853, w którym uczestniczyło w r. 1924 63 banków; obroty jego wynosiły w miljonach dolarów: 1854: 5.750, 1863: 14.868, 1881: 48.566, 1901: 79.021, 1923: 213.996. Wogóle istnieje w Stanach Zjedn. Am. Płn. 174 izb clearingowych, których ogólny obrót w r. 1923 wynosił 402.553 miljony dol. — Na wzór londyńskiego domu clearingowego, istnieją izby rozrachunkowe w większych handlowych miastach niemieckich, „Saldierungsverein" w Wiedniu, Stanze di Compensazione w Genui, Medjolanie, Rzymie, Bolonji, Florencji i Chambre de compensation des banquiers w Paryżu. — Specjalny c. (Railway Clearing-House) załatwia od r. 1847 rozliczenia z dochodów między angielskiemi towarzystwami kolejowemi. Podobne zadania mają rozwikłania dostaw na giełdach, jako też londyński Stockexchangeclearing, zwią-

zek rozliczeniowy w Berlinie i t. d. (P. żyro i obrót żyrowy).

Cleburne, miasto w stanie Texas (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 12.820 mieszk.

Cleckheaton, miasto fabryczne w zach. części hrabstwa York (płn.-zach. Anglja) z 13.460 mieszk. Fabr. sztucznej wełny, lin drucianych i chemikaljów.

Cleethorpes, nadmorska miejscowość kąpielowa w hrabstwie Lindsey (wsch. Anglja) z 28.155 mieszk.

Clematis.

Clematis L. (powojnik), rodzaj z rodziny Ranunculaceae — pnącza o kwiatach pojedynczych lub w kwiatostanach. W Polsce C. integrifolia L. (p. całolistny) o fiołkowych kwiatach, na Podolu, C. alpina Mill. (p. alpejski) o kwiatach niebiesko-fioletowych w Karpatach, C. vitalba L. (p. pnący) o kwiatach mleczno-białych w zaroślach, C. recta L. (p. prosty) o białych kwiatach na łąkach i w zaroślach, ma sok piekący. Hodowane jako ozdobne: C. viticella L. z płd. Europy, C. patens Morr. et Dec., C. lanuginosa Lindl. z Japonji i C. florida Thunb. z Japonji.

Clemen, 1. Paul, niemiecki historyk sztuki, * 1866, od 1893 konserwator prowincji nadreńskiej, w 1899 profesor Akademji Sztuki w Düsseldorfie, w 1902 na uniwersytecie w Bonn, wydaje od 1891 pismo „Kunstdenkmäler der Rheinprowinz" (dotychczas tom 1—10, 1891—1924), od 1885 rocznik „Jahresberichte der Denkmalspflege der Rheinprowinz" (1896), „Die Denkmalspflege in Frankreich" (1898), „Meisterwerke westdeutscher Malerei usw. auf der kunsthistorischen Ausstellung zu Düsseldorf 1904" (wespół z E. Firmenich-Richartzem, 1905), „Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden" (1915) i t. d.

2. Otto, brat poprzedniego, historyk, * 1871, od 1896 profesor w Zwickau, napisał m. i. „Beiträge zur deutschen Kulturgeschichte aus Riga, Reval und Mitau" (1919), wydał: „Flugschriften aus den ersten Jahren der Reformationszeit" (1907—11, 4 zeszyty), „Zwickauer Faksimiledrucke" (1910—14, 25 zeszytów) i opracował część weimarskiego wydania pism Lutra i „Supplementa Melanchtoniana".

G. Clemenceau.

Clemenceau Georges, franc. mąż stanu, * 1841, lekarz, od 1870 brał czynny udział w życiu politycznem jako członek radykalnej lewicy, 1876 deputowany, należał do bloku republikańskiego, który zmusił Mac-Mahona do zrzeczenia się prezydentury, 1880 założył dziennik „Justice", 1882 obalił gabinety Gambetty i Freycinet'a, 1885 Ferry'ego, 1886 Brissona, przyczynił się do upadku prezydenta Grévy, walczył o rewizję procesu Dreyfusa, 1893 skompromitowany w sprawie panamskiej, utracił mandat, 1902 senator, 1906 minister spraw wewnętrznych, 1906—1909 prezes rady ministrów. 1913 założył dziennik „L'homme libre", w którym zwalczał Poincaré'go. W czasie wojny światowej popadł w konflikt z cenzurą, nazwał swój dziennik „L'homme enchaîné" (człowiek w okowach), prowadził kampanję przeciw kierownikom polityki i armji francuskiej. Mianowany prezydentem ministrów (listopad 1917), wystąpił z wielką energją przeciw t. zw. „defetystom", których przywódców kazał uwięzić (Caillaux); swoją stanowczością i silną wolą przyczynił się znacznie do zwycięstwa. W polityce wewnętrznej przeszedł na stronę prawicy, zwrócił się ostro przeciw znanym przywódcom lewicy, socjalistom i syndykalistom. Przewodniczył kongresowi wersalskiemu, w którym reprezentował ostry kierunek przeciw Niemcom i był jednym z twórców traktatu pokojowego. Wbrew powszechnym oczekiwaniom nie wybrany prezydentem republiki, ustąpił z prezesury gabinetu w styczniu 1920 i wycofał się oficjalnie z życia politycznego. Ogłosił drukiem szereg pism.

Clément, 1. Jacques, * 1564, mnich-Dominikanin, zamordował powodowany fanatyzmem, dn. 31 lipca 1589 w Saint-Cloud króla francuskiego Henryka III., i został na miejscu zasztyletowany.

2. Jean Pierre, historyk franc., * 1809, † 1870, od 1855 członek Instytutu, napisał „Histoire de Colbert" (1846), „Le gouvernement de Louis XIV." (1848), jako ciąg dalszy: „Jacques Coeur et Charles VII." (4 wyd. 1874, 2 t.) i wydał „Lettres, instructions et mémoires de Colbert" (1861—82, 8 t.).

3. Charles, franc. historyk sztuki, * 1821, † 1887, przez jakiś czas konserwator muzeum Napoleona III., napisał „Michel Ange, Léonard de Vinci, Raphaël“ (1861), „Prud'hon“ (1872), „Charles Gleyre“ (1877), „Decamps“ (1886) i i.

4. Félix, franc. pisarz-muzykolog, * 1822, † 1885, kapelmistrz w szeregu kościołów w Paryżu, napisał kilka świetnych dzieł z dziedziny historji i teorji muzyki.

M. Clementi.

Clementi Muzio, włoski kompozytor, * 1752, † 1842, świetny pianista-wirtuoz, koncertujący od r. 1780 w stolicach Europy; później objął kierownictwo fabryki fortepianów w Londynie. Jako kompozytor stał się twórcą nowoczesnej wirtuozji fortepianowej, wydobywającej większą siłę tonu i posługującej się błyskotliwą techniką. Podstawą nowej techniki jest niezrównane pod względem pedagogicznym dzieło: „Gradus ad Parnassum“. Sonaty Clementiego stanowią pośrednie i ważne ogniwo między Mozartem a Beethovenem.

Clementia (łac.), uosobienie „łagodności“ Cezara, po jego zamordowaniu podniesiona do rzędu bogów. C. cesarzy (C. Augusta) przedstawiano w postaci Junony. Później C. była jedynie tytułem cesarzy.

Clementinae (Klementyny) część składowa „Corpus iuris canonici“ (ob.).

Cleome L. (pigułecznik), rodzaj należący do Capparidaceae. Zioła o liściach złożonych, kwiatach białych, żółtych lub czerwonych, rosną w krajach tropikalnych. Hodowane głównie w ogrodach botanicznych. Niektóre gatunki dostarczają czerwonego barwnika.

Clerc, (franc., od łac. clericus), duchowny; w średniowieczu człowiek umiejący pisać; we Francji osoby, pragnące po kilkuletniej praktyce (cléricature) zostać adwokatami, notarjuszami, egzekutorami sądowymi lub ich pomocnikami; w Anglji i Stanach Zj. Am. Płn. (Clerk) pisarz sądowy. Clerk of the Parliaments i Clerk of the House of Commons odpowiadają sekretarzom parlamentu.

Clericus (łac.) kleryk, członek stanu duchownego w kościele katolickim.

Clermont (łac. Clarimontium), nazwa szeregu miast francuskich. 1. (C. en Beauvaises lub C. de l'Oise), miasto okręgowe w depart. Oise z 5.843 mieszk.

2. (C.-Ferrand), stolica depart. Puy de Dôme z 82.577 mieszk. Posiada szereg starych budowli, w tem jeden kościół z VII. w., drugi, romański z XI. w. i gotycką katedrę, dalej uniwersytet, kilka muzeów i bibljotek, żywy handel i przemysł, oraz źródła mineralne. C., starożytne Augustonemetum, gościło w swych murach kilka soborów kościelnych, między innemi słynny sobór, w czasie którego papież Urban II. ogłosił pierwszą krucjatę w 1095.

3. (C. en Argonne), miasto w depart. Mozy, wpobliżu lasu Argońskiego, było w średniowieczu stolicą hrabstwa Clermontais, własności biskupów Verdun.

Clermont Emile, pisarz francuski, * 1880, poległy 1915 w Szampanji, ogłosił trzy powieści („Amour promis“, 1910; „Laure“, 1913; „Histoire d'Isabelle“, 1917), wyróżniające się głębią analizy psychologicznej, sięgającej zwłaszcza w dziedzinę wewnętrznych skrupułów jednostki.

Clermont-Ganneau Charles, orjentalista francuski, * 1846, † 1923, dragoman w Jerozolimie i Konstantynopolu, później wicekonsul w Jaffie, napisał: „La Palestine inconnue“ (1876), „Études d' archéologie orientale“ (1880—97, 2 t.), „Les fraudes archéologiques en Palestine“ (1885), „Recueil d' archéologie orientale“ (1888—1924, 8 t.).

Clermont-Tonnerre, 1. Stanislas, hr., franc. mąż stanu, * 1747, † 1792, został 1789 członkiem Konstytuanty, umiarkowany liberał, głosował za prawem veta dla króla, dwiema izbami i uprawnieniami konstytucyjnego monarchy, zamordowany 10. VIII. Jego pisma polityczne („Recueil des opinions de St. de C.“) ukazały się 1794 w 4 t.

2. Aimé Marie Gaspard, markiz, franc. minister, * 1798, † 1865, walczył pod Napoleonem I., 1820 minister marynarki, 1823—26 wojny, po rewolucji lipcowej wycofał się z życia publicznego.

Clerodendron L. (fortuna), z rodziny Verbenaceae, rośnie w krajach tropikalnych. C. fragans Willd. z Chin o kwiatach pachnących wieczorem, hodowany w Europie jako roślina doniczkowa. C. Thomonae z Afryki o białym kielichu i purpurowej koronie hodowany w szklarniach.

Clerus (przekrasek), owad, należący do Coleoptera, smukły, przewężony, pstry. Gąsienica długa, płaska z rogowatą głową i płytami na plecach, które są barwy czerwonej, żyje pod korą drzew, pożerając larwy, toczące drewno.

Clesse Antoine, pieśniarz belgijski, (1816—1889), ogłosił szereg zbiorów pieśni ludowych, które przejęte duchem pobożności, ukochaniem ojczyzny i troską o obyczajność, stały się własnością całego ludu; („Chansons“, 1845—8; „Chansons nouvelles“, 1848; „Chansons, édition complète“, 1866; „Nouvelles chansons et poésies“, 1888).

Clethra Gärtn. (olszówka), z rodziny Clethraceae, drzewa lub krzewy o kwiatach zebranych w grona lub wiechy, korona wolnopłatkowa. Owocem trójdzielny orzeszek, rośnie w krajach tropikalnych. C. alnifolia L. z płn. Ameryki hodowana w szklarniach europejskich.

Cleve Joos van, właściwie Joos van der Beke, malarz niderlandzki, pracujący w Antwerpji około 1510—30, zwany początkowo od swych głównych dzieł w Kolonji i Monachjum „Mistrzem śmierci Matki Boskiej". Najwięcej pozostawił obrazów Madonn, powstałych pod wpływem Lionarda, był także ceniony jako portrecista. — Syn jego Cornelis van C., * 1520, † 1567, portrecista; jego portret dwojga ludzi znajduje się w Windsorze, inne portrety w Althorp Park i w Berlinie. W r. 1554 popadł w Anglji w obłęd.

Cleveland („kraj skał"), pagórkowaty obszar w Yorkshire (płn.-zach. Anglja), na płd. od rz. Tees, słynął ongiś z hodowli koni, obecnie zaś dzięki bogactwu rud żelaza i węgla stanowi ośrodek angielskiego przemysłu żelaznego i stalowego. Oprócz stolicy Middlesborough, leżą tam miasta przemysłowe: Guisborough, Skelton, Loftus, Normanby i Ormesby.

Cleveland, największe miasto stanu Ohio i piąte co do wielkości w Stanach Zjedn. Am. Płn. z 796.386 mieszk., w tem 45.560 Polaków. Leży na płd. wybrzeżu jez. Erie, jest wielkim węzłem kolejowym, posiada szereg pięknych parków i wielkich budowli. m. i. katedrę katolicką, kilka wyższych uczelni (uniwersytet z 1882) i zakładów oraz towarzystw naukowych. C. jest jednem z największych centrów przemysłu w Stanach Zjedn. Jest siedzibą Standard Oil Company i ośrodkiem przemysłu naftowego, mięsnego, metalurgicznego, odzieżowego, maszynowego, drzewnego i okrętowego. Dzięki dobremu portowi prowadzi ruchliwy handel. C. założone w 1796 rozwijało się powolnie aż do otwarcia kanału Ohio (1834), później zaś w niebywałem tempie (w 1830 r. — 1.000 mieszk., w 1860 r. — 43.417 mieszk., w 1900 r. — 381.768 mieszk.).

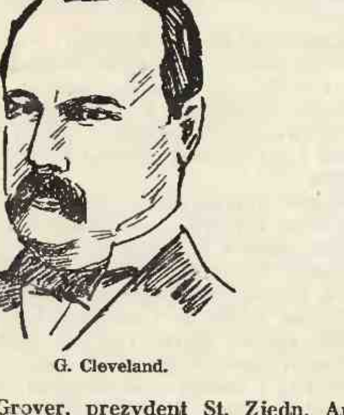

G. Cleveland.

Cleveland Grover, prezydent St. Zjedn. Am. Płn., * 1837, † 1908, adwokat, członek partji demokratycznej, 1881 burmistrz Buffalo, 1882 gubernator N. Yorku, odznaczył się bezinteresownością i talentem administracyjnym, został 1884 wybrany prezydentem St. Zjedn. przeciw Blaine'owi. W programie jego leżała czysto fiskalna polityka celna, uczciwa gospodarka finansowa i obsadzanie urzędów bez względu na przynależność partyjną; przy przeprowadzeniu tych postulatów utracił jednak dużo popularności, również przy wyrównywaniu przeciwieństw z Anglją w sprawie rybołówstwa naraził się na ataki, tak, że dopiero 1892 wybrany został ponownie prezydentem. Wybór jego pism i mów wydał Parker (1892).

Clichy, miasto w depart. Seine (Francja), na płn.-zach. od Paryża z 50.165 mieszk. i licznemi fabrykami (kauczuk, szkło, chemikalja, konserwy). C. było w średniowieczu (Clippiacum) rezydencją Merowingów.

Clifford, 1. Rosamunde, kochanka króla angielskiego, Henryka II.

2. George C., hr. Cumberland, * 1558, † 1605, wyróżnił się na dworze Elżbiety angiel. przepychem i zręcznością, należał do sędziów w procesie Marji Stuart.

3. Thomas, lord, * 1630, † 1673, był czynnym przy powrocie Karola II. do Anglji. Odznaczył się w wojnie morskiej przeciw Holendrom, 1666 członek Tajnej Rady, 1668 skarbnik króla, członek t. zw. Kabały (ob.).

Clifford George, * 1685, † 1760, kupiec z Amsterdamu, zajmował się przyrodą w okolicach Haarlemu, założył ogród botaniczny najbogatszy w Europie. Posiadał duże zbiory, któremi opiekował się Lineusz. Finansował wydawnictwo „Hortus Cliffortianus".

Clifton, 1. miasto w płn-amerykańskim stanie New Jersey obok Nowego Jorku, z 26.470 mieszk., stanowi przedmieście Jersey City.

2. przedmieście Bristolu z 18.230 mieszk., posiada piękne i zdrowe położenie.

Clinchant Justin, franc. generał, * 1820, † 1881, odznaczył się pod Solferino (1859) i w Meksyku, był 1870 dowódcą brygady w armji Renu, przy poddaniu Metzu uniknął niewoli, dowodził 1871 20. korpusem armji pod Belfort, potem armją Bourbaki'ego przy przejściu do Szwajcarji, walczył przeciw Komunie, wkroczył 23. V. do Paryża. Od 1873 dowódca korpusu, został 1880 gubernatorem Paryża.

Clinton, 1. miasto w stanie Jowa (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad Missisipi z 24.151 mieszk. Przemysł drzewny i żelazny.

2. miasto w stanie Massachusetts (Stany Zjedn.), nad rz. Nashuą z 12.979 mieszk. Przemysł włókienniczy.

Clione Pall., ślimak należący do Leg. Enthyneura. Ciało nagie, macki wykształcone, jedna para pletw. C. borealis Phipps. (Clio borealis Pall.), żyje pelagicznie w dużej ilości w morzach Arktydy i Antarktydy, stanowiąc główne pożywienie wielorybów.

Clipëus, puklerz obity miedzią, używany przez dawnych Rzymian.

Clisson Olivier de, rycerz franc., * 1336, † 1407, towarzysz broni Duguesclina (zob.), zniszczył wraz z nim bandy żołdactwa najemnego (grandes compagnies) i odebrał Anglikom kraj na północ od Garonny. Z powodu swojej srogości zwany „Rzeźnikiem", został 1380 konetablem, zwyciężył 1382 Flamandczyków pod Rosebeke, został za łupiestwa wygnany 1392.

Clitandra Benth. z Apocynaceae, rośnie w tropikalnej Afryce. C. simari Gilg. dostarcza kauczuku.

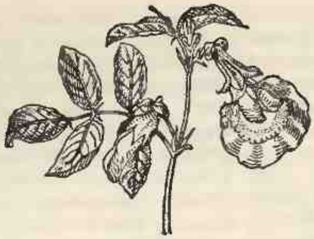

Clitoria ternatea.

Clitoria L. (nętnica), z Papilionaceae, rośnie poza Europą w krajach ciepłych. Wiele gatunków dostarcza korzeni i nasion ważnych w lecznictwie. C. ternatea L. o białych kwiatach hodowana jako roślina doniczkowa.

Clitoris, (łać.) łechtaczka, organ u osobników żeńskich ssaków, odpowiadający prąciu (penis) u osobników męskich, znajdujący się przed przedsionkiem pochwy (vestibulum vaginae), składający się z dwu w trzonie łechtaczki zrośniętych ciał jamistych, crura clitoridis, aut corpora cavernosa clitoridis. Przy podrażnieniu płciowem przez napływ krwi zwiększa swą objętość (Erectio clitoridis). Cl. posiada żołądź (glans clit.) i naskórek (praeputium clit.). Nie obejmuje ujścia cewki moczowej. U niektórych ssaków (n. p. u małp Ateles), jest b. wielka. U kobiety nie podrażnionej płciowo zaledwie wystaje z pomiędzy warg sromowych.

R. Clive.

Clive Robert, lord, bryt. generał, twórca panowania angielskiego w Indjach, * 1725, † 1774 śmiercią samobójczą, od r. 1743 w służbie kompanji wschodnio-indyjskiej, 1757 zadał pod Plassey straszną klęskę nabobowi bengalskiemu Surahjah Dowla, zdobył jego stolicę i osadził na niej Mir Jaffiera, za wypłaceniem olbrzymiej sumy 260.000 funtów szterl. Zwycięstwo to stworzyło podwalinę potęgi angielskiej w Indjach. 1764 mianowany gubernatorem Indyj, zdobył dla kompanji obszar liczący przeszło 15 milj. mieszkańców; 1767 wrócił do Anglji z ogromnym majątkiem, oskarżany na starość o nadużywanie władzy dla celów osobistych.

Clivia Lindl. (kliwia), roślina cebulkowa z rodziny Amaryllidaceae, liście długie, kwiaty zebrane w baldach. Z ulubionych gatunków doniczkowych należy wymienić: C. miniata Benth. o kwiatach delikatnie czerwonych i C. nobilis Lindl. o kwiatach silnie czerwonych.

Clivia cyrthantiflora.

Cloaca maxima, główna arterja kanalizacyjna Rzymu, zachowana jeszcze ze starożytności, ob. Kloaka.

Clodion, właściwie Claude Michel, rzeźbiarz francuski, * 1738, † 1814, kształcił się w Paryżu i w Rzymie, odzwierciedla w swych biskuitach (ob. porcelana) i terrakotach wdzięk późniejszego rokoka i czasów Ludwika XVI.

Clodius, Publius C. Pulcher, przywódca partyjny u schyłku republiki rzymskiej, 58 trybun ludowy, spowodował wygnanie Cicerona, na czele gromady gladjatorów wywierał brutalny teror, 52 zamordowany przez orszak swego przeciwnika Milona.

Clodt-Jürgensburg, 1. Piotr, baron von, rzeźbiarz rosyjski, * 1805, † 1867; twórca kwadrygi na Triumfalnaja Worota (bramie triumfalnej), wzniesionej 1838, i grupy mężczyzn okiełzujących rumaki, na Newskim Prospekcie w Petersburgu.

2. Jego krewny, Michał Konstantynowicz, rosyjski pejzażysta, * 1832, † 1902, brał do swych dzieł głównie motywy swojskie.

3. Michał Piotrowicz, syn C. 1., malarz rosyjski, * 1835, † 1914, członek Akademji w Petersburgu, malował głównie sceny rodzajowe.

Cloots Jean Baptiste du Val de Grâce, baron, marzyciel polityczny, * 1755, objechał Europę jako Anacharsis C., występował w francuskiem Zgromadzeniu Narod. 19. VI. 1790 jako „Mówca rodu ludzkiego", prowadził propagandę w krajach sąsiednich, został 24. III. 1794 zgilotynowany jako hebertysta.

Clostridium, bakterja. C. pasterianum asymiluje azot atmosferyczny.

Clos Vougeot, Le, słynne winnice w franc. depart. Côte d'Or, 11 km. na płd. od Dijon, obejmując 50 ha, dostarczają najlepszego wina burgundzkiego; założone zostały w XII. w. przez opactwo Cîteaux.

Clou (franc.), gwóźdź; w przenośni: punkt kulminacyjny, atrakcja.

Clou de Maqué, jagody Maqui, owoce Aristotelia maqui, zawierają czerwony barwnik, którym się barwi wino, likiery i cukry.

Clouet, 1. Jean, malarz francuski * 1485, † 1540, przybył z Niderlandów, osiedlił się w Tours w r. 1516, w r. 1529 został nadwornym malarzem Franciszka I. w Paryżu. C. był sławnym portrecistą; dzieła jego, przedstawiające członków francuskiego dworu królewskiego, wykonane czarną kredką i sangwiną, znajdują się w Chantilly.

Fr. Clouet.

2. François, jego syn * przed 1522, † 1572, od r. 1540 nadworny malarz królów francuskich, pozostawał pod wpływem Holbeina.

Znamy dwa jego podpisane obrazy, znajdujące się w Luwrze w Paryżu i w zbiorze Cook'a w Richmond, prócz tego przypisuje się mu wiele portretów i około 50 kolorowych rysunków kredkowych. Obaj C. należą do najwybitniejszych renesansowych malarzy francuskich.

Clough Arthur Hugh, poeta angielski (1819—1861), ogłosił The Bothie of Tober-na-Vuolich" (1848), idyllę w heksametrach, „Amours de voyage" i poemat „Dipsychus". Poezje C. wyróżniają się często świeżym humorem i wysokiem napięciem uczucia, kończą się jednak przeważnie akcentem znużenia i wyrzeczenia. Po śmierci autora wydano „Poems, with a Memoir" (1862) i „Poems and Prose Remains" (1869).

Clovio Giulio, z przydomkiem Macedo, minjaturzysta poch. kroackiego, * 1498, † 1578, 1524—26 malarz nadworny Ludwika II. węgierskiego, w r. 1528 wstąpił do zakonu, skąd wystąpił 1531 r. Był zręcznym technicznie wykonawcą minjatur, głównie według kompozycyj Raffaela i Michała Anioła. Pracował głównie we Włoszech.

Clown (ang.), błazen, trefniś sceny angielskiej, występuje zrazu w tragedji, później zostaje zepchnięty do pantominy i jako „głupi August" do cyrku.

Cluj (węg. Kolozsvar, niemiec. Klausenburg), stolica okręgu Cluj w Siedmiogrodzie (Rumunja), nad rz. Mały Samosz z 105.000 mieszk., posiada gotycki kościół (1396—1442) i szereg innych świątyń, rumuński uniwersytet i kilka zakładów naukowych i kulturalnych, oraz przemysł rolniczy, tytoniowy i maszynowy. Miasto było przed wojną głównym ośrodkiem Węgrów siedmiogrodzkich.

Cluny (łac. Cluniacum), miasto w franc. dep. Saône-et-Loire, ok. 3.500 mieszk., punkt węzłowy kolei liońskiej, posiada sławne opactwo benedyktyńskie, (zamienione obecnie na szkołę przemysłową) i ruiny romańskiego kościoła tegoż opactwa. — Opactwo to powstało w 910, dzięki ofiarności Wilhelma, księcia Akwitanji. Pierwszy jego opat Berno, wprowadził pierwotną regułę św. Benedykta, którą jego następca św. Odo († 941) jeszcze obostrzył. Dzięki znakomitym i gorliwym opatom późniejszym (św. Odilon 994—1049, Hugo 1049—1109) ścisłość tej reguły przetrwała długie czasy i została zaprowadzona we wszystkich klasztorach, które się zdecydowały zjednoczyć z C. i przyjąć jego zwierzchnictwo. Stąd powstała kongregacja klunjacka, zatwierdzona 1072 przez papieża Aleksandra II. Obejmowała ona w początkach XII. w. ok. 2.000 klasztorów we Francji, Niemczech, Włoszech, Anglji, Hiszpanji i niezmiernie się zasłużyła na polu nauki i poprawy obyczajów. Opactwo i zakon zostały zniesione w r. 1790.

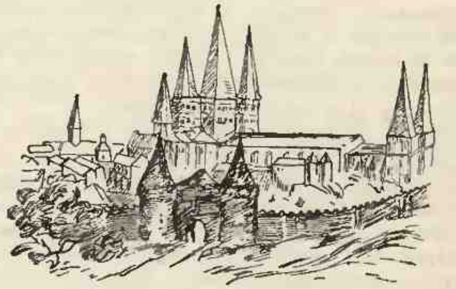

Opactwo w Cluny.

Clupea (śledź), rodzaj ryby p. śledzie.

Cluseret Gustave Paul, franc. komunista, * 1823, † 1900, do r. 1858 franc. oficer, potem pułkownik Garibaldiego we Włoszech, 1861—63 w wojsku północno-amerykańskiem, 1871 dowódca Komuny paryskiej, uciekł zagranicę, 1880 amnestjonowany, został 1888 deputowanym. Napisał: „Mémoires du Général C." (1887—88, 3 t.).

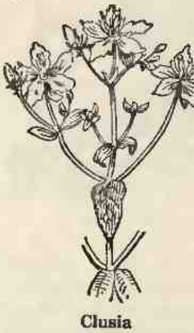

Clusia

Clusia L. (balsamodrzew), z rodziny Guttiferae, liany lub epifyty o korzeniach powietrznych, rosną w tropikalnej Ameryce. Balsamiczny sok C. flava L. używany na rany.

Clüver Filip, (* 1580, † 1622), Gdańszczanin, twórca kierunku historycznego w geografji. Odbył szereg podróży po Europie (głównie płd.) i napisał szereg dzieł geograficzno-historycznych, z których najważniejsze „Introductio in universam geographiam" (1624) służyło przez długi czas w uczelniach za podręcznik geografji.

Clyde, rzeka w płd Szkocji, wypływająca w górach w płd. Lanarkshire i płynąca pod Lanark, Hamilton, Glasgow, Renfrew i Dumbarton ku zach. Uchodzi po 157 km. biegu do

zatoki C. na morzu Iryjskiem. Od Glasgowu jest żeglowną. Obszar nad rz. C. (Clydesdale, 4.092 km.^{2}) jest najgęściej zamieszkałą okolicą Szkocji. Forth-Clyde kanał łączy C. z Forth of C.

Clymenia Münster, wymarły głowonóg, tworzący pokłady wapienne znane z formacji dewońskiej.

Clynes John Robert, przywódca angiel. partji pracy, * 1869, od 1906 członek Izby Gmin, 1924 został w pierwszym gabinecie Macdonalda lordem stróżem pieczęci, 1929 w drugim objął tekę spraw wewnętrznych.

Cło (myto, łac. muta; greck. tellos; ang. toll), nazwa, którą pierwotnie określano każdą daninę, pobieraną przy przekraczaniu jakiejś granicy przez osoby lub rzeczy; można było przeto mówić o cłach rzecznych, drogowych, mostowych i innych, uiszczanych z racji używania lub przekraczania rzeki, drogi, mostu i t. p.; dzisiaj takie daniny nazywamy specjalnemi nazwami jak: „szosowe", „drogowe", „mostowe" i t. p., lub ogólnie opłatami; przeważnie straciły one charakter cła. Poza tem znano dawniej wiele ceł wewnętrznych, opłacanych przy przejściu z jednej do innej części kraju, lub przy wejściu do zamieszkałej miejscowości. Miały one pierwotnie charakter ściśle lokalny, jako danina na rzecz osoby prywatnej, czy właściciela ziemi; danina ta miała służyć jako zapłata za udzieloną opiekę i konwój, za utrzymanie dróg i mostów; Lex salica zezwalała też na pobieranie jej tylko w tym charakterze.

Cłom granicznym państwa nowożytnego zupełnie brakuje cechy właściwej dawniejszemu pojęciu c., a. m. charakteru zapłaty za pewne świadczenie. Stosownie do tego pobiera się je tylko od towarów. Zależnie od tego, czy c. pobiera się przy wwozie czy wywozie, czy też w razie przejścia przez pewne terytorjum, rozróżniamy cła wwozowe, wywozowe i tranzytowe; tych ostatnich przeważnie dzisiaj nie spotykamy; musiano z nich zrezygnować, ponieważ przy dzisiejszym rozwoju środków komunikacyjnych, wywołałyby poprostu kierowanie towarów inną drogą. W drugiej połowie XIX w. zniesiono ustawowo resztę ceł przewozowych w Niemczech, Austrji, Szwajcarji i t. d. C. wywozowe również usunięto dzisiaj w wielu krajach, w innych odgrywają one podrzędną rolę; rzadziej mają większe znaczenie, gdy dany kraj zajmuje stanowisko monopolistyczne (ob. Wywóz).

C. nakłada się w dwojakim celu; albo mają one tylko przynosić państwu dochód i wtedy nazywają się c. f i s k a l n e m i (podatkami celnemi), lub też mają wywrzeć pewien wpływ na ukształtowanie poszczególnych warunków produkcji, a więc albo mają przeciwdziałać nadmiarowi pewnych produktów, lub też mają je chronić w razie braku; nazywają się dlatego c. o c h r o n n e m i. Obydwa rodzaje c. nie zawsze występują w czystej formie. O ile c. jest tak wysoko wymierzone, że zagranicznego towaru nie można sprowadzić, to działa ono wtedy tylko jako c. ochronne i nazywamy je c. prohibicyjnem, ze względu na to, że przeszkadza wwozowi. Gdy c. osiągnie taką wysokość, że wywołuje tylko zmniejszenie dowozu i przez to działa chroniąco, wtedy, będąc cłem ochronnem w ściślejszem znaczeniu, stanowi, w przeciwieństwie do c. prohibicyjnego, także źródło dochodu; naodwrót c. wyłącznie fiskalne oddziaływuje również na bieg wytwórczości, na handel i na gospodarkę.

Charakter c. ochronnego nosi wogóle każda opłata opodatkowująca towary wywożone, a potrzebne krajowej wytwórczości, podczas gdy wytwory krajowe albo wogóle nie są obciążone, albo nie w równej mierze; następnie opłaty, obciążające towary sprowadzane, które mogą być także wyprodukowane w kraju i które nie są wogóle opodatkowane lub też w mniejszej mierze. — Wysokość i długość trwania c. ma być uzależniona od potrzeby ochrony tej gałęzi produkcji, która ma być utrzymana lub rozwinięta. Działanie jego tem będzie lepsze, im wcześniej będzie można przestać z niego korzystać. — Natomiast o nałożeniu i wysokości c. fiskalnego decydują potrzeby państwowe i zasady rozdziału podatków. Jest ono tem właściwsze, im jest wydatniejsze, przyczem powinno tworzyć możliwie trwałe źródło dochodów.

Z c. fiskalnem w ścisłem tego słowa znaczeniu mamy do czynienia w wypadkach, gdy jest ono równowartością podatku, ściąganego z tego samego towaru, wytwarzanego jednak w kraju, przyczem c. winno być wyżej obliczane, stosownie do większej uciążliwości i kosztów ściągania go (gdy jest jeszcze wyżej obliczone, staje się cłem ochronnem); c. fiskalnem w ścisłem znaczeniu jest następnie c., nałożone na przedmioty użytkowe nie wytwarzane wogóle w kraju (n. p. towary kolonjalne), lub wreszcie c., które obciąża towary wywożone, których wytwórczość stanowi monopol danego kraju. C. fiskalne są pewnego rodzaju podatkami pośredniemi, a. m. konsumcyjnemi. Wogóle obowiązują przy nich te same zasady, co przy podatkach pośrednich z tem tylko, że specjalna forma ich ściągania umożliwia pewne odchylenia, a w szczególności, że przy ich pomocy można opodatkować więcej towarów. Różnią się od wewnętrznych podatków konsumcyjnych tem, że mniej obciążają handel i przemysł, że mniej wymagają trudu i kosztów przy ściąganiu i kontroli, że mniej są widoczne dla opodatkowanych, a stanowią wydatne źródło dochodu; zalety te oczywiście zależą od właściwości granicy, od jej ukształtowania, od rodzaju środków komunikacji oraz od towarów podlegających ocleniu. Artykuły, używane przez najszersze warstwy ludności, uważa się za specjalnie nadające się i przez to chętnie opodatkowywane, że wprowadza się je w dużych ilościach. Opodatkowanie tychże prowadzi oczywiście łatwo do obciążenia niesprawiedliwego, sprzecznego z zasadą progresji. O jego dopuszczalności rozstrzyga potrzeba państwa i jego system podatkowy, który może, odpowiednio działając, usunąć ujemne skutki odwrotnej progresji w tej dziedzinie. Panuje przekonanie, że należy wolno puszczać artykuły pierwszej potrzeby, a okładać opłatami przedmioty szeroko pojętego t. zw. zbytku ludowego, a to tak z uwagi na sprawiedliwy rozdział podatków, jak i ze względów etycznych. Zasadniczo po-

winno się, i to wysoko, obciążać drogie artykuły luksusowe. W praktyce jednak system podatkowy może je zwalniać, a praktyka celna nawet nie dopuszczać do ich opodatkowywania. Powszechne przeprowadzenie zasady abstrakcyjnej sprawiedliwości chroma z powodu niedoskonałości rozporządzalnych środków.

Najodpowiedniejszem dla właściwego rozłożenia podatków byłoby ułożenie stawek celnych wedle cen towarów (cła od wartości, cła ad valorem); tę zasadę przyjęto w Stanach Zjedn. Am. Płn. i dominuje ona we francuskiej taryfie celnej. Jest to jednak sposób bardzo uciążliwy, wymagający wiele zachodu i kosztów. Ocenianie wartości przez urzędników jest tak samo niepewnem, jak obowiązek płatnika do jej deklarowania, z zastrzeżonem dla urzędników celnych prawem pierwokupu za zdeklarowaną cenę, gdy wyda ona im się zbyt niską. Dlatego też w wielu krajach (Niemcy, Austrja i t. d.) stosowano cła t. zw. specyficzne, t. zn. obliczane od sztuki i według wagi (dawniej w Niemczech i Austrji wedle specjalnej wagi cłowej; istniał cetnar i funt cłowy), zamiast ceł od wartości, dających sposobność do wielu szykan. Przytem — w obrębie dalszych granic — można uwzględnić również rozmaitość jakości towarów, przez odpowiednie ustopniowanie taryfy.

W większości krajów c. fiskalne i ochronne występują ściśle z sobą pomieszane. Wyjątek stanowi: Anglja i Szwajcarja. C. szwajcarskie o tyle mają cechę c. fiskalnych, o ile są przeznaczone na utrzymanie równowagi budżetowej. Anglja dawniej miała ustawodawstwo celne nadmiernie powikłane i obciążone dużą liczbą artykułów. Świadomość niedogodności i kosztów stąd płynących, tudzież zwycięstwo wpływów liberalnych, spowodowały uproszczenie do tego stopnia, że dziś 97% całego dochodu z ceł uzyskuje się tylko z 5 grup towarów (tytoń, napoje wyskokowe, herbata, kawa i rodzynki). Francja, b. Rosja, Stany Zjedn. Am. Płn. miały u siebie system ścisły ochrony celnej. Niemcy po różnych reformach doprowadziły do taryfy, w której dominuje przekonanie o konieczności powszechnego clenia także surowców, a to w interesie pracy narodowej. — Wojna światowa wprowadziła oczywiście w tych pojęciach i wynikach olbrzymi przewrót; we wszystkich taryfach powojennych, a więc i w Polsce (rozp. Prez. z dnia 26. VI. 1924. Dz. u. Nr. 54, poz. 54 i ust. z 31. VII. 1924. Dz. U. Nr. 80, p. 777 i i.). widzimy splot wpływów ekonomicznych i politycznych; wszędzie prawie — przynajmniej przejściowo — przyszły z konieczności do głosu cła fiskalne oraz w młodych zwłaszcza państwach, jak n. p. Polska, skrajny często protekcjonizm.

W związku z gospodarczą polityką celną (ob.) ustaliły się pojęcia c. różniczkowych, c. retorsyjnych i c. zwrotnych. C. r ó ż n i c z k o w e m i nazywamy te, według których albo w praktyce cli się wyżej towary tego samego gatunku, lub tylko te, które takie same towary różnie obciążają (n. p. zależnie od tego, czy towary przyszły wodą czy lądem). To rozróżnienie uzasadnione jest tak ze względu na technikę celną (mały, trudny do skontrolowania wwóz pewną drogą), jak również ze względów polityki celnej, która pragnie uprzywilejować pewną drogę, lub kraj. Dalej można c. różnie wymierzać, zależnie od kraju pochodzenia (bezpośredni lub pośredni przywóz z kolonij, uprzywilejowanie jednego kraju przed drugim) i zależnie od flagi, pod którą okręt płynie (dopłata celna za flagi obce). Takie c. różniczkowe są często wynikiem układów handlowych, w których przyznano ustępstwa od taryfy celnej, jednostronne lub wzajemne. — Cła r e t o r s y j n e są to c. nałożone świadomie na szkodę innego kraju, jako odwet za to, że tamto państwo przez zarządzenia celne czy inne krzywdzi obywateli danego kraju; ponieważ c. te mają zwyczajnie na celu zdobycie lepszych warunków, należą one do środków t. zw. wojny celnej. C. z w r o t n e są to cła pobierane przy sprowadzaniu danego towaru lub surowca do przeróbki, a zwracane przy wywożeniu tegoż towaru czy przerobionego surowca. W dalszem znaczeniu uważa się za zwrot celny wszystkie ulgi wywozowe, a więc także i zwrot już zapłaconych podatków wewnętrznych konsumcyjnych.

Stawki celne na różne towary, zestawione razem, tworzą t a r y f ę c e l n ą. Układa się ją albo alfabetycznie albo rzeczowo, albo i rzeczowo i alfabetycznie, i zaopatruje w numera pozycyj. Ogłoszenie taryfy następuje drogą ustawy celnej. W interesie dobra publicznego leży, by taryfy nie zmieniać często, oraz by zmiany z nowej wchodziły w życie dopiero po pewnym czasie od jej ogłoszenia. (Ob. także art. polityka celna i handlowe traktaty).

Cm, skrót oznaczający centymetr, cm^2, centymetr kwadratowy, cm^3, centymetr sześcienny.

C+M+B, skrót dla Kasper, Melchior, Baltazar, który wypisuje się w krajach katolickich kredą na drzwiach, jako formułkę zaklęcia w dniu Trzech Króli, p. Trzej Królowie.

Cmentarz (z łać. coemeterium, cimeterium, greck. koimeterion, pierwotnie „sypialnia, miejsce spoczynku", już u Ojców kościoła w dzisiejszem znaczeniu; etymologja ludowa fałszywie łączy „smętarz" z wyrazem „smętek"), miejsce grzebania umarłych. Najdawniejsze ludy chowały swych zmarłych w miejscu śmierci, w grobach skalnych, przy drogach i t. d. — Później tworzono rodzinne place pogrzebne (grobowce). Publiczne c. spotykamy już u ludów pierwotnych i w czasach przedhistorycznych, (p. Groby przedhistoryczne), rozpowszechniają się jednak dopiero z powstaniem wsi i miast (ze względów zdrowotnych); u Egipcjan i innych ludów starożytnych nekropole (miasta umarłych) wykuwane w skałach — u Izraelitów, jaskinie i groby, leżące na uboczu i t. d. W Sparcie chowano zmarłych w obrębie miasta, w Atenach i u Rzymian w grobach prywatnych, istniał jednak wpobliżu miasta publiczny cmentarz dla ubogich i niewolników, oraz kolumbarja (ob.) dla rzymskich urzędników i mniej zamożnych. Chrześcijanie grzebali w czasie prześladowań swych umarłych na otwartem polu, później przeważnie w katakumbach, następnie wpobliżu kościoła, wybitnych ludzi często w samym kościele. C. kościoła obrządku greckiego i Chińczyków leżą

stych, ojczyzną tropikalna Ameryka. C. scandens Cavan. hodowana jako roślina doniczkowa.

Coban, stolica depart. Alta Verapaz w republice Gwatemali, nad rz. Cajabon z 26.774 mieszk. Handel kawą.

Cobbett William, angielski publicysta, * 1762, † 1835, znany w Filadelfji pod mieniem Peter Porcupine (jeżozwierz), wydawał pismo „Porcupine's Gazette". Od 1801 redagował w Londynie tygodnik „Weekly Political Register", wzorowe pismo polemiczne o wielkim wpływie na mieszczaństwo, w 1819 był wodzem agitacji za reformą parlamentu. Od 1832 zasiadał w Izbie Gmin. Opublikował zbiór „Parliamentary Debates" (1803—18) i „State Trials" (1809—10). Z jego licznych pism znaną jest ostra satyra na władzę królewską „English Grammar" (ostat. wydanie 1883).

R. Cobden.

Cobden Richard, kupiec i polityk ang., * 1804, † 1865, syn dzierżawcy, wybił się na współwłaściciela fabryki katunu w Manchester. W 1835 rozpoczął swą działalność publicystyczną pod hasłami wolnego handlu i pokoju; przy popieraniu sprawy publicznego nauczania zetknął się z Johnem Bright. W r. 1838, przekształcono pod wpływem C. założony w Manchester związek dla walki z cłem zbożowem w ogólnonarodową Anti-Corn-Law-League, której kierownictwo objął i zatrzymał C. Wybrany do parlamentu w 1841, uważany za fachowca w sprawach gospodarczych, uzyskał zniesienie ceł ochronnych, a w 1849 Aktu nawigacyjnego. Pokój i rozbrojenie stanowiły dla niego logiczne uzupełnienie wolnego handlu, który wydawał mu się moralną koniecznością; jako namiętny przeciwnik wojny występował w 1849 za sądami rozjemczemi. W 1860 wziął udział w zawarciu traktatu handlowego z Francją. Ujęcie idei C. w system naukowy nastąpiło w t. zw. Manchesteryzmie (ob.).

Cobden-Sanderson T. J., najwybitniejszy introligator ang. ostatnich czasów, * 1840, zrazu adwokat, działał w Doves — Bindery (w Hammersmith — London), napisał dzieło „The ideal book".

Cobenzl, stara karyntyjska rodzina szlachecka, w 1564 otrzymała tytuł baronowski, w 1675 hrabiowski. Ważniejsi członkowie:

1. Philipp, hr., * 1741, † 1810, zawarł w 1779 pokój cieszyński, w 1792 był ministrem spraw zagranicznych, ale już w 1793 z powodu niepowodzeń w sprawie wymiany Belgji i w układach o drugi rozbiór Polski odwołany i zamianowany kanclerzem włoskich prowincyj. 1801—05 był posłem w Paryżu.

2. Ludwig, hr., kuzyn poprzedniego, austrjacki mąż stanu, * 1753, † 1809, 1779—97 poseł na dworze rosyjskim, w wielkich łaskach u Katarzyny II., w 1797 podpisał pokój w Campo Formio, od 1801—5 kierował sprawami zewnętrznemi Austrji jako wicekanclerz. Zwolennik absolutyzmu, zwalczał idee głoszone przez rewolucję francuską.

Coca, p. Erythroxylon.

Cocceji, 1. Heinrich von, * 1644, † 1719 r., profesor prawa w Heidelbergu, Utrechcie i Frankfurcie nad O. Główne dzieło: Iuris publici prudentia (1695 r.).

2. Samuel, baron, syn poprzedniego, * 1679, † 1755. W r. 1702 profesor prawa we Frankfurcie nad O, w r. 1727 minister spraw wewnętrznych i wojny, w 1738 minister sprawiedliwości w krajach pruskich, w 1747 wielki kanclerz; poprawił wymiar sprawiedliwości w Prusach. Jego projekt „Corporis iuris Fridericiani" nie wszedł w życie.

Coccejus (właściwie Koch) Jan, teolog reformowany, 1603—1669. Profesor w Leiden, znany przez swój system teologji związkowej. Dzieła: „Summa doctrinae de foedere et testamento dei" i „Lexicon etc. Veteris Testamenti" (pierwszy całkowity słownik hebrajski).

Coccidae (Czerwcowate), rodzina mszyc, należąca do rzędu Rhynchota (Pluskwiaki).

Coccius Ernst Adolf, niemiecki okulista, * 1825, † 1890 w Lipsku, jako profesor okulistyki. Znakomity badacz patologji oka.

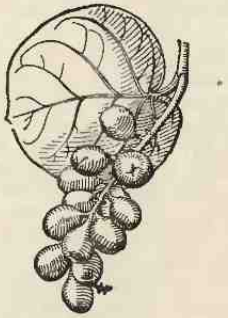

Coccoloba uvifera.

Coccoloba L. (gronodrzew), z rodziny Polygonaceae, drzewa rosnące w tropikalnej i subtropikalnej Ameryce. Listki okwiatu zrośnięte, w czasie dojrzewania mięśnieją. C. uvifera L. hodowana w szklarniach.

Coccus, 1. morfologiczna forma bakteryj, 2. owad należący do Coccidae, p. koszenila.

Cochabamba, departament w republ. Boliwji, we wsch. Kordyljerach z 60.418 km.² i 534.900 mieszk. Należy do najżyźniejszych i najludniejszych obszarów Boliwji. Ludność trudni się rolnictwem i chowem bydła. Od 1917 jest C.

połączony z Pacyfikiem koleją, wiodącą do Oruro. Stolica C., położona w żyznej i zdrowej okolicy, ma 31.014 mieszk. i żywy przemysł wełniany i bawełniany, skórny i ceramiczny.

Cochery, 1. Louis Adolphe, francuski mąż stanu, (1819—1900), od 1869 deputowany, 1879—85 minister poczt, 1888 senator.

2. Georges Charles Paul, syn poprzedniego, francuski polityk, (1855—1914), 1885 deputowany, 1896—1898 i 1909—10 minister skarbu.

Cochin, ob. Koczin.

Cochin, 1. Charles Nicolas, rytownik francuski, * 1688, † 1754, od r. 1731 członek Akademji, wykonywał ryciny głównie według Watteau i De Troy.

2. Charles Nicolas de, syn i uczeń poprzedniego, * 1715, † 1790, zręczny ilustrator książek, autor: „Voyage d' Italie", dzieła w 3 t. o sztuce włoskiej. Od r. 1752 był inspektorem królewskiego gabinetu rycin, w r. 1757 otrzymał szlachectwo. C. dostarczył ponad 1.500 rysunków, które przeważnie rytowali inni.

Cochlearia L. (warzucha), z rodziny Cruciferae, zioła o kwiatach białych, owocem łuszczynka. C. officinalis L. (w. lekarska) wśród Phanerogamów najdalej dochodzi ku płn. Używana w medycynie przeciw szkorbutowi. C. armoracia L. (w. chrzan), ojczyzną wschodnia Rosja, uprawiana w całej Europie, często dziczejąca po przydrożach i polach. Korzeń ma smak ostry dzięki tworzeniu się eterycznego olejku.

Cochlospermum Kth. (ślimacznik) z rodziny Cochlospermaceae. C. gossypium D. C. z płd. Azji dostarcza gumy, wełny z nasion i łyka.

Cochrane, 1. Thomas, hrabia Dundonald, angielski admirał (1775—1860), jako dowódca fregaty zniszczył w 1809 całą eskadrę francuską pod Rochefort. Zawikłany w proces, w 1814 niewinnie pozbawiony godności, walczył od 1818—23 o wyzwolenie Chile z pod panowania hiszpańskiego, 1827 brał udział w greckiej wojnie o niepodległość, poczem 1831 został przyjęty zpowrotem do marynarki angielskiej.

2. John, angielski szachista, (1798—1878).

Cockerill, 1. William, ang. przemysłowiec, * 1759, † 1832, udał się jako zwykły mechanik do Belgji, zbudował w Verviers w 1799 pierwsze na kontynencie maszyny do czesania wełny i tkania, i założył w 1807 wytwórnię maszyn w Leodjum (Liège).

2. John, syn poprzedniego, ang. przemysłowiec, * 1790, † 1840 (w Warszawie), rozszerzył przedsiębiorstwo, objęte po ojcu i wybudował w Seraing wielkie odlewnie żelaza i piece wysokie. Jego zakłady rozwinęły się w towarzystwo „Société C. à Seraing".

Cockney, stare przezwisko niższych warstw ludności Londynu, które fałszywie opuszczają lub dodają spółgłoskę h, wymawiają ai zamiast e i t. p. Gwara ich szybko się zmienia, zachowała jednak pewne właściwości z dawnych czasów. Angielszczyzna australska podlegała wpływowi tej gwary za pośrednictwem wychodźców. Słowo c. (od starofrancuskiego acoquinė, rozpieszczony), spotyka się od czasów Chaucers'a i oznacza pierwotnie człowieka zarozumiałego, równocześnie słabego charakteru. Gwara c. używana jest zwłaszcza w angielskiem piśmie humorystycznem „Punch".

Cock-tail (ang. „ogon koguci"), mieszanina napojów wyskokowych, chłodzonych lodem.

Coco, Rio (Segovia, Guanki, Wanks River), największa rzeka Nikaragwy, dostępna aż po Balaná dla parowców.

Cocos L. (palma), o pniu gładkim lub pokrytym ogonkami liściowemi, liście pierzaste, kwiatostan otoczony pochwą (spatha), owocem jednonasienna niełupka, otoczona twardą łupiną. Wiele gatunków rośnie w tropikalnej Ameryce, jeden gatunek C. nucifera L. na wybrzeżach mórz starego świata. Rozsiewany falą morską. Owoc ma łykowaty mesokarp, pod którym leży jadalne nasienie, początkowo zawierające mleko kokosowe o odświeżającym smaku, które w miarę dojrzewania zestala się w nasienie wewn. puste o migdałowym smaku. Dojrzałe nasiona służą do otrzymywania oleju kokosowego. Łykowaty mesokarp przerabiany na maty, dywany i t. d. Podobny użytek mamy z liści, które służą również do krycia domów tubylców. Z kolb kwiatostanowych otrzymuje się słodki sok, z którego przez fermentację wyrabia się wino palmowe. Kokos kiełkuje na grzędach w przeciągu 18 dni, następnie przesadza się młode roślinki. Amerykańskie gatunki: C. guinensis Jacq, C. aculeata Jacq. i t. d. Hodowane palmy pokojowe: C. romanzoffiana Cham., C. australis Mart. i C. weddelliana hort. pochodzą z Ameryki płd.

Cocteau Jean, pisarz francuski, (* 1892), przechodził rozliczne metamorfozy, wywierając znaczny wpływ na nowszą twórczość artystyczną swego kraju i będąc dobrem odbiciem kolejności nurtujących ją prądów. Pozostawał w bliskich stosunkach z artystami tego typu, co Picasso lub Erik Satie. Oprócz kilku zbiorów poetyckich (zebranych po r. 1924 w tomie „Poésies, 1916—1923") ogłosił powieści („Le grand écart", 1923, „Thomas l'imposteur", 1924), utwory teatralne („Les mariés de la Tour Eiffel" i i.), szkice krytyczne („Le rappel à l'ordre"), album własnych rysunków. Znaczne wrażenie wywarło jego przystąpienie do katolicyzmu („Lettre à Jacques Maritain", 1926).

Codazzi Agostino, (* 1792, † 1859), włoski inżynier i podróżnik. Przebywał z początku w służbie francuskiej, później na Bałkanach, a wreszcie od 1817 w Meksyku, w 1826 został inżynierem-geografem Bolivara w Wenezueli dla zdjęć kartograficznych obszarów między Orinoko i Guyaną.

Codde Pieter, malarz holenderski, * 1599, † 1678, twórca scen rodzajowych z życia oficerów i żołnierzy, wytwornego świata i półświatka.

Code (franc. wzgl. ang.), 1. Księga praw. C. civil des Français — księga ustaw cywilnych ogłoszona 21 marca 1804 na polecenie Napoleona I., od r. 1814 c. civil. Autorami tego kodeksu byli Trouchet, Portalis, Bigot de Préameneu i Maleville; składał się z titre préliminaire i 3 ksiąg, obejmując łącznie 2.281 artykułów. Zmieniano go we Francji wielokrotnie, a od r. 1904 planuje się znowu jego rewizję.

Kodeks ten wprowadzono również we Włoszech (1806), w Księstwie Warszawskiem (1808), oraz w różnych krajach niemieckich, gdzie obowiązywał do r. 1900. Jest również podstawą prawa cywilnego w Holandji i Belgji. C. civil charakteryzuje uznanie równości wszystkich wobec prawa, niezawisłości prawa od religji i wolności osobistej, zabezpieczenie własności, a wreszcie jasny język. W praktyce okazał się doskonałym. Słabą jego stronę stanowią prawo spadkowe i hipoteczne. — Francuskie postępowanie cywilne zawarte jest w c. de procédure (1807), prawo handlowe w c. de commerce (1808), prawo karne w c. pénal, a postępowanie karne w c. d'instruction criminelle (1811). Obok tych 5 kodeksów napoleońskich, ogłoszono w r. 1827 c. forestier, zawierający prawo leśne.

2. w telegrafie — zbiór wyrazów o specjalnem znaczeniu, dla skrócenia depesz.

Codex (łac., l. mn. Cocides), książka, zbiór pism, w szczególności: 1) Księga prawa, zbiór prawa, p. corpus iuris civilis. C. Gregorianus, prywatny zbiór cesarskich reskryptów od Hadrjana do Dioklecjana (ok. 300). C. Hermogenianus, podobny zbiór z tego samego czasu. Części, które się dochowały z obydwóch zbiorów, zawarte są w „Collectio librorum iuris anteiustiniani" Krügera, Mommsena, Studemunda (1890) C. Justinianeus ob. Corpus iuris civilis. C. Theodosianus, zawiera 438 rozporządzeń, (z mocą ustawy), wydawanych od Konstantyna aż do Teodozjusza, a zebranych przez Teodozjusza II. — C. Iuris Canonici, nowa księga praw kościoła katolickiego, nowy kodeks kościelny, opracowany na zarządzenie Piusa X., w latach 1904—17. Wszedłszy w moc prawa od r. 1918, zastąpił średniowieczny Corpus i. c. (ob.), złożony z rozmaitych części. Pod względem formy jest on znacznem wyjaśnieniem i ujednostajnieniem kat. prawa kościelnego, pod względem treści ustala on pełnię władzy papieskiej w kwestjach prawnych i wprowadza daleko idące uprawnienia kościoła w dziedzinach świeckiej władzy państwowej, w szczególności w sprawach małżeństw mieszanych. 2) rękopisy biblji, C. Sinaiticus, C. Vaticanus, C. Alexandrinus p. Biblja.

Codiaeum variegatum.

Codiaeum Rumph. (makówczak), z rodziny Euphorbiaceae, krzewy wiecznie zielone o skórzastych liściach, kwiaty niepozorne. C. variegatum Bl. (kroton) ma barwne liście, hodowany w szklarniach, w krajach cieplejszych w ogrodach.

Codigoro, miejscowość w prow. Ferrara (płn. Włochy), w błotnistej okolicy przy ujściu kanału di Goro do Padu (di Volano). Liczy 14.695 mieszk. 5 km. na wsch. od C. znajduje się dawny benedyktyński klasztor Pomposa z pięknemi freskami i mozaikową posadzką w kościele. Urządzenia pompowe, służące do odwadniania okolicy, należą do największych w Europie.

Codrington, 1. Sir Edward, angielski admirał, (1770—1851), odznaczył się pod Trafalgar, (21/X. 1805) i w greckiej wojnie o niepodległość, gdzie jako głównodowodzący floty koalicyjnej zniszczył flotę turecką pod Navarino (1827).

2. Robert Henry, (1830—1922), pracował 1863—1887 jako misjonarz Melanesian Mission na wyspach Banks'a, Nowych Hebrydach i na południowych wyspach Salomona. Gruntowne jego studja porównawcze nad językami i gramatyką narzeczy melanezyjskich pozwoliły zaliczyć je do grupy języków austronezyjskich. Badania etnologiczne C. dostarczyły obfitego materjału do poznania „mana" (ob.). Dzieła: „The Melanesian Languages" (1885), „The Melanesians, studies in anthropology and folklore" (1891).

Cochoorn Menno van, holenderski inżynier wojskowy, * 1641, † 1704, sławny w swoim czasie budowniczy twierdz.

Coelenterata (jamochłony). Metazoa osiadłe lub wolno pływające, pierwotna oś gastruli pozostaje niezmieniona. Ciało składa się z dwóch warstw ekto- i entodermy, zwykle tworzy się warstwa mesenchymatyczna pochodzenia ekto- lub entodermalnego. Jedyną jamą ciała jest jama jelitowa. Charakterystyczny rozwój kanałów entodermalnych, których odcinki zewnętrzne o charakterze naczyń rozprowadzają pożywienie po całem ciele, podobnie jak system naczyniowy zwierząt wyższych. Rozród, tak płciowy, jak i bezpłciowy, przez podział i pączkowanie. Rozwój embrjonalny polega zasadniczo na metamorfozie. C. możemy podzielić na 1) Planuloidea, 2) Spongiaria, 3) Cnidaria, 4) Ctenophora.

Coello, 1. Alonzo Sanchez, malarz hiszpański, * 1515, † 1590, uczeń A. Mor'a, sławny portrecista, malarz nadworny Filipa II.

2. Claudio, malarz hiszpański, * między 1630 a 1635, † 1693, pozostawił liczne obrazy religijne w kościołach i zbiorach hiszpańskich.

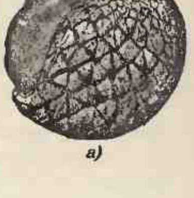

a)

Coelococcus carolinensis. a) owoc.

Coelococcus Wendl. palma z podrodziny Lepidocaryoideae, rośnie na wyspach Polinezyjskich. Owoce dostarczają „roślinnej kości słoniowej", z której wyrabia się guziki.

Coelogyne Lindl. (kapturzyk), tropikalny storczyk, rosnący w Indjach i na archipelagu Malajskim. C. cristata Lindl. z Himalajów, C. speciosa z Jawy hodowana w europejskich szklarniach.

Coemptio (łac. także coëmtio), jedna z form zawierania małżeństwa w starożytnym Rzymie; była ona w użyciu wśród plebejuszy i przypominała dawne kupno kobiety. Skutkiem małżeństwa przez „coëmptio" wchodziła kobieta pod pełną władzę rodzinną (in manum) męża.

Coen Jan Pieterszoon, założyciel holenderskiej potęgi kolonjalnej w Indjach, * 1587, † 1629, od r. 1607 w służbie Kompanji Wschodnioindyjskiej, 1617—21 i 1627—29 generalny gubernator Indyj Niderlandzkich, uporządkował administrację i sądownictwo i wypędził z wysp Anglików.

Coeur franc. serce), barwa franc. kart do gry; po polsku czerwień.

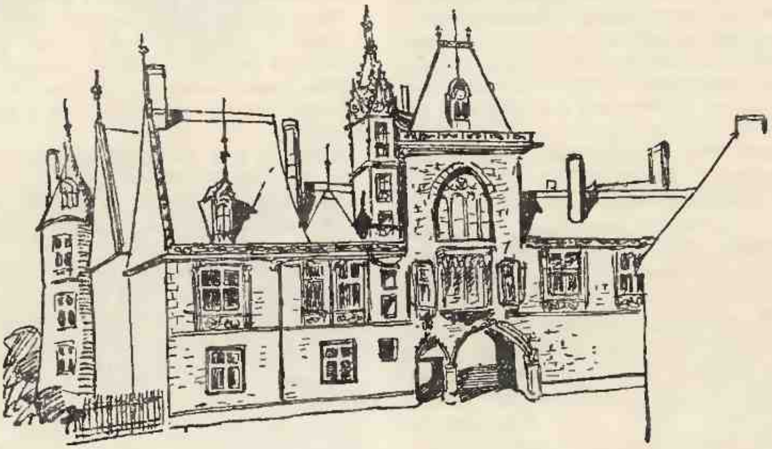

Zamek J. Coeur'a w Bourges.

Coeur Jacques, kupiec franc., * 1400, † 1456, popierał finansowo króla Karola VII. przeciw Anglikom, był ministrem finansów od 1440—1451, został przez zawistnych wrogów pozbawiony urzędu i uwięziony, stracił wielki swój majątek i uciekł na Chios. Po śmierci został zrehabilitowany w 1463 przez zniesienie wyroku, a dzieciom jego zwrócono część majątku.

Cofre de Perote, wulkan w stanie Veracruz, w Meksyku, wysoki 4.089 m. U jego stóp leżą szczątki przedhistorycznego miasta.

Cogito, ergo sum (łac. myślę, więc jestem), pierwsze założenie filozofji Descartesa (ob.). W „Discours de la Méthode" wyrażone jest w języku francuskim słowami: „Je pense, donc je suis".

Cognac, miasto okręgowe w depart. Charente (zach. Francja), nad rz. Charente z 18.876 mieszk. Stare to miasto jest ośrodkiem fabrykacji słynnego konjaku i ruchliwego handlu. Franciszek I. franc. zawarł tu 22 maja 1526 z Henrykiem VIII. angiel. i papieżem układ (Święta Liga) przeciw ces. Karolowi V.

Cognatio (łać., pokrewieństwo), jest to stosunek, zachodzący między dwiema osobami, z których jedna pochodzi od drugiej, lub też obydwie pochodzą od trzeciej; ogół kognatów tworzy rodzinę w znaczeniu naturalnem. — Prawo rzymskie przeciwstawia kognacji — agnację (agnatio-cognatio civilis), której podstawą jest władza ojcowska. C. spiritualis — pokrewieństwo duchowe, zachodzące między ochrzczonym, lub bierzmowanym a rodzicami chrzestnymi, jest według prawa kościelnego przeszkodą do zawarcia małżeństwa między temi osobami. Por. Pokrewieństwo.

Cogniard Charles Thédore, (1806—1872) i Jean Hippolyte, (1807—1872) — popularni francuscy pisarze dramatyczni, dyrektorzy teatru Porte Saint-Martin i innych scen, napisali do spółki wiele, przeważnie wesołych sztuk teatralnych.

Cogniet Léon, malarz francuski, * 1794, † 1880, uczeń Guérin'a i rzymskiej Akademji, pozostawał też pod wpływem romantyzmu. Malował sceny z historji starożytnej, jak „Marjusz na gruzach Kartaginy" i religijne n. p. Rzeź niewiniątek, Anioł obwieszczający Magdalenie zmartwychwstanie Chrystusa i t. d. Romantyczne motywy widzimy u niego w dziełach powstałych pod wpływem „Ivanhoe" Scotta.

Cogoleto, miejscowość w prow. Genua (płn. Włochy), nad zatoką Genueńską z 5.484 mieszk.; podobno miejsce urodzenia Kolumba.

Cogul, wieś hiszp. nad Rio Set, 18 km. na płd. od Lerida. Wpobliżu odkryto malowidła przedhistoryczne na skałach, między niemi scena tańców; przedstawiony strój kobiecy jest uderzająco podobny do ubiorów z okresu kultury kreteńsko-mykeńskiej.

Cohen, 1. Hermann, filozof niem., * 1842, † 1918, neokantysta, założyciel razem z P. Natorpem t. zw. szkoły marburskiej. Główne dzieła: „Kants Theorie der Erfahrung" (1871), „System der Philosophie" (1902—1912). C. był również wybitnym działaczem żydowskim i występował zdecydowanie za żydostwem, n. p. w dziele,

„Die Bedeutung des Judentums für den religiösen Fortschritt der Menschheit" (1910).

2. Emil, mineralog i geolog, (1842—1905). Ważniejsze dzieła: „Sammlung von Mikrophotographien zur Veranschaulichung der mikroskopischen Struktur von Mineralien und Gesteinen" (1900), „Struktur und Zusammensetzung der Meteoreisen" (z Březiną, 1886—87), „Meteoritenkunde" (1905).

Cohenit, p. Kohenit.

Cohn, 1. Ferdynand, botanik niemiecki, * 1828, † 1898. Pracował nad morfologją i historją rozwoju grzybów i glonów, a następnie bakteryj. Napisał: „Beiträge zur Biologie der Pflanzen".

2. Hermann, niemiecki okulista, * 1838, † 1906, od 1847 prof. okulistyki we Wrocławiu, znany jako higjenista oka, wprowadził w szkołach badanie oka. Napisał: „Lehrbuch der Hygiene des Auges" 1891.

3. Fritz, astronom, (1866—1921), 1891—1909 w obserwatorjum w Królewcu, od 1909 dyrektor Instytutu Rachunkowego i profesor w Berlinie, napisał „Redukcje obserwacyj astronomicznych" (1905), „Teorja astronomicznych narzędzi do mierzenia kątów" (1908), „Nowe metody wyznaczania orbit" (1918) i in.

4. Jonas, filozof niem., (* 1869), stoi na stanowisku wartościującego teoretycznego krytycyzmu Windelbanda i Rickerta. Główne dzieła: „Geschichte des Unendlichkeitsproblems" (1896), „Führende Denker" (1921), „Der Sinn der gegenwärtigen Kultur" (1914).

Cohnheim Julius, niemiecki uczony, lekarz, * 1839, † 1884, Prof. anatomji patolog. w Kilonji 1868, we Wrocławiu 1872, od 1876 prof. patologji ogólnej i dyrektor Instytutu patologicznego w Lipsku, jeden z uczniów Virchowa, znany ze swych prac z zakresu patologji ogólnej, a zwłaszcza eksperymentalnej, szczególnie z prac nad zapaleniami. Główne dzieło: „Vorlesungen über allgemeine Pathologie" 2 wyd. 1882.

Cohoes, miasto w stanie Nowy Jork (Stany Zjedn. Am. Płn.), nieopodal wodospadów Mohawk, z 22.987 mieszk. Ośrodek przemysłu włókienniczego, wykorzystującego energję wodną wodospadów.

Coiba, wyspa na oceanie Spokojnym, u płd. wybrzeży republ. Panamy, z dobrym portem, odwiedzanym przez poławiaczy pereł.

Coimbra, stolica okręgu C. w prow. Beira (Portugalja), położona pięknie nad rz. Mondego, u stóp Serra da Estrella, z 20.841 mieszk. Miasto posiada 2 stare kościoły: romański i renesansowy i jedyny w kraju zupełny, stary uniwersytet, oraz szereg innych zakładów naukowych. Wpobliżu leży stary klasztor Santa Clara z kościołem (z 1280) oraz Quinta das Lagrimas (dom łez), gdzie mieszkała i została zamordowana Inés de Castro. C., rzymska Conimbrica, była do 1147 stolicą Portugalji, a w 1834 siedzibą pretendenta do tronu portug., Dom Miguela.

Coimbra Pedro de, regent Portugalji, * 1392, † 1449, rządził 1438—47 za swojego siostrzeńca Alfonsa V. — Pisał także poezje.

Coincidentia oppositorum (łac.), zbieżność sprzeczności.

Coiter Volcher, holenderski anatom, * 1534, † 1590, odkrył ganglja przy nerwach rdzenia pacierzowego, pierwszy opisał szkielet płodu i wydał pierwszy atlas topograficzno-anatomiczny.

Coitus (łac.), cohabitatio, congressus, copulatio, spółkowanie, kopulacja, stosunek płciowy, akt płciowy. C. interruptus, akt przerwany, c. anticipatus, spółkowanie przed ślubem; c. damnatus v. illicitus, incest, kazirodztwo, stosunek płciowy między najbliższymi krewnymi, rodzeństwem, rodzicami i potomstwem.

Coix L. (łza Joba), trawa pochodząca z Indyj i Chin. C. Lacrima Jobi L. ma owoc otoczony twardym bardzo utworem, powstałym z pochwy liścia podstawowego. Owoce te używane do ozdób, wyrobu różańców, w Chinach w lecznictwie.

Cojedes, stan w republ. Wenezueli z 14.800 km.² i 81.850 mieszk. Stolicą jest San Carlos.

Cojutepeque, miasto w republ. San Salvador, w depart. Cuscatlan, wpobliżu jeziora C. (Hapango) z 10.330 mieszk.

Coke, 1. Sir Edward, angielski uczony prawnik (1552—1634), w r. 1563 przewodniczący w Izbie niższej, później generalny adwokat i prokurator, w r. 1613 sędzia apelacyjny i członek tajnej rady. Usunięty, ponieważ nie godził się z nieprawnemi zarządzeniami, bronił C. odtąd w Izbie niższej praw parlamentu przeciwko roszczeniom korony i wniósł „Petition of rights" (ob.). Jego „Institutes" i „Reports" tworzą podstawę angielskiego ustroju prawnego.

2. Tomasz William, * 1572, † 1842, angielski obywatel ziemski, zasłużył się w swojem wzorowem gospodarstwie rolnem przez wprowadzenie płodozmianu norfolskiego kukurydzy i buraka, ulepszył uprawę ziemi, wprowadził siewniki, zajmował się racjonalną hodowlą bydła.

Cokół, podstawa do ustawiania n. p. posągów, popiersi i t. d. W budownictwie jest to dolna część ściany, występująca nieco naprzód, stanowiąca człon pośredni między fundamentami a ścianą. W budowlach użytkowych jest cokół zwykle zakończony u góry ścięciem, ułatwiającem spływ wody, w ozdobnych zaś bywa profilowany (gzyms cokołowy); na nim stoją architektoniczne ozdoby ścian, jak kolumny i pilastry.

Col (franc., włoskie Colle), termin używany na oznaczenie przełęczy górskich, szczególnie w zach. Alpach, a także w Pirenejach.

Cola Schott. z rodziny Sterculiaceae, pochodzi z tropikalnej Afryki. C. vera K. Sch. i C. acuminata Beauv. mają kuliste owoce, które długo pozostają mięsiste. Nasiona zawierają teinę i teobrominę, dzięki czemu są używane do wyrobu preparatów odżywczych i wzmacniających nerwy. Znane w aptekarstwie jako „Semina Colae".

Cola (łac.), używane w receptach, znaczy „przecedź".

Colasse Pascal, franc. kompozytor oper., * 1649, † 1709, uczeń Lully'ego, stworzył 12 oper, m. i. „Les noces de Thétis et de Pélée", a z Lullym: „Ballet des saisons".

J. B. Colbert.

Colbert Jean Baptiste, francuski mąż stanu, (1619—1683), za protekcją Mazariniego dostał się do służby skarbowej Ludwika XIV., jako kontrolor skarbowy w 1660 spowodował upadek Foucqueta, w 1661 otrzymał po nim urząd naczelnego intendenta finansów, a w 1669 naczelnego intendenta budowli królewskich, sztuk pięknych i fabryk, później został ministrem marynarki. Przez ostry nadzór nad urzędnikami i dzierżawcami podatków i sprytne szacowanie danin, zwiększył znacznie dochody państwa, ale też uciskał ludność nadmiernemi podatkami. Szczególnie cierpiała ludność wiejska, wskutek tego, że C. był zwolennikiem merkantylizmu (ob.). Otaczał opieką przemysł i dbał o jego rozwój. Szczególnie troszczył się o handel morski, francuską marynarkę handlową podniósł do trzeciej z rzędu w świecie, stworzył flotę wojenną, która wkrótce przewyższyła wszystkie inne pod względem siły i gotowości do boju. Pragnął, w przeciwieństwie do polityki Ludwika XIV., unikać wojen lądowych, a natomiast uczynić Francję pierwszą potęgą morską, a tem samem i światową. Zakładał liczne, przez państwo subwencjonowane towarzystwa, które otrzymywały monopol handlu z innemi częściami świata („Wschodnio-indyjska Kompanja" 1664), pracował gorliwie nad rozwojem kolonij, starał się o polepszenie sieci dróg wodnych i lądowych. Zarząd prowincyj odebrał gubernatorom pochodzącym ze szlachty, a oddał zależnym od siebie intendentom, pochodzenia mieszczańskiego. Władzę parlamentu ograniczono, porządek w stolicy utrzymywała królewska policja. Zwolennik oświecenia, przeciwnik przewagi kleru, dbał C. o sztuki i naukę; założył w 1663 Akademję Napisów, 1666 Akad. Nauk, w 1671 Akademję Budownictwa, ogród botaniczny i obserwatorjum astronomiczne w Paryżu. Z chwilą jednak, gdy sprzeciwił się rozrzutności króla, popadł w niełaskę.

Colchagua, prowincja w środk. Chile, z 9.973 km.² i 166.342 mieszk. Obejmuje żyzną, podłużną kotlinę między Kordyljerami i górami Nadbrzeżnemi, dzięki czemu należy do najbardziej rolniczych obszarów w kraju. Stolicą jest San Fernando.

Colchester, miasto portowe w hrabstwie Essex (płd.-wsch. Anglja), nad rz. Colne, z 43.393 mieszk. Istnieje tu olbrzymia wieża zamkowa z czasów Wilhelma Zdobywcy, (mieszcząca obecnie muzeum starożytności) oraz szczątki różnych budowli jeszcze z czasów rzymskich i normańskich. Rybołówstwo, połów ostryg oraz fabr. wyrobów wełnianych, obuwia i maszyn. Przemysł tkacki został tu przeszczepiony 1571 przez zbiegów z Flandrji.

Colchicum L. (Zimowit), z rodziny Liliaceae. Bulwa o grubej, brunatnej łupinie, liście lancetowate. Rośnie na wschodzie i nad morzem Śródziemnem. C. autumnale L. (z. jesienny), o pięknych liljowych kwiatach, kwitnie w jesieni, owocując na wiosnę. W Polsce rośnie na łąkach w niższych położeniach górskich i na niżu, na płn. po Mazowsze i Polesie. Bulwa podobnie jak i nasiona zawiera kolchicynę, której wyciągu używają przeciw reumatyzmowi, dnie i t. d. — w większej ilości trująca. Jako ozdobne hoduje się C. byzantinum i C. variegatum L.

Colebrooke Henry Thomas, angielski indolog, * 1765, † 1837. W latach 1782—1814 przebywał w Indjach, zajmując się wedyjską literaturą, religją, filozofją, poezją, metryką, prawem, i zabytkami piśmiennictwa, oraz gwarami indyjskiemi. Położył duże zasługi na polu astronomji i matematyki indyjskiej. Liczne jego rozprawy zebrane są w „Miscellaneous Essays" (1873, z biografją, 3 t.).

Colenbrander Herman Theodor, historyk holenderski, * 1871, 1902 stały sekretarz państwowej Komisji hist., 1918 profesor historji kolonjalnej w Lejdzie, napisał: „De Patriottentijd" (1897—99, 3 t.), „Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland 1795—1840" (1905—21, 10 t.), „Historie en Lewn" (1915, 2 t.) i i.

Colenso, miejscowość w Natalu (bryt. Płd.-Afryka), nad rz. Tugelą, znana z powodu klęski poniesionej tu 15 grudnia 1899 przez angielskiego generała Bullera w walce z Burami.

Coleoptera, ob. chrząszcze.

Coleoptile, pochewka kiełkowa traw.

Coleorhiza, pochewka korzonkowa zarodka traw.

S. Coleridge.

Coleridge, 1. Samuel Taylor, angielski poeta, filozof, krytyk i teolog, (1772—1834), studjował na uniwersytecie w Cambridge, który jednak opuścił, przejęty uwielbieniem dla rewolucji francuskiej. Gdy komunistyczne plany się rozbiły, napisał w Nether-Stoway (Somersetshire), 1797—8, najpiękniejsze swe poezje. W 1798—9 bawił w Getyndze, by studjować Kanta i literaturę niemiecką, poczem żył częścią przy swej rodzinie w Keswick, przeważnie jednak w Londynie, gdzie wygłaszał bardzo chętnie słuchane wykłady o Szekspirze, filozofji niemieckiej, krytyce artystycznej i t. d. Swym przekonaniom politycznym, które w miarę wzrostu zdobywczego zapędu Francji, stawały się coraz bardziej konserwatywne, dawał wyraz w artykułach dziennikarskich („Morning Post", „The Friend"). Ze względów zdrowotnych w 1804 udał się na półtora roku na Maltę, jako sekretarz jej gubernatora. Od 1816 C., którego cierpienia nerwowe wzmogło opjum, żył w domu lekarza Gillman'a w Highgate, gdzie prowadził słynne rozmowy, wydane po jego zgonie jako „Table Talk" (1835, 1884).

Najwybitniejsze utwory poetyckie C. mają skromne rozmiary, nieprześcignione są jednak pod względem siły wyobraźni, czaru mistyczno-baśniowego nastroju i rytmiczno-melodyjnych wartości formy. Arcydziełami są: fragment snu „Kubla Khan" (1798, wyd. 1816), widmowe ballady „The Ancient Mariner" (wyd. 1798) i „Christabel" (1797, wyd. 1816). Na polu krytyki przeszczepił C. do Anglji poglądy Lessinga (zwłaszcza na twórczość Szekspira), oraz romantyków niemieckich J. P. Richtera, Schlegla i Schellinga. Jako filozof dążył do zespolenia transcendentalizmu Kanta z teozoficznym mistycyzmem Schellinga. Najważniejszym jego utworem prozaicznym jest „Biographia Literaria" (1817), przedstawiająca rozwój poglądów literackich i filozoficznych autora. Bardziej popularne „Aids to Reflection" (1825) występują przeciw uroszczeniom rozumu w sprawach kościelno-religijnych.

2. Hartley, syn poprzedniego, poeta angielski, (1796—1849), wychowany w Oxfordzie, żył przeważnie w płn.-zach. Anglji. Jego poezje (1833), a zwłaszcza sonety, wyróżniają się wdziękiem i delikatnością ujęcia. — Jego siostra Sara C. (1802—1852), która oddała rękę swemu kuzynowi Henry N. C., obok wydania poezyj swego ojca (1847), pozostawiła pełną powabu opowieść z krainy wróżek „Phantasmion" (1837), oraz „Memoirs and Letters" (wyd. 1873).

Coleridge-Taylor Samuel, ang. komp., 1875—1912, napisał utwory orkiestralne, chóry, suitę afrykańską na fortep. i i.

Colette Gabrielle, najwybitniejsza — obok pani de Noailles — z współczesnych autorek francuskich (* 1873), poślubiwszy pisarza Willy (właściwie: Henry Gauthier-Villards, * 1859), napisała wraz z nim, pod pseudonimem Colette Willy, czterotomowy cykl „Claudine" (1900—1903), sama zaś „Dialogues de bêtes" (1904). Rozstawszy się następnie z Willym (w. r. 1912 oddała rękę dziennikarzowi Henrykowi de Jouvenel), ogłaszać poczęła swe utwory pod imieniem Colette. Powieści jej odznaczają się wątkiem silnie osobistym, zabarwieniem zmysłowem i starannym stylem; bezpośredniość instynktu łączy się w nich z świadomą pracą literacką („La retraite sentimentale", 1907; „Les vrilles de la vigne", 1908; „La vagabonde", 1910, „L' entrave" 1913; „Chéri" 1920; „La fin de Chéri", 1926 i i.). Po śmierci Courteline'a weszła C. (1929) w skład Akademji Goncourtów.

G. Colette.

Coleus Lour. et Benth. (paczula), z rodziny Labiateae, jadalne bulwy podobne do ziemniaka mają C. rotundifolius z tropikalnej Azji i Afryki, C. edulis z Abisynji, C. parviflorus z tropikalnej Azji. Hoduje się dla pięknych liści C. Blumei.

Colfax Schuyler, amerykański mąż stanu, (1823—1885), od 1854 członek kongresu, walczył o wyzwolenie czarnych, 1861 przewodniczący komisji dla środków komunikacji, popierał rozbudowę linij kolejowych na zachodzie, 1869 był wiceprezydentem Izby Przedstawicieli, od 1872 poświęcił się przedsiębiorstwom przemysłowym.

Colica, (łac.), kolka, morzysko, ból kłujący, występujący najczęściej w jamie brzusznej lub piersiowej, wywołany podrażnieniem otrzewnej lub opłucnej.

Coligny Gaspard de Châtillon, hr., admirał francuski, (1519—1572), za króla Henryka II. generał piechoty i admirał, bronił 1557 Saint-Quentin przed Hiszpanami. Jako wódz hugonotów pobił marszałka Cossé, uzyskał dla nich korzystny pokój w Saint-Germain (1570) i pozyskał sobie Karola X. — Zginął podczas Nocy św. Bartłomieja. — Jego korespondencję wydał Bourquelot (1858).

Colima, stan w Meksyku nad oceanem Spokojnym z wyspami Revilla Gigedo, ma 6.073 km.² i 81.000 mieszk. Wybrzeża są nizinne, i pokryte lasami, wnętrze górzyste z kopalniami srebra, żelaza, miedzi i ołowiu. — Stolica C. z 25.148 mieszk., położona na żyznej równinie, jest połączona koleją z portem Manzanillo i posiada przemysł bawełniany. — Wulkan C., wysoki 3.940 m. leży w Jalisco.

Colins Alexander, rzeźbiarz niderlandzki, * 1527 lub 1529, † 1612, od 1558 pracował nad plastyczną ozdobą założonej przez Ottona Henryka części zamku heidelberskiego. Od r. 1564 był nadwornym rzeźbiarzem cesarza Ferdynanda I., pracował nad grobowcem Maksymiljana I. w Innsbruku i wykonał wiele grobowców rodziny cesarskiej.

Colladon Jan Daniel, inżynier szwajcarski, * 1802, † 1893, wynalazca silników popędzanych zgęszczonem powietrzem.

Colle Raffaelo dal, malarz włoski, * ok. 1490, † 1566, uczeń i pomocnik Raffaela i Giulia Romana, pracował też samodzielnie dla wielu kościołów, wykonywał kartony do gobelinów Kosimy I. Medyceusza i wzory dla fabryki majolik w Urbino.

Collé Charles, pisarz francuski, (1709—1783), członek pierwszego „Caveau", jeden z najwybitniejszych przedstawicieli piosenki, wydał „Chansons joyeuses" (1765, zbiorowe wyd. 1807, 2 t.). Jako dostawca sztuk teatralnych dla księcia Orleanu, pisał obok lekkich komedyj („Théâtre de societé", 1777, 3 t.), także utwory poważne („La partie de chasse de Henry IV.").

Collega, (łac.) towarzysz w urzędzie, członek jakiegoś kolegjum; dziś powszechnie: kolega.

College, w Anglji 1. szkoła wyższa, najczęściej z internatem, przygotowująca na uniwersytet, pochodzi z średniowiecza (Winchester C. założone w 1387; Eton C. koło Londynu 1441). Podlega rektorowi (Master), plan nauk, przeważnie sześcioletni, obejmuje przedmioty humanistyczne i przyrodnicze;

2. instytut uniwersytecki z internatem, w którym nauczyciele i studjujący mieszkają razem a ostatni pobierają naukę; Oxford ma 21, Cambridge 17 c. — W Stanach Zjedn. Am. bywają C. bardzo bogato wyposażone i mają często charakter uniwersytetów (n. p. Yale C. w New Haven w Connecticut i Columbia C. w Nowym Jorku), odpowiadają jednak przeważnie wyższym klasom naszych gimnazjów.

Collège, franc., we Francji i Belgji wyższe zakłady naukowe, przygotowujące młodzież do Akademji, uniwersytetu, albo szkół technicznych. Nazwę swą zawdzięczają średniowiecznym kolegjom uniwersyteckim. We Francji przysługuje nazwa C. od czasu rewolucji (1792) urzędowo tylko wyższym szkołom miejskim, w przeciwieństwie do państwowych Lycées i kilku prywatnych zakładów.

Collège de France, wyższy zakład naukowy w Paryżu, powstały z Collegium trilingue (dla łaciny, greki i hebrajskiego), założonego w 1518 przez Franciszka I. za sprawą Budé'go.

Collegium musicum, towarzystwa przyjaciół muzyki, rozpowszechnione zwłaszcza wśród studentów niemieckich w XVII. i XVIII. w. Z Collegium w Lipsku, na czele którego stali G. F. Teleman (1702), J. Fr. Fasch (1707) i J. S. Bach (1722), powstały sławne „Gewandhauskonzerte". Dzisiaj zawiązuje się „Collegia musica" dla pielęgnowania starej muzyki klasycznej, zwłaszcza w Niemczech i Szwajcarji.

Colleoni Bartolomeo, kondotjer, * 1400, † 1475, pozostawał kolejno w służbie neapolitańskiej, weneckiej, medjolańskiej; 1446—47 więziony przez podejrzliwego księcia Filippo Maria Visconti, znalazł się 1448—50 a potem od r. 1453 znów w służbie Wenecji. Sławna statua konna C. (dłuta Verocchia) znajduje się we Wenecji.

B. Colleoni.

Collet, 1. Jonas, norweski mąż stanu * 1772, † 1851, działał 1814 na rzecz obwołania księcia duńskiego Chrystjana (zob. tam. 14) na króla Norwegji i przyjęcia konstytucji eidsvoldskiej (ob.), musiał jednak jako minister podpisać wkrótce potem konwencję w Moss (ob.). Po unji z Szwecją był ministrem spraw wewnętrznych, od r. 1822 ministrem skarbu, 1829—36 prezydentem ministrów.

2. Camilla, pisarka norweska, (1813—1895), siostra Henryka Wergelanda, ogłosiła w 1855 powieść „Córka prezydenta", która jako utwór realistyczny, daleki od romantyzmu, pozostała odosobniona w literaturze ówczesnej. C. przodowała później norweskiemu ruchowi kobiecemu („Z obozu niemych", 1877). Wpływ jej myśli zaznaczył się u Ibsena i J. Lie. — Syn jej, Robert (1842—1913) jest autorem cennych przyczynków z zakresu zoologji Norwegji.

Colletta Pietro, generał neapolitański, * 1775, † 1831 został 1808 za panowania Murata intendentem Kalabrji, 1812 generałem i dyrektorem mostów i dróg, 1821 jako konstytucyjny minister wojny wygnany przez austrjacką reakcję do Brna (Morawy). — Od 1823 żył we Florencji, gdzie napisał „Storia del reame di Napoli etc.". (1834, 2 t).

Collier, 1. Arthur, filozof angielski (1680-1732), w dziele „Clavis universalis, or a new inquiry after truth etc." (1713) dowodził, zbliżając się do Berkeley'a, niemożliwości istnienia świata zewnętrznego.

2. John Payne, wydawca, bibljograf i historyk literatury angielskiej (1789—1883), ogłosił liczne, nie zawsze na pewnych podstawach oparte prace o pisarzach dramatycznych i aktorach epoki Szekspira („History of Dramatic Poetry", 1879). Jego poważne „Notes and Emendations to the Text of Shakespeare's Plays" (1853), opierające się rzekomo na uwagach marginesowych pierwszej połowy XVII. w., zawartych w starem wydaniu Szekspira in folio, okazały się fałszerstwem.

3. Price, pisarz północno - amerykański (1860—1913), wychowany w Szwajcarji i Niemczech, oficer w wojnie hiszpańsko-amerykańskiej, pisał o Ameryce z francuskiego punktu widzenia (1897), oraz o Anglji i Niemczech, oglądanych oczyma Amerykanina (1909 i 1913).

Collin d'Harleville Jean François, pisarz francuski (1755—1806), autor przyjmowanych niezwykle życzliwie komedyj charakteru, jak

„L'optimiste" (1788), „Le vieux célibataire" (1792) i i.

Collingwood Cutberth, lord, angielski admirał, * 1750, † 1810, służył wraz z Nelsonem w Indjach Zachodnich, od 1795—1796 był kapitanem floty śródziemnomorskiej i odznaczył się w 1797 przy Cap Saint Vincent. Jako wiceadmirał przyczynił się walnie do zwycięstwa pod Trafalgarem. Gdy padł Nelson, on objął naczelne dowództwo i dokończył zniszczenia francusko-hiszpańskiej eskadry. Został za to parem z tytułem barona C. of Coldburne. Jego pamiętniki i korespondencję opublikował zięć (1828).

Collins, 1. John Anthony, angielski filozof i deista (1676—1729), zaprzyjaźniony z Lockem. Napisał m. i. „A discourse of freethinking" (1713), „A discourse on the grounds and reasons of the Christian religion" (1724, anonimowo) i i.

2. William, poeta angielski (1721—1759), już na ławie szkolnej w Winchester skreślił swe „Oriental Eclogues" (druk. 1742), w 1747 ogłosił „Odes", które wyróżniają się mocą wyobraźni i muzykalnością wiersza, zapowiadając już poniekąd romantyzm.

3. William Wilkie, powieściopisarz angielski (1824—1889), w utworach swych wykazuje niezwykły dar narracyjny, obok słabej naogół zdolności tworzenia charakterów („The Woman in White", 1860; „Armadale" 1864; „Moonstone" 1864 i i.). Z skłonnością do romantycznej tajemniczości, łączy C. tendencję obyczajową. Życzliwie przyjęto próby udramatyzowania jego powieści („The Frozen Deep", 1866 i „The New Magdalen", 1873).

Collinson Sir Richard, angielski żeglarz i admirał, (1811—1883), w latach 1850—54 stał na czele wyprawy, która na pokładzie „Enterprise" wyruszyła, by odszukać Franklina i znaleźć północno-zachodnią drogę przez cieśninę Beringa. W 1851 dotarł do cieśniny Księcia Walji i przezimował trzykrotnie w okolicach arktycznych Ameryki Północnej. Brat jego wydał „Journal of H. M. S. Enterprise etc." (wraz z „Memoir", 1899); sam ogłosił nowe wydanie ,The three voyages of Martin Frobisher 1576—1578" (1867).

Collinsville, miasto w płn.amerykańskim stanie Illinois, ma 9.753 mieszk., kopalnie węgla i huty cynkowe.

Collon (Colon, Mont C.), grupa wysokogórska w Alpach Walijskich z lodowcami: Arolla i Otemma i głównemi szczytami 3.644 i 3.738 m. wysokości.

Colloredo, szeroko rozgałęziona austrjacka rodzina szlachecka, której gniazdem był zamek C. koło Mels, założony w 1302. Wybitniejsi członkowie w nowszych czasach:

1. Hieronymus, * 1582, † 1638, walczył pod Lützen 1632 i brał udział w wyprawie Gallasa do Burgundji.

2. Rudolf, brat poprzedniego, * 1585, † 1657, odznaczył się w wojnie 30-toletniej, towarzyszył Gallasowi do Lotaryngji i Burgundji, w 1647 bronił Pragi przed Szwedami.

3. Joseph Maria hr von C.-Mels i Walsee, * 1735, † 1818, brał czynny udział w wojnie siedmioletniej i wyprawach przeciw Turkom, aż do kongresu w Reichenbach 1790 dowodził jako feldmarszałek armją obserwacyjną na granicy pruskiej, kierował później radą wojenną.

4. Franz de Paula, hr. von C.-Waldsee, * 1736, † 1806, wychowawca Franciszka II., minister, od 1801—05 kierował wraz z Cobenzlem sprawami zewnętrznemi państwa.

5. Hieronymus, hr. von C.-Mansfeld * 1775, † 1822, dowodził 1813 1-szym austrjackim korpusem pod Lipskiem.

6. Franz de Paula, Reichsgraf von C.-Waldsee, * 1799, † 1859, od 1843 w służbie dyplomatycznej.

7. Franz de Paula Gundakar II., książę von C.-Mansfeld, * 1802, † 1852, generał austrjacki, brał udział w tłumieniu powstania w Pradze i w Wiedniu 1848 r., walczył na Węgrzech.

8. Joseph Franz Hieronymus, książę von C.-Mansfeld, * 1813, † 1895, 1868—69 prezydent austrjackiej Izby panów. — Głową domu jest od 1895 jego wnuk ks. Józef C.-M. * 1866.

Collot d'Herbois Jean Marie, rewolucjonista franc., * 1751, † 1796, aktor, potem mowca ludowy, członek Konwencji, postawił we wrześniu 1792 wniosek o wprowadzenie republiki, w wrześniu 1793 przeprowadził w Lyonie jako członek Komitetu Ocalenia Publicznego masowe egzekucje przez kartaczowanie, 1794 został zesłany do Cayenne. Był autorem szeregu dramatów.

Coll'ottava, (włosk. „z oktawą") oznacza w muzyce podwojenie oktawowe melodji; jeśli umieszczone jest nad nutami, oznacza górną oktawę, pod nutami zaś (w basie) dolną oktawę.

Collum (łac.) szyja, także część zwężona w postaci szyi jakiegoś organu, n. p. collum uteri, szyjka maciczna.

Collyrium, szminka do oczu u Greków i Rzymian, prawdopodobnie identyczna z używanem jeszcze dziś na Wschodzie kochl (kohol); czarna farba, wyrabiana z antymonu.

Colman, 1. George, angielski pisarz dramatyczny (1732—1794), współwłaściciel teatru Coventgarden (1768), kierownik teatru Haymarket (1778). Z jego przeszło 30 utworów dramatycznych, wyposażonych w zmysł sceniczny i wiele niefałszowanego komizmu, najbardziej znane są „The Jealous Wife" (1761, naślad. z „Tom Jones" Fieldinga) i „The Clandestine Marriage" (1766).

2. George, syn poprzedniego (1762—1836), jako kierownik teatru Haymarket pisał opery, dramaty, farsy i komedje, z pośród których realistycznym humorem wyróżniają się „The Iron Chest" (1796, według powieści Godwina „Caleb Williams") oraz „John Bull" (1805, uznany przez Scotta za najlepszą nowszą komedję). Jego „Random Recollections" pozwalają wglądnąć w ówczesne życie teatralne Londynu.

Colne, miasto na granicy hrabstw Lancaster i York (Anglja) z 24.752 mieszk. i znacznym przemysłem bawełnianym.

Colnett'a cieśnina (jap. Tokara-Kaikyo), oddziela wyspy Ryukyu od wyspy Yakuszima, najbardziej ku płd. wysuniętej części Starej Japonji.

Colocasia Schott. (zalotka), z rodziny Araceae. Rośnie na archipelagu Indo-Malajskim. C. antiquorum Schott. po usunięciu substancyj trujących przez gotowanie używana na jarzynę, często hodowana jako ozdobna. Gatunki C. wydzielają na czubkach liści ciekłą wodę.

Cologne, franc. nazwa Kolonji. — Eau de C. (franc.), woda kolońska.

Coloma Luis, pisarz hiszpański (1851—1915), jezuita, zwrócił na siebie uwagę powieścią „Pequeñeces" (1891; przekłady na większość języków europejskich), w której biczem silnej ironji smaga lekkomyślny tryb życia arystokracji i plutokracji Madrytu. Powieścią obyczajową jest również „Boy" (1910). „Cuentos para niños" należy do wartościowych książek dla dzieci. Podnieść wkońcu należy jego biografje historyczne „Retratos de antaño" (1895) i „El Marqués de Mora" (1903).

Colombes, miejscowość w depart. Seine (Francja), 11 km. na płn.-zach. od Paryża, z 32.271 mieszk. Posiada stadjon sportowy, na którym odbywała się Olimpjada 1924, wytwórnie oliwy i środków spożywczych.

Colombière, jaskinia wpobliżu Poncia w dolinie Ain (Francja wsch.), miejsce odkryć z czasów przedhistorycznych: 1913 w pokładach Aurignac znaleziono kości i krzemienie z wyrytemi rysunkami koni, bizonów, dzikich baranów, a przedewszystkiem postaci ludzkiej, której głowa odpowiada dokładnie budowie czaszki typu Aurignac.

Colombina (włosk. „gołąbeczek"), kobieca maska w Commedia dell'arte (ob.); ubrana w pstrą suknię zwie się arlecchinetta; zawsze z czarną półmaską na twarzy.

Colon, 1. miasto portowe w republ. Panama, na wyspie koralowej Manzanillo, w zatoce Limon, z 31.230 mieszk. C. zostało założone w 1852 przez północnych Amerykanów przy budowie kanału Panamskiego i nazwane na cześć kupca nowojorskiego C.

2. stolica departamentu i port w prow. Entre Rios (Argentyna), z ok. 3.000 mieszk., nad rz. Urugwajem. Posiada wielkie rzeźnie.

Colonia (łac.), tyle co miasto pochodne. Rzymianie zwykli odbierać ludom podbitym w Italji jedną trzecią część ich posiadłości i osiedlać na niej rzymskich osadników (przeważnie w liczbie 300), o ile obszar odebrany nie pozostał własnością państwa, lub nie zostawał sprzedany. Koloniści ci byli panami dawniejszych mieszkańców. Od ok. 130 r. prz. Chr. zakładano kolonje głównie w celu zabezpieczenia najuboższych warstw ludności w Rzymie, za czasów zaś wojen domowych i za cesarstwa jako system wynagradzania weteranów, przyczem te kolonje obywatelskie i wojskowe stanowiły zarazem prowincjonalne miejsca warowne.

Colonia, La, departament w republ. Urugwaj z 5.682 km.^{2} i 93.658 mieszk., trudniących się rolnictwem i chowem bydła. Stolicą jest C. (ok. 8.000 mieszk.), port nad Rio de la Plata.

Colonia partiaria (łac.), umowa o dzierżawę, w której dzierżawca, zwany colonus partiarius, uiszcza tytułem czynszu część płodów naturalnych wydzierżawionego gruntu; p. Dzierżawa.

Colonna, potężny i bogaty ród szlachecki w Rzymie, występuje od r. 1101, przeważnie w sporach z Orsinimi, wywierał potężny wpływ na sprawy państwa kościelnego, stając przeważnie po stronie cesarza przeciw papieżowi. Poza kardynałami Jacopo i Pietro, zaciekłymi wrogami papieża Bonifacego VIII. i papieżem Marcinem V. (ob.) wymienić należy:

1. Prospero, kondotjer, (1452—1523), 1494—95 wypędził z Hiszpanami Francuzów z Neapolu, 1522 pobił ich pod Bicocca.

2. Pompeo, od r. 1517 kardynał, (1479—1532), przywódca partji cesarskiej w kolegium kard., 1529 mianowany przez Karola V. wicekrólem Neapolu, wytworny poeta (główne dzieło: „De laudibus mulierum").

3. Vittoria, margr. Pescara, włoska poetka, (1492—1547), od r. 1544 żyła w Rzymie, pozostając w bliskich stosunkach z najsłynniejszymi uczonymi i artystami Włoch, zwłaszcza z Michałem Aniołem.

Pałac C. w Rzymie u stóp Kwirynału, słynie z galerji obrazów i wspaniałych ogrodów, z resztkami term Konstantyna.

Colonus (łac.), dzierżawca; C. partiarius, p. Colonia partiaria. Za cesarstwa rzymskiego także przywiązanego do roli („glebae adscriptus") nazywano C.; p. kolonat i osadnictwo.

Color (łac.), kolor, barwa (ob.).

Wielki Kanjon rz. Colorado.

Colorado, 1. (Rio C. Zachodnie), wielka rzeka w Ameryce Płn., powstaje z rzek: Green River i Grand River, które wypływają w górach Skalistych i płyną w głębokich kanjonach poprzez wyżynne płyty. Po połączeniu obydwu rzek w rzekę C., przecina ta wspaniałym Wielkim Kanjonem płytę Colorado, a później szerszą doliną przez pustynię Colorado i toczy swe

czerwono zabarwione wody (stąd nazwa) do zatoki Kalifornijskiej, którą zasypała swemi osadami i zamieniła w depresję (—90 m.). Skutkiem przerzucania koryta część depresji została zpowrotem zatopiona, w następstwie czego powstało n. p. w 1905 r. jez. Salton. Parowce docierają z wielkiemi trudnościami do ujścia Rio Virgin. Spadek dla całego C. wynosi 1,8 m. na 1 km., długość zaś (razem z Green River) — 2.900 km., dorzecze ma 583.000 km.^{2}.

2. (C. w Texasie), rzeka w stanie Texas (Stany Zjedn. Am. Płn.), 1.450 km. długa, jest dziką rzeką stepową o silnych wahaniach wodostanów, powstaje na Llano Estacado, płynie w kierunku płd.-wsch. i uchodzi do zatoki Matagorda w zatoce Meksykańskiej. Parowce docierają po niej do Austin.

3. (Rio C.), rzeka w Argentynie, 1150 km. długa, powstaje z połączenia rzek Rio Grande i Rio de Barrancas, wypływających w Andach ku środk. Chile, a uchodzi do Atlantyku, na płd. od Bahia Blanca.

Colorado, stan w Stanach Zjedn. Am. Płn. z 269.245 km.^{2} i 939.629 (w 1870 tylko 39.864) mieszk., rozpada się na 2 różne części: wielkie, monotonne i prawie bezdrzewne równiny (Plains) na wsch. i obszar górski, w obrębie gór Skalistych na zach., z szeregiem dolin i równin wyżynnych, przedzielonych pasmami górskiemi (2.400—3.000 m.), wśród których ok. 100 szczytów wznosi się ponad 4.000 m. (najwyższy: Blanca Peak, 4.409 m.). Koleje i drogi przechodzą przez te łańcuchy wysokiemi przełęczami (kolej Colorado—Midland na 3.515 m., kolej Denver—Rio Grande na 3.307 m.). Rzeki płyną częścią ku Missouri (South Platte, Arkanzas), częścią ku zatoce Meksykańskiej (Rio Grande del Norte) lub do Colorado (White, San Juan). Klimat jest suchy i zdrowy, o silnych wahaniach temperatury. W przeciwieństwie do dolnych, górne zbocza gór, aż do 3.400 m. są pokryte gęstemi lasami szpilkowemi. Wysokie doliny (Parke) i równiny (Plains) posiadają roślinność stepową. Wśród ludności jest 98,3% białych, reszta to murzyni, Japończycy i Indjanie. Stan posiada 2 uniwersytety: w Boulder (z 1861) i w Denver (z 1864). Rolnictwo (pszenica, kukurydza, owies, jęczmień, buraki cukrowe, ziemniaki) rozwija się głównie dzięki sztucznemu nawodnieniu. Wysoko stoi chów bydła (b. rogate, konie, muły, owce i świnie). Głównem jednak bogactwem kraju są kopaliny, a przedewszystkiem złoto, srebro, miedź, oraz węgiel, ołów i źródła mineralne. Rozwija się również przemysł, głównie hutnictwo. Stan posiada 9.062 km. dróg żelaznych. — Według konstytucji z 1875 gubernator i senatorowie (35) są wybierani co 4, a deputowani (65) co 2 lata, do kongresu zaś związkowego wysyła stan 2 senatorów i 2 reprezentantów. Stan jest podzielony na 63 hrabstwa, stolicą jest Denver. — Do C. dotarł pierwszy w 1540 Vasquez Coronado z Meksyku, zbadali zaś kraj Pike (1806), Long (1820) i I. Fremont (1842). Rozkwit swój zawdzięcza C. odkryciu pokładów złota (1858). W 1861 otrzymało C. swój zarząd terytorjalny, a 1876 przystąpiło jako stan do Unji.

Colorado, pustynia, w płd.-wsch. części stanu Kalifornja (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad dolnym biegiem rz. Colorado. Jest to obszar dziki, częścią zupełnie roślinności pozbawiony, a częścią porosły niskiemi zaroślami, przecięty przez Płd.-Pacyficzną kolej i nawet w zimie gorący, z wyschniętem, słonem bagnem koło Salton w pośrodku. Ogromne pokłady soli są silnie eksploatowane.

Colorado Springs, miasto w stanie Colorado, u stóp góry Pikes Peak (4.312 m.) z 30.105 mieszk. Przemysł drzewny i handel bydłem. Licznie zwiedzane przez turystów dzięki piękności okolicy (Pikes Peak, Ogród Bogów, kanjon Cheyenne, źródła Manitou).

Colquhoun Archibald Ross, (* 1848, † 1914), angielski podróżnik i dziennikarz, był czynny od 1871 jako inżynier, agent gospodarczo-polityczny lub korespondent, niemal we wszystkich częściach światowego imperjum brytyjskiego.

Colt Samuel, przemysłowiec amerykański, * 1814, † 1862, wynalazca rewolweru bębenkowego.

Colum (t. zn. „Gołąb") Padraic, pisarz anglo-irlandzki (* 1881), żyje w Nowym Jorku. Ogłosił nastrojowe i realistyczne zarazem chłopskie dramaty irlandzkie „The Land" (1905), „The Broken Soil" (1903, przerobione na „The Fiddler's House", 1907), „Thomas Muskerry" (1910), — wszystkie trzy złączone w „Three Plays" (1917) — obok tego zaś artystycznie wyżej jeszcze stojące poezje liryczne, z których najlepsze zebrał w „Wild Earth" (1909).

Columbanus, św. Kolumban, misjonarz irlandzki, założył w Burgundji klasztor w Luxeuil, ze św. Gallusem ewangelizował w Szwabji, 614 udał się do Lombardji, gdzie założył klasztor w Bobbio; tamże 615 umarł. Reguła jego odznaczała się niezwykłą surowością.

Columbia, wielka rzeka w zach. części Ameryki Płn. Wypływa w kanadyjskich górach Skalistych (Purcell Range), przepływa przez obydwa jeziora Arrow i wkracza po przyjęciu rzek: Kootenay i Clarke's Fork na terytorjum stanu Oregon. Poniżej Colville tworzy wodospady, przyjmuje Spokane i Okinakane, wypływa następnie z obszarów lesistych na stepową płytę lawową, gdzie wpada doń największy dopływ: Snake River, zkolei przebija się przez góry Kaskadowe i już jako 11 km. szeroka rzeka uchodzi pod Astorią do oceanu Spokojnego. Długość C. wynosi 2.250 km., dorzecze ma 772.000 km.^{2}, żeglowna jest na ostatnich 835 km.

Columbia, republika w płd. Ameryce, ob. Kolumbja.

Columbia (District of C., skróc. D. C.), okręg związkowy w Stanach Zjedn. Am. Płn., zarządzany bezpośrednio przez Kongres, ze stolicą Stanów Waszyngtonem (od 1791). Ma 181 km.^{2} i 437.571 mieszk., w tem 109.966 murzynów. C. zostało w 1788 odstąpione przez Maryland jako obszar związkowy, gdyż leżało w środku między najdalej ku płn. i płd. wysuniętemi punktami ówczesnych Stanów.

Columbia, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn.:

1. stolica stanu Płd. Karoliny, przy dolnych wodospadach rz. Congaree z 37.524 mieszk. i handlem bawełną.

2. miasto w Pensylwanji, nad rz. Susquehanną z 10.838 mieszk. przemysłem żelaznym i handlem drzewem.

3. miasto w stanie Missouri z 10.392 mieszk.

4. miasto w stanie Tennessee z 5.526 mieszk. i wyższemi szkołami.

Columbus, nazwa szeregu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn.: 1. stolica stanu Ohio, nad rz. Scioto z 261.082 mieszk. Ważny węzeł kolej., posiada wiele wspaniałych budowli (m. i. katolicką katedrę), znaczny przemysł (żelazny, stalowy, maszynowy, tytoniowy, wyrób aparatów regestrujących), uniwersytet (z 1870) i kilka innych wyższych uczelni. Zostało założone w 1812.

2. miasto w stanie Georgja, nad rz. Chattahoochee z 31.125 mieszk. Przemysł bawełniany i maszynowy; handel bawełną.

3. miasto w stanie Indiana z 8.990 mieszk. i przemysłem wełnianym.

4. miasto w stanie Missisipi, nad rz. Tombigbee z 10.501 mieszk. Handel bawełną.

5. miasto w stanie Nebraska nad rz. Platte z 5.410 mieszk., w tem 1.200 Polaków.

Columella (łac. słupek), wspierający słupek, występujący w puszce mchu lub w sporangiach Mucoraceae. U ślimaków wrzecionko w skorupce, u płazów kostka w uchu.

Columella Lucius Junius Moderatus, pisarz z zakresu rolnictwa, rodem z Hiszpanji. Ukończywszy karjerę wojskową osiedlił się w Italji jako właściciel ziemski. W r. 60 po Chr. napisał dzieło „De re rustica" w 12 księgach. Jest ono odzwierciedleniem ówczesnej wiedzy rolniczej.

Columna (łac.), słup, kolumna honorowa.

Columna itineraria (łac.), słup milowy.

Columna Maenia (łac.), kolumna na Forum (rynku) rzymskiem, na cześć C. Maeniusa, który zwyciężył Latynów w 338 r. prz. Chr.; później stanowiła pręgież (zw. krótko „columna") dla zbrodniarzy, zwanych stąd columnarii, tyle co hołota.

Columna rostrata (łac.), kolumna ozdobiona dziobami okrętów (por. Rostra); stanęła na Forum w Rzymie na cześć zwycięstwa morskiego Gajusa Duiliusa (ob.).

Columna Trajana (łac.), ob. Trajana kolumna.

Columna vertebralis (łac.), kręgosłup (ob.).

Columnae Herculis (łac.), ob. Herkulesa słupy.

Colutea arborescens. *a)* strąk.

Colutea L. (moszenki) z rodziny Papilionaceae, krzewy o kwiatach żółtych lub czerwonych, owoc spłaszczony. C. arborescens L. z płd. Europy, o kwiatach żółtych, hodowana jako krzew ozdobny. Liście mają smak gorzki, działają przeczyszczająco.

Colyn Hendrik, polityk holenderski, * 1869, 1911—13 minister wojny, 1922 minister skarbu.

Coma (łac., greck. Koma), śpiączka (ob.). — Ob. także Koma.

Coma (łac. „włosy na głowie"), głowa komety (ob. komety). C. Berenicis, gwiazdozbiór, ob. Bereniki warkocz.

Comacchio, miasto okręg. w prow. Ferrara (płn. Włochy), w pośrodku laguny Valli di C. nad Adrjatykiem, z 12.184 mieszk. Posiada stare mury i znaczne rybołówstwo

Combes, 1. François, historyk franc. * 1816, † 1890. od 1860 profesor w Bordeaux, napisał: „Histoire générale de la diplomatie européenne" (1854) i in.

2. Émile, polityk francuski, * 1835, † 1921, lekarz, 1885 senator, przywódca radykałów, przewodniczący lewicy republikańskiej, 1895—6 minister oświecenia, najzacieklejszy przeciwnik klerykalizmu, 1902—05 prezydent ministrów i minister spraw wewnętrznych, przeprowadził rozdział kościoła od państwa, 1915—16 minister bez teki w gabinecie Brianda.

Combin (Grand C., Graffeneine), zlodowacona grupa górska w Alpach Wallijskich, między Val d'Entremont i Val de Bagnes. Najwyższemi szczytami są: Aiguille du Croissant (4.317 m.) i Pointe de Graffeneire (4.300 m.).

Combres, wieś na płd. od Verdun (Francja wsch.) była w czasie wojny światowej, a szczególnie od marca do czerwca 1916 widownią zaciekłych walk francusko-niemieckich.

Combretum L. (sznurek) z rodziny Combretaceae, pnącza lub drzewa, występujące w krajach tropikalnych całego świata, głównie w Afryce. Wiele gatunków hodowanych w europejskich szklarniach.

Comedia (hiszp.), w dobie rozkwitu teatru hiszpańskiego nazwa wszystkich sztuk o charakterze świeckim, w trzech aktach, bez względu na to, czy treść ich była wesoła lub poważna, w przeciwieństwie do jednoaktowego „auto" (ob.), oraz fars i intermedjów (pasos, entremeses, loas, sainetes i t. d.). Wobec niezwykle obfitej produkcji dramatycznej wyłoniła się z biegiem czasu w Hiszpanji potrzeba wyróżnienia pośród „comedias" paru odrębnych rodzajów, jak „comedia de capa y espada". Postacie sceniczne należą tu do najwyższych sfer społeczeństwa, parodję zaś reprezentują role służących, „graciosos" (ob.), uosobiające pierwiastek komiczny i satyryczny utworu. Również „C. de ruido" albo „de teatro" (sztuki, w których nacisk spoczywał na widowisku i wystawie, posługujące się silniejszemi i mniej wyszukanemi efektami), podobnie jak „C. de santos" lub „C. divinas" oddzielono od właściwej „comedia". Żaden jednak ścisły podział utrzymać się nie dał w tym zakresie.

Comédie (franc.), komedja, pojęcie obejmujące w języku francuskim nietylko właściwą komedję,

ale również utwory o charakterze poważnym, które zwykliśmy nazywać raczej sztuką lub dramatem. — C. larmoyante (k. „płaczliwa") — dramat dbały przedewszystkiem o wzruszenie widza, rozpoczynający się od tragicznego zawikłania, by zakończyć się pogodnie, którego pierwszym reprezentantem we Francji jest Nivelle de la Chaussée (ob.) i który, jako dramat „mieszczański", rozpowszechnia się w XVIII. w. C. rosse („pospolita") — odmiana dramatu naturalistycznego, uprawiana we Francji w okresie mniej więcej 1885—95, którą cechuje naiwna niemoralność i nieświadomy cynizm występujących w niej postaci.

Comédie Française, pierwszy z subwencjonowanych teatrów dramatycznych Paryża, powstały w r. 1680 na mocy edyktu Ludwika XIV. przez połączenie wybranych aktorów teatru Hôtel de Bourgogne oraz teatru Guenégaud, utworzonego poprzednio (1673) po zespoleniu się artystów Théâtre du Marais z trupą Moliera. Teatr, będący obecnie siedzibą C. F., otwarty został w r. 1790 pod nazwą „Théâtre du Palais-Royal", którą zmieniono niebawem (1792) na „Théâtre de la Republique", a wreszcie na używaną do dziś „Théâtre Français", względnie (ogólniej przyjętą) „Comédie Française". — Podstawą organizacji Komedji do dnia dzisiejszego pozostał w zasadniczych linjach t. zw. „moskiewski" (od miejsca podpisania go) edykt Napoleona. — C. F. wystawia przedewszystkiem utwory dawniejszych i nowszych pisarzy francuskich, wchodzące w skład repertuaru klasycznego, przyczem dba o utrzymanie ustalonej w ciągu wieków tradycji. O wiele mniejszą wagę posiadają obecnie wprowadzone przez nią na scenę nowości (pod tym względem znaczenie istotne posiadają nie otrzymujące subwencji teatry literackie); bardzo rzadko też uwzględnia się utwory literatur obcych.

Comenius, Jan Amos Komensky (Komeński), znakomity pedagog czeski (* 1592 na Morawach, † 1670 w Amsterdamie). Syn młynarza z Homny, należał do szkoły religijnej „braci czeskich". Po studjach na uniwersytetach niemieckich pełnił obowiązki pastora, a zarazem nauczyciela na Morawach. Klęska zadana protestantom czeskim przez Habsburgów na Białej górze zmusiła go do ucieczki z ojczyzny, po kilkuletniej tułaczce znalazł schronienie w Lesznie (1628), gdzie pod opieką Rafała Leszczyńskiego przez lat dwanaście oddawał się pracy pedagogicznej, pisząc głównie swe dzieła i nauczając w miejscowem gimnazjum. W latach 1641—8 bawił w Anglji i Szwecji, poczem jako biskup braci czeskich powrócił do Leszna, dopomagając K. Opalińskiemu w urządzeniu gimnazjum w Sierakowie. Wezwany na Węgry przez Rakoczego, kierował stworzonem przez siebie gimnazjum w Saros-Patak (1650—54), niezadowolony z biegu prac wrócił jednak ponownie do Leszna. Sympatje, jakie okazywał Szwedom, zmusiły go niebawem do opuszczenia Polski na zawsze; po dłuższej wędrówce osiadł w Amsterdamie (1656). — Znaczenie C. w dziejach wychowania polega na tem, iż dydaktykę oparł na porządku naturalnym. Podzielił więc nauczanie na cztery stopnie: wychowanie domowe (szkoła macierzyńska, od 1 do 6 roku życia), szkołę elementarną (szkoła języka ojczystego, od 7 do 12 roku), szkołę łacińską (gimnazjum, od 13 do 18 roku) i wkońcu uniwersytet (od 19 do 24 roku). Punkt wyjścia nauki stanowić miał — w oparciu o Bacona — pogląd zmysłowy. Wyznawca metody poglądowej, stał się C. ojcem realizmu w dydaktyce, przenosząc ośrodek pracy szkolnej z wyuczania się słów na poznawanie rzeczy. Zasady pedagogiczne C. już za jego życia znalazły silny oddźwięk. Z licznych jego pism najważniejsze są: „Didactica magna" (po czesku 1627, po łacinie w wydaniu zbiorowem z 1657); „Janua linguarum reserata" („Drzwi języków otworzone", 1631), czytanka mająca, obok opanowania łaciny, dać zbiór wiadomości rzeczowych z wszystkich dziedzin, przełożona na 12 języków europejskich i kilka azjatyckich; „Orbis sensualium pictus" („Świat zmysłowy w obrazach", 1658) — łacińska czytanka obrazkowa, ilustrowana 150 drzeworytami (przekład polski: 1667).

Comes (łac.), „towarzysz", pomocnik wyższego urzędnika w prowincji; doradca prawny, później wojskowy cesarzy rzymskich. Od czasów Konstantyna Wielkiego, tytuł wyższych urzędników, wkrótce także nazwa urzędu. W średniowieczu hrabia (ob.); comitatus, hrabstwo.

Comines (Commines; flam. Komen), miasto na granicy Belgji i Francji, przedzielone rz. Lys na część belgijską (prow. Zach. Flandrja) i większą, francuską (depart. Nord). Piękne ruiny zamku, przemysł lniany, wełniany i bawełniany.

Comino (Cumino), angielska wyspa na morzu Śródziemnem, położona między Maltą i Gozzo. 2 km.² obszaru, silny fort.

Comiso, miasto w prow. Syrakuzy na Sycylji (Włochy) z 32.325 mieszk. Wyrób mydła i naczyń glinianych.

Comissatio (łac.), u starożytnych Rzymian pijatyka po biesiadzie, która według zwyczajów greckich (more graeco) odbywała się pod wodzą króla pijatyki (magister bibendi), wyznaczonego zapomocą rzutu kości.

Comitas gentium, C. nationum (łac., franc. Courtoisie internationale), przyjacielskie względy w stosunkach między państwami. Naruszenie ich może doprowadzić do retorsji.

Comma Johanneum (łac.), wyjątek z listu świętego Jana (I. 5, 7), określenie słów służących do udowodnienia dogmatu Trójcy św.: „Albowiem trzej są, którzy świadectwo dają na niebie: Ojciec, Słowo i Duch św., a ci trzej jedno są". Luter opuszcza te słowa w swem tłumaczeniu Biblji.

Commedia (włosk.), w literaturze włoskiej pierwotnie określenie każdego utworu poetyckiego pisanego po włosku (nie po łacinie), o smutnym początku a radosnem zakończeniu. Stąd i Dante dał swemu wielkiemu poematowi prosty tytuł „Commedia". Później nazwa ta określać poczęła wogóle dramat, a zwłaszcza komedję w dzisiejszem słowa tego znaczeniu.

Commedia dell' arte (wł.), popularna komedja improwizowana przez aktorów. Na podstawie scenarjusza, — podającego zazwyczaj tylko temat sztuki („soggetto — stąd również nazwa

„commedia a soggetto"), następstwo aktów i scen, spis postaci oraz wykaz kostjumów, — wykonawcy na oczach widzów wypełniali tradycyjną przeważnie kanwę komedji własną, dorywczo tworzoną treścią. Na temat początków komedji dell' arte wypowiedziano szereg różnych przypuszczeń, łącząc ją z teatrem łacińskim, lub też z ludowym dramatem średniowiecza, a nawet z literaturą bizantyńską. Badano również rozwój stałych jej postaci, (Arlecchino, Pulcinella, Pantalone, Colombina, Brighella i t. d.), „masek" reprezentujących utarte typy komiczne, z których każda wyposażona była w właściwy jej, charakterystyczny kostjum i mówiła zasadniczo narzeczem swej ojczyzny. W scenarjuszach c. dell' arte przeważał bądź to pierwiastek awanturniczy (przygody, porwania i t. p.), bądź fantastyczny (czary i t. d.) albo realistyczny. Komizm opierał się głównie na mimice i geście, bywał też naogół niezbyt wybredny, a błazeństwa („lazzi") grających, uderzenia i kije zasilały go najwydatniej. Powodzenie więc dramatu tego typu zależne było przedewszystkiem od talentów aktorów; z chwilą, gdy wybitnych wykonawców zabrakło, improwizacja stała się tylko pozorem, a rutyna, powtarzanie wypróbowanych zdawna sztuczek i kawałów, musiały wkońcu zgotować kres c. dell' arte, której najlepsze lata przypadają na ostatnią ćwierć XVI. w. i wiek XVII. Napróżno w XVIII. w. wskrzesić ją jeszcze usiłuje w Wenecji Carlo Gozzi (ob.); ostatnim jej etapem staje się teatr marjonetek. Wpływ jednak wywarła znaczny, zwłaszcza na komedję francuską XVI. i XVII. w., a trupy włoskich aktorów wędrowały naówczas po Niemczech, Hiszpanji, Anglji, nie wyłączając i Polski. — Przeciwieństwem c. dell' arte jest „commedia erudita", w całości pisana, wywodząca się z klasycznych wzorów literatury rzymskiej.

Comme il faut, (franc.) jak należy, wzorowo.

Commelin Jan, botanik holenderski, * 1629, † 1692, założył ogród botaniczny w Amsterdamie, który opisał. Po nim katedrę i ogród botaniczny objął jego bratanek Kaspar, * 1667, † 1731.

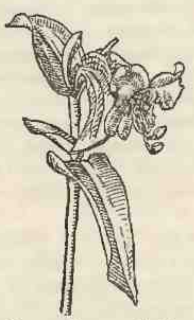

Commelina coelestis.

Commelina Dill. (komelina) z rodziny Commelinaceae, wiele gatunków. C. dostarcza jadalnych kłączy n. p. C. tuberosa L. Hodowana jako ozdobne C. coelestis L. u której występują kleistogamiczne kwiaty.

Commenda (włosk., także accomenda, accomendita), we Włoszech w średniowieczu forma umowy spółki, poprzedziła cichą spółkę i spółkę komandytową.

Commendamus (łac., polecamy), formułka, którą papież wyraża swą zgodę na wybór kardynała.

Commendatore (włosk., w skróceniu Comm.), tyle co komtur orderu zasługi; we Włoszech tytułują tak wybitniejsze osobistości.

Commendone Jan, łegat papieża Piusa IV, przysłany do Polski, celem skłonienia króla Zygmunta Augusta do przyjęcia uchwał soboru trydenckiego. C. wręczył wspomniane uchwały na sejmie w Parczowie 1564 r. Ostateczne przyjęcie uchwał soboru przez cały Kościół polski nastąpiło na synodzie prowincjonalnym w Piotrkowie 1577 r. W czasie swego dwuletniego pobytu w Polsce (1564/5) C. przyczynił się znacznie do wyplenienia herezji i podniesienia wiary katolickiej.

Commentitium (łac.) coś wymyślonego; commentitia emtio, kupno pozorne.

Commentry, miasto w depart. Allier (środk. Francja) z 10.256 mieszk. Kopalnie węgla i huty żelaza.

Commer Franz, niemiecki hist. muzyki, 1813—1887, wydawca zbioru „Collectio operum musicorum Batavorum" i „Musica sacra", zawierającego arcydzieła wielogłosowej choralnej muzyki niderlandzkiej i włoskiej XVI. wieku.

Commercium (łac. „obrót"), w filozofji — związek, tworzący z dwu samoistnych substancyj jedną całość, a polegający na ich wzajemnem na siebie oddziaływaniu, n. p. C. animi et corporis, związek duszy i ciała. — U starożytnych Rzymian c. było układem między dwoma państwami, według którego obywatele ich mieli na obszarze obydwóch państw równe prawa zarobkowania, dziedziczenia i zaciągania zobowiązań.

Commerson Philibert, francuski botanik i lekarz, * 1727, † 1773. Badał ryby morza Śródziemnego, następnie florę Francji i krajów śródziemnomorskich.

Commiphora Jacq. (Balsamodendron Knth., balsamowiec) z rodziny Burseraceae, rośnie w Afryce, na Madagaskarze i Indjach Przedgangesowych. Używana w lecznictwie żywica gatunków C. pod nazwą „myrrha". C. opobalsamum Engl. z Somali i Arabji dostarcza balsamu „mekka".

Committee of Supply i C. of Ways and Means, jest to w parlamencie angielskim określenie izby, zebranej w charakterze komisji w czasie obrad budżetowych, przyczem C. of Supply ustala wnioski, a C. of Ways and Means obmyśla środki pokrycia. Podobnie przedstawia się sprawa w Izbie reprezentantów Stanów Zjednoczonych Ameryki Płn.

Commodus, jako cesarz rzymski (180—192): Imperator Caesar M. Aurelius Commodus Antoninus Augustus, syn Marka Aurelego i Faustyny, * 161, od 176 współrządca ojca, zawarł po jego śmierci (180) pokój z Germanami, oddawał się w Rzymie uciechom zmysłowym, pozwalając rządzić niegodnym faworytom. Od czasu nieudałego spisku siostry, C. Lucylli (182), wystąpiła najaw krwiożerczość cesarza, który występował także

publicznie jako gladjator, a wkońcu, opanowany szałem wielkości, uważał się za ucieleśnienie bóstwa. 31. XII. 192 został C. uduszony.

Common law (ang.), w Anglji prawo zwyczajowe, w przeciwieństwie do ustawowego (Statute law); prawo surowe, w przeciwieństwie do prawa, opartego na łagodności; prawo obowiązujące powszechnie, w przeciwieństwie do zwyczaju miejscowego.

Common pleas (ang.), dawniej w Anglji jeden z trzech starych trybunałów, opartych na common law; dwa inne trybunały, to Kingsbench i Exchequer.

Commons, House of (ang.) — Izba Gmin, Izba niższa w parlamencie angielskim. P. Wielka Brytanja.

Common sense (ang.), zdrowy rozsądek; filozofja c. s. jest to system, który zgodność ze zdrowym rozsądkiem uważa za najwyższe prawidło filozoficznego myślenia.

Commonwealth, od XVI. w. w Anglji pojęcie niezawisłego organizmu państwowego, w którym uczestniczy cały naród i w którym najwyższa władza należy do narodu, — demokracja albo republika. Dlatego C. of. England nazwano republikę, ogłoszoną po śmierci Karola I. w r. 1649. Dzisiaj C. oznacza zbiorowość, złączoną wspólnemi celami; n. p. Empire jest „C. of nations". Także Australijski Związek Państw przybrał to imię (C. of. Australia), p. Australja. W Stanach Zjedn. Am. Płn. Stany Massachusetts, Virginia, Pennsylvania i Kentucky nazywają się urzędowo Commonwealths.

Communes res (łac.), przedmioty, stanowiące wspólną własność ogółu, i z tego powodu z obrotu wyjęte, jak n. p. otwarte morze, powietrze.

Como, rzeka przybrzeżna we Francuskiej Afryce Równikowej, wypływa w górach Kryształowych na wsch. od Libreville, a uchodzi do Gabun-Aestuarjum.

Como (Lago di C.), jezioro w płn. Włoszech, rozciąga się w kierunku południowym między Alpami Lugańskiemi i Bergamaskiemi. Niecka jego, mająca kształt fiordu, dzieli się pod Bellagio na 2 ramiona: płd.-zach., 28 km. długie, na którego krańcu leży miasto C. i płd.wsch. (18 km.) z miastem Lecco. Jezioro, szerokie do 4,5 km., długie do 51 km. ma 146 km.², głębokości zaś sięgają w niem do 410 m. Przepływa przezeń rz. Adda, tworząca przy ujściu do jeziora dużą deltę. Piękne, górskie otoczenie (Monte Legnone 2.612 m.), łagodny klimat i płd. wegetacja ściągają do will i osad nadbrzeżnych liczne rzesze zwiedzających i kuracjuszy. Od 1825 kursują po jeziorze parowce.

Compagni Dino, historyk florencki, † 1324, napisał dzieje Florencji, „Cronaca delle cose occorrenti ne'tempi suoi" (1280—1312, wyd. I. del Lungo 1879—87, 3 t.), uważana przez Włochów za jedno z arcydzieł ich literatury.

Compagnie Générale Transatlantique, wielkie towarzystwo okrętowe francuskie, założone w r. 1861, z siedzibą w Paryżu, rozporządza okrętami w ogólnej pojemności 240.000 tonn brutto, utrzymuje regularne połączenie pocztowe i pasażerskie z Le Havre i Cherbourg'a do Ameryki Płn. i Indyj Zach.

Company (ang.), spółka handlowa; C. limited — forma spółki, podobna do spółki akcyjnej i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Dla obu tych rodzajów spółek właściwą jest ustawa angielska Companies Act z 7 sierpnia 1862 wraz z nowelami z 1867, 1870, 1877 i 1879.

Compascuum (łac.), ius compascui; prawo wypasu przysługujące członkom gminy na gruntach do gminy należących, wspólne kilku osobom prawo wypasania na cudzym gruncie; ius compascendi, uprawnienie właściciela gruntu, polegające na możności wypędzania także własnego bydła na pastwisko.

Compayré Jules Gabriel, francuski pisarz i pedagog, (1843—1913), ogłosił m. i. podstawowe dla wprowadzonej w 1881 r. szkoły bezwyznaniowej „Eléments d'éducation civique" (1881), „Cours de pédagogie théorique et pratique" (1885) i i.

Compiègne, miasto okręgowe w depart. Oise (płn. Francja), nad rz. Oise, z 16.179 mieszk., ma szereg pięknych budowli (3 kościoły, gotycki ratusz, zamek z czasów Ludwika XV. z pięknym parkiem), las, który był ulubionem miejscem polowań królów francuskich jeszcze w czasach Merowingów, muzeum starożytności, wielką bibljotekę, przemysł i żywy handel. — C. było siedzibą wielu zjazdów państwowych i kościelnych, w lasku C. podpisano 11 listopada 1918 układ o zawieszeniu broni między Ententą a Niemcami.

Compluvium (łac.) w starorzymskich domach otwór w dachu, oświetlający salę; ob. Impluvium.

Compositae (złożone), rodzina roślin zrosłopłatkowych z rzędu Synandrae. Rośliny o b. różnym pokroju. Kwiaty zebrane w główki lub koszyczki otoczone listkami okrywy. Kielich zredukowany lub zamieniony w pappus (puch), który odgrywa rolę przy rozsiewaniu się nasion, stając się wówczas aparatem lotnym. Korona promienista (kwiaty rurkowe) lub grzbiecista (kw. języczkowe), najczęściej pięciodzielna. Pręcików tyle co płatków, zrośniętych główkami w rurkę. Słupek górny jednokomorowy o jednym zalążku, owocem orzeszek. Kwiatostan może się składać tylko z kwiatów 1) rurkowych, 2) tylko języczkowych, 3) lub też wewnątrz kwiatostanu znajdują się kwiaty rurkowe, na zewnątrz języczkowe. C. dzielimy na: 1. Tubiflorae, nie posiadające przewodów mlecznych o następujących ważniejszych plemionach: Vernoniae, Eupatoriae, Astereae, Inuleae, Heliantheae, Helenieae, Anthemideae, Arctoideae, Cynareae.

2. Liguliflorae, mające przewody mleczne. Należy tu jedno plemię Cichorieae.

Compound, słowo angielskie znaczy połączenie, związek; w słownictwie technicznem sprzężenie, n. p. dwóch maszyn, lub dwóch elementów maszyny.

Compton Edward, malarz ang., * 1849, † 1921, podróżował bardzo wiele po Europie i płn. Afryce, malował szwajcarskie krajobrazy górskie.

Comte (franc. z łac. comes), hrabia; comtesse, hrabina.

A. Comte.

Comte August, franc. filozof, 1798—1857. W latach od 1837—43 był egzaminatorem na politechnice w Paryżu. Z powodu jego „matematyzującego materjalizmu“ odmówiono mu katedry, a nawet dalszej nominacji na egzaminatora i C. znalazł się bez środków do życia; wówczas grono jego wielbicieli w Anglji wyznaczyło mu stałą roczną pensję. — C. pozostawał w ścisłej przyjaźni z socjalistą Saint-Simonem i rozbudował jego „pozytywizm“ w obszerny system przedstawiony w dziele: „Cours de la philosophie positive“ 1830—42 (6 t.). Według C. poznanie ludzkie w swym rozwoju przechodzi przez trzy stadja: 1) teologiczne, kiedy człowiek wszystko tłumaczy działaniem nadnaturalnych istot, a religja od fetyszyzmu poprzez wielobóstwo podnosi się do monoteizmu; 2) metafizyczne, w którem przy tłumaczeniu miejsce uczucia i fantazji zajmuje dowód logiczny, a miejsce bóstw — abstrakcyjne idee, zasady i siły; 3) pozytywne czyli naukowe, w które wchodzimy obecnie, a w którem jedynem kryterjum prawdy jest zgodność z faktami. Filozofja pozytywna świadomie rezygnuje z zamknięcia poznania, chce ona być związana z rzeczywistością i korzyścią ludzką. Celem filozofji, jak i całej wiedzy, jest „Savoir pour prévoir“, wiedzieć, by móc przewidywać. Rozwój poszczególnych nauk poprzez trzy stadja nie idzie równomiernie. Jedne gałęzie wiedzy wcześniej, inne później wchodzą w stadjum pozytywne. Zależnie od tego można ułożyć nauki w pewną hierarchję: 1) matematyka, 2) astronomja, 3) fizyka, 4) chemja, 5) biologja, 6) socjologja. Ta ostatnia nie weszła jeszcze w stadjum pozytywne i nią głównie zajmuje się C., zwłaszcza w dziele „Système de politique positive, ou Traité de sociologie“ 1852—54, 4 t. C. uzupełnia swój system systematyką uczuć, dla których buduje religję „socjokratyczną“ bez Boga, z kultem „Wielkiej Istoty“ t. j. ludzkości („Catéchisme positive“, 1857). C. daje również utopijny obraz państwa przyszłości o zabarwieniu socjalistycznem.

Comtesse Robert, szwajcarski mąż stanu, * 1847, † 1922, w 1874 sędzia śledczy, od 1875—99 w Radzie stanu kantonu Neuenburg, od 1883—99 członek Rady Narodowej, od 1894—95 jej prezydent, od 1900—15 członek Rady związkowej (Bundesrat), w 1904 i 1910 prezydent związkowy.

Comuneros, powstańcy hiszpańscy 1520, którzy pod wodzą miast (comunidades) zbuntowali się przeciw zagranicznym doradcom Karola V., i żądali usunięcia cudzoziemców z wszystkich urzędów, przywrócenia praw i wolności ludu i t. d. — C. albo „synowie Padilli“ (od najdzielniejszego zwolennika dawnych C. „Juana de Padilla“) nazywało się tajne stowarzyszenie polityczne, które rozwinęło się 1820 z wolnomularstwa hiszpańskiego i dążyło do zdobycia suwerenności ludu.

Con, (włosk. przyimek: „z“), często używane przy oznaczaniu sposobu wykonania utworów muzycznych, n. p. con brio, z ogniem, ogniście.

con amore (włosk.), z miłością, chętnie.

Concepcion, prowincja w środk. Chile, między oceanem Spokojnym a Kordyljerami z 8.579 km.² i 246.670 mieszk., którzy trudnią się uprawą roli, chowem bydła i górnictwem (węgle). — Stolica C., trzecie co do wielkości miasto w Chile, leży nieopodal ujścia rz. Bio-Bio i ma 64.074 mieszk. i ruchliwy handel. Miasto założone w 1550 przez Piotra de Valdivia uległo kilkakrotnemu zniszczeniu przez wojny i trzęsienia ziemi.

Concepción, 1. (Villa Real de C.), miasto w republ. Paragwaj, nad rz. Paragwajem, z ok. 16.000 mieszk., rzeźniami i wywozem herbaty paragwajskiej.

2. C. del Rio Cuarto, ob. Rio Cuarto; 3. C. de Puno, ob. Puno.

Concepción del Uruguay, stolica departamentu w Argentynie, w prow. Entre Rios, nad rz. Urugwajem z ok. 15.000 mieszk. Przemysł mięsny. Jedno z największych gimnazjów w płd. Ameryce, założone przez gen. Urquiza.

Concha (łac.), muszla, skorupa małża, małżowina uszna. — W budownictwie nazwa półkopuły, także nisza w kształcie muszli.

Concha, 1. Manuel, generał hiszpański, * 1808, † 1874, czynny w walkach wewnętrznych, zwalczał 1849 rewolucję w Rzymie, należał do umiarkowanej prawicy, 1854 zawikłany w zamach stanu O'Donnella, bronił 1868 Izabelli przeciw rewolucji.

2. José, brat poprzedniego, generał hiszpański, * 1809, † 1895, służył 1851—52 i 1854—59 na Kubie, 1863 minister wojny, 1864 prezydent senatu, 1874 znów czynny na Kubie.

Concha Wiktor, prawnik węgierski, * 1846, od 1892 profesor uniwersytetu w Budapeszcie; napisał w języku węgierskim: „Konstytucje nowoczesne“ (1884—88, 2 tomy); „Idee reformatorskie lat 90-tych i ich poprzedniczki“ (1885), „Polityka“ (dzieło nagrodzone), drugie wydanie 1907—8, i i.

Conchos (Rio de los C.), prawoboczny dopływ rz. Rio Grande del Norte w stanie Chihuahua (Meksyk), 560 km. długi, uchodzi pod Presidio del Norte.

Concierge, (franc.), odźwierny, dawniej klucznik zamkowy, więzienny; ob. Conciergerie.

Conciergerie (franc.), mieszkanie stróża, portjernia; w szczególności paryskie więzienie

śledcze, (na Quai de l'Horloge), którego początek sięga średniowiecza i które odegrało rolę jako „przedpokój gilotyny" także w czasie rewolucji francuskiej. Do niego wprowadzano w czasie teroru skazańców (między innymi także Dantona, Robespierre'a, Marję Antoninę), by następnego dnia wyprowadzić ich na szafot.

Concilium (łac.), synod, jest to zebranie zwierzchników kościelnych, celem wspólnej narady i wydania zarządzeń w sprawach kościelnych. Zależnie od jakości reprezentowanych na synodzie jednostek terytorjalnych dzielą się synody na: powszechne (zwane soborem) i partykularne; te drugie rozpadają się na diecezjalne, prowincjonalne i narodowe (czyli plenarne). Do czasów schizmy Focjusza (867) odbyło się na Wschodzie 7 powszechnych synodów (soborów): I. w Nicei (325 r.) przeciwko Arjanom; II. w Konstantynopolu (1) w 381 r. przeciw Macedonjanom· III. w Efezie (431) przeciw Nestorjuszowi; IV. w Chalcedonie (451) przeciw Eutychesowi (monofizytyzm); V. w Konstantynopolu (2) 553 w sprawie sporu o 3 rozdziały; VI. w Konstantynopolu (3) 680 r. przeciw monoteletyzmowi; VII. w Nicei (2) w 787 r. przeciw obrazoburcom. Oprócz tych 7 soborów powszechnych uznanych za takie przez kościół Wschodni i Zachodni, odbyły się na Zachodzie oprócz czwartego konstantynopolitańskiego w 869 przeciw Focjuszowi, następujące: cztery laterańskie (1123, 1139, 1179, 1215); dwa lyońskie (1245 i 1274) w sprawie unji kościoła Wschodniego i Zachodniego; wienneński (1311—1312) w sprawie Begińczyków; florencki (1439) przeciwstawiony bazylejskiemu w sprawie ponownej unji Greków z Rzymem; piąty laterański (1512—17); trydencki (1545—63) w sprawie reformy kościelnej przeciw protestantyzmowi i I. watykański (1869—1870) ogłaszający dogmat nieomylności papieża. Sobory w Konstancji (1414—18) i w Bazylei (1431—47) o tyle są ekumeniczne, o ile ich uchwały częściowo zostały zatwierdzone przez papieży. Do omawiania na soborze odpowiednich spraw, są projekty tychże przedtem opracowywane, a potem przez właściwych członków omawiane na kongregacjach generalnych. Głosowanie nad uchwałami odbywa się na sesjach publicznych pod przewodnictwem papieża. Pełny zbiór aktów soborowych zawiera kolekcja Mansiego, („Conciliorum nova et amplissima collectio"), 1759—98, t. 31, częściowo świeżo przedrukowanych; przekłady Martina i Petita 1905, dotąd 18 tomów.

Concord, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn.: 1. stolica stanu New Hampshire, nad rz. Merrimac z 22.167 mieszk. Fabr. wagonów i mebli, szlifiernie marmuru, łomy granitu.

2. miasto w stanie Płn. Karolina z 9.903 mieszk. Przemysł bawełniany.

3. miasto w stanie Massachusetts, nad C. River z 6.461 mieszk. Tu się urodził i działał Emerson, ojciec amerykańskich transcendentalistów. W 1775 (19 kwietnia) stoczono tu z Anglikami pierwszą bitwę.

Concordia, stolica prow. Entre Rios w Argentynie, nad rz. Urugwajem z ok. 20.000 mieszk. Wywóz mięsa i herbaty paragwajskiej.

Concordia, u starożytnych Rzymian uosobienie zgody; jej najsławniejsza świątynia znajdowała się na Kapitolu. Za czasów cesarstwa była czczona jako opiekunka małżeństw domu panującego, przedewszystkiem C. Augusta, której oznaką był róg obfitości.

Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur, maksyma z Sallustjusza (Jugurtha 10): Jednością (zgodą) małe rzeczy rosną, niezgodą największe nawet niszczeją.

Concursus (łac.), zbieg, spotkanie; C. actionum, zbieg kilku pretensyj tej samej osoby, na podstawie tego samego faktu; c. creditorum p. konkurs; C. delictorum, zbieg kilku przestępstw tego samego sprawcy (zbieg przestępstw).

Condé, nazwa wielu miejscowości we Francji. Najważniejszą z nich jest: C. sur l'Escaut, miasto i twierdza w depart. Nord, przy spływie rzek Haine i Skaldy z 4.702 mieszk. 2 km. na płn. leży wieś Vieux-C. z 8.044 mieszk., kopalniami węgla i przemysłem żelaznym. C. jest gniazdem rodu tej samej nazwy (polski — Kondeusz).

Condé, boczna linja Bourbonów francuskich.

1. Ludwik I. Bourbon, książę de, założyciel książęcego domu, syn Karola Bourbona, * 1530, kalwinista, za udział w spisku przeciw Guizom skazany na stracenie, uratował się dzięki śmierci Franciszka II. Pojmany do niewoli pod Dreux jako wódz hugonotów, został rozstrzelany w r. 1569.

2. Henryk II., książę C., książę d'Enghien, * 1588, † 1646, uciekł w 1595 przed prześladowaniem Henryka IV. do Medjolanu, po zamordowaniu króla chwycił za broń przeciw marszałkowi d'Ancres w 1615, był potem więziony, uwolniony w 1619, stał się wiernym sługą domu królewskiego.

Wielki Kondeusz.

3. Ludwik II. Bourbon, książę de, zwany „wielkim Kondeuszem", syn poprzedniego, znakomity wódz, * 1621, † 1686, pobił Hiszpanów pod Rocroi (1643) i Lens (1648) oraz Bawarów pod Mercy (1645). Podczas Frondy przeciwnik Mazariniego, zwalczał wojska królewskie i dowodził armją hiszpańską, wrócił jednak w 1659 do Francji. Za Ludwika XIV. obsadził w 1668 Franche-Comté, był wodzem w Niderlandach 1674 i w Niemczech 1675.

4. Ludwik Józef Bourbon, książę de, * 1736, † 1818, brał udział w wojnie siedmioletniej, w czasie wielkiej rewolucji wyemigrował, w 1797 przyjął służbę rosyjską, został wielkim mistrzem zakonu kawalerów maltańskich, w 1799 walczył w Szwajcarji przeciw Francji, w 1814 wrócił do Francji. Dokończył budowy „pałacu Bourbonów", w którym od 1798 mieści się Izba Deputowanych. Napisał „Essai sur la vie du grand C." (1806).

5. Ludwik Henryk Józef, książę de, syn poprzedniego, * 1756, † 1830, żył na emigracji w Anglji, powrócił do kraju w 1815, w 1830 odebrał sobie życie.

6. Ludwik Antoni Henryk, p. Enghien.

Conder Claude Reignier, ang. badacz Palestyny, * 1848, † 1910, angielski oficer inżynierji 1872—82 w Palestynie, od 1884—86 w Afryce płd., napisał: „Tent work in Palestine" (1878, 4 wyd. 1889), „Heth and Moab, Syria in 1881—1882" (1883, nowe wyd. 1885). Główną jego pracą (wespół z H. H. Kitchenerem) jest wydanie dzieła: „The Survey of Western Palestine" (1881—88, 9 t.).

Condictio (łac.), w rzymskim procesie cywilnym wezwanie powoda, skierowane do pozwanego, by ten stawił się przed sędzią (index).

Condillac Etienne Bonnot de Mably, filozof franc., (1715—1780) zwalczał systemy Descartes'a, Malebranche'a, Spinozy i Leibniza. Jest on wyznawcą czystego sensualizmu, sprowadzając całe poznanie do wrażeń zmysłowych. Aby przedstawić jak z wrażeń zmysłowych tworzy się poznanie, posługuje się fikcyjnym obrazem izolowanej od świata zewnętrznego postaci, której przyznaje na początku jeden tylko zmysł, dodając stopniowo inne. — Na wezwanie polskiej Komisji Edukacji Narodowej napisał podręcznik logiki, który miał być używany w szkołach zakładanych przez Komisję. Główne dzieło „Traité des sensations" (1754).

Conditio, (łac.), warunek; c. sine qua non, „warunek, bez spełnienia którego" (dokończ.: coś się nie może spełnić); sub conditione, pod warunkiem.

Con dolore (włosk.), z bolesnym wyrazem.

Condom, miasto okręg. w depart. Gers (płd.-zach. Francja) z 6.185 mieszk., katedrą, przemysłem i handlem.

Condom, prezerwatywa, osłona na prącie w czasie aktu płciowego, celem zapobieżenia zapłodnieniu, nazwana tak od wynalazcy Condoma, zrobiona z pęcherza pławnego ryb, błony surowiczej kiszki ślepej lub gumy.

Condorcet Antoine, margr., franc. filozof, * 1743, † 1794, współpracownik „Encyklopedji", 1769 członek Akademji, 1791—93 członek Zgromadzenia Ustawodawczego i Konwentu, żyrondysta, otruł się w więzieniu; główne dzieła: „Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain" (1794), w którem rozwija możliwość nieskończonego postępu ludzkości. Nowe wydanie jego „Oeuvres" ukazało się 1847—49 (12 t.), korespondencja z Turgotem 1883.

Condottieri, najemni dowódcy wojsk w XIV. i XV. w. we Włoszech, służyli (za żołd i zdobycz) każdej partji lub prowadzili wojny na własną rękę. Por. Carmagnola, Colleoni i Sforza.

Condurango (Cortex Condurango), nazwa kory różnych drzew z rodziny Asclepiadaceae (Gonolobus condurango Triana, Marsdenia condurango Reichbch., Macroscepis trianae D. C.) pochodzących z części płn. Ameryki płd. Używane przeciw ukąszeniom węży, rakowi i syfilisowi.

Coney Island, piaszczysta wyspa na płd.-zach. od Long Island, miejsce letnich wywczasów i wycieczek mieszkańców Nowego Jorku (Stany Zjedn. Am. Płn.); posiada też rozliczne i wspaniałe urządzenia, służące do tego celu.

Confédération Générale du Trawail (C. G. T.), nazwa założonego w 1895 r. pod wpływem Blanqui'ego Generalnego związku związków syndykalistycznych, który dąży do zmiany ustroju społecznego przez akcję bezpośrednią, bierny opór i strajk generalny. W 1922 oddzieliły się związki komunistyczne, które utworzyły osobną centralę pod nazwą C. G. d. T. Unitaire.

Conférencier (franc.), przewodniczący konferencji; artystyczny kierownik i zapowiadacz kabaretu (ob.). — Maître de conférences, tytuł nauczycieli w lyceach franc.

Confessio (łac.), wyznanie, wyznanie n. p. grzechów; C. fidei — wyznanie wiary; C. Augustana — wyznanie augsburskie; C. Helvetica — wyznanie reformowane. — C. oznacza również kopułę, wzniesioną na kolumnach w kościołach nad grobami męczenników, n. p. św. Piotra w Rzymie, św. Stanisława w Krakowie, św. Wojciecha w Gnieźnie i t. d.

Confessor (łac.), wyznawca, zaszczytne imię tych chrześcijan, którzy w czasie prześladowania wyznawali śmiało Chrystusa przed sądami pogan, jednak uszli z życiem.

Confiteor (łac., spowiadam się, wyznaję), w katolickim kościele słowo, rozpoczynające t. zw. spowiedź powszechną.

Congleton, miasto w Cheshire (środk. Anglja) z 11.762 mieszk. i fabr. tekstylnemi.

Congreve, 1. William, ang. poeta, * 1670, † 1729, pisał komedje: „The Old Bachelor" (1693), „The Double Dealer", (1863), „Love for Love" (1695), tragedję „The Mourning Bride" (1697), „The Way of the World" (1700) i i. Najlepsze są jego komedje obyczajowe (zręczna budowa, dowcipny dialog, subtelny humor, jasny, giętki język). „Dzieła zbiorowe" ukazały się w 1710, później w 1840 i 1895.

2. Sir William, artylerzysta i inżynier, * 1772, † 1828, wprowadził specjalny rodzaj rakiet (rakiety Congreve'a), ulepszył budowę śluz i kanałów, i wynalazł metodę drukowania w kilku barwach równocześnie (Druk C.).

3. Richard, ang. filozof, * 1818, † 1899, przywódca stronników Comte'a w Anglji, napisał: „The Roman Empire of the West" (1855), „Catechism of positive religion" (1858, 3 wyd. 1891), „Elizabeth of England" (1862), opublikował „Essays" (1874), „Historical lectures" (1902) i wydanie „Polityki" Arystotelesa (1855).

Coniugium (łac.), małżeństwo.

Conium L. (szczwół) rodzaj należący do Umbelliferae, występuje w dwu gatunkach, z tych

C. maculatum L. (sz. plamisty) w Europie. Rośnie w ogrodach, na rumowiskach. Roślina dwuletnia o gładkiej sino-zielonej, w czerwone brudne plamy łodydze. Liście pierzaste, kwiaty białe, zebrane w baldachy. Dzięki zawartości koniiny roślina trująca, spożycie może wywołać śmierć. Ratuje się: przepłókaniem żołądka, ciepłemi lewatywami i sztucznem oddechaniem. W medycynie używana przeciw kurczom i epilepsji, w starożytności podawana skazanym na śmierć przestępcom; nią struto Sokratesa.

Coniunctivitis, łac. zapalenie spojówki, c. acuta, ostre zap. spojówek, z silną bolesnością, zaczerwienieniem, światłowstrętem i obfitą wydzieliną. C. chronica, chroniczne, z zaczerwienieniem, pieczeniem, swędzeniem, uczuciem drobnego piasku pod powiekami. C. follicularis, zap. mieszkowe, z tworzeniem się małych mieszków na załamkach spojówek. C. gonorrhoica, zap. tryprowe, na tle zakażenia gonokokami. C. phlyctenulosa, scrophulosa, egzematosa, zapalenia spojówek na tle skazy limfatycznej. C. trachomatosa p. jaglica, trachoma.

Connaught, najmniejsza z 4 dawnych prowincyj Irlandji, obecnie część wolnego państwa Irlandzkiego, z 17.704 km.^{2} i ok. 650.000 mieszk. Stolicą jest Galway. W średniowieczu tworzyło C. odrębne królestwo.

Connaught, ks. Artur, trzeci syn królowej angielskiej Wiktorji * 1850, 1893 został generałem, 1911—13 gubernatorem Kanady, 1920—23 Unji Południowo-afrykańskiej.

Connecticut, jeden z 13 pierwotnych stanów Unji płn.-amerykańskiej, z 12.860 km.^{2}, jest przecięty górami i rowem doliny rz. C. w kierunku południkowym. Rzeki: Housatonic, C. i Thames tworzą przy ujściach dobre porty. Klimat odznacza się wielką zmiennością i silnemi wahaniami temperatury; opady są bardzo obfite. — Ludność liczy 1,380.631 mieszk., w tem 98,4% białych, reszta murzyni. C. jest jednym z najgęściej zaludnionych stanów w Stanach Zjedn. (107.4 mieszk. na 1 km.^{2}). Z pośród zakładów naukowych trzeba wymienić Uniwersytet Yale w Newhaven, założony w 1701. — Ziemia nadaje się raczej pod pastwiska niż pod role uprawne; udaje się głównie kukurydza, owies, ziemniaki, siano i tytoń. Chów bydła stoi wysoko. Ludność wybrzeży trudni się rybołówstwem. Z kopalin jest tu nieco miedzi, żelaza i marmurów. Przemysł jest świetnie rozwinięty i wszechstronny (bawełniany, wełniany, jedwabniczy, konfekcyjny, metalurgiczny, maszynowy, gumowy, zegarmistrzostwo). Do ważniejszych portów należą: Newhaven, New London, Fairfield, Middletown i Stonington. Sieć kolejowa ma 1.611 km. długości. — Rządy sprawuje gubernator, senat (35 członków, wybieranych na 2 lata) i Izba deputowanych (255, wybieranych na 1 rok). Do Senatu Unji wysyła stan 2, do Izby deputowanych 4 swych przedstawicieli. Stan jest podzielony na 8 hrabstw, stolicą jest Hartford. Miasta C. i Newhaven zostały założone w 1636.

Connecticut River, rzeka w płn.-wsch. części Stanów Zjedn. Am. Płn., 656 km. długa z dorzeczem o powierzchni 29.000 km.^{2}, przepływająca w kierunku południkowym przez rów zapadliskowy (C. Valley). Wypływa z małego jeziora w górach Green Mountains, płynie najpierw granicą stanów Vermont i New Hampshire, a później przez stany: Massachusetts i Connecticut i uchodzi do zatoki Long Island. W górnym biegu tworzy liczne wodospady, z których najbardziej znanemi są: Bellow Falls, wyzyskane dla elektryfikacji kraju.

Connellsville, miasto w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.), z 13.804 mieszk. Produkcja węgla i koksu.

Connétable (z łac. comes stabuli), urzędnik na wschodnio-rzymskim dworze cesarskim, który miał nadzór nad stajniami i był zwykle dowódcą konnicy. Godność ta przeszła na dwór frankoński. Od XII. w. był C. wielkim miecznikiem, stał ponad marszałkami Francji, nawet ponad książętami. Ludwik XIII. zniósł tę godność w 1627. Napoleon I. mianował w 1804 swego brata Ludwika C. cesarstwa, a Berthiera (ob.) viceconnetablem. Za Restauracji godność ta upadła. Connétablie oznacza urząd c. albo jego sąd. Od C. pochodzi angielska nazwa Constable, (ob.).

Conolly John, angielski lekarz chorób umysłowych, * 1794, † 1866, prof. medycyny w Londynie, kierownik zakładu dla umysłowo-chorych w Hanwell, wprowadził tam t. zw. nonrestraint-system, który odrzuca stosowanie środków przymusowych poza nielicznemi wyjątkami. Napisał: „Treatment of the insane without mechanical restraints“ (1856).

J. Conrad Korzeniowski.

Conrad Joseph (Konrad Korzeniowski), * 1857 na Podolu, jako syn Apolla Nałęcza Korzeniowskiego i Ewy z Bobrowskich, jako dziecko był z ojcem na wygnaniu w Wołogdzie (po powstaniu styczniowem), po śmierci matki w 1865 przebywał u wuja Tadeusza Bobrowskiego, po powrocie ojca z wygnania od r. 1868 w Krakowie, gdzie uczęszczał do gimnazjum św. Anny. W r. 1874 wyruszył ku morzu, żeglował najpierw po morzu Śródziemnem, dwukrotnie był w Indjach, 1878 przystał do marynarki handlo-

wej angielskiej, jako zwyczajny majtek, 1884 przyjął poddaństwo angielskie i otrzymał stopień oficerski. Od roku 1894 osiedlił się pod Londynem i oddał pracom literackim. Umarł w r. 1924. Należy do najznakomitszych powieściopisarzy angielskich i wogóle światowych, zwłaszcza jako autor powieści psychologicznych. Zbiorowe wydanie polskie dzieł Conrada zaczęło się najpierw ukazywać od r. 1922 z przedmową Stefana Żeromskiego, po kilku tomach zostało jednak przerwane; 1927 wydawnictwo podjęto ponownie i znacznie już posunięto naprzód (nakładem „Domu Książki Polskiej"). Świetną tłumaczką polską Conrada jest jego krewna Aniela Zagórska. Do głównych dzieł Conrada zalicza się: „Szaleństwo Almayera", „Murzyn z załogi Narcyza", „Lord Jim", „Tajfun", „Nostromo", „Zwierciadło morza", „Sześć opowieści", „Między lądem a morzem", „Los", „Zwycięstwo", „Ocalenie", „Korsarz" i i. Z polskich studjów o Conradzie do najciekawszych należą prace M. Rakowskiej (jedna z najwcześniejszych, z r. 1908), Kołaczkowskiego, Grabowskiego, M. Kridla.

Conrad, 1. Johannes, ekonomista niemiecki, (1839—1915); był początkowo ziemianinem, od 1872 profesorem w Halle; napisał: „Grundriss zum Studium der polit. Ökonomie" (1884—1904), „Leitfaden zum Studium der Nationalökonomie" (1901) i i.; od r. 1870 był współwydawcą „Jb. für Nationalökonomie u. Statistik".

2. Michael Georg, pisarz niemiecki (* 1846), w latach 1885 do 1901 wydawał w Monachjum czasopismo „Die Gesellschaft", organ najwybitniejszych przedstawicieli naturalizmu. W twórczości swej reprezentował C. ten sam kierunek. W monachijskim cyklu powieściowym („Die klugen Jungfrauen", 1889; „Was die Isar rauscht", 1889; „Die Beichte des Narren", 1893) pragnął stworzyć odpowiednik do „Rougon-Macquartów" Zoli. Prócz powieści pisał nowele, gawędy, szkice polityczno-pedagogiczne i historyczno-literackie, poezje („Salve Regina", 1899). Żona jego (od 1887), Marie C. Ramlo, aktorka (1850—1921), znana jest również w literaturze, zwłaszcza przez swe powieści.

Conrad v. Hötzendorf Franz, hr., generał austrjacki, * 1852, jako porucznik brał udział w wyprawie okupacyjnej do Bośni i Hercegowiny, potem wykładał w szkole wojskowej, od r. 1906 szef sztabu generalnego, wprowadził do armji ważne udoskonalenia wojskowe, był zwolennikiem „wojny prewencyjnej" przeciw Włochom. 1911 ustąpił ze swego stanowiska, 1912 objął je na nowo. W wojnie światowej opracował główne plany strategiczne armji austr.; 1917 ustąpił z szefostwa sztabu i objął dowództwo na froncie włoskim. Po wojnie osiadł w Innsbruku. Napisał: „Aus meiner Dienstzeit 1906—1918", (5 t. 1921—24).

Conradi Hermann, pisarz niemiecki (1862—90), szermierz naturalizmu, zwrócił uwagę głównie powieścią „Adam Mensch" (1889), w której z odpychającym weryzmem przedstawić się starał rozwój nowoczesnego nadczłowieka; po wydaniu powieści tej oskarżony został o obrazę moralności publicznej.

Conrady August, niemiecki synolog i indosynista, * 1864, od 1897 profesor w Lipsku, wybitny znawca języka i kultury chińskiej; C. jest właściwie twórcą językoznawstwa indochińskiego. Główne jego dzieła: „Eine indochinesische Kausativ- Denominativbildung" (1896), „China" (1910), „Die chinesischen Handschriftenfunde Sven Hedins in Lou-Lan" (1920).

Conrart Valentin, pisarz francuski (1603-1675), subtelny znawca języka włoskiego, hiszpańskiego a zwłaszcza francuskiego, od r. 1629 gromadził u siebie szereg ludzi o kulturze literackiej (Chapelain, Maleville i i.). Z inicjatywy Richelieu'go z zebrań tych powstała Akademja Francuska (1634), której dożywotnim sekretarzem został C.

Conrat (pierwotnie Cohn) Maks, prawnik romanista, (1848—1911); od r. 1878 profesor w Zurychu, w latach 1878—1907 w Amsterdamie; napisał: „Zum röm. Vereinsrecht" (1873), „Beiträge zur Bearbeitung des röm. Rechts" (1878 i 1880, 2 zeszyty), „Geschichte der Quellen und Literatur des röm. Rechts im frühern Mittelalter" (1891, tom I. w 4 częściach), „Die Lex Romana canonice compta. Römisches Recht im frühmittelalterlichen Italien" (1904) i i.

Consalvi Ercole, markiz, kardynał, sekretarz stanu i zaufany doradca papieża Piusa VII., * 1757, † 1824, zawiera w imieniu Stolicy apostolskiej konkordat z republiką franc. 1801. Na kongresie wiedeńskim 1814—1815 występuje jako przedstawiciel papieża i broni spraw kościoła.

Consanguinei (łac.), bracia i siostry przyrodnie, mające wspólnego ojca, ob. Uterini.

Conscience Hendrik, pisarz flamandzki, francuskiego pochodzenia, pierwszy i najwybitniejszy przedstawiciel literatury nowoflamandzkiej (1812—1883). Żywe zainteresowanie wzbudził pierwszą swą powieścią: „In't wonderjaer, 1566", następną zaś „De leeuw van Vlaenderen" (1838), która do dnia dzisiejszego pozostała najulubieńszą lekturą flamandzkiego ludu, wzniósł się na szczyt ówczesnej literatury swego kraju. Mała książeczka „Hoe men schilder wordt" (1843) dała początek serji krótkich opowieści i szkiców z życia Flamandów, które zyskały sławę w całej Europie; dość wymienić „De loteling", („Rekrut", 1850), „Het geluk van rijk te zijn" („Szczęście być bogatym" 1855), „Moederliefde" („Miłość macierzyńska", 1862) i i. Obok dalszych powieści historycznych zostawił też C. wspomnienia z młodości (wyd. 1888).

Consensus (łac.) zgoda, przyzwolenie, n. p. konsens małżeński, t. j. zgoda stron wyrażona między osobami prawnie zdolnemi.

Consensus gentium (łać.), „zgodność narodów" t. j. zgodność wszystkich myślących ludzi, na którą powoływano się, jako na dowód pewnego zapatrywania; c. omnium, „zgodność wszystkich".

Consett, miasto w hrabstwie Durham (płn. Anglja), nad rz. Derwent z 12.149 mieszk. Kopalnie węgla, przemysł żelazny.

Conshohocken, miasto w Pensylwanji, nad rz. Schuylkill z 8.481 mieszk. Walcownie, fabr. bawełniane i wełniane.

V. Considérant.

Considérant Victor, franc. socjalista, * 1808, † 1893, kapitan inżynierji, rozszerzał naukę Fouriera (ob.), 1849 musiał emigrować jako przeciwnik Ludwika Napoleona; po nieudałej próbie urzeczywistnienia swoich zasad w Texas (w kolonji La Réunion pod San Antonio), powrócił 1869 do Paryża. Główne dzieło: „Destinée sociale“ (1834—44).

Consilia evangelica (łac.), według nauki katol. rady ewangeliczne w odróżnieniu od praecepta (przykazania), które obowiązują wszystkich. Consilia evang. ułatwiają człowiekowi dojście do uświęcenia, a wyrażają się najlepiej w 3 ślubach zakonnych: posłuszeństwa, czystości i ubóstwa.

Consilium (łac.) rada; orzeczenie sędziowskie, kolegjum sędziowskie; z większej ilości członków składająca się rada przyboczna rzymskiego zarządcy miasta, później cesarza rzymskiego; w skład jej wchodziło pięciu senatorów i pięciu rycerzy. — C. abeundi: złagodzona forma wydalenia (relegacji) ze szkół średnich i wyższych, nie zamyka dostępu do innych szkół. Warunkowe c. abeundi, zagrożenie wydaleniem oraz podpisanie c. abeundi, są to łagodniejsze stopnie c. abeundi.

Consorteria (włosk. „stowarzyszenie“), liberalna partja we Włoszech, założona przez Cavoura, 1860—76 miała większość w Izbie i obsadzała ministerja. Dążyła ona do wykończenia jedności Włoch bez gwałtownych zamachów rewolucyjnych, utrwalenia ustroju parlamentarnego i unormowania stosunku pomiędzy kościołem a państwem na podstawie formuły Cavoura: „Wolny kościół w wolnem państwie“. 1876 została c. usuniętą od rządów przez radykałów pod wodzą Depretis'a.

Constable (ang. od franc. connétable), urzędnik bezpieczeństwa publicznego w Anglji, policjant. Lord High C. — wysoka godność koronna i państwowa w dawnej Anglji, nadawana w formie lenna, wkońcu dziedziczna w rodzinie Staffordów, wygasła w r. 1521. Wyżsi konstablowie (High Constables) czuwali nad utrzymaniem pokoju w kraju. Konstablowie gminni (Petty Constables), mianowani przez sędziego pokoju, mają pilnować porządku publicznego. Obok konstablów, sprawujących bezpłatny urząd honorowy, zatrudnia się od dawna płatnych strażników (watchmen). W r. 1829 ustanowiono w Londynie płatny korpus policyjny (police); służbę policyjną sprawują obecnie także w innych miastach i na wsi płatni konstablowie.

Constable John, malarz angielski, * 1776, † 1837, uczeń Akademji Londyńskiej, kształcił się kopjując krajobrazy Ruisdaela, Claude Lorrain'a i Gainsborough'a a także samodzielnie studjując naturę. Dał podstawy rozwoju nowoczesnemu malarstwu realistycznemu, głównie zaś wywarł wpływ na malarstwo francuskie.

B. Constant.

Constant Benjamin, malarz francuski, * 1845, † 1902, uczeń Cabanel'a, znany portrecista i, pod wpływem Fortuny'ego, malarz scen wschodnich.

Constanta (Konstanca), miasto okręgowe i port w Dobrudży (płd.wsch. Rumunja), nad morzem Czarnem, z 27.662 mieszk. C. jest najważniejszym portem rumuńskim dla handlu z zagranicą, posiada też nowoczesne urządzenia przeładunkowe, śpichrze zbożowe i zbiorniki nafty. Wywozi się stąd głównie zboże, mąkę i naftę, przywozi węgiel oraz wyroby żelazne, tekstylne i kolonjalne. C. jest połączone koleją z Bukaresztem. Wpobliżu leży miejscowość kąpielowa Mamaia z letnim zamkiem królowej. C. jest starą grecką (Tomi), a później rzymską (Constantiana) kolonją. Do 1878 nazywała się Kistendże (po turecku).

Constant de Rebecque Benjamin, francuski pisarz i polityk (1767—1830), rodem z Lozanny, jako zwolennik reform i obrońca swobód konstytucyjnych musiał opuścić Francję (1802) i podróżował z panią de Staël. Po r. 1815 odgrywał znaczną rolą polityczną, od r. 1819 zwalczał politykę Restauracji; po rewolucji lipcowej (1830) został przewodniczącym rady państwa. Napisał: „Cours de politique constitutionelle“, (1817—20, 4 t), „De la religion considérée dans sa source, ses formes et ses développements“ (1824—30, 5 t.). „Du polythéisme romain“ (1833, 2 t.) „Mémoires sur les centjours“ (1822) i powieść „Adolphe“ (1816, polski przekład Boya), znajdującą miejsce niepoślednie w rozwoju francuskiej powieści psychologicznej. Ogłoszono również jego przemówienia parlamentarne, dziennik i listy.

Constantina, miasto w prow. Sewilla (płd. Hiszpanja) na płd. zboczach gór Sierra Morena, z 13.409 mieszk. C. założona przez ces. Konstantyna I. ma kopalnie srebra oraz handel winem i spirytualjami.

Constituante (właściwie assemblée c. — franc.), zebranie, nadające konstytucję, konstytuanta.

Constitutum possessorium (łac.), umowa między pozbywcą i nabywcą pewnej rzeczy, według której to umowy oddanie rzeczy, powodujące przeniesienie własności, zastępuje się tem, że się ustanawia stosunek prawny (n. p. pożyczkę, najem), na skutek którego nabywca osiąga posiadanie „pośrednie", podczas gdy dotychczasowy właściciel rzecz nadal bezpośrednio posiada, a więc ją w rzeczywistości zatrzymuje (p. Własność).

Consularis, w starożytnym Rzymie były konsul; za czasów cesarstwa c. używane także jako czysty tytuł urzędowy; ob. konsul.

Consummatum est (łac.) „dokonało się". Słowa Chrystusa wyrzeczone na krzyżu.

Consus, staroitalski bóg zasiewów. Ołtarz jego znajdował się w Circus Maximus pod ziemią, a odsłaniano go jedynie na święto Consualia 20. sierpnia (po żniwach) i 15. grudnia (po zasiewach).

Conta Heinrich Karl Richard, pruski generał, * 1856, w wojnie światowej walczył na froncie karpackim i francuskim.

Contarini, wenecki ród szlachecki, z którego pochodziło wielu dożów. Domenico C., (1043—71), rozpoczął budowę kościoła św. Marka. — Jacopo C., doża 1275—1280, zdobył Anconę i liczne terytorja w Dalmacji, Istrji i Romanji. — Andrea C., doża 1367—82, toczył zwycięską wojnę z Genuą. — Niccolò C., doża 1630—31, napisał: „Istoria veneta" obejmującą okres 1597—1604.— Dożami byli Carlo C., 1655—56, Domenico II. 1659—74. — Kardynał Gasparo C., (1483—1542), w poglądach swych zbliżony do reformacji niemieckiej, starał się bezskutecznie, jako legat na sejm w Ratysbonie w 1541, o pojednanie protestantów z kościołem katolickim.

Conte (franc.), krótsze opowiadanie wszelkiego rodzaju: bajka lub baśń (Perraulta „Contes", „Contes d'animaux", „Contes de fées"), gawęda albo humoreska; także opowieść budująca („Contes dévots" — przeważnie cuda Matki Boskiej), w XV. i XVI. w. pisana prozą (zwana również nowelą — „nouvelles"); od czasu Lafontaine'a znów często — jak w średniowieczu — ujmowana wierszem. W nowszej literaturze na podkreślenie zasługują zwłaszcza Marmontela „Contes moraux" oraz Balzaca „Contes drôlatiques".

Contentieux administratif (franc.), francuskie sporne postępowanie administracyjne, w przeciwieństwie do czystej administracji (administration pure); sporne postępowanie administracyjne powstało dzięki francuskiej zasadzie podziału władz, a więc prawodawczej, wykonawczej i sądowej.

Conti, od miasta Conty koło Amiens nazwana boczna gałąź burbońskiego rodu Condé.

1. François, książę, (1558—1614), protestant, przeszedł na katolicyzm w Noc św. Bartłomieja.

2. Louise Marguerite Lotaryńska, księżna, żona poprzedniego, (1574—1631), napisała: „Histoire des amours du grand Alcandre", t. j. Henryka IV.

3. Armand de Bourbon, książę, brat wielkiego Kondeusza, (1629—1666), stał w szeregach frondystów, później ożenił się z siostrzenicą Mazarini'ego, w wojnie z Hiszpanją zdobył 1654 Villafranca i Puycerda.

4. François Louis, książę la Roche-sur-Yon i C., syn poprzedniego, (1664—1709), walczył chwalebnie w Niderlandach, w 1697 został wybrany przez część magnatów królem polskim, zastał już jednak na tronie Augusta II. Po powrocie do Francji gubernator Languedocji, był w 1703 dowódcą we Włoszech.

5. Louis François, książę, wnuk poprzedniego, (1717—1776), 1749 wielki mistrz zakonu maltańskiego, za Ludwika XV. kierował tajną dyplomacją królewską.

6. Louis François José, książę, (1734—1814), ostatni z rodu; po jego śmierci posiadłości przypadły Kondeuszom.

7. Amélie Gabrielle Stephanie Louise, księżniczka, naturalna, później legitymowana córka C. 5., (1756—1825), napisała historję swego małżeństwa z prostym człowiekiem „Mémoires historiques" (1798), która posłużyła Goethemu jako temat do „Natürliche Tochter".

Conti Niccoló de', włoski podróżnik, w XV. wieku zwiedził, jako kupiec, Indje Przed- i Zagangesowe. Jego opowiadanie o podróży spisał Poggio Bracciolini p. t. „Historiae de varietate fortunae" (1723).

Contra (łac. i włosk.), przeciw.

Contractus (łac.), układ, umowa.

Contradictio (łac.), sprzeczność. C. in adiecto, sprzeczność w przydawce (w założeniu) powstała przez to, że ta ostatnia wyraża właściwość, stojącą w sprzeczności z rzeczownikiem, n. p. mniejsza połowa.

Contra ius clarum (łac.), wbrew wyraźnemu prawu.

Contr'alto, tyle co alt.

Contrarium (łac.), przeciwieństwo; w liczbie mnogiej: Contraria. Odnośnie do zasady lekarskiej: Contraria contrariis curantur, choroby leczy się przeciwnemi środkami, porówn. Medycyna.

Contra sextum (mianowicie praeceptum, (łac.), wbrew szóstemu przykazaniu.

Contreras Juan Senen de, hiszp. generał, * 1760, † 1826, walczył w r. 1808 z powodzeniem przeciw Francuzom.

Contreras y San Román Juan, hiszp. generał, * 1807, † 1881, brał udział w spiskach przeciw Izabelli i w powstaniu federalistycznem w Cartagenie, uciekł 1874 do Algeru.

Contubernium (łac.), w starym Rzymie związek niewolnika z niewolnicą, w przeciwstawieniu do małżeństwa wolnych. Małżonkowie zwali się contubernales. Także związek wolnego z niewolnicą lub niewolnika z wolną nazywano C. — Dalej obozowanie pod wspólnym namiotem żołnierzy rzymskich; koleżeństwo.

Conubium (connubium, łac.), małżeństwo; w prawie rzymskiem zdolność do zawarcia małżeństwa i udziału w prawie familijnem.

Convallaria L. (konwalja), monogatunkowy rodzaj z rodziny Liliaceae. C. maialis L. (k. lanuszka), kłącze czołgające się, pędy otulone u nasady pochwami, 2—3 liście duże, nagie. Kwiaty białe, wonne, o odgiętych ząbkach, zebrane w jednostronne grono. Jagoda czerwona,

kwitnie od maja do czerwca. W lasach i zaroślach, hodowana w ogrodach i szklarniach. Kwiaty mają smak gorzki dzięki zawartości glikozydów i alkaloidu majaliny.

Conversano, miasto w prow. Bari (płd. Włochy), blisko Adrjatyku, z 16.105 mieszk. Posiada stare mury, zamek, katedrę i ożywiony handel.

Convertible Bonds (ang.), skrypty dłużne, bony (obligacje), które można do pewnego terminu zmienić na akcje założycieli, rzadziej na akcje uprzywilejowane. Dawniej znano je tylko w Stanach Zjednoczonych Am. Płn., gdzie pojawiły się w czasie wojny secesyjnej i odegrały wielką rolę w finansowaniu kolei żelaznych; od r. 1924 wprowadzono je również gdzieniegdzie w Niemczech. C. B. stosuje się przedewszystkiem tam, gdzie trudno jest zebrać nowe kapitały wskutek tego, że stare akcje stoją niżej „pari". (p. Kurs.), a pożyczka otwarcie przeprowadzona w drodze wydania obligacyj nie rokuje żadnych widoków powodzenia z powodu finansowego położenia przedsiębiorstwa. Posiadacz C. B. zamieni je na akcje, gdy rentowność przedsiębiorstwa wzrośnie; nie przeprowadzi zaś zamiany, gdy dywidenda będzie niższa od oprocentowania C. B.

Convivium (łac.), u Rzymian biesiada połączona z pijatyką (Comissatio).

Convocation (ang.), 1. Synod prowincjonalny kościoła anglikańskiego, oddzielny dla arcybiskupstw Canterbury i York, rozpada się na izbę wyższą i niższą. Wraz z nowym parlamentem zbiera się nowa c. Do wydawania ustaw kościelnych konieczną jest zgoda obu c. i zatwierdzenie królewskie. — 2. W angiel. życiu uniwersyteckiem specjalna forma posiedzenia senatu (n. p. w Cambridge), albo reprezentacja uniwersytetu (n. p. w Oxford).

Convolvulus.

Convolvulus L. (powój) z rodziny Convolvulaceae, pnącza lub kolczaste krzewy o kwiatach lejkowatych. W Polsce na suchych stokach, zaroślach, polach i t. d. występuje C. arvensis L. (p. polny) o wonnych białych lub różowych kwiatach. C. scammonia L. ze Smyrny dostarcza „Rhadix Scammoniae", C. scoparius L. i C. virgatus Webb. z wysp Kanaryjskich dostarczają „Lignum Rhodium", C. tricolor z nad morza Śródziemnego, nie pnący się, hodowany.

Conway (Aberconway), masto w hrabstwie Carnarvon, w Walji (zach. Anglja), wpobliżu ujścia rz. Conway, z 6.520 mieszk.; kunsztowny most łańcuchowy na rz. Telfords, grube mury miejskie i ruiny wspaniałego zamku z 1284. Na szczycie pobliskiej Conway Mountain szczątki starej twierdzy Caer Seion.

Conway, 1. Sir William Martin, ang. autor z dziedziny sztuki i alpinista, * 1856, od 1885—88 nauczyciel historji sztuki w University College w Liverpoolu, później profesor w Cambridge, odbył w 1889 podróż po Egipcie, Syrji, Małej Azji i Grecji, w 1892 w góry Karakorum, w 1896 i 1897 po Szpicbergu, który to kraj przebył jako pierwszy w całości. Podczas podróży po Andach wszedł w 1898 na szczyty Illimani i Aconcagua. Obok prac z dziedziny historji sztuki, napisał: „Climbing and exploration in the Karakorum-Himalayas" (1894), „The first crossing of Spitsbergen" (Hakluyt Society, 1904), „No Man's Land: History of Spitsbergen etc." (1906). Napisał także (częściowo wspólnie z Coolidge'm) kilka przewodników alpejskich dla turystyki wysokogórskiej.

2. Derwent, pseudonim, zob. Inglis.

Conze Aleksander, niem. archeolog, * 1831, † 1914, profesor w Halle, Wiedniu i Berlinie, dyrektor berlińskich zbiorów starożytnych, od r. 1887 sekretarz generalny Niemieckiego Instytutu Archeologicznego w Berlinie. Wielką zasługą C. jest główny udział w wykopaliskach w Pergamon i sprowadzenie rzeźb do Berlina. Najważniejsze dzieła: „Melische Tongefässe" (1862), „Zur Geschichte der Anfänge der griech. Kunst" (1870—73), „Archäolog. Untersuchungen auf Samothrake" (1875), „Altertümer von Pergamon" (1880 i in.), „Die attischen Grabreliefs" (4 tomy 1890—1922) i i.

Cook (Mount C., Aorangi), najwyższy szczyt w Alpach Nowozelandzkich, wysoki 3.768 m., pokryty wielkiemi lodowcami, m. i. 28 km. długim lodowcem Tasmana.

J. Cook.

Cook, 1. James, (* 1728, † 1779), sławny żeglarz angielski. Wstąpił wcześnie do marynarki i odznaczył się już w 1759 pod Quebec i w 1762—67 koło Nowej Funlandji przez swoje prace nad zdjęciami hydrograficznemi i został w 1768 dowódcą statku Endeavour, wysłanego na wyspę Tahiti dla zaobserwowania przejścia Wenery (1769). C. zbadał okoliczne wyspy Towarzyskie, odkrył wyspy Rurutu i objechał od

płd. Nową Zelandję, usuwając tem samem błędne mniemanie, jakoby ta wyspa była częścią niezbadanego kontynentu Australskiego. Podobnie po przebyciu cieśniny Torresa wykazał, że nowa Gwinea jest odrębną od Australji wyspą. Następnie powrócił dookoła Przylądka Dobrej Nadziei do ojczyzny. W 1772 wyprawił się po raz drugi w podróż z okrętami Resolution i Adventure, celem wyjaśnienia zagadki nieznanego kontynentu południowego, wyruszył z Capetown i Tahiti i dotarł aż do okolic Antarktydy (w 1774 r. do 71° 10′ szer. płd.), a przytem zbadał nowe Hebrydy, Nową Kaledonję i wyspy Norfolk; następnie pożeglował z N. Zelandji do przylądka Hoorn i odkrył Nową Georgję, rozpraszając fantastyczne wyobrażenia o istnieniu jakiegoś ogromnego lądu południowego. Trzecia podróż dookoła ziemi miała na celu wyszukanie płn.-zach. przejścia z Atlantyku na ocean Spokojny. C. wybrał się w nią z okrętami Resolution i Discovery w 1776, odkrył wyspy Sandwich, przepłynął cieśninę Berynga, lecz zmuszony do odwrotu przez lody, wylądował 17 stycznia 1779 w zatoce Karakakua, na wyspach Hawajskich i tu został w czasie sprzeczki z krajowcami przez nich zamordowany, wraz z jednym z majtków. Dowództwo nad wyprawą objął Clerke, lecz i jemu nie powiodła się próba odkrycia płn. przejścia, a po jego śmierci Gore powrócił z okrętami do ojczyzny.

2. Tomasz, (* 1808, † 1892), założyciel pierwszego biura podróży. Pierwotnie był ogrodnikiem i stolarzem, od 1841 organizował wspólne, tanie podróże kolejowe dla członków swego stowarzyszenia wstrzemięźliwości, z tego zaś rozwinęło się przedsiębiorstwo podróżnicze (Thomas C. and Son) w Londynie, które rozszerzyło swoją działalność na całą kulę ziemską. Obecnie właścicielami biura są 3 wnukowie C.

3. Fryderyk Albert, (* 1865), amerykański badacz obszarów podbiegunowych. Towarzyszył Peary'emu w jego drugiej wyprawie do Grenlandji i brał udział w belgijskiej wyprawie Gerlache'a de Gomery do Antarktydy w 1897—98. W 1903 i 1906 zwiedził Alaskę, gdzie stwierdził wysokość góry Mac Kinley (6.218 m.), a w 1907 podjął razem z Johnem Bradley'em podróż do Grenlandji i stąd dotarł według jego twierdzenia, do bieguna płn. 21 kwietnia 1908. Twierdzenie to jednak niedostatecznie umotywowane, podano z wielu stron w wątpliwość. W czasie powrotu musiał przezimować na wyspie Płn. Dewon i 15 kwietnia 1909 dotarł do Grenlandji.

4. Sir Joseph, australski mąż stanu, * 1860, 1898—1901 członek Zgromadzenia Ustawodawczego, od 1901 członek Izby Reprezentacyjnej, zajmował różne stanowiska ministerjalne, 1913—14 był prezesem ministrów commonwealth'u, 1919 jednym z przedstawicieli Australji w Wersalu, 1922 delegatem przy Lidze Narodów i na międzynarodowej konferencji w Genui.

Cook'a cieśnina, szeroka do 25 km., pomiędzy płd. a płn. wyspą Nowej Zelandji. Obfituje w półwyspy, zatoki i dobre porty. Na płn. jej brzegu leży stolica wyspy: Wellington.

Cook'a wyspy (wyspy Hervey), angielska grupa wysp w środk. Polinezji, złożona w wysp: Rarotonga, Mangea lub Mangaia, Aitutaki, Atiu, wysp Hervey, Takutea, Mitiaro, Mauki i Palmerston, o łącznej powierzchni 368 km.² i 7.891 mieszk. Z wyjątkiem największej z nich, wulkanicznej wyspy Rarotongi (81 km.²), wszystkie są rafami koralowemi, o zdrowym, tropikalnym klimacie morskim. Zamieszkujący je Polinezyjczycy, którzy przywędrowali tu ongiś z Tahiti i byli dawniej ludożercami, zostali w 1827 nawróceni na protestantyzm. Stolicą i najważniejszym portem jest Avarua, na wyspie Rarotonga. Wyspy odkrył Cook w 1773, w 1888 objęła nad niemi opiekę Anglja, a w 1901 przyłączono je do Nowej Zelandji.

Cooke John Esten, pisarz amerykański, (1830—1886), oficer armji stanów południowych podczas wojny domowej autor doskonałych opowieści, opartych na tradycjach starej Wirginji jak: „The Virginia Comedians" (1854) i „The Virginia Bohemians" (1880). Zaznaczył się też w dziedzinie poezji i historji.

Coolgardie, miasto górnicze we wnętrzu Zach. Australji, w pustej, bezwodnej okolicy, z ok. 4.000 mieszk. W niem kończy się wielki zach.-australijski wodociąg. Zostało założone w 1892 w pośrodku jednego z najważniejszych złotodajnych pól Australji (Broad Arrow).

Coolidge Calvin, polityk amerykański, * 1872, 1897 adwokat w Northampton (Massachusetts), jako członek partji republikańskiej piastował tam różne urzędy państwowe, 1910—11 był burmistrzem, 1912—15 senatorem, 1916—18 wicegubernatorem, 1919—20 gubernatorem Massachusetts, 1921 wybrany wiceprezydentem Stanów Zjednocz., został dzięki śmierci Hardinga 1923 prezydentem, 1924 wybrany powtórnie.

Coomans Joseph, malarz belgijski, * 1816, † 1889, uczeń de Keysera i Wappers'a w Antwerpji, malował sceny historyczne z życia wschodu i starożytności.

Cooper, perjodyczna rzeka (Creek) we wnętrzu Australji. Wypływa w Kraju Królowej (Queensland), jako Barrow lub Victoria i płynie przeważnie ku zach.; po przyjęciu rz. Thomson nazywa się C., wysyła rz. Strzelecki Creek ku płd., do jez. Blanche, a sama wpada do jez. Eyre pod Kopperamanną. Wodę posiada stale tylko w górnym biegu, w dolnym zaś tylko w zagłębieniach. Nad C. zginęli śmiercią głodową jej badacze Burke i Wills.

Cooper, 1. Sir Astley Paston, wybitny chirurg angielski, (1768—1841).

2. James Fennimore, pisarz amerykański, (1789—1851). Studjował początkowo prawo, pocem przez trzy lata służył w marynarce, a pięć lat spędził w Europie, bądź to podróżując, bądź też pełniąc obowiązki konsula w Lyonie. Z licznych jego opowieści najlepsze są „The Spy" (1821), powieści morskie „The Pilot" (1823) i „The Red Rover" (1827), oraz słynne na cały

świat, tłumaczone na wszystkie kulturalne języki „The Pioneers" (1823), „The Last of The Mohicans" (1826), „The Prairie" (1827), „The Pathfinder" (1840) i „The Deerslayer" (1841), dające idealno-romantyczny obraz życia Indjan i osadników w XVIII. w. i wyróżniające się poezją przyrody oraz pełną napięcia akcją, podczas gdy charaktery są naogół chybione. C. był też gorącym obrońcą praw człowieka, przez ostrą krytykę stosunków europejskich i amerykańskich zyskując sobie wielu nieprzyjaciół.

3. Peter, przemysłowiec amerykański, (1791—1883), stworzył ok. 1850 dla dokształcenia klas pracujących znany Instytut C. (bibljoteka, wykłady i pokaźne zbiory).

Coopera złoto, stop 16 cz. miedzi, 7 cz. platyny i 1 cz. cynku; podobne jest do złota 18-to karatowego. „Wieczne pióra" utworzone są ze stopu: 54 cz. platyny, 32 cz. srebra i 14 cz. miedzi, albo 66 cz. miedzi, 30 cz. platyny i 4 cz. ołowiu. „Metal zwierciadłowy" Coopera jest stopem 25 cz. miedzi, 16,5 cz. cyny, 6 cz. platyny, 2 cz. cynku i 1 cz. arsenu.

Coornhert Dirck Volckertsen, holenderski poeta i uczony, (1522—1590), przywódca rewolucji zwróconej przeciwko panowaniu Hiszpanów, wolnomyśliciel i zwolennik Odrodzenia. Proza jego uchodzi za wzorową. Tłumacz „Iljady", Cicerona i Boccaccia, zostawił szereg utworów oryginalnych, jak „Zedekunst, dat is wellevens kunst" (1580), „Liedboeck" (1575) i i.

Copaifera officinalis. *a)* żeński kwiat.

Copaifera L. (balsamowe drzewo) z podrodziny Caesalpinioideae, pochodzi z tropikalnej Afryki i Ameryki. Balsamum copaiva dostarczają C. officinalis L. (Wenezuela), C. Langsdorffii O. Ktze. (tropikalna Ameryka płd.), C. coriaceae (trop. Ameryka płd.) i inne. C. copallifera O. Ktze z płd. Afryki dostarcza żywicy i wonnego drewna.

Copán, wioska indyjska w departamencie Copán środkowo-amerykańskiej republiki Honduras; znajdują tam się olbrzymie ruiny Indjan szczepu Maya w formie monolitów i piramid, pokrytych hieroglifami. — Miasto C. ob. Santa Rosa de Copán.

Rzeźba z Copánu.

Cope, 1. Charles West, malarz angielski, * 1811, † 1890, uczeń Akademji londyńskiej, twórca obrazów rodzajowych i historycznych, bogatych kolorystycznie; 1845—66 wykonał szereg fresków w parlamencie londyńskim.

2. Edward Drinker, amerykański paleontolog, * 1810, † 1897, odkrył wiele nowych zwierząt kręgowych, zajmował się historją rozwoju głównie wyższych zwierząt kręgowych. Napisał: „The Vertebrata of the cretaceous formation, of the palaeozoic and mesozoic formations and of the tertiary formation" (1882, 3 t.), „Primary factors in organic evolution" (1896).

Copeau Jacques, pisarz i działacz, wybitnie zasłużony około rozwoju teatru we Francji, założył w 1913 teatr „Le vieux colombier", który wysoko postawił grę zespołową, dążąc do stałej, harmonijnej współpracy artystów (pisarzy, dekoratorów i t. d.), aktorów i publiczności, znaczny wpływ wywierając na młodsze zwłaszcza pokolenie. Scena ta, otwarta na nowo po wojnie w 1920, zamknięta została w 1924, a twórca jej przeniósł się na prowincję. C. jest też autorem szkiców krytycznych „Critiques d'un autre temps" (1924) i dramatu „La maison natale" (1923).

Copeland Ralph, astronom angielski, (1837—1905), brał udział w drugiej niemieckiej wyprawie do bieguna północnego w 1869—70; w 1876 został astronomem w prywatnem obserwatorjum Lorda Lindsay'a w Dun Echt, tutaj czynił obserwacje spektroskopowe komet i gwiazdy nowej w Łabędziu. — W r. 1888 przybył do Edynburga jako dyrektor obserwatorjum. Ogłosił: „Średnie pozycje gwiazd w pasie —0° do —1° Bonner Durchmusterung" (1869).

Copepoda (widłonogi), rząd skorupiaków o ciele wydłużonem, różnokształtnem, bez skorupki, żyją wolno lub pasorzytnie, posiadają dwie pary szczękonożów, z których pierwsza służy do żucia, druga do kłócia. Thorax 4—5 par odnóży, abdomen nieczłonowany, u form pasorzytnych ulega znacznej redukcji. System nerwowy składa się z węzła mózgowego i szeregu węzłów brzusznych. Z organów zmysłowych znane środkowe trójdzielne oczko, pod-

czas gdy złożone parzyste oczka są uwstecznione. Przewód pokarmowy prosty, część środkowa przedstawia się jako dwa worki ślepo zakończone. Skrzel brak, oddychają skórą. U niektórych występuje woreczkowate serce. Organy wydzielnicze jako organy skorupowe, lub też część jelita obejmuje funkcję wydzielniczą. Płcie rozdzielne, szczególnie u pasorzytnych znać wybitnie dymorfizm płciowy. Plemniki zostają wprowadzone do ciała samicy przez spermatofory. Samice noszą jaja w woreczkach (1 lub 2), uczepionych boku ciała, lub też w osobnych jamach lęgowych. Młode przechodzą przeobrażenie, formą larwalną jest Nauplius. Najważniejsze rodzaje i gatunki: Calanus finmarchicus Gunn., Cyclops fuscus Jur., Euterpe acutifrons Dana Atl. Oz., Myticola intestinalis Steuer, Clavella uncinata Müll. itd.

Copernicia cerifera.

Copernicia Mart. (kopernikówka), palma wachlarzowa, pochodzi z Ameryki. C. cerifera Mart. dostarcza wosku, wydzielanego na liściach, używanego technicznie.

F. Coppée.

Coppée François, poeta francuski, (1842—1908), przyłączył się do szkoły parnasistów, zyskując rychło popularność jako pisarz dramatyczny i liryk. Z jego dramatów wierszem najgłośniejszym pozostał „Le passant" (1869). Ze zbiorów poezyj, które cechuje (sztuczna nieraz) prostota, chęć zbliżania się do ludu, ton, mający obudzić wzruszenie i litość dla niedoli współczesnej, wymienić należy: „Poèmes modernes" (1869), „Les humbles" (1872), „Le cahier rouge" (1874), L'arrière saison" (1890). Obok opowiadań wierszem i prozą ogłosił też C. powieści (m. i. silnie autobiograficzną „Toute une jeunesse" 1890); w „La bonne souffrance" (1898) opisał swój powrót do katolicyzmu.

Coppino Michele, włoski uczony i mąż stanu (1822—1901), od 1861 profesor w Turynie, był wielokrotnie ministrem oświaty. Z dzieł jego na uwagę zasługują poezje poświęcone Petrarce (1844) oraz „Parole al popolo italiano" (1848).

Coprinae, podrodzina Scarabaeidae (żukowate).

Coprinus Pers. (czernidlak), grzyb należący do Agaricaceae. Hymenium rozpięte na wolnych blaszkach, które przy dojrzewaniu rozpływają się wraz z całym owocnikiem. Wiele gatunków rośnie na zwierzęcych odchodach, kupach nawozu itd. np. C. porcellanus, C. atramentarius. Inne żyją na butwiejącem drewnie, np. C. truneorum. Mycelium przetrwalne, bardzo charakterystyczne, nitkowate, dawniej opisywane jako gatunki „Ozonium".

Copyright, (ang., tyle co prawo autorskie). — C. Act, ustawa o prawie autorskiem Stanów Zjedn. Am. Płn. z dn. 4. marca 1909, postanawia, że druki wydawane zagranicą muszą nosić uwagę C., jeśli chcą korzystać w Stan. Zjedn. z państwowej ochrony przed przedrukiem; równocześnie należy złożyć dwa egzemplarze dzieła w Register of C. w Waszyngtonie, z prośbą o wciągnięcie na listę.

Coq (franc.), kogut jako francuski symbol narodowy (c. gaulois), co pochodzi prawdopodobnie od jednakowego brzmienia łać. Gallus (Gall) i Gallus (kogut); w użyciu dopiero od czasu Rewolucji. Coq — à — l'âne (franc.), (od koguta do osła), rozmowa opowiadana bez związku, wiersz żartobliwy lub satyryczny z dowolnem powiązaniem myśli.

B. C. Coquelin (starszy).

Coquelin, 1. Benoit Constant, franc. aktor, * 1841, † 1909, przyjęty został już w 1863 do grona stałych członków zespołu Théâtre-Français w Paryżu. Mały, nieładny, rozwinął się mimo to na niezwykle żywotnego aktora. Odbył szereg występów gościnnych po Europie

i w Ameryce. Napisał: „L'art et le comédien" (1880), „L'art de dire le monologue" (1884).

2. Alexandre, „młodszy", C. cadet, brat poprzedniego, * 1848 w Boulogne-sur-Mer, † 1909, należał od 1868 do zespołu Théâtre-Français, gdzie wybijał się, zwłaszcza w młodocianych komicznych rolach i scenach solowych, werwą i dowcipem.

Coques (Cocx) Gonzales, malarz niderlandzki, * 1614, † 1684 w Antwerpji, zwany „małym van Dyckiem" z powodu wytworności portretów, malowanych w małym formacie, lekko, swobodnie; osobę portretowaną umieszcza zwykle na tle jej otoczenia, komnaty i t. p.

Coquimbo, prowincja w płn. Chile, z 36.509 km.² i 160.256 mieszk., zamieszkujących głównie doliny rzek: Coquimbo, Limari i Choapa, oraz obszary koło kopalń (srebra, miedzi i żelaza) w górach sięgających tu (Doña Ana) do 4.669 m. Uprawa roli jest możliwa tylko przy sztucznem nawadnianiu; znaczniejszy jest chów bydła. Stolicą jest La Serena. Miasto portowe C., położone nad obszerną zatoką ma 15.438 mieszk. i znaczny wywóz rudy.

Cor (łac.), serce.

Cora Guido, (1851—1917), włoski geograf i kartograf. Podróżował po Australji, Trypolisie, Czarnogórze i Epirze, od 1882 był profesorem w Turynie, a później w Rzymie. Założył w 1873 czasopismo geograficzne „Cosmos".

Coral rag, (ang.), wapień koralowy, dolne piętro górnej jury.

Corallina Tourn. (koralka), krasnorost z rodziny Corallinaceae. Plecha zwapniała, skutkiem tego podobna do korala. C. officinalis i C. mediterranea z oceanu Atlantyckiego i morza Śródziemnego, C. rubens z morza Śródziemnego, mają własności lecznicze.

Coralliorrhiza Hall. (żłobik), bezzieleniowy storczyk o kłączach koralowato rozwiniętych, rośnie w cienistych i wilgotnych lasach Europy.

Corallium, p. koral szlachetny.

Coram (łać.), przed, w obecności; c. populo, przed ludem; c. publico, publicznie.

Corato, miasto w prow. Bari (płd. Włochy), z 48.985 mieszk. Posiada piękny kościół i nieco przemysłu.

Corazzi Antonio, architekt włoski, * 1792, † 1877, odbył studja we Florencji. W r. 1818 wezwał go Staszic do Warszawy, gdzie C. objął stanowisko budowniczego okręgu naukowego warszawskiego, następnie został generalnym budowniczym Komisji Rządowej. W Warszawie pozostał do r. 1845. Najważniejsze jego prace w Polsce: w Warszawie przebudowa pałacu Kazimierzowskiego, Pałac Tow. Przyjaciół Nauk na Nowym świecie, przebudowa pałacu Mostowskich, Teatr Wielki, budowany wspólnie z Adolfem Schuchem w latach 1825—1833, Bank Polski wspólnie z Jakóbem Gayem, Obelisk na placu Saskim, przebudowa kościoła OO. Pijarów na sobór św. Trójcy, wspólnie z A. Galońskim, wille i domy prywatne i w. i. W Radomiu wybudował pałac rządu gubernjalnego, w Lublinie fronton katedry, w Siedlcach, Suwałkach i Płocku gimnazja, w Dołhobyczowie pałac hr. Rasławieckiego, w Suchej (pow. Kozienicki) kościół itd. — C. był członkiem honorowym Akademji Bolońskiej, w r. 1847 otrzymał tytuł członka profesora klasy pierwszej Akademji florenckiej. Posiadał ordery: św. Stanisława i św. Anny klasy 3-ciej. W Polsce pozostawił cały zastęp uczniów m. i. A. Idźkowskiego, który przebudował katedrę warszawską.

Corbeil, miasto okręgowe w depart. Seine et Oise, (Francja płn.), przy ujściu rz. Essone do Sekwany, z 10.937 mieszk., przemysłem młynarskim, oraz handlem mąką i zbożem.

Corbulo Cn. Domitius, wódz rzymski za Klaudjusza i Nerona, walczył 47 nad Renem z Chaukami i Fryzami, 54 urządził wyprawę na Wschód, przeciw Armenji, 67 skazany przez Nerona na śmierć, popełnił samobójstwo.

Corchorus L. (ślaz żydowski), z rodziny Tiliaceae. Zioła lub krzewinki, owocem torebka. C. capsularis L. i C. olitorius L. z Indyj, hodowane w całej strefie gorącej, dostarczają włókien juty używanej do wyrobu worków, pokryć na meble itd. C. olitorius L. ma zastosowanie również jako jarzyna.

Corda (włosk.), struna; w muzyce fortepianowej: „una corda", zastosowanie lewego pedału.

Ch. Corday.

Corday d'Armans Charlotte, (1768—1793) stracona w Paryżu z powodu zamordowania Marata. Bohaterka tragedyj Ponsarda i i.

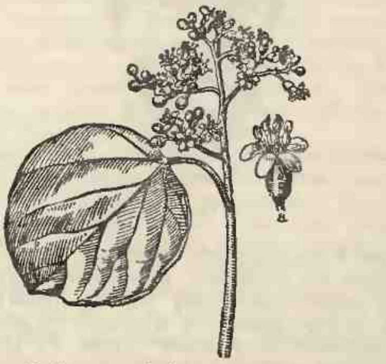

Cordia myxa (kwitnąca gałązka). a) kwiat

Cordia (Plum) L. (śliwa syryjska) z rodziny Borraginaceae. C. Gerascanthus z tropikalnej Ameryki dostarcza drewna. Wiele gatunków C. dostarcza jadalnych owoców.

Cordier Henri, franc. orjentalista, * 1849, † 1925, od 1869—76 w Chinach, od 1881 profesor w École des langues orientales vivantes, napisał szereg dzieł cennych: „Bibliotheca Sinica" (2 wyd. 1904—08; tom uzupełniający, 2 wyd. 1922), „Bibliotheca Indosinica" (1912—15), „Histoire génerale de la Chine" (1920, 4 tomy), wydał na nowo dzieła Yulesa „Marco Polo" (1903, tom uzup. 1925) i „Cathay and the Way Thithier (1915) i kierował od 1899 czasopismem „T'oung Pao".

Cordoba (Cordova), ob. Kordoba.

Cordoba, 1. Gonzalo, Fernandez de C. y Aguilar, wódz hiszpański, (1453—1515), walczył z Maurami, w 1502 zdobył dla Hiszpanji Neapol, zajęty przez Francuzów i ugruntował potęgę militarną państwa.

2. José Maria, kolumbijski generał (1797-1829), początkowo walczył po stronie Boliwara, później zginął w walce przeciw niemu.

3. Luis Fernandez, hiszpański generał, (1799—1840), od r. 1822 walczył za Ferdynanda VII., od r. 1825 w służbie dyplomatycznej, 1835 jako generał antykarlistów pobił Morenę pod Mendigorria, 1838 musiał uciekać do Portugalji.

Cordus Cremutius, rzymski historyk, ob. Cremutius Cordus.

Cordyceps Fr. (maczużnik), grzyb z grupy Ascomycetes, napada i toczy żywe owady lub ich larwy, także podziemne grzyby. Chore owady zakopują się w ziemię, na niezmienionem ciele, wypełnionem tkanką grzyba, wyrastają maczugowate konidialne twory isariowe, lub też owocniki często rozgałęzione i barwne, w nich zaś otocznie. C. militaris i C. cinerea na owadach, C. sinensis na gąsienicach (u Chińczyków ma zastosowanie w lecznictwie), C. claviceps na Claviceps, C. ophioglossoides na Elaphomyces.

Cordyline Comm. (maczużnia), z rodziny Liliaceae, drzewa o mieczykowatych liściach, kwiatostan szczytowy. Rośnie w krajach tropikalnych. Niektóre gatunki mają jadalne korzenie. Hodowana jest przedewszystkiem C. rubra Hüg.

Corelli, 1. Arcangelo, włoski skrzypek i kompozytor (1653—1713), żył czas jakiś w Niemczech, potem stale w Rzymie. — Jego kompozycje: 12 sonat skrzypcowych, 48 sonat w formie tria i 12 Concerti grossi stanowią szczyt klasycznej muzyki kameralnej włoskiej, a zarazem przejście do orkiestralnej muzyki Bacha i Haendla.

2. Marie, powieściopisarka angielska (1864—1924), pochodzenia włosko-szkockiego, lecz wychowana w Anglji (adoptował ją pisarz Ch. Mackay). Z jej poczytnych powieści najbardziej znane są: „The Sorrows of Satan" (1895), „The Mighty Atom" (1896) i „The Master Christian" (1900).

Coreopsis L. (pluskiewnik), należy do złożonych, pochodzi z Ameryki płn. Hodowane w ogródkach jako ozdobne, szczególnie C. tinctoria Nutt., o kwiatach czerwono-żółtych.

Coriandrum. *a)* kwiat, *b)* owoc.

Coriandrum L. (kolędra), z rodziny Umbelliferae. C. sativum L. z nad morza Śródziemnego, ma liście pierzaste, kwiaty białe i kuliste owoce, które świeże mają niemiły zapach, suszone pachną korzeniami i jako takie używane — także w lecznictwie.

Coriaria L. (garbówka), z rodziny Coriariaceae. C. myrtifolia L., z nad morza Śródziemnego, ma trujące liście i owoce, C. ruscifolia L. z Peru i Nowej Zelandji ma trujące owoce, które służą do farbowania na czarno i garbowania. C. thymifolia Humb. z Nowej Zelandji i płd. Ameryki dostarcza soku, z którego robią atrament.

Corigliano Calabro, miasto w prow. Cosenza (płd. Włochy), nad zatoką Tarencką, z 16.638 mieszk., zamkiem, akweduktem i produkcją oliwy.

Corinth Lovis, malarz niemiecki, (1858—1925), od r. 1900 osiadły w Berlinie, przywódca tamtejszej Secesji. Malował sceny religijne, mitologiczne, akty, portrety i martwe natury. Początkowo obrazy jego utrzymane są w ciemnych tonach szkoły monachijskiej, później jednak, pod wpływem francuskich impresjonistów, zaczyna używać barw jasnych. C. jest też znanym akwaforcistą i ilustratorem, a także autorem dwu dzieł: „Das Erlernen der Malerei" (1908) i „Legenden aus dem Künstlerleben" (1908).

Corinto, główny port w republ. Nikaragwa (środk. Ameryka), nad oceanem Spokojnym, z 3.500 mieszk. Handel kawą.

Coriolanus Cn. Marcius, patrycjusz rzymski, w czasie klęski głodu w r. 491 prz. Chr. chciał uzależnić wydawanie zboża ludowi od zrezygnowania przezeń z ustanowionego niedawno urzędu trybunów ludu. Wygnany zato z Rzymu, miał zagrozić miastu na czele Wolsków i jedynie na prośby swojej matki i żony powstrzymał się od zdobycia go. Wiadomości o jego końcu brzmią rozmaicie: mowa jest o zamordowaniu go przez Wolsków i późniejszej śmierci na wygnaniu. — Bardziej znanemi aniżeli biografja C. pióra Plutarcha są tragedje „C" Szekspira i Collina.

Coriolis Gaspard Gustave, matematyk i fizyk francuski, * 1792, † 1843. Zajmował się prawami ruchów, w szczególności zaś ruchów na powierzchni ziemi. Między innemi wykazał, że ciało poruszające się horyzontalnie, ulega sile Coriolisa proporcjonalnej do prędkości ruchu, działającej prostopadle do kierunku ruchu, w prawo na północnej, w lewo na południowej półkuli. Siła ta jest niewielka n. p. dla szerokości Krakowa przy prędkości 1 m/sek. wynosi 0.01 dyny, mimo to przy ruchach na dalszą metę wywołuje znaczne odchylenia we wspomnianych kierunkach i ma wpływ zasadniczy na kierunek prądów morskich, rzek, oraz prądów powietrza (pasaty).

Corippus, Flavius Cresconius, poeta łaciński z Afryki, VI. w. po Chr., urzędnik dworski w Bizancjum, napisał utwory epiczne „Johannis" (opis wojny z Maurami, 548) oraz „In laudem Justini Augusti Minoris" (565—578), w których wykazuje duże opanowanie formy, nie umie jednak ustrzec się licznych afrykanizmów.

Corisco, zatoka w podzwrotnikowej zach. Afryce, na płd. od Kamerunu, wciska się głęboko (25 km.) w ląd. Uchodzi do niej rz. Rio Muni; naprzeciw ujścia leżą hiszpańskie wyspy: Mała i Wielka Eloby i mająca 14 km.² wyspa C.

Cork, największe hrabstwo w prow.. Munster, w wolnem państwie w Irlandji, z 7.354 km.² i 315.431 mieszk. W 1920 było ogniskiem powstania irlandzkiego. — Stolica C., jedno z najstarszych miast wyspy, leży nad rz. Lee, nieco powyżej jej ujścia do portu C. i ma 76.673 mieszk., katedrę, uniwersytet i szereg innych zakładów naukowych, oraz handel produktami krajowemi, przemysł (bawełniany, wełniany, piwowarski, tytoniowy i skórny) i bardzo ruchliwy port. C. Powstało w VII. w., a od 1172 należało do Anglji.

Cork, port, (Cork Harbour). jeden z najbezpieczniejszych na płd. wybrzeżach Irlandji, silnie ufortyfikowany.

Corleone, miasto okręgowe w prow. Palermo na Sycylji (Włochy), z 15.899 mieszk. Przemysł rolniczy.

Corliss George Henry, inżynier amerykański, (1817—1888), udoskonalił maszynę parową przez wprowadzenie urządzenia sterowego, nazwanego jego imieniem. Zaproponował pierwszy zakładanie mostów prowizorycznych, przy naprawach mostów stałych, celem uniknięcia przerwy w komunikacji.

Cormenin Louis Marie de la Haye, Vicomte de, francuski pisarz polityczny, (1788—1860), do 1830 urzędnik państwowy, później pióru tylko oddany (pod pseud. Timon), występował od 1848 przeciw Ludwikowi Napoleonowi, został jednak pomimo to powołany do rady państwa (1852) i w poczet członków Instytutu. Napisał m. i. „Droit administratif" (1821), „Etudes sur les orateurs parlamentaires" (1836). Zabierał niejednokrotnie głos w sprawie polskiej.

Cornaro (weneck. Corner), wenecka rodzina patrycjuszowska, wywodząca swe pochodzenie od rzymskiego rodu Korneljuszów. Do niej należą: 1. Caterina, (1454—1510), prawnuczka doży Marco C., († 1367), wydana zamąż w 1472 za króla cypryjskiego Jakóba II. († 1473). Zmuszona przez Wenecję, zrezygnowała C. w 1489 z Cypru i otrzymała posiadłości Asolo koło Bassano, gdzie w otoczeniu poetów i uczonych wiodła ciche życie, opiewane przez jej kuzyna P. Bembo (ob.) w poemacie „Gli Asolani". Jest bohaterką kilku oper (Halévy, F. Lachner i Donizetti).

2. Luigi, filozof, (1475—1566), zebrał swoje poglądy w dziele „Discorsi sulla vita sobria" (1558, nowe wyd. 1905 i 1911), które było wielokrotnie tłumaczone.

P. Corneille.

Corneille 1. Pierre, wielki francuski poeta dramatyczny, (1606—1684), studjował prawo, niebawem jednak wyrzekł się karjery adwokackiej. Po przyjętej życzliwie komedji intrygi „Melite" (1629) wystąpił z tragikomedją „Clitandre" i komedjami mniejszej wagi. Wystawiwszy następnie tragedję „Médée" (1635) i ulubiony przez długi czas dramat czarodziejski „L'illusion comique" (1636), zdobył pierwszy swój wielki sukces opartą o źródła hiszpańskie (Guillén de Castro) tragedją „Cid" (1636), która dzięki romantycznej akcji, wzniosłości charakterów, apoteozie honoru i mistrzostwu języka wzbudziła zachwyt, równocześnie jednak wywołała głośny spór o Cyda, zakończony po myśli wszechwładnego Richelieu'go. Lata 1640—43 są okresem arcydzieł C., w których w sposób niezrównany ukazuje zwycięstwo obowiązku (wobec ojczyzny czy Boga) nad namiętnością, stając się wielkim poetą heroizmu („Horace", 1640; „Cinna", 1640; „Polyeucte", 1642—3). Z utworów następnego dziesięciolecia wyróżnić należy wzorowaną na „La verdad sospechosa" Alarcona komedję „Le menteur" (1643—4), zbliżającą się do dramatu grozy tragedję „Rodogune" (1644) oraz jedno z arcydzieł poety: „Nicomède" (1651). Po niepowodzeniu „Pertharite'a" (1652) porzucił C. na czas dłuższy twórczość dramatyczną, przerabiając „Imitatio Christi" Tomasza a Kempis na wiersz francuski (druk. 1656). Powróciwszy w 1659 do dramatu, napisał do r. 1674 jeszcze jedenaście utworów teatralnych, w których idąc za upodobaniami ówczesnemi, więcej miejsca zostawiał miłości. Niektóre z nich jak: „La toison d'or" (1660), są właściwie widowiskami. W współzawodnictwie z J. Racinem uległ stary C. („Tite et Bérénice",

1670) świetniejszemu artyście. Ostatnim jego utworem dramatycznym jest „Suréna“ (1674). Sędziwe lata poety zatrute były troską o chleb powszedni. — Dążąc do wzniosłości heroicznej, bohaterom swym często daje C. wielkość nadludzką, wyposażając też niejedną z postaci kobiecych w męskie raczej rysy. Podporządkowując się wprowadzonym przez teoretyków jednościom miejsca i czasu, tem samem utrwalił je mocno. Język jego jest silnie retoryczny. Twórca tragedji psychologicznej we Francji, pozostał C. wzorem do początków XIX. w. Swe teoretyczne poglądy na dramat wypowiedział w przedmowach do swych utworów i w trzech pomieszczonych w wydaniu z 1660 r. rozprawach (sam sporządził pierwsze wydanie zbiorowe swych pism w 1660, ostatnie w 1682).

W Polsce wpływ C. rozpoczyna się tłumaczeniem „Cyda“, dokonanem przez świetnego poetę baroku, Andrzeja Morsztyna, a wystawionem na Zamku warszawskim w 1662 r. Następnie jednak dopiero ks. Stanisław Konarski nawiązuje do tej pierwszej próby, wprowadzając tragedje C. w przeróbce na scenę szkolną w „Collegium nobilium“ („Otto“, 1774). Przekłady i naśladownictwa mnożą się pod koniec XVIII. w., a zwłaszcza w początkach XIX. w. Autorytet wśród pseudoklasyków warszawskich, L. Osiński, tłumaczy „Cyda“, „Horacjuszów“ i „Cynnę“. Naogół jednak silniejszy wpływ wywiera podówczas Racine. Ostatnim w tym szeregu jest Wyspiański, dzięki swej pięknej parafrazie „Cyda“.

2. Thomas, brat poprzedniego, (1625—1709), z zawodu adwokat, w latach 1642—95 napisał 32 komedyj i tragikomedyj, z których „Timocrate“ (1656), „Ariane“ (1672) i „Le conte d'Essex“ (1678) osiągnęły największe powodzenie. Brak mu właściwego bratu pędu ku heroizmowi, pociągają go natomiast romantyczne zawikłania („tragédie romanesque“). W wielu wydaniach dramaty jego umieszczano obok utworów brata.

Cornelia, córka Scypiona Afrykańskiego Starszego, † ok. 110 prz. Chr., matka obu Grakchów, Tyberjusza i Gajusa, których śmierć zniosła z stałością duszy. Jest ona najwcześniejszym typem wykształconej Rzymianki. Zachowały się urywki jej listów.

Cornelisz, 1) Jakób, C. van Amsterdam,, zwany także Jakób van Oostsanen, malarz holenderski, * przed 1470, † 1533, malował obrazy religijne i rytował w drzewie.

2. Cornelis, zwany także C. van Haarlem, malarz holenderski, * 1562, † 1638, założył w Haarlemie z van Manderem i Goltziusem akademję malarską. Jeden z najznakomitszych manierystów niderlandzkich, malował obrazy treści mitologicznej, biblijnej i historycznej, odznaczające się patetycznemi pozami postaci.

Cornelius, nazwa rodów patrycjuszów ale i plebejuszów w starożytnym Rzymie. Wybitni mężowie z tego rodu: ob. Cinna, Dolabella, Gallus, Lentulus, Scypio, Sulla i Tacyt.

Cornelius, 1. Peter Ritter von, niemiecki malarz historyczny, (1783—1867), uczeń Akademji düsseldorfskiej, przesiedlił się w r. 1809 do Frankfurtu. Uwagę na niego zwróciły jego, przez różnych artystów rytowane ilustracje do Fausta i Nibelungów, zdradzające romantyczne rozmiłowanie się w historycznych tematach rodzinnego kraju. Po przybyciu do Rzymu w r. 1811 skłania się C. ku szkole nazarenistów, odchyla się jednak z czasem coraz bardziej od ich kierunku. Sławę zyskuje dekoracją willi konsula pruskiego Bartholdy'ego na Monte Pincio scenami z życia Józefa w Egipcie, zdobi następnie willę markiza Massimi obrazami z Dantego, Ariosta i Tassa. 1819 obejmuje kierownictwo Akademji düsseldorfskiej i w ciągu 1820 r. ozdabia freskami monachijską Glyptotekę. 1825 zostaje dyrektorem Akademji monachijskiej i przygotowuje w 1830 r. w Rzymie kartony do dekoracji kościoła św. Ludwika w Monachjum; 1840 ukończona jest ściana ołtarzowa z Sądem ostatecznym. Wskutek nieporozumień z królem bawarskim Ludwikiem porzuca swój urząd i 1841 udaje się do Berlina, powołany do ozdobienia budującego się Campo santo. Kartony do tych obrazów znajdują się w Berlińskiej Galerji narodowej. Zdania o sztuce C. są bardzo podzielone, bezprzecznie jednak posiadał dużą wyobraźnię twórczą i kompozycje swe zakrawał zawsze na wielką skalę.

2. Karol Adolf, (1819—1903), niemiecki historyk, profesor liceum w Brunsberdze, 1854 profesor w Bonn, potem w Monachjum, od r. 1870 starokatolik; pracuje nad historją reformacji, w szczególności nad sektą nowochrzczeńców. Napisał w tej kwestji szereg prac.

3. Peter, brat poprzedniego, niemiecki poeta i kompozytor, (1824—1874), uczeń Liszta w Weimarze. Główne dzieła: opera komiczna „Der Barbier von Bagdad“ i opera „Cyd“, mistrzowsko opracowane. Głębią nastroju odznaczają się jego pieśni, zwłaszcza cykl: „Trauer u. Trost“.

4. Hans, filozof niem., * 1863, od 1910 profesor we Frankfurcie nad Menem. Początkowo chemik, ulegał w filozofji wpływowi Macha, ujmując naukę jako wolny od założeń metafizycznych opis zjawisk. Za podstawę filozofji uważał psychologję i w tym kierunku interpretuje i rozwija neokantyzm. Główne dzieła: „Psychologie als Erfahrungswissenschaft“ (1897), „Einleitung in die Philosophie“ (1901), „Transzendentale Systematik“ (1916), „Vom Wert des Lebens“ (1923).

Cornelius Nepos, historyk rzymski, ob. Nepos.

Corneto Tarquinia, miasto w prow. Rzym. (środk. Włochy), nieopodal ujścia rz. Marty do morza Tyrreńskiego, z 7.957 mieszk., romańską bazyliką z XII. w., średniowiecznemi pałacami i muzeum etruskich starożytności. Na płn.-wsch. od C. leżało starożytne miasto Tarquinii, po którem zachowało się całe cmentarzysko, odkryte w 1823.

Corniche, La (włoska Cornice), słynna z pięknego krajobrazu droga na Rivierze (di Ponente), idąca wzdłuż wybrzeża morskiego od Nizzy do Genui.

Cornides Daniel, historyk węgierski, (1732—1787), od r. 1784 kustosz bibljoteczny oraz profesor heraldyki i dyplomatyki w Peszcie, napisał:

„Commentatio de religione veterum Hungarorum“ (1791), i inne dzieła historyczne w języku łacińskim.

Cornu (łac.), róg. C. ammonis, róg Ammona w mózgu (p. mózg). C. cervi, róg jeleni, c. cutanëum s. humanum, róg skórny w postaci rogu zwierzęcego, powstały ze zrogowaciałych komórek naskórka, mogący występować w różnych miejscach ciała, nierzadko z równoczesnem bujaniem zewnętrznych warstw skóry, i mogący dać początek złośliwym nowotworom skóry.

Cornu, 1. Hortense, z domu Lacroix, * 1812, † 1875, mleczna siostra Ludwika Napoleona (Napoleona III.), była przez długi czas jego zaufaną, posiadała wiele jego listów (przechowywane w paryskiej Bibljotece Narodowej). Wydała pod pseudonimem Sébastien Albin: „Ballades et chants populaires de l'Allemagne“ (1841) i „Goethe et Bettina, correspondance inédite“ (1843, 2 t.) i i.

2. Alfred Marie, fizyk francuski, (1841—1902), opracował metody i dokonał pomiaru prędkości światła, jakoteż badań w części widma zwanej ultrafioletem.

3. Maxime, (1843—1901), botanik francuski. Zajmował się grzybami i chorobami winorośli. Hodował też w celach doświadczalnych rośliny użytkowe uprawiane we francuskich kolonjach.

4. Jules, filolog romanista, * 1849, † 1919, w 1876 profesor w Bazylei, w 1877 w Pradze, w 1901 w Grazu, od 1914 w stanie spoczynku. Głównemi jego działami pracy były narzecza francuskie Szwajcarji, dzieje rozwoju zgłosek w języku francuskim w ogólności, jakoteż nauka o zgłoskach, dalej krytyka tekstów hiszpańskich i portugalskich. Główne jego dzieło „Grammatik der portug. Sprache“.

Cornus L. Tourn. (dereń), z rodziny Cornaceae, kwiaty małe, zebrane w baldach, owocem pestczaki. C. mas L. (d. pospolity), ma owoce wiśniowe, podługowate, doskonałe na konfiturę. Dziko rośnie w Polsce na Podolu. C. sanguinea L. (d. świdwa) o czarnych owocach, w całej niżowej Polsce po regiel dolny, dostarcza twardego drewna.

Cornut Samuel, pisarz szwajcarski, (1861—1918), uchodzi obok E. Rod'a za najwybitniejszego powieściopisarza francuskiej Szwajcarji. W dziełach swych chętnie kreśli stosunki rodzinne, czy to w tomie nowel „La Vallombreuse“ (1892), czy w poruszających przeważnie problemy etyczne powieściach, jak „Regards vers la montagne“ (1895) lub „Le testament de ma jeunesse“ (1902). Osiadłszy w latach ośmdziesiątych w Paryżu, śledzi też życie tamtejsze („Miss“, 1896; „L'inquiet“, 1900).

Cornwall, ob. Kornwalja.

Cornwallis Charles Mann, lord Brome, hr., bryt. generał i polityk, * 1738, † 1805, walczył od 1776 przeciw zrewoltowanym kolonjom amerykańskim, pobił generała Gates'a pod Camden, 1781 musiał z 8.000 ludzi poddać się Washingtonowi pod Yorktown. Od 1786 gubernator Indyj wschod., pobił 1791 sułtana Tippu Sahiba, 1798 został wicekrólem Irlandji, 1802 zawarł pokój w Amiens, 1805 powtórnie gubernator Indyj.

Coro, miasto w stanie Falcon w Wenezueli, w zatoce Maracaibo, z 15.533 mieszk. Portem C. jest położona nad morzem Karaibskiem: La Vela de C. z ok. 2.500 mieszk. Miasto założone w 1527, było do 1578 stolicą kraju.

Corona civica.

Corona triumphalis.

Corona (łac.), wieniec, korona. U Greków był wieniec oznaką urzędu, n. p. w Atenach wieniec mirtowy nosili archontowie; podczas igrzysk rozdawano wieńce jako oznakę zwycięstwa; odznakę honorową dla zasłużonych obywateli stanowił początkowo wieniec z gałązek oliwnych, później ze złota. — Rzymianie znali różne rodzaje wieńców: Corona triumphalis noszona przez triumfatora z wawrzynu, później ze złota; C. obsidionalis, za uwolnienie obleganego miasta lub armji, z trawy rosnącej na danem miejscu; C. myrtea lub ovalis, noszona przez wodza podczas owacji (ob.) na jego cześć urządzanej; c. civica, z gałązek dębu, nadawana temu, kto w bitwie uratował życie obywatelowi. C. muralis i C. navalis lub classica, także rostrata, ze złota, otrzymywał ten, kto pierwszy wdarł się na mury lub na okręt nieprzyjacielski. — Odznaką cesarzy był wieniec wawrzynowy. Koronę promienistą, symbol ubóstwienia, nosili cesarze dopiero od III. w.

Corona navalis.

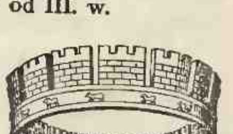

Corona muralis.

W sensie przenośnym oznacza C. koło słuchaczy; przy wielkiej tonsurze — pozostały wieniec włosów; także aureolę dookoła głowy świętego; w muzyce dawniejszą nazwę fermaty (zob.); w astronomji, słabo świecący pierścień, jaki można zauważyć przy całkowitem zaćmieniu słońca.

Coronado, 1. Francisco Vásquez de, odkrywca hiszpański, * 1500, † ok. 1542, od 1538 gubernator Nueva Galicia (Jalisco), kolonizował od 1540 Cibolę. Listy jego, drukowane po raz pierwszy w 1556, wydane zostały na nowo w „Colección de documentos ineditos de Indias“ (t. 3 i 13).

2. Juan Vásquez de, odkrywca hiszp., * ok. 1525, † 1565, odbył w 1548 podróż do Me-

ksyku, w 1550 do Guatemali i został w 1565 gubernatorem Costariki.

Coroner (ang. „sędzia koronny“), w Anglji i w Ameryce Płn. urzędnik, którego zadaniem jest badanie przyczyn nagłych zgonów, wszczynanie śledztwa sądowego w razie podejrzenia zbrodni, dochodzenia samobójstw, śledztwo przy rozbiciu okrętów.

Coronilla L. (cieciorka), z rodziny motylkowych, rośnie w Europie i zach. Azji, w Polsce C. coronata L. (c. żółta), na płd. Wołyniu i C. varia L. (c. pstra) na całym niżu, w Karpatach po regiel górny. C. emerus L. z krajów śródziemnomorskich, hodowana jako doniczkowa.

Coronini-Cronberg, 1. Johann Baptist Alexius, hr. * 1794, † 1880, od 1836 wychowawca późniejszego cesarza Franc. Józefa, w wojnie krymskiej (1854) dowodził austr. korpusem obserwacyjnym nad granicą rosyj.-turecką, 1859—60 ban Chorwacji.

2. Franz, hr., syn poprzedniego, * 1833, †1870, 1879—81 prezydent Izby Posłów, stworzył potem oddane rządowi centrum, t. zw. klub C.

C. Corot.

Corot Camille, francuski malarz, * 1796, † 1875 w Paryżu. Wczesne krajobrazy jego oddawały realistycznie widoki natury, około jednak 1850 nastąpiła przemiana: krajobrazy jego stają się raczej wyrazem nastroju, niż realnem przedstawieniem danego motywu. Koloryt jego dzieł jest srebrzysty lub szarawy, motywy proste, las, staw i t. p. Oliwki, wierzby maluje często dla ich srebrzystego kolorytu; kilka figurek ludzkich, łódka na stawie i t. d. ożywiają kompozycję.

Corozal, miasto w depart. Bolivar, w Kolumbji (płd. Ameryka), na płd. od Cartageny. Ma 10.900 mieszk. i znaczny handel bydłem.

Corpora (pluraris od łac. corpus) ciała. C. aliena ciała obce; c. cavernosa, ciała jamiste; c. vel corpuscula oryzoidea, ciałka podobne do ziarnek ryżu, powstałe jako produkt spraw zapalnych, także przy chronicznych zapaleniach stawów. — C. amylacea, małe ciała, występujące po lokalnych schorzeniach w różnych organach, także w nowotworach, dające reakcję skrobiową (z jodem dają zabarwienie błękitne). Znaczenie ich niewiadome.

Corpora non agunt nisi fluida (łac.), ciała nie działają wzajemnie na siebie, jeżeli nie są płynne, t. zn. chemiczne reakcje mogą się odbywać tylko w roztworach. Reguły tej nie uważa się dzisiaj za ogólnie słuszną, zwłaszcza jeżeli chodzi o zakres temperatur wysokich. Naogół jednak reakcje chemiczne przebiegają w roztworach łatwiej i prędzej, zwłaszcza gdy rozpuszczalnik powoduje dysocjację ciał reagujących.

Corps (franc. ciało), C. de ballet, zespół tancerzy i tancerek baletowych pewnego teatru; C. diplomatique, poselstwa uwierzytelnione przy pewnym rządzie; C. legislatif, ciało ustawodawcze; c. de logis, budynek środkowy lub główny jakiegoś pałacu.

Corpus (łac.), ciało; w anatomji poszczególne części narządów, n. p. c. adiposum, ciało tłuszczowe; c. callosum, spoidło wielkie mózgu; c. vitreum, ciałko szkliste oka. — Także korporacja, zespół, zbiór, n. p. C. inscriptionum, zbiór napisów (zob. epigrafika); C. iuris (zob.); C. scriptorum, zbiór pisarzy z pewnej dziedziny, n. p. C. scriptorum historiae Byzantinae, (zob. literatura bizantyńska).

Corpus Christi, miasto w płn.-ameryk. stanie Texas, nad zatoką C. z 10.522 mieszk.

Corpus delicti (łac.), stan faktyczny przy przestępstwie; także osoba zraniona, lub rzecz albo narzędzie, którem czynu dokonano.

Corpus evangelicorum (łac.), związek protestanckich stanów Rzeszy niemieckiej, pod przewodnictwem Saksonji, uznany prawnie w traktacie westfalskim (1648) w celu omawiania i rozstrzygania spraw religijno-kościelnych. Stany katolickie Rzeszy tworzyły natomiast corpus catholicorum pod przewodnictwem arcybiskupa Moguncji. Pokój westfalski postanawiał, że do uchwały sejmowej w sprawach religji konieczną jest zgoda (amicabilis compositio) obu corpora, w których łonie rozstrzygała większość. 1806 zniesiony został c. wraz z ustrojem państwa.

Corpus iuris (łac.), pewne zbiory ustaw i kodeksów. C. civilis zbiór przepisów prawnych, dokonany przez cesarza wschodnio-rzymskiego Justynjana, a składających się z a) Institutiones, b) Pandectae lub Digesta, c) Codex constitutionum, d) Novellae. — Instytucje w 4-ch księgach, stanowiące rodzaj podręcznika prawniczego, opublikowane 21 listopada 533 r., powstały z Instytucyj Gajusa (II. wiek), a redagowali je: Trybonjan, Teofilus i Dorotheus.— Digesta albo Pandekta, ogłoszone 16 grudnia 533, miały za zadanie ująć w całość przepisy prawne w czasie ich redagowania obowiązujące. — Ułożyła je komisja pod przewodnictwem Trybonjana; zawierają w 50 księgach wyjątki z pism 39 rzymskich prawników II. i III. wieku. — Codex constitutionum, zwany Justynianeus — opublikowany 16 listopada 534 — składa się z rozporządzeń cesarskich (constitutiones principum) aż po Justyniana i dzieli się na 13 ksiąg. — Novellae, — w liczbie 165 — są to najczęściej po grecku zredagowane poszczególne ustawy Justynjana z czasów od 535—565 r. — Te cztery zbiory są podstawą prawa rzymskiego recypowanego w Niemczech; do C. i. civilis dołączono

jednak jeszcze szereg innych ustaw jak : 13 edyktów Justynjana, rozporządzenia późniejszych cesarzy, Canones apostolorum i Libri feudorum. — Te ostatnie zawierają longobardzkie prawo lenne.

Stworzenie z poszczególnych części c. i. c. jednej zamkniętej całości jest zasługą prawniczej szkoły glossatorów z Bolonji, których sposób nauczania polegał na objaśnianiu c. i. c. — Pochodzące z tego glossy — w postaci zebranej przez Accursiusa „Glossa ordinaria" t. j. ujęcia wszystkich gloss od początku działalności glossatorów w jedną całość — stanowią część składową glossowanych wydań c. i. c.

C. i. canonici jest to zbiór ustaw kościelnych z czasów średniowiecza. W Niemczech przyjęto tylko C. i. canonici clausum zawierające: 1) Dekret Gracjana, praca prywatna Gracjana, zakonnika z Bolonji (XII. w., 2) Dekretały Grzegorza IX., rozporządzenia papieskie, które w 1234 na rozkaz Grzegorza IX. zebrał w 5 księgach Raymundus z Pennaforte, 3. ogłoszony w 1298 r. przez Bonifacego VIII., jako dodatek do zbioru poprzedniego, Liber sextus, 4. Clementinae — ogłoszone w 1314 r. przez Klemensa V. i 5. jeszcze raz w 1317 przez Jana XXII. powtórzone uchwały soboru w Vienne i dekretały Klemensa V. — Prócz tych części, dołączono do C. i. can. rozporządzenia innych późniejszych papieży, pod nazwą Extravagantes t. zw. Decretales extra c. i. canonici clausum vagantes. C. i. canonici utracił moc obowiązującą od 1918 r., z chwilą wprowadzenia Codex iuris canonici.

Correa Manoel Francosci, polityk brazylijski, * 1831, † 1904, od 1861 senator, od 1874 minister spraw wewnętrznych i zagranicznych, założył partję konserwatywną i rozwijał szkolnictwo.

Correa de Oliveira, 1. João Alfredo, polityk brazylijski, * 1835, od 1877 senator, potem minister spraw wewnętrznych, oświecenia i wyznań, przeprowadził 1872 pierwszy spis ludności, dał inicjatywę do stworzenia ustawy o oswobodzeniu murzynów (13. V. 1888).

2. Antonio, poeta portugalski, * 1879, pisał doskonałe utwory liryczne i liryczno-dramatyczne.

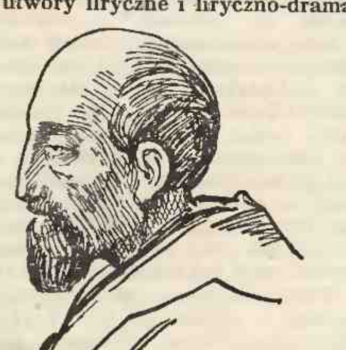

A. Correggio.

Correggio, Antonio Allegri, zwany C., malarz włoski * 1494, † 1534 w Correggio, wykształcony na dziełach malarzy ferraryjskich, głównie Francii i Costy, a także Mantegni w Mantui. Najważniejszem jego wczesnem dziełem jest obraz Madonny z św. Franciszkiem, wykonany 1514—15 dla San Francesco w Correggio. Od r. 1518 zaznacza się nowy charakter jego dzieł: W Parmie ozdabia komnatę scenami mitologicznemi i puttami, w czem przejawia się już pewna zmysłowość jego sztuki. 1520—24 maluje kopułę i nawę główną w San Giovanni Evangelista w Parmie. W okresie tym powstało też wiele obrazów sztalugowych jak: Zaślubiny św. Katarzyny, Madonna del Latte (obecnie w Budapeszcie), Madonna della Cesta (Londyn), wielki obraz ołtarzowy: Madonna z św. Sebastjanem (Drezno), dalej sceny mitologiczne: Jowisz i Antiope (Londyn) i Wychowanie Amora (Londyn). Największem dziełem C. jest wspaniały, 1526 zaczęty i do jego śmierci nieukończony, fresk, zdobiący katedrę w Parmie. W kopule przedstawił on Wniebowzięcie N. M. P. w otoczeniu wielu lecących w powietrzu figur, widzianych w silnym ruchu i skrócie od dołu; rysunkowo i kolorystycznie przezwyciężył artysta doskonale duże nasuwające się trudności. W okresie pracy nad tym freskiem wykonywał też obrazy olejne, wspaniałe dzieła jak: Madonna z św. Hieronimem, Madonna della Scodella (obydwa obrazy obecnie w Galerji w Parmie) i Madonna z św. Jerzym (Drezno). Około 1526 powstał obraz: Danaë (Rzym, Galerja Borghese), około 1530 2 „pendants": Io i Ganimedes (Wiedeń), wreszcie Leda (Berlin). Ostatniemi dziełami są znajdujące się w Luwrze obrazy temperą, przedstawiające alegorje cnót i występków. C. wywarł wielki wpływ na malarstwo włoskie, tak wdziękiem swych postaci, jak i mistrzostwem w stosowaniu światłocienia, doprowadzonego do nadzwyczajnych efektów kolorystycznych. Poprzez Carraccich przeszedł wpływ jego sztuki na następujące po nich pokolenie artystyczne. Aż do manieryzmu doprowadzili następcy C., malarze barokowi, naśladownictwo jego skrótów perspektywicznych, zmysłowości i efektów kolorystycznych.

Correio da Manha, największy dziennik Brazylji, wychodzący raz dziennie w Rio de Janeiro, założony w 1901.

Correns Karol, * 1864, ceniony niemiecki genetyk, prof. w Dahlem koło Berlina, pracuje nad dziedziczeniem u roślin. Zajmuje się głównie dziedziczeniem płci.

Correnti Cesare, polityk włoski, * 1815, † 1888, działał od r. 1833 słowem i piórem (zwł. dzieło: „L' Austria e la Lombardia" 1845) na rzecz oswobodzenia i zjednoczenia Włoch; jako minister oświecenia (1867 i 1869—72) wprowadził powszechny obowiązek szkolny i usunął z uniwersytetów wydziały teologiczne. Wybór jego pism wydał Massarani („Scritti scelti", 1891—94, 4 t.).

Corrèze, departament w płd.-zach. Francji, nazwany od rz. Corrèze, z 5.888 km.² i 273.808 mieszk. Stolicą jest Tulle.

Corrib, (Lough C.), jedno z największych jezior w zach. Irlandji, ma 190 km.², głębokie do 44 m., odpływa koło Galway do morza i jest

połączone kanałem z Lough Mask. Ważne dla żeglugi i rybołówstwa.

Corrientes, prowincja w Argentynie, między rz. Paraną i Urugwajem, oraz państwami: Brazylją i Paragwajem z 84.400 km.² i 365.000 mieszk. Równinny i pokryty osadami licznych rzek kraj jest bardzo urodzajny i posiada ciepły i wilgotny klimat. Ludność, wśród której jest wielu Indjan, trudni się rolnictwem (kukurydza, tytoń, trzcina cukrowa) i chowem bydła. Oprócz kolei (ok. 900 km.), główną rolę odgrywają w komunikacji rzeki. Na czele prowincji stoi gubernator i wicegubernator, oraz senat (13 czł.) i Izba deputowanych (26 czł.). Stolicą jest Corrientes (San Juan de Vera de las Siete C.), port rzeczny nad rz. Paraną, 28.681 mieszk. Założone w 1588 miasto posiada katedrę, warsztaty okrętowe, różne zakłady naukowe, oraz znaczny wywóz pomarańcz, drzewa i produktów hodowli bydła.

Corrientes, Kap, wysoki ok. 1.000 m. przylądek u zach. wybrzeży Meksyku.

Corriere della Sera („Goniec wieczorny"), najpoczytniejszy dziennik włoski, o kierunku prawicowo liberalnym, założony w r. 1881, wychodzi w Medjolanie.

Corrigenda (łac. „to co należy poprawić"), spis błędów drukarskich (rękopisu).

Corriger la fortune (franc.), pomagać losowi, t. zn. grać oszukańczo.

Corrodentia (gryzki), rząd owadów. Należą tu następujące rodziny: Termitidae (bielce), Pscocidae (psotnikowate), Menoponidae, Goniocotidae i Pediculidae (wszy). Owady o gryzących narzędziach pyszczkowych, o jednakowej długości skrzydełek lub bezskrzydłe, metamorfoza niezupełna lub jej brak.

Corrodi Salomon, malarz szwajcarski, * 1810, † 1892, akwarelista, wykształcony w Rzymie przez malarzy krajobrazów szkoły historycznej, malował głównie motywy z Wenecji i okolicy Rzymu. — Syn jego Hermann * 1844, † 1905, kształcił się w Rzymie i Paryżu, malował krajobrazy wschodnie i włoskie. — Brat jego Arnold * 1846, † 1874, początkowo malarz rodzajowy, po pobycie w Paryżu i Niemczech, został malarzem historycznym.

Corsini, florencka rodzina patrycjuszowska, której istnienie można wykazać już w XIII. w.; 1731 otrzymała tytuł książęcy. Andrea C. (1301—1373), biskup Fiesole, kanonizowany przez papieża Urbana VIII. w 1629. Lorenzo C. został w 1730 papieżem, jako Klemens XII. (ob.). Obecnie głową rodu jest Andrea Carlo C., * 1866.

Palazzo C., Via Lungara w Rzymie, swój obecny wygląd otrzymał po 1732; posiada bibljotekę ze zbiorem miedziorytów, galerję obrazów (z dziełami mistrzów włoskich XVII. w.), starożytne naczynie srebrne (z Porto d'Anzio) z płaskorzeźbą, przedstawiającą uwolnienie Orestesa; jest od 1884 własnością państwa, siedzibą Accademia dei Lincei.

Cort, 1. Cornelis, rytownik niderlandzki, * 1533, † 1578, pracował początkowo dla Hierona, wydawcy sztychów w Antwerpji. Z Wenecji, gdzie wykonał wiele sztychów według dzieł Tycjana, udał się 1567 do Rzymu, gdzie założył szkołę. Dzieła jego są szczęśliwem połączeniem niderlandzkiej dokładności z szerszem włoskiem ujęciem formy.

2. Frans de, poeta flamandzki (1834—1878). Głębia uczucia i nastrojowość cechują jego pieśni, zebrane w zbiorach „Liederen" (1857—59 i 1868) oraz „Zingzang" (1866); wyróżnił się też jako tłumacz.

Corte, miasto okręgowe we wnętrzu Korsyki z 5.096 mieszk., przy linji kolej. Ajaccio—Bastia.

Cortenuova, miasteczko we włosk. prowincji Bergamo, z 1296 mieszk.; tutaj cesarz Fryderyk II. odniósł zwycięstwo nad Lombardami 27. listopada 1237.

Cortex, kora, p. kora. C. Aurantii fructus, skórka pomarańczowa, C. Chinae, kora chinowa, C. Cinnamonii ceylanici, k. cynamonu, C. Citri fructus, skórka cytrynowa itd.

F. Cortez

Cortez Fernando, zdobywca Meksyku, (1485—1547), studjował prawo na uniwersytecie w Salamance, w r. 1504 wyjechał do Indyj Zach., i został sekretarzem namiestnika Kuby, Diega Velasqueza. Otrzymawszy od 1518 dowództwo wyprawy na Meksyk, wylądował C. 21. kwietnia 1519 w miejscu późniejszego Veracruz, zniszczył swoje 11 okrętów i bez większego oporu zajął miasto Meksyk, gdzie panował Montezuma. Gdy w czasie jego nieobecności wybuchł w mieście bunt tubylców, pospieszył C. załodze z odsieczą, musiał się jednak cofnąć. Zebrawszy posiłki zaatakował znów miasto, zdobył je 13. sierpnia 1521 i został wicekrólem (do r. 1526) utworzonego przezeń królestwa „Nowej Hiszpanji". 1524 zdobył C. Honduras. Oskarżony przed Karolem V. o nadużycie władzy, został C. odwołany, ale potem w Hiszpanji odznaczony, powrócił do Meksyku, zbadał wybrzeże zachodnie i odkrył 1536 Kalifornję.

Cortona, miasto w prow. Arezzo (środk. Włochy), w dolinie rz. Chiany, z 30.385 mieszk. Posiada wczesnorenesansową katedrę, mury cyklopskie, szczątki rzymskich łaźni, piękne pałace, stary zamek, muzeum etruskich starożytności i „Akademję Etruską" z bibljoteką. C. zwana w staroż. także Crotoną, była w czasach etruskich znacznem miastem. Nad pobliskiem jeziorem Perugia (Trazymeńskie) pobił Hannibal w 217 prz. Chr. Rzymian.

Cortona, Pietro da (właściwie Berettini), malarz rzymski, * 1596, † 1669, przebywał głównie w Rzymie. Dzieła jego: kolosalne malowidło na

plafonie w pałacu Barberinich, freski w Galleria Pamfili w Rzymie, w pałacu Pitti we Florencji i t. d., są przełomowe dla malarstwa włoskiego. Reprezentowany przez niego indywidualistyczny kierunek w sztuce, przeciwstawiał się ostro klasycznemu prądowi owego czasu. Pozostawił bardzo wielu uczniów.

Coruña, La, prowincja w Galicji (płn.-zach. Hiszpanja), z 7.903 km.² i 719.960 mieszk. — Stolica C. z 68.188 mieszk., leży na półwyspie, nad zatoką (Ria) C. z pewnym, skalistemi wysepkami osłonionym i ufortyfikowanym portem. Miasto dzielące się na stare (wyższe) i nowe (niższe) posiada wiele kościołów, akademję i szereg wyższych szkół, oraz przemysł tytoniowy, szklany, okrętowy, bawełniany, mięsny i żywy handel. Na płn. brzegu półwyspu stoi 59 m. wysoka wieża, Torre de Hércules, wybudowana przez Fenicjan lub Kartagińczyków i służąca jako latarnia morska. Pod C. pokonali Francuzi, pod wodzą Soulta, angielskiego generała Moore'a w 1809 (16 stycznia).

Corvina (skróc. zamiast Bibliotheca Corviniana), bibljoteka węgier. króla Macieja Korwina († 1490); zbiór około 1000 rękopisów klasycznych, syryjskich i hebrajskich pisarzy, słynęła ze wspaniałości opraw i zdobiących dzieła malowideł minjaturowych (minjatury Attavante i t. d.). Bibljoteka mieściła się w Zamku Ofen, uległa w XVI. w. rozprószeniu, częściowo zabrana przez Turków do Konstantynopola, skąd jej resztki dostały się w 1877, jako podarunek sułtana, uniwersytetowi w Budapeszcie. Dziś spotkać można dzieła bibljoteki Korwina rozprószone po bibljotekach całej Europy.

Corvus (łac.), 1. kruk, 2. gwiazdozbiór.

Corydalis Med. (kokorycz), z rodziny Papaveraceae, zioła lub byliny o delikatnych, pierzastych liściach, kwiat z ostrogą, owocem torebka. C. cava (L.) Schweigg. et Kört (k. pusta) o kwiatach purpurowych, rośnie głównie w lasach bukowych, kwitnie od marca do maja — występuje w całej Europie. Korzeń dawniej używany w lecznictwie, podobnie jak C. fabacea Pers. W Polsce prócz C. cava rośnie C. capnoides Wahlb. (k. żółtawa), C. intermedia (Ehrh.) Gaud (k. pośrednia), C. pumila Rchb. (k. skąpokwiatowa), C. solida Sm. (k. pełna).

Coryllus, p. leszczyna.

Corylopsis Sieb. et Zucc. rodzaj należący do Hamamelidaceae, krzew rosnący we wsch. Azji, C. pauciflora z Japonji hodowany w europejskich ogródkach.

Corymbus (baldacho-grono), kwiatostan, stojący na pograniczu pomiędzy baldachem a gronem.

Corynephorus P. B. (szczotlicha), trawa, C. canescens P. Br. (sz. siwa) kępowa, szarozielona, wiecha w czasie kwitnienia rozpierzchła. Rośnie na wydmach piaszczystych, w lasach sosnowych. W Polsce na niżu pospolita z wyjątkiem Podola.

Corypha L. (palma wachlarzowa) o wspaniałych liściach, wielkim szczytowym kwiatostanie. Kwitnie raz w życiu, poczem ginie. C. umbraculifera L. z tropikalnej Azji dostarcza liści używanych do wyrobu parasoli. Rdzeń pnia dostarcza sago, włókna używane do wyrobu cerat.

Cos, cosinus, ob. trygonometrja.

Cosa (po włosku, rzecz, przedmiot), używane dawniej w algebrze oznaczenie na niewiadomą.

Cosa Juan de la, († 1510), hiszpański żeglarz. Towarzyszył Kolumbowi w jego pierwszych wyprawach do Ameryki, a później wyprawiał się tam sam, aż został zabity w Darièn. Dla historji odkryć ważną jest jego mapa świata z 1500.

Coşbuc George, poeta rumuński, (1866—1918), mistrz ballady i idylli, opiewa zwłaszcza wieś rumuńską („Balade şi idile", 1893; „Fire de tort", 1899) oraz sceny z walk wolnościowych w r. 1877 („Cântece de vitejce", 1904). Jego optymizm jak gdyby skrzepił literaturę rumuńską, pogrążoną w pesymiźmie za sprawą poetyckich naśladowców Eminescu. Tłumaczył świetnie Wergilego, Dantego, Schillera i i.

cosec., cosecans, ob. trygonometrja.

Cosel Anna Konstanze, hr., kochanka Augusta Mocnego, * 1680, † 1765, od r. 1699 żona ministra saskiego Hoyma, rozwiedziona, została 1707 jako hr. C. uznana oficjalną kochanką Augusta II., potem jego żoną morganatyczną, utrzymała się 9 lat w jego łaskach i zebrała wielki majątek. Znienawidzona przez ministrów została 1716 uwięziona w Stolpen. Była jedną z najpiękniejszych i najinteligentniejszych kobiet swej epoki, oczytana zwłaszcza w literaturze francuskiej.

Coseley, miasto w Staffordshire (środk. Anglja), na płd.-wsch. od Wolverhampton, z 24.213 mieszk., fabrykami, oraz kopalniami żelaza i węgla.

Cosenza, prowincja w Kalabrji (płd. Włochy), z 6.647 km.² i 495.884 mieszk. — Stolica C., ważny węzeł komunikacyjny, z 30.028 mieszk., leży u stóp gór Sila, nad rz. Crati. Wysoko nad miastem wznosi się wielki zamek. Miasto dzieli się na stare z wąskiemi uliczkami i nowe, w którem są piękne budowle. C. ma katedrę z grobowcem Ludwika Anjou. — C., starożytna Consentia, była stolicą Bruttium. W 410 zmarł tu król Wizygotów Alaryk. Miasto zostało kilkakrotnie zniszczone przez trzęsienie ziemi.

Cosi fan tutte (włosk. „tak robią wszystkie"), tytuł opery Mozarta, który stał się przysłowiowy.

Cosimo Piero di, malarz włoski, * 1462, † 1521, uczeń Cosima Rosselli'ego, wykształcił się dalej pod wpływem Filippina Lippi i szkoły medjolańskiej. Wykazuje dużo fantazji w kompozycji i wielkie zamiłowanie do krajobrazu. Najważniejsze dzieła: Dzieje Perseusza (Florencja), Wenus, Amor i Mars (Berlin) i Śmierć Prokris (Londyn).

Cosimo de' Medici, ob. Medici.

Cosinus, ob. trygonometrja.

Cosmatowie, określenie artystów włoskich różnych rodzin, przeważnie rodziny Cosma, którzy w ciągu XII. do XIV. wieku zapełniali Rzym i jego okolice grobowcami, portykami, ołtarzami i t. d., wykonanemi techniką, polegającą na połączeniu budownictwa, rzeźby i malarstwa mozaikowego. Najpiękniejsze ich prace przypadają na czasy Bonifacego VIII. (1294—1303); należą

do nich pomniki: biskupa Durando w Santa Maria Maggiore i kapelana Stefana de' Surdi w Santa Balbina.

Cossa, 1. Francesco del, malarz włoski, * ok. 1435, † 1477 w Bolonji, gdzie pracował od r. 1470. W Ferrarze powstało jego główne dzieło, freski w Palazzo Schifanoia, przedstawiające w figurach mitologicznych i alegorycznych życie księcia Borso d' Este. C. jest przedstawicielem szkoły ferraryjskiej, później zaś, wraz z C. Robertim, założycielem bolońskiej.

2. Pietro, włoski pisarz dramatyczny (1830—1881), nawiązuje do dramatu romantyków, który umie jednak ująć bardziej realistycznie. Z utworów jego ponad przeciętność wznosi się jedynie „Nerone" (1871).

3. Luigi, włoski ekonomista, * 1831, † 1896 w Pawji. Zaznajomił włoską naukę ekonomji politycznej ze zdobyczami badań angielskich i niemieckich. Główne dzieła: „Guida allo studio dell' economia politica" (1876), „Primi elementi di economia politica" (1876), przetłumaczone na języki angielski, francuski, hiszpański, niemiecki, polski, portugalski i rosyjski.

Costa, 1. Lorenzo, malarz włoski, * ok. 1460, † 1535, uczeń Cosima Tury i Ercole Roberti'ego w Ferrarze, przeniósł się potem do Bolonji, gdzie uległ wpływowi Francii. Główne jego dzieła, Madonny, znajdują się w Muzeum w Bolonji; C. był naturą rubaszną, realistyczną, o ograniczonej fantazji.

2. Isaak da, pisarz holenderski (1798—1860), żyd z pochodzenia, przyjąwszy w 1822 chrześcijaństwo, ogłosił niebawem (1823) ostre pismo polemiczne „Bezwaren tegen den geest der eeuw", po którem poszły dalsze, czyniąc autora założycielem t. zw. „Réveil", i twórcą polityczno-religijnego stronnictwa antyrewolucyjnego. W 1840 ukazał się jego polityczno-historyczny poemat „Vijfentwintig jaren". Szczytem literackiej twórczości C. są „Hagar" (1847) i „De slag bij Nieuwpoort" (1859).

3. Sir Michael, kompozytor i dyrygent * 1808, † 1884, Włoch osiadły w Londynie, gdzie powołał do życia koncerty kościelne i kierował filharmonją; pisał opery i oratorja.

4. Andrea, polityk włoski, * 1851, † 1910, został 1882 pierwszym socjalistycznym deputowanym, 1909 pierwszym socjalistycznym wiceprezydentem Izby.

Costa-Cabral Antonio, Bernardo da, hr. To mar, polityk portugalski, (1803—1889), 1839 minister sprawiedliwości, usiłował 1842 znieść konstytucję, mimo to kierował 1843—51 polityką rządową, usunięty przez Saldanhę, żył od r. 1852 na uboczu, jako prezydent najwyższego trybunału administracyjnego.

Costarica (hiszp. „bogate wybrzeże"), republika w środk. Ameryce, między morzem Karaibskiem, Nikaragwą, oceanem Spokojnym i Panamą, z 48.550 km². Kraj przecinają w kierunku płd.-wsch. dwa potężne pasma górskie, jedno wulkaniczne z szeregiem czynnych (Poás, Turialba i najwyższy: Irazú, 3.414 m.) i wygasłych wulkanów, drugie krystaliczne, z najwyższym szczytem Chirripo Grande (3.900 m.). Ku płn.-wsch. opadają te góry stosunkowo łagodnie, natomiast ku płd.-zach. stromo. Wybrzeża Pacyfiku są lepiej rozczłonkowane niż wybrzeża morza Karaibskiego i obfitują w szereg zatok (Golfo Dulce, Nicoya, Elena i Culebra). Wybuchy wulkanów i trzęsienia ziemi wyrządzają krajowi wiele szkody. Z rzek należy wymienić żeglowną San Juan z dopływami: San Carlos i Sarapiqui (Sucio) i uchodzącą do jez. Nicaragwa: Rio Frio. Klimat jest gorący, na przybrzeżnych, zabagnionych nizinach niezdrowy, natomiast na wyższych obszarach umiarkowany i zdrowy. Roślinność zbliżona jest znacznie do płd.-amerykańskiej. Po atlantyckiej stronie gór są, dzięki obfitym opadom, wielkie lasy, złożone z drzew podzwrotnikowych; od strony Pacyfiku, gdzie w czasie od stycznia do kwietnia jest mało opadów, posiada kraj szatę roślinną raczej o stepowym charakterze, a lasy tropikalne tylko w pasie przybrzeżnym.

L u d n o ś ć. C. liczy 485.049 dusz, przeważnie białych i mieszańców, choć na wybrzeżach atlantyckich i w plantacjach bananów, przeważają zach.-indyjscy murzyni Indjan jest tylko parę tysięcy. Religją państwową jest rel. rzymsko-katolicka. Kraj posiada uniwersytet (w San José) i liczne szkoły. Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo, szczególnie uprawa kawy i bananów, trzciny cukrowej, kakao, ryżu, kauczuku oraz kukurydzy, jarzyn i bobu. Na obszarach stepowych (prow. Guanacaste i Alajuela) stoi wysoko chów bydła, lecz nie zadawalnia jeszcze potrzeb kraju. Górnictwo i przemysł dosyć znaczne. Handel zagraniczny (²/₃ ze Stanami Zjedn. Am. Płn.) wcale duży, wywozi się głównie kawę, banany, cukier, kakao, złoto i srebro. Większemi portami są: Punta Arenas i Limón. Sieć kolejowa ma 705 km. długości, w przeważnej części należy do Towarzystwa Bananowego (United Fruit Co), które wywiera duży wpływ na rządy państwa. Jednostką monetarną jest colon. Według zmienianej kilkakrotnie konstytucji z 1859, stoi na czele państwa prezydent i kongres, składający się z 43 deputowanych, wybieranych na 4 lata w głosowaniu powszechnem. Kraj dzieli się na 7 prowincyj: Alajuela, Cartago, Guanacaste, Heredia, Limón, Punta Arenas i San José. Stolicą jest San José.

H i s t o r j a. C. została odkryta przez Kolumba 5. paźdz. 1502 i przez niego nazwana: Costa Rica y Castilla de Oro, a zdobyta przez Juana Vásquez de Coronado (1561—65), który założył w 1563 starą stolicę (do 1821) Cartago. W latach 1821—1840 należała C. do Stanów Zjedn. Ameryki Środk., a od 1848 stała się niezawisłą i otrzymała po obaleniu prezydenta Juana Rafaela Mora liberalną konstytucję w 1859. W latach 1870—83 sprawował dyktatorską władzę prezydent Tomasz Guardia. C. ucierpiała znacznie mniej od walk wewnętrznych niż sąsiednie republiki. W 1908 powstał w Cartago trybunał rozjemczy 5 republik środk.-amerykańskich, które w 1921 połączyły się w związek. W wojnie światowej C. czynnego udziału nie wzięła, a 1. stycznia 1925 wystąpiła pierwsza z Ligi Narodów.

Costello Louisa Stuart, pisarka i minjaturzystka angielska, (1799—1870), skreśliła świetne

opisy podróży: „A Summer amongst the Bocages an the Vines" (1840), „Pilgrimage to Auvergne" (1841) i i. — Jej brat Dudley C. (1803—1865) napisał pełną humoru i fantazji książkę „Holidays with Hobgoblins" (1861).

Coster, 1. Laurens Janszoon, niderlandzki drukarz, żył ok. 1440, jako kościelny w Haarlem, wynalazł czcionki lane; w Holandji, gdzie go mylnie uważano za wynalazcę druku, wystawiono mu kilka pomników.

2. Samuel, holenderski pisarz dramatyczny (1579—1665), lekarz w Amsterdamie, zostawił po sobie parę zabawnych komedyj („Teeuwis de boer", (1612) i „Tijsken van der Schilden", (1613) oraz tragedje „Ithys" (1615), „Iphigenia" (1617) i sztuki alegoryczne.

3. Charles de, pisarz belgijski, ob. De Coster.

Cosway, 1. Maria z domu Hadfield, * 1759, † 1838, żona malarza Ryszarda C., córka hotelarza z Livorno, po wyjściu zamąż poświęciła się sztuce i stała się sławną angielską malarką i akwaforcistką. Galerje angielskie są pełne jej dzieł. Najbardziej znane: Przemiana nimfy Lodony w rzekę, Chrystus dźwigający krzyż w kościele w Livorno, portret Mistress Fitzherbert. Dzieła jej mają w sobie coś magicznego, a w nastroju są raczej ponure, jak n. p. Clythia, Potop i wiele obrazów, rytowanych później przez artystów, jak Miriam, Cardon i Delatre. — W r. 1802 ukazał się pierwszy zeszyt zamierzonego wydawnictwa arcydzieł Luwru w Paryżu, do którego C. robiła kopje na miejscu. Wojna przerwała te prace. Po śmierci dziecka wstąpiła w r. 1804 do klasztoru w Lionie. Z ostatnich jej prac wymienić należy portret Madame Recamier i obraz: Anioł Stróż, czuwający nad dzieckiem. — Z jej prac rytowniczych, prócz wymienionych kopij arcydzieł Luwru, znamy szereg kompozycyj mitologicznych i studjów rysunkowych jej męża: dostarczyła też ilustracyj do wydawnictw, jak Brydell'a „Shakespeare Gallery" i t. d.

2. Ryszard, mąż Marji C., doskonały minjaturzysta i portrecista angielski, * 1742, † 1821, twórca wielu kompozycyj mitologicznych, n. p. Porwanie Europy, Nimfa z pochodnią Hymenu i t. d. Znany jest jego portret matki z synem, przedstawionych jako Wenus i Amor, dalej portret sławnej aktorki Abington, wieńczącej biust Shakespeare'a i t. d.

Coteau des Prairies, stromo opadający próg płyty prerjowej w Płd. Dakocie, Minnesocie i Jowie (Stany Zjedn. Am. Płn.), 500 m. wysoki i 80 km. szeroki, z licznemi jeziorami. Tworzy on przejście od niskich, pokrytych trawą i zaroślami preryj dorzecza Missisipi do wysokich preryj dorzecza Missouri i nadaje się do rolnictwa i chowu bydła.

Coteau du Missouri, część wysokich preryj płn.-amerykańskich w Płd.-Dakocie i na płn. od niej, 600 m. wysoka, 1.200 km. długa, wznosi się stromo, prawie o 100 m. ponad Coteau des Prairies. Dzika, stepowa i uboga w wodę, w zimie bardzo zimna i nawiedzana przez silne śnieżyce, nie nadaje się pod pług, a tylko częściowo dla chowu bydła.

Côte d'Or, grzbiet górski, wysoki do 636 m., zbudowany z wapieni jurajskich, który przebiega w kierunku z płd. i płd.-zach. ku płn. i płn.-wsch. Na wsch. zboczach jego udają się słynne wina burgundzkie, biorące nazwę od tych gór. Obszar winnic obejmuje 28.000 ha i rozpada się na 3 rejony Côte de Beaume, Côte de Nuits i Côte de Dijon.

Côte d'Or, departament we wsch. Francji, biorący nazwę od gór C., ma 8.787 km.² i 321.088 mieszk. Stolicą jest Dijon.

Cotentin, półwysep w Normandji (płn. Francja), w kanale La Manche, zakończony przylądkiem Cap de la Hague, należy do depart. Manche. Stolicą jest Cherbourg.

Côtes du Nord (płn. wybrzeże), departament w płn.-zach. Francji, nad kanałem La Manche, z 7.218 km.² i 557.824 mieszk. Stolicą jest Saint-Brieuc.

Cotin Charles, poeta francuski (1604—1682), wydrwiony przez Boileau'a w satyrach i przez Molière'a w „Femmes savantes" (jako Trissotin), napisał „Recueil de rondeaux" (1650), „Oeuvres galantes" (1663—5) i i. Był od 1655 członkiem Akademji.

Cotoneaster, gałązka kwiatowa; *a)* przekrój kwiatu, *b)* owoc.

Cotoneaster Med. (irga), rodzaj należący do Rosaceae, krzewy rosnące w Azji, Europie i płn. Afryce. W Polsce: C. melanocarpa Lood. (i. czarna) o czarnych owocach nie połyskujących, występuje na skałach wapiennych i słonecznych zboczach w Pieninach i nad Bystrzycą nadwórniańską, na Podolu, Opolu, Wołyniu, koło Krakowa i Olsztyna, koło Świecia i w Augustowskiem. C. tomentosa Lindl. ma ceglasto czerwone owoce, rzadka na skałach wapiennych Tatr. C. integerrima Med. (i zwyczajna) ma purpurowo-czerwone owoce, występuje w całych Karpatach i wyższych położeniach, na niżu tylko w okolicach Krakowa i na wyżynie Małopolskiej. Hodowana jako krzew ozdobny.

Cotopaxi, najwyższy, czynny wulkan na kuli ziemskiej. Leży w Kordyljerach, w Ekwadorze, na płn.-wsch. od Quito. Jego piękny stożek ma 5.940 m. wysokości, zaś krater 800 m. średnicy; jest czynny prawie bez przerwy. Pierwszy wybuch nastąpił w 1768, ostatni, również bardzo silny w 1877. Granica wiecznego śniegu leży między 4.630 a 4.760 m. Zdobył go w 1872 Reiss.

Cotta, 1. Giovanni, poeta włoski (1481—1510), jeden z najlepszych liryków łacińskich XVI. w. Głośna jest jego elegja „Ad Lycorim".

2. Henryk von, leśnik niemiecki, * 1763, † 1844. Założył szkołę, która w r. 1816 prze-

kształciła się w Akademję leśniczą. Był jej dyrektorem i jako pedagog zyskał sobie światową sławę. Napisał wiele dzieł z zakresu hodowli leśnej, oceny lasów i t. d

3. Bernard von, syn Henryka, był gleboznawcą, * 1808, † 1879. Napisał wiele dzieł z zakresu gleboznawstwa i geologji.

Cotta, rodzina niemieckich księgarzy i nakładców: Johann Friedrich, baron C. von Cottendorf, (1764—1832), objął w 1787 „Johann Georg Cottasche Buchhandlung", którą w 1659 nabył założyciel tej linji Johann Georg C. (1631—92), i niebawem świetnie rozwinął tę instytucję. Wydawać począł „Allgemeine Zeitung" (1798) w Stutgarcie oraz szereg publikacyj perjodycznych, pozostawał w stosunkach z Schillerem (założenie „Horen"), Goethem i Herderem, jako rzeczoznawca brał udział w kongresie wiedeńskim (1815). Syn jego Johann Georg bar. C. von (1796—1863) w wybitnej mierze przyczynił się do dalszego rozwoju odziedziczonej księgarni nakładowej, która po śmierci jego młodszego syna, Karola von C. (1835—1888), przeszła w inne ręce.

Cotte, (franc.), we wczesnem średniowieczu obcisły strój męski do zapinania, jakoteż suknia spodnia kobieca, u góry wąska, u dołu szeroka (c. hardie), później nawet z trenem.

Cotte Robert de, architekt francuski, (1656—1735), uczeń Mansarta, intendent budowli królewskich i pierwszy budowniczy, od 1699 dyrektor Akademji. Dzieła jego wykonane w stylu t. zw. regencji, są bardzo liczne: kolumnada Trianon, ozdoba chóru Notre-Dame w Paryżu, portale kościoła św. Rocha i kościoła Charité, ozdoba wnętrzy w Wersalu, pałace i zamki poza Paryżem.

Cottet Charles, malarz francuski, * 1863, twórca nastrojowych niemal ponurych scen z życia wieśniaków bretońskich.

Cottius, syn króla liguryjskiego w Alpach, oddany Rzymowi, został dobrowolnie prefektem Augusta. Syn jego C. otrzymał zpowrotem. od Klaudjusza tytuł królewski. Dopiero po wygaśnięciu dynastji (66), kraj stał się prowincją rzymską.

Coturnix, przepiórka, ob.

Cotyledon sempervivum.

Cotyledon Dec. (rozłog) z rodziny Crassulaceae, ma koronę zrosło-płatkową, rośnie w okolicach ciepłych półkuli płn. i w płd. Afryce. C. sempervivum i inne gatunki hodowane.

Coubertin baron Pierre de, * 1863, pragnąc odnowić kulturę cielesną w duchu klasycznym, założył w 1894 i prowadzi Międzynarodowy Komitet Olimpijski, w skład którego wchodzi 45 narodów i który urządził olimpjady w 1896 w Atenach, 1900 w Paryżu, 1904 w Saint Louis, 1908 w Londynie, 1912 w Sztokholmie, 1920 w Antwerpji, 1924 w Paryżu i 1928 w Amsterdamie. Napisał: „La gymnastique utilitaire" (1912), „Essais de psychologie sportive" (1913), „Pédagogie sportive" (1923) i in.

Coucy, jeden z najpotężniejszych rodów szlacheckich w średniowiecznej Francji, ukazuje się w końcu XI. w., wygasł w w. XV.

Coucy Kasztelan (Châtelain) Gui de, francuski średniowieczny poeta liryczny, zostawił po sobie 15 pieśni. Zmarł w czwartej krucjacie (1203). Jakemon Sakesep uczynił go bohaterem romansu miłosnego, którego ośrodek stanowi „motyw serca", znany i z późniejszych opracowań: ukochana przez poetę pani Fayel otrzymuje od zazdrosnego męża serce zmarłego pieśniarza jako potrawę i umiera ze zgrozy.

Coudenhove-Kalergi, hrabia, 1. Henryk, doktór praw i filozofji, b. dyplomata austrjacki, ożeniony jeszcze jako sekretarz ambasady austrjackiej w Tokio z Japonką; z tego małżeństwa urodził się syn Ryszard Mikołaj, twórca Paneuropy (p. niżej). Napisał „Das Wesen des Antisemitismus" wydane i zaopatrzone wstępem przez syna Ryszarda.

2. Ryszard Mikołaj, syn Henryka, * 1894; doktór filozofji; studja filozoficzne w Wiedniu; ożeniony z sławną artystką dramatyczną Idą Roland; w 17-tym roku życia pisze rozprawę „Etyka i nadetyka"; z wybuchem wielkiej wojny zmienia kierunek pracy i oddaje się polityce, pragnąc za wszelką cenę zapewnić Europie pokój. Mając lat 28 proklamuje Paneuropę, walcząc z trudnościami i lekceważeniem swego pomysłu. Projekt Paneuropy dąży do utworzenia związku państw europejskich na wzór Stanów Zjednoczonych Am. Płn. Hasłem Paneuropy jest: „In necessariis unitas — in dubiis libertas — in omnibus caritas"; sztandarem: na jasnoniebieskiem polu złote słońce z czerwonym krzyżem i 28-ma promieniami (symbol 28 państw europejskich). Zakłada Unję Paneuropejską w r. 1925 w Wiedniu, która posiada biura w szeregu państw europejskich (dotąd 15). Jako specjalny oddział Unji istnieje w Brukseli:

P a n e u r o p ä i s c h e s W i r t s c h a f t s b u r e a u, mające na celu:

I. etap: poznanie przemysłu europejskiego.;

II. etap: zniesienie ceł ochronnych;

III. etap: podział pracy przemysłu.

Ostatnio przystąpiono do organizacji Paneuropejskiego Instytutu w Wiedniu, który ma wypracować naukowe podwaliny zagadnienia Paneuropy.

W r. 1926 (3—6/X.) odbył się w Wiedniu I. kongres paneuropejski, zwołany przez Unję; w kongresie wzięło udział 27 delegatów państw europejskich. Celem rozpowszechnienia swej idei, odbywał C. wiele podróży, a wkońcu założył miesięcznik „Zeitschrift Paneuropa"; jest to organ unji, wychodzący od kwietnia 1924 r.

C. oprócz wspomnianych rozpraw napisał dzieła: „Krise der Weltanschauung", „Paneu-

ropa" (1923), „Paneuropäisches Manifest" (1924), „Kampf um Paneuropa" t. I. (1925), t. II. (1926), t. III. (1928), „Praktischer Idealismus" (1925), „Held oder Heiliger" (1927).

Coudreau Henryk (* 1859, † 1899), francuski podróżnik. Badał 1880—91 francuską Guyanę, a 1895—99 razem ze swą małżonką dopływy Amazonki; napisał z tego zakresu kilka dzieł.

Coué Emile, francuski psychoterapeuta, * 1857, od 1882—1910 aptekarz, zajmował się od 1901 hypnotyzmem i sugestją. Stworzył własny system psychoterapeutyczny, na podstawie którego praktykuje od 1910 w Nancy. System ten polega na tem, że siłą wyobraźni przez autosugestję, z wykluczeniem woli, ma się wpłynąć na czynniki chorobotwórcze. Podaje, że i na organiczne zmiany udawało mu się wpływać, co nie jest niemożliwem. Uzyskane przezeń wyniki prawdopodobnie jednak podlegają na sile sugestji jego własnej osobowości. Napisał: Samoopanowanie przez świadomą autosugestję (1913).

Coulomb, skr. c, jednostka ładunku elektrycznego p. kulomb.

Coulomb Karol August, fizyk francuski, * 1736, † 1806, znany jest przedewszystkiem z badań nad elastycznością, które doprowadziły go do budowy wagi skręceń Coulomba. Przy pomocy tejże doszedł do znanych praw z zakresu elektryczności i magnetyzmu.

Coulomba prawo, w 1788 ogłoszone podstawowe prawo elektrostatyki oraz analogiczne z magnetostatyki. Według prawa Coulomba siła, z jaką przyciągają lub odpychają się różnoimienne, względnie równoimienne ładunki elektryczne lub masy magnetyczne, jest proporcjonalna do iloczynu z ładunków elektrycznych względnie mas magnetycznych, a odwrotnie proporcjonalna do kwadratu odległości tychże i jest skierowana wzdłuż łączącej je prostej.

Council Bluffs, miasto w stanie Jowa (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Missouri, połączone z przeciwległem Omaha kilkoma mostami. Ma 36.162 mieszk., przemysł i żywy handel. Zostało założone w 1846 jako kolonja Mormonów.

County (ang. — hrabstwo), okręg administracyjny i sądowy w Wielkiej Brytanji, równoznaczny ze Shire, używanem od czasów przybycia na wyspę Anglosasów. Władzę w C. sprawują z dawien dawna szeryfowie, na czele których stali od 1360 sędziowie pokoju, od czasów Tudorów Lord-Lieutenant. Oprócz tego jest tu jeszcze niższy urząd Coroner'a od czasów Ryszarda I. Historyczne C. są również okręgami wyborczemi do parlamentu (jest ich 40), oprócz nich bowiem stworzono w 1888 t. zw. „administrative counties" (w liczbie 50), które się niezawsze pokrywają z poprzedniemi. W Stanach Zjedn. Am. Płn. Counties są okręgami, na które są podzielone poszczególne stany.

County Borough (ang.) miasta w W. Brytanji, liczące powyżej 50.000 mieszk., wydzielone z County (hrabstwa). Posiadają własny zarząd (jak hrabstwa) w formie County-Councils.

County-Council (ang.) rada hrabstwa, właściwy organ administracyjny County. Członkowie rady nazywają się County-Councillors i wybiera się ich na 3 lata; czwarta część rady, t. zw. aldermen, wybierana bywa na sześć lat. Liczba radców zależy od wielkości hrabstwa. Przewodniczący rady nazywa się chairman i wybierają go radcy co roku.

County-Court (ang.), w skróceniu C. C., sąd hrabstwa; odpowiada mniej więcej naszemu sądowi okręgowemu; w Stanach Zjedn. Am. Płn. zebranie sędziów pokoju.

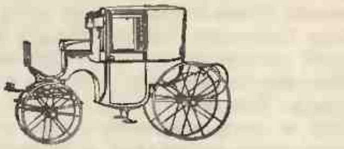

Coupé.

Coupé (franc.), czterokołowy powóz, zamknięty trwałemi ścianami, o dwóch siedzeniach. — Przedni przedział wagonu pocztowego. — Przedział wagonu kolejowego.

Fr. Couperin.

Couperin, rodzina organistów francuskich w XVII. wieku; pochodził z niej najsławniejszy C. François, zwany „le Grand", * 1668, † 1733. Dwie córki C. były doskonałemi clavecinistkami. Kompozycje C. są odzwierciedleniem epoki rokokowej; zaopatrzone tytułami, odznaczają się bogactwem ornamentyki; są to: 4 części „Pièces de clavecin" wraz z „Concerts royaux", cykl sonat i koncertów p. t. „Les goûts réunis". Najpoważniejszem dziełem jest „L'art de toucher le clavecin" 1717. C. jest obok J. F. Rameau klasykiem muzyki francuskiej.

Couperus Louis, pisarz holenderski (1863—1923), ogłosiwszy najpierw zbiory poezyj, niezwykły sukces osiągnął pierwszą swą powieścią „Eline Vere" (1889), kreślącą śmiałemi rysami obraz życia towarzyskiego w Hadze. Znacznie wyżej stoją jego dzieła późniejsze, jak „Noodlot" (1890) lub „Majesteit" (1893), powieści „De stille Kracht" (1899) i „De berg van Licht" (1905—6).

Coupon (franc.), ob. kupon.

Cour (franc.), dwór, zebrania na dworze. We Francji zwą się wyższe sądy w przeciwieństwie do trybunału C., zwłaszcza sąd kasacyjny i sądy apelacyjne.

Courage (franc.), odwaga, dzielność.

Courante (franc., włosk. corrente, polsk. kurant), dawna forma taneczna w takcie trójdzielnym, o żywem tempie.

G. Courbet.

Courbet, 1. Gustave, malarz francuski, * 1819, † 1877, uczeń Hesse'a i Steubena w Paryżu, studjował też starych mistrzów w Luwrze. Jego dzieła młodzieńcze: autoportret w Luwrze i Obiad w Ornans, powstały pod wpływem studjów klasycznych; ale już w r. 1851 w „Pogrzebie w Ornans" i w „Kamieniarzach", widać zwrot do naturalizmu, przejawiający się w najważniejszych jego dziełach, jak: Kąpiące się kobiety, Zapaśnicy cyrkowi, Dama z papugą i t. d. Wskutek stosunków z Proudhon'em i Zolą zaplątany w sprawy komuny paryskiej w r. 1871, kieruje później, jako przewodniczący komisji spraw sztuki, zburzeniem kolumny Vendôme. Skazany za to w r. 1875 na więzienie i wysoką grzywnę, ucieka na stałe do Szwajcarji. C. wyprzedzając impresjonizm, oddziałał przełomowo na sztukę i poza granicami Francji.

2. Amédée Anatole Prosper, admirał franc., * 1827, † 1885, został 1883 naczelnym dowódcą w Tonking, podyktował pokój cesarzowi Anamu, zniszczył w wojnie franc.-chińskiej 1884 Fuczou.

Courbevoie, miasto w depart. Seine, w okręgu policyjnym Paryż (Francja), nad rz. Sekwaną (Seine), z 46.053 mieszk., mnóstwem will i wieloma fabrykami.

Couroupita guianensis

Couroupita Aubl. (czerepnia), z rodziny Lecythidaceae, pochodzi z tropikalnej Ameryki. C. guianensis Aubl. hodowana w strefie tropikalnej, ma duże, jadalne owoce, których miąższ na powietrzu niebieszczeje. Łupina używana do wyrobu naczyń.

Cour permanente d'arbitrage, (franc.), nazwa stałego trybunału rozjemczego w Hadze (ob.).

Courteline Georges, pseudonim pisarza francuskiego G. Moinaux (1860—1929), syna humorysty Jules M. (1825—95). Ostrzem satyry godząc przedewszystkiem w biurokrację i życie koszarowe, napisał szereg humoresek i nowel: „Les gaîtés de l'escadron" (1886), „Le train de 8 h. 47" (1888), „Messieurs les ronds-de-cuir" (1893), „Boubouroche" (1893: zdradzony przez kobietę poczciwiec — arcydzieło C.), następnie zaś liczne jednoaktówki, głównie „La paix chez soi" (1893) i „La conversion d'Alceste" (1905, nawiązuje do „Mizantropa" Moliera).

Courtenay, stary ród francuski, wygasł 1730, wziął nazwę od miasta C. Członkowie jego brali wybitny udział w wyprawach krzyżowych, 1216—1237 zasiadali na tronie cesarskim w Konstantynopolu.

Courtens Franciszek, malarz belgijski, * 1854, żyjący w Brukseli, wykształcony na francuskim impresjonizmie. Jego krajobrazy jesienne i zimowe odznaczają się szerokiem malarskiem ujęciem.

Courteys (Courtois, Court), malarze francuscy w Limoges, rodzina, która wydała doskonałych malarzy emalji XVI. w., stojących obok Limousin'ów. Najważniejsi: Jehan, zwany Vigier, Susanne i Pierre C.

Courthope William John, pisarz angielski (1842—1917), założył i redagował do 1887 „National Review"; pierwszy okres jego twórczości wypełniają pełne fantazji, melodyjne poematy, jak satyra w stylu Arystofanesa „The Paradise of Birds" (1878). Znaczne zasługi położył następnie dla historji literatury angielskiej.

Courtois, 1. Jacques, (we Włoszech zwany Giacomo Cortese, znany też jako Le Bourguignon), malarz włoski, burgundzkiego pochodzenia, * 1621, † 1675, pozostający pod wpływem Bamboccia (Pieter van Laar), wstąpił w r. 1657 do klasztoru Jezuitów w Rzymie. Jego dorobek artystyczny stanowią liczne obrazy, przedstawiające bitwy, głównie walki konnicy, śmiałe w kompozycji, odznaczające się doskonałem oddaniem zjawisk atmosferycznych.

2. Gustaw, malarz francuski, * 1852, uczeń Gérôma i kontynuator jego stylu w kompozycjach historycznych, a także pełen wdzięku i miłego kolorytu portrecista.

Courvoisier, 1. Leo, astronom szwajcarski, * 1873; od 1906 obserwator w obserwatorjum berlińskiem. Wydał: „Badania nad refrakcją astronomiczną" (1904), „Katalog Tow. Astr., pas + 70° do + 75°" (1910), „O systematycznych odchyleniach pozycyj gwiazd w sensie rocznej refrakcji (1913), oraz „O astronomicznych metodach badania hipotezy eteru" (1921).

2. Walter, brat poprzedniego, kompozytor niemiecki, * 1875, nauczyciel muzyki w akademji monachijskiej, napisał: pieśni, utwory chóralne, symfoniczne, dramat muzyczny.

J. Cousin.

Cousin, 1. Jean starszy, francuski malarz, twórca witraży, minjatur i rzeźb * ok. 1490, † 1560, jeden z najznakomitszych artystów francuskiego renesansu. Najwcześniejszem jego dziełem są, przypuszczalnie, projekty witraży do katedry w Sens, najznakomitszem zaś dziełem malarskiem „Sąd ostateczny" w Luwrze, rzeźbiarskiem: grobowiec admirała Chabot w Luwrze. C. jest autorem „Livre de perspective de Jehan Cousin Senonois etc. (1560)

2. Jean młodszy, syn i uczeń poprzedniego, malarz, rzeźbiarz i rytownik, * ok. 1522, † 1594, autor: „Livre de pourtraicture" (1560). Zachowały się witraże według jego pomysłów, portrety; uchodzi też za ilustratora wielu książek.

3. Victor, franc. filozof i historyk, 1792—1867, założyciel t. zw. szkoły eklektycznej. Po osobistem zapoznaniu się z Goethem, Schellingiem, Jacobim i Heglem wprowadził niemiecką filozofję do Francji. W przerobionem w r. 1845 głównem swem dziele „Du Vrai, du Beau et du Bien" zbliżył się znacznie do Descartes'a. Przez swoje liczne wydania i przekłady starożytnych i średniowiecznych filozofów (Platon, Proklos, Abelard) oddziałał silnie na rozwój historji filozofji. C. był członkiem akademji, generalnym inspektorem uniwersytetów i wreszcie przez krótki czas ministrem oświaty. Jego „Dzieła" wydano 1846—50 w 18 t.

Cousin - Montauban Charles, hr. Palikao, franc. generał, * 1796, † 1878, wziął 1847 w Algerze do niewoli emira Abd-el-Kadr, dowodził 1860 wyprawą do Chin, zwyciężył Chińczyków pod Palikao (stąd tytuł), złupił pałac letni w Pekinie. Od 10 sierpnia 1870 prezydent ministrów i minister wojny, zorganizował nowe siły zbrojne, po upadku cesarstwa uciekł zagranicę.

Coussemaker Charles Edmond Henry de, historyk muzyki, * 1805, † 1876, zasłużony przez wydanie średniowiecznych traktatów muzycznych: „Scriptores de musica medii aevi", (1864—76, 4 t.).

Coustou, 1. Nicolas, rzeźbiarz francuski, * 1658, † 1733, uczeń swego ojca i wuja Coysevox, twórca rzeźb barokowych, pełnych patosu, jak: wielka grupa połączenia Sekwany z Marną, obecnie w Tuilerjach, bronzowa figura Saony w Lyonie i Zdjęcie z krzyża w Notre Dame w Paryżu. 1720 został rektorem, 1733 kanclerzem Akademji.

2. Guillaume, jego brat i współpracownik, * 1677, † 1746, w r. 1735 dyrektor Akademji. Dzieła jego zachowały się głównie w Wersalu.

3. Guillaume, syn i uczeń poprzedniego, rzeźbiarz, * 1716, † 1777, twórca posągów Marsa i Wenery do Sansouci Fryderyka II-go i i.

Coûte que coûte (franc.), za wszelką cenę.

Couthon Georges, franc. rewolucjonista, * 1756, fanatyk polityczny, 1790 prezydent sądu w Clermont, 1791 członek Zgromadzenia Narodowego, potem Konwencji, poskromił 1793 zbuntowany Lyon, należał do „triumwiratu" (Robespierre, St. Just), obalony wraz z towarzyszami i ścięty 28 lipca 1794.

Couturat Louis, franc. filozof i matematyk, (1868—1915), profesor w Paryżu. W dziele swem „Les principes des mathématiques" sprowadzał metodę matematyki do ogólnej czystej logiki, a w swojej „Histoire de la langue universelle", nawoływał do stworzenia międzynarodowego języka.

Couture Thomas, malarz francuski, * 1815, † 1879, uczeń barona Gros i P. Delaroche'a, doprowadził w swych dziełach do technicznej wirtuozji, elegancji i pełnego wdzięku kolorytu, co mu zjednało bardzo wielu uczniów. Główne dzieło: „Rzymianie w okresie upadku", znajduje się w Luwrze. Wydał: „Entretiens d'atelier", (1867—1869).

Couvreur, 1. Auguste, belgijski pisarz i polityk (1827—1894), 1854—79 kierownik działu polityki zagranicznej w „Indépendance belge", 1864—84 zasiada w Izbie, jako liberał, przyjazny Flamandon.

2. Jessie Huybers, żona poprzedniego, powieściopisarka angielska (pseudonim: Tasma, 1848—1897), w dzieciństwie bawiła w Tasmanji i po powrocie dała wierny obraz życia kolonistów australskich w powieściach „Uncle Piper of Pipershill" (1887), „Not Ccunting the Cost" (1895).

Coventry, 1. miasto w Warwickshire (środk. Anglja), z 131.200 mieszk. Posiada 20 kościołów, w tem jeden z 1133, ruiny założonego w 1044 opactwa benedyktyńskiego i ratusz z XV. w. oraz wyrób kół, odlewów, wstążek jedwabnych i zegarów. Podanie o Lady Godiva jest corocznie uroczyście obchodzone.

2 miasto w płn.-amerykańskim stanie Rhode Island z 5.670 mieszk. i fabrykami wyrobów bawełnianych.

Covilhão, miasto w okręgu Castelo Branco (Beira), w Portugalji, z 14.049 mieszk. Dzięki przemysłowi sukienniczemu jest nazywane „portugalskim Manchesterem".

Covington, 1. miasto w stanie Kentucky (Stany Zjedn. Am. Płn.), płd przedmieście miasta Cincinnati, z 57.121 mieszk. Odlewnie i walcownie żelaza, fabr. tytoniowe.

2. miasto w stanie Wirginja (Stany Zjedn.), u spływu rzek: James River i Jackson, w wielkiej dolinie wśród Appalachów. Ma 5.623 mieszk. i kąpiele siarczane.

Cowboy (ang., pasterz krów), nazwa pastuchów bydła w zach. części Stanów Zjednoczonych Ameryki Płn., którzy są doskonałymi, dzielnymi jeźdźcami i wywiadowcami; w wojnie przeciw Kubie 1898 stanowili ochotniczy oddział konnicy.

Cowell Edward Byles, ang. indolog, (1826—1903), od 1867 był profesorem w Ipswich, zasłużył się jako wydawca i tłumacz ważnych tekstów indyjskich, wśród nich Jataki.

Cowen Sir Frederick Hymen, ang. kompozytor, * 1852, dyrygent, pisał opery, symfonje, suity, oratorja i kantaty.

Cowes, miasto portowe na płn. wybrzeżu wyspy Wight (Anglja). West-C. ma 9.995 mieszk., port, stary zamek, budowę okrętów i kąpiele morskie; East (Wschodnie)-C. z 4.642 mieszk. jest przedmieściem Zach.-C. W odległości 1 km. leży letnia rezydencja królewska: Osborne.

Cowley, 1. Abraham, liryk i essayista angielski, (1618—1667), studjował w Cambridge, przez purytanów jednak zmuszony był przenieść się do Oksfordu; później (1646), udał się w misji dyplomatycznej na lat dziesięć do Francji, 1656—9 pozostawał w niewoli rządu Cromwella. Oprócz poezyj łacińskich pisał po angielsku elegje na wzór Wergilego, anakreontyczne erotyki, ody w stylu Pindara, pracował też nad niedokończoną epopeją „Davideis" (wydanie zbiorowe p. t. „Poems" 1656). C. uchodził za wzór poety-erudyty. Jego prozaiczne szkice wyróżniają się jasnością i bogactwem myśli.

2. Henry Wellesley, lord, polityk ang., brat ks. Wellingtona, (1773—1849); działał na terenie Indyj, potem w służbie dyplomatycznej, posłując w Madrycie, Wiedniu i Paryżu.

3. Henry, Richard Charles Wellesley, hr., syn poprzedniego, angielski dyplomata, (1804—1884), zajmował kolejno placówki w Konstantynopolu, Szwajcarji, Frankfurcie i Paryżu, prowadził rokowania o pokój z Rosją 1856 i o traktat handlowy z Francją 1860.

Cowpen, miasto w hrabstwie Northumberland (płn. Anglja), z 19.044 mieszk. Kopalnie węgla, fabr. szkła i budowa okrętów.

Cowper, 1. William, ang. polityk, (ok. 1665—1723), 1705 stróż pieczęci, pracował nad połączeniem Anglji z Szkocją, 1707—10 lord-kanclerz, po śmierci królowej Anny jeden z regentów Anglji, 1718 został hrabią. — Jego żona Mary, * Clavering (1685—1724), dama dworu księżniczki Walji, Karoliny, pozostawiła interesujący dziennik z lat 1714—20 („Diary of Mary Countess C." wyd. 1865).

2. William, ang. anatom i chirurg, * 1666, † 1709, odkrył t. zw. gruczoły Cowpera (ob.) i krążenie kapilarne u kota.

3. William, poeta angielski, (1731—1800), poświęcił się studjom prawniczym, musiał jednak, z powodu perjodycznych zaburzeń umysłowych, wyrzec się karjery urzędniczej. Pociechę znalazł w metodyzmie, zamieszkując dom Mrs. Unwin w Olney, gdzie dla duchownego J. Newtona napisał „Olney Hymns" (1779); osłodą mu też było towarzystwo lady Austen, której wpływowi zawdzięczamy powstanie popularnej ballady komicznej „John Gilpin" (1782) i idylliczno-satyrycznego poematu wierszem białym „The Task". Cechuje C. łagodna dobroć serca, subtelne odczucie przyrody i melodyjność języka. Niemały wpływ wywarł na romantyków, zwłaszcza Wordswortha. Obok przekładu Homera zostawił też cenne listy.

Cowpera gruczoły (łac. glandulae Cowperi), gruczoły opuszkowo cewkowe, u ssaków płci męskiej w ilości od 1—4 par, uchodzące do części błoniastej cewki moczowej; wydzielina ich lepka, jasna, zasadowo oddziałująca, jest normalnym składnikiem płynu nasiennego męskiego. U kobiet analogicznemi do nich są gruczoły Bartholini'ego, albo Duverney'a, większe, uchodzące do przedsion pochwy tuż przed błoną dziewiczą.

Cox Sir George William, pisarz angielski, (1827—1902), początkowo duchowny, od 1861 profesor w Cheltenham College. Z dzieł jego na pierwszem miejscu stoi „Mythology of the Aryan Nations" (1870—1882).

Coxa (łac.), biodro.

Coxe William, (1747—1828), angielski historyk i autor kilku opisów podróży. W latach 1775—94 objechał Europę, w 1802 został archidiakonem w Wiltshire. Napisał m. i. dzieło p. t. „Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark" (5 t. 1784—90).

Coxië Michael van, malarz flamandzki, (1499—1592), uczeń Barendta van Orley, dłuższy czas przebywał we Włoszech, 1543—63 w Brukseli. Po skopjowaniu ołtarza gandawskiego braci van Eycków dla Filipa II. hiszpańskiego, został jego nadwornym malarzem.

Coxitis (łac.), zapalenie stawu biodrowego.

Coypel, 1. Noël, malarz francuski, (1628—1707), 1663 członek Akademji, 1695—99 jej dyrektor, kierował 1672—75 francuską Akademją w Rzymie. Wykonał wiele obrazów i fresków dla pałaców francuskich (Versailles) i kościołów.

2. Antoine, syn Noëla, (1661—1722), towarzyszył ojcu do Rzymu, wykształcił się głównie na dziełach Carracci'ch i Poussin'a; w r. 1714 został dyrektorem Akademji, w 1715 pierwszym malarzem królewskim. Jego dzieła, w charakterze stojące między Lebrun'em a Watteau, zatracają w późniejszym okresie pełne wdzięku malarskie ujęcie, stają się bardziej suche i zimne.

3. Charles Antoine, syn i uczeń Antoine'a, (1694—1752), od 1747 pierwszy malarz królewski i dyrektor Akademji, był najmodniejszym malarzem rokoka i twórcą kartonów do gobelinów, z których najsławniejsze 28 kartonów do serji Don Quichota (w Compiègne). Jest autorem kilku dzieł teoretycznych.

Coysevox Antoine, rzeźbiarz francuski, (1640—1720); w r. 1667 pracował w Zabern, w pałacu kardynała Fürstenberga, od r. zaś 1677 wykonał wiele prac w służbie królewskiej, głównie dla Wersalu. Najważniejsze jego dzieła to popiersia (Richelieu, Lebrun, Mignard, Condé), figury mitologiczne i pomniki grobowe (Colbert'a, Lebrun'a i Mazarin'a). Jeden z najznakomitszych rzeźbiarzy epoki barokowej, pozostawił C. cały szereg wybitnych uczniów.

C. Q. D., w angielskiej strefie językowej sygnał radjotelegraficzny, używany przez okręty w niebezpieczeństwie na morzu, jako skrót: „come quic, danger!", „przybywajcie szybko, niebezpieczeństwo!". Por. S. O. S.

Cr, znak chemiczny 1 atomu chromu.

Crabbe George, poeta angielski, (1754—1832), syn ubogich rodziców, ciężko walczył o byt, dopóki mu Burke nie umożliwił karjery teologicznej. Rozpocząwszy twórczość literacką od poematów dydaktyczno-opisowych („The Library", 1781, „The Village", 1783), przeszedł następnie do opowiadań, w których z dużą plastyką i prawdą przedstawiał obyczaje i stosunki swych stron rodzinnych, wzruszając zwłaszcza smutnym losem wiejskich nędzarzy („The Borough", 1810; „Tales in Verse", 1812; „Tales of the Hall", 1819) i i.

Craesbeeck Joos van, malarz flamandzki, * ok. 1605, † 1654—1661, piekarz, którego Adriaen Brouwer skierował do malarstwa. C. malował sceny z gospód, bójki karczemne i t. d., utrzymane w stylu Brouwera.

Craig, sir James, irlandzki polityk, * 1871, od 1906 członek ang. Izby gmin, od 1921 członek Izby gmin i premjer płn. Irlandji.

Craik, 1. George Lillie, pisarz angielski, (1798—1866), od 1849 profesor w Belfast, autor m. i. cenionych podręczników historji handlu brytyjskiego (1844) i literatury angielskiej (1861; skrót 1874).

2. Georgiana Marion (Mrs. A. W. May), córka poprzedniego, powieściopisarka angielska, (1831—1895), autorka licznych powieści i nowel, z których subtelnem ujęciem charakterów wyróżniają się zwłaszcza „Lost and Won" (1859), „Dorcas" (1879) i „The House of Sweet Memories" (1892).

Craiova, stolica okręgu Dolj na Wołoszczyźnie (Rumunja), z 51.970 mieszk. Jest tu wiele pałaców, piękny park miejski, teatr, muzeum oraz fabr. perfum, chemikaljów, mebli, wyrobów żelaznych i i. Pod C. zwyciężył w 1400 wojewoda wołoski Mircea Turków.

Crambe L. (modrak), rodzaj należący do Cruciferae. C. maritima L. (m. nadmorski) rośnie na piaszczystych brzegach Bałtyku, ma łodygę gałęzistą, dolne liście ogonkowe, górne siedzące, kwiaty białe. Młode pędy przyrządzają podobnie jak szparagi. C. tatarica Jacq. (m. tatarski) rośnie na stepach, w Polsce koło Rohatyna na Opolu. Jadalne młode pędy i korzenie.

Crambe repetita (łac.), „odgrzana kapusta", przysłowiowa od czasów Juvenala (7,154), dzięki jego powiedzeniu: „Occidit miseros crambe repetita magistros" (odgrzewana kapusta zabija biednych nauczycieli).

Cramer, 1. Johann Baptist, pianista i kompozytor niemiecki, * 1771, † 1858, uczeń Clementiego, żył w Londynie, gdzie założył wydawnictwo muzyczne. C. był jednym z najlepszych pedagogów gry fortepianowej; jako pianistę cenił go wysoko Beethoven. Z licznych jego kompozycyj najważniejsze są: „Die Schule der Fingerfertigkeit" i zwłaszcza „84 Studien".

2. Karol Edward, szwajcarski botanik, * 1831, † 1901. Napisał razem z Nägelim „Pflanzenphysiologische Untersuchungen" 1855—58, ponadto pracował nad glonami, drewnami kopalnemi i t. d.

Crampton Thomas Rusell, inżynier angielski, * 1816, † 1888, konstruktor palenisk, nadających się do spalania materjałów sypkich i pieca obrotowego do wyrobu żelaza i stali.

L. Cranach.

Cranach, 1. Lucas, starszy, sławny malarz i rytownik niemiecki, * 1472 w Kronach (stąd nazwisko), † 1553 w Weimarze. Miał być uczniem swego ojca, około 1502 przebywać miał w Wiedniu i Bawarji, został w r. 1505 malarzem nadwornym elektora saskiego Fryderyka Mądrego, osiadł w Torgau, następnie w Wittenberdze, gdzie rozwinął szeroką działalność, obejmującą wszystkie gałęzie sztuki malarskiej. Elektor saski nadał mu w r. 1508 herb z jego znakiem malarskim (wąż skrzydlaty, trzymający w paszczy pierścień). Po licznych podróżach osiada C. w r. 1552 w Weimarze, gdzie pozostaje aż do śmierci. — Działalność jego była bardzo bogata, powstałe w okresie reformacji drzeworyty i obrazy skierowane są przeciw papiestwu, wielokrotnie maluje portrety Lutra, Melanchtona i elektorów Jana Stałego i Jana Fryderyka Wspaniałomyślnego. W Niemczech C. cieszy się wielką sławą: w przeciwieństwie do innych współczesnych artystów, wykazywał w swych dziełach bardzo mały wpływ sztuki włoskiej. Wytworzył sobie własny ideał kobiecej piękności, powtarzany w bardzo wielu obrazach. Figury stawia zwykle w otoczeniu krajobrazowem, n. p. małe, naiwnie ujęte scenki mitologiczne. Jego prace do mniej więcej 1509 r. są pełne świeżości, zdradzają silny temperament, jak n. p. drzeworyty do „Wittenberger Heiltumsbuch" i portrety Dra Stefana Reussa i Krzysztofa Scheurla, Spoczynek w czasie ucieczki do Egiptu i ołtarz ze żłóbkiem Chrystusa. — W późniejszym okresie staje się bardziej suchy, rzemieślniczy, czego powodem był za wielki warsztat, jaki prowadził. — Z jego obrazów religijnych wymienić jeszcze należy wielkie dzieło ołtarzowe w kościele weimarskim, ukończone po jego śmierci przez syna Łukasza.

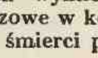
Znak malarski Cranacha starszego.

2. Lucas młodszy, drugi syn powyższego. * 1515, † 1586, uczeń swego ojca, współpracował z nim przy wielu obrazach. Dzieła jego odznaczają się większą jasnością tonu, są jednak płytsze w ujęciu od dzieł ojca.

3. Hans, inny syn Łukasza starszego, † 1537 w Bolonji, pracował również w warsztacie ojcowskim.

W. Crane.

Crane Walter, malarz i ilustrator angielski, * 1845, † 1915, syn minjaturzysty Thomasa C., († 1859); od r. 1865 pracował jako ulubiony ilustrator książek dla dzieci i dorosłych. Prócz tego wykonywał projekty na dywany, tapety, witraże, kufle, hafty, oprawy książek i t. d. Jako malarz skłaniał się do prerafaelitów. Wydał: „Renascence, a Book of Verse“ (1891), „The Claims of Decorative Art“ (1892), „Of the Decorative Illustration of Books Old and New“ (1896), „The Bases of Design“ (1898), „Line and Form“ (1900), i autobiografję „An Artist's Reminiscences“ (1907).

Cranmer Tomasz, (1489—1556), prof. teologji w Cambridge, doradca Henryka VIII. w sprawie jego rozwodu z Katarzyną, prawowitą małżonką, oddany luteranizmowi, zostaje wyniesiony na stolicę arcybiskupią w Canterbury przez Henryka, który wobec wyroku papieża Klemensa VII., stwierdzającego ważność małżeństwa królewskiego z Katarzyną, zrywa z kościołem katolickim Po śmierci Henryka VIII., za panowania jego syna Edwarda VI., występuje C. jeszcze ze swemi planami odszczepieńczemi i przeprowadza ostateczne oderwanie od kościoła katol. Umiera, stracony na rozkaz Marji, która objęła rządy po przedwczesnej śmierci Edwarda VI.

Cranston, miasto fabryczne w płn.amerykańskim stanie Rhode Island, nad zatoką Narraganset. Fabr. maszyn i towarów wełnianych. Liczy 29.407 mieszk.

Craonne, miejscowość w okręgu Laon, depart. Aisne (wsch. Francja). 7 marca 1814 stoczyli tu Rosjanie bitwę z Napoleonem I. W czasie wojny światowej 1914—1918 teren zaciętych walk franc.-niemieckich.

Craquelée, francuskie wyrażenie fachowe, którem określa się delikatne spęknięcia, spotykane na glazurze chińskich i japońskich wyrobów ceramicznych. Spęknięcia te, powstające przez nierównoczesne kurczenie się czerepu i glazury podczas zastygania po wypaleniu, wywoływane są niekiedy także i rozmyślnie, celem podniesienia artystycznego efektu wyrobu.

Crashaw Richard, poeta angielski, (ok. 1613—1649), w Cambridge studjował języki starożytne oraz hiszpański i włoski, oddawał się muzyce i malarstwu, pisał łacińskie poematy (wyd. 1634). W czasie wojny domowej wywędrował do Paryża i przeszedł na katolicyzm. Angielskie jego poezje okazały się w r. 1646 („Steps to the Temple, Sacred Poems; the Delight of the Muses and Other Poems Written on Several Occasions“). Mistyk o bogatej wyobraźni i wielkim polocie, popada C. często w sztuczność marinizmu. † jako kanonik w Loreto.

Crassula L. (rubasznica), rodzaj z rodziny Crassulaceae, w wielu gatunkach rośnie w płd. Afryce. C. columnaris wykazuje ciekawe przystosowanie upodobniania się do kamieni, jako ochrona przed spasaniem, u innych gatunków daleko idące przystosowania do suchego stanowiska. C. arborescens Willd. i C. coccinea L. hodowane.

Crassus („gruby“), przydomek rodziny plebejskiego rodu Licynjuszów w Rzymie. Wyróżnili się:

1. L. Licinius, sławny mowca swojej epoki, (140—91 prz. Chr.), 107 trybun ludowy, 95 konsul, 92 cenzor, umiarkowany arystokrata.

2. M. Licinius, triumwir, (114—53 prz. Chr.), walczył po stronie Sulli, zdobył wielki majątek wyzyskując proskrypcje, 71 stłumił bunt niewolników, 70 konsul, 60 utworzył z Cezarem i Pompejuszem pierwszy triumwirat, 55 znów konsul, 53 pobity przez Partów pod Carrhae, wkrótce potem zamordowany.

Craterellus Fr. (lejkowiec), grzyb z rzędu Hymenomycetes, należy do rodziny Theleophoraceae, ma kształt lejka, wierzch owocnika pokrywa słabo pomarszczone hymenium. C. cornucopioides Pers. o ciemnym owocniku, częsty w lasach bukowych, podobnie jak C. clavatus, jadalny.

Crawford, 1. Robert, gen. brytyjski, (1764—1812), brał udział w kampanji szwajcarskiej Suworowa, potem w wyprawie holenderskiej ks. Yorku; od 1808 jako generał major w Hiszpanji, ranny śmiertelnie w ataku na Ciudad Rodrigo.

2. Thomas, rzeźbiarz amerykański, * 1814, † 1857, w r. 1834 wstąpił do pracowni Thorwaldsena w Rzymie. Najważniejsze dzieła: posąg konny Washingtona w Richmond, kolosalna figura Wolności na kopule i pole przyczółkowe Kapitolu w Washingtonie, na którem przedstawione są alegorycznie główne zdarzenia z historji Ameryki.

3. Francis Marion, powieściopisarz amerykański, (1854—1909), wyuczywszy się sanskrytu podróżował po Indjach, które opisał w „Mr. Isaacs“ (1882). Akcja pozostałych jego powieści rozgrywa się przeważnie we Włoszech, dowodząc sumiennych studjów przygotowawczych i staranności ujęcia.

Crawfurd John, językoznawca, (1783—1868), lekarz wojskowy w służbie Kompanji Wschodnio-indyjskiej, następnie do 1827 poseł w Indjach Zagangesowych, napisał: „History of the Indian Archipelago“ (1820, 3 t.), „A grammar and dictionary of the Malay language“ (1852, 2 t.), „A descriptive dictionary of the Indian islands and adjacent countries“ (1856) i in. Znany jest jego „Journal of an Embassy tho the Court of Ava“ (1829, 2 wyd. 1834, 2 t.), ja-

koteż dziennik jego poselstwa do Siamu i Kochinchiny.

Crawl (ang., „pełzanie“), w sporcie pływackim pewien system pływania; ob. pływanie.

Crayer Caspar de, malarz flamandzki, * 1584, † 1669, od 1607 członek brukselskiej gildy malarskiej, od 1664 przebywał w Gandawie, gdzie też pozostawił najwięcej swych dzieł w kościołach. Malował dzieła kolosalnych rozmiarów, przeważnie pod wpływem Rubensa.

Creanga Jon, pisarz rumuński, (1837—1889), świetny znawca narzeczy ludowych swego kraju, autor ludowych opowieści i prawdziwie chłopskim humorem przesiąkniętych „Wspomnień z dzieciństwa“ (1880).

P. J. Crébillon.

Crébillon, 1. Prosper Jolyot de, starszy, poeta-tragik francuski, (1674—1762), obok Voltaire'a najważniejszy w XVIII. w. przedstawiciel tragedji klasycznej, ma skłonność do zawiłej akcji, przedstawiania okropności i uczuć nieokiełzanych, brak mu jednak wyższych walorów poetyckich. Najgłośniejszą jego tragedję „Rhadamiste et Zénobie“ (1711) naśladowali w Polsce J. Minasowicz i A. Feliński.

2. Claude Prosper Jolyot de, młodszy, syn poprzedniego, powieściopisarz francuski, (1707—1777), autor krótkich, frywolnych powiastek („contes“) z aluzjami osobistemi i satyrycznemi, jak „Les égarements du coeur et de l'esprit“ (1736), „Le sopha“ (1745) i i. Niektóre z nich tłumaczył Boy Żeleński („Noc i chwila“).

Crécy-en-Ponthieu, miejscowość w franc. departamencie Somme, okręg Abbeville, nad rz. Maye, stacja kolei lokalnej. — W bitwie pod C. (26 sierpnia 1346) świetne, silniejsze liczebnie, rycerstwo francuskie pod Filipem VI. poniosło klęskę z rąk wojsk angielskich, przeważnie mieszczańskich, dowodzonych przez Edwarda III. Klęska ta oznaczała katastrofę rycerstwa feudalnego.

Credaro Luigi, włosk. filozof i polityk, * 1860, prof. filozofji w Pawji i Rzymie, jako poseł należał do grupy republikańskiej, później do pogodzonych z monarchją radykałów. C. był ministrem oświaty i pierwszym zarządcą przyłączonego po wojnie światowej do Włoch, Tyrolu; ustąpił w r. 1921. Główne dzieła: „Lo scetticismo degli accademici“, „La pedagogia di G. F. Herbart“. C. jest wydawcą „Rivista pedagogica italiana“.

Credé Karl, lekarz niem., * 1819, † 1892, prof. położnictwa i ginekologji, dyrektor kliniki położniczo-ginekologicznej, znany położnik i ginekolog, podał metodę miesienia macicy w razie przedłużającego się nieodchodzenia łożyska (zabieg Credégo). Nadto dla zapobieżenia zapaleniom oczu na tle tryprowem, wprowadził ogólnie teraz stosowane wkraplanie roztworu azotanu srebra do worka spojówkowego noworodków. Napisał: „Lehrbuch der Geburtshilfe für Hebammen“, 1885, „Die Verhütung der Augenentzündung der Neugeborenen“ 1884, redagował 1853—1869 „Monatsschrift für Geburtskunde“, od 1870 „Archiv für Gynäkologie“.

Credi Lorenzo di, malarz włoski, * 1459 (?), † 1537, uczeń Andrea Verrocchia, podobnie jak Leonardo da Vinci. Malował przeważnie Madonny i obrazy, przedstawiające świętą Rodzinę, odznaczające się starannem wykonaniem i utrzymane wyraźnie w stylu quattrocenta.

Credit (łac., liczba mnoga credunt), ob. debet.

Credner, 1. Hermann, (1841—1913), geolog niemiecki. Podróżował 1865—68 po Ameryce Płn., od 1870 był profesorem w Lipsku, a od 1871 dyrektorem saskiego krajowego instytutu geologicznego. Napisał kilka dzieł z zakresu geologji ogólnej i Saksonji.

2. Rudolf, (* 1850, † 1908), brat poprzedniego, geograf i geolog niemiecki. Od 1881 był profesorem w Greifswaldzie. Autor paru prac z zakresu geologji i geografji (o deltach, jeziorach reliktowych i wyspie Rugji).

Credo (łac.), „wierzę“, wyraz początkowy wyznania wiary apostolskiego i nicejsko-konstantynopolitańskiego, oznacza także część mszy św.

Credo, quia absurdum est (łac.), wierzę, ponieważ jest to rzeczą niedorzeczną, słowa niesłusznie przypisywane Tertuljanowi.

Credo, ut intelligam (łac.), wierzę, ażeby poznać, zrozumieć. Słowa św. Anzelma, arcybiskupa kantuaryjskiego, spotykane w podobnej formie u św. Augustyna.

Creek, termin angielski, używany szczególnie w płn. Ameryce i Australji, na oznaczenie rzek, posiadających wodę tylko w porze deszczowej i ich dolin, odróżniających się od otoczenia bogatszą roślinnością.

Creighton Mandell, historyk ang., 1843—1901), 1884 został prof. historji kościelnej w Cambridge, 1891 biskupem Peterborcugh, 1897 Londynu, napisał: „Primes of Roman history“ (1875), „The Tudors an the Reformation“ (1876) i in., redagował 1886—91 czasopismo: „English Historical Review“.

Creil, miasto w depart. Oise (płn. Francja), nad rz. Oise, z 10.359 mieszk. Warsztaty kolejowe, fabr. maszyn, wyrobów metalowych, fajansowych i szkła.

Creizenach, 1. Michael, uczony żydowski w Niemczech (1789—1842), założył szkołę powszechną, związek rękodzielników i (wraz z Jostem) czasopismo hebrajskie „Zion“ (1841—2).

2. Theodor, syn poprzedniego, poeta i historyk literatury (1818—1877), w 1854 przyjął chrześcijaństwo. Obok poezyj, wydał cenne prace, dotyczące Goethego.

3. Wilhelm, syn poprzedniego, historyk literatury (1851—1919), w latach 1883—1913 profesor filologji germańskiej na Uniwersytecie Ja-

giellońskim, zasłużył się przedewszystkiem pięciotomową niedokończoną „Geschichte des neueren Dramas" (1893—1916).

Crelle August Leopold, matematyk i budowniczy, * 1780, † 1855. Brał udział w budowie drogi żelaznej Berlin—Potsdam. Założył i wydawał (1826—50) „Journal für reine und angewandte Mathematik"; później wydawał także „Journal für die Baukunst" (1828—1853).

Crema, miasto okręgowe w prow. Cremona (płn. Włochy) z 11.844 mieszk. Uprawa lnu i ryżu, hodowla jedwabników, oraz przemysł tkacki (juta) i przędzalnie (len i konopie).

Cremer Jacobus Jan, nowelista holenderski (1827—1880), początkowo malarz, głośny jest dzięki swym „Betuwsche Novellen" (1856), które należą do najpiękniejszych dzieł literatury holenderskiej. Napisał też szereg powieści.

Cremer, Sir William Randall, angielski przywódca robotników, (1838—1908), z zawodu stolarz, był sekretarzem międzynarodówki, od r. 1885 (z wyjątkiem okresu 1895—1900) zasiadał w Izbie Gmin, poświęcał się przedewszystkiem propagandzie pacyfizmu. Był sekretarzem międzynarodowej Ligi sądów rozjemczych, wydawał jej organ „Arbitrator" i stworzył wraz z Passym międzyparlamentarne konferencje pokojowe. W r. 1903 otrzymał C. pokojową nagrodę Nobla.

Crémer Camille, franc. generał (1840—1876), walczył w Meksyku i 1870 we Francji, dowodząc dywizją 18. XII. pod Nuits i Belfort.

Crémieux Isaac Adolphe, franc. polityk (1796—1880), był żydowskim adwokatem w Paryżu, 1842 demokratycznym członkiem Izby, 1848 Rządu Tymczasowego, załóżył 1860 „Alliance israëlite universelle", 1870—71 był ministrem sprawiedliwości, 1876 został senatorem.

Cremona, prowincja w Lombardji (płn. Włochy) z 1.776 km.² i 357.605 mieszk. Stolica C., leżąca nad rz. Padem, ma 59.056 mieszk., stare mury z 4 bramami, wspaniałą romańską katedrę z XII. w., ze 121 m. wysoką gotycką dzwonnicą, oraz kilka innych kościołów, szereg pięknych i starych pałaców, znaczny przemysł i handel. W XVI—XVIII. w. słynęła z wyrobu skrzypiec. Miasto założone w 219 prz. Chr. jako rzymska kolonja, doszło w XIII. w. do wielkiej świetności. Pod C. zwyciężyli Francuzi w 1648 Hiszpanów, a w 1702 Eugenjusza Sabaudzkiego.

Cremona Luigi, matematyk włoski, * 1830, † 1903 r. Był profesorem w Bolonji, Medjolanie i Rzymie. W roku 1879 został senatorem, a w r. 1898 ministrem oświaty. Pracował na polu geometrji i napisał wiele dzieł. Wydawał „Annali di matematica pura ed applicata", a wspólnie z Beltramim „Collectanea mathematica" (1881).

Cremutius Cordus Aulus, autor (niezachowanego) dzieła historycznego, w którem wyraził pochwałę Brutusa i nazwał Cassiusa ostatnim Rzymianinem; z tego powodu oskarżony, zginął dobrowolną śmiercią głodową.

Crenothrix Cohn, bakterja nitkowata, należąca do Chlamydobacteriaceae; nitki nierozgałęzione, podział komórek w trzech płaszczyznach. C. polyspora Cohn żyje w studniach i przewodach wodociągowych, tworząc silnie przyczepione, śluzowate masy, które powodują z czasem zatykanie rur. W pochwach magazynuje wodorotlenek żelaza.

Créqui Franciszek, ks., marszałek Francji, (1625—1687), walczył od 1640 we Flandrji i nad górnym Renem, został 1669 marszałkiem, 1675 poniósł klęskę u mostu przy Konz, 1679 dotarł do Wezery, 1684 zdobył Luksemburg i Trewir.

Crescendo (włosk.), skróc. cresc. w muzyce znak ⟨ : coraz silniej, głośniej.

Crescentia cujete

Crescentia L. (baniowe drzewo), z rodziny Bignoniaceae. C. cujete L. z centralnej i płd. Ameryki i inne gatunki rodzaju C. dostarczają twardej łupiny owocowej, z której wyrabia się naczynia, łyżki itd.

Crescentius Johannes, patrycjusz rzymski, opanował Rzym za papieża Jana XV. 985—996, poddał się w 996 cesarzowi Ottonowi III., usunął jednak popieranego przez cesarza pap. Grzegorza V., kazał wybrać antypapieża Jana XVI. i został ścięty 998. Jego syn rządził w Rzymie do 1012.

Crescenzi Piotr (Petrus de Crescentiis), (1230—1310), napisał w latach 1304—1309 dzieło o rolnictwie: „Opus ruralium commodorum libri XII.". Układ dzieła oparł na dziele Collumelli; jego poglądy opierają się na doświadczeniach i wybiegają daleko poza swój czas w przyszłość.

Crescimbeni Giovan Mario, włoski poeta i uczony (1663—1728), był jednym z założycieli i pierwszym prezesem „Accademia degli Arcadi" (1690). Poezje jego są dziś zapomniane; większe znaczenie zachowała — ale tylko ze względu na zawarty w niej materjał — „Istoria e comentari della volgar poesia" (1730—31, 6 t.).

Crescini Vincento, romanista włoski (* 1857), zasłużony dla badań nad historją literatury włoskiej, poezją staro-francuską i liryką trubadurów prowansalskich, autor m. i. cennego podręcznika „Manualetto provenzale" (1893).

Crespi, 1. Giovanni Battista, malarz włoski, od miejsca urodzenia zwany il Cerano, * ok. 1557, † 1633, studjował w Wenecji i Rzymie, malarstwo, rzeźbę i architekturę. Obrazy jego są malowane swobodnie, z wyrazem, chociaż czasem trochę zmanierowane; główne dzieła: Madonna w Brerze medjolańskiej i Chrzest św. Augustyna w San Marco w Medjolanie.

2. Daniele, siostrzeniec (?) i uczeń poprzedniego, twórca cyklu fresków z życia św. Brunona w Certozie medjolańskiej.

3. Giuseppe Maria, malarz i akwaforcista włoski, zwany lo Spagnuolo, * 1665, † 1747, uczeń Cignani'ego, wykształcony na dziełach Carraccich, Correggia i Baroccia, tworzył obrazy religijne (Drezno) i mitologiczne, pełne światłocienia, o dramatycznych ruchach postaci.

Crespo Antonio Candido Gonçalves, poeta portugalski (1846—1883), w 1870 wystąpił z tomikiem poezyj „Miniaturas", który w lot uczynił go ulubieńcem narodu. Jeszcze świetniejsze przyjęcie znalazły jego „Nocturnos" (1882). W „Contos para os nossos filhos" (1882) współpracowała z nim żona, Maria Amalia Vaz de Carvalho, autorka studjów biograficznych i historycznych.

Crestien de Troyes, najwybitniejszy przedstawiciel starofrancuskiego romansu poetyckiego, tworzył ok. 1160—91, najpierw na dworze Marji, hrabiny Szampanji, pod koniec na dworze Filipa, hrabiego Flandrji. Z szczególnem zamiłowaniem opracowywał legendy z cyklu króla Artusa (ob. Artus), wyposażając je z zasady w ideę etyczną: „Erec", „Yvain albo rycerz Iwa" „Cligés", „Lancelot" (wielbiący miłość dworną, dokończony przez Godefroi de Leigni). Śmierć zapewne przerwała poecie pracę nad „Percevalem" (połączenie podań celtyckich z legendą chrześcijańską o św. Gralu). Z licznych poezyj C., idących w ślad za trubadurami prowansalskimi, zachowały się tylko dwie pieśni.

Crêt de la Neige, najwyższy szczyt Jury francusko-szwajcarskiej, w depart. Ain (Francja), wysoki 1.723 m.

Crétineau-Jolly Jacques, pisarz francuski (1803—1874), redaktor pism legitymistycznych, napisał m. i. „Histoire religieuse, politique et littéraire de la compagnie de Jésus" (1844—46, 6 t.), „Histoire de Louis-Philippe d'Orléans et de l'Orléanisme" (1863, 2 t.).

Creuse, departament w środk. Francji, biorący nazwę od rz. C., 255 km. długiego dopływu rz. Vienne, z 5.606 km.² i 228.244 mieszk. Stolicą jest Guéret.

Creusot, (także Creuzot) miasto w depart. Saône-et-Loire (środk. Francja) z 38.396 mieszk. i z jednym z największych w Europie zakładów metalurgicznych, tworzących osobne miasto i obejmujących kopalnie węgla, koksownie, huty, walcownie, odlewnię armat i fabr. płyt pancernych, parowozów, maszyn, mostów, materjału artyleryjskiego i inżynierskiego. Dzięki kopalniom węgla i rudy żelaznej, posiadało C. huty już w 1782, tu także przeniesiono w 1787 fabrykę szkła ze Sèvres.

Crevaux Jules (1847—1882), podróżnik francuski. Zwiedził 1877 jako lekarz marynarki Gujanę, w 1878—79 wiele dopływów Amazonki, w 1880 rz. Magdaleny aż po Bogotę, w 1881 wyprawił się od La Platy na Gran Chaco, został jednak zamordowany przez Indjan Toba nad rz. Pilcomayo. Pozostawił po sobie parę dzieł geograficznych.

Crewe, miasto w Cheshire (płn.-zach. Anglja) z 47.410 mieszk. Posiada wspaniałe warsztaty kolejowe.

Cri (franc. „krzyk", „wołanie"), okrzyk wojenny (c. de guerre), hasło, także partja i jej symbol; dernier c., ostatnia nowość w modzie.

Cricetus cricetus, ob. chomik.

Crichton James, zwany „godnym podziwu" (the Admirable), ang. uczony, * 1560, wychowany razem z królem Jakóbem VI. przez Buchanana, zdobył sobie w krótkim czasie zdumiewające wykształcenie muzyczne i naukowe, wyróżniając się także we wszelkich umiejętnościach rycerskich. W Paryżu (1580) wyzywał on w 12 językach do dysputy na dowolny temat. W Mantui podobno zabił w pojedynku najgroźniejszego awanturnika swego czasu, poczem książę Mantui miał go zamianować wychowawcą swego syna Vincenzo Gonzagi, przez którego podobno został zamordowany w 1583. Można jednak wykazać, że C. żył do 1585.

Crillon, 1. Louis des Balbes de Berton de, (1543—1615), walczył przeciw hugenotom i Turkom (1571 pod Lepanto), wspierał Henryka III. w walce przeciw Lidze Guizów, ujarzmił 1586 Prowancję, służył także Henrykowi IV.

2. Louis des Balbes de Berton de Quiers, książę de C.-Mahon, (1717—1796), walczył za Ludwika XV. jako generał, 1762 wstąpił w służbę Hiszpanji, 1782 zdobył Minorkę.

Crimen (łac.), zbrodnia, n. p. C. falsi, fałszerstwo; C. laesae majestatis, C. majestatis, zbrodnia obrazy majestatu; C. perduellionis, zdrada stanu; C. sacrilegii, świętokradztwo.

Crinum amabile.

Crinum L. (szczęślin), roślina cebulkowa z podrodziny Amaryllidaceae, kwiaty wonne, delikatne, zebrane w baldachy. Rośnie w krajach tropikalnych i subtropikalnych, głównie na wybrzeżach. Hodowane w mieszkaniach C. amabile Don. z Sumatry ma kwiaty purpurowe, C. asiaticum L. z Indyj kwiaty białe, C. capense Herb. z zach. Afryki i C. scabrum Herb. z tropikalnej Afryki — kwiaty czerwonawe.

Crin végétal (włos roślinny), roślinna namiastka włosienia końskiego, składa się z włókien palm: Chamaerops humilis (t. zw. c. d'Afrique), Arenga saccharifera, Caryota mitis i Caryota urens. Najlepszego C. dostarcza ze swych korzeni powietrznych Tillandsia usneoides z Bromeliaceae. Także palma daktylowa i Raphia vinifera dostarczają C. — C. służy do wypychania poduszek i materaców.

Crisana, kraina w Rumunji nad rz. Crisul (Körös), z 17.086 km.² i 145.100 mieszk. Stolicą jest Oradea mare (Wielki Waradyn).

Crispalt, szczyt górski w Alpach Glarneńskich, wysoki 3.080 m.

Crispi Francesco, włoski mąż stanu, (1819—1901) adwokat w Neapolu, musiał po nieudanych ruchach wolnościowych na Sycylji 1848—1849 uchodzić do Piemontu, potem do Anglji. Dopiero w 1859 wrócił i wraz z Garibaldim organizował ruch wyzwoleńczy sycylijski. Od 1861 odgrywał w parlamencie włoskim wybitną rolę jako przywódca lewicy monarchistycznej, 1876 prezydent Izby, 1877 min. spraw wewnętrz., musiał ustąpić oskarżony o bigamję. 1887 znowu minister spr. wewn., później prezydent ministrów i minister spr. zagr., kierował losami państwa w ciężkich dla Włoch latach. Szukał oparcia o Niemcy i Austrję. Trudności wewnątrz państwa doprowadziły do jego upadku 1891. W 1893—96 znowu prezydent gabinetu, przeprowadził reformę skarbową, występował przeciw anarchji. Powtórny upadek był następstwem niepowodzeń w wojnie abisyńskiej.

Crispien Artur, socjalista, pisarz, * 1875, 1918—1919 jako przedstawiciel niemieckiej partji niezależnych socjalnych demokratów wraz z Blosem, reprezentantem większości socjalistycznej, przewodniczący w ministerstwie wirtemberskiem, od 1920 występuje jako członek prawicy przeciwko przyłączeniu się do Trzeciej Międzynarodówki, w której poprzednio brał udział w drugim kongresie w Moskwie 1920. Przewodniczący niezależnej partji socjalnych demokratów niemieckich.

Crispinus i Crispinianus, święci, męczennicy, patronowie szewców, wedle podania bracia trudniący się szewstwem. Święto obchodzone 25. października.

Crista (łac.), listwa, grzebień; c. sterni, grzebień mostka, (p. mostek); c. acustica v. statica v. ampullaris, w ampulla kanałów półkolistych (ob.); c. septi narium, kostna listwa przegrody nosowej.

Cristallo, Monte, szczyt w Dolomitach z 2 małemi lodowcami i wspaniałym widokiem, wysoki 3.216 m.

Cristofori Bartolomeo, wynalazca fortepianu, opatrzonego mechanizmem młoteczkowym; * 1655, † 1731, pracował w Padwie i w Florencji. Mechanizm wprowadzony przez niego jest taki sam, jak w fortepianach Gottfr. Silbermanna, tzw. mechanizm angielski (p. fortepian).

Cristus Petrus, malarz niderlandzki, * ok. 1420, † 1473, wykształcony na dziełach Jana van Eycka, poszedł dalej od niego w rozwinięciu perspektywy, jednak mniej od niego pomysłowy. Główne dzieło: „Pietà" (Bruksela); jest też twórcą najwcześniejszego obrazu obyczajowego niderlandzkiego: para narzeczonych przed św. Eligjuszem.

Crithmum Tourn. (koper morski) z rodziny Umbelliferae, rośnie na wybrzeżach od krajów śródziemnomorskich aż po Anglję. Czubki pędów i liście marynowane w occie używane są jako przyprawa.

Crivelli Carlo, malarz włoski, * 1430—35, † ok. 1495, pozostawał pod wpływem szkoły padewskiej i Vivarinich. Od r. 1468 pracował w Ascoli. Obrazy jego są wyrazem żarliwości religijnej i ascetycznej powagi, ornamentyka ich często plastyczna, gipsowa; ulubione jej motywy: girlandy z kwiatów i owoców.

Crkvenica (Cirkvenica), miejscowość kąpielowa w Chorwacji, nad zatoką Quarnero, z 4.536 mieszk., portem i ruinami zamku Frangipanów.

Croce, 1. Giovanni, włoski kompozytor, * 1560, † 1609, uczeń Zarlina, kapelmistrz w S. Marco, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły weneckiej, pisał utwory kościelne, madrygały, kanzonety, i komiczne pieśni: „Triaca musicale" 1595.

2. Benedetto, filozof włoski, * 1866, w latach 1920—21 minister oświaty, obecnie mieszka w Neapolu. Wyszedł z hegeljanizmu, ale krytykował heglowskie pomieszanie czystych myśli z empirycznemi i sprzeczności z przeciwieństwami. Podczas gdy sprzeczności u C. podobnie jak u Hegla znoszą się, przeciwieństwa odznaczają się tem, że nawzajem w siebie przechodzą. Przez dialektykę przeciwieństw powstaje cała hierarchja życia duchowego: dwa stopnie teoretyczne, pogląd i pojęcie, i dwa odpowiadające im stopnie praktyczne, wola indywidualna i wola uniwersalna. Stąd wywodzą się cztery podstawowe formy ducha: artystyczny, filozoficzny, gospodarczy i etyczny. Włoski neoidealizm i neohumanizm, ugruntowany przez C. i Gentilego (ob.), chce być filozofją doświadczenia, która jednak w odróżnieniu od pozytywizmu nie poświęca idei dla faktów, ani faktów dla idei, jak to czyni abstrakcyjny idealizm. Kierunek ten wywiera przemożny wpływ na współczesną naukę i kulturę Italji. Główne dzieła: „Filosofia come scienza dello spirito", „Randbemerkungen eines Philosophen zum Weltkrieg", „Grundlagen der Politik".

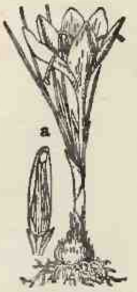

Crocus sativus L. *a)* przekrój podłużny zamkn. kwiatu.

Crocus L. (szafran), z rodziny Iridaceae, bulwki małe, liście lancetowate, duże, barwne kwiaty. W Polsce: C. Heuffelianus Herb. (sz. Heuffela) o pięknych, liljowych kwiatach do 4.5 cm. długich, rośnie na połoninach Karpat wsch., na Podolu zach. i Wołyniu. C. scepusiensis (Rehm. et. Wol.) Borb. (sz. spiski) o kwiatach nieco mniejszych, rośnie w krainie regla Tatr, B. Góry i niektórych miejscach Beskidu zach. C. sativus L. rośnie na wschodzie, uprawiany w Hiszpanji, z żółtych wysuszonych znamion otrzymuje się szafran. Hoduje się C. vernus Smith. o kwiatach fioletowych lub białych z płd. Europy i C. luteus Lam, o kwiatach żółtych.

Croissant-Rust Anna, pisarka niemiecka (* 1860), stworzyła pod wpływem naturalizmu szereg powieści i nowel, nacechowanych by-

stroścą obserwacji i zadziwiającą często prawdą psychologicznego ujęcia. Najlepszem jej dziełem jest „Die Nann“ (1906), świetny obraz życia ludowego w południowych Niemczech.

Croisset Francis de, właściwie F. v. Wiener, pisarz francusko-belgijski (* 1877), autor dość licznych komedyj, pisanych częścią wierszem („Chérubin“, 1901, „Le paon“, 1904), częścią prozą („Le bonheur, mesdames“, 1905 i i.), współpracownik R. de Flers'a w latach powojennych („Les nouveaux messieurs“ i i.).

Croix, miasto w depart. Nord, okręgu Lille (płn.-wsch. Francja) z 17.176 mieszk. Fabr. wyrobów wełnianych, chemikaljów i papieru szmerglowego.

Croix, La (franc. „krzyż“), czołowy dziennik katolicki, wychodzący w Paryżu.

Croker, 1. John Wilson, angielski mowca parlamentarny, poeta i dziennikarz (1780—1857), 1810—30 sekretarz admiralicji, walczył w parlamencie jako konserwatysta przeciw Macaulayowi, reformie parlamentaryzmu, równouprawnieniu katolików i założył w 1809 wraz ze Scottem i Canningiem „Quarterly Review“. Pisał poezje i satyry.

2. Thomas Crofton, zbieracz podań irlandzkich, (1798—1854), pracował w zarządzie marynarki. Jego „Fairy Legends and Traditions of the South of Ireland“ (1825), powstały pod wpływem bajek Braci Grimm i zostały przez nich przełożone na język niemiecki. Jego nowelki odznaczają się humorem i doskonałą znajomością ludu irlandzkiego.

Cro-Magnon, rasa ludzka. Nazwa pochodzi od jaskini Cro-Magnon obok Les Eyzies (Dordogne) we Francji, gdzie w r. 1868 znaleziono szkielety ludzi tej rasy, żyjącej w późnym okresie dyluwialnym. Byli to ludzie wysocy, silnej budowy, o twarzach szerokich, bardzo niskich oczodołach, o długiej graniastej czaszce. Typ ten spotyka się tu i ówdzie w Europie, często wśród Berberów, a szczególnie Guachów (p. Rasy ludzkie).

Crome John, malarz angielski, * 1768, † 1821, zwany Old C. w odróżnieniu od syna, (John Berney C. 1794—1842). Malował krajobrazy ze stron ojczystych. National Gallery w Londynie posiada trzy jego główne dzieła: Pastwisko w Mousehold, Wiatrak, Widok Chapel Fields. W r. 1838 ukazały się jego akwaforty, opatrzone wstępem Turnera.

Crommelynck Fernand, pisarz belgijsko-francuski (* 1888), wyróżnił się głównie sztuką: „La cocu magnifique“ (1920), łączącą w sobie fantazję groteskową z głębszą obserwacją psychologiczną.

Crompton, miasto fabryczne w Lancashire (płn.-zach. Anglja) z 14.917 mieszk. Przemysł bawełniany.

Crompton Samuel, mechanik angielski, * 1753, † 1827, wynalazca najdoskonalszej maszyny przędzalniczej.

Cromwell, 1. Thomas, ang. mąż stanu (1485—1540), za Henryka VIII. przeprowadził reformację w Anglji, gnębiąc brutalnie duchowieństwo i sekularyzując dobra klasztorne („Młot mnichów“). Po śmierci Anny Boleyn C. skłonił króla do małżeństwa z Anną ks. Kliwijską. Niezadowolenie Henryka VIII. z nowej małżonki stało się powodem upadku C., który został ścięty.

O. Cromwell.

2. Oliver, lord protektor Anglji, Szkocji i Irlandji, (1599—1658), 1628 zasiadał w Izbie gmin, potem zajmował się gospodarstwem na roli. W wojnie pomiędzy królem a Długim Parlamentem (1642) okazał niezwykłe zdolności organizatora i wodza; stworzone przezeń oddziały „żelaznych boków“ (ironsides) wybijały się przed wszystkiemi innemi dyscypliną i głęboką pobożnością. Przez zwycięstwo pod Marston-Moor (1644) i Naseby (1645) zniszczył C. siły rojalistów, w drugiej wojnie domowej pokonał Szkotów pod Preston (1648). Zkolei wyłonił się konflikt pomiędzy prezbiterjańskim parlamentem, a independencką armją. 6—7. XII. 1648 dokonał C. zamachu stanu, usuwając z parlamentu prezbiterjan. Po ścięciu Karola I. władza dostała się w ręce wojska i jego wodza. Rządy C. wypełnione były walkami z przeciwnikami nowego porządku: stłumił krwawo powstanie Irlandji, pokonał Karola II. i Szkotów pod Dunbar (1650) i Worcester (1651), prześladował katolików, anglikanów i t. zw. lewellerów. Po rozpędzeniu „parlamentu kadłubowego“ (1653) rada oficerów uchwaliła nową konstytucję, która oddawała najwyższą władzę w ręce C. jako „lorda protektora“. C. rządził po dyktatorsku, opierając się o armję, zwołany 1654 parlament rozwiązał w r. n., podzielił kraj na 12 obwodów wojskowych, któremi zarządzali jego pułkownicy. 1657 odrzucił ofiarowaną mu przez następny parlament koronę królewską, 1658 rozwiązał ostatni za jego życia parlament. Polityka zagraniczna C. obfitowała w sukcesy i wyniosła Anglję do szczytu potęgi. C. odgrywał rolę protektora protestantów całego świata, aczkolwiek w pierwszym rzędzie miał na oku interes Anglji. 1651 wydał a k t n a w i g a c y j n y (ob.), skierowany przeciw monopolowi handlowemu Holandji i w wojnie zmusił ją do uznania go. Sprzymierzywszy się z Francją, prowadził wojnę z Hiszpanją i zadał poważne ciosy jej potędze morskiej i kolonjalnej. C. należy do najniezwyklejszych postaci w historji: głęboko religijny, potrafił być zarazem trzeźwym i ambitnym politykiem; dbając o interesy protestanckie, ugruntował równocześnie potęgę

I. Clematis (powojnik) i pokrewne.

1) słupek 2) cebulka

II. Crocus sativus (szafran).

Anglji na morzu i dokonał unifikacji trzech części państwa. Potomność patrzyła na C. niechętnie, dopiero Carlyle wydaniem jego listów i mów z komentarzami („O. C.'s letters and speeches", 1845, now. wyd. 1871, 5 t.) ukazał prawdziwą jego wielkość.

3. Richard, syn poprzedn., (1626—1712), wyznaczony przez ojca jako następca, objął urząd protektora 1658; ociężały i małozdolny, złożył go w r. n. i wycofał się z życia publicznego.

Cronaca Simone, architekt włoski, właściwie S. del Pollajuolo, * 1457, † 1508, kształcił się w Rzymie, studjując ruiny starożytne i dzieła Brunellesca. W r. 1495 został budowniczym Katedry florenckiej. Dzieła najważniejsze: za wzorowy uznany we Włoszech gzyms koronujący pałacu Strozzi i jego dziedziniec, kościół San Francesco al Monte koło Florencji i może wytworny Palazzo Guadagni we Florencji.

Cronholm Abraham, historyk szwedzki, (1809—1879), 1831—55 docent wzgl. prof. w Lund, napisał: „Wäringerne" (1832), „Fornnordiska minnen" (1833—35), „Katolska ligan och Hugenotterna" (1839), „Sveriges historia under Gust. II. Adolfs regering" (1857—72), „30 åriga kriget och underhandlingarna i Tyskland 1632—48" (1876—80) i i.

Cronje Piet Arnoldus, generał Burów (1838—1911), 1881 dowodził pod Doornkop i Majubaberg przeciw Anglikom, 1896 rozprószył oddział korsarzy Jamesona koło Krugersdorp, 1899 naczelny dowódca na Zachodzie, bezskutecznie atakował Kimberley, nad rzeką Modder i pod Magersfontein odparł Anglików, przy Paardeberg 1900 musiał się jednak poddać z 4.300 ludźmi.

Crook, miasto w hrabstwie Durham (płn. Anglja) z 12.706 mieszk., kościołem gotyckim i kopalniami węgla.

Crooked Islands, grupa wysp, należąca do archip. Bahama, z 253 km.² i ok. 2.000 mieszk. Główną osadą jest Pitts Town.

Crookes Sir William, angielski fizyk i chemik, * 1832, † 1919. Odkrył element tal drogą analizy spektralnej. Znany jest radiometr Crookesa. Przedewszystkiem zajmował się C. przejściem elektryczności przez rozrzedzone gazy, dlatego rurki napełnione takiemiż gazami noszą nazwę rurek Crookesa. Badał on także promienie katodowe. Dla wyjaśnienia zjawisk występujących przy przejściu elektryczności przez gaz posługiwał się hipotezą „czwartego stanu skupienia", która została odrzucona. C. był także spirytystą.

Cropsey Jasper F., malarz amerykański, * 1823, † 1900 w Hastings-on-Hudson, gdzie przebywał od r. 1885. Początkowo architekt, poświęcił się malarstwu krajobrazów, malował głównie widoki jesienne. Dłuższy czas przebywał w Europie.

Crosby (Great C.), miasto i miejscowość kąpielowa w hrabstwie Lancaster (zach. Anglja), w pobliżu Liverpool, z 13.721 mieszk.

Cross, żeglowna rzeka w podzwrotnikowej zach. Afryce, wytryska jako Mbia w środk. Kamerunie i uchodzi jako Stary Kalabar w ang. Nigerji do zatoki Gwinejskiej.

Cross, 1. Richard Assheton, wicehr., ang. mąż stanu, (1823—1914), od 1857 w Izbie gmin, konserwatysta, zręczny mowca za Disraeli'ego (1874—80) i w pierwszem ministerstwie Salisbury'ego (1885—86) minister spraw wewn., 1886 wicehrabia, członek Izby Lordów i minister Indyj. 1892 wycofał się, 1895—1900 był stróżem pieczęci.

2. Charles Whitman, mineralog amerykański, (1854), od r. 1888 współpracownik Geological Survey Washington, wydał z Hillebrandem „Contribution to the Mineralogy of the Rocky Mountains" (1885).

3. Henri Edmond, właściwie Delacroix, malarz francuski, * 1856, † 1910, uczeń F. Bouvin'a, znany przedstawiciel neoimpresjonizmu, malował krajobrazy w jasnych barwach, pod wpływem Monet'a i Seurat'a. Wczesne jego dzieła są realistyczne, utrzymane w ciemnych tonach.

Crotalus L. (grzechotnik), wąż jadowity z rodziny Viperidae, charakterystyczny tem, że na końcu ogona posiada grzechotkę złożoną z pierścieni rogowych. Każdy z tych pierścieni pozostał po jednem linieniu się. Żyje w Ameryce płn. C. horridus L. (kaskawella) dochodzi 1,5 m. długości, porusza się naogół leniwie w czasie gdy nie szuka pożywienia. Żywi się drobnemi ssakami. Jaja składa w sierpniu, w niedługim czasie wylęgają się z nich młode. Również w Ameryce płn. żyje C. terrificus Laur.

Crotolaria L. (klekotnica), rodzaj należący do Papiliconaceae, zioła lub krzewy o kwiatach niebieskich lub purpurowych, rosną w krajach tropikalnych. C. juncea C. z tropikalnej Azji dostarcza włókna do przędzenia.

Croton, lewoboczny dopływ Hudsonu w stanie New York (Stany Zjedn.). Zaopatruje Nowy Jork w wielkiej części w wodę do picia.

Croton tiglium L. *a)* męski, *b)* żeński kwiat, *c)* owoc.

Croton L. (kroton), rodzaj wielogatunkowy należący do Euphorbiaceae, rośnie w krajach ciepłych, głównie w Ameryce. Kwiaty męskie mają zwykle okwiat, żeńskie pozbawione okwiatu. C. Eluteria Bennett z wysp Bahama, jak również C. Cascarilla Bennett dostarczają kory, C. Tiglium L. z tropikalnej Azji dostarcza nasion, zawierających olej krotonowy, C. laccifer L. z tropikalnej Azji ukłuta przez czerwca (Coccus laccae Kerr) dostarcza szelaku. Z wielu gatunków otrzymuje się czerwoną żywiczną ciecz zwaną „krwią smoka"; poszczególne czę-

ści wielu gatunków używane w ojczyźnie jako lecznicze.

Crotus Rubianus (Johannes Jäger), humanista niem., * 1480, † 1539, studjował w Erfurcie, gdzie żył w przyjaźni z Lutrem, Huttenem i Mutianem, kierował 1510—15 szkołą klasztorną we Fulda, 1517 udał się do Włoch; 1520 powrócił, przyłączył się do Reformacji i żył 1524—30 na dworze Albrechta Pruskiego w Królewcu, przyjął jednak 1531 kanonikat w Halle, co doprowadziło do zerwania z Lutrem. R. jest twórcą pierwszej części „Epistolae obscurorum virorum".

Croupier (franc.), pomocnik bankiera przy grach hazardowych; on pobiera i wypłaca pieniądze.

Crown, gatunek szkła optycznego, p. szkło.

Croydon, miasto pod Londynem (Anglja), z 193.400 mieszk., jest ulubionem miejscem zamieszkania londyńskich kupców. Posiada szereg starych i pięknych budowli, wielki port lotniczy oraz fabryki narzędzi rolniczych, maszyn, dzwonów, sukna i trzewików.

Crozat, 1. Antoine, markiz du Chatel, (1655—1738), finansista franc., zdobył olbrzymi majątek, założył w Ameryce płn. kolonję franc. Luizjanę, dla której 1712 uzyskał przywileje, własnym kosztem zbudował kanał Crozat (ob.).

2. Joseph Antoine C., Baron de Thiers, Marquis de Tugny, syn poprzedniego, kolekcjoner, * 1696, † 1740, prezydent Parlamentu i t. d., zgromadził ponad 400 obrazów, 19.000 rysunków i wiele gemm. Od r. 1729 wydawał p. t. „Cabinet de C." sztychy arcydzieł z różnych zbiorów.

Crozat, kanał, łączący rz. Oisę z Sommą (depart. Aisne), długi 41 km. Zbudowany 1732—38 przez Antoniego Crozat'a.

Crozet, wyspy, grupa małych, wulkanicznych wysp subantarktycznych, należących do Francji, w płd. części oceanu Indyjskiego, o powierzchni 523 km.². W skład jej wchodzą 4 większe wyspy (Possession, Pinguin i 2 wyspy Świńskie: Mała i Wielka) i mnóstwo małych, skalistych wysepek. Odwiedzają je często poławiacze fok.

Crozophora Neck. (niebiestnik), p. Chrozophora.

Cruciferae (krzyżowe), rodzina roślin dwuliściennych, należąca do rzędu Rhoeadales. Zioła, rzadziej krzewinki o liściach naprzemianległych bez przylistków. Kwiaty promieniste, rzadko grzbieciste, kielich i korona czterodzielne, naprzemianległe, pręcików 6 czterosilnych, z których cztery mają nitki dłuższe, dwa krótsze. Słupek górny złożony z dwóch owocolistków ma znamię główkowate lub dwuklapowe. Owocem łuszczyna, otwierająca się dwoma klapami. Różnorodność owoców dzięki temu, że nasiona mogą się rozwijać w dzióbku słupka. Nasiona mają mało lub nie posiadają wogóle tkanki odżywczej. Kwiaty zebrane z grona, przysadek i podkwiatów brak, dwie płaszczyzny symetrji dzielą kwiat na krzyż. Szczególnie wykształcone miodniki, które są tworami osi kwiatowej, otaczają jako wałek pręciki, lub też obok pręcików występują jako różnorodne twory. Dzielimy je na następujące plemiona: 1. Thelypodieae, 2. Arabideae, 3. Alysseae, 4. Brassiceae, 5. Lepideae, 6. Schizopetaleae, 7. Pringleae, 8. Heliophileae, 9. Cremolobeae, 10. Chamireae.

Crucifixus, (łac.), ukrzyżowany.

Cruikshank George, karykaturzysta i rytownik angielski, * 1792, † 1878, przedstawiał głównie w bardzo przesadzonej, lecz pełnej humoru karykaturze, życie współczesnych mieszczan. Sławę przyniosła mu satyra na fałszerstwo banknotów i karykatury polityczne. Ilustrował dzieła Dickensa i malował wiele obrazów rodzajowych.

Cruppi Jean, polityk franc., * 1855, adwokat w Paryżu, od 1898 deputowany, w gabinecie Clemenceau'a min. handlu (1908—09), od 1907 przywódca lewicy radykalnej w Izbie, 1911 krótki czas min. spr. zagran., w gabinecie Caillaux'a 1911—12 min. sprawiedliwości. Jego dzieło „Un avocat journaliste au dix-huitième siècle. Linguet" (1895) nagrodzone przez Akademję.

Crusenstolpe Magnus Jakob, szwedzki polityk i pisarz (1795—1865), 1825—34 asesor sądu najwyższego, w sarkastycznej formie omawiał sprawy bieżące; z powodu ataków na rząd, skazany 1838 na trzy lata twierdzy, co w Sztokholmie spowodowało rozruchy uliczne. Mało ścisły w pracach historyczno-romantycznych: „Carl Johan och Svenskarne" (1845—46), „Huset Tessin under enwäldet och frihetsiden" (1847—50); większą wartość historyczną posiadają: „1720, 1772, och 1809" (1837, 2 wyd.), „Europas hof" (1853—54) i i.

Cruveilhier Jean, lekarz franc., * 1791, † 1874, od 1836 prof. w Paryżu, jeden z najznakomitszych przedstawicieli anatomji patologicznej we Francji, napisał: „Anatomie pathologique du corps humain" 1828—42, „Anatomie descriptive" 1834—36, „Traité d'anatomie pathologique générale" (1848) i i.

Crux, (łac.), krzyż, godło zbawienia od chwili, gdy na nim umarł Jezus Chrystus. Umieszczane na szczytach świątyń, górach, przy drogach, obnoszone w uroczystych procesjach. W przenośnem znaczeniu krzyż = męka, cierpienie; crux interpretum, krzyż dla wyjaśniających, jakieś trudne miejsce, trudna sprawa. — Także nazwa gwiazdozbioru, ob. krzyż południowy.

Cruz, 1. San Juan de la, św. Jan od Krzyża, * 1542, † 1591, doktór kościoła, karmelita, pomocnik św. Teresy w reformie zakonu karmelitańskiego, mistyk, pozostawił po sobie traktaty mistyczne w szczególności: „Wnijście na górę Karmel", „Noc ciemna".

2. Juana Inés de la C., poetka hiszp.-amerykańska (1651—1695), dama dworu wicekrólowej Meksyku, już od 17 roku życia zamknięta w klasztorze Hieronimitanek w Meksyku, gdzie wśród umartwień pokutnych oddawała się nauce i poezji; należy do szkoły Calderona.

3. (Ramón de la C.) Cano y Olmedilla, hiszp. pisarz teatralny (1731—1795), autor około 300 sztuk. Znaczenie C. na tem polega, że w czasie, gdy ulegając wpływom francuskiego klasycyzmu, scena hiszpańska przeżywała swój upadek, tworzył rzeczy prawdziwe narodowe. Trwałą wartość zachowały w nich tylko szczerym humorem zaprawione intermedja („sainetes"), barwne sceny i drastyczne obrazki obyczajowe z życia najniższych warstw ludowych. Najbardziej znana jest „Manolo, tragedia para reir o sai-

nete para llorar". Z pod pióra C. wyszedł też pierwszy hiszpański przekład „Hamleta".

Cruzada (wyprawa krzyżowa), bullą papieską przyznane panującym Hiszpanji i Portugalji prawo do ściągania daniny od ich poddanych na prowadzenie walki z niewiernymi Maurami; po zaprzestaniu tych wojen przysługiwało władcom tych królestw prawo do dochodów, wpływających z udzielania dyspens i t. d. C. oznacza też trybunał ściągający powyższą daninę.

Cryptocarya R. Br. (dorodlina), z rodziny Lauraceae, pochodzi z tropikalnej Ameryki, dostarcza amerykańskiej gałki muszkatołowej. C. obovata R. Br. dostarcza drewna.

Cryptogamae (skrytopłciowe), według dawnego podziału roślin na C. i Phanerogamae (jawnopłciowe). C. obejmowały: 1. Myxophyta, 2. Schizophyta, 3. Zygophyta, 4. Phaeophyta, 5. Rhodophyta, 6 Euthallophyta, i z Cormophyta: Bryophyta i Pteridophyta. Druga grupa obejmowała Gymnospermae i Angiospermae. Rozróżnienie obu grup skryto- i jawno-płciowych polegało na braku organów rozrodczych u pierwszych, a przeciwnie na ich wyraźnem zaznaczeniu u drugich. Później, gdy stwierdzono niesłuszność takiego podziału, wprowadzono inną nazwę i charakterystykę: C. nazwano Sporophyta, Ph. Spermatophyta. Obecnie panuje tendencja zupełnego zarzucenia takiego podziału, jako nie mającego nic wspólnego z dzisiejszemi zapatrywaniami na historję rozwoju roślin.

Cryptomeria iaponica; gałązka z męsk. i żeńsk. kwiatami.

Cryptomeria Don. (cedr żałobny), z rodziny Cupressaceae. Jedyny gatunek C. iaponica Don. drzewo wiecznie zielone, szyszki małutkie o płaskich łuskach. Rośnie w Chinach i Japonji, często hodowana.

Cs, symbol chemiczny pierwiastka cezu.

Csanad, węgierski komitat na pograniczu Węgier, Jugosławji i Rumunji, z 1.470 km.² i 129.908 mieszk. Stolicą jest Makó.

Csánki Dezydery, węgierski historyk, * 1857, dyrektor archiwum państwowego w Budapeszcie, od 1924 sekretarz stanu, napisał: „Historyczna geografja Węgier za czasów Hunyadi'ch", ciąg dalszy wielkiego dzieła Józefa hr. Teleki (ob.) i ogłosił rozliczne prace z średniowiecznej i nowszej historji Węgier.

Csányi Władysław, (1790—1849), minister w czasie węg. wojny niepodległościowej, początkowo huzar, zorganizował 1848 w Peszcie milicję obywatelską, przy wybuchu zamieszek chorwacko-serbskich komisarz rządowy nad Drawą, 1849 komisarz w Peszcie, po proklamacji niepodległościowej (1849) minister komunikacji; głosował za oddaniem dyktatury Goergeiemu. Po złożeniu broni pod Világos (13. sierpnia 1849) poddał się Rosji; wydany Austrji został powieszony.

Csepel, żyzna wyspa na Dunaju, poniżej Budapesztu, z wielkim portem zimowym i 35.988 mieszk. Wyspa ma długości 48 km., szerokości 4—7,5 km., powierzchni 257 km.². Główną osadą jest Ráczkeve.

Csiky Gregor, węgierski pisarz dramatyczny (1842—1891), 1870—78 profesor teologji w Temesvarze, od 1881 ewangelik, ogłosił 1872 dwa tomy opowiadań („Z życia" i „Fotografje"), a w 1875 zdobył nagrodę Akademji komedją „A Jóslat" („Wyrocznia"). „Proletarjusze" (wystawieni z powodzeniem 1879—80) dali początek szeregowi współczesnych dramatów obyczajowych, łączących bystrość obserwacji z zręcznością sceniczną, jak „Błyszcząca nędza", komedje: „Pan Mukányi", „Kawior", „Babcia", tragedje: „Mag", „Spartacus" i i.

Csokonay Vitéz Michael, poeta węgierski (1773—1805), czerpiąc z poezji ludowej, przyczynił się wydatnie do stworzenia narodowej liryki węgierskiej. Bogactwo języka i lekkość wiersza cechują jego poezje.

Csoma Aleksander, węg. podróżnik i badacz języków, sławny tybetysta, * 1798, † 1842, wyruszył w zamiarze odszukania prasiedziby swego narodu w Azji w r. 1821 w przebraniu armeńskiem z Teheranu do Buchary, dotarł przez Balch do Leh i zbadał krainy Ladak i Kaszmir. Przez wiele lat żył dla studjum mowy tybetańskiej w lamaistycznym klasztorze nad Satladżem. Od r. 1831 bibljotekarz w Kalkucie, zmarł przed podróżą do Lhassy. Ogłosił: „A grammar of the Tibetan language" (1834), „Essay towards a dictionary Tibetan and English" (1835) i i.

Csongrád, węgierski komitat po obu stronach Cisy, powyżej Szegedynu, z 5.926 km.² i 322.383 mieszk. Stolicą jest Szentes.

Csongrád, miasto w komitacie C. (Węgry), nad rz. Cisą, z 25.888 mieszk. Jest połączone z Szentes 504 m. długim mostem.

Csorna, gmina w komitacie Sopron (zach Węgry), z 8.322 mieszk. Stary klasztor Premonstrantów z 1180. Tu zwyciężyli Węgrzy pod Kmety'm Austrjaków pod dowództwem Wyss'a 14. czerwca 1849.

Ctenophora, p. Żebropławy.

Ctg, cotangens, ob. trygonometrja.

Cu, symbol chemiczny miedzi (Cuprum).

Cucheval-Clarigny Philippe Athanase, historyk franc. (1822—1895), 1866 członek Instytutu, napisał: „Histoire de la presse en Angleterre et aux États-Unis" (1857), „Histoire de la constitution de 1852" (1869), „Lord Beaconsfield et son temps" (1880), „Les finances de la France 1870—1891" (1890) i i.

Cucchi Francesco, (1834—1913), włoski mąż stanu i bojownik o wolność, przyłączył się do Garibaldiego, 1860 ranny w Palermo, 1865 deputowany z Bergamo. Ponownie przy Garibaldim, 1870 uzyskał w Metzu zgodę Bismarka na zajęcie Rzymu, 1889 ponownie wysłany przez Crispiego do Bismarka dla pozyskania poparcia przeciw Francji, 1892 został senatorem.

Cuculus, p. kukułka.

Cucumis (Tourn) L. (ogórek), z rodziny Cucurbitaceae, rośliny jednoroczne, płożące się lub też wspinające zapomocą wąsów, kwiaty żółte, jednopłciowe, owoc różnorodny. C. sativus L. (o. siewny) o wydłużonym, zwykle brodawkowym owocu, miąższ zielonawy lub białawy. Pochodzi z Indyj, hodowany w Europie na jarzynę. C. Melo L. (melon) ma owoc brodawkowy, szorstki lub z sieciowatą skulpturą, smaczny pomarańczowy miąższ. Pochodzi z Indyj i Afryki, hodowany w Europie płd.

Cucurbita L. (dynia), z rodziny Cucurbitaceae, ojczyzną tropikalna Ameryka, zioła płożące się lub czepne, kwiaty żółte, jednopłciowe, owoc mięsisty, duży. Często hodowana po europejskich ogrodach. C. Pepo L. (d. zwyczajna) o dużym owocu, zielonawym lub żółtym, podłużnym lub kulistym z miąższem włóknistym i rozpływającemi się po dojrzeniu łożyskami. Używana na jarzynę i na konfiturę. Rzadziej hodowana C. maxima Duch. (d. olbrzym) o owocu bardzo dużym i ciężkim, bez włókien w miąższu i C. moschata Duch. (d. piżmowa) o podłużnym owocu podobnym do melona. Dojrzały miąższ czarno-brunatny lub czerwono-żółty, prawie bez włókien, pachnie piżmem.

Cudworth Ralph, ang. filozof, (1617—1688), stał na czele t. zw. szkoły z Cambridge. W swem dziele „The true intellectual system of the universe“ (Prawdziwy umysłowy system wszechświata) 1678, dał platonizującą filozofję przyrody, a w swem pośmiertnem piśmie „Treatise concerning eternal and immutable morality“ (Traktat o wiecznej i niezmiennej moralności) 1731, zarys naturalnej etyki.

Cudzoziemiec jest osobą, nie należącą do danego związku państwowego, a przebywającą na jego obszarze. Zasady, tyczące prawnego stanowiska obcych (cudzoziemców), znajdują się pod silnym wpływem międzynarodowych stosunków kulturalnych. Ob. artykuły Obcy i Obcych prawo.

Cuenca, prowincja w Nowej Kastylji (Hiszpanja), z 17.193 km.² i 285.583 mieszk. Stolica C., leżąca na stromej skale u spływu rzek: Jucar i Huecar ma 12.816 mieszk., gotycką katedrę i parę wyższych szkół.

Cuenca (Santa Ana de C.), stolica prow. Azuay w Ekwadorze (płd. Ameryka), w żyznej nizinie nad rz. Rio Paute, z 30.000 mieszk. Wyroby wełniane, kapelusznictwo, garncarstwo oraz handel.

Cuërnavaca, stolica stanu Morelos w Meksyku, z 12.776 mieszk., gorzelniami i cukrowniami. Wpobliżu ruiny starożytnego Xochicalco.

Cueva Juan de la, poeta hiszpański, (ok. 1550 — po 1609), należy do twórców dramatu narodowego. C. poddał scenę zasadniczej reformie, zniósł przedział pomiędzy tragedją i komedją, i podzielił dramat na pięć aktów, w miejsce dotychczasowych czterech. Większe też znaczenie ma jako dramaturg, niż jako poeta.

Cuevas de Vera, miasto okręgowe w prow. Almeria (płd. Hiszpanja) z 20.403 mieszk. i mauretańskim zamkiem. Wpobliżu bogate kopalnie srebra.

Cugia di Sant' Orsola Efisio, generał włoski, (1820—1872), walczył 1848 jako kapitan pod Goito i Novarą, 1859 pułkownik w sztabie gen., następnie podsekretarz stanu w min. spr. wojsk. (do 1861), gdy Garibaldi agitował na Sycylji za wyprawą na Rzym (1862), wysłany do Palermo. 1863—64 min. marynarki, 1864 generał, 1866 dowodził pod Custozą ósmą dywizją. 1866—67 min. wojny, następnie pierwszy adjutant i przyjaciel następcy tronu, Humberta.

Cui Cezar, kompozytor rosyjski, * 1835 w Wilnie, gdzie był uczniem Stan. Moniuszki, † 1918. Był profesorem fortyfikacji w akademji inżynierskiej. Jako kompozytor i przedstawiciel „Młodej Rosji“ (nowatorów) zasłynął z pieśni, oper i utworów symfonicznych. Pisał również o muzyce (Schumann, Liszt, Berlioz).

cui bono? (łac.), „na czyją korzyść? dla kogo? poco?

Cuius regio, eius religio, (czyj kraj, tego religja), zasada wysunięta przez religijny pokój augsburski i pokój westfalski, według której władca kraju rozstrzyga o religji swych poddanych. Porzucona ostatecznie po wprowadzeniu wolności wyznania 1815.

Cujacius, właściwie Jacques Cujas, albo Cujaus, franc. nauczyciel prawa, (1522—1590); był nauczycielem prawa w Cahors, Bourges, Valence, Paryżu, dał szczegółowy wykład źródła prawa rzymskiego. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł przez niego samego wydanych („opera priora“) ukazało się w r. 1577 w 5 tomach. Po śmierci jego wydrukowano również przypisywane mu odczyty („opera posthuma), początkowo pojedynczo, następnie w połączeniu z „opera priora“ w zbiorach, z których jako najbardziej kompletny należy wymienić zbiór Hannibala Fabrot (1658, 10 tomów), powiększony przez L. Raniusa (1722—27, 11 t.; 1836—44, 13 t. i 1874, 9 t.).

Cukrowa trzcina (Saccharum officinarum L.), z rodziny Gramineae, plemię Andropogoneae. Kłoski jednokwiatowe z trzema plewami, ojczyzna nieznana, hodowana we wszystkich krajach tropikalnych. W kulturze kwitnie rzadko, natomiast łatwo kwitnie zdziczała. Otrzymuje się z niej cukier i rum. Na Jawie uprawia się trzcinę cukrową, gdzie sadzi się ją jako bibit w postaci sadzonek. Sadzonki te przechodzą uprzednio aż cztery szkółki, z których pierwsza botaniczna tzw. „stamtuin“ jest wysoko położona w górach. Stąd przeselekcjonowany naukowo i podkiełkowany materjał idzie do „grootmoedertuin“ położonej niżej, gdzie rośnie od marca do maja troskliwie selekcjonowany. Następnie zdrowe okazy przesadza się do jeszcze niżej położonej szkółki zwanej „moedertuin“, a stąd do „exporttuin“ — wreszcie między październikiem a grudniem rozsadza się tak przeselekcjonowany materjał na nizinach. Z 1 m.² gruntu otrzymuje się 1,2 kg. cukru. W r. 1924 na Jawie produkcja cukru wynosiła 10% produkcji światowej.

Cukrownictwo. Cukier trzcinowy, znajdujący się w sokach wielu roślin, występuje szczególnie obficie w pędach trzciny cukrowej (15—20%), tudzież w korzeniach buraków cukrowych (16—18%) i z tych dwóch roślin otrzymywany

jest na wielką skalę fabrycznie. Ojczyzną trzciny cukrowej są Indje Wschodnie i słodki jej sok znany był niewątpliwie tubylcom od najdawniejszych czasów. Jednak przerabianie tego soku na cukier stały nie sięga zdaje się wcześniej jak między III. a VI. wiek po Chrystusie. W buraku odkrył cukier w drugiej połowie XVIII. w. chemik niemiecki Marggraf, a uczeń jego Achard założył pierwszą cukrownię, przerabiającą buraki w r. 1801/2 w Cunern na Śląsku. W ciągu 125 lat istnienia przebył europejski przemysł cukrowniczy olbrzymi proces rozwojowy. Pierwsza cukrownia Acharda przerabiała 35 kwintali buraków na dobę, dzisiejsza wielka cukrownia przerabia w tym samym czasie z łatwością 30 tysięcy kwintali, czyli 900 razy więcej. Albowiem korzyści ekonomiczno-rolnicze wypływające z uprawy buraka cukrowego rozwinęły jego hodowlę tak dalece, że przed wojną europejską prawie 50% światowej produkcji cukru otrzymywano z buraków, mimo że trzcina daje z hektara dwa razy większy zbiór cukru i że wydobycie go z niej jest prostsze. Jednak podczas wojny cukrownie kolonjalne, przerabiające trzcinę, wykorzystały konjunkturę i zmodernizowawszy swoje prymitywne urządzenia, wzmogły produkcję tak dalece, że obecnie zaledwie 30% cukru otrzymuje się z buraków, a cukrownictwo europejskie musi prowadzić groźną walkę konkurencyjną z kolonjalnym cukrem trzcinowym.

Przeróbka buraków w cukrowni, czyli tak zwana kampanja buraczana, trwa od początku października najdłużej do końca stycznia, dzień i noc bez przerwy, gdyż trzeba się spieszyć, bo buraki się psują. Buraki, ogłowione na polu, składa się na podwórzu cukrowni w kopcach, skąd bystro płynący strumień wody niesie je kanałem do płuczki, gdzie zostają mechanicznie oczyszczone z ziemi. Stąd podnoszone są buraki na wagę samoważącą, a po zważeniu spadają do krajalnicy, gdzie zostają pocięte na cienkie płatki i specjalnym przenośnikiem zadane do t. zw. dyfuzorów, w których ciepła woda ługuje z krajanki cukier. Szereg (7—9) dyfuzorów razem połączonych stanowi t. zw. baterję, przez którą przy pomocy pompy przeprowadza się wodę. Sok, uzyskany po przejściu wody przez całą baterję odprowadza się pompami do dalszej przeróbki, zaś samą krajankę, która przez kilkakrotne przepuszczenie wody została zupełnie wysłodzona, wyrzuca się z dyfuzorów, wyżyma od nadmiaru wody i odstępuje plantatorom buraków, jako t. zw. wytłoki na karmę dla bydła. Aby baterja dyfuzorów mogła być czynna bez przerwy i aby wysłodzenie doprowadzić do końca w najkrótszym czasie, wyłącza się do ładowania poszczególne dyfuzory kolejno z obiegu, puszczając świeżą wodę zawsze na dyfuzor, zawierający najdawniejszą w danej chwili krajankę.

Sok, odprowadzony z dyfuzorów, zawiera oprócz cukru i inne związki, jak białko, kwasy, sole i t. p., które wytrąca się przez zadanie soku mlekiem wapiennem, t. j. zawiesiną wapna w wodzie. Czynność ta, zwana technicznie d e f e k a c j ą, odbywa się w kotłach zaopatrzonych w mieszadła. Następnie przepompowuje się całą zawartość do innych kotłów, do których wtłacza się pompami gazowy bezwodnik węglowy (uzyskany przy wypalaniu wapna). Czynność ta, zwana technicznie s a t u r a c j ą, ma na celu wytrącenie nadmiaru wprowadzonego do defekacji wapna, które opada jako nierozpuszczalny węglan i porywa ze sobą mechanicznie szlam defekacyjny. Sok, wraz z osadem, przetłacza się pompą przez tak zwane błotniarki t. j. cedzidła wyłożone tkaniną jutową. W błotniarkach zbiera się szlam defekacyjny, który cukrownia odstępuje plantatorom buraków jako nawóz.

Saturację i cedzenie na błotniarkach powtarza się dwa razy, poczem względnie czysty, ale rzadki sok posyła się na t. zw. wyparkę, t. j. baterję kotłów, tak dla ekonomji ciepła urządzoną, że pierwszy kocioł ogrzewa się parą, ale już drugi oparami, wywiązującemi się z pierwszego, trzeci oparami z drugiego i t. d. Przy podgęszczaniu sok wydziela jeszcze pewne zanieczyszczenia, które usuwa się przez saturację bezwodnikiem siarkowym, przyczyniającym się zarazem do odbarwienia soku.

Gęsty sok gotuje się następnie w t. zw. warnikach, dla uniknięcia rozkładu cukru pod próżnią, którą wytwarza pompa ssąca. Z warników wychodzi t. zw. cukrzyca, t. j. gęsty syrop, w którym zawieszone są kryształki cukru. Kryształki oddziela się od syropu na wirówkach, przemywa wodą lub syropem cukrowym i parą, suszy i wprowadza w handel jako t. zw. biały cukier piaskowy.

Odwirowany syrop, zagęszczony zpowrotem w warniku i puszczony po raz drugi na centryfugę, daje już kryształki żółte, nie dające się wydzielić. Odciek od drugiej cukrzycy, zawierający jeszcze około 50% cukru, nosi nazwę melasy i używany jest przeważnie do fabrykacji spirytusu. Cukier surowy można oczyścić przez tak zwane rafinowanie, którem zajmują się specjalne rafinerje cukru, wyposażone w kosztowne urządzenia i pracujące przez cały rok bez przerwy. Rafinowanie polega na rozpuszczeniu w gorącej wodzie, defekacji, saturacji, filtrowaniu przez węgiel kostny i otrzymywaniu w specjalnych warnikach cukrzycy rafinadowej, którą doprowadza się do zastygnięcia w specjalnych formach na tak zwane głowy cukru, albo też prasuje w laski i rąbie na tak zwaną kostkę.

W Polsce jest czynnych 76 cukrowni, tudzież 9 wielkich i kilka mniejszych rafineryj. W europejskiej produkcji cukru zajmuje Polska czwarte miejsce, po Niemczech, Czechosłowacji i Francji.

Cukry, związki organiczne o wzorze ogólnym $C_m H_{2n} O_n$. Jak z wzoru powyższego widać, związki te prócz węgla zawierają wodór i tlen w tym samym stosunku, w jakim oba te pierwiastki występują w wodzie (H_2O), dlatego też nadano im nazwę węglowodanów.

Dawniej zaliczano do nich tylko t. zw. heksozy (związki o wzorze $C_6H_{12}O_6$), oraz te połączenia, które w nie przez hydrolizę przechodzą. Ostatnie składają się z 2,3 . . . i t. d. cząsteczek heksozy i odpowiadają wzorom:

$C_{12}H_{22}O_{11}$, $C_{18}H_{32}O_{16}$ i t. d.

Najbardziej skomplikowane z nich utworzone są z ogromnej (nieznanej zresztą) ilości cząsteczek heksozowych i dają się przedstawić w przy-

bliżeniu wzorem $(C_6H_{10}O_5)n$. Cukry, odpowiadające wzorowi $C_6H_{12}O_6$, a więc najprostsze, nazwano monozami, wyższe zaś, zawierające wielokrotną ilość węgli — poliozami.

Badania monoz wykazały, że w cząsteczce ich występuje kilka grup wodorotlenowych o funkcjach alkoholowych, a poza tem jedna grupa o charakterze aldehydowym lub ketonowym. Stąd przypisano im wzory alkoholo-aldehydów, względnie alkoholo-ketonów sześciopodstawnych:

$CH_2(OH) . CH(OH) . CH(OH) . CH(OH) . CH(OH) . CHO$,

$CH_2(OH) . CH(OH) . CH(OH) . CH(OH) . CO . CH_2(OH)$.

Pierwsze z nich nazwano aldozami, drugie ketozami. Ze względu na wielkie podobieństwo chemiczne, zachodzące pomiędzy powyższemi związkami, a pentozami, tetrozami, triozami i biozami, objęto wszystkie te połączenia jedną nazwą ogólną węglowodanów. Do grupy tej zaliczamy również sztucznie otrzymane heptozy, oktozy, nonozy oraz poliozy. Z pomiędzy tych wszystkich związków tylko pentozy, heksozy i poliozy (jako produkty kondensacji monoz) występują w przyrodzie i spełniają w niej ważne zadania, tylko one są jako środki spożywcze przedmiotem wielkiego przemysłu i handlu. — Cukry są ciałami krystalicznemi; w wodzie rozpuszczają się dobrze. Wyższe z nich ulegają pod wpływem kwasów hydrolizie, przyczem tworzą się cukry prostsze; proces ostatni można także wywołać działaniem pewnych enzymów. Większość cukrów posiada własność skręcania płaszczyzny światła spolaryzowanego, przyczem kąt skręcenia zależy od stężenia roztworu danego węglowodanu; na tej właściwości polega ilościowe oznaczenie cukrów zapomocą przyrządu zwanego polarymetrem.

Węglowodany są związkami bardzo rozpowszechnionemi w przyrodzie, tak w świecie roślinnym, jak i zwierzęcym. W roślinach znajdujemy glikozę, fruktozę, sacharozę, laktozę i w. i. Skrobia i celuloza są wytworami kondensacji ogromnej ilości cząstek glikozy. Obok tłuszczów i białek są węglowodany najważniejszemi środkami żywnościowemi. W przemyśle posiadają one wielkie znaczenie, jako produkty wyjściowe przy otrzymywaniu alkoholu i gliceryny. Najpospolitszym i ogólnie stosowanym środkiem słodzącym jest sacharoza, węglowodan, występujący w dojrzałych owocach, trzcinie cukrowej i burakach. Jest to ciało krystaliczne, topi się w temp. 160° C., w wodzie rozpuszcza się łatwo, w alkoholu trudno; ogrzany powyżej punktu topnienia przechodzi w masę ciemną, t. zw. karamel. Przy hydrolizie pod wpływem kwasów lub enzymów rozpada się na glikozę i fruktozę. Produkt rozpadu nazywa się cukrem inwertowanym, a proces — inwersją.

Cukrzyca, moczówka cukrowa, cukrówka, diabetes mellitus, cechuje się wydzielaniem cukru gronowego z moczem; jest to schorzenie konstytucyjne na tle niedomogi aparatu wysepkowego trzustki, a więc na tle braku insuliny i powstałego stąd wadliwego rozkładu cukru; powstaje hyperglycaemia, zwiększona ilość cukru we krwi (norm. 0.1%) i glykosuria, obecność cukru w moczu. Rozwija się nieraz na tle dziedzicznem.

Culebra (Gaillard Cut), pasmo górskie na przesmyku Panamskim, tworzące dział wodny między oceanem Spokojnym i Atlantyckim, przecięte przez kanał Panamski.

Culex, komar, p. Komarowate.

Culiacán, stolica stanu Sinaloa w Meksyku, nad rz. Rio de C., z 13.527 mieszk., rafinerją cukru i wyższą szkołą.

Cullen, 1. William, angielski lekarz, * 1710, † 1766, prof. farmakologji i praktycznej medycyny w Edinburgu, znany lekarz, twórca teorji, która tłumaczy wszelkie schorzenia zmianami, występującemi w systemie nerwowym. Był nauczycielem Johna Browna.

2. Paweł, arcybiskup irlandzki, 1803—1878, zrazu rektor irlandzkiego kolegjum, potem rektor Kolegjum Propagandy, następnie arcybiskup katol. Armagh, potem Dublinu i kardynał. Gorliwy obrońca wiary katolickiej, zbudował wiele kościołów i szpitali oraz uniwersytet katol. dla Irlandji w Dublinie.

Cullera, miasto portowe w prow. Valencia (wsch. Hiszpanja), nieopodal ujścia rz. Jucar, z 13.075 mieszk. Ma stare mury i ruiny zamku maurytańskiego, oraz wywóz ryżu, zboża i pomarańcz.

Cullinan, nazwa największego diamentu, znalezionego w New-Premier-Mine (płd. Afryka), który zakupiony przez ludność Transwalu został następnie w podarunku ofiarowany królowi angielskiemu. Ważył on 3.024 karaty, długość jego wynosiła 112 mm., wysokość 64 mm., szerokość 51 mm., Wartość jego określano na 10 miljonów franków.

Cullinan znany jest nie tylko ze swej wielkości, lecz również z powodu swej czystości i przepięknej niebieskawo-białej barwy. Ze względu na swe rozmiary nie mógł być w całości użyty jako kamień ozdobny. Po rozłupaniu i oszlifowaniu otrzymano 9 większych i 96 mniejszych brylantów. Z tych dwa największe znane pod nazwą „Cullinan I." (516,5 karatów) i „Cullinan II." (309 karatów) zdobią koronę i berło królów angielskich.

Culmann Karl, niemiecki matematyk i inżynier, konstruktor mostów, (1821—1881), twórca grafostatyki.

Culotte (franc.), krótkie spodnie; stąd sankiuloci (ob.).

Culpa (łac.), wina, niedbalstwo. Prawo rzymskie rozróżniało: c. lata — grube przewinienie, t. zn. zaniedbanie staranności, którą zachowuje każdy zwyczajny człowiek i c. levis — lekkie zaniedbanie t. zn. zaniedbanie staranności, którąby zachował w tych samych warunkach troskliwy ojciec rodziny (diligens pater familias). Mea c. (moja wina) — wyznanie winy przez człowieka. Ob. niedbalstwo, zaniedbanie.

Cumae, (greck. Kyme) kwitnące miasto starożytne, na wybrzeżu Kampanji, najstarsza z greckich kolonij we Włoszech (założone przez Chalcydejczyków ok. 700 prz. Chr.), macierz Neapolu. Potężne za tyrana Arystodemosa (ok. 500), następnie zagrożone przez Etrusków, których potęgę morską złamała 474 flota syrakuzańska pod C., dostało się 420 pod władzę Osków, ok. 350 przeszło w ręce Rzymu i spadło do rzędu miasta prowincjonalnego. Zachowało się wiele szczątków; tam znajduje się skała

zamkowa, o korytarzach prawdopodobnie przedhistorycznych z sztuczną jaskinią, w której Sybilla Kumejska wypowiadała swe wyrocznie.

Cumana (Santa Ines de C.), stolica stanu Sucre w Wenezueli, nad morzem Karaibskiem (zatoka Cariacó), z 16.342 mieszk.; ma rybołówstwo, połów pereł, przemysł bawełniany oraz handel. C. jest najstarszem, założonem przez Europejczyków, miastem w Wenezueli; zostało założone jako Nowe Toledo w 1523 przez Diego Kolumba.

Cumbal, wulkan na granicy Kolumbji i Ekwadoru, wysoki 4.790 m.

Cumberland, półwysep Ziemi Baffina, nad cieśniną Davisa (płn. Ameryka).

Cumberland, lewoboczny dopływ rz. Ohio, długi 915 km., wypływa z gór Cumberland, a uchodzi pod Smithland. Na 315 km. dostępny dla parowców.

Cumberland, hrabstwo w płn.-zach. Anglji z 3.938 km.² i 273.037 mieszk. Stolicą jest Carlisle.

Cumberland, 1. miasto w stanie Maryland (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Potomac, przy ujściu kanału Chesapeake i Ohio, z 29.837 mieszk.; ma kopalnie węgla i żelaza, oraz przemysł żelazny, stalowy i szklany.

2. miasto w stanie Rhode Island (Stany Zjedn.) z 10.077 mieszk. i przemysłem.

Cumberland, góry, fałdowy łańcuch górski w Appalachach, oddzielony Wielką Doliną Appalachijską od Alleganów, wysoki do 1.170 m. (Big Black Mountain). Najważniejsza przełęcz, Cumberland Gap, leży na wysokości 499 m. Na zach. stokach i na płycie C. znajdują się najbogatsze na świecie złoża żelaza i węgla.

Cumberland, 1. Wilhelm August, książę, trzeci syn króla angielskiego Jerzego II., (1721—1765), w 1745 otrzymał naczelne dowództwo nad armją koalicyjną w Niderlandach, został pobity pod Fontenoy przez marszałka ks. Maurycego saskiego. Pod Culloden pobił Karola Edwarda Stuarta. Zamianowany przez króla naczelnym wodzem całej siły zbrojnej Anglji, został w 1747 znowu pobity przez marszałka saskiego, niedaleko Maastricht. Podczas wojny siedmioletniej pokonany pod Hastenbeck, musiał zawrzeć konwencję w Kloster-Zeven, której następstwem było opróżnienie Hanoweru; odwołany, złożył swoje wojskowe godności.

2. Ernst August, ks. królewicz W. Brytanji i Irlandji, ks. brunszwicki i lüneburski, (1845—1923), jedyny syn króla hanowerskiego, Jerzego V., po śmierci ojca podtrzymywał swoje prawa dynastyczne do Hanoweru.

Cumberland, 1. Richard, ang. filozof moralności, (1631—1718). W swem dziele „De legibus naturae disquisitio philosophica" wystąpił przeciw Hobbesowi i jego nauce o egoistycznym instynkcie samozachowawczym, jako źródle prawa i organizacji państwowej.

2. Richard, poeta angielski, (1732—1811), syn biskupa, autor kilku dobrych komedyj, jak: „The Brothers" (1769), „The West Indian" (1771), „The Jew" (1794). Zostawił też powieści, poezje i autobiografję („Memoirs", 1807).

Cumbre, przełęcz granicy chilijsko-argentyńskiej w Andach, wysoka 3.927 m. Przez nią przechodzi na wysokości 3.188 m. podwójnym tunelem (5.065 i 3.730 m. długim) kolej transandyjska.

Cumbrian Mountains (Kumbryjskie góry), najwyższa grupa górska w Anglji, między zatokami: Solway i Morecam, ograniczona od płd. przez równinę Kumbryjską, na wsch. zaś dolinami rz. Eden i Lune od gór Pennińskich. Śmiało wystrzelające trzony górskie, zbudowane z łupków sylurskich, pocięte wąskiemi dolinami i usiane mnóstwem jezior, tworzą piękny krajobraz (stąd nazwa „angielskiej Szwajcarji). Najwyższym szczytem jest Scafell (978 m.).

Cum grano salis (łac.), „ze szczyptą soli"; określenie powiedzenia, którego nie należy brać dosłownie, ale w znaczeniu przenośnem, nieco żartobliwie.

Cum infamia (łac.), z hańbą i wstydem.

Cuminum; owoc.

Cuminum L. (kmin), rodzaj należący do Umbelliferae. Jedyny gatunek C. cyminum L. rośnie nad morzem Śródziemnem, dostarcza nasion o niemiłej woni, używanych w starożytności i średniowieczu jako przyprawa i w lecznictwie.

Cumont Franz, belg. badacz starożytności, * 1868, profesor w Gandawie i konserwator król. muzeów, ogłosił kilka dzieł o kulcie Mitry i religjach Wschodu.

Cunard Line, angielskie towarzystwo żeglugi parowej ze siedzibą w Liverpoolu, złączone z Anchor- i Anchor-Donaldson-Line, rozporządza 34 okrętami, wśród których znajdują się takie olbrzymy, jak: „Mauretania", „Aquitania" i „Berengaria". Utrzymuje stałą komunikację osobową i pocztową między Liverpoolem i Hamburgiem a Nowym Jorkiem i z Anglji do Bostonu, Halifaxu i Montrealu, oraz linję towarową do Indyj Przedgangesowych. Została założona w 1840 przez Sir Samuela Cunard'a (* 1787, † 1865).

Cunctator (łac.), zwlekający, przydomek rzymskiego dyktatora Q. Fabiusa Maximusa (zob. Fabius).

Cundinamarca, departament w Kolumbji (płd. Ameryka), między rz. Magdaleną i wsch. Kordyljerami, z 20.840 km.². Uprawia się tu zarówno pszenicę i ziemniaki, jak i kukurydzę, tytoń, kakao i trzcinę cukrową. Z innych bogactw naturalnych mamy tu rudy metali, węgiel kamienny i sól. Przemysł tekstylny, żelazny, kapeluszniczy i ceramiczny. Stolicą jest Bogota.

Cuneo, prowincja graniczna w Piemoncie (płn. Włochy) z 7.435 km.² i 623.598 mieszk. Stolica C. z 31.271 mieszk., posiada resztki dawnych obwarowań; gotycki kościół z XII. w., katedrę, ratusz i kilka wyższych szkół. — Od 1382 należy do Sabaudji, odegrała ważną rolę dziejową

jako klucz do niziny Piemontu. Tu pobili w 1744 Francuzi i Hiszpanie pod Contim Austrjaków i Sardyńczyków pod wodzą Karola Emanuela III. sardyńskiego.

Cunha, 1. Tristão da, żeglarz portugalski, powrócił z wyprawy na Bengalję, na czele której stał Almeida, z 5 bogato załadowanemi okrętami do Europy i uzyskał w 1515 od papieża Leona X. przywilej dla Portugalji, mocą którego miały należeć do niej wszystkie kraje zdobyte przez Portugalczyków na poganach.

2. Francisco Xavier, generał brazylijski, (1782—1839), w r. 1815 przybył z Portugalji do Brazylji, odznaczył się w walkach w Urugwaju, Rio Grande i Santa Catharina, został jednak 14. XII. 1839 pobity pod Santa Victoria.

3. Euclides da, pisarz brazylijski, (1868—1909), inżynier wojskowy, na skutek protestu przeciw zarządzeniom rządu skazany na wygnanie (1893), wziął w 1897 udział w kampanji generała Oscara i opisał ją w „Os Sertães" (1899). Po podróży do źródeł rzeki Javary wydał „Peru versus Bolivia". Był członkiem brazylijskiej „Academia de Letras".

Cunningham, 1. Allan, poeta i prozaik szkocki, (1784—1842), przedłożył księgarzowi Cromekowi dla ogłaszanych przezeń „Remains of Nithsdale and Galloway Song" (1810) własne ballady, jako zabytki starożytne i ogłosił 1813 „Songs, Chiefly in the Rural Dialect of Scotland", następnie zaś „Traditional Tales" (1822) i „The Songs of Scotland" (1825) — wszystko zasadniczo własne jego utwory. W niektórych pieśniach i balladach pochwycić umiał C. ton staroszkockiej poezji ludowej, jak żaden inny poeta po Burnsie; również i inne jego poezje wyróżniają się siłą uczucia i przeniknięciem ducha narodu. Pozostawił również prace historyczno-krytyczne.

2. Sir Alexander, syn poprzedniego, ang. oficer i archeolog, * 1814, † 1893, do 1862 w służbie wojskowej anglo-indyjskiej w rozmaitym charakterze, od r. 1834 pracował także naukowo. C. prowadził wykopaliska (1837 pod Sarnath), odbywał podróże po Indjach („The Ancient Geography of India I.", 1871, obejmująca czasy buddyzmu; nowe wyd. 1924), pisał ważne przyczynki do numizmatyki. Obok dzieł specjalnych o archeologicznych zabytkach Indyj („The Bilsa Topes" 1854; „The Stûpa of Bharhut", 1879) wydał tom I. „Corpus Inscript. Indicarum" (1877), z pierwszym zbiorem napisów Ashoka. Z 21 tomów pisma „Reports of the Archaeological Survey of India", którego dyrektorem był 1870—85, napisał sam 13 tomów, które zawierają wyniki jego własnych badań.

Cuno Wilhelm, polityk niemiecki, * 1876, w czasie wojny w służbie państwowej zajmował się kwestjami gospodarczemi, zwłaszcza wyżywieniem ludności, 1918 został generalnym dyrektorem Tow. Hambursko-Amerykańskiego, 21. XI. 1922 — 12. VIII. 1923 był kanclerzem Rzeszy, poczem wrócił na poprzednie stanowisko. Politycznie zbliżony do Niemieckiej Partji Ludowej.

Cupra marittima, miejsc. w włoskiej prowincji Ascoli Piceno. Wpobliżu znajdowała się w starożytności sławna świątynia etruskiej Junony czyli Cupry.

Cupressaceae (cyprysowate) rodzina szpilkowych, (ob.).

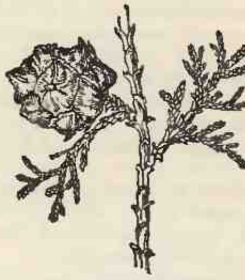

Cupressus.

Cupressus L. (cyprys), rodzaj należący do Cupressaceae, wiecznie zielone drzewa i krzewy, listki zawierają olejki eteryczne. Szyszki okrągłe, zdrewniałe, łuski ustawione dachówkowato. Rośnie nad morzem Śródziemnem, w umiarkowanej Azji, Ameryce Płn. i Meksyku. C. sempervirens L. o stożkowatej koronie z nad morza Śródziemnego, C. funebris Endl. o koronie ze zwisającemi gałązkami z Chin, hodowany na grobach, C. thurifera H. B. z Meksyku dostarcza żywicy używanej jako kadzidło.

Cuprum, miedź, C. aceticum — octan miedziowy; C. subaceticum — zasadowy octan miedzi, grynszpan; C. sulfuricum, siarczan miedzi, witrjol miedzi.

Cura (Villa de C.), miasto w stanie Aragua, w Wenezueli, na płd. od jez. Valencia, z 15.792 mieszk. Uprawa bawełny.

Cura (łac.), opieka, zawiadywanie (zarząd) cudzym majątkiem. Występuje jako c. minorum (opieka nad małoletnimi), c. furiosi (nad chorym umysłowo), c. prodigi (nad rozrzutnym), c. debilium (nad ułomnymi fizycznie), c. absentis (nad nieobecnym), c. ventris (nad przyszłemi prawami płodu); c. posterior (troska, staranie o przyszłość). — Pro c. (odszkodowanie) za staranie, fatygę. Ob. także Prokura.

Curaçao (Curassao), holenderska wyspa na morzu Karaibskiem, 70 km. od płn. wybrzeża Wenezueli, z 544 km.² i 34.482 mieszk. Klimat jest bardzo suchy, choć zdarzają się i obfite deszcze. Głównemi produktami są: słoma na kapelusze, cukier, kakao, banany, kawa, ryż i kukurydza. Żywy handel. Stolicą jest Willemstad. — Gubernja C., do której należą wyspy: Małe C., Bonaire i Aruba oraz wyspy Saba, San Eustaquio i część San Martin, ma razem 1.044 km.² i 56.038 mieszk. C. zostało odkryte w 1499, w 1526 obsadzone przez Hiszpanów, w 1634 zdobyte przez Holendrów i im w 1648 odstąpione, należało 1807—14 do Anglji.

Curaçao, likier, wyrabiany głównie w Holandji z łupin curaçao, albo pokrewnych im gatunków pomarańcz.

Curado Joaquim Xavier, generał brazyl., (1743—1830), walczył 1767—77 z świetnem powodzeniem przeciw Hiszpanom w Rio Grande do Sul, jak również w l. 1811—12 i 1816—20 przeciw urugwajskiemu generałowi Artigas (1774—1850).

Curci Carlo Maria, * 1810, † 1890, Włoch, jezuita, współzałożyciel czasopisma „Civiltà cat-

tolica", polecał papieżowi zrzeczenie się władzy świeckiej; usunięty z zakonu, odwołuje dwukrotnie i powraca do swych doktryn.

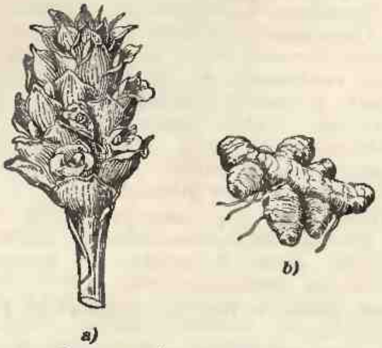

Curcuma. a) kwiat, b) kłącz.

Curcuma L. (kurkuma), z rodziny Zingiberaceae, o kłączu mięsistym, dużych liściach, pełnych kwiatostanach, rośnie w tropikalnej Azji, Afryce i Australji. C. longa L. dostarcza „Rhizoma Curcumae" o aromatycznym zapachu i smaku korzennym, zawierającym barwnik kurkumę. Służy on do farbowania pieczywa, serów, oleju i t. d. C. zedoaria Rosc. nieznana jako dziko rosnąca, hodowana w Indjach, dostarcza „Rhizoma Zedoariae" o smaku gorzkim i zapachu kamfory.

Curel François de, francuski pisarz dramatyczny, (1854—1928), nie oglądając się na sceniczne powodzenie i popularność, napisał szereg głębokich sztuk, poświęconych w pierwszym rzędzie rozważaniu aktualnych problemów z dziedziny nauki, polityki, czy życia społecznego. Z utworów tych, składających się na „teatr idei", który w współczesnym dramacie francuskim zajmuje stanowisko odrębne i wybitne, dość wymienić: „L' envers d' une sainte" (1892), „Les fossiles" (1892), „Le repas du lion" (1897), „La nouvelle idole" (1899), „La danse devant le miroir" (1914), „Terre inhumaine" (1923), „La viveuse et le moribond" (1925), „Orage mystique" (1927).

Cureton William, anglikański teolog i orientalista, 1808—1864, młodszy kustosz muzeum brytyjskiego, kapelan królowej, kanonik Westminster, znany z publikacji nowoodkrytych manuskryptów ważnych tekstów syryjskich i arabskich (części Biblji i pism Ojców Kościoła).

Curico, prowincja w środk. Chile, z 7.885 km.² i 108.148 mieszk., trudniących się rolnictwem i chowem bydła. Stolica C. ma 15.879 mieszk. i żywy handel.

Curie Piotr, fizyk francuski, * 1859, † 1903, zbadał zjawisko piezoelektryczności kryształów, a w roku 1898 razem ze swoją żoną, M a r j ą ze S k ł o d o w s k i c h, (* 1867 w Warszawie), odkrył pierwiastki promieniotwórcze rad i polon. Za to epokowe odkrycie otrzymali małżonkowie Curie w r. 1903 nagrodę Nobla. Po tragicznej śmierci męża w r. 1906, M a r j a C u r i e, profesor fizyki uniwersytetu paryskiego, prowadzi dalsze badania zjawisk promieniotwórczych, za które powtórnie w r. 1911 otrzymała nagrodę Nobla (za fizykę i chemję). Dzieła: Recherches sur les substances radioactives (1904), i Traité de radioactivité. 2 t. (1910).

M. Curie-Skłodowska.

P. Curie.

Curie, jednostka używana dla określenia ilości radjoaktywnej emanacji: zatem ta ilość emanacji, która pozostaje w równowadze z 1 gr., m i l i c u r i e, ta ilość która pozostaje w równowadze radjoaktywnej z 1 mgr. radu.

Curio, C. Scribonius, (ok. 84—49 prz. Chr.), 50 trybun ludowy stanął po stronie Cezara, po wybuchu wojny domowej zajął dla niego Sycylję, potem przeprawił się do Afryki i zginął w walce z Jubą.

Curiosa (łac.) rzeczy ciekawe, dziwne, nadzwyczajne; curiosum, rzecz rzadko spotykana, szczególna.

Curityba, ob. Kurytyba.

Curius Dentatus Manius, Rzymianin pochodzenia plebejskiego, † 270 prz. Chr., był czterokrotnie konsulem, zakończył 290 trzecią wojnę samnicką, pobił 275 króla Pyrrusa pod Benewentem, 274 Lukanów i Samnitów, był wysoce ceniony z powodu swej prostoty i bezinteresowności. Jako cenzor 272 rozkazał wybudować wielki wodociąg z Anio do Rzymu.

Currency principle (ang.), jest to teorja, według której monety i banknoty tworzą razem pieniądz danego kraju; gdy pewna, ściśle potrzebami tego kraju określona ilość środków płatniczych, powiększy się wskutek nadmiernej emisji banknotów, wtedy ceny rosną (por. teorja ilościowa), a szlachetne kruszce odpływają zagranicę. Przeciwdziałać tym objawom można ograniczając wydawanie banknotów, lub — jeszcze lepiej — emitując tylko banknoty, mające pełne pokrycie w metalu. Reprezentują tę teorję Normann, Lord Overstone i R. Peel; akt Peela z r. 1844 zmierzał do wymienionych celów przez skontyngentowanie emisji

banknotów. — W przeciwieństwie do powyższej teorji wyraża t. zw. banking principle przekonanie, że ilość środków obiegowych określają w danym kraju potrzeby obrotu; stosownie do nich muszą banki wydawać swoje noty, a więc ze wzrastającem zapotrzebowaniem, pomnażać ilość środków obiegowych. Ograniczenia są zbyteczne, ponieważ przy zmniejszeniu zapotrzebowania, środki płatnicze wracają do banku i w ten sposób automatycznie reguluje się ich ilość w obiegu.

Currer Bell, ob. Brontë.

Curriculum (łac.), bieg, przebieg,; c. vitae — życiorys.

Curros Enriquez Manoel, poeta hiszpański (1851—1908), umiał narzecze ojczystej Galicji nagiąć do poezji filozoficznej. Z powodu śmiałości poglądów został ekskomunikowany przez prałata prowincji Orense. Tom jego poezyj: „Aires da minha terra" (1879) nie mniej jest wartościowy od książki „O divino Sainete" (1888).

Curti, 1. Theodor, polityk i dziennikarz szwajc., (1848—1914), pisywał od r. 1870 do różnych pism, 1881—92 zasiadał w Radzie Narodowej. 1902—14 redagował „Frankfurter Zeitung". Napisał: „Die schweiz. Volksrechte 1848—1900" (1900), „Geschichte der Schweiz im XIX. Jh. (1902) i in.

2. Franz, kompozytor niemiecki, (1854—1898), pisał chóry męskie, najbardziej znany „Die Schlacht", nadto opery, pieśni i utwory religijne.

Curtis, 1. William, botanik angielski, * 1746, † 1799, opracował florę Londynu, założył w r. 1787 „Botanical Magazine".

2. George Ticknor, ameryk. prawnik, (1812—1894), był ostatnio profesorem języka angielskiego na uniwersytecie Cornell (Ithaka). Główne dzieło: „Constitutional history of the United States" (2 t. 1889—1896).

3. George William, pisarz amerykański (1824 — 1892), współpracownik wpływowych dzienników, wkońcu profesor języka angielskiego na Cornell-University (Ithaka), jako pisarz i mówca był przedstawicielem amerykanizmu w najlepszem tego słowa znaczeniu. Doskonały stylista, zyskał rozgłos literacki opisami podróży, satyrycznemi „Potiphar Papers" (1853) i ładną nowelą „Prue and I". (1856).

Curtius, 1. Marcus, szlachetny młodzieniec rzymski, który według podania poświęcił się za ojczyznę 362 prz. Chr. Wróżbici ogłosili, że państwo będzie w niebezpieczeństwie dopóki nie zamknie się głęboka przepaść, powstała na forum; to jednak nastąpi wówczas, jeżeli wrzuci się do niej to, co Rzym posiada najlepszego. C. w zbroi i na koniu skoczył z okrzykiem: „Rzym nie posiada nic lepszego, aniżeli oręż i bohaterstwo", poczem przepaść się zawarła.

2. Quintus C. Rufus, historyk rzymski, napisał za Klaudjusza (41—54 po Chr.) „Historiae Alexandri Magni" w 10 księgach, z których dwóch pierwszych brak, inne dochowały się w fragmentach.

Curtius, 1. Ernst, niem. archeolog i historyk, (1814—1896), od 1837 podróżował wiele po Grecji i Włoszech, od 1849 wychowawca późn. cesarza Fryderyka, od 1868 działa w Berlinie jako profesor historji starożytnej i dyrektor działu antycznego król. muzeum, 1871—93 jako sekretarz filozoficzno-historycznego wydziału Akademji Umiejętności. Wyniki jego podróży i badań były komunikowane w rozprawach towarzystwa naukowego w Getyndze i berlińskiej Akademji. Z pośród licznych jego dzieł najważniejsze są: „Peloponnesos" (1851—2, 2 t.); „Griechische Geschichte" (1857—61, 2 t.), „Die Stadtgeschichte von Athen" (1878); opracowywał również mapy krajów starożytnych.

2. Georg, brat poprzedniego, filolog, (1820—1885), profesor w Pradze, Kilonji i Lipsku, badał języki, grecki i łaciński, na gruncie porównawczego językoznawstwa.

Čurug, gmina w Baczce (Jugosławja) z 10.180 mieszk.

Curzon George Nathaniel, margr., ang. mąż stanu, (1859—1925), 1886 wszedł do Izby gmin z partji konserwatywnej, 1891—92 podsekr. stanu dla Indyj, 1895—98 podsekr. stanu spr. zagr., 1899—1905 jako wicekról i generalny gubernator Indyj prowadził politykę zdecydowanie antyrosyjską, 1916 członek gabinetu, 1919 i 1922—23 minister spr. zagr., w listopadzie 1924 został przewodniczącym Tajnej Rady. C. napisał szereg dzieł: „Russia in Central Asia" (1889), „Problems of the Far East" (1894), „The Place of India in the Empire" (1909) i in.

Curzona linja, tymczasowa granica wschodnia Polski, wyznaczona uchwałą Rady Najwyższej Koalicyjnej z 8. grudnia 1919, obejmowała dawną Kongresówkę z Białostockiem a bez płn. Suwalszczyzny. — Nazwa pochodzi stąd, że Curzon w depeszy do rządu sowieckiego z 11. lipca 1920 podał tę linję jako granicę cofnięcia się wojsk polskich po zawarciu rozejmu.

Curuzú-Cuatiá, stolica depart. w prow. Corrientes (Argentyna), z 18.900 mieszk., przemysłem spożywczym i wywozem wełny.

Curzola, ob. Korčula.

Cuscuta Tourn. (kanianka), z rodziny Cuscutaceae, bezzieleniowy pasorzyt, oplatający rośliny i drążący do wewnątrz haustorjami, które są zmienionemi korzonkami bocznemi. Korzeń główny niedługo po wykiełkowaniu ginie. Kwiaty białe lub jasno różowe, zebrane w główki. Największa z polskich C. pasorzytująca na wierzbach i topolach, tylko w dorzeczu Wisły jest C. lupuliformis Krock. (k. wielka). Na różnych roślinach, głównie pokrzywie, chmielu, konopiach, ziemniakach, wierzbie, pasorzytuje C. europea L. (k. pospolita), na lnie C. epilinum Weihe (k. lnowa), na rozmaitych roślinach łąkowych, głównie macierzance C. epithymum L. (k. macierzankowa), na lucernie i koniczynie C. trifolii Bab. (k. koniczynowa), zawleczona z Ameryki płn. na wierzbach i astrach C. Gronowii Willd. (k. amerykańska).

Cusparia Humb. z rodziny Rutaceae, rośnie w Brazylji i Kolumbji. C. trifoliata Engl. dostarcza kory używanej przeciw febrze, zaburzeniom trawienia i czerwonce, także do sporządzania specjalnego likieru.

Cusparia trifoliata.

Cust Robert Needham, ang. językoznawca, * 1821, † 1909, od 1843—69 urzędnik prywatny w Indjach, ogłosił: „Modern Languages of the East Indies" (1878), „Linguistic and Oriental essays" (1880—1904, 7 tomów), „Modern Languages of Africa" (1884, 2 t.), „The Languages of Oceania" (1886) i i. Zestawienie jego pism zawierają jego „Memoirs of Past Years of a Septuagenarian" (1899).

Custozza, (Custoza), wieś w prow. Werona (płn. Włochy), na płd. od jez. Garda, słynna z 2 zwycięstw Austrjaków nad Włochami. Pierwszy raz odniósł tu zwycięstwo Radetzky nad królem Karolem Albertem 25 lipca 1848, drugi raz arcyks. Albrecht nad Lamarmorą 24 czerwca 1866.

Cutch, ob. katechu.

Cuticula (łac.), skórka, p. epithelium i skóra, c. roślin, p. tkanka roślinna.

Cutis (łac.), skóra, skóra właściwa, c. anserina, gęsia skórka.

G. Cuvier.

Cuvier, 1. Georges, baron, przyrodnik francuski, * 1769, † 1832. Był profesorem w Paryżu, ponadto piastował różne wysokie godności. Stworzył największe zbiory anatomiczne w Europie. Postawił teorję kataklizmów: życie na ziemi dzieli się na wielkie okresy, z których każdy był zakończony żywiołową katastrofą, niszczącą doszczętnie życie na ziemi. Do paleontologji wprowadził po raz pierwszy osteologję, zrekonstruował wiele zwierząt kopalnych. Napisał wiele cennych dzieł z zakresu paleontologji.

2. Fryderyk, brat Georges'a, zoolog franski, *1773, † 1838, był profesorem w Paryżu, zajmował się zwierzętami ssącemi i napisał z Saint-Hilaire'em: „Histoire naturelle des mammifères" 1824.

Cuvillier-Fleury Alfred Auguste, franc. literat, (1802—1887), 1827 wychowawca syna Ludwika Filipa, od 1834 redaktor „Journal des débats", 1866 członek Akademji, napisał: „Portraits politiques et révolutionnaires" (1851), „Historiens, poètes et romanciers" (1863, 2 t.), „Études et portraits" (1865—68, 2 t.) i in.

Cuyabá, stolica stanu Mato Grosso w Brazylji, nad rz. Rio C., z ok. 33.000 mieszk. Ważny rynek na produkty wnętrza kraju (guma).

Cuyahoga Falls, miasto fabryczne w płn.-amerykańskim stanie Ohio, na płn. od Akronu, z 10.200 mieszk. Nazwę wzięło od wodospadów rz. Cuyahoga.

Cuyp Aelbrecht, malarz holenderski, * 1620, † 1691 w Dordrechcie, uczeń swego ojca portrecisty Jacoba Gerritsza C. (1594—1651 ?), początkowo jako pejzażysta malujący na sposób van Goyena, niedługo wytworzył sobie własny styl. Słońce, soczyste barwy i pełne formy widzimy w jego krajobrazach ze sztafażem zwierzęcym, widokach morskich i miejskich. Malował też martwe natury, portrety i zwierzęta.

Cuzco, departament w Peru ze 144.344 km.² i 438.646 mieszk., głównie Indjanami Khechua. Na zach. górzysty i wyżynny, na wsch. pokryty lasami dziewiczemi z głównemi rzekami: Apurimac i Urubamba. Ludność trudni się chowem bydła i rolnictwem. — Stolica C. z ok. 28.000 mieszk., położona 3.500 m. nad poz. morza w dolinie wysokogórskiej i połączona kolejami z jez. Titicaca i miastem La Paz (Boliwja), posiada wiele zabytków z czasów panowania Inków i Hiszpanów. Posiada również uniwersytet (od 1598), oraz tkactwo wełniane i bawełniane, wyrób cukru, mydła i garbarnie. — C., słynna stolica państwa Inków została zdobyta w 1543 przez Pizarra, stała się głównym punktem oparcia panowania hiszpańskiego.

Cvijić Jovan (1865—1927), sławny geograf i geolog serbski, jeden z najznakomitszych uczonych Słowiańszczyzny i Europy, od 1893 profesor uniwersytetu w Belgradzie. Dzięki rozlicznym, a świetnym studjom C z dziedziny geologji, geomorfologji, hydrografji, antropogeografji i geografji politycznej półwyspu Bałkańskiego, ten ostatni stał się jedną z najlepiej pod względem geograficznym zbadanych części Europy. C. też wychował wielki zastęp młodych uczonych, kontynuujących jego dzieło, a równocześnie był inicjatorem kongresów słowiańskich geografów i etnografów, brał wybitny udział w życiu politycznem Serbji i stworzył naukowe podwaliny pod budowę zjednoczonej Jugosławji.

Cvikov (niem. Zwickau), miasto powiatowe w župie Česka Lipa (Czechy), z 4.868 mieszk.

Cyathea Smith, (olbrzymka), drzewiasta paproć z rodziny Cyatheaceae. Liście pierzaste podobne do palmowych. Rośnie w krajach tropikalnych. Wiele gatunków hodowanych w szklarniach.

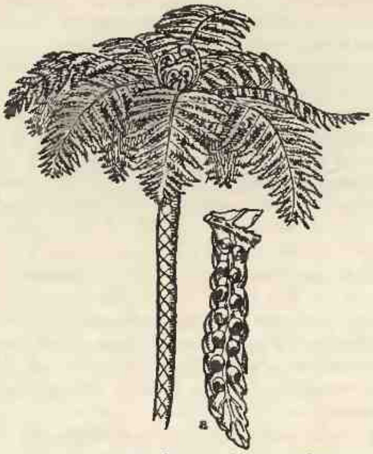
Cyathea frondosa. a) owocostan.

Cybele (łac., greck. Kybele), pochodząca z Frygji, czczona na całym obszarze Małej Azji bogini przyrody i płodności, „wielka matka", założycielka miast, przez Greków czczona na równi z Reą, w Rzymie od 204 przed Chr. jako Magna Mater, ku czci której obchodzono Megalezje (4—10 kwietnia). Poświęcone jej miejsca znajdowały się w górach, n. p. Ida w Troadzie, Dindymos i Agdos we Frygji, gdzie czczono ją w postaci meteorytu. Z nabożeństwem ku jej czci łączyły się dzikie tańce, muzyka i okaleczenia kapłanów (ob. Galli i Korybanci). Poświęcony jej był lew i świerk. Przedstawiano ją zazwyczaj w pozycji siedzącej, z lwem u boku.

Cybichowski Zygmunt, prawnik polski, * w Poznaniu 1879, studja uniwersyteckie odbywa w Berlinie, Monachjum i Wrocławiu, w r. 1902 uzyskuje w Strasburgu doktorat prawa, lata 1905—7 spędza na studjach we Francji i Anglji, 1911 habilituje się we Fryburgu; 1912 obejmuje katedrę encyklopedji nauk prawnych i politycznych oraz filozofji prawa na Uniwersytecie lwowskim, skąd przenosi się 1916 do Uniwersytetu w Warszawie, wykładając tam prawo państwowe i międzynarodowe. Odgrywa wybitną rolę na terenie międzynarodowym, reprezentując tam Polskę i broniąc jej interesów; od r. 1923 sędzia Stałego Trybunału Rozjemczego w Hadze, od r. 1926 sędzia Trybunału Kompetencyjnego, w r. 1928 Prezes International Law Assotiation, od r. 1928 członek honorowy Król. Akademji Nauk Prawn. i Ustawodawstwa w Madrycie. Ogłosił: Das antike Völkerrecht (1907), Studien zum internationalen Recht (1912), Międzynarodowe prawo wojenne (1914), Nauka o Państwie (1918), O pojęciu i istocie przynależności państwowej (1920), Międzynarodowe prawo karne (1927), La compétence des tribunaux à raison d' infractions comises hors du territoire (1927), Prawo międzynarodowe publiczne i prywatne, III wyd. (1928), Encyklopedja Podr. Prawa Publ. (1926—1929, łącznie z innymi autorami), Polskie Prawo Państwowe, 3 t. (1925—1929) i i. oraz szereg prac i czasopism.

Cybulski, 1. Piotr, malarz polski pierwszej połowy XVIII. w. w Warszawie.

2. Józef, rytownik polski pierwszej połowy XIX. wieku w Warszawie, posiadał własny zakład rytowniczy.

3. Marjan, architekt polski, w r. 1864 odnowił kościół farny w Poznaniu, 1872 wybudował pałac w Dąbkach, 1877—1878 przebudował pałac w Oporowie według planu Z. Gorgolewskiego.

4. Wojciech, historyk literatury, (1808—1867), pochodził z Wielkopolski, studjował w Poznaniu i Berlinie, kolegując z Libeltem i Garczyńskim, brał udział w powstaniu listopadowem, przyczem dostał się do niewoli, w której przebywał trzy lata. W r. 1860 został profesorem filologji słowiańskiej na uniwersytecie wrocławskim. Ogłosił m. i. studja o Mickiewiczu („Dziady Mickiewicza", 1864), oraz niemieckie odczyty o poezji polskiej w pierwszej połowie XIX. w. (1880).

5. Karol, akwarelista polski, znany z wystaw w Krakowie w latach 1858—70.

N. Cybulski.

6. Napoleon, * 1854, w Krzywonosach (pow. święciański), † 1919 w Krakowie, studjował medycynę w Petersburgu, został profesorem fizjologji w Krakowie w 1885, 1891 członkiem krak. Akad. Umiejętności, odkrył pierwszy 1895 adrenalinę, wydał szereg prac z zakresu elektrofizjologji i hemodynamiki. Był jednym z najznakomitszych teoretyków i pedagogów w dziedzinie fizjologji.

7. Adam Łada, publicysta i autor prac krytycznych z dziedziny literatury i sztuki, tłumacz Wyspiańskiego na język francuski.

Cycadofilicinae (Cycadofilices, Pteridospermae) kopalne paprocie, pochodzące z paleozoicum. Stanowią one przejście od Filicinae do Cycadinae. Przypominają paprocie kształtem trofofyli, budową mikrosporangiów i mikrosporofyli, zaś cykasy wtórnym wzrostem na grubość pnia i makrosporangiami podobnemi do nasion.

Cycas L. (sagowiec), z rodziny Cycadaceae, drzewa rozdzielnopłciowe o kłodzinie pokrytej liściośladami, korona podobnie jak u palm złożona z pierzastych liści, kwiatostan żeński ma oś o nieskończonym wzroście, po rozwinięciu się owocolistków rośnie w dalszym ciągu. Rośnie w tropikalnej Azji, wsch. Afryce, Polinezji i Australji. Wiele gatunków hodowanych w krajach tropikalnych, tu i ówdzie zdziczałe. C. revoluta Thunb. z płd. Japonji dostarcza saga.

C. circinalis L. ze wsch. Indyj hodowana jako roślina ozdobna, często w szklarniach. C. media z Australji dochodzi do 23 m. wysokości.

Cycas.

Cycero, ob. Cicero.

Cyclamen L. (fiołek alpejski), rodzaj z rodziny Primulaceae, posiadający bulwę, sercowate lub nerkowate liście, ładne barwne kwiaty na długich szypułkach. Rośnie nad morzem Śródziemnem. Z płd. i środkowej Europy pochodzi C. europeum L. o kwiatach białych, różowych lub czerwonych, bulwa trująca dzięki zawartości cyklaminy, traci swe własności po wysuszeniu, tak że może być jadalna. Ulubione rośliny doniczkowe hodowane w wielu odmianach, to C. persicum Mill. i C. latifolium Sibt. et Sm.

Cyclanthera Schrad. (pierściotka), z rodziny Cucurbitaceae, o małych kwiatach i małych mięsistych owocach, wystrzelających nasiona. C. pedata Schrad. z Meksyku i Ameryki środkowej, C. explodens Naud. hodowane w szklarniach.

Cyd, p. Cid Campeador.

Cyfra (z arabskiego) jest to znak (symbol), służący do przedstawienia liczby. Powszechnie dziś używany sposób pisemnego przedstawienia liczb nazywany arabskim, powstał właściwie u Indusów; Arabowie przejęli go i rozpowszechnili. W systemie „arabskim" jest różnych cyfr dziesięć, a mianowicie: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0, przyczem zero zostało wprowadzone później (wiek ósmy po Chr.). Przy pomocy tych cyfr i wprowadzenia systemu rachowania dziesiętnego przedstawiamy wszystkie liczby. Używany jest jeszcze niekiedy sposób rzymski pisania liczb. Rzymianie używali znaków następujących:

I	V	X	L	C	D	M
1.	5.	10.	50.	100.	500.	1000.

Pisali zawsze części większe przed mniejszemi. Np. liczbę dwadzieścia jeden w syst. rzymskim napiszemy XXI, rozumiejąc: dwa razy po dziesięć i jeden. Aby jednak uprościć pisanie liczb takich jak IIII (4), VIIII (dziewięć), XXXX (czterdzieści), wprowadzono skrócenie, oparte na umowie: jeżeli znak I (jeden) napiszemy przed znakiem V lub X, to należy to rozumieć jako pięć lub dziesięć, zmniejszone o jedność, a więc jako cztery (IV) lub (IX); podobnie pisząc przed L lub C znak X, oznaczamy tem, że pięćdziesiąt lub sto są o dziesięć zmniejszone, a więc: XL — czterdzieści, XC — dziewięćdziesiąt, wreszcie gdy C kładzie się przed D lub M, to zmniejsza się te liczby o sto: CD — czterysta, CM — dziewięćset. Skrócenie to jest znaczne, jak widać z przykładu: 1929 napisane bez skróceń: MDCCCCXXVIIII (13 znaków), ze skrótami MCMXXIX (7 znaków). Mimo to sposób rzymski jest mniej praktyczny od arabskiego i obecnie jest bardzo mało używany. W Polsce cyfry arabskie pojawiły się w wieku XIV., a w XV. były już w powszechnem użyciu.

Cyganerja, (franc. Bohême), począwszy od Murgera „Scènes de la vie de B." (1851) określenie swobodnego i lekkomyślnego życia artystów i literatów.

Cyganie, lud koczowniczy, pochodzenia prawdopodobnie indo-europejskiego, który do Europy przywędrował na przełomie w. XIII. i XIV. Dziś najliczniejsi są C. w Rumunji (300.000) i na Węgrzech (280.000). W mniej licznych grupach znajdujemy ich w Rosji, Polsce, Serbji, Hiszpanji i w innych krajach. Z polskich uczonych zajmował się badaniami Cyganów Kopernicki; ogłosił on parę prac z zakresu ich antropologji i etnologji.

Cygański Mateusz, autor „Myślistwa ptaszego" (1584), które m. i. przechowało najdawniejszą polską nomenklaturę ptaków.

Cygaro. Palenie tytoniu, w formie cygara czyli zwitku wysuszonych liści, jest zwyczajem Indjan, z którym spotykali się już odkrywcy Ameryki. C. przyjęło się jednak w Europie znacznie później niż tytoń krajany. W krajach, posiadających państwowy monopol tytoniowy należy wyrób c. do przemysłu monopolowego. Wyrób odbywa się głównie ręcznie, z małą pomocą przyrządów. Pęczek drobnych liści, z których wycięto grubsze nerwy, skręca się w dłoniach i owija większym liściem, również pozbawionym grubszych nerwów, który skręca się we wrzecionowaty koniec i zlepia gumą tragantową. Tak sporządzone cygara podsusza się w drewnianych składanych formach. Potem owija się je w jeszcze jeden liść, przyczem również używa się nieco gumy tragantowej, obcina na maszynie grubsze końce do równej miary, układa w paczki, przyciska prasą i wreszcie, po nadaniu formy, pakuje. Najwięcej uwagi poświęca się przygotowaniu liści, służących na zewnętrzną owitkę, bo od nich zależy wygląd c. Do tego celu wybiera się najpiękniejsze liście, wycina z nich możliwie największe płaty blaszki bez grubszych nerwów, zwilża te płaty wodą i prasuje, aby się nie fałdowały i nie marszczyły. O suszeniu i preparowaniu liści ob. Tytoń.

Cygnäus, 1. Fredrik, fiński poeta i historyk literatury (1807—1881), od 1854 profesor estetyki i literatury w Helsingforsie. Jego „Skaldestycken" (1851—70, 6 t.) zawierają poezje różnego rodzaju, m. i. dramaty narodowe „Claes Flemings tider" i „Hertig Johans ungdomdrömmer". C. działał słowem i piórem w duchu wybitnie patrjotycznym.

2. Uno, brat poprzedniego, reformator szkolnictwa fińskiego (1810—1888), od 1861 nadinspektor szkół ludowych, szczególnie zasłużony dla szkół rękodzielniczych, napisał „Förslag rörande foldskoleväsendet" (1861).

Cyjan C_2N_2, gaz bezbarwny o charakterystycznej woni, mało rozpuszczalny w wodzie, łatwo skraplający się. Tworzy się w niewielkich ilościach w łuku elektrycznym w atmosferze azotu między dwiema elektrodami węglowemi. Łatwiej go otrzymać przez wkraplanie siarczanu miedzi do ciepłego rozczynu cyjanku potasowego. Tworzący się pierwotnie cyjanek miedziowy rozpada się szybko na cyjanek miedziawy i cyjan. C. jest bardzo trujący.

Cyjanowodorowy kwas, HCN, zwany inaczej kwasem pruskim. Powstaje przy działaniu kwasu na cyjanki. Jest to ciecz wrząca w 26,5°, posiadająca zapach gorzkich migdałów i silnie trująca. Ponieważ cyjanowodór jest b. słabym kwasem, przeto sole jego, cyjanki (najbardziej znany jest cyjanek potasowy) rozkładają się z wydzieleniem kwasu pruskiego już pod wpływem dwutlenku węgla zawartego w powietrzu.

Cyjanowy kwas H—N=C=O. Sól jego, cyjanian amonowy NH_4NCO jest ważny ze względu na swoją przemianę w mocznik (zob.). S i a r k o c y j a n k i powstają przez stopienie cyjanków z siarką. Siarkocyjanek potasowy lub amonowy (KCNS . NH_4CNS) są używane jako czułe odczynniki na jon żelazowy, ponieważ dają z nim czerwony siarkocyjanek żelazowy. Piorunowy kwas H—O—N=C)zob.) jest izomeronem kwasu cyjanowego.

Cykl, zjawisko kołowe. Cyklem nazywamy w fizyce taki szereg przemian fizycznych, którym ulega jakieś ciało, że po ich upływie stan ciała jest dokładnie taki sam jak na początku zjawiska, że charakteryzują go te same zmienne co i w stanie początkowym. Ciało przechodzi ze stanu A w stan B, droga powrotna w zjawisku kołowem jest różna od drogi, po której ciało przeszło ze stanu A w stan B, zgadzają się tylko punkty końcowe. Układ jako całość może cykl odbyć tylko wtedy, jeżeli wystąpią trwałe zmiany w ciałach, znajdujących się w otoczeniu, poza układem. Zmiany te można obliczyć jeżeli cykl jest odwracalnym, t. j. zmiany stanu ciała w każdej części obiegu cyklu są odwracalne. Jakkolwiek cykl odwracalny nie da się urzeczywistnić, bo w przyrodzie zjawiska nigdy nie są całkowicie odwracalne, mimo to, pojęciem cyklu posługujemy się w termodynamice celem wyprowadzenia ważnych twierdzeń. W cyklu Carnota ciało podlega naprzemian zmianom adiabatycznym i izotermicznym. Po upływie cyklu niema innych zmian, prócz tych, że pewna ilość ciepła zabrana ze źródła zamieniona częściowo została na pracę, a częściowo oddana do chłodnicy. Stosunek pracy do pobranej ze źródła ilości ciepła nazywamy wydajnością cyklu. Carnot stwierdził, że wydajność jest największa dla zjawiska kołowego odwracalnego, jest w tym przypadku niezależna od natury ciała czynnego, a zależy tylko od różnicy temperatur źródła (kotła) i chłodnicy.

Cyklady, archipelag w zach. części morza Egejskiego, u wsch. wybrzeży Grecji, składający się z mnóstwa (zgórą 200) małych i szeregu większych wysp, Andros, Keos, Milos, Naksos, Paros, Santorin, Syros, Tinos i i.) wulkanicznych, nawiedzanych nierzadko trzęsieniem ziemi. C. stanowią oddzielną nomarchję z 2.685 km.² i 120. 292 mieszk., trudniących się żeglarstwem, rybołówstwem i chowem bydła oraz uprawą winnej latorośli. Stolicą nomarchji i głównym portem jest Hermupolis.

Cykl geograficzny (morfologiczny), okres czasu, w ciągu którego dany proces morfologiczny, przeobrażając stopniowo krajobraz, doprowadza go do formy końcowej, t. j. powierzchni zrównania, która stanowi kres działalności tego procesu. W miarę postępu tego procesu zrównywania, rzeźba terenu przechodzi z młodocianej w przejściową, aż przy końcu procesu staje się zgrzybiałą, kraj staje się wtedy prawierównią i procesy morfologiczne (erozja, denudacja i i.) przestają przeobrażać powierzchnię, o ile nie nastąpią jakieś ruchy górotwórcze, przeobrażające na nowo budowę pionową, nad której zniwelowaniem pracują czynniki zewnętrzne w czasie następnego cyklu morfologicznego. Niekiedy ruchy górotwórcze występują przed zakończeniem cyklu geogr.; wówczas mamy cykl przerwany (odmłodzenie krajobrazu), ślady zaś takiego cyklu dadzą się i później wykryć. Zależnie od tego, jakie czynniki wpływają głównie na ukształtowanie rzeźby terenu, wyróżniamy cykl normalny (rzeczny lub erozyjny), odbywający się w naszych oczach na całej niemal ziemi; cykl nadbrzeżny na wybrzeżach morskich; cykl pustynny na pustyniach; cykl krasowy na obszarach krasowych i cykl lodowcowy w wysokich górach i okolicach podbiegunowych. Nazwa i pojęcie c. g. zostały wprowadzone przez znanego geografa amerykańskiego W. M. Davis'a w 1899 r.

Cykloida, jest to krzywa płaska, która zakreśla punkt obwodu koła, toczącego się bez tarcia, po linji prostej.

Cykloida należy do rodziny krzywych, zwanych ruletami. Parametryczne równania cykloidy są:

$$x = at - a \sin t.$$
$$y = a - a \cos t.$$

Cyklon, wir powietrzny, zbiegający ku obszarowi zniżki ciśnienia barometrycznego (depresji barometrycznej). W tym kierunku spływają ze wszystkich stron prądy dolne z obszarów, na których panuje zwyżka barometryczna i tutaj wznoszą się one ku górze, aby znów nazewnątrz tego ośrodka opaść zpowrotem ku dołowi i t. d. Dołem zatem płyną prądy powietrzne ku środkom depresji barometr., a górą od środka. Obrót ziemi skręca te prądy na lewo (w kierunku wskazówek zegara), na półkuli płd., a w odwrotnym kierunku na półkuli płn. Cyklony zwiastują zawsze niepogodę, panują zaś głównie i to w najostrzejszej formie w okolicach podzwrotnikowych, gdzie należą do nich najgwałtowniejsze i najwięcej zniszczenia siejące wichry (n. p. tajfuny w Chinach, hurricany na Antylach i i.). Skutkiem silnego ruchu wirowego w tych podzwrotnikowych cyklonach sprowadzają one, okropne niekiedy, spustoszenia, zalewy okolic nadmorskich i są bardzo niebezpieczne dla żeglugi. Przeciwieństwem cyklonów są antycyklony (ob.).

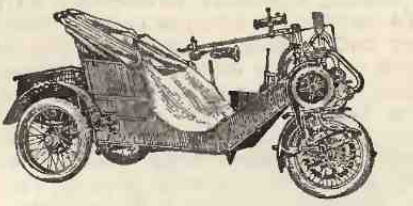

Cyklonetka.

Cyklonetka, mały automobil osadzony na trzech kołach, z których jedno, przednie, jest pod działaniem kierownicy. Typ ten, którego nie należy utożsamiać z motocyklem z przyczepką, wyszedł prawie zupełnie z użycia.

Cyklopowie (greck. kyklops, „okrągłooki"), starogreckie demony ognia; u Hezjoda olbrzymi synowie Uranosa i Gai, o jednem oku, którzy sporządzali dla Zeusa pioruny a zginęli z ręki Apollina, gdy Zeus zabił piorunem jego syna, Asklepiosa. U Homera C. są synami Posejdona i zajmują się hodowlą bydła (ob. Polifem). W późniejszych podaniach występują jako pomocnicy Hefajstosa, którzy we wnętrzu Etny lub na wyspach Liparyjskich kują broń i pioruny. Według podań peloponeskich są to olbrzymi, pochodzący z Licji, którym przypisywano wzniesienie murów z dużych nieciosanych głazów, t. zw. murów cyklopich w Tyrynsie i Mykenach.

Cyklowe związki, połączenia chem. organiczne o łańcuchach węglowych zamkniętych w pierścień. Ze względu na charakter łańcucha węglowego dzielimy związki organiczne na dwie wielkie grupy: połączenia tłuszczowe czyli alifatyczne i pierścieniowe, czyli cyklowe. Pierwsze z nich zawierają łańcuch otwarty, szkielet drugich tworzy pierścień. Jeżeli każde ogniwo pierścienia zawiera węgiel, związek taki nazywamy izocyklowym; jeżeli zaś pierścień jest utworzony z węgla i innych pierwiastków (azot, siarka, tlen), zaliczamy związek taki do połączeń heterocyklowych. Do związków izocyklowych należy ogromna ilość połączeń, występujących w przyrodzie, bądź też otrzymywanych sztucznie. Niektóre z nich mają zastosowanie w rozmaitych gałęziach przemysłu. Co do budowy chemicznej przedstawiają one dość wielką rozmaitość; pierścienie węglowe mogą być w nich utworzone z 3 do 8 węgli. Najważniejszą z pomiędzy nich grupę stanowią pochodne benzolu, węglowodoru, odpowiadającego wzorowi C_6H_6. Związki te różnią się od innych połączeń izocyklowych pewnemi własnościami chemicznemi i dlatego też stanowią oddzielną grupę połączeń benzolowych czyli aromatycznych, reszta natomiast związków izocyklowych należy do połączeń alicyklowych czyli cykloparafinowych. Związki aromatyczne charakteryzują się obecnością jednego przynajmniej rdzenia benzolowego; połączenia alicyklowe zawierają pierścienie utworzone z trzech, czterech i t. d. węgli. Pod względem zachowania się chemicznego stoją ostatnie w pośrodku między związkami alifatycznemi a aromatycznemi.

Cykorja, podróżnik błękitny (Cichorium intybus), roślina uprawiana głównie dla zbioru korzenia, który wysuszony, przypalony i zmielony służy jako surogat kawy. Wymagania odnośnie do klimatu, gleby i uprawy ma podobne do buraka cukrowego. — Zbiór dochodzi do 300 kwintali korzeni z hektara. 4½ kg. korzeni świeżych daje 1 kg. suszonych.

Cylicja, w starożytności płd.-wsch. część Azji Mniejszej, między morzem Śródziemnem i górami Tauros. Dzieliła się na równinną (Cilicia Pedias) i górzystą (C. Trachea). Należała do państwa perskiego, później do monarchji Aleksandra Wielkiego, po nim stanowiła przedmiot ciągłych sporów między Seleucydami i Ptolemeuszami, aż została podbita częściowo przez Rzymian (M. Antonjusza w 103 i Pompejusza w 66 przed Chr.); cała C. zamieniona została w prowincję w 74 r. po Chr. Cylicyjczycy, mieszany lud małoazjatycko-semicki nie cieszyli się dobrą sławą u sąsiadów. Stolicą było Tarsos. W czasach wypraw krzyżowych stanowiło część królestwa Armenji, później zaś należało i obecnie należy do Turcji i tworzy wilajet Adana.

Cylinder, 1. W mechanice: stalowy, wewnątrz pusty walec, w którym ścieśniony gaz porusza tłok motoru. 2. W pracowni chemicznej: naczynie szklane w kształcie wysmukłego walca. 3. w stroju: twardy kapelusz, kształtu walcowatego, sporządzony ze lśniącego jedwabnego pluszu.

Cylma, lewoboczny dopływ rz. Peczory (płn. Rosja), długi ok. 2.000 km., spławny na przestrzeni 750 km. Płynie przez obszary tundr.

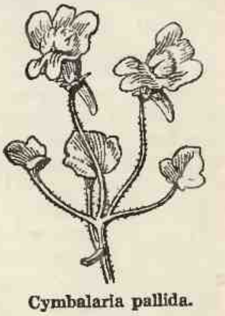

Cymbalaria pallida.

Cymbalaria Baumg. z rodziny Scrophulariaceae, zioła pnące się po skałach i murach. Rośnie nad morzem Śródziemnem i w zach. Europie. C. cymbalaria Wettst. (Linaria cymbalaria L.) na murach, blaszki liściowe nerkowate o łatkach zaostrzonych. Korona jasno-fioletowa, szypułki kwiatowe po okwitnięciu wyginają się i wchodzą w szczelinę muru czy skały, gdzie dojrzewają i wysiewają się nasiona. W Polsce tu i ówdzie zdziczała na starych murach.

Cymbały (łac. cymbalum), w starożytności mosiężne talerze, stąd włosk. cinelli; w średniowieczu małe dzwonki (tintinnabula); później instrument opatrzony strunami, w które uderza się „drążkami"; w tej formie rozpowszechniony w Polsce i na Węgrzech. Nazwę „cembalo" przeniesiono potem na instrumenty klawiszowe, podobne do fortepianu, „clavicembalo". Z gry na c. słyną cyganie; w dawnej Polsce Żydzi.

Cymbrowie, lud, który w r. 113 prz. Chr. wraz z Teutonami najechał państwo rzymskie.

Pochodzenie C. nie jest definitywnie wyjaśnione: jedni uczeni uważają ich za Celtów, inni za Germanów. — Początkowo Rzymianie ponosili w spotkaniu z C. straszne klęski, później pod wodzą Marjusza, przywykłszy do ich sposobu wojowania, rozgromili ich pod Vercellae, 101 r.

Cymofan, minerał, odmiana chryzoberylu o falistym odblasku.

Cymol, p-metyloizopropylobenzol

$$C_6H_4CH_2 . CH(CH_3)_2,$$

węglowodór aromatyczny, będący w bliskim związku z terpenami (zob.) i kamforą, z których można go otrzymać różnemi sposobami. Występuje w niektórych olejkach eterycznych, n p. w olejku eukalyptowym, kminkowym i innych. Jest to ciecz o przyjemnym zapachu, pkt. wrz. 175°.

Cymon, p. Kimon.

Cymrowie (Cymry), nazwa celtyckich mieszkańców Walji.

Cymryjski język, zwany też walijskim, po angielsku Welsh, jest językiem celtyckich mieszkańców Walji, którym po dziś dzień mówi jeszcze około miljona ludności, władającej jednak po największej części także językiem angielskim. Ob. Celtyckie języki. Literatura w tym języku sięga VIII. w. po Chr. a zasłynęła zwłaszcza dzięki poezji bardów, której szczyt stanowią utwory, pozostające w związku z podaniem o królu Artusie i rycerzach okrągłego stołu.

Cyna, symbol chem. Sn (Stannum), pierwiastek metaliczny (c. at. 118,7), srebrno-biały, krystaliczny, o ogromnej klepalności (cynfolja). C. wł. 7,31, pkt. top. 232°. C. była znaną bardzo dawno, przedmioty z niej wyrabiane znajdowano w wykopaliskach egipskich. Najważniejszą rudą cyny jest kasyteryt SnO_2. Dawniej głównem źródłem cyny były kopalnie w Kornwalji (Anglja), obecnie najwięcej dostarcza archipelag Malajski oraz Boliwja.

W ł a s n o ś c i c h e m i c z n e. Cyna może występować w dwóch odmianach: jako biała c. i jako szara c. Powyżej 18° trwałą odmianą jest zwykła cyna biała. Jednak poniżej 18° ten rodzaj cyny jest nietrwałym i metal może przejść w cynę szarą (o gęst. dużo mniejszej bo 5,75), przyczem rozsypuje się na szary proszek. Zjawisko to nazywa się „trądem cynowym“ i bywa niejednokrotnie obserwowane w muzeach, grobowcach (n. p. grobowce królewskie na Wawelu). Jedyną ochroną jest utrzymywanie temperatury powyżej 18° C.

Z a s t o w a n i e. Dzięki odporności cyny na czynniki atmosferyczne używa się jej do pokrywania blachy żelaznej (cynowanie) dla ochrony przed rdzewieniem. W tym celu zanurza się starannie oczyszczoną blachę do roztopionej cyny. Naczynia kuchenne miedziane również pokrywa się wewnątrz cyną ze względu na trujące własności związków miedzi. C. używa się do wyrobu rozmaitych stopów. Główki syfonów robi się ze stopu cyny z ołowiem (do 10% ołowiu), stop ten jest twardszy od cyny. Stopy z miedzią zob. bronzy. Stop z antymonem (do 8% ant.) używany jest na naczynia domowe jako t. zw. metal „brytanja“. Amalgamat cyny z rtęcią był dawniej stosowany powszechnie do powlekania zwierciadeł. Chlorek cynawy $SnCl_2$ i cynowy $SnCl_4$, (będący cieczą dymiącą, odkrytą w 1605 i nazwaną spiritus fumans Libavii), ten ostatni w postaci wodników, są używane jako bajce. Cenną bajcą jest również t. zw. „sól pinkowa“ $(NH_4)_2SnCl_6$, dająca czerwone laki z alizaryną. Chlorozłocian sodowy zredukowany chlorkiem cynawym daje t. zw. „purpurę Kasjusza“, używaną do złocenia porcelany. Jest to mieszanina koloidalnego kwasu cynowego z koloid. złotem. Impregnowanie tkanin bawełnianych celem uczynienia ich ogniotrwałemi polega na nasyceniu ich roztworem metacynianu sodowego, wysuszeniu i nasyceniu siarczanem amonowym. Powstaje wtedy na włóknie kwas metacynowy, który nie daje się już wymyć i po powtórnem wysuszeniu przechodzi w tlenek cyny, zapewniający tkaninie ogniotrwałość.

Cynamon, ob. Cinnamomum.

Cynamonowy kwas $C_6H_5 . CH = CH — COOH$, kwas aromatyczny o jednym nienasyconym łańcuchu bocznym, znajduje się w balsamie peruwiańskim, tolutańskim i w styraksie. Można go otrzymać syntetycznie zapom. reakcji Perkina, ogrzewając w obecności bezwodnika kwasu octowego aldehyd benzoesowy z octanem sodowym, albo działając octanem sodowym na chlorek benzylenu. Kwas c. krystalizuje w cienkie igły, topniejące w 134°. W wodzie zimnej trudno się rozpuszcza. Posiada typowe własności związków o podwójnem wiązaniu, a więc posiada zdolności przyłączania i redukcji roztworu nadmanganianu w obecności sody. Prócz kwasu cyn. o temper. top. 134° istnieją jeszcze trzy izomerony (zob.): kwas izocynamonowy, pkt. top. 42°, kwas izocynamon. pkt. top. 58° i allocynamonowy pkt. top. 68°.

Cynanchum L. (ciemiężyk), z rodziny Asclepiadaceae, byliny i krzewy o przewodach mlecznych. C. Vincetoxicum Pers. dochodzi daleko na płn. w Europie i Azji. Dawniej używany w lecznictwie i do przędzenia.

Cynara L. (karczoch), z rodziny Compositae, liście kolczaste, duże koszyczki kwiatowe. Rośnie w krajach śródziemnomorskich. C. Scolymus L. z Afryki, hodowana w płd. Europie dostarcza mięsistych koszyczków kwiatowych, których używa się jako wykwintnej jarzyny. C. cardunculus L. podobna do poprzedniej dostarcza po sztucznem wypłonieniu ogonków liściowych, używanych również jako jarzyna.

Cynewulf, poeta angielski VIII.—IX. w., opracował wierszem legendy „Juliana“ i „Helene“ (znalezienie Krzyża, jego najlepsze dzieło), oraz rozważania Grzegorza W. na temat Wniebowstąpienia Chrystusa („Christ“, w. 440—866) i napisał hymn „Dzieje Apostołów“. Przez wplecione runy wymienia się sam jako autor tego utworu. Przypisuje mu się również szereg innych poezyj, co jednak spotyka się z poważnemi zarzutami.

Cynfolja, p. blacha.

Cyngiel, umieszczony pod uchwytem broni palnej języczek, przez pociśnięcie którego uwalnia się sprężynę, napinającą iglicę lub kurek, i powoduje wystrzał.

Cykorja.

1. Prosienicznik szorstki. 2. Podróżnik pospolity. 3. Mniszek lekarski.
4. Sałata murowa.

Cynicy, (od greck. kyon, „pies"), filozofowie należący do sekty założonej przez Antystenesa (ob.). Z powodu swego bezwstydu, z jakim wszystkie naturalne, fizjologiczne potrzeby publicznie załatwiali, zwani byli „psimi filozofami". Ob. Diogenes z Synopy.

Cynipidae (galasówkowate), rodzina owadów, należąca do rzędu Hymenoptera. Thorax wypukłony, część tylna ciała krótsza, ponieważ tylko pierwsze dwie obrączki wolne, reszta w nie wsunięte. Samiczka ma zadarte pokładełko, wystające od strony brzusznej. Jaja składa na różnych częściach rośliny, nakłuwając je przytem pokładełkiem i wpuszczając ostrą ciecz, która jest bodźcem do utworzenia się galasówki, wewnątrz której rozwijają się jedna lub wiele beznogich gąsieniczek. Galasówki często zawierają garbniki, tak że niektóre mają techniczne zastosowanie. U wielu gatunków znamy tylko samiczki, których jaja rozwijają się partenogenetycznie, u wielu stwierdzono zjawisko heterogonji. Niektóre C. składają jaja na gąsienicach owadów lub na galasówkach innych gatunków. Najważniejsze rodzaje i gatunki: Diplolepis quercus-folii L. wywołuje galasówki na liściach dębu, Cynips gallae tinctoriae Ol. wywołuje galasówki na galasówkach aleppo. C. tinctoria Htg. na Quercus infectoria, galasówki używane technicznie, Rhodites rosae L., galasówki na różach.

Cynk, symb. chem. Zn, pierwiastek metaliczny, srebrno-biały. C. wł. 7,1 gr., a więc należy już do metali ciężkich. W zwykłej temperaturze jest kruchy, ale w temp. 120—150° można go walcować na blachy, które po ostudzeniu zachowują swą podatność. Przy 200—300° metal odzyskuje znów swą kruchość, w temp. 419,4° topi się, a w 907° wrze. Na powietrzu pali się zielonawym płomieniem dając tlenek cynku.

C. znajduje się w przyrodzie w postaci kruszców jak: sfaleryt ZnS, gałman (krzemian cynkowy), smitsonit $ZnCO_3$, kalamin Zn_2SiO_4 i t. d. Głównemi miejscami wydobywania rud cynkowych są: Górny Śląsk, Stany Zjednoczone, Nadrenja, Anglja i Belgja.

W ł a s n o ś c i i z a s t o s o w a n i e m e t a l u. Cynk w wilgotnem powietrzu pokrywa się na powierzchni ściśle przylegającą warstewką zasadowego węglanu, która chroni resztę metalu. C. wypiera wodór z kwasów, ale przy czystym chemicznie metalu reakcja ta ustaje z powodu utworzenia się na powierzchni cynku warstewki wodoru. Blachy cynkowej używa się chętnie zamiast ołowianej na rury, rynny i t. p. Pokrywa się nią także dachy ze względu na dużą odporność na czynniki atmosferyczne. Blachę żelazną cynkuje się po oczyszczeniu powierzchni rozc. kwasem siarkowym, przez zanurzenie do stopionego cynku. Cynku używa się do wydobywania srebra z ołowiu srebronośnego, dzięki temu, że stopiony cynk lepiej rozpuszcza srebro niż stopiony ołów, a z ołowiem nie miesza się. tworząc nad nim warstwę zawierającą srebro wyciągnięte z ołowiu („parkesowanie"). C. jest ważnym składnikiem wielu stopów; miesza się w każdym stosunku z cyną, miedzią i antymonem.

Z w i ą z k i c y n k u. C. w swoich związkach jest dwuwartościowy. Chlorek cynku $ZnCl_2$, sól biała rozp. w wodzie, powstaje działaniem kwasu solnego na cynk. W roztworze wodnym chlorek c. żelatynuje celulozę i rozpuszcza ją (zast.: wyrób papieru pergam.). Jako środek przeciwgnilny znajduje zastosowanie do impregnowania progów kolejowych. Stosuje się go też do oczyszczania powierzchni metalicznych przeznaczonych do lutowania, ponieważ kwas solny, powstający z chlorku c. przez hydrolizę (zob.) rozpuszcza tlenki metali, zanieczyszczające zawsze te powierzchnie.

Tlenek c., ZnO, ciało białe, nierozp. w wodzie, otrzymuje się przez ogrzewanie cynku na powietrzu lub prażenie węglanu. Na gorąco żółknie, a po oziębieniu odzyskuje biały kolor. Używa się go jako farby olejnej (biel cynkowa), oraz obecnie w dużych ilościach w automobilizmie (gumy). Mieszaninę tlenku c. z chlorkiem c., zarobioną na pastę, stosują dentyści do prowizorycznego plombowania, ponieważ b. szybko twardnieje, tworząc chlorek zasadowy.

Siarczek c. ZnS, biały, rozp. w kwasach, używany jest jako biała farba olejna.

Cynk Florjan, malarz polski, * 1838, † 1912, uczeń Akademji krakowskiej, odbył później studja w Monachjum i Dreźnie, skąd udał się w podróż po Niemczech i Francji. 1871—1906 był profesorem krakowskiej Akademji sztuk pięknych. Malował sceny religijne, z historji Polski, dzieła, które przeszły do wielu zbiorów prywatnych w kraju, a także do Muzeum Narodowego w Krakowie.

Cynkografja, powielanie pisma, lub rysunków przy pomocy płyt cynkowych, przystosowane bądź do techniki litograficznej (ob. litografja), bądź do drukarstwa. W pierwszym wypadku używa się zamiast kamienia litograficznego płyt cynkowych powleczonych masą, sporządzoną z kredy; w drugim wytrawia się wzór na płytach chemicznie.

Cynober, minerał, siarczek rtęci HgS. Tworzy drobne kryształy romboedryczne barwy czerwonej, rzadziej szarej. Łupliwość wyraźna, równoległa do ścian słupa. Tw. 2—2,5, C. wł. 8,0—8,2. Blask diamentowy. Podwójne załamanie bardzo wysokie — $\omega = 2.854$, $\varepsilon = 3.201$ (dla światła czerwonego). Na cynobrze występuje wybitnie zjawisko polaryzacji obrotowej.

Cynober jest jedyną eksploatowaną rudą rtęci. Minerałami towarzyszącemi są: piryt, czasem markazyt i chalkopiryt, rzadziej antymonit, realgar i inne siarczki. W żyłach występuje kwarc, chalcedon, opal, kalcyt, dolomit, rzadziej baryt, fluoryt i gips.

Najbardziej znanemi są złoża w Hiszpanji, znane jeszcze z czasów rzymskich, gdzie cynober tworzy impregnacje w łupkach paleozoicznych, złoża w Idrji (w Krainie) i najbogatsze w New Almaden (w Kalifornji). Od poznania złóż w Sulphurbanks i Steamboat w Kalifornji) stało się rzeczą wiadomą, że złoża rtęci powstały na drodze hydrotermalnej.

Dzięki swej żywej barwie znalazł cynober zastosowanie w farbiarstwie, obecnie jednak w tym celu używa się niemal wyłącznie cynobru sztucznego.

Cynodon. *a)* kwiat.

Cynodon Rich. (psiząb), trawa występująca w trzech gatunkach w Austialji. C. dactylon Rich. kosmopolityczny.

Cynoglossum L. (ostrzeń), z rodziny Borraginaceae, o łodydze miękko owłosionej, rośnie w strefie umiarkowanej obu półkul. W Polsce C. officinale L. (o. pospolity) o kwiatach brudno-czerwonych, dawniej głównie korzeń używany w lecznictwie. Niemiłą woń rośliny wyzyskać można w celu usunięcia szczurów. C. germanicum Jacq. (o. górski) ma kwiaty błękitne lub fioletowe, występuje bardzo rzadko.

Cynomorium L. (pąkiew), z rodziny Cynomoriaceae. Jedyny gatunek C. coccineum L., bezzieleniowy pasorzyt o rozwiniętem kłączu, które tworzy korzenie przybyszowe, przyczepiające się ssawkami do korzenia żywiciela. Pęd nierozgałęziony, liście łuskowate. Rośnie nad morzem Śródziemnem, w medycynie używany sok do tamowania krwi pod nazwą „Fungus melitensis".

Cynosurus cristatus.

Cynosurus L. (grzebienica), rodzaj należący do Gramineae. C. cristatus L. (g. pospolita) trawa pospolita w całej Europie na łąkach, pastwiskach, przydrożach, na niżu i w górach aż po górną granicę lasu. Stanowi doskonałą paszę. Wiechy kłosokształtne, kłoski dwupostaciowe: owocujące, 2—4 kwiatowe, obok płonych, grzebykowatych, złożonych z samych pustych plewek dolnych. Kwitnie w czerwcu.

Bulwa Cyperus esculentus.

Cyperus longus.

Cyperus L. (cibora), z rodziny Cyperaceae, kwiaty obupłciowe, kłoski wielokwiatowe. Rośnie w strefie tropikalnej i subtropikalnej obu półkul. C. (Chlorocyperus) esculentus L. rośnie w Afryce i nad morzem Śródziemnem, dostarcza jadalnych bulw, (Bulbuli Frasi), których używa się zamiast kawy. Kłącza wielu gatunków C. zawierają eteryczne olejki, stąd mają zastosowanie w perfumerji. C. (Chlorocyperus) Papyrus L. z tropikalnej Afryki, zadomowił się w krajach śródziemnomorskich, dostarczał starożytnym Egipcjanom, Grekom i Rzymianom papirusu: łodygę cięto na pasy, które następnie spajano klejem. Części dolne łodygi są jadalne, rdzeń służył za knot.

Cypr (greck. Kypros, łac. Cyprus), wyspa w płn.wsch. kącie morza Śródziemnego, 75 km. od wybrzeży Cylicji, a 93 km. od Syrji, z 9.301 km.². Przez wyspę przebiegają 2 kredowe łańcuchy górskie, oddzielone żyzną doliną Messaria, jeden na płn., będący przedłużeniem syryjskich gór Almadagh z najwyższym szczytem Troodos (1.953 m.), drugi na płd., stanowiący przedłużenie również syryjskiego pasma: Dżebel Okrah. Z rzek najważniejszą (ok. 100 km. długości) jest Pedias, odznacza się jednak wielką zmiennością wodostanów. Klimat w lecie gorący i suchy, w zimie chłodny i wilgotny. Ludność wynosi 274.108 głów, w tem lwia część, to Grecy, używający oddzielnego narzecza nowogreckiego i należący do kościoła prawosławnego, posiadającego autokefalję (214.480 wyznawców). Z innych narodowości najliczniej są reprezentowani Turcy (56.428 głów). Ludność trudni się rolnictwem, oraz chowem bydła i rybołówstwem. Stolicą wyspy jest Nikozja, połączona jedyną na wyspie kolejką wąskotorową z portem Famagusta.

C., należący w starożytności do obszaru kolonizacyjnego Fenicjan, a później Greków, stanowił teren wzajemnego przenikania i ściera-

nia się wpływów Bliskiego Wschodu, Egiptu, Azji Mniejszej i Grecji. Od VI. w przed Chr. należał C. do Persji, później do Aleksandra Wielkiego i Ptolemeuszów, a od 58 r. przed Chr. do Rzymian, którzy wcielili wyspę do prow. Cylicji. Po okresie panowań: bizantyjskiego, arabskiego i i. we wczesnem średniowieczu, przeszła wyspa w 1192 r. w ręce ks. Gwidona de Lusignan, który założył tu królestwo C. Lusignanowie dzierżyli tron C. aż do wygaśnięcia dynastji na Jakóbie III.; w 1489 przeszła wyspa w posiadanie Wenecjan, a w 1570 zdobyli ją Turcy, którzy po wojnie z Rosją w 1878 r. pozwolili Anglji na urządzenie tutaj podstawy wojskowej. W 1914 r. (5. listopada) został C. zaanektowany przez Anglików. Tytułu króla Cypru (i Jerozolimy) używają królowie włoscy.

Cyprianus, 1. św. Cyprjan, biskup Kartaginy i męczennik, pisarz katolicki i ojciec kościoła (200—258). Umarł śmiercią męczeńską w czasie prześladowań Walerjana. Pozostawił wiele pism i traktatów teolog. oraz listów. Znany szczególnie ze swych poglądów na przyjmowanie zpowrotem do Kościoła odpadłych w czasie prześladowania, oraz na chrzest heretyków.

2. św. Cyprjan z Antjochji, męczennik; pogański mag, który po daremnej próbie uwiedzenia dziewicy chrześcij. Justyny, nawrócony przez nią, umiera z nią w czasie prześladowania Dioklecjana (r. 304) w Nikomedji, śmiercią męczeńską.

Cyprinus, p. karp.

Cypripedium L. (obuwik), storczyk o okazałych kwiatach z warżką w kształcie pantofelka. 30 gatunków rośnie w strefie umiarkowanej półkuli płn. W Polsce na całym obszarze, jednak rzadko, najładniejszy z krajowych storczyków C. calceolus L. (o. pospolity) rośnie w cienistych lasach, kwitnie od maja do czerwca. Piękne, hodowane gatunki: C. venustum Wall. z Neapolu, C. caudatum i C. barbatum Pfitz. z płd. Indyj i Jawy.

Cyprys, p. Cupressus.

Cyranka, pospolita nazwa drobnych gatunków kaczek, p. kaczka.

Cyrano de Bergerac, Savinien, pisarz francuski (1619—1655), służąc w gwardji królewskiej brał udział w wyprawach do Flandrji; od 1640 żył w Paryżu. Napisał 47 żartobliwych „Lettres" z wyszukanemi pointami i dwie fantastyczno-satyryczne powieści „L'autre monde, ou les États et Empires de la Lune" (1657), oraz „L'histoire comique des États et Empires du Soleil" (1662), które wpłynęły na Voltaire'a („Micromégas") i Swifta („Gulliver"), — pozatem tragedję „Agrippine" (1653) i komedję „Le pédant joué" (1654). Postać C. spopularyzował E. Rostand (ob.), dzięki znanemu dramatowi (1897).

Cyrenaika (Kyrenaika) dawna nazwa, dzisiejszej Barki w płn.-wsch. Afryce; należała do państwa Ptolemeuszów, a następnie razem z Kretą tworzyła rzymską prowincję i została w 644 podbita przez Arabów. W 1912 razem z Trypolisem odstąpiła ją Turcja Włochom, a w 1919 została wydzielona z Libji jako odrębna kolonja C. z 190.000 km.² (z obszarami pustynnemi: 740.000 km.²) i 190.000 mieszk. Stolicą jest Bengasi, na wsch. wybrzeżu Wielkiej Syrty.

Cyrenejczycy lub Hedonicy, od greck. „hedone" „rozkosz", członkowie szkoły cyrenejskiej, założonej około r. 380 przed Chr. w Cyrenaice przez Arystypa (ob.). Szkoła ta utrzymała się około 100 lat.

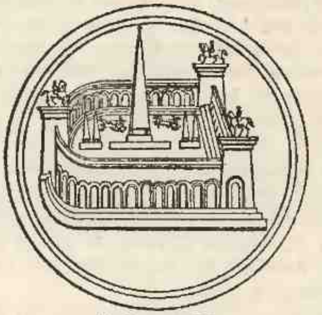

Cyrk rzymski.

Cyrk (łac. circus), miejsce igrzysk u Rzymian, przeznaczone pierwotnie na wyścigi koni zaprzężonych w wozy. Circus maximus, między Palatynem i Awentynem miał zostać założony jeszcze w czasach królewskich; C. Flaminius zał. w r. 221 przed Chr. przez cenzora C. Flaminiusa na zachód od Kapitolu; przy drodze Appijskiej leżał c. Maksencjusza (zał. 309 po Chr.) i również poza Rzymem c. w Bovillae, gdzie odbywały się igrzyska ku czci gens Julia. Arena C. maximus po przebudowie przez Cezara Augusta, miała 590 m. długości i 80 szer. Arena c. otoczona z trzech stron rzędami siedzeń, była podzielona wzdłuż na dwie części wzniesieniem, lub murem, zw. spina; po obu krańcach spiny wznosiły się kolumny, zw. metae. W półkolu po węższej stronie c. mieściła się wielka brama (porta triumphalis), a naprzeciw — z drugiej strony areny — znajdowały się stajnie (carceres); cała ta część c. (wraz z wieżami), z której wyjeżdżały konie z wozami, zwała się oppidum. W prowincjach rzymskich zachowało się wiele ruin cyrków, np. w Galji (Orange, Vienne), w Hiszpanji (Sagunt), w Afryce (Cherchel, Kartagina), w Konstantynopolu. Żaden z nich nie jest dobrze zachowany. — Dzisiejsze cyrki nie mają znaczenia artystycznego; z ważniejszych wymienić można: Cirque d'hiver i Hippodrome w Paryżu, Hippodrom w Londynie i t. d. W Hiszpanji każde większe miasto prowincjonalne ma podobne budowle, przeznaczone do walki byków.

Cyrkiel, przyrząd służący do kreślenia kół. C. eliptyczny służy do kreślenia elips. C. zwykły, kołowy, jest narzędziem niezbędnem dla każdego rysownika technicznego.

Cyrkon, symbol chem. Zr, pierwiastek metaliczny. Najważniejsza ruda jego: cyrkon, jest ortokrzemianem $Zr\,Si\,O_4$. Wszystkie rudy cyrkonu zawierają pokaźne ilości pierwiastka hafnium (zob.), b. podobnego do cyrkonu. Chemicznie ma cyrkon własności zarówno słabo zasadowe jak i słabo kwaśne.

Cyrkon, minerał, krzemian cyrkonu $ZrSiO_4$ (zwykle z domieszką żelaza), tworzy kryształy tetragonalne, bezbarwne lub zabarwione na brunatno, czerwono, niekiedy żółto, szaro lub zielonawo. Barwa zmieniać się może pod wpływem utleniającego i redukującego płomienia. Wskutek blasku diamentowego i wysokiego współczynnika załamania używany jako kamień ozdobny (zwłaszcza odmiany pomarańczowo-żółte i czerwonawe, znane pod nazwą hiacyntu). Tw. 7,5. C. wł. 4,4—4,7. Dokoła cyrkonu tworzą się t. zw. pola pleochroiczne, powstałe wskutek obecności ciał promieniotwórczych.

W pięknych kryształach występuje cyrkon w skałach krzemianowych, jak n. p. w sienitach norweskich, skąd znane są kryształy, dochodzące do kilkunastu cm., w bazaltach siedmiogrodzkich, w niektórych granitach, łupkach krystalicznych i t. d. W kryształach mikroskopijnej wielkości występuje cyrkon w przeważnej ilości skał, należąc do najczęstszych minerałów akcesorycznych.

Z pokroju i rodzaju wykształconych ścian cyrkonów, znajdujących się w skałach osadowych, można niekiedy wnioskować o pochodzeniu materjału danej skały osadowej.

Podczas analizy cyrkonu Klaproth odkrył pierwiastek cyrkon.

Cyrkularz, okólnik, pismo, zawiadamiające ogół. Zazwyczaj okólnik, rozsyłany przez władzę zwierzchniczą do urzędów niższej instancji. Podobnież w świecie handlowym zawiadomienie o założeniu lub zwinięciu domu handlowego lub o zaszłych w nim zmianach.

Cyrthanthus Ait. (łukowa lilja) roślina cebulkowa o barwnych kwiatach z rodziny Amaryllidaceae. Wiele hodowanych, n. p. C. obliquus Ait.

Cyrus (łac., w staroperskim Kurusz), 1. C. I. ok. 600—580 prz. Chr., król Ansanu, ojciec starszego Kambizesa. — 2. C. II. Wielki, zwany też Starszym, wnuk poprzedniego, † 529; założyciel staroperskiej monarchji uniwersalnej i jeden z największych zdobywców w historji świata. Jako król Ansanu (od r. 559), podległy Medom, zwyciężył ich ostatniego króla Astjagesa i opanował całą Medję, ok. 546 wtargnął do M. Azji, zwyciężył Krezusa, ostatniego króla Lidów, poczem wodzowie jego opanowali cały półwysep z wyjątkiem Miletu, z którym zawarto sojusz. 539 padł Babilon; C. pozwolił przebywającym tam Żydom na powrót do Palestyny i rozkazał odbudować świątynię w Jerozolimie. C. zginął w walce na wschodniej granicy państwa. Ksenofon przedstawia C. w swojem dziele „Kyrupaideia" jako wzór mądrego i humanitarnego władcy. 3. C. Młodszy, królewicz perski, † 401; popadłszy w zatarg z bratem swoim Artakserksesem II., który podejrzywał go o dążenie do władzy, zebrał w M. Azji 12.800 najemników greckich i 100.000 Azjatów, wtargnął 401 do Mezopotamji i stoczył z bratem nierozstrzygniętą bitwę pod Kunaksą, w której zginął. Przedsięwzięcie i odwrót „Dziesięciu tysięcy Greków" opisał Ksenofon w „Anabasis".

Cyryl (Kyrillos) święty, 1. C. z Jerozolimy, (315—386) biskup i doktór kościoła, trzykrotnie wypędzany przez arjan, pozostawił po sobie sławne nauki p. t. „Katechezy przeznaczone dla katechumenów" (mających przyjąć chrzest).

2. C. z Aleksandrji, święty, doktór kościoła, od r. 412 patrjarcha Aleksandrji, bronił gorliwie czci Najśw. Marji Panny jako Matki Bożej przeciwko Nestorjuszowi; zwłaszcza na soborze Efeskim (431 r.), przyczynił się do jego potępienia. Zostawił po sobie szereg dzieł apolog., między innemi Apologję chrześcijaństwa przeciw cesarzowi Juljanowi Apostacie.

3. C. (Konstantyn), apostoł Słowian, * 827 (826 ?) w Soluniu (Saloniki), † 14. lutego 869 w Rzymie, autor najstarszego przekładu słowiańskiego najważniejszych tekstów liturgicznych, rozwinął działalność misyjną najpierw wśród Chazarów nad morzem Kaspijskiem, potem, od r. 864 na Morawach, gdzie wraz z bratem Metodjuszem († 885) wprowadził na ambonę i do liturgji język słowiański (ob. cerkiewnosłowiański język). Po śmierci Cyryla, Metodjusz dalej prowadził dzieło nawracania Słowian w Pannonji i na Morawach. Poświęcono im dzień 7. lipca. Atrybuty: biskup, Bułgarzy, aniołowie i inne.

Cyryl Władymirowicz, wielki książę rosyjski, * 1876, syn wielkiego księcia Władymira Aleksandrowicza i Marji Pawłownej, z domu księżniczki Meklenburg-Schwerin, flügeladjutant cara, walczył pod Portem Artura. W marcu 1917 na czele pułku gwardji uznał rewolucję, od czerwca zagranicą, 13 września 1924 w manifeście wydanym w Koburgu, wbrew woli carowej matki, Marji Teodorowny i wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza, ogłosił się „carem Wszechrosji".

Cyryla i Metodego order, najwyższe odznaczenie bułgarskie, utworzone w r. 1910 dla upamiętnienia ogłoszenia królestwa Bułgarji.

Cyrylica (pismo cyrylickie, cyrylskie), pismo ksiąg liturgicznych, używanych przez Słowian grecko-katolickich i prawosławnych. Nazwę swą zawdzięcza ono św. Cyrylowi-Konstantynowi, apostołowi Słowian, który jednak nie jest wynalazcą tego alfabetu, powstałego w Bułgarji dopiero w X. w. Od Cyryla pochodzi alfabet inny, dawniejszy, t. zw. głagolica. Cyrylica polega na alfabecie greckim, pochodzi mianowicie w całości z greckiej liturgicznej uncjały (majuskuły) nieznacznie tylko zmienionej. W formie zmodernizowanej używają tego alfabetu po dziś dzień Bułgarzy, Serbowie, Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy.

Cyryl Lukaris, (1572—1638), Grek, urodzony na Krecie, wykształcony w Genewie, gdzie się przejął zasadami Kalwina. Jako archimandryta wysłany na Ruś i Litwę, przeciwdziała nawiązaniu unji kościoła ruskiego z rzymskim. Jako patrjarcha Aleksandrji, potem carogrodzki, chce przeszczepić zasady kalwińskie do kościoła greckiego. Znienawidzony przez lud, ogłoszony heretykiem, podejrzany przez sułtana o zdradę, ginie, uduszony na jego rozkaz.

Cystersi, członkowie zakonu założonego przez opata benedykt., św. Roberta, w r. 1098 w Citeaux (Cistercium) koło Dijon we Francji. Zakon oparty na regule benedyktyńskiej obostrzonej; w odróżnieniu od benedyktynów noszą biały habit. Zatwierdzeni przez papieża Pascha-

lisa II. 1119. Najwybitniejszym członkiem zakonu był św. Bernard, późniejszy opat z Clairvaux. Zakon ten położył wielkie zasługi dla wiary katolickiej i cywilizacji w płn. Niemczech, na Pomorzu, w Skandynawji i w Polsce, gdzie posiadał znaczną ilość klasztorów n. p. w Lądzie nad Wartą, Jędrzejowie, Oliwie, Mogile pod Krakowem, Szczyrzycu, Paradyżu i t. d.; obecnie posiada w Polsce klasztory w Mogile i Szczyrzycu.

Cysticercus (bąblowiec), forma rozwojowa tasiemca. Gdy jajo tasiemca dostanie się do ciała zwierzęcia, będącego przejściowym żywicielem, pod wpływem soku żołądkowego pęka skorupka, wydostają się zarodki, które, przedziurawiając ścianę żołądka i jelit, dostają się do obiegu krwi. Prąd krwi przenosi je i osadza w naczyniach włoskowatych, gdzie pozostają, lub też wędrują do pewnych organów. Wówczas zarodki tracą swe haczyki, otaczają się torebką łączno-tkankową wypełnioną wewnątrz cieczą, do środka zaś bąbla wpukla się główka tasiemca tzw. czerwioch. Ten typ bąblowca występuje u Taenia solium L. (tasiemiec długoczłonki), żyjącego w jelitach człowieka, gdy jego bąblowiec zwany C. cellulosae, dochodzący 1 cm. wielkości, żyje w mięśniach świni, psa, kota, sarny, a nawet człowieka. Taenia saginata Goeze z jelit człowieka ma bąblowca, C. bovis, w mięśniach bydła. T. serrata Goeze w jelitach psa, bąblowiec C. pisiformis w wątrobie królika; T. crassicollis Rud. w jelitach kota, C. fasciolatis w myszy, T. marginata Batsch. u psa i wilka ma C. tenuicolis w przeżuwaczach i świni; T. crassiceps Rud. lisa, C. longicollis w myszy polnej.

Cystis (greck.), pęcherz moczowy, c. fellea, woreczek żółciowy,

Cystococcus (Chlorococcum Fr.) jednokomórkowy glon z grupy zielenic, żyje na miejscach mokrych poza wodą jako epifyt, lub tworząc razem z grzybem porost.

Cystophora, kapturzak, p. Phocidae.

Cystopteris fragilis.

Cystopteris Bernh. (paprotnica), paproć należąca do rodziny Polypodiaceae. W Polsce występuje C. fragilis Bernh. (p. krucha), C. regia Desv. (p. królewska), C. montana (Lam.) Lk. (p. górska) i C. sudetica A. Br. et Milde (p. sudecka).

Cystoskop, przyrząd umożliwiający oglądanie wnętrza pęcherza moczowego, wprowadzony do praktyki chirurgiczno-urologicznej przez M. Nitze.

Cytadela (franc. citadelle, włos. cittadella), większa fortyfikacja, wysunięta obok twierdzy, położona zazwyczaj na dominującym punkcie, skąd w razie upadku twierdzy możnaby obronę dalej prowadzić. Oddzielona od miasta esplanadą, strzegła też porządku i bezpieczeństwa w mieście, w razie rozruchów stanowiła podstawę operacyjną i t. p. — Więzienie w takiej warowni nazywano równie c., n. p. cytadela warszawska.

Cytinus L. (omylnik), z rodziny Rafflesianaceae, rośnie w Afryce i w krajach śródziemnomorskich. Pasorzytuje na korzeniach roślin. C. hypocistis L. pasorzytuje na Cistus, ma żółte lub karminowe piękne kwiaty zebrane w grona. Sok ma znaczenie w lecznictwie.

Cytisus scoparius.

Cytisus L. (szczodrzeniec), rodzaj należący do Papilionaceae. Krzewy o kwiatach białych, żółtych lub czerwonych zebranych w kwiatostan groniasty. W Polsce rośnie dziko 8 gatunków, z tych C. nigricans L. najprawdopodobniej tylko zdziczały. Wiele gatunków, rosnących nad morzem Śródziemnem hodowane jako krzewy ozdobne np. C. hirsutus L., C. scoparius Lk. Między C. purpureus a C. laburnum otrzymano drogą szczepienia chimerę C. Adami (p. chimery).

Cytologja jest to nauka o komórce, którą traktuje jako mikroelement organizmu a równocześnie jako elementarny organizm o składzie anatomicznym. Rozwinęła się z chwilą udoskonalenia mikroskopu i odkrycia metod utrwalania i barwienia preparatów. Początkowo c. miała charakter opisowy, obecnie stała się nauką eksperymentalną. Za ojca c. należy uważać Strasburgera, Polaka, prof. w Jenie, a następnie w Bonn, który po raz pierwszy użył jako utrwalacza alkoholu i stwierdził, że jądro dzieli się nie wprost, ale drogą mitozy. Po nim Flemming wyróżnił wrzecionka i chromosomy. Po raz pierwszy spostrzeżenia nad jądrem zwierzęcem i jego podziałem publikuje Flemming w l. 1879, 1880. Z tą chwilą zaczynają się rozwijać różne szkoły cytologiczne; Schmitz z Bonn (1880) zajmuje się specjalnie utrwalaniem i barwieniem objektów zoologicznych. W niedługim

czasie i Strasburger przyjmuje tę nową metodę, którą udoskonala. Po nim Heuser (1884), Guignard i zoolog van Beneden (1883); Rabl stwierdza, że w komórkach każdego gatunku istnieje oznaczona liczba chromosomów. Boveri dalej rozbudowuje tę zasadę, gdy Flemming (1887) odkrywa redukcję chromosomów przy tworzeniu się komórek rozrodczych. Te obserwacje dają pochop do twierdzenia, że duże znaczenie ma życie jądra. Były to myśli nie nowe, bo już E. Haeckel (1866) mówi, że jądro przenosi cechy dziedziczne, gdy plazma ma za zadanie przystosowanie się do warunków zewn. Ta hipoteza, wtedy nie oparta na żadnej podstawie, obecnie znajduje potwierdzenie. Dalsze poparcie zyskuje ona jeszcze w uzgodnieniu chromosomów z prawami krzyżówek. Chemiczne badania jądra stwierdzają, że składa się ono ze skomplikowanych ciał białkowatych: nukleoproteidów. W r. 1887 Boveri stawia hipotezę „indywidualności chromosomów", co danemi morfologicznemi potwierdzają inni autorowie. Na tej podstawie teoretycznej szukają w chromosomach siedliska cech, przenosząc je na drobne części chromosomów, tzw. chromomery, których istnienie dawniej czysto teoretyczne, dzisiaj znajduje znowu potwierdzenie choćby w zjawisku tzw. crossing-over. Z Polaków zajmowali się cytologją: Strasburger, Raciborski, Dębski, Strumpf, Golińska, Balicka-Iwanowska i i. Z zakładów zajmują się c.: zakład botaniczny im. Janczewskiego w Krakowie pod kierunkiem Prof. Roupperta, Zakład Botaniki Ogólnej Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem Prof. Wóycickiego, Zakład Biologji U. J. pod kierunkiem Prof. Godlewskiego jun. Dzisiejsza c. idzie po linji łączności z genetyką, na drodze eksperymentalnej próbuje otrzymać zmiany w kompleksie chromosomów, a temsamem otrzymać nowe rasy, a nawet gatunki, co jej się niejednokrotnie udaje; bada krzyżówki międzygatunkowe, a nawet międzyrodzajowe i mutacje. Istnieją dzisiaj trzy hipotezy co do przenosicieli cech dziedzicznych: 1) cechy przenoszą się wyłącznie przez geny umiejscowione w chromosomach, podczas gdy plazma jest obojętnem podłożem, 2) każda cecha jest wynikiem współdziałania specyficznych zawiązków jądra i reakcji plazmy, 3) obok genów mieszczących się w chromatynie, istnieją geny plazmatyczne tzw. plazmony, które przenoszą cechy dziedziczne.

Cytra.

Cytra, (nazwa z greck. instrumentu „kitara"), instrument, opatrzony strunami (36—42), napiętemi na płaskiem pudle rezonansowem; 5 strun służy do chromatycznych chwytów, odmierzonych na gryfie zapomocą przegródek; na tych strunach gra się melodję. Reszta strun służy jako bas. Struny wiolinowe szarpie się pierścieniem (plektron), basowe zaś wprost palcami. Cytry buduje się w 3 odmianach, rozpowszechnionych w Niemczech: Schlagzither, niżej strojona nieco większa Elegiezither i w formie serca zbudowana Streichzither.

Cytryn, żółta odmiana kwarcu, używana niekiedy jako kamień ozdobny. Nazwę tę stosuje się również do wypalonego ametystu.

Cytryna, ob. Citrus.

Cytrynek, motyl (Rhodocera rhamni) zjawia się wczesną wiosną, należy do najpospolitszych naszych motyli. Samiec ma skrzydła żółte, samiczka białawo-żółte z pomarańczową plamką pośrodku. Jajka składa na liściach szakłaka.

Cytrynowy kwas, $C_6H_8O_7 + H_2O$ — oksykwas trójzasadowy, bardzo rozpowszechniony w państwie roślinnem, wykryty również w mleku. Krystalizuje pod postacią przeźroczystych jak woda, kryształków, łatwo rozpuszczalnych w wodzie i alkoholu. Sok niedojrzałych cytryn zawiera 6—7% kw. cytr. i można go wyosobnić z tego soku zapomocą przeprowadzenia w cytrynian wapniowy łatwo rozpuszczalny w wodzie zimnej, a b. trudno w gorącej. Działając na tę sól rozc. kwasem siarkowym otrzymujemy wolny kwas cytrynowy. Inna metoda otrzymywania polega na tem, że z glikozy lub cukru powstaje kw. cytr. pod wpływem grzybka pleśniowego (Citromyces Pfefferianus i Citromyces Glaber). Kwas cytr. można również otrzymać syntetycznie. Służy do przygotowywania napojów orzeźwiających i lekarstw; znajduje również zastosowanie przy drukowaniu perkalików.

Cywilizacja (z łac. civis — obywatel), w przeciwieństwie do barbarzyństwa taki stan uspołecznienia, który umożliwia współżycie w uporządkowanych warunkach. Mówi się o cywilizowanych narodach, ale i o jednostkach, przyczem jednak u jednostek chodzi raczej o pewną ogładę towarzyską i wyższy stopień umoralnienia. W niemieckiej zwłaszcza nauce uważa się cywilizację za stadjum przejściowe od stanu barbarzyństwa do stanu wyższej kultury, obejmującej zarówno przemysł, jak i sztukę, naukę i etykę. Tymczasem francuskie słowo civilisation odpowiada prawie zupełnie niemieckiej Kultur. To też oddawna wielu teoretykom przyświecała myśl zróżnicowania niemieckiej „kultury" i romańskiej, zwłaszcza francuskiej, „cywilizacji". Wielka wojna przyniosła istną epidemję broszur i książek, przeciwstawiających te dwa pojęcia, ale w znacznej mierze chodzi tu tylko o słowa i o formułki terminologiczne, mniej lub więcej nacjonalistycznie zabarwione. W języku polskim używa się często obu wyrazów jako synonimów, choć nie są one jednoznaczne: mówi się n. p., że „ten i ów nie ma kultury", ale nie można powiedzieć że „on nie ma cywilizacji".

Cywilna lista, część dochodów państwowych, przeznaczona na utrzymanie króla wraz z rodziną. C. l. istnieje tylko w państwach konstytucyjnych, w których ciało ustawodawcze kontroluje wydatki i uchwala budżet państwowy. Najwcześniej pojawia się c. l. w Anglji (XV. w.).

Cywilna śmierć (franc. morte civile) jest to utrata osobistej zdolności prawnej. Według prawa rzymskiego śmierć c. następowała w razie capitis deminutio maxima (ob.). Wraz z oddziaływaniem rzymskiego prawa na prawo kościelne i świeckie w Europie widzimy też wszędzie pojawiające się instytucje, przypominające żywo rzymską śmierć c. W dawnem prawie polskiem widzimy ją w pozbawieniu praw, banicji — wygnaniu, połączonem z wyjęciem z pod prawa, a więc pozbawieniem wszelkiej ochrony prawnej, z zakazem przyjmowania banity do domu, względnie ukrywania go i t. d. Podobnie przedstawia się stanowisko obłożonych klątwą kościelną. Dawne prawo francuskie nawiązywało do tej rzymskiej instytucji prawnej, pozbawiając praw tych, którzy zostali skazani na dożywotnie pozbawienie wolności za pewne przestępstwa. W kodeksie Napoleońskim zatwierdzono śmierć c. jako skutek karny wyroku skazującego na śmierć, na dożywotnie roboty przymusowe i na deportację. Po skazanym otwierano postępowanie spadkowe, zupełnie jak gdyby przestał istnieć nie tylko pod względem prawno-cywilnym, ale także jak gdyby fizycznie umarł; jego ewentualne małżeństwo uważało się za rozwiązane, nowego, pod względem prawnym ważnego małżeństwa nie mógł zawierać, nie mógł występować przed sądem, ani też przedsiębrać żadnych czynności prawnych. W nowszych czasach nastąpiło we Francji złagodzenie tych postanowień; tak n. p. ustawa z 25 marca 1873, tycząca zesłanych do Nowej Kaledonji, zawiera łagodniejsze przepisy. Z prawa francuskiego przeszła śmierć c., jako skutek karny, do ustawodawstw innych krajów Europy, a nawet Ameryki. — Dawne prawo niemieckie znało jeszcze bezpośrednie zniszczenie osobowości (consumtio famae).

Dzisiaj śmierć c. jest wszędzie zniesiona. Jako jej pozostałości zna dzisiejsze ustawodawstwo pewne ograniczenia zdolności prawnej, jako skutki wyroków skazujących za pewne przestępstwa. Te ograniczenia idą w kierunku pozbawienia na stałe lub czasowo pewnych praw obywatelskich, a więc n. p. prawa głosowania i obieralności, prawa sprawowania publicznych urzędów, prawa studjów i uzyskiwania tytułów naukowych, stopnia oficerskiego, wreszcie mogą wyrażać się w rozciągnieciu nad kimś dozoru policyjnego i t. d. — Z wzrastającem w nowoczesnem ustawodawstwie znaczeniem idei humanitarności kary i skutki karne coraz bardziej się ogranicza; dzisiaj najcięższy nawet przestępca ma możność po upływie pewnego czasu uzyskać skreślenie całego swego rejestru karnego.

Cywilne prawo, ob. Prawo cywilne.

Cywilny ślub, ślub ważny prawnie wedle ustaw świeckich (państwowych), zawarty wobec urzędnika stanu cywilnego (starosty, prezydenta miasta) na mocy wyrażonej przez oblubieńców woli zawarcia małżeństwa. Ob. Małżeństwo.

Cywiński Stanisław, współczesny historyk literatury polskiej, autor prac o romantyzmie, o Norwidzie, o „Samuelu Zborowskim" Słowackiego i i.

Czaadajew Piotr, pisarz rosyjski, (1794—1856), sprawił niezwykłe wrażenie „Listem filozoficznym" (napisanym w r. 1829, a ogłoszonym w „Teleskopie Moskiewskim" 1836), diatrybą gwałtowną, w której odmawia wartości kulturze rosyjskiej, odciętej od Zachodu, i dla nawiązania łączności z resztą Europy, żąda jedności religijnej, gdyż właśnie odrębność wyznaniowa stała się główną przyczyną odosobnienia Rosji. Na skutek „Listu" zawieszono „Teleskop", a Cz. na rozkaz cara ogłoszono warjatem i oddano pod nadzór lekarski. Cz. napisał pozatem trzy „Listy", poruszające różne tematy, oraz „Apologję szaleńca" (1836).

Czaca (Čadca), miasteczko u płd. stóp Beskidu Śląskiego, nad rz. Kisucą na Słowaczyźnie, z ok. 6.000 mieszk., narodowości polskiej. C. jest stolicą okręgu, złożonego z 12 wsi, należących do żupy Św. Marcin Turczański, a zamieszkałych przez Polaków (47.000 na 50.000 całej ludności). W średniowieczu należał okręg Czadecki do Śląska Cieszyńskiego, później do Węgier, a po wojnie światowej do Czechosłowacji.

Czachórski Władysław, malarz polski, * 1850, † 1911, uczeń Urbańskiego i Hadziewicza (w Warszawie), następnie w Dreźnie A. Wagnera i w Monachjum Anschütza i Piloty'ego. Po podróży do Włoch i Francji osiedlił się w Monachjum w r. 1879, gdzie został honorowym profesorem Akademji. Malował głównie portrety i sceny rodzajowe. W r. 1873 dostał srebrny medal za scenę z Kupca weneckiego, w r. 1879 złoty medal za obraz: Hamlet i aktor. Uwagi godny jest także jego obraz: Wejście do klasztoru, przedstawiający pożegnanie nowicjuszki z rodziną w zakrystji. W późniejszym okresie malował przeważnie młode piękne damy we wspaniałych strojach XVII. i XVIII. wieku, na tle współczesnych komnat. Doskonale oddawał klejnoty, drobiazgi i t. d. Obrazy Cz. posiadają muzea we Lwowie i Bremie.

Czacki, 1. Szczęsny, polityk polski, (1723—1790), posłował kilkakrotnie na sejmy, 1756 został podczaszym wielkim koronnym. Chwalca złotej wolności, przeciwnik reform, fanatyk wyznaniowy, występował przeciw Collegium Nobilium Konarskiego. Broniąc zagrożonej rzekomo demokracji szlacheckiej, 1767 agitował gwałtownie przeciw równouprawnieniu różnowierców, uwięziony przez Repnina, wydostał się na wolność w r. 1773.

2. Tadeusz, syn poprzedniego, uczony i pedagog, (1765—1813), pracował 1786—92 w Komisji Skarbu Koronnego, badał gruntownie stan gospodarczy Polski, przedstawił sejmowi szereg projektów reform, 1800 był jednym z założycieli Tow. Przyjaciół Nauk w Warszawie, 1803 został wizytatorem szkół w gubernjach: wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, 1805 założył przy współudziale Kołłątaja słynne Liceum Krzemienieckie. — Cz. nie był w dziedzinie pedagogji umysłem twórczym, ale przez swój talent administracyjny, zapał i energję położył wielkie zasługi około rozkrzewienia oświaty na ziemiach litewsko-ruskich, pokrył kraj siecią szkół (liczbę powszechnych podniósł z 43 na 179), zainteresował dla liceum szerokie warstwy ziemiańskie, kupił dla Krzemieńca księgozbiór, urządził gabinet numizmatyczny i archeologiczny,

ogród botaniczny etc. Historyk i prawnik, napisał szereg dzieł: „O litewskich i polskich prawach" (2 t. 1800/01), „O Żydach" (1807) i in. Wyd. zbior.: „Dzieła zebrane" (1843—45, 3 t.). Cz. założył też cenny księgozbiór w Porycku.

Czad, terytorjum, część franc. Afryki Równikowej na płn.-wsch. od jez. Czad, stanowiąca od 1920 r. osobną prowincję kolonjalną, z 1,248.000 km.² i 2,090.000 mieszk. Stolicą jest Fort Lamy.

Czad (franc. Tchad, ang. Chad), wielkie, bezodpływowe jezioro słodkowodne w środk. Sudanie, na pograniczu franc. Afryki Zach. i Równikowej oraz Nigerji angielskiej, oddalone ok. 2.000 km. od morza Śródziemnego, a ok. 1.000 km. od zatoki Gwinejskiej. Wielkość jeziora i jego poziom są zależne od opadów, średnio ma ono 21.000 km.², a w porze deszczowej nawet 50.000 km.². Zlewisko jez. C., którego największym dopływem jest rz. Szari, ma 1,620.000 km.², ongiś było połączone z Nilem za pośrednictwem starego koryta rz. Bahr-el-Ghazal. Naukowo zostało jezioro zbadane po raz pierwszy w 1822—24 przez wyprawę, na której czele stali: Oudney, Denham i Clapperton.

Czad, tlenek węgla (CO), gaz bezbarwny i bez zapachu, nieco lżejszy od powietrza, powstaje przez spalenie węgla w niedostatecznym dostępie powietrza lub przez częściowe odtlenienie dwutlenku węgla CO_2 zapomocą rozżarzonego węgla. Obie te reakcje zachodzą w piecach węglowych, jakiemi opala się mieszkania, przy niedostatecznym dopływie powietrza (zwłaszcza przedwczesne zamknięcie drzwiczek). Błękitny płomyk obserwowany na powierzchni węgla w piecu występuje przy spaleniu tlenku CO na dwutlenek CO_2. Wszystkie chemiczne własności tlenku węgla są wynikiem tego, że węgiel w tym związku jest dwuwartościowym C=O. Dlatego tlenek węgla zachowuje się jak związek nienasycony (zob.), a więc tworzy związki addycyjne z chlorem, niektóremi metalami i solami. Fizjologiczne własności tlenku węgla, wywołujące „zaczadzenie", polegają na tem, że CO łączy się z hemoglobiną czerwonych ciałek krwi, tworząc dość trwały związek i uniemożliwiający tem samem pobieranie przez hemoglobinę tlenu z powietrza. Powoduje zatem uduszenie. Już 1 cz. CO na 100.000 cz. powietrza wywołuje objawy zatrucia, podczas gdy 1 cz. na 800 cz. powietrza sprowadza śmierć w ciągu pół godziny. Trujące działanie gazu świetlnego jest wynikiem przedewszystkiem obecności tlenku węgla. To samo można powiedzieć o dymie tytoniowym, gdzie tlenek węgla, wskutek niedostatecznego spalania, musi się wytwarzać. Maski gazowe używane przeciwko „czadowi" zawierają jako substancję ochronną mieszaninę tlenków metalicznych jak MnO_2, CuO, Co_2O_3 i Hg_2O. Taka mieszanina działając katalitycznie, powoduje utlenienie CO na dwutlenek węgla tlenem wdychanego powietrza.

Czadobiec, prawoboczny dopływ rz. Angary na Syberji (gub. Jenisejsk), długi ok. 520 km.

Czadogoszcza, lewoboczny dopływ rz. Mołogi w płn. Rosji, wypływający z jez. Czagoda, wchodzący w skład systematu kanału Tichwińskiego. Długość Cz. wynosi 231 km.

Czagan, prawoboczny dopływ rz. Uralu, uchodzący pod miastem Uralskiem, długi ok. 220 km.

Czagos (ang., Chagos), archipelag na oceanie Indyjskim, na płd. od wysp Maladywów, składający się z mnóstwa wysp i raf koralowych, mających razem ok. 110 km.² i ok. 1.000 murzyńskich mieszk. Plantacje palm kokosowych. Wyspy C. należą administracyjnie do ang. wyspy Mauritius; na największej z pośród nich (Diego Garcia) znajduje się stacja węglowa dla okrętów.

Czaire.

Czaire (japon.), naczynia japońskie wysokie na 8—10 cm., przeważnie z polewanej gliny, z pokrywką z kości słoniowej; wydobywano z nich zieloną, sproszkowaną herbatę z okazji ceremonjalnych japońskich zebrań herbacianych zwanych czanoyu (ob.).

Czaja, prawoboczny dopływ rz. Leny w gub. Irkuckiej (Syberja), długi ok. 270 km.

Czajewicz Aleksander, matematyk, * w 1843 r., ukończył Szkołę Główną. Był sekretarzem, a później dyrektorem Tow. Kredytowego w Warszawie. Współwydawca Bibljoteki Matematyczno-fizycznej Kasy im. Mianowskiego. Napisał podręcznik „Trygonometrja płaska i kulista", Warszawa 1891.

Czajka, statek używany przez Zaporożców, bez kilu, o dnie z jednego pnia. Do burty cz. przywiązywano kamienie, tworzące wał, chroniący osadę przed strzałami; równocześnie kamienie te stanowiły balast, zwiększający równowagę statku. Na czajkach urządzali Zaporożcy dalekie wyprawy na Czarne Morze, dla rabowania miast tureckich.

Czajka, ptak brodzący, p. Vanellus.

Czajkowska Marja, malarka polska, * 1879 w Bilczu Królewskiem na Podolu, od r. 1891 znana z wystaw urządzanych w Krakowie. Maluje krajobrazy, sceny rodzajowe i portrety.

Czajkowski, 1. Grzegorz, malarz polski, * 1709 wpobliżu Sanoka, † 1757 we Lwowie, mnich karmelita, twórca wielu obrazów ołtarzowych i portretów zakonników w klasztorach karmelickich Małopolski, Wołynia i Litwy.

2. Michał, powieściopisarz polski, (1804—1886), urodzony na Wołyniu, brał udział w powstaniu listopadowem, a po upadku Warszawy wywędrował do Francji, gdzie należał do arystokratycznego stronnictwa ks. Czartoryskiego. W r. 1841 udał się do Turcji i rozwinął propagandę wśród Słowian południowych. W r. 1850 przyjął islamizm i w czasie wojny wschodniej (1853) zorganizował pułk Kozaków Otomańskich, biorąc na jego czele udział w walkach pod imieniem Sadyka Paszy. W r. 1872 powró-

cił na Ukrainę; zakończył samobójstwem. — Czajkowski wprowadził do polskiej powieści historycznej Ukrainę i Kozaczyznę. Bohaterami najbardziej znamiennych dla niego opowiadań są Kozacy, wyidealizowani, jak w dumkach Zaleskiego, wierni Polsce, rycerscy atamani i mołojcy, skorzy do szabli awanturnicy. Dar żywej i barwnej narracji nie szedł jednak u Cz. w parze z potrzebą głębszej analizy psychologicznej stwarzanych postaci, która też poważnie niedomaga. Najwybitniejsze powieści Cz. pochodzą z okresu 1837—41 i cieszyły się w swoim czasie poczytnością niezwykłą: „Powieści kozackie" (1837), „Wernyhora" (1838), „Kirdżali" (1839), „Stefan Czarniecki" (1840), uznany za najładniejszą polską powieść historyczną po „Pojacie" Bernatowicza, a przed „Listopadem" Rzewuskiego, „Hetman Ukrainy" (1841), „Owruczanin" (1841) i i. Z literaturą tradycyjną łączą się gawędy, wysnute z wspomnień młodzieńczych autora, oraz ech kampanij 1794, 1812 i 1831 r.

3. Józef, malarz polski, * 1872 w Warszawie, studjował u L. Hertericha i K. Marra w Monachjum, u J. P. Laurensa i B. Constanta, a także u J. Mac Neil Whistlera w Paryżu. Po ukończeniu studjów osiedlił się w Krakowie. Maluje portrety, krajobrazy i tworzy dzieła przemysłu artystycznego, jak n. p. projekt na witraż do Katedry na Wawelu. Zajmuje się też architekturą wnętrz.

4. Stanisław, malarz polski, * 1878 w Warszawie, uczeń Malczewskiego i Wyczółkowskiego w Krakowie, Hertericha w Monachjum, B. Constant'a i J. P. Laurensa w Paryżu. Od r. 1902 często wystawia swe dzieła w kraju i zagranicą. Maluje głównie krajobrazy.

Czajkowski Piotr Iljicz, * 1840, † 1893 (w Petersburgu, jako ofiara cholery), jak większość kompozytorów rosyjskich traktował zrazu muzykę jako coś ubocznego, obok służby urzędniczej w ministerstwie skarbu. Dopiero później poświęcił się wyłącznie muzyce, po ukończeniu konserwatorjum w Petersburgu pod kierunkiem A. Rubinsteina. Powołany jako nauczyciel kompozycji do konserwatorjum w Moskwie, znalazł bogatą protektorkę w osobie pani Meck (zaopiekowała się również Henrykiem Wieniawskim, gdy dogorywał w Moskwie); odtąd mógł wyłącznie poświęcić się kompozycji. — Cz. nawiązał do zdobyczy muzyki zachod.-europ. (Liszt, Wagner) i przeciwstawił swoją twórczość tendencjom „narodowców" z Bałakirewem i Mussorgskim na czele. Mimoto w muzyce jego odzywa się często ton narodowy. Główne dzieła: 7 symfonij, z tych 5. E-moll, najdojrzalsza — 6. zaś, zw. „patetyczną", najpopularniejsza; 6 suit orkiestralnych, z nich najbardziej znana „Dziadek do orzechów", zestawiona z muzyki baletowej; poematy symfoniczne (m. i. „Francesca da Rimini"), kompozycje kameralne, zwłaszcza Trio A-moll op. 70, koncerty fortepianowe, koncert skrzypcowy D-dur, utwory fortepianowe (minjatury liryczne), pieśni i opery: „Eug. Onegin", „Pique-Dame". Dominującą cechą muzyki Cz. jest śpiewność i liryzm. Napisał także podręcznik harmonji.

Czaki Anicet, † 1840, nauczyciel miernictwa, rysunku i budownictwa w instytucie agronomicznym w Marymoncie, był później budowniczym Komisji Rządowej i w latach 1835—1837 budowniczym Rady Głównej Opiekuńczej instytucyj dobroczynnych. Napisał: „Nowy sposób budowania sklepień ziemnych" (1826) i „Wzory budowli wieyskich", Warszawa 1830.

Czaki Franciszek Florjan († 1773), z pochodzenia spiski Węgier, w Polsce naturalizowany i zasłużony dla kartografji polskiej. Do 1764 pracował dla J. A. Jabłonowskiego nad mapą Polski, wydaną później przez A. Rizzi-Zannoni'ego, następnie przeszedł do służby króla Stanisława Augusta, i pracował m. i. nad regulacją rz. Niemna. Jest autorem pięknej mapy Spisza, mapy biegu Wisły i i.

Czalkar-Tenis, jezioro w gub. Orenbursko-turgajskiej na Syberji (autonom. republ. Kirgiska), z 2.076 km.².

Czamba (ang. Chamba), górska kraina w Pendżabie (Indje Przedgangesowe), w dolinach rzek: Czinab i Rawi, bogata w zwierzynę.

Czambal (ang. Chambal), prawoboczny dopływ rz. Dżummy (Hindostan), wypływający z gór Windja, długi 650 km.

Czambuł (z tatarskiego) oznacza krótką a gwałtowną wyprawę wojenną, najazd, podjazd, zarazem oddział Tatarów, lub wogóle gromadę ludzi.

Czandernagor (ang. Chundernagore), miasto w Bengalji (Hindostan), nad rz. Huglą, z 25.423 km.². Miasto okolone zewsząd posiadłościami brytyjskiemi, należy do Francji.

Czang-czun, miasto w płd. Mandżurji (Chiny), punkt węzłowy kolei: płd.-mandżurskiej, wsch.-chińskiej i kirińskiej.

Czang-pai-szan („wiecznie śniegiem pokryta góra"), szczyt w Mandżurji, w prow. Kirin, wysoki 2.600 m. Wypływają z pod niej rzeki: Sungari, Jalu i Tumeń.

Czang-sza („wielkie piaski"), stolica prow. Hunan w środk. Chinach, nad rz. Siang, z 1,271.903 mieszk. Przemysłowe to i b. stare miasto (istniało już w III. w. przed Chr.), leżące obecnie przy linji kolej. Pekin—Kanton, zostało otwarte dla handlu międzynarodowego w 1908 r.

Czanoyu, charakterystyczny japoński ceremonjał herbaciany, wywodzący się z uroczystych zwyczajów kapłanów buddyjskich przy spożywaniu herbaty. Zrazu wystawne uczty, urządzane zwłaszcza na dworze w Kyoto, stały się od końca XV. w. zebraniami w ścisłem gronie, o charakterze czysto estetycznym. Odbywają się według ceremonjału opracowanego aż do najdrobniejszych szczegółów, który przepisuje rozmiary i dekorację miejsca zebrań, sposób zachowania się uczestników (wyłącznie mężczyzn), temat rozmowy, porządek spożywania herbaty i potraw i t. d. Władcy Japonji popierali gorliwie ten zwyczaj, uczący ludzi panowania nad sobą i grzecznych form towarzyskich, chcąc przeciwdziałać w ten sposób panującemu wśród samurajów, w okresach powojennych, zdziczeniu. Dla użytku cz. stworzono najszlachetniejsze dzieła japońskiego rzemiosła artystycznego, zwłaszcza garncarstwa (ob. czaire).

Czantorja, szczyt w Beskidzie Śląskim, między dolinami Wisły i Olzy, na pograniczu Śląska polskiego i czeskiego, wysoki 995 m.

Czany, bezodpływowe jezioro w zach. Syberji z 3.368 km.². Główne dopływy: Kargat i Czułym.

Czao-hien, chińska i koreańska nazwa Korei.

Czapek Fryderyk, czeski botanik, * 1868, † 1921. Główne jego dzieło o dużej wartości „Biochemie der Pflanzen" (2 wyd. 1913—1921).

Czapiński Kazimierz, socjalista polski, * 1882, od r. 1919 poseł do Sejmu, działacz na polu oświaty robotniczej, autor szkiców literackich i prac publicystycznych.

Czapka, męskie nakrycie głowy, mające za cel ochronę, nietylko przed zmianami atmosferycznemi, lecz i przed uderzeniami. Różne okolice Polski posiadają charakterystyczne formy czapek, n. p. Małopolska rogatywkę, Kaszubi czapkę uszaną, zw. „mucą", Podlasie spiczastą czapkę baranią. W baśniach i opowieściach ludowych odgrywa dużą rolę t. zw. czapka niewidka lub czapka skrzydlata, robiące człowieka niewidzialnym.

Czapla (Ardea), należy do rzędu Ciconiae, rodziny Ardeidae. C. siwa (Ardea cinerea L.) ptak duży o małej głowie, na której ma z tyłu czarny pióropusz. Dziób długi, czerwony, o zaostrzonych krawędziach. Grzbiet stalowoszary, brzuch biały, z przodu na szyi ma dwa rzędy czarnych plamek. Żyje w okolicach obfitujących w czyste wody, żywi się głównie rybami, na które czatuje nieruchomo z godną podziwu cierpliwością, lub też brodzi po miejscach płytkich. Spostrzegłszy rybę, rzuca się na nią szybko, przyczem zaostrzone brzegi dzioba nie wypuszczają wijącej się ofiary. W gospodarstwach rybnych dlatego niechętnie widziana. W braku ryb żywi się żabami, ślimakami, a nawet owadami, pisklętami i myszami. Gniazda buduje gromadnie na wysokich drzewach. Jest czujna, to też upolować ją niełatwo. W jesieni odlatuje na południe. Pióropusz ceniony jako rajery do ozdoby kapeluszy damskich.

Czaplicka Marja Antonina, (1886—1921), polska etnografka i podróżniczka po Syberji. Ogłosiła szereg prac z zakresu etnografji pierwotnych ludów syberyjskich, jak n. p. „My Siberian Year" (1916) i in.

Czaplicki Franciszek Władysław, pamiętnikarz (1828—72), w rzezi 1846 r. utracił dwu braci, a sam uwięziony, pozostawał w Spielbergu do r. 1848, następnie zaś, wcielony do wojska, odbył kampanję węgierską. Twórczość literacką oparł na własnych przeżyciach i obserwacjach, ogłaszając, oprócz powieści „Horożanie" (1862), „Pamiętniki więźnia stanu" (wspomnienia z Spielbergu, 1864), utwory oparte na wrażeniach kilkuletniego pobytu w Rosji azjatyckiej („W sybirskich tajgach", 1870, „Obraz Syberji", 1871) i i.

Czaplinek (niem. Tempelburg) miasto na Pomorzu pruskiem, między jez. Drawskiem i jez. Czaplą, z ok. 5.000 mieszk. Niemiecka nazwa C. pochodzi od istniejącego tu dawniej zamku templarjuszów. Miasto, należące od 1466 do Polski, zostało zastawione w 1675 elektorom brandenburskim wraz z Drahimem i więcej do Polski nie wróciło.

Czapscy-Hutten, rodzina frankońska, osiadła na polskiem Pomorzu, dała Rzpltej szereg senatorów duchownych i świeckich. Cz. Emeryk, hr. (1828—1896), pozostawał w służbie państwowej rosyjskiej, z zamiłowania zbieracz książek, monet, dzieł sztuki, założył w Krakowie muzeum swego imienia, stanowiące obecnie oddział Muzeum Narodowego.

Czapski Marjan hr., przyrodnik, * 1816, † 1871. Najważniejsza jego praca: „Historja powszechna konia" (3 t. Poznań 1875), tłumaczona na niemieckie w 1878. Pod imieniem Znamirowskiego wydał dziełko o pszczołach, ponadto pisał do „Ziemianina".

Czarcie kręgi, ludowa nazwa na koła grzybów, głównie pieczarek.

Czarcie miotły, anormalne, silnie rozrosłe twory na gałęziach drzew pod wpływem pasorzytniczego grzybka z rodziny Exoascaceae. Na wiśniach i czereśniach cz. m. wywołuje Exoascus Cerasi, na brzozach Taphrina betulina, na grabach T. Carpini, na osikach T. epiphylla.

Czardasz, narodowy taniec węgierski, zazwyczaj złożony z dwóch części: patetycznego wstępu, melancholijno-powolnego, zw. „Lassan" i właściwego czardasza, zw. „Friska" w takcie 2/4 lub 4/4, niezmiernie żywego i namiętnego.

Czardżuj, miasto w Bucharze, nad rz. Amu Darją, przy kolei Zakaspijskiej, z ok. 30.000 mieszk. i znacznym handlem.

Czarkowy, wieś i gmina w pow. Pińczów (woj. Kieleckie), nad rz. Nidą, z 911 mieszk. i pokładami siarki. Znana z walk legjonistów polskich z Moskalami w 1914 r.

Czarna, 1. lewoboczny dopływ Wisły, wypływa pod Cisowem (pow. Kielce), płynie w kierunku płd.-wsch. i uchodzi po 68 km. pod Połańcem (pow. Sandomierz).

2. prawoboczny dopływ Pilicy, długi 81 km., przepływa przez powiaty: Końskie i Opoczno.

Czarna Hańcza, lewoboczny dopływ Niemna. Wypływa z jez. Dziadówek (pow. Suwałki), następnie przepływa jez. Wigry i stanowi część kanału Augustowskiego. Długość Cz. H. wynosi 136 km.

Czarna Przemsza, źródłowa rzeka Przemszy, dopływu Wisły. Wypływa koło Ogrodzieńca i płynie pod Siewierzem, Będzinem, Sosnowcem, a pod Niwką łączy się z Białą Przemszą i odtąd płynie ku płd. jako Przemsza. Długość jej wynosi 61 km. Najważniejszym jej dopływem jest Brynica.

Czarna Ruś, nazwa dawniej używana niekiedy na oznaczenie ziem pomiędzy Prypecią, górnym Niemnem i dolną Berezyną, należących obecnie w części zach. do Polski (wojew. Nowogrodzkie), a w części wsch. do Białorusi sowieckiej. Nazwę tę zawdzięcza kraj zapewne wielkiej obfitości lasów.

Czarna Woda (Schwarzwasser), lewoboczny dopływ dolnej Wisły. Powstaje z połączenia kilku rzeczułek w pobliżu Kościerzyny, przepływa przez jez Wdzydzkie, puszczę Tucholską i po 120 km. długim biegu wpada do Wisły pod Świeciem.

Czarne Morze (staroż. Pontus Euxinus), morze Śródziemne o kształcie owalnym, rozciągające się pomiędzy Azją Mniejszą na płd., Ukrainą na płn., półwyspem Bałkańskim na zach. i Kaukazem na wsch., a połączone cieśninami Bosforem i Dardanelami z resztą morza Śródziemnego. Powierzchnia jego wynosi 450.000 km² (razem z morzem Azowskiem). Płd., wsch. i zach. wybrzeża morza C. są strome i naogół pozbawione dobrych portów, płn. płaskie i zapiaszczone, a więc również trudno dostępne, wyjątek stanowią tu tylko wybrzeża Krymu. Również tylko płn. wybrzeża są nieco lepiej rozczłonkowane. Spotykamy tu szereg niewielkich zatok (Jagorlicka, Tendrowska, Perekopska czyli Karkinicka, Eupatorji, Sewastopolska, Bałakławska, Teodozji i morze Azowskie) oraz zamkniętych lub otwartych limanów (Dniestrowy, Chadżybejski, Kujalnicki, Piligulski, Berezański, Bohu i Dnieprowy), tworzących charakterystyczną cechę tych wybrzeży. Poza paroma małemi wysepkami (największa Tender) wzdłuż płn.-zach. wybrzeży, innych wysp na morzu C. niema. Płd. część morza C. jest bardzo głęboka (do 2.245 m.), natomiast w płn. części głębokości sięgają tylko do 200 m., a na morzu Azowskiem tylko do 16 m. Dno morza jest zasłane osadami hemipelagicznemi, przytem występuje w nich dużo składników siarczanych, powodujących brak życia organicznego w głębinach. Zasolenie u wierzchu wynosi 18,3‰, wzrasta jednak ku dołowi do 22,5‰, a w morzu Azowskiem średnio 10,5‰. W lecie posiada woda na powierzchni temperaturę 17°—27°, (w morzu Azowskiem u dna do 25°), w zimie zaś oziębia się do 5°, przyczem u płn. brzegów pokrywa się na krótko lodem, który na morzu Azowskiem utrzymuje się nawet przez cały styczeń i luty. Zjawiska ruchowe są tu ograniczone do silnego falowania, morze jest bardzo burzliwe. Prądy morza C. są zupełnie samodzielne. Są to z jednej strony prądy, idące z morza Marmara i Azowskiego, a z drugiej prądy tryftowe, powodowane cyklonalnym układem wiatrów. Morze C. jest utworem młodym, jest ono pozostałością wielkiego, śródlądowego morza Sarmackiego, które pokrywało olbrzymie obszary między Wiedniem a jez. Aralskiem i które podzieliło się później na jeziora: pontyjskie i aralo-kaspijskie. Jez. pontyjskie połączyło się w epoce polodowcowej z świeżo powstałemi zapadliskami mórz: Egejskiego i Marmara. Z powodu swego zamknięcia morze C. nie odgrywa obecnie ważniejszej roli w komunikacji światowej, w starożytności jednak i w średniowieczu posiadało duże znaczenie jako łącznik z płd.-wsch. Europą. Z końcem XIV. i pocz. XV. w. miała Polska dostęp do płn. wybrzeży morza C., przy końcu jednak tego wieku zosała odepchnięta od nich przez Turcję, która zkolei ustąpiła w 18 w. miejsca Rosji.

Czarniecka Góra, uzdrowisko w górach Świętokrzyskich, 305 m. nad poz. morza, w gminie Duraczów, pow. Końskie, 4 km. od linji kolej. Skarżysko-Koluszki (stacja Nieklań). Stacja klimatyczna leśnogórska, zakład przyrodoleczniczy i hydropatyczny, kąpiele mineralne. Frekwencja roczna do 1.000 osób.

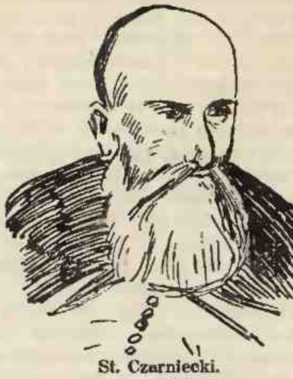

St. Czarniecki.

Czarniecki, 1. Stefan, wódz polski, (1599—1665), rozpoczął swoją karjerę wojenną w walkach z Gustawem Adolfem, brał udział w wyprawie Władysława IV. na Smoleńsk, potem walczył z Kozakami i Tatarami. Wzięty do niewoli pod Żółtemi Wodami, wypuszczony po ugodzie zborowskiej, odznaczył się pod Beresteczkiem. 1655 bronił przed Szwedami Krakowa, zmuszony jednak został do kapitulacji; po trzechmiesięcznej bezczynności wystąpił przeciw najezdnikowi i stał się bohaterem wojny partyzanckiej, szarpiąc na każdym kroku wroga i zadając szereg porażek wojskom szwedzkim, brandenburskim (pod Jarosławiem, Warką, Chojnicami, Działdowem) i Rakoczemu. 1657 wyruszył na szwedzkie Pomorze, 1658 do Danji (słynna przeprawa na wyspę Alsen). Po pokoju oliwskim zasłynął nowemi zwycięstwami nad Moskwą (pod Połonką, Lachowiczami, nad Drucią 1660, pod Głębokiem 1661); 1663/4 i 1665 zapuszczał się na Ukrainę. Zmarł 1665 z ran odniesionych przy zdobywaniu Stawiszcz. 1657 otrzymał Cz. województwo ruskie, na kilka dni przed śmiercią buławę polną koronną. — Cz. posiada odrębną kartę w dziejach wojskowości polskiej, jako mistrz wojny podjazdowej, świetny kawalerzysta, żołnierz nieustraszony, bożyszcze wojska. Cz. był jednym z nielicznych ludzi tej epoki, którzy wzbili się na szczyt sławy i znaczenia, nie będąc magnatami. („Jam nie z soli, ani z roli, ale z tego, co mnie boli").

2. Stefan Stanisław, synowiec poprzedniego, pisarz polny koronny († 1703), został 1672 marszałkiem konfederacji gołąbskiej, zaciekły antagonista Jana Sobieskiego.

z Czarnkowa Janko, kronikarz polski XIV. w., piastował godność archidiakona gnieźnieńskiego i podkanclerzego. Po śmierci Kazimierza W. należał do przeciwników rządów andegaweńskich i usiłował wykraść insygnja koronne, zaco ukarany został więzieniem, wygnaniem i pozbawieniem urzędów. Kronika jego, obejmująca czasy Kazimierza W. i Ludwika, nosi poczęści charakter obrony własnej sprawy, poczęści pamfletu przeciw królowej Elżbiecie i panom małopolskim; mimo to stanowi ważne źródło ze względu na bogactwo i bezpośredniość wiadomości.

Czarnkowski Stanisław, referendarz w. kor., (1526—1602), był marszałkiem na sejmie lubelskim 1569, w pierwszych dwóch bezkróle-

wiach wysługiwał się Habsburgom, od których pobierał pensję, za Batorego pozbawiony urzędów zwalczał dwór i Zamoyskiego, po śmierci Stefana B. znów popierał arcyks. Maksymiljana, pod Byczyną dostał się do niewoli.

Czarnków, miasto powiatowe w woj. Poznańskiem, nad rz. Notecią, tuż nad granicą pruską, 47 m. nad poz. morza, węzeł kolejowy, z 3.970 mieszk. Stare to miasto posiada kościół zXIII. w., cegielnie, młyny, tartaki, browar oraz handel zbożem i nierogacizną. Powiat C. ma 772 km.² i 35. 586 mieszk., w tem 23.975 Polaków. Ziemi ornej jest tu 44,2%, lasów 41,7%.

Czarnocki Adam, (* 1784, †1825), pseud. Zorjan Dołęga Chodakowski, etnograf i archeolog. Ojciec, nie mając środków na kształcenie syna, kieruje go na prawnika i w tym celu oddaje go na praktykę do palestry. Gdy w r. 1808 w liście do ojca zdradza chęć wstąpienia do wojska polskiego, zostaje uwięziony i wywieziony do Petersburga, skąd przewieziono go do Nowogrodu, a następnie, jako prostego żołnierza wysłano do Omska. Po drodze poznaje Cz. obyczaje i zwyczaje różnych plemion. W r. 1811, korzystając z przeniesienia pułku, w którym służył, na Litwę, ucieka i udaje się do Warszawy. Po wyprawie w r. 1812, w której bierze udział pod przybranym nazwiskiem (Lubrański, Chrzanowski), przenosi się do Małopolski, przybiera pseudonim Zorjana Dołęgi Chodakowskiego i poświęca się badaniom ludu. Dla ułatwienia sobie tych badań, przebiera się po chłopsku i w tem przebraniu wędruje po kraju. Dzięki poparciu ks. Czartoryskiego uzyskuje możność zwiedzenia Wołynia i Ukrainy. W r. 1818 wydaje pracę: „O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem“, zostaje członkiem korespondentem Tow. Przyjaciół Nauk w Warszawie, lecz nie uzyskawszy funduszów na badania archeologiczne, wyjeżdża do Petersburga. W r. 1820 wydaje: „Projekt podróży naukowej po Rosji dla objaśnienia dawnej historji słowiańskiej“, a uzyskawszy zasiłek od rządu i zapewnienie otrzymywania go przez 4 lata, wyjeżdża na badania. Zwiedza miejscowości nad Newą, Ładogą, bada kurhany w okolicach Nowogrodu, Tweru, wreszcie w r. 1821 zatrzymuje się w Moskwie, gdzie wydaje mapę ogólną horodyszcz i wielki słownik nazw horodyszcz i wsi p. t.: „Stare-sła“; tu też pisze sprawozdanie z dotychczasowych badań. Wskutek ujemnej opinji o tem sprawozdaniu członka akademji Kołajdowicza, traci zasiłek rządowy, lecz i nadal z zamiłowaniem zbiera szczegóły etnograficzne, archeologiczne i geograficzne. Dla zdobycia środków do życia zostaje rządcą majątku w gub. twerskiej i tu umiera we wsi Petrowskoje. Oprócz wspomnianych prac pozostawił po sobie szereg rękopisów rosyjskich, z których wiele znajduje się w muzeum Czartoryskich w Krakowie; część tych rękopisów wydano drukiem.

Czarnogóra (serb. Crna Gora, włoskie Montenegro), dawne królestwo bałkańskie, obecnie jugosłowiański okręg Zestka. C. jest krajem górzystym; wypełniające kraj Alpy Dynarskie, sięgają do 2.528 m. (Durmitor) wysokości. Rzeki, płynące żyznemi dolinami, zdążają ku Drynie i jez. Skutari. Klimat jest ostry, o dużych wahaniach temperatury, łagodnieje nieco na płd. i bliżej wybrzeży Adrjatyku. Góry są pokryte lasami, w wielu miejscach silnie przerzedzonemi, oraz pastwiskami; ludność trudni się chowem bydła i rolnictwem (zboże, tytoń, ziemniaki i owoce płd.) w płd. części kraju oraz nizinach Zeta i Crmnica. Okręg Zestka ma obecnie 13.326 km.² i 348.957 mieszk., prawie wyłącznie Serbów, wyznających głównie prawosławie. Głową autokefalicznego kościoła czarnogórskiego jest metropolita, rezydujący w stolicy kraju Cetynji. C. ma tylko jedną linję kolej., biegnącą z portu Bar (Antivari) do Virpazar. Przed wojną bałkańską miała C. 9.083 km.², zaś od 1913 r. 14.627 km.².

H i s t o r j a. Terytorjum Cz. stanowiło w średniowieczu cząstkę Serbji. Ok. r. 1445 przedstawiciel najpotężniejszego rodu cz. Stefan Crnojević wyzwolił się z zależności od despotatu serbskiego i zawarł sojusz z Wenecją Syn jego Ivo (1465—90) walczył po jej stronie przeciw Turkom, musiał jednak wkońcu uznać zwierzchność sułtana, a jego najmłodszy syn przeszedł na islam i pod imieniem Skender objął 1514—28 kraj, jako namiestnik turecki. W czasie rządów tureckich wzrosła władza metropolitów (władyków). Daniło Petrović (1696—1735) uczynił władykat dziedzicznym w swojej rodzinie i walczył po stronie Austrji i Rosji przeciw Turkom. Również Piotr I. (1782—1826) walczył 1788—91 po stronie Rosji przeciw Porcie, 1805—07 i 1810—14 przeciw Francji. Piotr II. (1830—51) zreformował rządy. Daniło I. (1851—60) zrezygnował 1852 z godności duchownej, uzupełnił księgę ustaw i walczył 1852—4 z powodzeniem przeciw Turkom. 1860—1918 rządził Mikołaj (Nikita), który uzyskał w traktacie berlińskim 1878 niepodległość i znaczne nabytki terytorjalne (Niksić i Antivari), zaś w r. 1880 również Dulcigno (ob.); 1905 nadał Mikołaj państwu konstytucję, 1910 przybrał tytuł królewski. 1912 Cz. pierwsza wypowiedziała wojnę Turcji i zajęła Skutari, które musiała jednak opróżnić na żądanie wielkich mocarstw. W drugiej wojnie bałkańskiej zdobyła Cz. zach. część sandżaku nowobazarskiego i szmat ziemi nad jeziorem Skutari z ludnością przeważnie albańską. 1914 wypowiedziała Cz. wojnę państwom centralnym, 1916 została obsadzona przez ich wojska, 26 listopada 1918 uchwaliło Zgromadzenie Narodowe w Podgorica połączenie Cz. z Jugosławją. Król nie uznał tej uchwały. Po jego śmierci (1. III. 1921) zrezygnował następca tronu Daniło z swoich praw na rzecz swego siostrzeńca Michała.

Czarnohora, najwyższe pasmo Beskidów Wsch. między przełęczami: Tatarską (931 m.) i Przysłopiecką (1.413 m.), u zbiegu granic: Polski, Czechosłowacji i Rumunji. Szczyty C. (Howerla 2.050 m.), Pop Ivan 2.026 m., Pietros 2.020 m., Tomnatyk 2.018 m., Munczel 2.002 m.) są obok tatrzańskich najwyższe w Polsce i mają kształt długich, trawiastych upłazów, płaskich i łagodnie nachylonych. Zbudowane w zach. części z piaskowców, a we wsch. z łupków i wapieni starokrystalicznych, garby C. są porosłe do wysokości 1.400—1.500 m. pięknemi lasami,

które ustępują wyżej miejsca kosodrzewinie i rozległym połoninom. Z C. wypływają rzeki: Wyszów, Bystrzyca mołdawska, Prut, Czeremosz, Seret, Suczawa i Mołdawa. Ludność tworzą Huculi, mieszkający w ogromnych niekiedy wsiach (Żabie, Mikuliczyn). Liczne uzdrowiska (Worochta, Jaremcze) i znakomite, dzięki długotrwałości pokrywy śnieżnej, tereny narciarskie ściągają tu zarówno w lecie, jak i w zimie, liczne rzesze gości z całej Polski.

Czarnolas, wieś w gminie Policzna, pow. Kozienice (woj. Kieleckie) z 512 mieszk. Wieś ta należała w drugiej połowie XVI. w. do Kochanowskiego, zw. często „poetą z Czarnolasu", który napisał tu większość swych utworów. W C. jest parę pamiątek po poecie, opiewana jednak przez niego lipa już dawno nie istnieje.

Czarnowski Stanisław Jan, archeolog i działacz społeczny, urodził się w Staszowie, w Radomskiem w r. 1847. Studja uniwersyteckie odbywa w Szkole Głównej, gdzie uczęszcza na wydział fizyko-matematyczny i prawniczy. Po ukończeniu Szkoły Głównej próbuje różnych zawodów: jest księgarzem, dziennikarzem, adwokatem przysięgłym, wreszcie osiada w Miechowie, gdzie zajmuje się głównie archeologją. Ogłosił szereg prac, z których ważniejsze: „Rys historji księgarstwa" (1880); „Historja handlu powszechnego" (1881); „Cywilizacja i żydzi" (1884); „Szkice z wędrówki po ziemiach słowiańskich" (1884); „Jaskinie okolic Ojcowa" 1899); „Literatura perjodyczna i jej rozwój" (1892—1895, 2 t.); „Wspomnienia trzech stuleci" (2 t. 1923—1925). — W r. 1885 urządził Cz. w Nicei wystawę czasopism.

Czarnoziem, gleba powstała z lössu wskutek znacznej domieszki próchnicy. Jest to gleba dobra, obfitująca w znaczne ilości soli pokarmowych. Cz. gliniasty nadaje się pod uprawę pszenicy, jęczmienia, koniczyny i ziemniaków, cz. z domieszką piasku pod żyto i owies. W Polsce występuje cz. w dorzeczu Dniepru, w Rosji w dorzeczu Donu i Wołgi.

Czarnuszka, ob. Nigella.

Czarny Dunajec, rzeka tatrzańska. Powstaje z połączenia kilku silnych potoków na terenie wsi Witowa (pow. Nowy Targ) i łączy się po 37 km. długim biegu pod Nowym Targiem z Białym D., tworząc właściwy Dunajec. Nad rzeką leży miasteczko i uzdrowisko górskie tej samej nazwy, z 2.396 mieszk. Stacja kolejowa.

Czarny Staw, nazwa 5 stawów tatrzańskich: 1) C. S. pod Kościelcem z 22,87 ha pow., leży 1.620 m. nad poz. morza; 2) C. S. nad Morskiem Okiem z 21,32 ha pow., leży 1.584 m. nad poz. morza i jest 77 m. głęboki; 3) C. S. w dolinie Pięciu Stawów z 13,05 ha obszaru, leży 1.724 m. nad poz. morza; 4) i 5) dwa małe stawy na zboczach szczytów: Lodowego i Kiezmarskiego.

Czarny Szlak, jeden ze szlaków, którym szły najazdy hord tatarskich na Polskę w XV.—XVIII. w. a zarazem jedna z najważniejszych ongiś dróg handlowych z Polski na Krym. Zaczynał się przy ujściu Sinej Wody i stąd biegł wododziałem między dorzeczami: Dniestru i Bohu aż mniej więcej po dzisiejszą wsch. granicę Polski na Podolu. Szlak ten, jako prowadzący przez bogate okolice, był bodaj najczęściej nawiedzany przez Tatarów.

Czarownica, jest to według wierzeń ludowych kobieta, zajmująca się czarami; zwą ją również ciotą, wiedźmą, babą i t. p. Ulegać ma ona wpływom djabła, który za zapisanie mu duszy, służy jej do śmierci. O czarownicach istnieje wiele baśni i podań. (ob. Baba).

Czartak, tak nazywana stara budowla w Mucharzu nad Skawą, która według nieautentycznego podania miejscowego miała być zborem arjańskim w XVII. wieku. Od tej budowli przybrała nazwę grupa poetów beskidzkich z Emilem Zegadłowiczem i Edwardem Kozikowskim na czele, i pod tym tytułem ukazuje się od roku 1922 nieperjodyczne wydawnictwo z utworami tych i kilku innych poetów.

Czartomelik, lewoboczny dopływ Buzułuku w dorzeczu dolnego Dniepru. Na jego brzegu istniała długo sicz kozaków zaporoskich, wycięta i zniszczona przez Rosjan w 1709.

Czartoryscy, ród książęcy na Litwie, w przywileju Władysława Warneńczyka (1442) nazwany „braćmi i krewnymi Jagiellonów", na przełomie XVI. i XVII. w. przeszedł z wiary prawosławnej na katolicką, piastował szereg dygnitarstw, przeważnie na Wołyniu.

1. Florjan Cz. (ok. 1620—1674), zasiadał na stolicy biskupiej poznańskiej (1650) i kujawskiej (1654), u schyłku życia został prymasem, odznaczył się jako gorliwy pasterz i nieskazitelny senator.

2. Kazimierz Cz., (1674—1741), w czasie wojny północnej lawirował pomiędzy Augustem II. a Leszczyńskim, 1712 został podkanclerzym lit., 1724 kasztelanem wileńskim, prowadził razem z żoną Izabellą Morsztynówną (1671—1758) najsłynniejszy w Warszawie salon w duchu francuskim. Synowie jego:

3. Michał Fryderyk Cz., (1696—1775), od r. 1724 podkancl., od 1752 kanclerz w. lit. i

4. August Aleksander, (1697—1782), (od r. 1731 wojewoda ruski), stworzyli pierwsze w Polsce XVIII. w. stronnictwo polityczne, dążące do zreformowania państwa (t. zw. „Familja"). Uzyskawszy wpływy i bogactwo dzięki łaskom dworu i małżeństwu Augusta Cz. z jedną z najbogatszych dziedziczek w Rzpltej Zofją Denhoffową (1731), początkowo popierali Cz. plany dynastyczne Wettynów, po śmierci Augusta II. stanęli jednak po stronie Stanisława Leszczyńskiego. Ukarani zato kilkoletniem usunięciem od dworu, ok. r. 1743 zyskali zpowrotem wpływy i przez dziesięć lat nadawali kierunek polityce dworskiej. Nazewnątrz opierali się Cz. na Rosji, nawewnątrz wysunęli rozległy program reform (powiększenie wojska i skarbu, reforma ekonomiczna, naprawa sądownictwa, rządu i sejmowania), który próbowali urzeczywistnić na szeregu sejmów (1744, 1746, 1748, 1750). W r. 1753 zerwali Cz. z dworem z powodu głośnej sprawy ordynacji ostrogskiej (ob.) i przeszedłszy do opozycji, usiłowali w r. 1763 uchwycić władzę w drodze zamachu stanu, przy poparciu Katarzyny II. W czasie bezkrólewia po Auguście III., przeprowadzili Cz. szereg doniosłych reform (ustanowienie komisyj skarbowych i wojskowych, naprawa sejmowania, sejmikowania i try-

bunałów, wprowadzenie nowych podatków, ulgi dla miast). W czasie konfederacji barskiej podtrzymywali Stanisława Augusta w oporze przeciw Rosji. Obaj Cz. należeli do najwybitniejszych mężów stanu swojej epoki: mimo ujemnych rysów, wspólnych ówczesnej oligarchji polskiej (pycha rodowa, zaciekłość partyjna, czepianie się protekcji zagranicznej) górują nad całem pokoleniem światłym, europejskim patrjotyzmem, siłą charakteru, mądrością polityczną, co stwierdza zgodnie szereg obserwatorów cudzoziemskich. Aczkolwiek ich poczynania w dobie Augusta III. nie wydały bezpośrednio pozytywnych rezultatów, na dalszą metę przygotowały one grunt pod reformy epoki stanisławowskiej.

A. K. Czartoryski.

5. Adam Kazimierz Cz., syn Augusta (1734—1823), został w r. 1758 generałem ziem podolskich, w r. 1764 był marszałkiem sejmu konwokacyjnego, 1766 objął dowództwo Szkoły Rycerskiej (do r. 1792), 1775 został członkiem Komisji Edukacyjnej (do r. 1780). Na Sejmie Czteroletnim należał do stronnictwa patrjotycznego, po rozbiorach obdarzony został przez rząd austrjacki godnością feldmarszałka (1808). Mierny jako polityk, był Cz. zasłużonym krzewicielem oświaty.

Wybitny znawca i miłośnik teatru, zabierał niejednokrotnie głos w jego sprawach, dążąc do postawienia sceny rodzimej na wyższym poziomie. Sam w jednoaktowej komedji „Kawa" (1779) dał pierwszą w Polsce próbę sztuki konwersacyjnej, podchwyconej z życia salonów warszawskich. W innych swych komedjach naśladował chętnie Regnarda. Przedmowa do „Panny na wydaniu" jest też pierwszą w Polsce teoretyczną rozprawą o sztuce dramatycznej (na uwagę zasługuje również wstęp do „Kawy", odróżniający trzy rodzaje komedji i dodane na końcu „Listy krytyczne"). — Ogłosił poza tem Cz. „Katechizm moralny dla uczniów Korpusu kadetów" (1774), „Listy Doświadczyńskiego" (1782), w których pierwszy w Polsce omawiał kwestję wychowania kobiet, „Myśli o pismach polskich" (1810, pod pseud. A. Dantiscus'a) i in.

6. Izabella z Flemingów Cz., (1746—1835), 1761 poślubiła ks. Adama Kazimierza, zrobiła z Puław jedno z głównych ognisk oświaty i życia towarzyskiego w epoce stanisławowskiej, (ob. Puławy); 1800 założyła tam „Świątynię Sybilli", muzeum starożytności i pamiątek narodowych, opiekowała się gorliwie ludem wiejskim, dla którego napisała pierwsze w Polsce książeczki: „Książka do pacierzy dla dzieci wiejskich", 1815; „Pielgrzym w Dobromilu" (1818, udatna próba popularnego wykładu historji Polski). Wydała także rozważania o sztuce ogrodniczej i katalog zbiorów „domu gotyckiego" w Puławach.

A. J. Czartoryski.

7. Adam Jerzy Cz., syn poprzednich (1770—1861), był jednym z najwybitniejszych mężów stanu w epoce porozbiorowej, jednym z nielicznych Polaków, którzy wywierali potężny wpływ na politykę europejską. W r. 1792 odbył kampanję przeciw Rosji, w 1795 dla ratowania majątku rodzinnego udał się do Petersburga, tam zawiązał przyjaźń z W. Księciem Aleksandrem. W l. 1799—1801 był rezydentem rosyjskim na dworze sardyńskim, po wstąpieniu na tron Aleksandra przywołany do Petersburga, został mianowany (1803) kuratorem szkolnym okręgu wileńskiego i kierownikiem rosyjskiego ministerstwa spraw zagranicznych, ale stosownie do swego życzenia bez tytułu, pensyj i orderów. Cz. położył ogromne zasługi na polu oświaty w ośmiu gubernjach litewsko-ruskich, należących dawniej do Rzpltej; zreformował Akademję wileńską, pomnożył liczbę szkół, według świadectwa Nowosilcowa opóźnił o sto lat rusyfikację Litwy. W polityce zagranicznej zmierzał Cz. do odbudowy Polski w związku z Rosją, a to przez wydarcie Prusom ich polskiej dzielnicy. Ułożony przezeń t. zw. „plan puławski" (ob.), (zwany przez historyków niemieckich: „Cz.-s Mordplan gegen Preussen"), nie powiódł się, gdyż Aleksander, wyruszywszy w r. 1805 na czele armji z zamiarem wypowiedzenia wojny Prusom, w ostatniej chwili odnowił z nimi przyjaźń. W r. 1806 ustąpił Cz. z stanowiska ministra i zrażony do Aleksandra, usunął się od niego; dopiero po klęsce Napoleona 1812 związał się ponownie z carem, towarzyszył mu stale, pilnując interesów swego kraju; na kongresie wiedeńskim odgrywał rolę nieoficjalnego reprezentanta Polski. W Królestwie Kongresowem, wbrew powszechnym oczekiwaniom, nie został namiestnikiem, a tylko senatorem-wojewodą, w r. 1824 wobec potęgującej się reakcji złożył

urząd kuratora, w czasie powstania listopadowego był początkowo prezesem Rady Najwyższej, od 30. I. do 16. VIII. 1831 prezesem Rządu Narodowego. Po upadku powstania wyemigrował do Francji, gdzie przez 30 lat stał na czele obozu arystokratycznego (t. zw. „Hotelu Lambert") i pracował nad dźwignięciem sprawy polskiej, wpływając na gabinety, ciała ustawodawcze i opinję publiczną Francji i Anglji, rozwijając szeroką działalność w Turcji i wśród ludów bałkańskich, pracując wśród rodaków w kraju i na obczyźnie („Towarzystwo Historyczno-literackie i Bibljoteka Polska w Paryżu, szkoły na prowincji, czasopisma „Kronika emigracji" (1834) i „Trzeci Maj" (1839), „Wiadomości Polskie" (1858), i t. d.). Ogłoszony przez swych stronników „Adamem I., królem de facto", zaprowadził w Hotelu Lambert ceremonjał dworski, zwalczany za to gwałtownie przez demokrację. Cz. rozwijał bogatą działalność pisarską; z jego utworów literackich największe znaczenie posiada poemat religijny „Bard polski" (powstały w r. 1795, ale wydany dopiero, bezimiennie, w r. 1840 przez Niemcewicza, który różne do tekstu wprowadził poprawki). W formie wędrówki, odbywanej przez autora w towarzystwie barda po spustoszonych ziemiach Polski, daje Cz. wyraz bólowi patrjotycznemu; przedstawia niedole swego kraju, wspomina zwłaszcza niedawne chwile powstania kościuszkowskiego i zdobycia Pragi, by zakończyć złożeniem lutni w mogile i pożegnaniem ojczyzny. Poemat ten zapowiada już polską poezję romantyczną, jako akt wiary w niewinność uciemiężonej Polski, jako wyraz poetyckiej zadumy nad jej przeszłością i synowskiego współczucia jej męce.

Wydał także: „Essai sur la diplomatie" (1830), „Żywot J. U. Niemcewicza" (1860) i in. Olbrzymia spuścizna rękopiśmienna (listy, memorjały, pamiętniki), w części tylko została opublikowana w „Mémoires" (1887, 2 t.) i po różnych wydawnictwach polskich, rosyjskich, francuskich i t. d.

8. Władysław Cz., syn poprzedniego (1828—1894), kontynuował politykę ojca, w czasie powstania styczniowego pracował dla sprawy polskiej we Francji, założył Muzeum Ks. Cz. w Krakowie.

9. Witold Cz., * 1864, działacz polityczny, zbliżony do Nar. Demokr., 1919 poseł, 1922 i 1928 senator.

Czartorysk, miasteczko w gminie Medwieże, pow. Łuck (woj. Wołyńskie), nad rz. Styrem, z 2.230 mieszk. Pięknie położone miasto należy do najstarszych na Wołyniu. Od niego wzięła w XIV. w. nazwisko gałąź domu Gedyminowiczów, książęta Czartoryscy. Od paźdz. do grudnia 1915 toczyły się o C. zacięte walki pomiędzy Rosjanami a Niemcami.

Czartoryskich Muzeum, Książąt, w Krakowie jest najstarszem i największem muzeum prywatnem w Polsce, jednym z największych zbiorów prywatnych w Europie. Założone zostało przy końcu XVIII. w. przez Izabellę z Flemingów Czartoryską, generałową Ziem Podolskich w Puławach, początkowo jako zbiór pamiątek historycznych, umieszczony w specjalnie na ten cel zbudowanych: świątyni Sybilli (pamiątki polskie) i Domku gotyckim (obce dzieła sztuki). W r. 1831 z obawy konfiskaty przewieziono je do Sieniawy w zaborze austrjackim, stąd zaś do Paryża. Do Krakowa przewiózł je w r. 1876 ks. Władysław Czartoryski, pomnażając je stale w kierunku artystycznym. Zbiory pomieszczono w kilku budynkach: dawnym arsenale miejskim między basztami Stolarską i Ciesielską, części dawnego klasztoru OO. Pijarów i w 3 dołączonych kamienicach narożnych ul. Pijarskiej i św. Jana. Muzeum było dostępne dla publiczności już w Puławach. Zbiory składają się z trzech części: 1) Archiwum, zawierającego 6.000 rękopisów, 2) Bibljoteki (ponad 250.000 tomów) i 3) Zbiór dzieł sztuki (5.600 okazów) dzielący się na: a) Galerję obrazów mistrzów włoskich, flamandzkich, holenderskich, francuskich i polskich; perły galerji stanowią: Leonarda da Vinci: portret Cecylji Gallerani, Rafaela: portret młodej osoby, Rembrandta: krajobraz z miłosiernym Samarytaninem; pierwszorzędną wartość artystyczną przedstawia też szereg dzieł wczesnych mistrzów włoskich i niderlandzkich. b) Zbiór rycin (blisko 12.000), zawiera bogaty materjał, odnoszący się do Polski i dzieła rytowników włoskich, niderlandzkich, francuskich i t. d. c) Dział rysunków (2.000), przeważnie artystów polskich XVIII. w. lub w Polsce pracujących obcych (Norblin), d) Zbiory różnych działów przemysłu artystycznego, głównie tkaniny (namiot turecki, zdobyty pod Wiedniem, dywany perskie z XVI. i XVII. w. i t. zw. polskie gobeliny i t. d.), hafty, koronki, wyroby z kości, złotnicze i emaljerskie (z Limoges), ceramikę wczesną włoską, wschodnią i późniejszą polską (Korzec), saską (Meissen) i t. d., bronzy i zbrojownię bogatą, e) Jeden z najbogatszych w Polsce zbiór starożytności greckich (wazy), rzymskich, przedhistorycznych i egipskich.

Muzeum Książąt Czartoryskich w Gołuchowie utworzyła Izabella z Czartoryskich hr. Działyńska w latach 1875—1895. Umieszczono zbiory w dawnym zamku Leszczyńskich (XVI—XVII. w.), który w bardzo złym stanie kupił w r. 1854 Jan hr. Działyński. Hr. Działyńska odbudowała zamek w stylu francuskiego renesansu, przyczem wiele wmurowanych szczegółów architektonicznych i rzeźbiarskich jest pochodzenia francuskiego (szczegółowy opis ob. Przewodnik po Muzeum w Gołuchowie, Poznań 1929). Bogate zbiory obejmują dział przedhistoryczny polski, sztukę: egipską, starożytną (największy zbiór waz greckich w Polsce i najlepszy co do jakości okazów), wczesno-chrześcijańską (n. p. szkła złocone i tkaniny koptyjskie), epoki wędrówek ludów, romańską (kość słoniową, bogaty zbiór emalij z Limoges i t. d.), gotycką (rzeźby, obrazy), renesansową, i t. d. Zamek cały umeblowany jest staremi meblami, na ścianach wiszą arasy z XV. i XVI. w. i obrazy mistrzów niderlandzkich, francuskich, niemieckich, portrety królów i t. d. Zamek Gołuchowski jest, podobnie jak Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie, jednym z najbogatszych zbiorów prywatnych w Europie. Obecnym właścicielem jest ordynat Adam Książę Czartoryski.

Czary, są to według wierzeń ludowych tajemnicze zabiegi, przy których wchodzą w grę siły nadprzyrodzone. Celem ich jest szkodzenie lub pomaganie. Ob. czarownica.

Czas, w fizyce jest zmienną niezależną w równaniach mechaniki. Mierzymy czas przez obrót ziemi naokoło osi. Jednostką jest dzień, t. j. czas, odpowiadający całkowitemu obrotowi ziemi naokoło osi. Mierząc przy pomocy chronometru odstęp czasu, który upływa między dwiema górnemi kulminacjami gwiazdy stałej w danem miejscu, ustalamy t. zw. dzień gwiazdowy, mierząc zaś analogiczny odstęp czasu między dwiema sąsiedniemi górnemi kulminacjami słońca znajdujemy t. zw. dzień słoneczny prawdziwy. Ponieważ słońce przesuwa się pozornie (na skutek rocznego obrotu ziemi naokoło słońca) w kierunku ruchu obrotowego ziemi prawie o 1^0, musi się ziemia między dwiema sąsiedniemi kulminacjami obrócić więcej niż o 360^0, prawie o 361^0. Rok słoneczny ma o jeden dzień gwiazdowy więcej niż dni słonecznych. Gdyby pozorny ruch słońca był jednostajny i odbywał się w płaszczyźnie równikowej, dni słoneczne byłyby równe, ze względu jednak na eliptyczny kształt toru ziemi i położenie ekliptyki, czasy między dwiema górnemi kulminacjami słońca nie są równe. Tworzymy średni dzień słoneczny, odpowiadający fikcyjnemu jednostajnemu obiegowi słońca pozornego w płaszczyźnie równika, a przechodzącego równocześnie ze słońcem prawdziwem przez punkt wiosennego porównania; innemi słowy dzielimy rok zwrotnikowy na 365,2422 równych części. Dzień średni dzielimy na godziny, minuty, sekundy średnie. Ta właśnie sekunda średnia przyjęta została jako jednostka czasu w fizycznym kładzie miar C. G. S. Zegary słoneczne wskazują prawdziwy czas słoneczny; w życiu codziennem posługujemy się zegarkami, które wskazują czas średni. Różnicę między czasem średnim słonecznym a prawdziwym słonecznym, t. j. różnicę między kątem godzinowym słońca średniego i prawdziwego nazywamy równaniem czasu; podają je na każdy dzień efemerydy. W jesieni n. p. południe średnie przypada po prawdziwem, od zimowego przesilenia rzecz się dzieje odwrotnie.

Czas miejscowy liczy się od miejscowego średniego południa. Na wschód czas miejscowy jest coraz to większy, na zachód coraz to mniejszy. Dla celów praktycznych przyjęto w krajach zachodniej Europy czas południka Greenwich, t. zw. czas zachodnio-europejski. Kraje środkowo-europejskie mają czas o godzinę większy od greenwichskiego, t. j. czas środkowo-europejski, Europa wschodnia i Bałkany mają czas o 2 godziny większy od greenwichskiego, t. zwany czas wschodnio-europejski. W Japonji przyjęto czas o 9 godzin większy od greenwichskiego. Ameryka podzielona jest na pięć stref, licząc od Atlantyku do Oceanu Spokojnego, z których każda ma swój czas, przyczem różnica między sąsiedniemi pasami wynosi godzinę. Strefa atlantycka ma czas o 4 godziny mniejszy od greenwichskiego. Linja, na której data zmienia się o jeden dzień, przechodzi przez cieśninę Beringa, idzie Oceanem Spokojnym na zachód od wysp Aleuckich i od wysp Sandwich, przechodzi między wyspami Tonga i Samoa, potem na wschód od Nowej Zelandji. Jest to linja kręta.

Rok zwrotnikowy (365,2422 dób średnich słonecznych), jako jednostka z dobą słoneczną niewymierna jest niewygodny, dlatego astronomowie licząc np. od zera epoki juljańskiej, podają nie ilość lat, lecz ilość dni. Np. 31 grudnia 1911 astronom datuje 2,491.402 dni, tyle a tyle godzin i t. d.

W mechanice klasycznej czas jako czwarta zmienna zajmuje stanowisko odrębne; mechanika nowoczesna: teorja względności pozbawiła czas tej cechy, uważając go za jedną ze zmiennych w przestrzeni czterowymiarowej. (p. względności teorja).

Czas, najstarszy dziennik krakowski i jeden z najstarszych dziś w Polsce, wychodzi od dn. 3 listopada 1848 r. Przez długie lata odgrywał w zaborze austrjackim wybitną rolę polityczną, jako organ wpływowej partji zachowawczej. Dbały o poziom artykułów, pomieścił także w ciągu swego istnienia wiele ważnych i cennych prac literackich, o charakterze zarówno krytycznym, jak i twórczym: tak n. p. w okresie „Młodej Polski" przemawiali z jego łamów dobijający się dopiero naówczas uznania pisarze: St. Wyspiański, K. Tetmajer, St. Brzozowski, T. Rittner, W. Perzyński, L. Rydel i i.

Czasopisma. Nazwą tą określa się druki perjodyczne, które stale i w regularnych odstępach czasu informują o najważniejszych wydarzeniach na polu polityki, ekonomji, życia religijnego, nauki, literatury, sztuki, sportu, mody i t. d. Mogą to być zarówno, w ścisłem słowa znaczeniu, wypadki dnia (interesujące przedewszystkiem prasę codzienną), jak i zjawiska obejmujące dłuższy okres czasu; wydarzenia z wszelkich, lub też tylko z poszczególnych dziedzin życia (czasopisma specjalne). W pierwszej epoce swego rozwoju czasopisma poprzestawały przeważnie na podawaniu czytelnikowi najnowszych wiadomości, później dopiero poczęły równocześnie wyrażać o nich opinję. Za zwiastunów dzisiejszych czasopism uznać można szereg druków, jakie pojawiły się tuż po odkryciu Nowego Świata. Zwłaszcza list Kolumba do skarbnika królewskiego Rafaela Sanchez (1493) przetłumaczono i rozpowszechniono szybko, w wielu egzemplarzach; w pierwszych latach XVI. w. ukazało się też sporo ulotnych pism o Ameryce. Wydawnictwom tym brak jednak było perjodyczności, która wprowadzona i utrzymana być mogła dopiero dzięki ulepszeniu komunikacji pocztowej. „Notizie scritte" („pisane wiadomości") republiki weneckiej, wywieszane na miejscu publicznem, należą też do poprzedniczek prasy współczesnej; opłata za ich przeczytanie, zwana „gazetta" (od nazwy drobnej monety), dała początek popularnemu określeniu pisma perjodycznego, głównie dziennika (gazeta). Regularna prasa pojawia się w w. XVII., stopniowo obejmując tę rolę informacyjną, którą uprzednio spełniać musiała korespondencja; to też rozwój czasopiśmiennictwa przyczynił się bardzo poważnie do upadku tak świetnie reprezentowanej w wiekach dawniejszych epistulografji. We Francji np. pierwszem odpowiada-

jącem w pełni tej nazwie czasopismem była „La gazette de France", założona przez Teofrasta Renaudot w r. 1631 i wydawana co tydzień w objętości czterech stron; młodszym jej towarzyszem jest „Le Mercure galant" (zał. 1672), początkowo kwartalnik, następnie miesięcznik. W drugiej połowie XVII. wieku i w stuleciu następnem doniosłość prasy wzmogła się poważnie. W w. XIX. — zwłaszcza zaś w ostatniem pięćdziesięcioleciu — postępy demokratyzacji i wzrost znaczenia spraw ekonomicznych przyczyniły się w bardzo wydatnej mierze do dalszego powiększenia roli społecznej czasopiśmiennictwa. Obok pism wydawanych w większych ośrodkach, rozrasta się też coraz bardziej prasa prowincjonalna (codzienna, tygodniowa i t. p.), poświęcająca więcej uwagi sprawom miejscowym, a wzmagająca się ciągle potęga reklamy mnoży olbrzymie dochody, uzyskiwane przez wielkie czasopisma zarówno z ogłoszeń, jak i z płatnych artykułów. Obecnie wielkie dzienniki zagraniczne rozchodzą się w miljonach egzemplarzy (nakład dzienny n. p. paryskiego „Le petit Parisien" wynosi przeszło dwa miljony, „Le Journal" zgórą półtora miljona egzemplarzy), a objętość ich dosięga niekiedy rozmiarów całej książki (w Anglji „Times" lub „Daily Telegraph"). W Stanach Zjednoczonych puszcza się w świat 38 miljonów egzemplarzy czasopism dziennie. Ta produkcja masowa pociągnęła za sobą niesłychany rozwój przemysłu gazetowego, a wydawnictwa dzienników stały się wielkiemi przedsiębiorstwami, które nietylko zatrudniają licznych współpracowników (personel redakcyjny i techniczny Times'ów wynosi ponad 3.000 osób), ale wciągają w krąg swych interesów przemysł papierniczy, drukarski i t. d. „Le petit journal" potrzebuje rocznie 22 miljonów kg. papieru; długość rol papieru, zużytych w ciągu roku przez „Berliner Zeitung" wynosi 600.000 km., możnaby więc tą wstęgą opasać równik piętnaście razy. Czasopisma Stanów Zjednoczonych zużywają rocznie przeszło 2,600.000 tonn papieru gazetowego, na którego produkcję potrzeba ok. 600.000 hektarów leśnej przestrzeni. To też wielki przemysł, zwłaszcza papierniczy, skupuje często dzienniki, zapewniając sobie rynek zbytu, i dążąc do koncentracji, tworzy trusty prasowe.. Czasopisma współczesne są w znacznej mierze przedsiębiorstwami, opartemi na zasadach handlowych i obliczonemi na zysk; nietylko pozostają w służbie celów politycznych, ale stanowią wpływowe organy propagandy interesów swoich akcjonarjuszy, głównie przedstawicieli wielkiego kapitału, przemysłu i finansów. Potężny wpływ wywierają zwłaszcza trusty prasowe, do których należą setki pism różnych odcieni, jak w Ameryce trust Hearsta, lub w Niemczech koncern Hugenberga (skupiający ok. 60% prasy niemieckiej). Sięgają one czasem nawet poza granice kraju macierzystego i urabiają odpowiednio do swych celów opinję, przemilczając niewygodne sobie wiadomości, szerząc zaś i zręcznie zabarwiając te, które im są pożądane. Podobną rolę odgrywają agencje telegraficzne, jak w Stanach Zjednoczonych wszechwładna „Associated Press", która obsługuje ok. 1200 gazet w różnych językach, o nakładzie dziennym 20 miljonów egzemplarzy i posiada w swem ręku 100.000 mil linij telegraficznych, obok kontroli nad wiadomościami kablowemi i iskrowemi. Wszystkie niemal kraje mają własne agencje oficjalne, które często pozostają w wzajemnej od siebie zależności (ag. Havasa w Paryżu, Reutera w Anglji, Wolffa w Niemczech, Stefaniego we Włoszech, Polska Agencja Telegraficzna — w skróceniu PAT — w Polsce).

C z a s o p i s m a p o l s k i e. Najdawniejszym objawem dziennikarstwa w Polsce były gazety pisane, początkami ginące w pomroce dziejów, opracowywane przez klasztory, które były tu niejako pierwszemi biurami korespondencyjnemi. Po wprowadzeniu sztuki drukarskiej pojawiają się najpierw — jak gdzieindziej — gazety ulotne, wydawane przygodnie. Taką ulotką były np. „Nowiny Lubelskie" z r. 1567. Pierwszym dziennikarzem polskim był jednak dopiero Jan Aleksander Gorczyn, który od 3. stycznia do końca 1661 r., wydawał tygodnik p. t. „Merkurjusz polski, ordynaryjny, dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający, dla informacji pospolitej", najpierw w Krakowie, od 20 maja w Warszawie. Wydawnictwu temu nie udało się utrwalić, wpędziło ono tylko w długi pierwszego redaktora polskiego, który zmarł w nędzy. W latach następnych podejmowano nowe próby, były to jednak wciąż efemerydy, na suchych wiadomościach poprzestające. W r. 1679 wychodziło jedno czasopismo, w r. 1686 — dwa, w r. 1697 — cztery. Jak na wielu innych polach, także w rozwoju czasopiśmiennictwa polskiego wydatną rolę odegrali Pijarzy którzy pod redakcją znanego ówcześnie geografa Jana Naumańskiego zaczęli wydawać w r. 1729 „Kurjer Polski", który stał się szczęśliwą podstawą istniejącej już odtąd bez przerwy prasy polskiej. Pijarzy również rozpoczęli wydawać w r. 1737 krótkotrwały, ale doskonale na swój czas redagowany miesięcznik p. t. „Merkurjusz historyczny i polityczny". Właściwy jednak rozwój prasy polskiej poczyna się w dobie Stanisława Augusta, gdy bogaty splot zagadnień społecznych, politycznych i literackich ożywia dyskusję publiczną, a idee Oświecenia znajdują gorliwych wyznawców i propagatorów. Pierwsze miejsce przypada tu wydawanemu w latach 1765—84 przez ks. Franciszka Bohomolca „Monitorowi", wzorowanemu na „Spectatorze" angielskim, a redagowanemu przy współudziale najwybitniejszych pisarzy polskich tego okresu i ukazującemu się początkowo raz, później dwa razy na tydzień. W latach 1770—77 Naruszewicz i Albertrandi wydawali pierwsze polskie czasopismo literackie p. t. „Zabawy przyjemne i pożyteczne". Redagowany w l. 1782—92 przez ks. Piotra Świtkowskiego „Pamiętnik polityczny i historyczny" pozostał po dziś jednem z najpoważniejszych źródeł do charakterystyki czasów stanisławowskich. Dla dziennikarstwa politycznego niepożądaną zawadą była ukazująca się w l. 1774—93 „Gazeta Warszawska", pod kierunkiem osławionego eks-jezuity Stefana Łuskiny, który posiadłszy wyłączny monopol na tego rodzaju wydawnictwo, wyzyskiwał go dla szerzenia reakcji i wstecznictwa. Monopol ten

zniósł Sejm Czteroletni i wówczas dopiero pojawić się mogło pierwsze polskie czasopismo polityczne, godne tej nazwy: „Gazeta Narodowa i Obca", wydawana w latach 1791—2 przez Tad. Mostowskiego, J. U. Niemcewicza i Józ. Weyssenhoffa. Pod koniec XVIII. w., pod wpływem rozbiorów kraju, wzmaga się decentralizacja polskiego ruchu prasowego, dotychczas skupiającego się w stołecznej Warszawie. Tworzą się samodzielne ośrodki kulturalne, a w nich coraz wydatniejszy ruch prasowy, najpierw w Wilnie i we Lwowie, później w Krakowie i Poznaniu, a w miarę coraz wzrastającej kultury i w mniejszych miastach prowincjonalnych. W ciągu wieku XIX. na ilościowy wzrost czasopiśmiennictwa polskiego wpływa też w wysokim stopniu specjalizacja: obok dzienników i czasopism ogólnych, rozwijają się czasopisma poświęcone oddzielnym gałęziom wiedzy o charakterze bądź to popularyzatorskim, bądź też ściśle naukowym. Po powstaniu listopadowem, w latach 1832—63, odrębne miejsce zajmowała prasa emigracyjna, pojawiająca się głównie w Paryżu i rozkwitła bardzo bujnie, w przeciwieństwie do długo tłumionych cenzurą pism krajowych. Równocześnie dla zaboru rosyjskiego ośrodkiem wydawniczym był także Petersburg, ze względu właśnie na dogodniejsze warunki cenzury. W latach 1863—5 ukazuje się pierwsze czasopismo polskiej emigracji amerykańskiej p. t. „Echo z Polski"; tamtejszy polski ruch prasowy nabiera jednak rozmachu dopiero od r. 1872, odkąd powstają perjodyki polskie w różnych ośrodkach emigracyjnych w Ameryce Północnej, później i w Południowej; dziś prasa emigracyjna stanowi dział wcale obfity, zarówno w krajach europejskich (Francja, Niemcy, Czechosłowacja i i.), jak amerykańskich lub azjatyckich.

Ogólna ilość czasopism, wydawanych w kraju i zagranicą w w. XIX. i XX., jest bardzo pokaźna. Chcąc wyliczyć choćby tylko te, które odegrały wybitniejszą rolę w dziejach kultury polskiej, trzebaby przytoczyć paręset tytułów. Prócz tego na ziemiach polskich ukazuje się sporo czasopism w językach obcych: niemieckim, ruskim, żydowskim i t. d. W r. 1800 było czasopism polskich 10, w r. 1810 — 12, w 1820 — 45, w 1830 — 77, w 1840 — 63, w 1850 — 96, w 1860 — 84, w 1870 — 134, w 1880 — 123, w 1884 — 230, w 1896 — 354, w 1905 — ok. 600, w 1914 — przeszło 1200, w 1915 — ok. 400, w 1918 — ok. 800, w 1923 — ok. 1000, w 1925 — 1700. Według statystyki Min. Spraw Wewn. w r. 1925 najwięcej czasopism ukazywało się w województwie warszawskiem (570); następnie idzie województwo poznańskie (201), lwowskie (193), krakowskie (145), łódzkie (137) i t. d. Z ok. 350 wydawnictw perjodycznych, ukazujących się — poza dziennikami — w Warszawie, było 90 tygodników, 60 dwutygodników, 150 miesięczników i 50 publikacyj dwumiesięcznych lub kwartalnych. W Stanach Zjednoczonych Am. Płn. prasa polska liczy zgórą 100 pism, wydawanych w 44 miejscowościach, z tego ok. 20% w Chicago, 7% w Detroit, 6% w Milwaukee, Filadelfji i Cleveland, 5% w Nowym Jorku i t. d. Z dzienników wychodzących w Polsce, do najstarszych należą: „Gazeta Warszawska" (zał. 1774), „Gazeta Lwowska" (1811) i „Kurjer Warszawski" (1821); najwyższy nakład (ok. 200.000 egz.) mają obecnie „Kurjer Warszawski" i krakowski „Ilustrowany Kuryer Codzienny". Dziennikiem urzędowym jest wydawany w Warszawie „Monitor Polski". Wśród tygodników prym z wieku przypada warszawskiemu „Tygodnikowi Ilustrowanemu" (zał. 1859). Informacyjnym tygodnikiem literackim, wzorowanym na paryskich „Nouvelles littéraires", są warszawskie „Wiadomości literackie" (od r. 1924). Poważne miesięczniki nie znajdowały dotąd należytego poparcia w sferach czytającej inteligencji i przeważnie wiodły żywot krótki lub też zawisłe były od hojności jednostek; pierwsze miejsce zajmuje obecnie pomiędzy niemi krakowski „Przegląd Współczesny" (od 1922), poświęcony polityce, sprawom ekonomicznym i różnym dziedzinom życia umysłowego, wzorowo redagowany przez prof. Wędkiewicza. Informowaniu zagranicy o Polsce służą głównie: „Pologne littéraire" (Warszawa), „Messager Polonais" (Warszawa) i „Baltische Presse" (Gdańsk). Ogólnie biorąc, w liczbach, które ze względu na ciągłe w tej mierze wahania w przybliżeniu tylko oddać mogą istotny stan rzeczy, z czasopism specjalnych ok. 100 poświęconych jest literaturze, nauce i sztuce, 90 — sprawom związków zawodowych, 50 — zagadnieniom związanym z rolnictwem, 50 — sportowi, przeszło 30 medycynie, 30 handlowi i przemysłowi, 20 rękodziełu, po 15 zgórą — zagadnieniom ekonomicznym, technice, tudzież teatrowi wraz z muzyką i kinem, po 10 sprawom wojskowym oraz światu kobiecemu i t. d. Szczegółowy wykaz wszystkich wychodzących czasopism polskich zawiera wydawany corocznie informacyjny katalog prasowy Polskiej Agencji Reklamy (PAR). Specjalna szkoła dziennikarska istnieje przy Wolnej Wszechnicy w Warszawie.

Zwięzły zarys historyczny dawniejszego „Dziennikarstwa polskiego" wydał Stefan Górski (1905). „Czasopiśmiennictwo polskie wieku XIX." obszerniej opracował Jan Kucharzewski (1911). Wiadomości o „Literaturze dotyczącej prasy polskiej" podaje Paweł Jarkowski (1911). Ciekawe szczegóły o prasie zagranicą w szkicu Wł. Wolerta „Mechanizm i dusza prasy współczesnej" („Przegląd Współcz." 1929). Wszechstronnie ujętych dziejów czasopiśmiennictwa polskiego brak.

Czasownik, ob. Słowo.

Czasza kulista, jest to część kuli odcięta płaszczyzną. Wzory dające powierzchnię i objętość czaszy są następujące:

$$P = 2\pi rh \text{ (powierzchnia)}, V = \pi h^2 \left(r - \frac{h}{3}\right) \text{ (objętość)},$$

gdzie r oznacza promień kuli, a h wysokość czaszy. Przez czaszę w ogólności rozumiemy część powierzchni ograniczoną linją zamkniętą.

Czaszka, cranium, (łac.), górna część głowy z kości połączonych szwami ściśle i nieruchomo, stanowiąca puszkę kostną, osłaniającą przednią część ośrodkowego układu nerwowego, zwana częścią mózgową głowy. U człowieka rozwinięta silniej niż u innych kręgowców, jedynie u najprostszego pod względem budowy kręgowca t. j.

lancetnika, amphioxus lanceolatus, części mózgowej niema, dla tego uważa się go za jedynego przedstawiciela grupy kręgowców nie mających czaszki, acrania. Kształt czaszki zależy od zamknięcia się szwów kostnych. Zależnie od tego mogą być różne formy czaszki n. p. cz. łódkowata, siodełkowata, w kształcie głowy cukru i t. d.

Czataldża, miasto na zach. od Konstantynopola (Turcja europ.) z ok. 15.000 mieszk. Odegrało bardzo ważną rolę w walkach bułgarsko-tureckich w 1912, tu zatrzymany został zwycięski pochód Bułgarów na Konstantynopol.

Czaty, oddziały ubezpieczające wojsko na postoju. Zadaniem ich jest przedewszystkiem strzeżenie, by nieprzyjaciel nie mógł wejrzeć w położenie przez obserwację z ziemi lub powietrza, oraz by nie niepokoił ubezpieczonych oddziałów; w razie natarcia zaś nieprzyjaciela — stawianie oporu, aby oddziały miały czas i przestrzeń do rozwinięcia lub marszu. Natomiast nie występują czaty zaczepnie.

Czatyrdag, najwyższy szczyt w górach Tauryckich w płd.-wsch. części Krymu, wysoki 1.564 m. Piękność C. uwieczn:ił w „Sonetach Krymskich" A. Mickiewicz.

Czau-czou, miasto płd. chińskie w prow. Kuang-tung z ok. 1 milj. mieszk. Handel produktami krajowemi.

Cząsteczka (molekuła — z łac. molecula t. zn. mała masa), drobina, najdrobniejsza część, jaką można uzyskać drogą podziału substancji, bez zmiany jej własności chemicznych. Jeżeli wyobrazić sobie proces mechanicznego dzielenia danej substancji na części coraz to mniejsze, to wreszcie dojdziemy do takiego stanu rozdrobnienia, że cząstki, zachowując zresztą wszystkie własności chemiczne i fizyczne substancji macierzystej — na mniejsze podzielić się już nie dadzą. Należy przyjąć, że zarówno w układach gazowych jak i w roztworach mamy do czynienia z takim właśnie stopniem rozpadu materji. Ogólnie biorąc, drobiny jako połączenia dwóch lub więcej atomów, reagują wolno. N. p. mieszanina tlenu i wodoru, przy stosunku cząsteczek 1 : 2 (t. zw. gaz piorunujący) nie reaguje w zwykłej temperaturze zupełnie. W wyższej natomiast temperaturze lub w obecności katalizatorów, przebiega reakcja prawie momentalnie, w tych bowiem warunkach drobiny ulegają rozpadowi na atomy, reagujące niezmiernie szybko i energicznie.

C z ą s t e c z k o w y c i ę ż a r substancji chemicznej jest sumą ciężarów wszystkich, zawartych w niej (cząsteczce) atomów. Wyraża się go w odniesieniu do ciężaru cząsteczkowego wodoru, który przyjęto za równy 2. Liczba gramów substancji chemicznej, odpowiadająca ciężarowi cząsteczkowemu nazywa się gram-molem wzgl. molem. Mol jakiegokolwiek gazu zajmuje w warunkach normalnych (0^0 C i 760 mm. rtęci) objętość 22.4 l. i zawiera 60.6×10^{22} cząsteczek. Przekrój tych ostatnich waha się w granicach 10^{-8} do 10^{-9} cm. Ze względu na powyższe własności gazów, oblicza się ich ciężary cząsteczkowe zapomocą pomiaru ich gęstości względnych. Analogicznie przeprowadza się badania ciężaru cząsteczkowego ciał, dających się bez rozkładu przeprowadzić w stan pary nienasyconej. Dla ciał, które trudno jest otrzymać w stanie pary, stosuje się metody pomiaru ciśnienia osmotycznego, podwyższenia punktu wrzenia lub obniżenia punktu zamarzania roztworów tego ciała w określonej jego koncentracji. (ob. osmoza, krioskopja oraz ebuljoskopja).

Oznaczenie ciężaru drobinowego substancji chemicznej jest rzeczą ogromnie ważną, zwłaszcza gdy chodzi o określenie jej wzoru chemicznego. Znając bowiem ciężar cząsteczkowy związku chemicznego, możemy już łatwo na podstawie wyników analizy ilościowej podać jego wzór chemiczny t. zn. jakość i ilość atomów, w skład jego cząsteczki wchodzących.

C z ą s t e c z k o w a o b j ę t o ś ć, jest to stosunek ciężaru drobinowego do c. właściwego danej substancji.

C z ą s t e c z k o w e z w i ą z k i, są to takie związki chemiczne, które powstają wskutek połączenia się cząsteczek dwu lub więcej różnych związków (ob. wartościowość). C z ą s t e c z k o w y r u c h ob. Browna ruchy. C z ą s t e c z k o w e p r z e w o d n i c t w o — ob. przewodnictwo elektryczne. C z ą s t e c z k o w e s i ł y, siły, jakiemi oddziaływują cząsteczki wzajemnie na siebie. Dookoła bowiem każdej cząsteczki rozciąga się t. zw. sfera molekularnego działania, dzięki której cząsteczka odziaływuje na wszystkie cząsteczki, które zbliżają się do niej na dostateczną odległość (ok. 0.000001 mm.). Siły te są według dzisiejszych poglądów natury elektrycznej.

Czcionki, ob. drukarstwo.

Czebyszew Pafnucy, znakomity matematyk rosyjski, * 1827, zm. 1894. Od 1860 był profesorem matematyki w Petersburgu. Napisał doniosłe prace w dziedzinach: teorji liczb i rachunku prawdopodobieństwa. W r. 1856 udowodnił t. zw. postulat Bertrand'a w teorji liczb, Uogólnił prawo wielkich liczb. Ukazał się zbiór prac Cz. pod redakcją A. Markowa i N. Sonina, tom I. w r. 1899.

Czech (Swatopluk), p. Čech.

Czech Józef, matematyk, (1762—1810); był profesorem matematyki w Akademji krakowskiej, później dyrektorem gimnazjum wołyńskiego (liceum Krzemienieckie). Zasłużony na polu nauk matematyczno-fizycznych. Napisał cały szereg elementarnych podręczników matematycznych.

Czechosłowacja (Československa Republika), państwo w środkowej Europie, graniczące od płn. z Niemcami i Polską, od zach. z Niemcami, od płd. z Austrją i Węgrami, a od wsch. z Rumunją, posiada kształt długiego (z zach. na wsch. do 900 km.), a wąskiego (50—300 km.) pasa. Od płn. i zach. posiada kraj doskonałe górskie granice naturalne (Las Czeski, Rudawy, Sudety i Karpaty). Pod względem ukształtowania pionowego należy Cz. do 2 systemów górskich, mianowicie: masywu czeskiego (ob. Czechy) i Karpat. Do części sudeckiej należą całe Czechy i odgrodzona od nich tylko niewysokiem pogórzem czesko-morawskiem zach. część Moraw i Śląsk Opawski. Od nich na wsch., oddzielone dolinami rzek: Odry i Morawy, t. j. bramą Morawską i żyzną kotliną Morawską,

rozciągają się kraje karpackie: Słowacja, Śląsk Cieszyński i Ruś Podkarpacka. Pod względem hydrograficznym Czechy należą niemal w całości do dorzecza Łaby, Śląsk do dorzecza Odry, a Morawy, Słowacja (z wyjątkiem Spiszu) i Ruś Karpacka do dorzecza Dunaju, który stanowi na dużej przestrzeni płd. granicę Słowacji. Łaba, Odra i Dunaj odgrywają, wobec braku dostępu do morza, dużą rolę w komunikacji, a prawo żeglugi na nich zostało dla C. zastrzeżone traktatami. Kraje zach. mają bardzo łagodny i dostatecznie wilgotny klimat i żyzną glebę, natomiast Słowacja i Ruś, jako kraje przeważnie górskie, posiadają klimat znacznie ostrzejszy, a dobrą glebę tylko w dolinach rzek. C. jest bardzo zasobna w kopaliny, a zwłaszcza rudę żelazną i węgiel, którego najwięcej jest w zagłębiu ostrawsko-karwińskiem na Śląsku Cieszyńskim. Poza tem posiada C. wszystkie niemal potrzebne kopaliny i wielką obfitość źródeł mineralnych, cieszących się światowym rozgłosem. Wielkie bogactwo lasów, które w zach. części państwa zajmują 28—29%, a we wsch. (karpackiej) nawet 34,5% powierzchni kraju, stanowi ważny czynnik w życiu ekonomicznem kraju. Głównem zajęciem ludności jest rolnictwo (uprawa zbóż, buraków cukrowych, tytoniu), kwitnące zwłaszcza w krajach zach., Słowacja bowiem posiada lepsze gleby tylko w płd. części kraju. Rozpowszechniona uprawa buraków cukrowych umożliwiła świetny rozwój przemysłu cukrowniczego. Bardzo wysoko stoi też chów bydła oraz gospodarstwo leśne. Kraje zach. (Czechy, Śląsk i Morawy) posiadają znakomicie rozwinięty przemysł, zwłaszcza żelazny, maszynowy, szklany, ceramiczny, tekstylny i rolniczy, natomiast kraje wsch. poza leśnym, przemysłu naogół nie posiadają. Wywóz różnorodnych fabrykatów, zwłaszcza do krajów naddunajskich i bałkańskich równoważy import surowców oraz środków spożywczych (zboże, bydło), których produkcja nie zadowala miejscowego zapotrzebowania. C. posiada doskonale rozwiniętą sieć kolejową, o łącznej długości 13.700 km., oraz dróg bitych. Łaba, Odra i Dunaj stanowią również ważne arterje komunikacyjne, umożliwiające bezpośrednie połączenie z morzem, zwłaszcza, że w myśl traktatu wersalskiego otrzymała C. część terytorjów portowych w Szczecinie i Hamburgu jako dzierżawę „na 99 lat".

Republika C. obejmująca 140.435 km.² ma 13,595.816 mieszk. (97 na 1 km.²), w tem 6,355.000 (47%) Czechów, 3,747.000 (28%) Niemców, 1,702.000 (12%) Słowaków, 1,071.000 (8%) Węgrów, 432.000 (3%) Rusinów i 166.000 (1%) Polaków, zamieszkujących zwartą masą czeską część Śląska Cieszyńskiego. Z wyznań najsilniej jest reprezentowane rzymsko-katolickie (85,9%), poza tem jest trochę protestantów (6,8%), greko-katolików (4,3%) i Żydów (2,7%). Pod względem oświatowym zgoła inne stosunki panują w zach. krajach C., gdzie jest tylko 3,5% analfabetów, a inne na Słowaczyźnie, gdzie jest ich 40% i na Rusi Podkarpackiej, gdzie większość ludności (67%) nie umie czytać i pisać. Uniwersytetów jest w kraju 4, w Pradze (czeski i niemiecki), Bernie morawskiem i Bratysławie, 2 politechniki (Praga i Berno) i szereg innych wyższych zakładów i instytucyj naukowych. Największem miastem kraju jest stolica republiki: Praga (676.476 mieszk.), poza tem ponad 100.000 mieszk. mają: Berno, Ostrawa Morawska, Pilzno i Bratislava. Państwo rozpada się na 5 krajów: Czechy (52.060 km.²) z 9 żupami, Morawy (22.304 km.²) z 4 żupami, Śląsk Opawski z częścią Cieszyńskiego i Pruskiego, t. zw. obwodem Hulczyńskim (5.480 km.²) z 2 żupami, Słowację (50.242 km.²) z 6 żupami i Ruś Podkarpacką (12.097 km.²) z 1 żupą.

Czechow Antoni Pawłowicz, pisarz rosyjski, (1861—1904), syn mużyka, w r. 1884 uzyskał stopień doktora medycyny, zawodu swego jednak nie wykonywał. Żył głównie w Moskwie; wyjeżdżał często na Krym, by przeciwdziałać chorobie płuc. Od r. 1880 ogłaszać począł utwory humorystyczne, zdobywając naprzekór niechęci krytyki, olbrzymią popularność. Humor Cz. wyrasta na podłożu pesymistycznego poglądu na świat i przechodząc w ton gorzkiej satyry, wkracza nieraz w sferę tragizmu. Jest zwłaszcza Cz. mistrzem krótkiej, niezwykle plastycznej w swej zwięzłości noweli. Mimo początkowych niepowodzeń na scenie, pod koniec życia całkowicie oddał się dramatowi, którego siła leży u niego nie w ruchu i w akcji (rozgrywającej się w środowisku prowincjonalnej martwoty), ale w prawdzie dialogu i w lirycznym nastroju („Mewa", „Trzy siostry", „Wuj Wania", „Sad wiśniowy").

Czechowic Marcin, polemista religijny, (1532—1613), „minister słowa Bożego" na dworze Mikołaja Radziwiłła Czarnego w Wilnie, a później przez lat 25 „minister" w Lublinie, wybitny i ruchliwy działacz na polu propagandy arjańskiej w Polsce, ogłosił „Rozmowy christjańskie" (t. zw. katechizm żakowski w 13 rozmowach między nauczycielem i uczniem, 1575), przekład „Nowego Testamentu" (1577) oraz bardzo ciekawe utwory treści polemicznej, godzące w katolików, protestantów, żydów i odstępców z pośród współwyznawców autora.

Czechowice, wieś w pow. Bielsko (woj. Śląskie), przy linji kolej. Dziedzice—Bielsko, z 8.916 mieszk. Rafinerja olejów mineralnych, fabryki wyrobów metalowych, papierowych, likierów, waty i zapałek, tartaki, gorzelnie i cegielnie.

Czechowicz Szymon, malarz polski, * 1689 w Krakowie, † 1775 w Warszawie. Syn niezamożnych mieszczan, dostaje się około 1710 do Rzymu, dzięki pomocy podskarbiego Franciszka Maks. Ossolińskiego i tam zostaje jednym z najgorliwszych uczniów, później zaś naśladowcą Carla Maratty, po śmierci którego (1713) pozostaje nadal w Rzymie, kształcąc się i malując wiele, jako bardzo wzięty malarz. Najwcześniejsze i równocześnie najlepsze dzieła Cz. znajdują się w Rzymie, w polskim kościele San Stanislao dei Polacchi; są to w bocznych ołtarzach: św. Jadwiga przed Ukrzyżowanym i św. Jan Kanty, dalej 2 owalne obrazy: św. Alojzy Gonzaga i św. Stanisław Kostka. 4 inne obrazy Cz. znajdują się w kościele św. Bonawentury na Palatynie. We Włoszech też powstały obrazy przeznaczone do kościołów w Polsce, jak: Wniebowzięcie N. M. P. do głównego ołtarza kościoła N. M. P.

w Kielcach, 5 obrazów do ołtarzy w kościele Pijarów w Krakowie i bezwątpienia 3 duże kompozycje znajdujące się w Farze poznańskiej. W r. 1740 przyjechał Cz. do Krakowa i tutaj wymalował 4 obrazy z życia N. M. P. do stall w kościele św. Anny i zniszczony już dzisiaj obraz do kościoła św. Piotra, (Wręczenie kluczy św. Piotrowi), do którego szkic znajduje się w Muzeum narodowem. Po r. 1750 przesiedla się Cz. do Warszawy, gdzie mieszka w domu swej siostrzenicy, żony malarza Łukasza Smuglewicza. W okresie tym maluje Cz. bardzo wiele, wskutek pośpiechu jednak, rzeczy nie zawsze dobre, jak n. p. 107 obrazów, przeważnie małych formatów, do kaplicy zamkowej i kościoła w Podhorcach ok. r. 1767, dalej większe obrazy do kościołów w Warszawie i na prowincji. Najlepsze dzieła z tego okresu posiadają kościoły wileńskie, jak w r. 1759 powstałe „Zaślubiny św. Katarzyny". Wiele z tych obrazów przepadło wskutek kasaty zakonów przez Rosjan i t. p. Po dwuletnim pobycie u Jezuitów w Płocku, gdzie wymalował 40 obrazów, wraca Cz. do Warszawy i zamieszkuje jako 80-letni starzec u Kapucynów. — Prócz obrazów religijnych namalował Cz. kilka portretów, z których najwięcej zachowało się w zamku Kazimierza Krasińskiego w Sterdynie. — Cz. założył szkołę malarską w Warszawie, z której wyszło wielu polskich artystów; uczniem jego był m. i. także syn siostrzenicy, malarz Franciszek Smuglewicz. Cz. jest najznakomitszym malarzem polskim z okresu poprzedzającego powstanie narodowej sztuki polskiej przy końcu XVIII. w.

Czechy (niem. Böhmen, łac. Bohemia), ośrodek i największy kraj Czechosłowacji, graniczący od płn. z Prusami i Saksonją, od zach. z Bawarją, od płd. z Austrją, a od wsch. z Morawami. Kraj o pow. 52.052 km.², posiada kształt zwartego czworoboku i stanowi wybitną jednostkę geograficzną, t. zw. masyw czeski. Składa się on z kilku systemów górskich, a mianowicie: Sudetów na płn.wsch., Rudaw na płn.-zach., Szumaw i Lasu Czeskiego na płd.-zach., pogórza czesko-morawskiego na płd.-wsch., oraz okolonej niemi ze wszystkich stron kotliny czeskiej. Kotlina, wyższa na płd. i zach., a obniżająca się stopniowo ku płn.-wsch., jest przecięta w wielu miejscach przez niskie góry lub garby wzgórz i pagórków. Wszystkie pasma górskie masywu są to stare, przeważnie ze skał archaicznych i paleozoicznych zbudowane góry skibowe, których wysokie ongiś wzniesienia zostały obniżone wydatnie, a kształty zmienione. Najniższem pasmem górskiem jest pogórze czesko-morawskie, wznoszące się średnio 600—800 m. nad poz. morza. i nie tworzące wyodrębnionych łańcuchów i szczytów górskich, lecz będące raczej rozdzieloną na dosyć wysokie grzbiety wyżyną. Hydrograficzną oś kraju tworzy Łaba ze swym dopływem Wełtawą, do których zbiegają koncentrycznie inne, mniejsze rzeki (Cicha Orlica, Cydlina, Ohře, Bela, Ploučnice), tylko bardzo mała część kraju jest odwadniana do Odry i Dunaju. Klimat C. zmienia się zależnie od wysokości; im wyżej tem staje się chłodniejszy i wilgotniejszy.

Ludność kraju liczy 6,670.582 głów (128 na 1 km.²), z tego 63,6% to Czesi, a 33% Niemcy, którzy zamieszkują głównie w płn. i zach. części kraju. Z wyznań przeważa katolickie (85%), poza tem dużo jest bezwyznaniowych (10%). Oświata i szkolnictwo stoją bardzo wysoko, centrum życia umysłowego jest Praga. Role uprawne zajmują 51% obszaru, łąki i ogrody 11%, lasy 29%, pastwiska 5%, a nieużytki tylko 3%; rolnictwo, chów bydła i gospodarka leśna stoją bardzo wysoko. C. posiadają również niemal wszystkie pożyteczne kopaliny prócz soli, a mianowicie: węgiel, żelazo, srebro, ołów, złoto, grafit, uran, cynk, cynę, antymon, wolfram, siarkę, kamienie szlachetne i i. Dzięki temu są C. jednym z najlepiej uprzemysłowionych krajów Europy. Największą rolę odgrywa przemysł metalurgiczny i maszynowy (Praga, Pilzno, Liberzec), szklany i porcelanowy (Jablonec, Karolowe Wary), tekstylny (Liberzec, Trutnov, Rumburg), cukrowniczy, gorzelniany, browarniany (Pilzno), młynarski, chemiczny, tytoniowy i i. Dużą rolę dla rozwoju dobrobytu kraju posiadają sławne, zdawna i licznie odwiedzane źródła mineralne w Karolowych Warach, Marjańskich Łaźniach, Franciszkowych Łaźniach, Cieplicach i i. Prócz gęstej sieci dróg bitych i wodnych (Łaba, Wełtawa) posiada kraj 6.786 km. kolei żelaznych. Kraj jest podzielony na 9 żup (Praga, Pardubice, Hradec Kralove, Boleslav Mlada, Czeska Lipa, Louny, Karolowe Wary, Pilzno i Budziejowice Czeskie), poza tem stolica kraju Praga tworzy oddzielną jednostkę administracyjną.

Historja. Cz. zamieszkane były pierwotnie przez celtyckich Bojów, potem przez germańskich Markomanów. W VIII. w. nastąpił napływ plemion słowiańskich. W IX. w. wchodziły Cz. w skład państwa wielkomorawskiego, po jego rozpadnięciu ukonstytuowały się jako odrębne państwo pod dynastją Przemyślidów, a w zależności lennej od Niemiec. Za Bolesława II. (967—999) nastąpiło założenie pierwszego biskupstwa w Pradze, budowa kościołów i sprowadzenie zakonów. Za Bolesława III. Rudego (999—1103) dostały się Czechy chwilowo pod panowanie Polski (ob. Bolesław Chrobry). Brzetysław I. (1035—55) podniósł wysoko znaczenie państwa, odebrał Polsce Morawy i Śląsk, (zwrócony w r. 1054) spustoszył ją aż do Gniezna, ale nie zdołał oswobodzić się z pod zwierzchności cesarstwa. Dokonany przezeń podział państwa pomiędzy synów, sprowadził okres półtorawiekowej walki o dziedzictwo, zwłaszcza pomiędzy linją czeską a morawską, zakończonej dopiero układem 1197 r. Ottokar I. (1197—1230) uzyskał od Filipa szwabskiego dziedziczny tytuł króla Cz. (1204), a od Fryderyka II. uznanie zasady primogenitury (1216). Od czasów jego rządów wzmaga się w Cz. na sile element niemiecki i podnosi się kultura gospodarcza kraju. Za Ottokara II. (1253—1278) uzyskały Cz. przez chwilowe połączenie z Austrją i Styrją stanowisko mocarstwowe. Wacław II. uzyskał chwilowo koronę polską (1300), Wacław III. połączył przelotnie Cz., Polskę i Węgry. Na władcy tym wygasła dynastja Przemyślidów (1306).

W r. 1310 objęli panowanie Luksemburgowie. Jan (1311—1346) mało zajmował się sprawami Cz., ale uzyskał dla nich Górne Łużyce, Cheb i niemal cały Śląsk. Karol IV. (1346—1378) podniósł Cz. pod każdym względem: uzyskał Łużyce Dolne, założył w Pradze uniwersytet (1348), rozwinął górnictwo i rolnictwo, handel i komunikację; w przywileju 1348 r. ogłosił trwałe połączenie Cz. z Morawami, Śląskiem i Łużycami, w złotej Bulli (1356) nadał królom Cz. godność elektorów Rzeszy. Za Wacława IV. (1378—1419) powstał w Cz. wielki ruch religijny i narodowy, o charakterze antyniemieckim, zwany husytyzmem (ob.), który doprowadził zkolei do niszczących wojen, uśmierzonych dopiero kompaktatami praskiemi (1434). Wynikiem ich było osłabienie elementu niemieckiego, rozszczepienie narodu na kilka zwalczających się odłamów wyznaniowych (katolicy, umiarkowani kalikstyni, utrakwiści, taboryci), upadek kultury materjalnej i duchowej. Po wygaśnięciu Luksemburgów (1437) weszły Cz. w okres burzliwych zmian: krótkotrwałe rządy Albrechta Habsburskiego (1437—39), kilkunastoletnie zamieszki, panowanie utrakwisty Jerzego z Podiebradu (1458—71), przeciw któremu papież powołał na tron cz. króla Węgier, Macieja Korwina, wkońcu przejście Czech pod rządy Jagiellonów: Władysława i Ludwika. Ich panowanie zaznaczyło się w dziejach Cz. osłabieniem autorytetu korony, ogromnym wzrostem znaczenia magnatów i szlachty, uciskiem miast i włościaństwa.

Z śmiercią Ludwika w bitwie pod Mohaczem (29/VIII. 1526) dostała się na tron Cz. dynastja habsburska, która zasiada na nim do r. 1918. Dążeniem Habsburgów było wzmocnienie władzy królewskiej i ugruntowanie katolicyzmu. W kraju, opanowanym politycznie przez szlachtę, zamieszkałym w większości przez ludność protestancką, musiało to prowadzić do ustawicznych starć. Panowanie Maksymiljana II. (1564—1576) i Rudolfa II. († 1612) wypełnione było zatargami pomiędzy królem i stanami, oraz walką religijną między protestancką szlachtą i miastami, a zakonem jezuickim i biskupami praskim i ołomunieckim. Rudolf II. walcząc z bratem swoim Maciejem, zmuszonym był przyznać wszystkim swoim poddanym w „Liście majestatycznym" (9/VII. 1609) całkowitą wolność wyznania. Zaostrzone antagonizmy wyznaniowe doprowadziły do wybuchu wojny trzydziestoletniej (ob.). Skutki jej były dla Cz. pod każdym względem fatalne: forsowna germanizacja kraju, masowe konfiskaty majątków, przywrócenie katolicyzmu jako religji panującej, zniesienie dawnego ustroju przez wprowadzenie „Nowego prawa ziemskiego", które ugruntowało dziedziczność i absolutyzm, wyludnienie kraju, upadek handlu i kultury. Element niemiecki wzrósł ogromnie przez kolonizację, nowe zakony, wprowadzenie nowej szlachty. Narodowość cz. po bitwie pod Białą Górą (1620) na dwa wieki jakoby zamarła, język zachował się wśród warstw niższych, literatura straciła znaczenie.

W pierwszej połowie XIX. w. nastąpiło przebudzenie narodowe pod wpływem uczonych i poetów (Dobrovsky, Jungmann, Szafarzyk, Palacky, Hanka, Kollar i in.), wystąpił silny antagonizm w stosunku do Niemców. Ujawniło się to dobitnie w r. 1848, kiedy wobec silnego ruchu narodowo-słowiańskiego, jaki ogarnął Cz., rządowi austrjackiemu nie pozostało nic innego, jak zbombardować Pragę (czerwiec). Gdy patent lutowy 1861 r. nadał ustrojowi Austrji charakter centralistyczny, partja narodowo-czeska w sejmie, pod wodzą L. Riegera, wysunęła następujący program: równouprawnienie języka czeskiego z niemieckim w szkole i urzędzie, zjednoczenie krajów korony czeskiej w jednym sejmie, wprowadzenie odpowiedzialnego ministerstwa dla spraw wewnętrznych tych krajów i t. d. Przez 15 lat bojkotowali Czesi austrjacką Radę Państwa, pracując równocześnie wewnątrz kraju nad spotęgowaniem świadomości narodowej na polu politycznem i kulturalnem (założenie teatru narodowego w Pradze 1868). W r. 1879 za ministerstwa Taaffego zdecydowali się Cz. wejść do parlamentu austr. i utworzyli wraz z klerykalnymi Niemcami, Polakami i połudn. Słowianami większość rządową, otrzymując wzamian za to szereg ustępstw (rozporządzenie językowe w r. 1880, uniwersytet czeski 1882, szereg gimnazjów). Mimo to antagonizm czesko-niemiecki trwał z niesłabnącą siłą, zwłaszcza odkąd kierownictwo polityki czeskiej objęła radykalna partja Młodoczechów; obrady sejmu czeskiego tamowane były przez obstrukcję, problem językowy nastręczał trudności nie do przezwyciężenia. W czasie wojny światowej okazywali Czesi niedwuznaczną sympatję dla koalicji: wybitni posłowie z przywódcą Młodoczechów Kramařem zostali uwięzieni i za zdradę stanu skazani na śmierć (1916, ale już 31/VII. 1917 wypuszczeni na wolność), inni z Masarykiem uszli zagranicę i utworzyli w Paryżu czesko-słowacką Radę Narodową, która pracowała na rzecz Czech niepodległych; pułki złożone z żołnierzy czeskich poddawały się masowo, a z jeńców i zbiegów utworzyła się armja czesko-słowacka, uznana przez koalicję (1917) za kombatanta przeciw państwom centralnym.

Rozpadnięcie się Austrji przyniosło Cz. niepodległość. Zebrane w Pradze Zgromadzenie Narodowe obwołało 14 list. 1918 republikę czesko-słowacką. Traktaty w St. Germain (10/IX. 1919) i w Trianon (4/VI. 1920) przyznały nowemu państwu niezwykle szerokie granice: obok. Cz., Moraw i Śląska opawskiego — Słowaczyznę z Preszburgiem (Bratislava), przeważną część Śląska cieszyńskiego, Spisza i Orawy oraz Ruś zakarpacką. Mimo mieszanej struktury narodowościowej (Czesi, Słowacy, Niemcy, Polacy, Rusini) i wynikających stąd trudności, stanowi republika czesko-słowacka, sterowana przez prezydenta Masaryka i ministra spraw zagranicznych Benesza, poważny element polityki europejskiej. Związana politycznie z Francją, wchodzi nadto w skład t. zw. „Małej ententy" (ob.), mającej na widoku zabezpieczenie zdobyczy wojennych przed rewindykacją Węgier.

Czeczeńcy, plemię górali kaukaskich, należące do grupy wschodniej. Jak i inne plemiona kaukaskie, Cz. przywiązani do niepodległości, bronili jej przed Nogajcami, a później przed Rosją. Gdy ostatecznie utracili niepodległość, wielu

Cz. wyemigrowało z ojczyzny. Głównemi ich zajęciami są hodowla owiec i pszczół, myślistwo i rozbój.

Czeczot Jan, poeta, (1797—1847), przyjaciel Mickiewicza z lat szkolnych i uniwersyteckich. Należał do założycieli Towarzystwa Filomatów. Uwięziony, wraz z innymi Filomatami, w r. 1823, zesłany został do Ufy, gdzie przebywał do r. 1831. W r. 1841 powrócił w strony rodzinne.— Cz. jest przedewszystkiem autorem piosenek, chętnie śpiewanych przez Filaretów. Z upodobaniem też zbierał, tłumaczył i naśladował ludowe pieśni białoruskie. Osobno wydał „Pieśni ziemianina“ (1846).

Czegléd, miasto w komitacie Peszt (Węgry) z 36.929 mieszk. 25 stycznia 1849 zwyciężyli tu Węgrzy pod wodzą Perczela Austrjaków.

Czehryn (ukr. Czyhiryn), miasto powiatowe na Ukrainie (gub. Krzemieńczug), nad rz. Taśminą, z ok. 20.000 mieszk. Za czasów buntu Chmielnickiego było miasto przez jakiś czas jego stolicą.

Czek, w Ameryce i Anglji jest to w ogólności przekaz pieniężny, mający znaczenie weksla, w szczególności nieoprocentowany weksel wystawiony (trasowany) przez klienta banku na ten bank, by wypłacił kwotę wymienioną okazicielowi, lub osobie w czeku imiennie wskazanej, względnie na jej zlecenie. Cz. jest rodzajem przekazu bardzo zbliżonego do banknotu. Dzisiaj obrót pieniężny zwłaszcza w Ameryce i w Anglji odbywa się w dużej mierze czekami. Klient banku musi posiadać w nim depozyt (d. irregulare), który może być już to depozytem gotówkowym, (deposit account), już to kredytowym (courrent account), t. zn., że bank udziela klientowi kredytu, zapisanego w księgach banku, z reguły zabezpieczonego, przyczem klient przeważnie nie może sam podejmować potówki, może natomiast z tego kredytu dokonywać wypłat czekami; w tym celu otrzymuje z banku książeczkę z numerowanemi formularzami czekowemi (książeczkę czekową). Aby dokonać wypłaty, musi tylko formularz wyrwać i wypełniony wręczyć wierzycielowi, któremu bank wypłaci należytość. Zasadniczo wysokość kwoty na cz. nie może przekraczać depozytu. — Za inkasso cz. liczą sobie banki często prowizję ¼—⅛%, o ile klient nie posiada w banku wkładki zawiązkowej, której procenty pokrywają koszty bankowe. Ten, który cz. otrzymał, prezentuje go w banku do wypłaty; bank wypłaca należytość gotówkową lub wpisuje mu ją na dobro jego rachunku. Prezentowanie cz. — pod grozą utraty prawa regresu — winno nastąpić w jaknajkrótszym czasie, a więc n. p. cz. miejscowe winny być prezentowane w Polsce w ciągu 10 dni, we Francji do 5 dni, w Belgji do 3 dni; zamiejscowe w Polsce do 20 dni, w Belgji do 6 dni; zagraniczne w Polsce do 30 dni, a pozaeuropejskie, płatne w Polsce do 60 dni od daty wystawienia. — W razie sprzeczności, decydują przepisy miejsca płatności cz. W niektórych krajach (n. p. Niemcy, Francja) rozróżnia się dwa rodzaje czeków: cz. białe t. zw. gotówkowe, zawierające polecenie wypłaty danej kwoty i cz. czerwone t. zw. relewowe, polecające bankowi wpisać oznaczoną sumę na dobro rachunku wymienionej osoby. Jeśli banki kupują czeki, w których nie są trasatami, wtedy rozliczają je między sobą w izbie rozrachunkowej (p. clearing-house), ograniczając w ten sposób do minimum obrót gotówkowy. Wskutek wytworzenia się w bankach i ich oddziałach interesów depozytowych, stworzenia kont żyrowych, rachunków bieżących i t. p., tudzież przy współdziałaniu innych instytucyj finansowych jak n. p. w Polsce — Pocztowej Kasy Oszczędności [ob. P. K. O.; szczegóły w rozp. Prez. Rzp. z 27 czerwca 1924 o P. K. O. (Dz. U. Rp. P. Nr. 55, poz. 545)], wzrasta coraz silniej obrót czekowy, którego uczestnicy mają tę wygodę, że mogą prawie wszędzie bez kosztów dokonywać wypłat i przyjmować wpłaty na swoją korzyść. Cz. można przenosić przy pomocy indosu (żyra); w razie niehonorowania cz. przez trasata, przysługuje posiadaczowi regres do poprzedników i wystawcy przez określony okres czasu, po którego upływie pretensja zmienia się na zwykłą, zaskarżalną w drodze skargi cywilnej zwyczajnej. Obrót czekowy uregulowano w różnych krajach specjalnemi ustawami; w Polsce rozporządzeniem Prez. Rzp. z 14 listopada 1924 o prawie czekowem (Dz. U. R. P. Nr. 100 poz. 927), którem to rozporządzeniem wprowadzono w całej Polsce jednolite prawo czekowe, usuwając nieporozumienia, jakie wynikały wskutek obowiązywania w różnych dzielnicach różnych przepisów czekowych dawnych zaborców.

Czekalski Eustachy, 1885, publicysta i literat, od r. 1912 sekretarz redakcji tygodnika warszawskiego „Świat“. Oprócz oryginalnych utworów beletrystycznych, opracował dwutomowy „Wybór pism“ Ryszarda Berwińskiego oraz wybór „Nowel“ Adolfa Dygasińskiego.

Czekan, 1. także czakan, drewniany instrument dęty, o dowolnej długości, zwężający się ku końcowi, który jest zaostrzony. Posiada 6 otworów i klapę. W grubszym końcu znajduje się otwór z dwiema dziurkami, w które wykonawca dmucha, trzymając instrument podobnie jak flet. Cz. jest dość pospolity na Węgrzech. 2. część składowa uzbrojenia dawnych husarzy polskich, broń przyboczna w kształcie obucha. 3. Obecnie laska, mniejsza od kija alpejskiego, zaopatrzona zamiast rękojeści w stalowy dziób z jednej i takąż łopatką z drugiej strony, u dołu zaś w ostre okucie.

Czekanowski, 1. Aleksander, (1830—1876), geograf i geolog polski. Zesłany w czasie powstania 1863 r. na Syberję, prowadził badania w okolicy jez. Bajkalskiego i w dorzeczach: Dolnej Tunguski i Leny. Pozostawił po sobie szereg cennych materjałów, map geologicznych i wielkie zbiory przyrodnicze.

2. Jan, antropolog i etnolog, * w Głuchowie, (pow. grójecki), w r. 1882. Studja odbywa w Zurychu i Berlinie. W latach 1907—1909 bierze udział w ekspedycji naukowej do środkowej Afryki. W r. 1910 zostaje mianowany kustoszem Muzeum Etnograficznego Akademji Nauk w Petersburgu, a w 1913 r. obejmuje jako profesor nadzwyczajny katedrę antropologji i etnologji na uniwersytecie lwowskim. Profesorem zwyczajnym zostaje mianowany w r. 1920. Ważniejsze prace: „Forschungen im Nil- Kongo-

Zwischengebiet"; „Beiträge zur Anthropologie v. Polen" (1911); „Zarys metod statystycznych" (1913); „Wstęp do historji Słowian" (1927).

Cze-kiang, najmniejsza z 18 prowincyj Chin właściwych nad morzem Wsch.-Chińskiem z 97.800 km.² i 13,950.000 mieszk. Stolicą jest miasto Hang-czou nad rz. Kien-tang. Z portów najważniejsze są: Ning-po i Wen-czou.

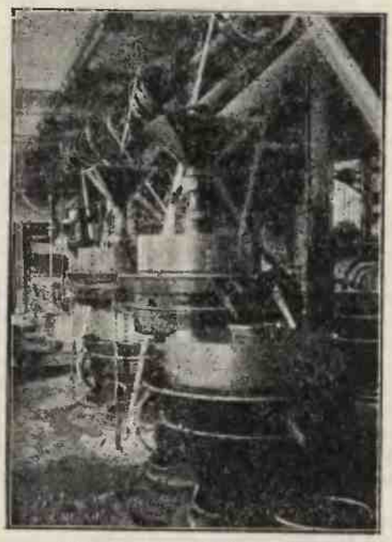

Fabryka czekolady (melanżery).

Czekolada, środek spożywczy, o wartości odżywczej i podniecającej, przyrządzony z masy kakaowej (p. kakao), zmieszanej z równą mniej więcej ilością cukru i drobnym dodatkiem przypraw korzennych. Masę kakaową miesi się przez dłuższy czas z cukrem w odpowiednich maszynach t. zw. melanżerach, poczem, zależnie od tego, czy czekolada ma mieć strukturę piaszczystą, czy też bardziej mazistą, przepuszcza się mieszaninę 2—8 razy pomiędzy porcelanowemi walcami, wreszcie prasuje w formach i szybko oziębia. Do t. zw. czekolady mlecznej dodaje się mleka w proszku lub stężonego.

Czelabińsk, miasto gubernjalne we wsch. Rosji, nad rz. Mijas, z 56.766 mieszk. Gubernja C. ma 108.185 km.² i 1,343.730 mieszk.

Czeladź, miasto w pow. Będzin (woj. Kieleckie), na lewym brzegu rz. Brynicy, tuż nad granicą polskiego Śląska, z 27.855 mieszk. Kopalnie węgla kam., cegielnie, wapienniki, garbarnia i fabr. wyrobów ceramicznych.

Czelakowsky, ob. Čelakovsky.

Czeleken, największa wyspa na morzu Kaspijskiem, we wsch. jego części, nieopodal miasta Krasnowodska, z ok. 700 km.².

Czeluskin, oficer rosyjski, który w 1742 r. dotarł na saniach do nazwanego jego imieniem przylądka na półwyspie Tajmir, będącego najbardziej ku płn. wysuniętym punktem Syberji i kontynentu azjatyckiego.

Czembar, miasto powiatowe w środk. Rosji (gub. Penza) z 5.586 mieszk. W okolicy mieszkają Rosjanie oraz Mordwini, Tatarzy i Meszczerjacy.

Czemulpo, ob. Chemulpo.

Czeng-tu, wielka równina w zach. Chinach, w prow. Seczuan, mająca 8.000 km.² obszaru. Dzięki doskonale urządzonemu, sztucznemu nawodnieniu jest bardzo żyzna i gęsto zaludniona (ok. 7,000.000 mieszk.).

Czeng-tu-fu, stolica prow. Seczuan w zach. Chinach, nad rz. Min, dopływem Jang-tse-kiangu, z ok. 500.000 mieszk.

Czepca, lewoboczny dopływ rz. Wiatki we wsch. Rosji, w gub. Wiatka i Perm, długa 428 km.

Czepiec (reticulum), przedział żołądka u przeżuwaczy.

Czepiec, nakrycie głowy kobiety zamężnej, noszony dzisiaj prawie wyłącznie przez kobiety wiejskie; niegdyś nosiły cz. również i mieszczanki. Forma czepca jest w różnych okolicach Polski różną.

Czepiny lub oczepiny, weselny zwyczaj ludowy; przy końcu uczty weselnej lub na poprawinach swachy zdejmują pannie młodej wianek i obcinają warkocz, a starościna wkłada czepiec, odznakę mężatki. Oczepinom towarzyszą specjalne tańce i śpiewy.

Czerchał, jezioro w republ. Kirgiskiej (Syberja), nieopodal miasta Uralska, z 230 km.². odwadnia je rz. Solanka, dopływ Uralu.

Czerczen-Darja, rzeka we Wsch. Turkiestanie (Azja środk.), uchodząca do jez. Lop-nor. Latem wysycha prawie zupełnie. Nad nią leży w oazie, otoczonej piaskami, miasto Czerczen.

Czeremisi, nieliczne plemię, zamieszkujące obszary nad Wołgą. Należy ono do grupy plemion ugro-fińskich, przyczem wykazać u nich można wpływy rasy tureckiej. Dawniej zajmowali się myślistwem, dziś już rolnictwem, choć instynkty łowieckie do dziś dnia u nich się odzywają. Ubiór i ornamentyka Cz. wykazują te same pierwiastki, co u Czuwaszów. Wyznają przeważnie islam.

Czeremosz (rum. Ceremeşul), prawoboczny dopływ Prutu. Powstaje z połączenia C. Białego (długi 61 km.), wypływającego na stokach Czarnohory, na samej granicy rumuńskiej i C. Czarnego (długi 89 km.), wypływającego z pod szczytu Komanowego. Od połączenia obu C. pod Uścierykami rzeka staje sie spławną, mimo znacznego spadku wód. Podobnie, jak C. Biały, tak i właściwy C. stanowi w całym swym biegu (długi 293 km.) granicę między Polską a Rumunją.

Czerepowiec, miasto gubernjalne w płn. Rosji, nad rz. Szeksną, z 13.786 mieszk. i znacznym handlem. Gubernja C. ma 63.185 km.² i 632.360 mieszk.

Czereśnia, p. Prunus.

Czerkasy, miasto powiatowe na Ukrainie (gub. Krzemieńczug), na prawym brzegu Dniepru, z ok. 40.000 mieszk. Za czasów polskich istniał w C. zamek, który był widownią częstych walk z Tatarami i Kozakami w XVI.—XVIII. w.

Czerkawska Maryla, poetka, oddzielnie wydała „Poezje" (1912), „Poezje 1914—1915", „Zielony cień" (1929).

Czerkawski Włodzimierz, ekonomista polski, (1866—1913), od r. 1897 profesor Uniw. Jagiell., czynny na polu społecznem jako jeden z założycieli i głównych działaczy partji chrześcijańsko-demokratycznej w b. Galicji. Napisał: „Wielkie gospodarstwa" (1896), „Polityka ekonomiczna" (1905), przełożył „Ekonomję" Gide'a i in.

Czerkiesi. Nazwą tą są objęte rozliczne plemiona górali zachodniego Kaukazu. Rozpadają się one na trzy wielkie grupy: Cz. właściwych, czyli t. zw. „Adige, Kabardyńców i Abchaźców. Cz. są rośli, o włosach i oczach ciemnych, gościnni, mściwi, przywiązani do wolności, której nieraz z bronią w ręku bronili; zachowali cały szereg dawnych zwyczajów. W drugiej połowie XVIII. w. przyjęli wyznanie mahometańskie, lecz wierzenia ich są właściwie zlepkiem wierzeń pogańskich, chrześcijańskich i mahometańskich. Język Cz. należy do grupy języków kaukaskich.

Czermak, 1. Jan Nepomucen, * 1828, † 1873, 1855 prof. fizjologji w Gracu, 1856 w Krakowie, 1858 w Budapeszcie, 1865 w Jenie, od 1869 w Lipsku. Równocześnie z Türckiem, a niezależnie od niego wprowadził do metodyki badań wziernik krtaniowy. Napisał: „Wziernik krtaniowy i jego znaczenie dla fizjologji i medycyny". (Der Kehlkopfspiegel und seine Verwertung für Physiologie und Medizin, 1860).

2. Jarosław, brat powyższego, malarz czeski, (1831—1878), studjował w Pradze i Antwerpji, decydujący wpływ jednak wywarł na niego Gallait w Brukseli. Początkowo opracowywał motywy z historji Czech, głównie wojen husyckich, później malował też sceny rodzajowe.

Czermak Wiktor, historyk polski, (1863—1914), wykładał na Uniw. Jagiell. historję powszechną i polską, zasłużony badacz dziejów XVII. w. Najważniejsze dzieło: „Plany wojny tureckiej Władysława IV." (1895).

Czerna, wieś w pow. Chrzanów (woj. Krakowskie), 3 km. od stacji Krzeszowice, położona niezwykle malowniczo u stóp klasztoru OO. Karmelitów Bosych; jest odwiedzana licznie przez wycieczkowiczów. W pobliskim Dębniku łomy marmuru, eksploatowane już w XVIII. w.

Czerniaków, dzielnica Warszawy, do 1916 osobna wieś.

Czernihów, miasto gubernjalne na płn. Ukrainie, nad rz. Desną z ok. 30.000 mieszk. Stary gród słowiański i stolica księstwa ruskiego XII. i XIII. w., należał w XIV. i XV. w. (do 1503 r.) do Litwy, a 1617—1668 do Polski. W tym czasie był stolicą województwa C., a i później w XVII. i XVIII. w. tytularni wojewodowie i kasztelanowie czernihowscy zasiadali w Senacie Rzplitej. Gubernja C. (od 1781) ma 32.831 km.^{2} i 1,809.918 mieszk.

Czernin Ottokar, hr., austr. dyplomata, * 1872, od r. 1903 zasiadał w sejmie czeskim, od 1912 w Izbie Panów. Uważając się za Niemca, dążył do pojednania obu narodowości w Czechach, 1913 mianowany posłem w Bukareszcie, 23/XII. 1916 objął tekę spraw zagranicznych. Powiernik zamordowanego arcyksięcia Franc. Ferdynanda, podjął jego plany ekspansji w kierunku Bałkanów i wygrywania przeciw Polakom Ukraińców. W programie jego leżało owładnięcie Serbją i Rumunją, wzamian za zrezygnowanie z nabytków polskich na rzecz Niemiec; 19/III. 1918 podpisał C. w Brześciu Litewskim pokój z Ukrainą, w którym odstąpił jej Chełmszczyznę i zobowiązał się do podziału Galicji. Oddany bezwzględnie Niemcom, po głośnej aferze ks. Sykstusa Parmeńskiego (ob.) usiłował skłonić ces. Karola do abdykacji, zaco otrzymał dymisję 14/IV. 1918. W republice austr. należał do Rady Narodowej, 1924 usunął się z życia politycznego. Napisał wspomnienia: „Im Weltkrieg" (1919).

Czerniowce (rum. Cernăuti), miasto okręgowe i stolica Bukowiny, na prawym brzegu Prutu z 85.458 mieszk., w tem 41.360 Niemców i Żydów, 15.254 Rusinów, 14.893 Polaków i 13.440 Rumunów. Posiada uniwersytet rumuński (1875—1920 niemiecki) i szereg różnych zakładów naukowych i szkół, w tem 4 powszechne polskie. Stare to miasto, należało 1775—1919 do Austrji, obecnie należy do Rumunji.

Czerny, 1. Georg Petrović, ob. Karageorg.

2. Karl, pianista i kompozytor niemiecki, (1791—1857). Kształcił się u Beethovena i był obok Hummla głównym przedstawicielem szkoły wiedeńskiej, wywodzącej się od Mozarta. Ćwiczenia Cz. zachowały dotąd swoją wysoką wartość pedagogiczną; są to: „Schule der Geläufigkeit", „Schule der Fingerfertigkeit", „40 tägliche Studien". Wszystkich kompozycyj napisał Czerny przeszło 1.000.

3. Vincenz, chirurg niemiecki, (1842—1916), od 1871 prof. chirurgji i dyrektor kliniki chirurgicznej we Fryburgu i. Br., od 1877—1912 w Heidelbergu, kierownik tamtejszego instytutu dla badań nad rakiem, w 1908 prezes międzynarodowego towarzystwa chirurgów. Wielce zasłużony względem nowoczesnej chirurgji, podał szereg metod operacyj w krtani, przełyku, żołądku, jelitach, nerkach, macicy, tudzież radykalną operację przepukliny.

4. Wojciech, lekarz, * 1863 w Szczakowej (Małop.), od 1894 nadzwyczajny, od 1906 zwyczajny profesor chorób dziecięcych we Wrocławiu, od 1909 w Strassburgu, od 1913 w Berlinie, znakomity lekarz chorób dziecięcych, jeden z twórców nowoczesnej pedjatrji.

Czerny Franciszek, (1847—1917), geograf polski. W latach 1877—1917 wykładał geografję na Uniw. Jagiellońskim w Krakowie.

Czerny Anna Ludwika, współczesna poetka polska i tłumaczka nowych poetów francuskich.

Czernyszewski Mikołaj, rewolucjonista rosyjski, (1828—1889), radykalizmem przekonań zbliżony do socjalizmu, wyznawca filozofji materjalistycznej, w okresie t. zw. „Wiosny posewastopolskiej" (1856—62) rozwijał bogatą działalność literacką i stał się bożyszczem młodzieży i inteligencji. 1862 uwięziony, 1884 zesłany na Sybir, 1883 częściowo ułaskawiony, mieszkał w Astrachaniu.

Czerń platynowa, ob. platyna.

Czersk, 1. miasteczko i gmina w pow. Grójec (woj. Warszawskie), nieopodal ujścia rz. Czarnej do Wisły, z 492 mieszk. C. jest jednym z najstarszych grodów Mazowsza; stolica płd. jego części, był w średniowieczu (od 1262) sto-

licą udzielnego księstwa, a później ziemi. Z czasów dawnej świetności pozostały tylko ruiny zamku.

2. miasto w pow. Chojnice (woj. Pomorskie), przy linji kolej. Starogard—Chojnice, z 6.700 mieszk. Posiada fabr. wyrobów cementowych i wódek, przemysł drzewny, browary, młyny oraz handel bydłem i zbożem.

Czerski Jan, zoolog polski, * 1845, † 1890, skazany na służbę w wojsku rosyjskiem za wypadki w r. 1863, najpierw w Omsku, Irkucku, a następnie Petersburgu; zajmował się fauną irkucką, pokładami węgla, czaszkami nosorożców i t. d.

Czerskiego wodospad, na rz. Chorok, w dorzeczu rz. Angary (Syberja)), wysoki 7 m., a szeroki 10 m. Został nazwany na cześć Jana Czerskiego (* 1845, † 1890), polskiego przyrodnika i powstańca z 1863 r., który jako zesłaniec na Sybir, badał te okolice również pod względem geologicznym i geograficznym.

Czerw, gąsienica beznoga n. p. pszczoły.

Czerwiakowski, 1. Józef Rafał, (1743—1816), od 1779 prof. anatomji, chirurgji i położnictwa U. J. w Krakowie.

2. Ignacy Rafał, (1808—1882), botanik polski, profesor Uniwersytetu Jegiellońskiego. Napisał „Botanika ogólna" (6 t. 1849—63), „Botanika lekarska do wykładów" (1861). Z Warszewiczem wydał „Katalog roślin ogrodu botanicznego" (1864).

Czerwiec (Coccus), należy do rzędu Rhynchota, rodziny Coccidae. Samiczki większe, bezskrzydłe mają tarczowate ciało, samcy mniejsi uskrzydleni nie posiadają jako owady dojrzałe aparatu pyszczkowego, dlatego też wcale nie pobierają pokarmu. Samice posiadają trąbkę, zapomocą której wysysają soki z tkanek roślinnych. Jaja składa samica w znacznej ilości, okrywa je następnie swem własnem ciałem, które zwolna usycha. W przeciwieństwie do samic, samcy przechodzą przeobrażenie. Niektóre gatunki szkodliwe głównie dla roślin szklarniowych, inne pożyteczne, jak n. p. koszenila (C. cacti L.), żyjąca w Meksyku na Opuntii, o dostaczająca po wysuszeniu czerwonego barwnika, wchodzącego w skład karminu. W Polsce podobny użytek miano z pokrewnego rodzaju Porphyrophora polonica L., żyjącego na korzeniach rdestu. Był to do połowy XVI. w. ważny materjał wywozowy, obecnie zaniechany.

Czerwieńska ziemia (Grody Czerwieńskie), kraj stanowiący przedmiot ciągłych walk polsko-ruskich za pierwszych Piastów. Zdobyta w 981 r. wraz z Przemyślem przez księcia kijowskiego Włodzimierza Wielkiego, została w 1018 r. odzyskana przez Bolesława Chrobrego w czasie wyprawy kijowskiej, by znów w 1031 stać się łupem Jarosława Mądrego. Odzyskana raz jeszcze przez Bolesława Śmiałego, odpadła po upadku tego króla od Polski. Przez długi czas utożsamiano ziemię C. z późniejszą (od XV. w.) Rusią Czerwoną, opierając się na utożsamianiu grodu Czerwienia, od którego ziemia wzięła nazwę, z Czerwonogrodem, leżącym w płd.-wsch. kącie polskiego Podola, koło Zaleszczyk. Niewątpliwie jednak Czerwień leżał gdzieś wpobliżu miasta Uchań, pomiędzy Bełzem i Chełmnem, a zatem i ziemia C. obejmowała okolice tych miast, między Wieprzem i Bugiem. Żyzne te obszary były już w X. i XI. wieku gęsto zasiedlone i usiane licznemi grodami, panującemi nad najważniejszą drogą z Polski na Ruś płd. Sądząc z zapisek kronikarskich, okolice te były wówczas zamieszkałe przez Polaków. Granic ziemi C. nie da się ani w przybliżeniu ustalić, jest bardzo możliwem, że obejmowała ona również dużą część późniejszej Rusi Czerwonej.

Czerwieński Bolesław, (1851—1888), poeta o żywem odczuciu krzywdy społecznej i nędzy ludu pracującego, autor „Czerwonego sztandaru".

Czerwiński Lubicz Ignacy, moralista i jeden z pierwszych etnografów polskich, * około r. 1770, w Grzędach pod Lwowem, w r. 1811 wydaje pierwsze polskie dzieło etnograficzne: „Okolica za-dniestrska, między Stryjem i Łomnicą (rzeką)". Oprócz tego pisze szereg książek i rozrywek moralizatorskich, z których pierwsza okazuje się w r. 1810, a od r. 1811 zasila „Gazetę Lwowską" rozprawkami historycznemi. Z prac, obok wspomnianej etnograficznej, ważniejsza: „Rys dziejów kultury i oświecenia narodu polskiego od w. X. do końca w. XVIII." (w dwóch częściach) (1816); † około r. 1830.

Czerwioch, p. Cisticercus.

Czerwona Ruś, dawna nazwa (od XV. w.) dzisiejszej Małopolski wsch., która składała się przed 1772 r. z województw: Bełzkiego i Ruskiego, które obejmowało ziemie: Sanocką, Przemyską, Halicką, Lwowską i Chełmską. C. R., której znaczna część (Czerwieńska ziemia i Przemyśl), należała do Polski przed 981 r. oraz za czasów Bolesława Chrobrego, została później zdobyta przez Rusinów, którzy utworzyli na jej obszarze szereg księstw (halickie, przemyskie, trembowelskie, bełzkie), a odzyskana przez Kazimierza Wielkiego (1340). Po krótkotrwałej okupacji węgierskiej, od której uwolniła kraj królowa Jadwiga (1387), należała R. C. do Polski aż do pierwszego rozbioru (1772), w którym zajęła ją Austrja.

Czerwone morze, płn.-zach., podłużna odnoga oceanu Indyjskiego pomiędzy Arabją i Afryką, połączone z zatoką Adeńską i oceanem cieśniną Bab-el-Mandeb, a z morzem Śródziemnem kanałem Sueskim. Morze C., wypełniające wielką zapadlinę tektoniczną (rów wsch.-afrykański), jest długie 2.350 km., a szerokie do 3,94 km. i ma 449.010 km.^{2} powierzchni. Głębokości sięgają w niem do 2.359 m. Położone między wielkiemi pustyniami, ma samo wysoką temperaturę wód (30^0—32^0) i duże zasolenie (4,1%). Morze jest bardzo burzliwem, od czerwca do września panują wiatry płn. Od czasu przekopania kanału Sueskiego (1859—69) posiada ogromne znaczenie, jako najbliższa droga do Indyj, Chin, Japonji i Australji. Na afrykańskim brzegu morza znajdują się porty: Suez, Port Sudan i Massawa, na azjatyckim zaś: Hodeida i Dżidda.

Czerwone Wierchy, cztery łączne szczyty w głównem pasmie Tatr polskich, t. j.: Kopa Kondracka (2.004 m.), Krzesawica (2.128 m.), Ciemniak (2.099 m.), Małołączniak (2.102 m.). Wierzchołki są pokryte mieniącą się czerwono

trawą (stąd nazwa), stoki zaś opadają stromo ku płn.

Czerwonka, dysenterja, jest to ostry nieżyt jelit, głównie dolnego odcinka jelita grubego, z owrzodzeniami. Etjologja rozmaita: zatrucie rtęcią, zakażenie bakterjami, amebami i i. Rozróżnia się cz. właściwą wywoływaną przez jadowite prątki Shiga-Kruse i cz. wywołaną prątkami Flexnera i Stronga. Zwyczajnie występuje endemicznie, późnem latem i jesienią. Kilka form: dys. catarrhalis, follicularis i dyphteritica.

Czerwony Bór, nazwa dawnej, wielkiej puszczy między Bugiem i Narwią, nazwanej tak w przeciwstawieniu do Zielonej puszczy, zalegającej obszary na płn. od Narwi, od rosnących tam ongiś masowo modrzewiów, które w pewnych miesiącach przybierają czerwoną barwę. Obecnie należy C. B. do państwowego leśnictwa zambrowskiego i zajmuje 6.500 ha. obszaru. Przeważa w niej drzewostan sosnowy.

Czerwony krzyż, ob. Krzyż czerwony.

Czescy Bracia (morawscy bracia), gmina religijna, powstała z nastrojonych husycko stronników Petra Chelčicky'ego 1420. Mimo ostrych prześladowań rozszerzyła się znacznie. Z dwóch zwalczających się kierunków zwyciężył 1494 umiarkowany, prowadzony przez Łukasza z Pragi († 1528), zw. „Jednota braterska". Jako „bracia prawa Chrystusowego" trzymali się b. cz. przepisów kazania na górze, wzbraniali się składać przysięgę, pełnić służbę wojskową, przyjmować urzędy. Wszedłszy w związek z reformacją niemiecką, wzbraniali się walczyć przeciw protestantom, zaco zostali 1548 pozbawieni kościołów i wypędzeni. Głównym punktem oparcia b. cz. stała się Polska, gdzie chronili się tłumnie, zwłaszcza do Wielkopolski, popierani przez Ostrorogów i Leszczyńskich, którzy założyli dla nich szkołę w Lesznie (1555) W 1570 przystąpili b. cz. do słynnej „zgody sandomierskiej" (zob.). W Czechach, gdzie połączyli się 1575 z kalikstynami, luteranami i reformowanymi, w celu ułożenia wspólnego wyznania wiary („Confessio Bohemica"), byli b. cz. od 1621 uciskani. Za biskupa Amosa Komeńskiego organizacja ich rozpadła się. Próbę wskrzeszenia podjął w XVIII. w. Zinzendorf (ob.).

Czeska Szwajcarja, część Nadłabskich gór piaskowcowych na granicy Czech i Saksonji, po prawej stronie Łaby. Ośrodkiem jej jest wieś Dittersbach ze skałami, otaczającemi kocioł skalny o średnicy 1.101 m.

Czeska zatoka (Czeskaja guba), na morzu Lodowatem płn., na wsch od półwyspu Kamińskiego (płn. Rosja), ma wybrzeża niskie, pokryte tundrami.

Czeski język i literatura. Język czeski należy do grupy zachodniej języków słowiańskich. Dzieli się pod względem dialektycznym na dwie części: czeską w ściślejszem tego słowa znaczeniu i morawską. W obu tych częściach dadzą się jeszcze wyróżnić liczne podnarzecza. Jedno z takich podnarzeczy grupy czeskiej, mianowicie podnarzecze praskie, stało się językiem literackim. Jest to zatem język szczepu, największą zawsze rolę odgrywającego wśród plemion czeskich. W dzisiejszym stanie rzeczy czeski język literacki nie pokrywa się z żadnem z czeskich narzeczy. Pisarze bowiem z różnych okolic językowego terytorjum czeskiego pochodzący, wnosili w język literacki niektóre właściwości swego dialektu. Prócz tego ustrzegł się on wielu zmian, jakim podległy w biegu wieków inne narzecza. Był bowiem organem porozumiewawczym wszystkich Czechów, świętością, którą starannie chroniono przed większemi zmianami. W dziejach języka czeskiego rozróżniamy cztery epoki: 1) najdawniejszą po koniec w. XIV., 2) dobę rozkwitu języka literackiego i jego upadek po wojnie trzydziestoletniej; 3) okres odrodzenia, poczynający się z końcem w. XVIII.; 4) dobę najnowszą, której początkiem jest odzyskanie niepodległości. Podwaliny pod ortografję czeską położył mistrz Jan Hus w pierwszych latach w. XV. Na jego zasadach opiera się także zreformowana z początkiem w. XIX. pisownia nowoczeska. Charakterystyczne dla tej pisowni znaki z „daszkiem" n. p. š, ž, č, ě i pod., t. zn. sz, ż, cz. ie i pod., znalazły uznanie u filologów i zastosowanie w ortografjach słowackiej, chorwackiej, słoweńskiej, łużyckiej, litewskiej i i., a nawet w ściśle naukowej pisowni fonetycznej.

Literatura. Z pierwotnej literatury ludowej żadne bezpośrednie nie pozostały ślady. Faktem o rozstrzygającem znaczeniu dla dziejów kultury, a więc także i literatury czeskiej, było przyjęcie chrześcijaństwa w r. 895 z rąk księży niemieckich, przez co dostały się Czechy w obręb oddziaływań kultury łacińskiej. Działalność bowiem t. zw. apostołów Słowian, św. Cyrylego i Metodego w państwie Wielkomorawskiem przeszła prawie bez echa. Jak gdzieindziej, tak i na czeskim gruncie pierwsze zabytki literackie związane są najściślej z kościołem. Będą to więc przekłady Pisma św. i innych ksiąg kościelnych, nabożne pieśni i legendy. Utwory tego rodzaju sięgają w. XIII. W w. XIV. widzimy już większą liczbę ksiąg czeskich. Pochlubić się może piśmiennictwo czeskie w tym czasie kilku przekładami psałterza i ewangelij, a nawet tłumaczeniem całej biblji. Trzeba zaznaczyć, że Czesi pierwsi z narodów słowiańskich posiadali pełny przekład biblji. Bardzo obfity dział literatury staroczeskiej stanowią legendy i apokryfy. Już w w. XIV. bierze początek także piśmiennictwo świeckie, którego najwybitniejszym wyrazem jest przypisywana błędnie Dalimilowi (ob.) rymowana „Kronika czeska" nieznanego bliżej autora. Poprzednicy jego w zakresie dziejopisarstwa, między nimi i Kosmas (1045—1125), szeroko znany poza granicami własnej ojczyzny, posługiwali się językiem łacińskim. Obok nich godzien stanąć Smil Flaška z Pardubic (1349—1403), twórca dydaktyczno-satyrycznego zbioru wierszy, zatytułowanego „Nowa Rada". Żywy oddźwięk w literaturze staroczeskiej znalazło życie rycerskie; wnosimy o tem z fragmentów rymowanej „Aleksandreidy", z wierszowanych utworów o Trystanie i innych legendarnych bohaterach. O istnieniu czeskiego teatru w w. XIV. mówi nam fragment sztuki pasyjnej, znany pod nazwą Mastičkář („Olejkarz"). Założenie uniwersytetu w Pradze (1348) przyczyniło się bardzo silnie do podniesienia życia kulturalnego w Czechach. Z uniwersytetu promieniował cały szereg nowych idei, które w rezultacie

doprowadziły do najcharakterystyczniejszego przejawu duszy czeskiej, a mianowicie do husytyzmu. Jednym z najciekawszych zwiastunów tego prądu był Tomasz ze Štitného (1331—1400), pierwszy wielki chrześcijański filozof, moralista i teolog w Czechach, piszący językiem czeskim.

Wystąpienie mistrza Jana Husa (1369—1415) rozpoczyna nową epokę literatury czeskiej. Hus był gorliwym pisarzem czeskim i on właściwie dopiero podniósł język ojczysty do godności języka literackiego w całem tego słowa znaczeniu. W związku z ruchem husyckim pielęgnowano przedewszystkiem piśmiennictwo teologiczne. Mnóstwo dzieł polemicznych, i to zarówno ze strony katolickiej, jak reformacyjnej, świadczy wymownie o rozległości nowego prądu. Z ogromnej liczby pisarzy, występujących za lub przeciw reformie kościelnej, na szczególną zasługuje wzmiankę Piotr Chelčický († 1460), zwolennik kierunku reformacyjnego, autor „Postylli" i „Sieci wiary", które znaczną zjednały mu popularność. Zainteresowanie sprawami religijnemi znajduje również odbicie w literaturze czeskiej w. XVI. W dalszym ciągu pojawiają się liczne pisma polemiczne i satyryczne. Poezja zaledwie wegetuje. Kwitnie piśmiennictwo historyczne i podróżnicze, pomyślnie rozwija się literatura prawnicza. Dzieła literackie z tego okresu wykazują, że wszyscy pisarze posiadali wykształcenie humanistyczne; to tłumaczy też ogromną ilość przekładów z łaciny, zwłaszcza dzieł filozoficznych.

Bitwa pod Białą Górą (1620) zgotowała upadek nietylko państwowości czeskiej, lecz także i literaturze. Nastąpił przeszło stuletni okres bezpłodności. W dobie tego ogólnego upadku zapłonęło przecież wielkie światło na horyzoncie literackim: Jan Amos Komenský (1592—1670), znakomity pedagog, filozof i teolog; wśród jego dzieł czeskich pierwsze miejsce zajmuje alegoryczno-poetyczny „Labirynt świata". Poza tem cisza coraz większa zalega niwę czeskiej literatury. Dopiero koniec w. XVIII. przynosi zbawcze ożywienie. Gromadka zapatrzonych w przeszłość patrjotów czeskich zaczyna bronić praw zawzięcie tępionego języka czeskiego. Pod ich wpływem zaczyna się budzić ze snu — zdawało się śmiertelnego — czeska literatura, coraz więcej znajdując wielbicieli. Wydaje się po raz wtóry stare książki, drukuje nowe, które mają zbłądzić pod strzechy ludu, w r. 1806 zaczyna wychodzić pierwsze czasopismo literackie. Najbardziej zaniedbany dotąd dział literatury czeskiej — poezja — pociąga najwięcej zwolenników. Próbują w niej sił także zasłużeni mężowie nauki: filologowie J. Dobrovský (1753—1829) i J. Jungmann (1773—1847) oraz historycy P. J. Šafařík (1795—1861) i Fr. Palacký (1798—1876). Ale na wyżyny prawdziwej poezji wznieśli się dopiero Franciszek L. Čelakovský (1799—1852) i Karol Hynek Macha (1810—1836), ulegający silnemu wpływowi Byrona i polskich poetów romantycznych. Obu ich przewyższył rozgłosem, nie talentem poetyckim, Jan Kollár (1793—1852), którego filozoficzno-historyczno-polityczną epopeją p. t. „Córka Sławy" długie lata entuzjazmowano się w Czechach. Zarówno przez dzieła tych poetów, jak i wielu pomniejszych, przebija przedewszystkiem nuta patrjotyczna, rzucona na tło słowiańskie. Zmianę zasadniczą pod tym względem przyniósł rok 1848. Dotychczasowe ideały przestały wystarczać poetom. Nowe kierunki nurtujące w piśmiennictwach zachodnich, coraz żywsze znajdują w Czechach odbicie; przedstawicielami ich będą nieprzeciętnej zgoła miary poeci: Witiesław Hálek (1835—1874), Jan Neruda (1834—1891), Adolf Heyduk (1835—1923), Świętopełk Čech (1846—1908) oraz największy twórca Czech Jarosław Vrchlický (1853—1912), w czasach zaś trochę nowszych Józef Świętopełk Machar (* 1864). Sekundują im w powieści Božena Němcová (1820—62), Gustaw Pfleger-Morawský (1833—75) i i., później Alojzy Jirásek (* 1851), autor bardzo poczytnych powieści historycznych. Znaczy się wspaniały rozkwit czeskiej literatury, która odtąd już stale dotrzymuje kroku innym literaturom europejskim. Gorliwym krzewicielem symbolizmu był Otokar Březina (1868—1928), z pomiędzy „dekadentów" na plan pierwszy wysuwa się Jerzy Karásek ze Lvovic (* 1871), obaj pisarze zasługujący na baczną uwagę. Otacza ich szereg poetów pomniejszych. Znaczna wrażliwość na każde zdarzenie artystyczne na Zachodzie przyczynić się musiała do pogłębienia życia kulturalnego, do znakomitego rozrostu literatury pięknej. — Lata wojny światowej pociągnęły za sobą całkiem zrozumiały zastój literackich poczynań. Z tem większą wybuchły one siłą w odnowionem państwie czeskiem, obejmując wszystkie dziedziny twórczości literackiej. Z poetów najnowszej doby chlubnie się wyróżnia przedwcześnie zmarły Jerzy Wolker († 1923). Mało dotąd, ogółem biorąc, pielęgnowaną literaturę dramatyczną znakomicie pomnożył Karol Čapek (* 1890), którego dzieła zawędrowały daleko poza granice Czech.

Czeski Las (niem. Böhmer Wald), 230 km. długie pasmo górskie na pograniczu Czech i Bawarji, wysokie do 1.457 m. (Arber). Dzieli się on na wyższą część płd.-wsch. (Szumawa) i niższą płn.-zach., t. j. właściwy L. C. Obie części są odgraniczone przełęczą Taus (520 m.). Góry te są zbudowane z trzonów granitowych i sfałdowanych łupków krystalicznych, na których zalegają na płd. utwory osadowe. Dostarczają one doskonałego materjału budulcowego, siarki, szmerglu, grafitu, glinki porcelanowej i szlachetnych kamieni. Klimat jest po stronie czeskiej ostrzejszy i bardziej suchy niż po bawarskiej. Rzeki płyną z C. L. ku Łabie oraz ku Dunajowi, z jezior największe jest cyrkowe jezioro Czarne, na wysokości 1.185 m., mające 19 ha pow.

Czeskie kamienie, występujące w Czechach (obecnie w Czechosłowacji) i tam obrabiane kamienie szlachetne, jak pyrop (brunatno-czerwona odmiana granatu), znany pod nazwą czeskiego granatu, zielony mołdawit (kamień butelkowy), zwany zielonym chryzolitem, bezbarwny, względnie żółty kryształ górski (cytryn), znane pod nazwą czeskiego diamentu wzgl. topazu. Pod nazwą czeskiego rubinu rozumieć należy kwarzec różowy, jak i wyżej wymieniony pyrop.

Cześnik cz. czasznik, urzędnik dworski w dawnej Polsce, którego obowiązkiem było podawanie królowi w czasie uczt kielichów z winem. Z czasem urząd ten stał się czysto tytularnym. Obok cz. wielkich: koronnego i litewskiego, istnieli cz. ziemscy i powiatowi.

Czetwertyński Seweryn, ks., polityk polski, * 1873, posłował do I. Dumy. W Polsce niepodległej wybrany w r. 1919, w drugim sejmie był przewodniczącym Komisji wojskowej, w trzecim został wicemarszałkiem.

Czetz Jan, generał węgierski, (1822—1904), 1848 w węgiers. ministerstwie wojny, potem szef sztabu w Siedmiogrodzie, przyczynił się znacznie do zwycięstwa pod Hermannstadtem (11/III. 1849). Po reorganizacji armji w maju 1849 został na miejsce Bema dowódcą w Siedmiogrodzie, po kapitulacji pod Villágos ukrywał się, z końcem r. 1849 uciekł do Hamburga, stamtąd do Paryża. Od 1869—1895 był dyrektorem szkoły wojskowej w Buenos Aires, założył tam instytut wojskowo-geograficzny. Napisał „Memoiren über Bems Feldzug in Siebenbürgen" (1850).

Częstochowa, miasto powiatowe w woj. Kieleckiem, nad rz. Wartą z 87.165 mieszk., ważny węzeł kolejowy. Siedziba wielu urzędów państwowych i samorządowych, szkół ogólnokształcących i zawodowych, ma Muzeum Krajoznawcze, obserwatorjum astron., 3 bibljoteki, 3 piękne parki, a poza tem jest jednym z największych w Polsce ośrodków przemysłowych. Istnieje tu ok. 140 fabryk z blisko 15.000 robotników, w tem 17 wielkich fabryk włókienniczych z 10.722 robotnikami. Oprócz przemysłu tekstylnego rozwinął się tu znakomicie przemysł metalurgiczny, drzewny, chemiczny, papierniczy, galanteryjny i spożywczy. W C. znajduje się słynny klasztor OO. Paulinów na Jasnej Górze z cudownym obrazem N. P. Marji, Królowej Korony Polskiej, odwiedzany corocznie przez ok. 200.000 pielgrzymów z całej Polski. Klasztor jasnogórski, założony przy końcu XIV. w., był jedną z najsilniejszych twierdz polskich. Dzięki bohaterskiej obronie twierdzy w 1655 (18 listop. do 25 grudnia) przed szwedzkim gen. Müllerem przez księdza Kordeckiego, otrząsnęła się Polska z zalewu szwedzkiego. W 1702 wytrzymała Jasna Góra drugi raz oblężenie szwedzkie.

Za czasów konfederacji Barskiej C. pozostawała 1769—1772 w rękach konfederatów i wytrzymała kilka oblężeń. Również za czasów Księstwa Warszawskiego była C. kilkakrotnie bezskutecznie zdobywana. Powiat C. ma 1.921 km.² i 234.632 mieszk.

Częstochowa, osada w płn.-amerykańskim stanie Texas, gdzie mieszka 800 Polaków.

Czibcza, jeden z dawnych kulturalnych narodów, który zamieszkiwał terytorjum dzisiejszej południowo-amerykańskiej republiki Kolumbji; niektórzy autorowie zwą go Muiska lub Moska. Zajmowali się oni uprawą roli; umieli również wydobywać sól kamienną, którą handlowali z sąsiedniemi plemionami. Cz. oddawali cześć słońcu i księżycowi; prócz nich mieli jeszcze i inne bóstwa. Cz. pozostawili wiele zabytków swej kultury, jak kamienie z płaskorzeźbami zwierząt, figurki ze złota i i. Język ich wymarł w połowie w. XVIII.

Cziczerin Jerzy, polityk sowiecki, (* 1872), potomek arystokratycznej rodziny, znanej w dziejach umysłowego życia Rosji. Od r. 1905 socjalista, po przewrocie bolszewickim został w r. 1918 komisarzem ludowym dla spraw zagranicznych; w r. 1928, poróżniwszy się z kierownictwem partji komunistycznej, wysłany został na bezterminowy urlop.

Czien-je, miasto w prow. Kiangsu (wsch. Chiny), było za czasów dynastji Tsin (313—420 r.) stolicą Chin.

Czifu, miasto nad morzem Żółtem w prow. Szantung, w Chinach wsch., z 54.500 mieszk. Port otwarty w 1858 r. dla cudzoziemców jest ośrodkiem ożywionego handlu.

Czikondo, szczyt górski na Syberji (obwód Zabajkalski), wysoki 2.450 m. Badał go w 1898 r. podróżnik polski Jan Wysłouch.

Czili (Pe-czili), prowincja w Chinach właściwych, wysunięta najdalej ku płn.-wsch. i granicząca z Mandżurją i Mongolją, z 321.200 km.² i 22,970.000 mieszk. Płn. część kraju jest górzysta (góry Wei), wysokości sięgają tu do 3.500 m.; część płd., będąca krajem napływowym, utworzonym przez osady rzek: Hoangho i Parho jest urodzajna i gęsto zaludniona. Klimat kraju jest wybitnie kontynentalny, ludność trudni się rolnictwem, górnictwem (węgiel. kam.) i przemysłem (gorzelnie). Stolicą prowincji jest Paoting-fu, poza tem zaś leży tu również Pekin i Tien-tsin.

Czinab (ang. Chenab), jedna z 5 wielkich rzek Pendżabu (Hindostan), wypływająca jako Czandra z Himalajów. Uchodzi do Indusu po 1.210 km. długim biegu.

Czin kiang, miasto we wsch.-chińskiej prowincji Kiang-su, nad rz. Jang-tse-kiang, z 200.000 mieszk.. Z portu otwartego dla cudzoziemców w 1858 r. wywozi się dużo jedwabiu, ryżu i orzechów.

Czioszima, japońska nazwa wysp Kurylskich.

Czipsar (Czipser, Czypsar), rodzina murarzy z Kaźmierza pod Krakowem. Jeden z Czipsarów obrabiał w r. 1385 ciosy, oraz pracował przy kościele Bożego Ciała na Kaźmierzu, inny przebudował w r. 1442 sklepienie w kościele N. Panny Marji w Krakowie. Wiadomo też, że jeden z Czipsarów wykonywał w Pińczowie roboty dla Zbigniewa Oleśnickiego.

Czirpan, miasto w płd. Bułgarji z 11.864 mieszk.

Czitagong (ang. Chittagong), miasto w Bengalji (Hindostan), na płd.-wsch. od ujścia Gangesu, z 24.000 mieszk. i dobrym portem rzecznym.

Czitral (ang. Chitral), miasto okręgowe w płn.-zach. części ang. Indyj, na pograniczu Afganistanu, nad rz. Kunar. Okręg C. ma 59.000 km.² i 550.000 mieszk. Posiada wielkie znaczenie strategiczne.

Czkawka (łac. singultus), wydobywanie się gazów z żołądka przy otwartym wpuście, często z cząstkami zawartości żołądka, jak kw. tłuszczowe i kw. solny, wskutek ucisku żołądka przez wdechowe ruchy mięśni brzusznych i przepony. Ruchy te mają charakter skurczów klonicznych, powstają na drodze odruchowej ze strony błony śluzowej żołądka, otrzewnej a także są pochodzenia ośrodkowego, n. p. przy czkawce u osób histerycznych.

Członkonogi (Stawonogi, Arthropoda), typ świata zwierzęcego. Należą tu zwierzęta o ciele metamerycznem, dwubocznie symetrycznem, składającem się z odcinków od siebie różnych, które zrastając się, dają oddzielne części ciała, n. p. głowę i tułów u wijów, głowotułów i odwłok u pająków, głowę, tułów i odwłok u owadów. Charakterystyczne przysadki parzyste i symetryczne, składające się z oddzielnych członków czyli stawów — stąd nazwa typu. Ciało pokryte mniej lub więcej twardym pancerzem utworzonym z chityny z domieszką wapna. Szkielet zewnętrzny poruszany zapomocą mięśni przyczepionych od wewnątrz. Na granicy segmentów chityna staje się miękką i elastyczną, co ułatwia wykonywanie ruchów. Mięśnie dobrze rozwinięte, poprzecznie-prążkowane. Przewód pokarmowy prosty z wyjątkiem owadów (p. owady), ma równą długość z ciałem. Gruczoły dodatkowe w przedniej części przewodu pokarmowego, jako gruczoły ślinowe, w środkowej gruczoł wątrobowy. System krwionośny otwarty, krew krąży nietylko w naczyniach, ale i w jamie ciała, powstałej przez zlanie się pierwotnej (blastocoel) i wtórnej (coelom) jamy ciała. Narządów oddechowych albo brak, wtedy funkcję oddechową pełni cała powierzchnia ciała, lub też występują skrzela lub tchawki. Narządy wydzielnicze u cz., oddychających tchawkami są wykształcone jako cewki Malpighiego i uchodzą do przewodu pokarmowego, u skorupiaków uchodzą do zewnątrz jako t. zw. gruczoły skorupowe lub też rożkowe. System nerwowy składa się z parzystego zwoju nadprzełykowego i z szeregu zwojów brzusznych, połączonych ze sobą spoidłami nerwowemi. Zwoje nadprzełykowe łączą się z pierwszym zwojem brzusznym obrączką okołoprzełykową. Zmysły naogół dobrze rozwinięte, przedewszystkiem wzrok i węch u owadów. Rozród tylko na drodze płciowej, u niektórych częste zjawisko partenogenezy. Rozwój wprost lub też przez przeobrażenie (metamorfoza). Dzielimy je na 6 klas: 1) Branchiata (skrzelodyszne), 2) Arachnoidea (pajęczaki), 3) Pantopoda (kikutnice), 4) Protracheata (pratchawce), 5) Tatrigrada (niesporczaki) i 6) Eutracheata.

Człowiek, (łac. homo, greck. antropos, w zoologji homo sapiens L.), najwyżej duchowo stojąca istota żywa, w zasadniczych rysach swej budowy i fizjologji podobna do kręgowców, a zwłaszcza ssaków. Kręgosłup i czaszka, dwie pary odnóży, sposób ich połączenia ze szkieletem (pas barkowy i biodrowy) oraz ich budowa, układ mięśni i ważniejszych organów zmysłów, położenie centralnego układu nerwowego (rdzeń poza przewodem pokarmowym) i inne cechy są wspólnemi, przynajmniej rozwojowo, wszystkim kręgowcom — a więc i cz. Cechą, występującą tak u ssaków jak i u cz., jest karmienie noworodków mlekiem, będącem produktem gruczołów mlecznych. Z wyższemi ssakami (Monodelphia, Placentalia) łączy cz. wspólność cech takich, jak: wewnątrz-maciczne odżywianie płodu za pośrednictwem łożyska (placenty), żyworództwo, t. j. wydanie na świat potomka żywego, zdolnego odrazu do samodzielnego pobierania pokarmu. i wiele innych. — Z zoologicznego punktu widzenia najbliżej cz. stoją małpy człekopodobne, a to: goryl, szympans, orangutan gibbon; ludy pierwotne uważają je za ludzi (orang-utan, po malajsku = leśny człowiek). Badania Uhlenhutha, Friedenthala i innych wykazują istnienie pewnego pokrewieństwa krwi między cz. a małpami człeko-podob. Wybitniejsze różnice między temi ostatniemi a czł. stanowią: zupełnie prostopadła podstawa cz. przy chodzie, w związku z czem pozostaje silniejszy rozwój nóg, dalej znaczniejszy rozrost mózgu, który, dzięki odpowiednio do tegoż wyrobionemu wysokiemu p o z i o m o w i psychicznemu, stawia czł. znacznie ponad inne zwierzęta. Typową ludzką cechą jest silne cofnięcie twarzy ku tyłowi i górowanie ponad nią znacznie rozwiniętego pudła mózgowego, następnie położenie punktu ciężkości głowy, który znajduje się na osi prostopadłej kręgosłupa, a więc odchyla się od osi tułowia; do cech charakterystycznych dla cz. zalicza się również budowę i kształt miednicy, wygięcie kręgosłupa w kształcie litery „S", silny rozwój muskularny pośladków, ud i goleni, budowa stopy i długość rąk, które u cz. są krótsze, u małp dłuższe od nóg, słabe uwłosienie i wiele innych. U człeko-podobnych występuje też brak warg, jak również warg sromowych zewnętrznych. Wszystkie te cechy porównawczo-anatomicznie nie posiadają zbyt wielkiego znaczenia, stąd też zoologicznie zalicza się cz. do świata zwierzęcego, przyczem od czasów Linneusza stawia się go wraz małpami w jednym rzędzie Naczelnych (Primates). Dawny podział naczelnych na „Dwurękie" i „Czterorękie" [Bimana (człowiek) i Quadrumana (małpy)] nie da się dziś utrzymać, gdyż stopa małpy nie jest ręką, lecz jedynie stopą chwytną. Ob. także art.: czaszka, krtań, mięśnie, naczynia krwionośne, nerwy, noga, oko, rasy ludzkie, ręka, stopa, szkielet, ucho, usta, wiązadła, wnętrzności i t. p.

Nauka o rozwoju widzi w cz. ostatni człon w długim szeregu przodków zwierzęcych (progonotaxis), a małpy człekopodobne uważa się za najbliższych krewniaków człowieka, t. j. przypuszcza istnienie wspólnego pnia rodowego cz. i małp. Cz. różni się od zwierząt możnością obserwacji otaczającego go świata, wiązania jego zjawisk w łańcuchy przyczynowe, oraz możliwie rozumnego i rzeczowego postępowania, nawet w sytuacjach nowych, trudnych do przenikania. Jednakowoż różnice te, jak wykazały badania inteligencji, przeprowadzone przez W. Koehler'a u małp człekopodobnych, są jedynie ilościowemi, gdyż zwierzęta wyższe posiadają również pewną inteligencję. Hipotezę stopniowego rozwoju cz. ze zwierząt, który to rozwój dokonać się miał w ciągu ostatnich miljonów lat, zdaje się potwierdzać występowanie w jego budowie cech, uważanych za pozostałości z poprzednich stopni rozwojowych lub też za przypadkowe do nich nawroty. Są to t. zw. „organa szczątkowe", jak n. p. plica semilunaris w wewnętrznym kącie oka, będąca pozostałością nieczynnej już dziś trzeciej powieki. Do tworów takich zaliczają również t. zw. „wzgórek Darwina", znajdywany u niektórych osobników na brzegu małżowiny usznej, słabo rozwiniętą i nie mającą już prawie żadnego znaczenia muskula-

turę skóry i t. p. Jako cofnięcie się w rozwoju (atawizm) i theromorfizm czyli występowanie tworów, przypominających stosunki zwierzęce, zwanych, o ile się zbliżają do cech małpich, „pithekoidnemi", uważać należy twory takie, jak: nadliczbowe płaty wątroby, nadliczbowe zęby, kości ręki i czaszki, dalej nadmierne uwłosienie (hypertrichosis), występowanie więcej niż dwóch sutków (polymastia), trzeciego krętarza (Trochanter tertius) na k. udowej, przedziurawienie dołka łokciowego, liczne odchylenia w układach: mięśniowym, naczyniowym i nerwowym. Z cech pithekoidnych czaszki należy wymienić: uciekające w tył niskie czoło, silnie rozwinięte łuki nadoczodołowe, zaokrąglenie dolnego brzegu otworu nosowego, wysunięcie ku przodowi części twarzy (prognatyzm), silnie rozwiniętą żuchwę, uciekającą w tył bródkę, poprzeczny wał potyliczny (torus occipitalis medius); występowanie woreczka krtaniowego, długiej i wąskiej miednicy oraz tworów przypominających ogon należy również uważać za cechy przypominające małpy.

W przeciwieństwie do znacznego rozwoju mózgu, który jest dwa do trzech razy cięższy u cz. niż u goryla, ręka i noga cz. wykazują w swej budowie dość dużo cech pierwotnych. — Tak więc kościec odnóży ludzkich przypomina układem swoim kościec odnóży niższych zwierząt lądowych; ręka i noga cz. zachowały wykształconą już u amfibjów pięciopalcowość. Właściwa różnica między ręką a stopą u cz. polega jedynie na tem, że ta ostatnia przekształciła się z organu czepnego w organ chodu, o znacznie ograniczonej chwytności; w rzeczywistości różnica ta jest o wiele większą, gdyż stopa ludzka jest budową swoją bardziej zbliżoną do „tylniej ręki" małp niż do ręki ludzkiej. Przekształcenie się jej w organ chodu spowodowanem zostało wskutek wykształcenia się u cz. chodu w postawie prostopadłej. — Ręka, która u małp jest raczej organem czepnym niż chwytnym i właśnie dlatego w części swej środkowej jest bardziej wydłużoną i wygiętą, u cz. ulega dalszej przemianie w kierunku dostosowania się lepszego chwytania. — Proces ten, obok rozwoju mózgu, był decydującym dla wydatniejszego użycia narzędzi, a co za tem idzie, umożliwił zdobycie wyższej kultury materjalnej.

Naturalna rozpiętość wahania większości cech u cz. jest dość znaczną. Wśród ludzi można jednak w obrębie ustalonych grup stwierdzić istnienie pewnego podobieństwa cech, które jest zależne od praw dziedziczenia. Grupy o podobnych cechach fizycznych zwą się rasami (p. Rasy l.). Inne mniej lub więcej wyraźne różnice, jakie można zaobserwować u ludzi, wywołane są drugorzędnemi cechami płciowemi, wiekiem, jak również pobocznemi wpływami otoczenia. Dzięki działaniu normalnych podniet rozwojowych, których źródłem są gruczoły o wydzielaniu wewnętrznem i ograniczonemu okresowi ich wpływów, t. j. ukończeniu rozwoju w pewnym wieku, powstają charakterystyczne dla cz. proporcje ciała. Proporcje te zmieniają się przy występowaniu zaburzeń w wydzielaniu gruczołów wewnętrznych, prowadząc do powstawania anomalij, objawów patologicznych jak: akromegalja, karłowatość i wzrost olbrzymi. Dla oceny wysokości ciała, przy której uwzględnić należy różnice wywołane wahaniem dziennym, dochodzące do 3 cm. (rano jest cz. wyższy jak wieczorem), posługiwać się można następującym schematem:

Średnio	Mężczyzna: 165.0 cm	Kobieta: 151.0 cm
Wzrost karłowaty . .	poniżej 129.9 „	poniżej 120.0 „
Bardzo niski	130.0 — 149.9 „	121.0 — 139.9 „
Niski	150.0 — 159.9 „	140.0 — 148.9 „
Niżej mierny	160.0 — 163.9 „	149.0 — 152.9 „
Mierny	164.0 — 166.9 „	153.0 — 155.9 „
Wyżej mierny . . .	167.0 — 169.9 „	156.0 — 158.9 „
Wysoki	170.0 — 179.9 „	159.0 — 169.9 „
Bardzo wysoki . . .	180.0 — 199.0 „	168.0 — 186.9 „
Olbrzymi	200.0 i wyżej „	187.0 i wyżej „

(Dalsze szczegóły ob. Rasy ludzkie). — Klimat, odżywienie, sposób mieszkania, zawód działają częściowo wprost, częścią pośrednio, przez gruczoły wewnętrzno-wydzielnicze, na ostateczne wykształcenie się ustroju. Wpływy te odbijają się wyraźniej na wzroście, niż na budowie czaszki, i to tak na wysokości ciała jak i na stosunku wzajemnych pojedynczych jego części. Przykładem tego są: przeciętny mniejszy wzrost niższych u warstw społecznych wszystkich ludów i proporcje ciała, charakterystyczne dla pewnych zawodów. Kobieta ma przeciętnie krótsze odnóża, aniżeli mężczyzna. Naogół rośnie część chwytna ręki ludzkiej wolniej od jej reszty; proporcje jej zależą również od zajęcia, od którego zależą też proporcje nóg, tułowia i głowy; tak n. p. ciężka praca fizyczna wywołuje rozrost części chwytnej ręki. Z palców jest najdłuższym palec trzeci; nierzadko jest nim palec drugi lub czwarty. Między palcami występują t. zw. „płetwy", będące pozostałością z embrjonalnego okresu życia. Na podstawie ilości i zużycia zębów można określać wiek. Krew wykazuje 4 różne grupy aglutynacyjne (p. precypitacja, fizjologja ras), które występują u wszystkich ludów i ras, lecz o różnych stosunkach odsetkowych. Zależność tych grup od rasowych i konstytucjonalnych właściwości ustroju nie jest jeszcze dokładnie zbadaną. Na ziemi żyje (1925) około 1820 mil. ludzi; co do ich rozmieszczenia na kuli ziemskiej p. rasy ludzkie. Por.: antropologja, antropometrja, fizjologja i higjena ras.

Człuchów, zob. Schlochau.

Czołg, tank, automobil opancerzony, uzbrojony w działa szybkostrzelne i kulomioty, poruszający się nie na kołach, tylko na stalowej taśmie bez końca, nawleczonej na wały osiowe. Taśma składa się z luźno spojonych ogniw, zaopatrzonych w ostrza czepne, co sprawia, że chociaż wóz częściowo zawiśnie w powietrzu, może czołgać się dalej przy pomocy tych ogniw, które dotykają ziemi. Dzięki temu urządzeniu może cz. pokonywać trudności terenowe, dla wozów na kołach niedostępne, i przejeżdżać nawet przez rowy strzeleckie. Pancerz chroni załogę i mechanizm przed ogniem z broni ręcznej i złomkami pocisków armatnich, wobec czego tylko centrowne uderzenie ciężkiego granatu może cz. unieszkodliwić. Czołgi użyte, podczas wojny europejskiej, przez wojska koalicyjne na froncie francuskim, przyczyniły się w znacznym stopniu do przełamania frontu niemieckiego.

Czopowe, nazwa podatku od napojów w dawnej Polsce, pobieranego od piwa, miodu, go-

rzałki i wina. Sam wyraz pochodzi od czopa, którym zatykano beczki i kufy, a który należało wyjąć przed rozlewaniem do mniejszych naczyń, co wskazuje, że pierwotnie czopowe płacone było przez szynkarzy. Pierwsze wzmianki o tym podatku znajdujemy w polskich źródłach historycznych już z końca XV. wieku. Za Stanisława Augusta czopowe stanowiło przeciętnie około dziesiątej części ogólnej sumy dochodów Rzeczypospolitej. Cesarz Aleksander I. zniósł ten podatek dekretem z 1. lutego 1813 r.

Czorsztyn, wieś i letnisko w pow. Nowy Targ (woj. Krakowskie), nad rz. Dunajcem w Pieninach z 165 mieszk. Posiada ruiny zamku, położonego pięknie na wysokiej (589 m. nad poz. morza) górze, tworzącej wraz z okolicznemi skałami państwowy rezerwat przyrody.

Czortków, miasto powiatowe w woj. Tarnopolskiem, nad rz. Seretem, węzeł kolejowy. Liczy 5.191 mieszk. Pod miastem, w Wygnance są ruiny zamku. Powiat C. ma 694 km.^{2} i 69.020 mieszk., w tem 48,5% Polaków.

Czosnek (Allium L.), rodzaj, należący do rodziny Liliaceae. Roślina cebulkowa o liściach równowąskich, kwiaty zebrane w baldach. A. sativum L. (cz. pospolity) roślina trwała, posiada cebulę złożoną z kilku tzw. ząbków. Liście do 1 cm. szerokie, na brzegu szorstkie. Kwiaty zebrane w baldach, w miejsce nasion, które się nie tworzą, zawiązuje drobne cebulki. Kwitnie w lipcu i sierpniu. Hodowana, pochodzi z Azji środkowej. Sadzi się płytko koło połowy kwietnia ząbki lub też cebulki z kwiatostanu. Najlepiej udaje się na piaszczystych, dobrze nawożonych glebach. Używany do potraw. C. ophioscorodon Don (rokambuł) również hodowany. W Polsce rośnie 16 gatunków cz. dziko.

Czota Nagpur (ang. Chota N. lub Chutia N.), okręg w prow. Bihar Orissa (Indje ang.) z 70.125 km.^{2} i 5,651.614 mieszk. Najważniejszy okręg górniczy Indyj z pokładami węgla, rudy żelaznej i miedzi.

Czółko, kobiece ubranie głowy u ludu; jest to ozdobny kołpak z tektury, oklejonej aksamitem lub ozdobną wstążką, przystrojony wstążkami, galonami srebrnemi lub złotemi tasiemkami. Z lewej strony ma przyszyty wianek, t. j. bukiet ze sztucznych kwiatów, ozdobiony dętemi, szklanemi paciorkami i złotemi blaszkami. Zwyczaj noszenia czółka, jako odznaki stanu panieńskiego, zachował się jeszcze z czasów starosłowiańskich.

Czółno, jest pierwotnym typem statków rybackich na rzekach, jeziorach i stawach polskich. Wyrabia się je z jednej kłody drzewa, zwykle sosnowego, czasem topolowego lub bukowego, z dnem płaskiem, z przodem więcej spiczastym i nieco podniesionym, a tylnym końcem półokrągłym. Na czółnach nie miewano nigdy masztu i żagli, tylko poruszano je wiosłem. Użycie czółen w ostatniej ćwierci XIX. wieku bardzo się zmniejszyło z powodu drogości odpowiednich kłód drzewa i większego ciężaru oraz łatwiejszej wywrotności od łódki z desek zbijanej.

Czterech Kantonów jezioro, ob. Vierwaldstättersee.

Czu, rzeka stepowa w sowieckiej republ. Turkiestan (Azja środk.), długa ok. 1.000 km. Powstaje z połączenia kilku górskich strumieni w pobliżu jez. Issyk-Kul i płynie w kierunku płn.zach. ku pustyni Mujun-Kum i wsiąka w jej piaski, a częściowo ginie w jez. Saumal-Kul.

Czubek Jan, badacz literatury (* 1849), zasłużony przez źródłowe biografje Kochowskiego. Wacława Potockiego i Paska, oraz wzorowe wydanie Piotra Kochanowskiego, Pism politycznych z czasów pierwszego bezkrólewia, Archiwum filaretów i filomatów, szeregu utworów Słowackiego, pism Krasińskiego, Konopnickiej i i. Tłumaczył też poetów klasycznych: Homera, Sofoklesa, Katulla, Horacego.

Czuber Emanuel, matematyk, 1851—1925. Od r. 1891 profesor politechniki w Wiedniu. Jeden z najznakomitszych badaczy na polu rachunku prawdopodobieństwa i jego zastosowań. C. napisał wiele rozpraw naukowych i jest autorem kilku podręczników.

Czuchów, wieś w pow. Rybnik (woj. Śląskie), nad rz. Birawką z 2.544 mieszk. Na jej terenie znajduje się drugi co do głębokości otwór wiertniczy na kuli ziemskiej (2.240 m.).

Czuczor Gregor, poeta i uczcny węgierski (1800—1866), od 1824 w zakonie Benedyktynów, 1825—35 nauczyciel gimnazjalny, zwrócił na siebie uwagę poematami bohaterskiemi „Bitwa augsburska" (1824) i „Sejm w Arad" (1828). W 1835 został sekretarzem Akademji węgierskiej i ogłosił „Dzieła poetyckie" (1836). Ich świecka treść, oraz swobodne życie autora, spowodowały odwołanie C. do klasztoru i zakaz rozszerzania jego pism; dopiero w 1842 odzyskał wolność nauczania i pisania. Z powodu nieokiełzanie namiętnego poematu „Riadó" (1849) skazany na twierdzę, został w 1851 ułaskawiony. Pisał też pieśni ludowe, ballady, legendy i elegje.

Czudowie, wymierające resztki potężnych niegdyś Finnów nadbałtyckich, z których pozostali tylko Wepsowie czyli C. północni, mieszkający na wsch. od jez. Ładoga, oraz Wotowie, czyli C. południowi, w Ingermanlandji. Ob. Finnowie.

Czufut-Kale, miasteczko na Krymie, w pow. Sewastopol, nieopodal Bakczyseraju, ongiś stolica chakanów chazarskich, a później chanów tatarskich Kipczackiej i Złotej Ordy.

Czugacze, plemię Eskimosów, mieszkające na Alasce; spokrewnieni są z Kadjakami, z którymi mają wspólny język. Trudnią się głównie połowem wielorybów.

Czukcze, pierwotne plemię, zamieszkujące płn.-wsch. wybrzeża Azji, na przestrzeni od Morza Beringa do Indygirki i od Oceanu Lodowatego po rz. Anadyr i Anjuę. Nazwa ich oznacza „posiadacz wielu renów", a choć nadmorscy Cz. nie zajmują się ich hodowlą, obejmuje się tą nazwą całe plemię. Należą oni do typu mongołopodobnego, posiadają żółtawą skórę, oczy nie tak skośne, jak u rasy mongolskiej, włosy czarne. Według niektórych autorów przypominają oni plemiona amerykańskie, na co wskazuje nietylko ich fizyczna budowa, lecz i mity i sposób życia. Zajmują się oni hodowlą renów, nadbrzeżni rybołówstwem i myślistwem, a część handlem skórami.

Czu-kiang („rzeka perłowa") lub Kanton, rzeka w płd. Chinach. Powstaje niedaleko Kantonu z połączenia 3 rzek, płynących w różnych

kierunkach, a mianowicie: Si-kiangu (rzeki Zach.), Pe-kiangu (rzeki Płn.) i Tung-kiangu (rzeki Wsch.).

Czułek, p. Mimoza.

Czung-hua-min-kuo („kraj ludu kwiecistego środka"), oficjalna nazwa republiki Chińskiej od 1912 r.

Czung-king, miasto zach.-chińskie w prow. Seczuan, przy ujściu rz. Kia-ling, zgórą 1 miljon mieszk. Posiada port rzeczny i znaczny handel produktami krajowemi.

Czu-san, grupa górzystych i żyznych wysp w prow. Cze-kiang, we wsch. Chinach, złożona z ok. 100 mniejszych i większych wysp. Największą z pośród nich jest wyspa Czusan, na której leży stolica archipelagu Tanghai. Swemu położeniu wpobliżu najważniejszych portów chińskich i znaczeniu wojskowemu zawdzięczały wyspy czterokrotną okupację angielską (1703, 1840, 1842 i 1860).

Czutisgahur (ang. Chattisgarh), żyzna i gęsto zaludniona równina napływowa w środk. prowincjach Indyj ang., z 64.781 km.² obszaru.

Czuwańce, wymierające plemię, należące do grupy ludów mongołopodobnych, zamieszkałe na płn.wsch. krańcach Azji. Dziś zmieszali się oni prawie zupełnie z otaczającemi ich plemionami. Byli pierwszymi pośrednikami między Rosjanami i Czukczami.

Czuwaski obwód autonomiczny, republika sowiecka we wsch. Rosji, utworzona 20. czerwca 1920 r. z części dawnych gubernij: Kazańskiej i Symbirskiej, obejmująca 17.233 km.² z 758.161 mieszk., oczywicie głównie Czuwaszami.

Czuwasze, liczne plemię, żyjące na lewym brzegu Wołgi. Językowo przynależni do grupy ludów tureckich, pod względem antropologicznym przedstawiają mieszany typ rasy białej i mongolskiej. Blondyni, mają oczy szare, białą skórę, twarz szeroką, nos wklęsły, bruneci włosy czarne, gładkie, oczy skośne, wydatne jarzma, żółtawą skórę. Żyją patrjarchalnie, małemi rodzinami; dawniej rodziny były liczniejsze. Łączą się one w związki dla wspólnej obrony i pracy. Wyznają prawosławie, lecz w wierzeniach ich pozostało wiele pierwiastków pogańskich.

Czwartek, czwarty dzień tygodnia, licząc od poniedziałku, u Rzymian poświęcony był Jowiszowi i nazywał się dies Jovis, (stąd francuskie jeudi), u Germanów bożkowi wojny i grzmotów Torowi (stąd zwie się u Duńczyków Torsday, po niemiecku Donnerstag). Nazwanie tak czwartku, jakoteż i piątku od liczebnika porządkowego wyłącznie właściwe jest narodom słowiańskim. Wieki czwartek — czwartek przed Wielkanocą. Tłusty czwartek — ostatni czwartek przed środą popielcową.

Czwartorzęd, nazwa nadana w 1760 r. przez G. Arduina okresowi geologicznemu, obejmującemu formacje po-trzeciorzędowe (dyluwjum i aluwjum), który uważano wówczas za czwarty wielki okres historji ziemi. Rozkład lądów i mórz nie uległ w c. większym zmianom i był naogół dosyć podobny do obecnego. Natomiast zaszły w tym okresie wielkie zmiany klimatyczne (lodowce). W tym okresie pojawia się po raz pierwszy człowiek.

Czworobok i czworokąt w geometrji elementarnej mają to samo znaczenie i są zazwyczaj określane jako część płaszczyzny ograniczona czterema odcinkami, albo jako linja łamana, zamknięta, złożona z czterech odcinków. — W geometrji syntetycznej rozumiemy przez czworokąt figurę wyznaczoną przez cztery punkty na płaszczyźnie; czworokąt tak określony, posiada sześć boków (są to proste łączące dane punkty po dwa). Czworobok natomiast, w geom. syntetycznej, jest to figura płaska złożona z czterech prostych na płaszczyźnie; czworobok posiada naogół sześć wierzchołków, są niemi punkty przecięcia danych prostych.

Czworościan jest to utwór geometryczny, wyznaczony przez cztery punkty w przestrzeni (punkty nie leżące na jednej płaszczyźnie), którego ściany są trójkątami.

W przypadku, kiedy ściany czworościanu są trójkątami równobocznemi, nazywamy go czworościanem umiarowym (foremnym) lub tetraedrem.

Czyhlarz Karol, uczony prawnik (1833—1914), od r. 1863 profesor prawa rzymskiego w Pradze, od r. 1892—1905 w Wiedniu. Napisał: „Die Eigentumserwerbsarten des Pandektentitels de acquirendo rerum dominio" (t. 1., 1887), „Lehrbuch der Institutionen" (18. wydanie 1924), „Zur Lehre vom Eigentumserwerb durch Akzession" (w „Festschrift für Jos. Unger", 1898).

Czynsz (łac. census), każda danina pieniężna lub w naturze, uiszczana w określonych terminach, w szczególności opłata za używanie cudzej własności, a więc za rzecz wynajętą, lub wydzierżawioną (czynsz lokatorski, dzierżawny), kapitałów pieniężnych (oprocentowanie), gruntu (dzierżawa).

Czynszownik, opłacający czynsz.

Czyrniański Emil, doktor filozofji, do r. 1888 profesor zwyczajny na katedrze chemji ogólnej i farmaceutycznej Uniwersytetu Jagiell. Członek czynny Akademji Umiejętności w Krakowie, członek Tow. rolniczego we Lwowie i w Krakowie, dziekan wydz. filozoficznego w r. 1866/7, rektor Un. Jagiell. w r. 1874/5, zaprzysiężony chemik sądowy. Jest autorem kilku prac z zakresu chemji. Do najważniejszych należą: „Teorja tworzenia się połączeń chemicznych na podstawie ruchu wirowego atomów" oraz „Podręcznik chemji nieorganicznej i organicznej".

Czyściec (ogień oczyszczający, łac. ignis purgatorius, purgatorium), według nauki kościoła katol. miejsce, gdzie dusze ludzi zmarłych w łasce boskiej, ale mających jeszcze do odpokutowania kary doczesne za grzechy, kary te ponoszą. Nauka ta opiera się na Piśmie św. St. i N. Test., II. ks. Mar. 12, 40, Ewang. św. Mat. 5, 25. i 12, 32, I. l. św. Pawła do Kor. 3, 13 i t. p. oraz nieprzerwanej tradycji kościelnej. Duszom w czyśćcu cierpiącym można przyjść z pomocą przez modlitwę, jałmużnę, odpusty, a szczególnie przez ofiarę Mszy św. W myśl tego obchodzi się święto: Dzień Zaduszny (2. listopada). Nauka kościoła wschodniego różni się od nauki kościoła zach. odnośnie do natury kar czyśćcowych (ognia czyśćcowego), co zresztą nie zostało przez kościół zdefinjowane. Dwie prawdy Kościół dogmatycznie określił odnośnie do czyśćca, że czyściec istnieje i że można spieszyć z pomocą duszom w czyśćcu cierpiącym. Protestanci ze swą nauką o usprawiedliwieniu,

różną od nauki kościoła katol., odrzucili również naukę o czyśćcu.

Czyta (rosyj. Czita), główne miasto obwodu Zabajkalskiego na Syberji, nad rz. Czytą, nieopodal jej ujścia do rz. Ingody, z ok. 65.000 mieszk. Górnictwo i handel.

Czyżewski Tytus, * 1883, malarz i poeta, jeden z pionierów nowych prądów w polskiej literaturze i sztuce, zwłaszcza t. zw. „formizmu".

Czyżyk (Chrysomitris spinus L.), drobny ptaszek, należący do rodziny Frigillidae. Dziób ma krótki, silny, przystosowany do łuskania ziarna. Samiec z wierzchu zielony od spodu żółty, na głowie ma czarną czapeczkę, samiczka z wierzchu zielonawo-szara, od spodu brunatnobiała. W lecie gnieździ się w gęstych lasach iglastych, gniazdo buduje na wierzchołku drzewa, doskonale je ukrywając. W jesieni i zimie zbiera się w liczne gromadki, które za żerem przelatują z drzewa na drzewo. Głównie spotkać go można w olszynach, gdzie żywi się nasionami olszyny.

Ćišinski Jakub (właściwie Jakub Bart), najwybitniejszy poeta Łużyc, właściwy twórca języka poetyckiego Serbów łużyckich (1856-1909), uprawiał lirykę głównie patrjotyczną („Kniha sonettow", 1884, „Z juskom wótčinskim" [„Z wołaniem ojczystem"], 1904), nie pomijając jednak struny osobistej („Přiroda a wutroba" [„Przyroda a serce"], 1889), uderzając też niekiedy w ton balladowy lub satyryczny. Mniejsze znaczenie mają jego próby dramatyczne („Na Hrodźišću" [„Na grodzisku"], 1880), lub epiczne („Nawoženja" [„Narzeczony"]). C. doczekał się przekładów na parę obcych języków, między innemi na polski (Melanja Parczewska).

Ćma, pospolita nazwa motyli, latających wieczorem lub w nocy. Różnią się tem od dziennych, że siadając nie podnoszą skrzydeł, ale układają je dachówkowato nadół, lub też składają poziomo. Ciało mają zwykle ociężałe i grube, pierwszą parę skrzydeł o barwach szarych, ciemnych. Skutkiem fototropizmu dodatniego lecą do światła.

Ćmielów, osada miejska w pow. Opatów (woj. Kieleckie), nad rz. Kamienną przy linji kolej. Tarnobrzeg-Skarżysko, z 2.468 mieszk. Posiada kościół z XVI. w. i resztki zamku Szydłowieckich, przedewszystkiem jednak słynie z przemysłu ceramicznego. Dzięki pokładom białej gliny rozwinął się tu już w XVIII. w. sławny wyrób porcelany i fajansów.

Ćwikliński Ludwik, zasłużony Nestor polskich filologów klasycznych, autor m. i. pracy o „Homerze i Homerydach" (1881), gdzie obszernie uwzględnia polskie studja i przekłady. Zajmował się też źródłowo Klemensem Janickim.

Ćwikła, ob. Beta.

D.

D, czwarta litera w alfabecie, miękka (dźwięczna) głoska językowa, lub zębowa, powstała częścią z przydechowego d (dh), częścią z t. — Jako rzymski znak liczbowy kładzie się D (powstałe z połowy znaku Φ = 1000) dla liczby 500 a D̄ dla 5.000. Na napisach rzymskich oznacza D lub d: Decimus, Deo, die, divus i t. d., w dziełach prawniczych D = Digesta. — Jako tytuł: D. — Doctor theologiae, ob. doktór. — W dziedzinie monet skrót dla dolara, także wogóle dla monet amerykańskich o wartości pełnych 5 franków (lub zbliżonej). — Na rachunkach pieniężnych pisano d zamiast łac. denarius i wywodzących się z niego wartości (denier i t. d.), także dla feniga (ϑ) i dla penny (w l. mn. pensów). — Na ciężarkach oznacza d — decygram. — W muzyce D = Discantus (łac.) lub Dessus (franc.), dyszkant; także nazwa jednego z 7 tonów skali zasadniczej, we Francji, Włoszech i t. d. zwanego Re, por. Solmizacja; w nauce harmonji oznacza D dominntę; d = destra (włosk.) prawa ręka. — Na receptach d lub D oznacza detur „niechaj się daje", w okulistyce D dla dioptrji. W księgach handlowych D = Debet (por.). W korekcie d lub ϑ = deleatur (łac.) „niech się zniszczy".

D. A., na napisach rzymskich skrót, oznaczający Divus Augustus (ob. Divus).

Daae Ludwig, historyk norweski, (1834—1910), od 1876 profesor uniwersytetu w Chrystjanji, w polityce filar prawicy, napisał szereg dzieł, jak: „Det gamle Christiania" (II. wyd. 1891); „Norges Helgener" (1879) i i.

Daba, wieś w płd. Tybecie, na płd. od górnego Satledż, 4.180 m. nad poz. morza, słynna z fantastycznych mieszkań w lössie i klasztorów. Utrzymuje żywy handel wymienny z Indjami.

D'Abernon Edgar Vincent, lord, ang. mąż stanu, ur. 1857, oddał państwu znaczne usługi w Egipcie i Turcji, od 1899 członek parlamentu; w 1914 został parem, od 1920 jest posłem w Berlinie.

Dabormida Giuseppe, hrabia, włoski generał, (1799—1869), był kilkakrotnie sardyńskim ministrem wojny.

Da capo (włosk.), „od początku" w muzyce oznacza, że należy jakąś część kompozycji powtórzyć od początku; w skróceniu: D. C. W sali koncertowej i w operze oznacza „da capo" wykrzyknik publiczności, domagającej się od śpiewaka powtórzenia arji i t. p., znaczy więc to samo, co „bis".

Dach, konstrukcja pokrywająca budynek z wierzchu, składa się z więzby i pokrycia. Kształt d. zależy od poziomego rzutu budynku. Budynki prostokątne, wąskie, pokrywa się d. jednospadowym, składającym się z jednej połaci. Budynki szersze wymagają d. dwuspadowego, którego dwie połacie przecinają się w poziomej linji szczytowej t. zw. kalenicy. Węższe ściany budynku przechodzą wtedy ku górze w formę trójkątną, tworząc t. zw. szczyty. Przez zastąpienie szczytów pochyłemi połaciami powstaje d. czterospadowy. Nad budynkami, któ-

Dach.

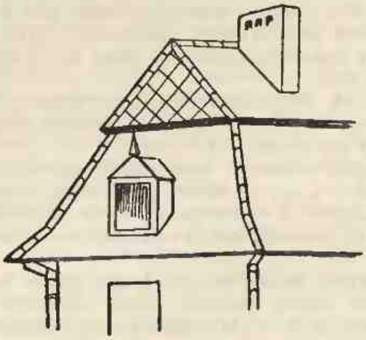

Dach mansardowy.

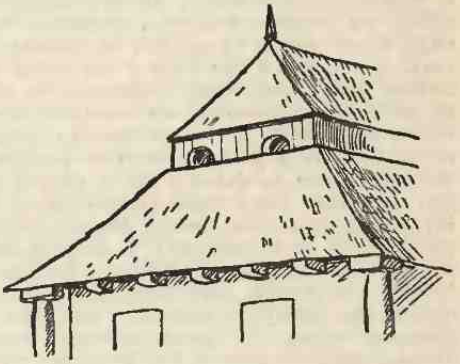

Dach łamany polski.

Więzba dachu dwuspadowego.

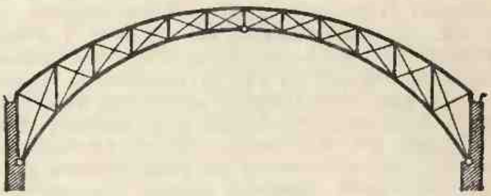

Więzba dachowa wisząca.

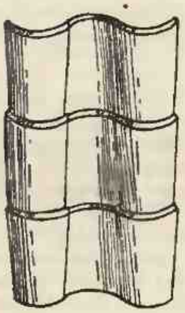

Dachówka „rzymska".

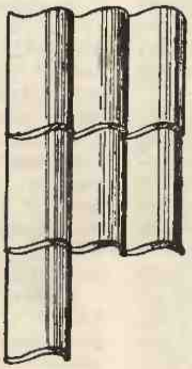

„Holenderka"

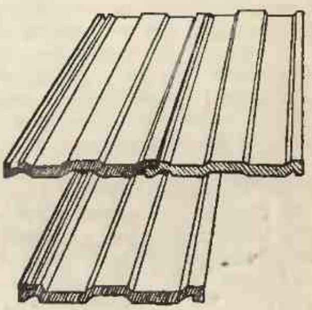

„Wpustówka".

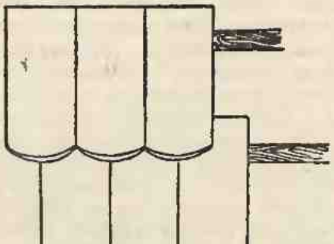

„Karpiówka".

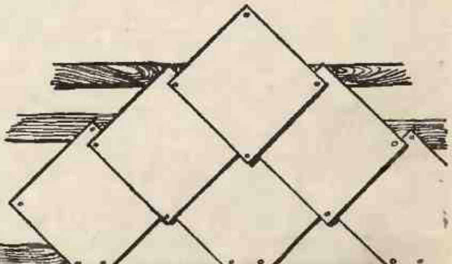

Krycie łupkowe.

rych rzut poziomy przedstawia figurę geometryczną bardziej złożoną, powstają dachy o większej liczbie połaci. Nachylenie połaci d. zależy od rodzaju pokrycia. Ozdobnie wyglądają t. zw. dachy ł a m a n e. D. łamany francuski t. zw. m a n s a r d o w y ma dolną połać bardzo silnie nachyloną, zbliżającą się niemal do płaszczyzny pionowej, co umożliwia osadzenie w niej okien, górną zaś bardzo mało pochyłą. D. łamany p o l s k i ma obie połacie prawie równoległe do siebie, a załom między niemi jest osiągnięty przez zastosowanie dwóch krótszych krokwi zamiast jednej długiej, sięgającej od kalenicy aż do okapu, t. j. dolnego krańca dachu, występującego poza ściany budynku. — Dachowa w i ę z b a, czyli konstrukcja wiązania dachowego, zależy od szerokości budynku. Najprostszą więzbę d. dwuspadowego stanowią krokwie złączone ze sobą pod kalenicą i wsparte dolnemi końcami na podwalinach, ułożonych na belkach stropowych wzdłuż dłuższych ścian budynku. Przy większej rozpiętości d. wspiera się ponadto krokwie, powyżej połowy długości, na t. zw. płatwach, podpartych słupami i ściąga parami ze sobą t. zw. jętką. Przy budynkach, które ze względu na swe przeznaczenie, nie posiadają przy swej znacznej szerokości wewnętrznych ścian działowych (jak n. p. kościoły, hale fabryczne i t. d.), stosuje się więzbę dachową wiszącą, skonstruowaną na podobieństwo przęseł mostowych, niekiedy żelazną, ogniotrwałą.

P o k r y c i e d a c h u układa się na przybitych do krokwi wąskich listwach, t. zw. łatach, lub na deskach. Materjał kryjący może stanowić:

1. Strzecha ze słomy lub szuwaru, ciepła i trwała, lecz łatwopalna. Do pewnego stopnia można uczynić strzechę ogniotrwałą, przez maczanie snopków w rozrobionej glinie. Strzechę przywiązuje się w snopach do łat.

2. Gonty, klinowate deseczki, łupane z okrąglaków w kierunku promieni kloca, obrobione ośnikiem i zaopatrzone z grubszej strony w podłużny rowek, w który, przy kryciu, wsuwa się cieńszą stronę następnej deseczki. Gonty są dosyć trwałe i bez porównania mniej zapalne od strzechy; przybija się je gwoździami do łat.

3. Dachówka ceglana, wypalana z gliny; w użyciu kilka rodzajów: a) Wpustówka, posiada na brzegach zagłębienia i występy; przy kryciu, zachodzą jedne w drugie u sąsiadujących dachówek. b) Karpiówka, ma kształt płaskiej, u dołu zaokrąglonej tarczy; kryje się nią tak, aby spoiny dolnej warstwy przykryte były dachówkami górnej warstwy, co daje wzór jakby łuski rybiej. c) Holenderka, ma kształt litery S i wygięciami zachodzi wzajemnie jedna na drugą. d) Rzymska, w kształcie rynienek, które wkłada się tak, że dachówki spodniej warstwy, leżące obok siebie wypukłością nadół, przykryte są odwrotnie położonemi dachówkami warstwy górnej. Wszystkie dachówki mają pod spodem występy, któremi zahaczają się za łaty. Kalenicę pokrywa się dachówkami specjalnego kształtu, t. zw. gąsiorami. Dachówka wymaga nieco silniejszej więzby dachowej, ale jest ogniotrwała i prawie że niezniszczalna, zwłaszcza gdy powleczona jest szklistą polewą.

4. Dachówka cementowa, (ob. beton), tańsza, ale mniej trwała od ceglowej.

5. Blacha, miedziana lub ołowiana, trwała, ale bardzo droga, nadaje się do krycia gmachów monumentalnych; mniej trwała cynkowa, lub żelazna pocynkowana, używana jest do krycia domów zwyczajnych. Blacha źle chroni poddasze od zmian temperatury. Musi być kładziona na deskach.

6. Łupek naturalny, niebieskawo-szary minerał, dający się łatwo łupać w płaskie tabliczki. Przybija się do łat lub desek.

7. Łupek sztuczny, znany pod nazwami eternit, wiek i t. p., tabliczki prasowane z mieszaniny azbestu z cementem; o ile dobrze sporządzony, stanowi bardzo trwały materjał kryjący.

8. Tektura smołowcowa, t. zw. papa, tektura nasycona smołą gazową. Dach pokryty papą musi być co 2—3 lat smarowany smołowcem, co podnosi niski początkowo koszt krycia. Dlatego papa nadaje się jedynie do krycia budynków tymczasowych. Kładzie się na deskach.

9. Cement drzewny, kit sporządzony przez zagotowanie smoły gazowej, kalafonji i siarki. Nadaje się do krycia dachów płaskich. Nakładany bywa na deskach w 4—5 warstwach, przegradzanych papierem. Płaski dach, kryty cementem drzewnym, pokrywa się warstwą piasku lub gliny.

Dachel (el Wâh ed Dâchile), „wewnętrzna oaza" na pustyni Libijskiej, należąca do egipskiej prow. Siut, z 400 km.² i ok. 20.000 mieszk., posiada wiele studni i źródeł, w tem szereg cieplic siarczanych i żelazistych. Największą osadą jest El Kasr z ok. 3.800 mieszk.

Dachnowski Jan Karol, poeta XVII. w. († ok. 1654), prócz panegiryków napisał ciekawe kantyczki p. t. „Symfonje anielskie abo kolenda" (1631) i przypominający dzisiejsze jasełka „Djalog o cudownem narodzeniu Syna Bożego" (1621).

Dachówka, ob. dach.

Dachstein (Wysoki D.), szczyt w Alpach Salzburskich, na granicy Austrji Górnej, Salzburga i Styrji, wysoki 2.993 m. Szczyt ten jest najwyższy w górach Dachstein, tworzących płytę wapienną ze sterczącemi tu i ówdzie szczytami, silnie zlodowaconemi.

Dacier, 1. André, franc. filolog klasyczny * 1651, † 1722 w Paryżu, gdzie był od 1708 bibljotekarzem króla, wydał między innemi Festusa (1681) i przełożył poetykę Arystotelesa (1692).

2. Anne, żona poprzedniego, * 1654, † 1720, ogłosiła prócz wydań klasyków przekłady Arystofanesa (1684, pierwsze francuskie tłumaczenie), Terencjusza (1688), „Iljady" (1699; nowe wyd. 1871) i „Odyssei" (1708; nowe wyd. 1891).

Dacja, łacińska nazwa kraju, rozciągającego się między Cisą, Dniestrem i Dunajem. Mieszkańcy jego, zwani przez Herodota Agatyrsami, później Daami i Getami, a od II. wieku przed Chr. Dakami, byli niebezpiecznymi sąsiadami państwa rzymskiego. Król Burbista zorganizował tu w 60—45 r. przed Chr. potężne państwo, które po jego śmierci rozpadło się na kilka części. Cesarz Domicjan musiał królowi Daków, Decebalowi, płacić trybut, lecz ces. Trajan podbił w kilku wojnach (101—107 r.) D., zdobył jej stolicę Sarmizegetuzę (w dzisiejszym Siedmio-

grodzie) i utworzył prowincję rzymską D. Zwycięstwa Rzymian zostały uwiecznione na kolumnie Trajana w Rzymie. D. należała do cesarstwa do 271, kiedy gruntownie zromanizowaną prowincję zajęli barbarzyńscy Goci i Gepidowie.

Dacrydium Soland. (ławnik), drzewa lub krzewy z rodziny Taxaceae. Rośnie na archipelagu Malajskim, Tasmanji, Nowej Zelandji i Australji. D. cupressinum Soland. z Nowej Zelandji, D. franclini Hook fil. z Tasmanji dostarczają twardego drewna.

Dactylis L. (rżniączka), rodzaj trawy w dwu gatunkach, z których oba rosną w Polsce. D. glomerata (r. pospolita) rośnie na łąkach, rowach i zaroślach. D. Aschersoniana Graebn. (r. Aschersona) w cienistych lasach i zaroślach.

Dactylopterus (strwolotka), stara, rodzajowa nazwa ryby zwanej obecnie Cephalocanthus volitans L., żyjącej w morzu Śródziemnem i oceanie Atlantyckim.

Daczyński Stanisław, malarz polski, * 1856 w Wiśniczu, uczeń Jana Matejki w Krakowie, od r. 1888 nauczyciel w szkole ceramicznej w Kołomyi. Maluje przeważnie sceny z polowań i życia ludu, w r. 1894 otrzymał medal srebrny na wystawie sztuki polskiej we Lwowie.

Dadaizm, prąd w literaturze i sztuce, który przyszedł do głosu w latach wielkiej wojny i trwał na widowni gdzieś po r. 1921. Odrzucał on wszystkie uznane dotychczas prawa estetyczne, wyznając nieograniczoną swobodę twórczą artysty i, nawracając do pierwotnej szczerości i dziecięcego bełkotu, przyczem czynił często wrażenie przedrzeźniania panujących kierunków. Nazwa pochodzi od słowa „dada", oznaczającego konia w języku dziecka francuskiego. W sztukach plastycznych dadaizm wchłonął w siebie również pewne pierwiastki kubizmu i futuryzmu. Za przywódcę dadaistów we Francji uważany jest Tristan Tzara, który w r. 1916 miał dać początek temu prądowi w Zurychu; zaliczani też byli do tego odłamu przez czas pewien Philippe Soupault i Louis Aragon. W Niemczech do najwybitniejszych przedstawicieli d. należeli: Adolf Knoblauch, Richard Hülsenbeck, Kurt Schwitters i „oberdada" architekt Baader.

Daenell Ernst Robert, historyk niem., (1872—1921), napisał: „Die Blütezeit der deutschen Hanse" (1906, 2 t.), „Die Spanier in Nordamerika 1513—1824" (1911) i in.

Daffinger Moritz Michael, malarz austr., uczeń Fügera (1790—1849), sławny portrecista, osiedlił się 1809 w Wiedniu, gdzie malował przeważnie doskonałe portrety minjaturowe. W późniejszym swym okresie pozostawał pod wpływem W. Lawrence'a. Portretował wiele sławnych osobistości w czasie kongresu wiedeńskiego. Z pośród jego dzieł (ponad 1000 portretów) wymienić należy portrety: księcia Reichstadt'u (syna Napoleona I.), cesarza Franciszka Józefa jako dziecka, rodziny Metternicha, Grillparzera i t. d., portretował też szereg osobistości polskich.

Dafne, sławny w starożytności z pięknego położenia gaj cyprysowy i laurowy na przedmieściu D., syryjskiej Antjochji, ze wspaniałą świątynią Apollina i Artemidy, która spłonęła 362 po Chr. i twierdzą; ulubione miejsce pobytu Seleucydów. Obecnie Bêt-el-Mâ („Dom wodny").

Dafnina, glikozyd $C_{15}H_{16}O_9$, występujący w korze Daphne mezereum. Tworzy kryształy smaku silnie gorzkiego; rozpada się hydrolitycznie na glikozę i dafnetynę.

Dag (Dagr, „dzień"), w mitologji ludów północnych syn Dellinga i Nött (noc). Objeżdża on codziennie na swym wozie ziemię, przyczem jego koń Skinfaxi oświetla ziemię i powietrze.

Dagbladet („dziennik"), 1. konserwatywny dziennik w Kopenhadze, zał. 1851.

2. Liberalny dziennik w Chrystjanji, zał. 1869.

Däge Eduard, malarz niemiecki (1805—1883), uczeń Wacha w Berlinie, w r. 1832 wystąpił z obrazem: Wynalezienie malarstwa, według Pliniusza (Berlin, Nationalgalerie). D. jest twórcą wielu obrazów ołtarzowych, brał też udział w dekoracji kaplicy w Zamku berlińskim i hali Nowego Muzeum.

Dagerotypja, ob. fotografja.

Dagestan, dawna górska prowincja na Kaukazie, obecnie sowiecka republika D., z 35.170 km.² i 798.000 mieszk. D., przytykający do morza Kaspijskiego, jest dzikim i słabo zalesionym krajem górskim, przeciętym kilkoma rzekami (Sulak, Samur); pas nadbrzeżny jest żyzny i dobrze nawodniony. Lezgijska ludność trudni się uprawą roli, owoców, wina, hodowlą jedwabników i owiec oraz wyrobem dywanów. Oprócz źródeł mineralnych znajduje się tu jeszcze: siarka, miedź i sól. Stolicą kraju jest Machacz-Kala, drugiem większem miastem: Derbent. Rosja zdobyła w 1831—32 najpierw obszar nadmorski, a w 1859 usunęła chana D. i zajęła cały kraj. W 1917 powstał tu własny rząd mahometański, obalony wkrótce przez bolszewików. W 1924 wybuchło w kraju powstanie przeciw rządom i stworzono autonomiczną republikę D.

Dagnan-Bouveret Adolphe, malarz francuski, * 1852, uczeń Gérôme'a, początkowo opracowywał tematy z współczesnego życia ludu, w późniejszym okresie malował głównie obrazy religijne i portrety.

Dagö (Dago, estoń. Hio-ma), wyspa u zach. wybrzeży Estonji. Wyspa ma 960 km.² z ok. 17.000 mieszk. Tylko płd. część bagnistej i głazami narzutowemi zasianej wyspy jest lepiej uprawna. Na jej poszarpanem wybrzeżu znajduje się latarnia morska Dagerort. Do 1645 należała do Danji, do 1721 do Szwecji, a do 1920 do Rosji, od tego zaś czasu należy do Estonji.

Dagobert, imię królów frankońskich z rodu Merowingów; 1. D. I., † 638, objął 623 rządy nad Austrazją wsch., 625 nad całą Austrazją, ostatni z Merowingów, który rządził samodzielnie, walczył niepomyślnie ze Słowianami.

2. D. II., wnuk poprzed., 656 zamknięty w klasztorze, 675 został królem, 678 zamordowany.

3. D. III., wstąpił na tron 711, † 715.

Dagon, bóg Filistynów, miał świątynię w Asdod (1. Sam. 5.), Gazie (Sędziów 16. 23 nn.) i in., i jest prawdopodobnie identyczny z babilońsko-asyryjskim bogiem Dagan.

Dagsposten, główna gazeta w Norwegji północnej, liberalna. Wychodzi w Trondhjem, zał. 1877.

Daguerre Ludwik, malarz francuski, * 1789, † 1851, wynalazca fotografji. Po wielu bezskutecznych próbach doszedł w roku 1838 do postępowania, które nosi nazwę dagerotypji (ob. fotografja).

Daguet Aleksander, historyk szwajcarski, (1816—1894), 1837—66 nauczyciel i inspektor szkół, od 1866 prof. Akademji w Neuchâtel, napisał „Histoire de la confédération Suisse" (7 wyd. 1879), „Manuel de pédagogie ou d'éducation" (4 wyd. 1881) i i.; 1865—1890 redaktor pisma „Éducateur".

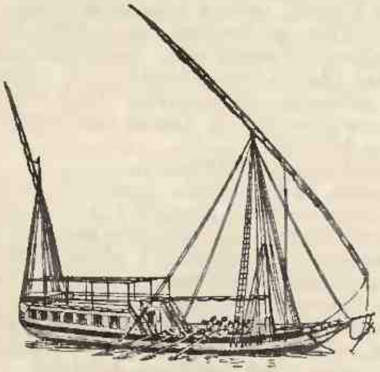

Dahabieh.

Dahabieh (arabsk. „złota"), długi, wąski statek nilowy z pokładem i kajutą.

Dahl, 1. Johann Christian Claussen, malarz norweski, (1788—1857), uczeń Akademji kopenhaskiej, od roku 1818 był członkiem Akademji drezdeńskiej. Pod wpływem K. D. Friedricha początkowo, później zaś Everdingena, wytworzył sobie własne realistyczne ujęcie przyrody, czem wywarł wielki wpływ na współczesnych. Najważniejsze dzieła: „Burza na morzu" (Berlin), „Widok Bergen" (Lipsk) i duży krajobraz górski (Drezno).

2. (Dal) Włodzimierz Iwanowicz, pisarz rosyjski, pochodzenia duńskiego (1801—1872), pod pseudonimem „Kozak Ługanskij" skreślił szereg opowiadań i szkiców z życia ludu, wyróżniających się prawdą opisu i tężyzną języka. Przedewszystkiem jednak zasłużył się badaniami w dziedzinie językoznawstwa i etnografji (wielki zbiór „Przysłów ludu rosyjskiego", 1862 i słownik języka rosyjskiego, 1861—8 4 t.).

3. Johannes Siegwald, syn wymienionego na pierwszem miejscu, malarz niemiecki (1827—1902), kształcił się początkowo pod kierunkiem ojca; wyróżnił się głównie jako malarz zwierząt.

4. Konrad Neuman Hjelm, pisarz norweski, (* 1843), od 1855 kapelan więzienny w Aakershus, w tchnących prawdą i duchem religijnym opowiadaniach („Lew", 1874; „Zamach", 1900 i i.), daje obraz życia mieszkańców wybrzeży norweskich i lapońskich.

5. Hans, malarz norweski (1849—1919), kształcił się w Karlsruhe i Düsseldorfie, pracował głównie w Niemczech, gdzie znalazł popyt na swe obrazy rodzajowe i górskie krajobrazy norweskie.

Dahlak (Dahalak), grupa wysp w płd. części morza Czerwonego, należąca do włoskiej kolonji Erytrei, leżąca naprzeciwko Massawy. Składa się z wielu wysp koralowych, z których największą jest Wielki D., Nohra i Nokra, mające razem ok. 1.900 mieszk. Kwitnie tu połów pereł.

Dahlberg Erik, hr., szwedzki wódz i inżynier wojskowy (1625—1703), walczył 1656—60 i 1675—79 przeciw Danji, 1693 feldmarszałek i generalny gubernator Bremen-Verden, 1696—1702 Inflant, 1700 bronił Rygi przeciw Sasom, sławny z obwarowania Gotenburgu, Rygi, Wismaru i in., nap.: „Suecia antiqua et hodierna" (1716).

Dahlgren, 1. (Carl Fredrik) szwedzki poeta i humorysta (1791—1844). Początkowo należał do grupy neoromantycznej, niebawem jednak znalazł właściwą swą drogę w idylliczno-groteskowych obrazach przyrody i wesołych scenach humorystycznych. Wydanie zbiorowe 1875 (5. t.).

2. Fredrik August, pisarz szwedzki (1816—1895), autor ciągle jeszcze popularnej sztuki ludowej „Värmländingarne" (1856).

3. Erik Wilhelm, syn poprzedniego, szwedzki geograf i bibljograf, * 1848, współpracował z A. Nordenskiöldem i S. Hedinem oraz innymi podróżnikami, był dyrektorem bibljoteki państwowej w Stockholmie (1903—16), wydawał czasopismo geograficzne „Ymer" (1881—94) i ogłosił szereg cennych dzieł. Jest stałym sekretarzem komisji fundacji Nobla.

Dahlia variabilis.

Dahlia Cav. (georginja), z rodziny Compositae, byliny kłączowe, o pięknych kwiatach. Hoduje się wiele odmian, pochodzących od D. variabilis Cav. z Meksyku. W najnowszych czasach wyhodowano „kaktusową dalję" o pięknych kwiatach ze zwiniętemi kwiatami języczkowemi. Na zimę wyjmuje się kłącza z ziemi i przechowuje w suchem miejscu, późną wiosną sadzi się 5 cm. pod powierzchnią ziemi.

Dahlmann, 1. Friedrich Christoph, historyk niem. (1785—1860), 1812—29 prof. w Kilonji, potem w Getyndze, 1837 usunięty z katedry za

protest przeciw zniesieniu konstytucji, 1848 mąż zaufania Prus przy Radzie Związk. w Frankfurcie, potem członek sejmu prus. i parlamentu erfurckiego. Nap.: „Quellenkunde der deutschen Geschichte" (1830), „Geschichte von Dänemark" (1840—44, 3 t.), „Gesch. d. englischen Revolution" (1844), „Gesch. d. französischen Revolution" (1845) i in.

2. Joseph, niemiecki indolog, * 1861, jezuita, misjonarz w Indjach i Japonji, profesor uniwersytetu w Tokio, napisał: „Das Mahâbhârata als Epos und Rechtsbuch" (1895), „Mahâbhâratastudien: I. Genesis der M. II. Die Sâmkhya-Philosophie als Naturlehre und Erlösungslehre" (1899 wzgl. 1902), „The Religions of Japan" (1911) i i.

Dahn Feliks, niemiecki prawnik, historyk i poeta (1834—1912), profesor na wydziale prawa, ostatnio we Wrocławiu (1888—1910). Z prawniczych prac D. wymienić trzeba: „Studien zur Geschichte der germanischen Gottesurteile" (1857), „Deutsches Rechtsbuch" (1877), „Deutsches Privatrecht" (1878), Die Vernunft im Recht" (1879). Twórczość literacka D. jest bardzo obfita. Obok Jerzego Ebersa główny przedstawiciel powieści archeologicznej, kreśli charaktery nowoczesne na tle przeszłości historycznej. Najlepszym jego utworem w tej dziedzinie jest pierwsza jego powieść historyczna „Ein Kampf um Rom" (1876, 4 t.), zaczerpnięta z dziejów średniowiecza, do którego autor z szczególnem zwracał się upodobaniem. Dramaty D. nie zaznały większego powodzenia. Pośród licznych jego poezyj (wybór dokonany przez autora 1900) znajdujemy parę silnych, formalnie doskonałych ballad. Zostawił też D. po sobie obszerne pamiętniki i prace historyczne („Die Könige der Germanen", 1861, 1909, 12 t. i i.).

Dahomé (Dahomey), francuska kolonja, dawniej murzyńskie państwo handlarzy niewolnikami, leżące na zach.-afrykańskiem Wybrzeżu Niewolniczem, między Togo i Płd. Nigerją, a mające 107.000 km.². Poza wąskim i piaszczystym pasem wybrzeża ciągną się laguny, do których wpadają rzeki, z największą Weme lub Oagbo na czele. Za niemi ciągnie się silnie zalesiony obszar, obfitujący w ogromne bogactwo palm oliwnych. Dalej ku wnętrzu ciągnie się kraj pagórkowaty, a wkońcu góry Mahé, wysokie do 800 m. Klimat tropikalny jest na wybrzeżu bardzo niezdrowy. Ludność złożona z murzynów Ewe liczy 974.597 głów, trudni się zaś głównie rolnictwem (palmy oliwne, kawa, kakao, kauczuk, bawełna). Handel skupia się w portach: Kantonu, Porto Novo, Whydah i Wielkie Popo. Obecna kolonja jest podzielona na właściwy i Górny D., stolicą jest Porto Novo.

D. zaczął odgrywać większą rolę dopiero w XVII. w., a w XVIII w., dzięki zdobyciu sąsiednich obszarów, znacznie się powiększył. D. był wtedy monarchją absolutną, ze stolicą w Abomé (od 1625), a przejściowo w Allada. Kwitnął tu na wielką skalę handel niewolnikami, których przeznaczano na coroczne masowe krwawe ofiary przy okazji uroczystości dworskich i pogrzebów. Nie mogli temu przeszkodzić Portugalczycy, którzy mieli 1885—87 protektorat nad D. Po nich usadowili się w D. Francuzi, którzy zdobyli wkrótce cały kraj i usunęli w 1893 króla Behanzina.

Dahr-el-Chodib, najwyższy szczyt w górach Libanon (3.063 m.).

Dail Eireann, parlament wolnego państwa południowej Irlandji, ob. Irlandja.

Daily Chronicle, czołowa gazeta londyńska, liberalna; zał. 1855 przez Edwarda Lloyda.

Daily Express, londyńskie pismo sensacyjne, ochronno-celne, unjonistyczne, zał. 1900.

Daily Graphic, konserwatywna gazeta poranna Londynu, sławna z powodu swej techniki ilustracyj, zał. 1889.

Daily Mail (ang. „poczta dzienna"), londyński dziennik poranny o wielkim nakładzie, obliczony przedewszystkiem na działanie na masy, założ. 1896 przez Alfreda C. Harmswortha (Lord Northcliffe).

Daily News and Leader, czołowy londyński dziennik partji liberalnej, zał. 1846.

Daily Telegraph, liberalna gazeta londyńska, zał. 1855.

Daimler Gottlieb, (1834—1900), niemiecki konstruktor motorów gazowych, zasłużył się wybitnie około rozwoju samochodu i łodzi motorowej.

Daimyo, japońscy książęta lenni, ob. Japonja.

Dairen, miasto japońskie, ob. Talien-uan.

Dajak (Dayak, ob. tabl. ludy Azji II. przy artykule Azja), nazwa malajska pierwotnych mieszkańców wnętrza wyspy Borneo. Wśród D. wyróżnia się szereg plemion, jak: D. nadbrzeżni, czyli Iban, zamieszkali nad morzem i rzekami, Ulu-Ayer, Olo-Ngadżu i i., razem liczba D. dochodzi do 2 miljonów. — Wzrostu niskiego (145—160 cm.), mają skórę barwy od jasno- do ciemno-brunatnej. Domy mieszkalne budują na palach. Jedynem odzieniem D. jest opaska; tatuują się mężczyźni i kobiety. Broń stanowią żelazne sztylety t. zw. krisy, miecze (p. Mandau) i rury do wydmuchiwania zatrutych strzał. — Wśród D. panuje zwyczaj krwawej zemsty; polują również na głowy ludzkie. D. posiadają własnych kapłanów, wodzów, wierzą w demony i czary. Głównem ich pożywieniem jest ryż, uprawiany w sposób prymitywny. Język D. należy według Fr. Müllera do grupy malajsko-jawańskiej języków malajskich; rozpada się na wiele dialektów. Nie znając pisma nie posiadają D. literatury; poezje i opowiadania, odnoszące się częściowo do dawnych dziejów, przechowały się u nich jedynie w tradycji ustnej.

Dajmonion, imię nadane przez Sokratesa Bogu, którego głos słyszał w swem sercu przed wszystkiemi ważnemi postanowieniami. W starożytności wielokrotnie o tej kwestji pisano: Platon „Apologja", Ksenofont „Memorabilia", Plutarch „De genio Socratis", Apulejus „De deo Socratis", Maximus Tyr. „Oratio" 8 i 9.

Dajna, w gwarze ludowej dajneczka, z litew. d a i n á, nazwa wesołej piosnki lub pieśni, pochodzi prawdopodobnie z okrzyku: da na!

Dakahlije (Dachalieh), prowincja (mudirieh) w dolnym Egipcie, na wsch. od nilowego ramienia Damiette, kraj żyzny i przecięty mnóstwem kanałów, z 2.604 km.² i 986.643 mieszk. Uprawia się tu głównie bawełnę. Stolicą jest Mansûra.

Dakar, ufortyfikowany port we franc. kolonji Senegal, wpobliżu Zielonego Przylądka, z 32.440 mieszk. Siedziba gubernatora Francusko-Zach. Afryki, instytucyj naukowych dla badań nad Sudanem i licznych faktoryj. Do Francji należy od 1857.

Dakiki, poeta perski z Tûs, † 952, za sprawą Samanidy Nûch ibn Manssûr'a, podjął się opracowania staroirańskich legend królewskich i do chwili swego zgonu (zginął zamordowany) ukończył 1000 wierszy, które przejął Firdausi, budując na tej podstawie swą wielką epopeję „Szachnamé" („Księga królewska").

Dakina płyn, roztwór podchlorynu sodowego; służy jako środek do odkażania ran.

Dakka (Dhaka), okręg w prow. Bengalji (Indje Przedgang.), nad zatoką Bengalską, z 38.965 km.² i 12,837.311 mieszk. Na płn. pokryta gęstą dżunglą i przecięta wieloma rzekami, na płd. zaś znajdują się delty: Bramaputry, Megny i Gangesu. W porze deszczowej ulega zalewom; udaje się tu znakomicie ryż, juta i bawełna. — Stolica okręgu D. należała dawniej, gdy była stolicą mahometańskich władców Bengalji (od 1610), do największych miast Indyj, upadła później po zniszczeniu przemysłu muślinowego; obecnie liczy już 119.450 mieszk. i ma uniwersytet (od 1921).

Dakorumuński dialekt, jeden z 4 głównych dialektów języka rumuńskiego; ob. rumuński język i literatura.

Dakota, nazwa terytorjum (1861—89) w Stanach Zjedn. Am. Płn., podzielonego w 1889 na 2 stany North-D. i South-D. (ob.).

Dakota (Sioux), potężny lud Indjan Ameryki płn., liczący 30.000 głów, mieszkający między Arkansas i Saskatchewan. Na północy obejmuje szczepy: Assiniboin, Hidatsa, Indjan Wronich; w centrum: Ponka, Mandan, Omaha, Teton, Winnebago i in.; na płn. Quappa, Osaga, Otoes; na wsch.: Biloxi, Catawba. Pierwotną siedzibą D. jest wybrzeże wschodnie w krainie Catawba. W historycznych granicach członkowie szczepów centralnych (z wyjątkiem Mandan, Omaha, Winnebago) trudniący się polowaniem na bawoły, słynęli jako śmiali jeźdźcy i najzaciętsi wrogowie białych, którzy ujarzmili ich po morderczych wojnach (1852, 1862, 1876). Mandan, Omaha i szczepy południowe trudniły się uprawą roli i polowaniem na bawoły.

Dakryocystis (greck.), woreczek łzowy, inaczej saccus lacrimalis, jest to kanał ślepo kończący się w części górnej, przechodzący ku dołowi w ductus nasolacrimalis (kanał nosowołzowy), w górnej łączący się z kanałami łzowemi, wypełniający całkowicie fossa sacci lacrimalis. (p. oko).

Dakryocystitis (greck.), zapalenie woreczka łzowego.

Dakryops (greck), guz gruczołu łzowego wskutek rozszerzenia jednego lub kilku z jego przewodów wyprowadzających.

Daktyl, owoc palmy daktylowej, p. Phoenix.

Daktyliomancja (greck. daktylomantia), sposób przepowiadania przyszłości na podstawie ruchów martwych przedmiotów, trzymanych w ręce; d. znana w starożytności.

Daktylitis (greck.), zapalenie palców, różnego, często kiłowego pochodzenia.

Daktyljoteka, zbiór gem, kamei, intalij i t. d. Najstarsza d. znana była w Rzymie, stworzył ją Scaurus, pasierb Sulli. Bogatą d. Mitrydatesa przewiózł Pompejusz do Rzymu. Gdy w okresie upadku Rzymu przestano się zajmować gliptyką, ratowano te dzieła, zdobiąc z nich relikwiarze i inne sprzęty kościelne. D. zakładali renesansowi książęta włoscy, i papieże Juljusz II. i Leon X. i t. d. Najważniejszemi z istniejących obecnie są: Cabinet des médailles w Bibljotece Narodowej w Paryżu, Münz- und Antikenkabinett w Wiedniu, zbiory w Królewskiej Bibljotece w Hadze, w Uffiziach we Florencji, w Muzeum w Neapolu. Przed wojną do bardzo znacznych należał zbiór Eremitażu w Petersburgu. D. nazywa się też zbiór odcisków gem, lub rycin przedstawiających gemmy. Z tych najsławniejszy jest zbiór Lipperta w Dreźnie.

Daktylologja (daktylonomja, greck.), sztuka liczenia na palcach, najstarszy sposób liczenia; także „mowa na migi" głuchoniemych, o ile posługują się tylko jedną ręką.

Daktylos (greck. palec), stopa wierszowa, składająca się z jednej zgłoski długiej i dwóch krótkich: ∠ ◡ ◡; te ostatnie można było zastąpić jedną długą, otrzymując stopę równowartościową co do iloczasu, t. zw. spondej (spondeus). Najważniejszemi daktylicznemi rodzajami wierszów są: heksametr i pentametr (ob.).

Daktyloskopja (greck.), postępowanie rozpoznawcze w sprawach kryminalnych, przez następowe badanie drobnych linij na opuszkach palców u przestępców lub też u osób postronnych. Te figury odcisków składają się z tysięcy mikroskopowo widocznych ujść gruczołów potowych, układających się w formie pętlic, łuków, łuków podwójnych, spirali i t. d. w nadzwyczaj różnorodnych kombinacjach, liczących się na miljony. Ale kombinacja danej osoby jest dla niej charakterystyczna bo nie zmienia się w ciągu życia. Są różne systemy klasyfikowania linij do katalogów. Stwierdzenie odcisków rąk uzyskuje się przez odciśnięcie palców najpierw na farbie drukarskiej lub poduszce do pieczęci, a następnie na białym papierze. Z temi odciskami porównywuje się fotograficzne zdjęcia przypadkowych odcisków palców na szybach, meblach, naczyniach i t. p. — D. jako metoda antropologiczna służy i dziś jeszcze do rozpoznania i stwierdzenia różnic u poszczególnych ras. Usunęła także na dalszy plan dawniej stosowany system Bertillona, (ob. kryminalistyka).

Dalaj-Lama, półmongolski tytuł kościelnego zwierzchnika Lamaizmu z siedzibą w Lhasie. Tytuł tybetański brzmi Gyal-varin-po-cze (klejnot majestatu albo zwycięstwa). Dalai albo Talai znaczy „morze", wyrażenie głębokości i rozległości. D. uchodzi za nowonarodzonego Bodhisattva Avalokiteshvara, który się wciela ustawicznie w małe dziecię. Ponieważ od XVII. w. D. jest władcą Tybetu, a od XVIII. w. Tybet pozostaje pod protektoratem Chin, rząd chiński wywiera wpływ na wybór dziecka na D. z rodziny, którąby Chinom była oddana. D., jako władca świecki, jest tylko pionkiem w ręku urzędników chińskich.

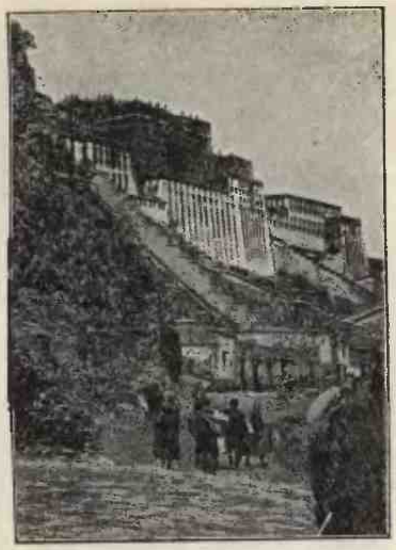

Rezydencja Dalaj-Lamy w Lhasie.

Dalaj Nor (Kulun Nor), jezioro w płn. Mongolji, wpobliżu granicy syberyjskiej, mające 290 km. obwodu. Wpadają doń rzeki Kerulen i Ursun i odwadniają go do rz. Argun.

Dalarna, kraina w Szwecji, nad oboma Dalelfami i jez. Siljan, z 30.970 km.² i 252.719 mieszk., należy do okręgu Kopparberg i jest zamieszkała przez Dalkarlarów i dlatego nazywana niekiedy fałszywie Dalekarlją. Mieszkańcy D. są dzielnym i pracowitym ludem, który odegrał wielką rolę w historji Szwecji; trudnią się rolnictwem i przemysłem domowym.

Dalayrac (D'Alayrac) Nicolas, kompozytor francuski, (1753—1809), jeden z najpopularniejszych przedstawicieli opery komicznej, napisał 61 oper. Niektóre z nich były i w Polsce popularne, grane w Warszawie, Krakowie i Lwowie: n. p. „Dwa słowa", „Zamek na czarnej górze", „Gulistan", „Jedna godzina małżeństwa".

Dalberg, ród niemiecki, nazwany od zamku D. koło Kreuznach. 1. Karl Theodor, baron, ostatni elektor Moguncji (1744—1817). 1800 został biskupem w Konstancji, 1802 elektorem, związał się ściśle z Napoleonem. Po założeniu Związku Reńskiego był przewodniczącym Rady związkowej. W 1807 otrzymał Frankfurt, a po odstąpieniu Ratyzbony Bawarji 1810, Hanau i Fuldę z tytułem Wielkiego księcia frankfurckiego, zrzekł się jednak godności 1813.

2. Wolfgang Heribert, baron, brat poprzedniego, (1750—1806), 1778—1803 zasłużony intendent teatru w Mannheim, pisał również dramaty.

3. Emmerich Joseph, książę, syn poprzedniego, (1773—1833), w służbie francuskiej, pośredniczył w sprawie małżeństwa Napoleona z Marją Luizą i za to otrzymał tytuł książęcy. Stronnik Burbonów, był w 1814 członkiem rządu prowizorycznego, brał udział w kongresie wiedeńskim. Od 1816 poseł francuski w Turynie.

Dalbergia L. fil. (dalbergia), z rodziny motylkowych. Rośliny drzewiaste lub liany, owocem niełupki lub orzeszek. D. latifolia Roxb. z Indyj i D. Melanoxylon Guill. et Perr. z tropikalnej Afryki dostarczają cennego drewna.

Dalbiez, franc. polityk, * 1876, dziennikarz, przyjaciel Caillaux, początkowo członek Rady generalnej, domagał się podczas wojny światowej surowszej kontroli służby wojskowej. W czerwcu 1924 minister odbudowy kraju.

Dalbono Edoardo, malarz włoski, (1843—1915), jeden z założycieli nowej szkoły krajobrazowej neapolitańskiej, malował w pogodnym, barwnym kolorycie sceny z życia neapolitańskich rybaków. Główne dzieła: „Wyspa syren", „Barka rybacka", „W zatoce neapolitańskiej" i t. p. Szereg lat pracował dla paryskiego handlarza dziełami sztuki Goupila. Znane są i prace ilustracyjne D.

Dalcroze Emile Jacques, * 1866 w Wiedniu, twórca nowego systemu pedagogiczno-myzycznego, polegającego na „gimnastyce rytmicznej" i założyciel szkoły w Hellerau (ob.), służącej temu celowi. Napisał podręcznik do nauki rytmiki p. t. „Rhythmus Musik u. Erziehung" (1919), nadto liczne kompozycje.

Dalechampia roezliana.

Dalechampia L. (przeluśnia), z rodziny Euphorbiaceae. C. Roezliana Müll.-Arg. posiada dziwaczny kwiatostan z dużemi, barwnemi, różowemi lub białemi podsadkami.

Dalekarlja, ob. Dalarna.

Dalekowzroczność, hypermetropia, presbyopia, jest to wada wzroku, w której oko w spoczynku może skupiać na siatkówce tylko promienie, wpadające do oka zbieżnie. Przyczyną jest nadmierna krótkość osi długiej oka. Wskutek zahamowanego rozwoju oka we wszystkich wymiarach jest ono za małe. Dla poprawienia tej wady służy soczewka skupiająca.

Dalelf, główna rzeka w kraju Dalarna, powstaje z połączenia Västerdalelf i Österdalelf; tworzy jez. Siljan. D. tworzy liczne wodospady i wpada po 420 km. długim biegu do zatoki Botnickiej.

Dalén Gustaw, szwedzki fizyk i inżynier, * 1869, wynalazł urządzenie automatyczne do samozapalania palników gazowych, polegające na tem, że poczerniony pręt metalowy, pochłaniając w dzień promieniowanie świetlne wydłuża się, a wieczorem kurczy się, otwierając dopływ gazu. D. otrzymał w r. 1912 nagrodę Nobla.

Dalerac (d'Aleyrac), dworzanin Jana III., towarzysz jego wypraw wojennych, goniec dyplomatyczny, 1685 otrzymał indygenat. Pozostawił interesujące pamiętniki p. t.: „Les anecdotes de Pologne" (1699).

Dalhousie, uzdrowisko dla Europejczyków w Indjach Przedgangesowych, w prow. Pendżab, na płd. stokach Himalajów, 2.343 m. nad poz. morza.

Dalhousie, 1. Fox Maule Ramsay, Lord Panmure, hrabia, bryt. mąż stanu, (1801—1874), od 1831 w wojsku, od 1835 członek stronn. whigów w parlamencie, 1846—52 i 1855—58 minister wojny. Z jego spuścizny wydał G. Douglas „The Panmure papers" (1908, 2 t.).

2. James Andrew Broun-Ramsay, markiz, kuzyn poprz., bryt. mąż stanu, (1812—1860), 1837 w Izbie Gmin, 1838 w Izbie Lordów, 1848—56 generał-gubernator Indyj Wsch., podbił 1849 państwa Sikhów, zdobył w wojnie z Birmą środkową część dzisiejszej prow. Birma, zajął kilka państw hołdowniczych rządzonych przez książąt tubylczych, 1856 zdobył Audh. D. budował koleje, drogi, przeprowadzał linje telegraficzne, zakładał stacje lecznicze dla wojska i urzędników, uporządkował administrację w Pendżabie i Birmie.

Dalibor z Kozojedów, czeski rycerz, za podżeganie chłopów 1496 uwięziony w wieży Hradczynu, która po dziś dzień zwie się od niego „Daliborka"; ścięty 13 marca 1498. Podanie związane z jego osobą opracował Smetana w operze „Dalibor".

Dalila, Filistynka, wydała zdradą swym ziomkom męża swojego Danitę Samsona, zaliczonego później w poczet sędziów.

Dalimil, czeski poeta i kronikarz XV. w., fałszywie uważany za twórcę najstarszej czeskiej kroniki rymowanej, która jest dziełem nieznanego autora z XIV. w. i sięga od przybycia Czecha do Czech, po rok 1310, dając wyraz silnym uczuciom narodowym i niechęci do Niemców. Ogłoszono ją drukiem po raz pierwszy w 1620 (ob. Czeski język i literatura).

Dalin Olof, szwedzki pisarz i historyk, (1708—1763), od 1737 bibljotekarz królewski w Sztokholmie, był od 1750 informatorem księcia Gustawa, a równocześnie ośrodkiem zebrań literackich Ulryki Luizy. Pierwszy nowożytny pisarz Szwecji, przez swą ruchliwość i wielostronność stał się przywódcą szwedzkiego Oświecenia w pierwszej jego fazie. Wydawał pierwszy szwedzki tygodnik moralny „Den swänska Argus" (1732—4), na wzór angielskiego „Spectatora". Obok dowcipnych poezyj okolicznościowych, napisał dramat „Brynhilda" w stylu Racine'a, komedję „Zazdrosny", naśladującą Moliera, „Svenska Friheten" na wzór „Henrjady" Voltaire'a, bajki (1752) i i. Jest też autorem pierwszej poważnej historji Szwecji w języku ojczystym („Svea Rikes Historia", 1746—60).

Dall, 1. właściwie: Roderick Morison, ostatni wędrowny harfiarz i śpiewak ballad ludowych, żyjący w Szkocji i Walji (* 1646, żył jeszcze w 1740).

2. William Healey, amerykański przyrodnik i podróżnik, (* 1845), zbadał Alaskę (1865—80) i wybrzeża cieśniny Beringa.

Dallas, największy ośrodek przemysłowy i handlowy w płn.-amerykańskim stanie Texas, nad górnym brzegiem rz. Trinity River, z 158.976 mieszk. Fabr. narzędzi rolniczych, siodlarstwo, handel bawełną, kukurydzą i pszenicą, uniwersytet katolicki i metodystyczny.

Dalla Vedova Giuseppe, (1834—1919), włoski geograf, był profesorem uniwersytetu w Padwie, a od 1877 w Rzymie. Jako sekretarz, a od 1900 prezydent Towarzystwa Geograficznego w Rzymie, przyczynił się ogromnie do rozwoju nauki geografji we Włoszech.

Dalling and Bulwer William Henry Lytton Earle Bulwer, lord, angielski dyplomata i literat, (1801—1872), w 1849 był nadzwyczajnym posłem w Waszyngtonie, gdzie zawarł t. zw. traktat Clayton-Bulwera (p. panamski kanał), 1857—66 w Konstantynopolu, 1871 został parem. Napisał między innemi: „The monarchy of the middle classes" (1836, 2 t.); „Historical characters" (1867, 2 t.).

Dall'Ongaro Francesco, włoski poeta i patrjota (1808—1873), początkowo ksiądz, brał żywy udział w przewrotach politycznych, zmuszony opuścić Włochy, powrócił 1859, został profesorem literatury we Florencji, 1869 w Neapolu. Jego liczne pisma przeniknięte są szlachetnym liberalizmem i patrjotyzmem. Wymienić należy dramat „Il Fornaretto" (1861), „Racconti" (1869) i bardzo popularne „Stornelli italiani" (1863).

Dalmacja, prowincja w Jugosławji (okręgi Split i Dubrovnik), obejmująca wydłużony (370 km.) i ku płd.-wsch. zwężony (2—70 km.) pas wybrzeży adrjatyckich i liczne wyspy przybrzeżne. Obszar jej wynosi 12.732 km.². D. należy do systemu gór Dynarskich, które rozpadają się tutaj na szereg jednostajnych wyżyn, opadających stromo ku morzu. W płn.-wsch. części kraju wznosi się potężny Velebit (1.758 m.), a dalej ku płd. Alpy Dynarskie (Troglav 1.913 m.), tworzące granicę od Bośni. Bliżej morza przebiegają góry Nadbrzeżne. Z niewielkich rzek wymienić trzeba: Zrmanję, Krkę, Cetinę i Narentę. Wybrzeże jest doskonale rozczłonkowane, z wysp dalmatyńskich najważniejsze są: Rab, Pag, Vis, Brač, Hvar, Korcula i należące do Włoch: Lagosta i Meleda. Klimat wybrzeży jest śródziemnomorski, we wnętrzu kraju — kontynentalny. Wieją tu często właściwe tym stronom wiatry: bora i szirokko.

Ludność D. liczy 621.429 głów, w tem 94,5% Serbów i Chorwatów i 2,8% Włochów. 83,5% ludności wyznaje religję katolicką, a 16,5% prawosławie. Ludność trudni się rybołówstwem, żeglarstwem i hodowlą pożytecznych roślin; uprawa roli i chów bydła z powodu nieurodzajności gleby i braku nawodnienia oraz pastwisk nie odgrywają większej roli. Z minerałów występują tu tylko węgle brunatne, asfalt, marmur i wapienie. Przemysł słabo rozwinięty, produkuje głównie likiery i flaszki do nich, oliwę, mydło i konserwy rybne. Stolicą kraju jest Split.

W starożytności stanowiła D. część Ilirji. Od 229 r. przed Chr. rozpoczęli Rzymianie podbój D., zakończony przez Oktawjana. Najazdy Gotów, Hunnów i Awarów zniszczyły ten kwitnący kraj, aż w VII. w. osiedlili się tu na stałe Chor-

waci i Serbowie, którzy podlegali kolejno władzy cesarzy rzymskich i bizantyjskich oraz Wenecjan, którzy toczyli o D. długie walki z Węgrami. W XVI. w. popadło wnętrze kraju w zależność od Turków, trwającą do pocz. XVIII. w. Do 1797 należała D. do Wenecji, od 1805 do Francji (Prowincje Iliryjskie), a od 1814 do Austrji i miała od 1916 tytuł królestwa. Część D. (miasta: Boccagnazzo, Borgo Erizzo, Cerno i Zara [Zadar] oraz wyspy: Pelagosa, Cazza i Lagosta) należy od 1920 do Włoch.

Dalmatyka, z Dalmacji pochodząca długa wierzchnia szata, podobna do tuniki rzymskiej, była od czasu Antoninów (II. w. po Chr.) w użyciu w Rzymie. D. wprowadzona według tradycji przez papieża Sylwestra I. (314—335), jako strój urzędowy diakonów, jest teraz jedwabną zarzutką, otwartą po bokach, bez rękawów, z otworem na szyję i dwoma pasami biegnącemi od ramion do dolnego obrębu, połączonemi poprzecznem naszyciem. Biskupi przy mszy i prałaci, którym przysługuje prawo użycia szat pontyfikalnych, noszą w pewnych określonych okolicznościach tunicellę, która przedstawia niejako dwie połączone dalmatyki.

Dalou Jules, rzeźbiarz francuski, (1838—1902), uczeń Carpeaux, wskutek udziału w Komunie paryskiej zmuszony opuścić Francję, do r. 1873 przebywał w Anglji, gdzie spotkał się z wielkiem uznaniem. Do Izby deputowanych wykonał wielką, malarsko pojętą płaskorzeźbę marmurową, przedstawiającą posiedzenie 23 czerwca 1789, stworzył szereg popiersi portretowych w marmurze i bronzie, jest twórcą pomnika Delacroix w ogrodzie Luksemburskim w Paryżu i posągu Gambetty w Bordeaux. Najważniejszem dziełem D. jest „Triumf Republiki" na Place de la Nation w Paryżu.

Dalrymple, 1. Sir David, lord Hailes, szkocki prawnik i historyk, (1726—1792), znany przez swe główne, przeciw Gibbonowi skierowane dzieło: „Annals of Scotland fiom the accession of Malcolm III. to the accession of Robert I." (1776; w 1779 doprowadzone do 1371).

2. Aleksander, (1737—1808), brat poprzedniego, geograf i podróżnik, kierował 1762—64 wyprawą do wysp Sulu i działał od 1779 jako hydrograf Kompanji Wsch.-Indyjskiej, a później (od 1795) angielskiej admiralicji.

Dal segno (włosk.), w kompozycjach muzycznych oznacza: „od znaku". p. Segno.

Dalsgaard Christen, malarz duński, (1824—1907), uczeń Akademji kopenhaskiej, twórca poważnie i poetycznie nastrojonych obrazów z życia ludu duńskiego. Dzieła jego znajdują się m. i. w królewskiej Galerji obrazów w Kopenhadze.

Dalsland (Dal), kraj w płd. Szwecji, między jez. Wener i Norwegją, z 4.135 km.² i ok. 70.000 mieszk., tworzy płn. część okręgu Elsborg. Tylko wybrzeża jez. Wener są równinne, reszta zaś kraju jest górzysta. Przez środek jego biegnie długi 255 km. kanał D. z 29 śluzami, łączący Fredrikshald z jez. Wener.

Dalton, 1. (D. w Furness), miasto w Lancashire (Anglja), w okręgu Furness, nad morzem Irlandzkiem, z 12.302 mieszk. Huty żelazne, wpobliżu ruiny słynnego opactwa Furness.

2. miasto w płn.-zach. części stanu Georgja (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 5.222 mieszk. Fabr. maszyn i wyrobów bawełnianych.

Dalton Jan, chemik angielski, (1766—1844), profesor matematyki i przyrody w Manchester. Jest twórcą prawa ciśnień cząstkowych. Ogromnie zasłużył się dla rozwoju chemji przez ustanowienie teorji atomistycznej i prawa stosunków stałych. — Zajmował się badaniem absorbcji gazów przez wodę. Napisał: „Meteorological essays and observations", „New system of chemical philosophy".

Daltona prawo, wygłoszone w r. 1802, stwierdza, że w stałej temperaturze ciśnienie mieszaniny gazów, nie działających na siebie chemicznie jest sumą ciśnień, jakieby każdy z tych gazów wywierał, gdyby sam zajmował daną objętość. Również ciśnienie pary nasyconej w powietrzu ponad cieczą jest równe ciśnieniu, jakieby para uzyskała, gdyby zjawisko odbywało się w próżni. Według teorji kinetycznej gazów ciśnienie tychże jest proporcjonalne do ilości cząsteczek, a nie jest zależne od ich rodzaju, stąd wynika, że przy ciśnieniach znacznych, w których występują już działania cząsteczek pewnego rodzaju na cząsteczki innego rodzaju, prawo Daltona przestaje się stosować, bo zmniejsza się ilość cząsteczek.

Daltonizm, ślepota na barwy, niemożność widzenia barw. Wrodzony d. jest nieuleczalny i nie da się poprawić przez ćwiczenie. D. nabyty — przez choroby siatkówki, nerwu wzrokowego lub mózgu; w starości może powstać przez żółte zabarwienie soczewki ślepota małego stopnia na barwę niebieską. Wśród form wrodzonej ślepoty na barwy najczęściej występuje ślepota na barwy: czerwoną i zieloną; u mężczyzn występuje w 4%, u kobiet w 0,4%. Rzadko występuje wrodzona ślepota na barwy niebieską i żółtą. Całkowity d. występuje zawsze w połączeniu ze światłowstrętem, drżeniem gałek ocznych i ze zmniejszeniem ostrości wzroku i według v. Kries'a zależy od braku funkcji czopków siatkówki. D. czyni niezdolnym do pracy na kolejach, tramwajach, w żegludze i t. p.

Dalwigk Karl Friedrich Reinhard, bar., polityk heski, (1802—1880), 1850 został prezesem rady ministrów, fanatyczny wróg Bismarcka, bronił interesów średnich państw niemieckich, 1866 stał po stronie Austrji, 1871 zwolniony na życzenie dworu berlińskiego.

Daly, rzeka na terytorjum Australji Płn., wypływa jako Katharine w Ziemi Arnema, później przybiera nazwę D. i uchodzi do zatoki Anson.

Daman (portug. Damão), portugalska enklawa w prow. Gudżerat, w prezydenturze Bombaj (Indje ang.), nad zatoką Cambay, obejmuje razem z Diu i Panikotą (Simbor) 440 km.² i 32.700 mieszk. — Miasto D. posiada 7.000 mieszk., dobry port, rybołówstwo, jest siedzibą gubernatora. Do Portugalji należy od 1558.

Damanhûr, (rzymsk. Hermupolis parva), stolica dolnoegipskiej prowincji Beherah, nad kanałem Mahmudieh, w zach. części delty Nilu, z 47.867 mieszk. Przemysł i handel bawełniany.

Damara, zob. Bergdamara.

Damaraland, kraj w środk. części dawnej niemieckiej Afryki Płd.-Zach.

Damas, 1. Etienne Charles, franc. generał, (1754—1846), walczył w Indjach przeciw Anglikom, potem w armji rojalistycznej przeciw republice franc., za Restauracji został parem.

2. Joseph François, hr. franc. generał, (1758—1829), walczył 1780—81 przeciw Anglikom w Ameryce płn., 1790 usiłował dopomóc Ludwikowi XVI. do ucieczki.

3. François Etienne, franc. generał, (1764—1828), walczył w Egipcie i Syrji, 1806 został komendantem wojskowym księstwa Berg i radcą stanu, Ludwik XVIII. oddał mu dowództwo nad gwardją Paryża.

4. Ange Hyacinthe, bar., franc. generał, (1785—1862), za rewolucji wyemigrowawszy z Francji, walczył 1805 po stronie Rosji, za Restauracji został franc. generałem, 1824 ministrem wojny, 1824—28 spraw zagranicznych.

Damasceńska stal, specjalny rodzaj stali, wyrabiany od dawna na Wschodzie na klingi szabel i lufy broni palnej. Wyrób polega na tem, że wiązkę prętów z żelaza miękkiego różnych gatunków rozgrzewa się w ogniu, skuwa razem, tak otrzymany blok rozszczepia na 2—3 części, te znów skuwa na gorąco, skręca spiralnie, wyklepuje na wstęgę, tę znów rozszczepia i t. d.; powtarza się cały zabieg kilkakrotnie, aż przez kolejne nawęglanie w ogniu i przekuwanie nabierze żelazo własności najprzedniejszej stali. — Kwas solny wytrawia na gładkiej powierzchni stali d. piękne wzory z fantastycznie splecionych linij krzywych, powstające przez to, że różne gatunki żelaza spojone w jedną całość, wykazują różnomierną odporność na działanie kwasu. Są to t. zw. wzory damasceńskie, któremi zdobiono zwłaszcza lufy dawniejszych strzelb myśliwskich. Wzory te można do pewnego stopnia naśladować na powierzchni zwykłej stali, pokrywając ją przy wytrawianiu częściowo terpentyną, jako płynem ochronnym. Sztukę wyrobu stali d. przynieśli Arabowie z Indyj Wschodnich i rozwinęli wysoko w Małej Azji, zwłaszcza w Damaszku. W dawnej Polsce znano i wysoko ceniono wyroby damasceńskie, szczególnie klingi szabel. Metalurgom zachodnio-europejskim udało się dopiero w początkach XIX. w. naśladować z powodzeniem wyroby damasceńskie.

Damaschke Adolf, niem. ekonomista, * 1865; w latach 1886—96 nauczyciel, poświęcił się potem zupełnie walce o reformę rolną (p. reforma rolna); od r. 1898 przewodniczący związku niemieckich propagatorów reformy rolnej. Główne pisma: „Aufgaben der Gemeindepolitik" (1901), „Die Bodenreform, Grundsätzliches und Geschichtliches" (1902; 136 tys. 1923), „Aus meinem Leben" (1924).

Damaskios, greck. filozof, * 470 po Chr., neoplatonik i ostatni kierownik akademji platońskiej, zamkniętej w r. 529. Z pism jego zachowały się „Dubitationes et solutiones de primis principiis" i urywki biografji jego nauczyciela Izydora.

Damaszek, państwo, należące do Związku Syryjskiego, we franc. obszarze mandatowym, z ok. 45.000 km.² i 594.322 mieszk., obejmuje obszar tureckiego sandżaku Hama i D., a więc obszary przejściowe między zach. odnogami Antilibanonu i pustynią Syryjską, graniczy od

Widok na Damaszek.

płn.-zach. i płd. ze sprzymierzonemi państwami: Halep, Wielki Libanon i Hauran, a od wsch. (od pustyni syryjskiej) z franc. pograniczem wojskowem. — Stolica D. (franc. Damas, arab. esz Szam), pięknie położony u wsch. podnóży Antilibanonu, na równinie el Ghuta, o ostrym, kontynentalnym klimacie. Miasto ma ok. 250.000 mieszk., jest otoczone murami i ma wąskie, krzywe i brudne uliczki. $^4/_5$ mieszk. to fanatyczni mahometanie. Jest siedzibą patrjarchy grecko-melchitycznego i 3 arcybiskupów. Słynie z wyrobów jedwabniczych, metalowych (słynne szable damasceńskie) i złotniczych. D. jest najważniejszym ośrodkiem handlu i życia umysłowego środk. Syrji i płn.-zach. Arabji, oraz ważnym węzłem komunikacyjnym.

H i s t o r j a. D. występuje jako samodzielne państwo aramejskie za czasów króla Salomona, został podbity 732 przez Asyrję i wśród zmieniających się rządów asyryjskich, babilońskich, perskich jak również Ptolemeuszów i Seleucydów utrzymuje się jako kwitnące miasto handlowe. Wcielony przez Pompejusza 64 prz. Chr. do państwa rzymskiego, był D. wówczas ośrodkiem wyrobu broni. Rolę polityczną zaczyna odgrywać po zdobyciu przez muzułmańskich Arabów (635). Wyniesiony 661 do godności stolicy państwa kalifów, został nią D. do upadku dynastji Omajadów (750), za Abasydów spadł do rzędu miast prowincjonalnych, po podziale ich państwa należał do Egiptu. Zagrożony kilkakrotnie przez wyprawy krzyżowe, przeżył D. za Saladyna (1174—93) okres nowego rozkwitu. 1260—1516 pozostawał pod rządami egipskich mameluków, następnie przeszedł pod panowanie tureckie jako stolica wilajetu Syrji. Ob. także Syryjski związek.

Dame (franc., włosk. Dama, Donna, z łac. domina „pani"), pierwotnie tytuł honorowy szlachcianek, przed którym później umieszczano zwykle ma („moja": Madame). — Madame tytułowano we Francji francuskie królowe, teraz zaś każdą kobietę i dorosłą dziewczynę z lepszych sfer. Notre D. Matka Boska; D. d'honneur, dama dworu; D. de la cour, dama, która ma dostęp na dwór; D. du palais, dama pałacowa.

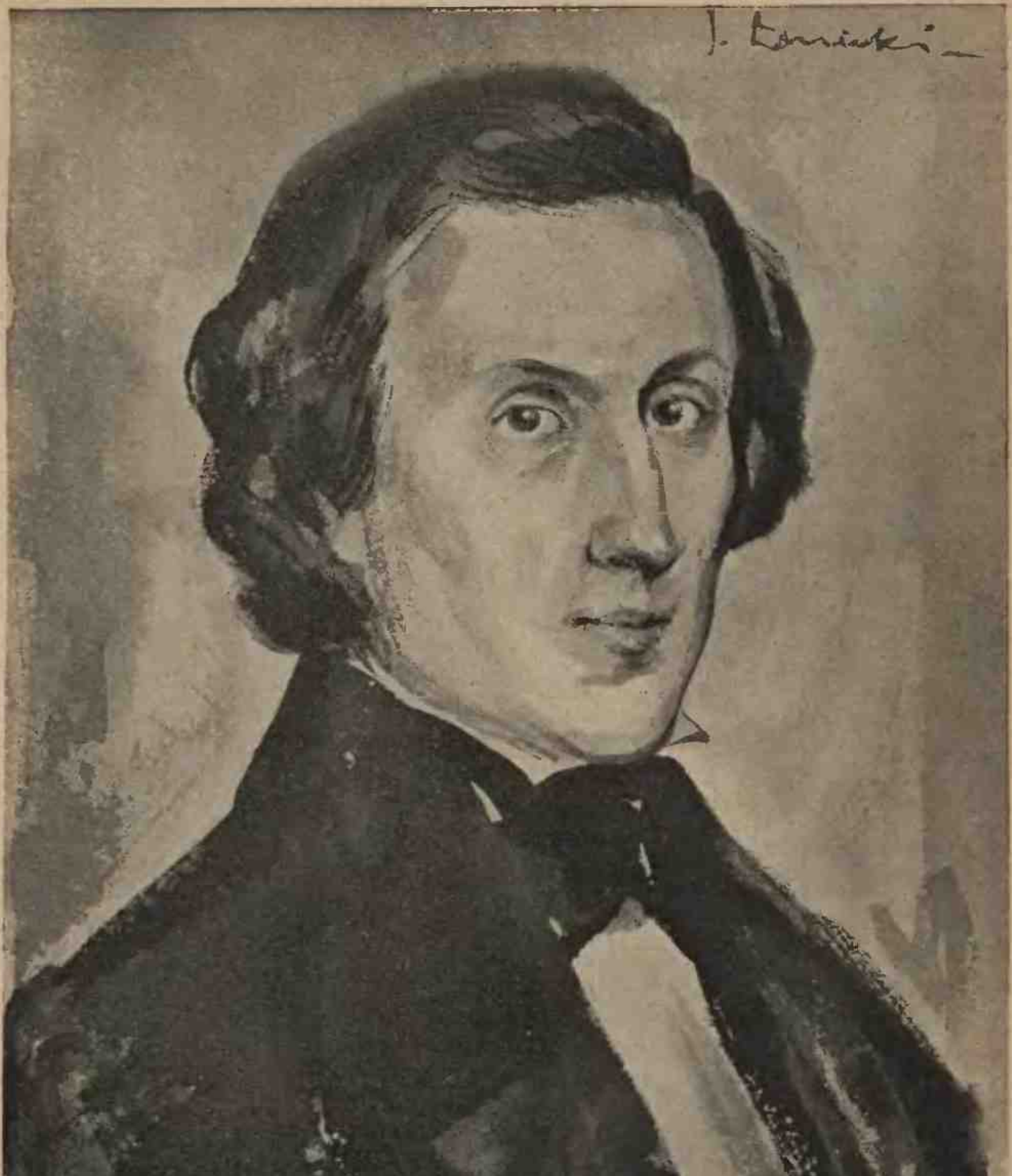

Fryderyk Chopin.

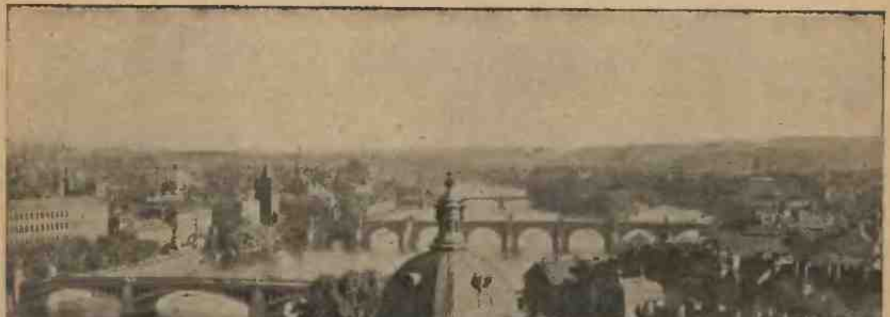

Praga. Widok na miasto i mosty na Wełtawie.

Dames lub Mesdames de France, królewskie księżniczki Francji. Dames de la halle, paryskie przekupki.

Dame (ang.), w Anglji tytuł żony lub wdowy po baronecie albo księciu (p. Knight), przed wprowadzeniem dla niej określenia „Lady"; od wojny światowej udzielany znowu kobietom jako osobisty tytuł szlachecki za zasługi około państwa.

Damel Jan, malarz polski, (1780—1840), uczeń Smuglewicza i Rustena. Zesłany do Tobolska w r. 1820 za fałszerstwo asygnat, wypuszczony na wolność 1822, usiedlił się na stałe w Mińsku. Malował przeważnie obrazy historyczne i religijne, z których kilka znajduje się na cmentarzu i w kościołach w Mińsku. Portrety jego pendzla znajdują się jeden w Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Poznaniu, drugi w Muzeum w Warszawie.

Damer, Ed, dawna stolica prow. Berber w ang.-egipskim Sudanie, położona wśród pustynnej równiny. Od czasu otwarcia kolei z Haify do Chartumu miasto straciło znaczenie miasta handlowego i węzła karawanowego.

Dames Wilhelm, niemiecki paleontolog, * 1843, † 1898, był profesorem paleontologji w Berlinie. Wydał razem z Kayserem: „Paläontologische Abhandlungen", z Bauerem i Liebischem: „Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie usw." (od 1885).

Damiani Piotr, święty, (1006—1072), kameduła z Fonte Avellana, kardynał biskup Ostji, doktór kościoła, reformator życia kleru świeckiego i zakonnego; zwalczał zwłaszcza świętokupstwo (symonję).

Damiani Enrico, współczesny slawista włoski, bibljotekarz Izby deputowanych w Rzymie, położył duże zasługi około spopularyzowania literatury polskiej we Włoszech. Przetłumaczył „Treny" Kochanowskiego (1926), „Gody życia" Dygasińskiego (wraz z R. Pollakiem, 1927), „Miasto mojej matki" Kadena-Bandrowskiego, poza tem zaś wybór poezyj Mickiewicza (tom „I canti", zawierający m. in. „Sonety Krymskie"), „Święty Boże" Kasprowicza, drobniejsze utwory lub fragmenty z dzieł Sienkiewicza, Prusa, Tetmajera, Berenta, Orkana, Grabińskiego i Wierzyńskiego. Równocześnie skreślił szereg studjów i szkiców o literaturze polskiej. Zajmuje się także innemi narodami słowiańskiemi, zwłaszcza Bułgarją. Po polsku ogłosił parę artykułów o literaturze włoskiej.

Damiens Robert François, (1715—1757), 5 stycznia 1757 zadał pchnięcie nożem Ludwikowi XV. w Wersalu, zaco został stracony.

Damietta (arab. Dumyât), stolica egipskiej prow. D. i port, na wsch. ramieniem Nilu (zwanem D.), 8 km. od ujścia do morza Śródziemnego z ok. 30.900 mieszk. Obecnie straciła D. dawne znaczenie na korzyść Aleksandrji i portów nad kanałem Sueskim i jest cichem miastem, a jej mieszkańcy trudnią się tkactwem (bawełna), garncarstwem, rybołówstwem oraz handlem ryżem, solą i rybami. Nieco na płn. od dzisiejszej D. stała starożytna Thamiatis, oblęgana kilkakrotnie przez Krzyżowców, w których rękach znajdowała się w 1218—21, a później w 1249 zdobył ją Ludwik XI. Święty, lecz wnet potem zajęli ją Mamelucy. Później zostało miasto zburzone i przeniesione przez Beibarsa I. na obecne miejsce. Francuzi zdobyli D. w 1798, a w 1799 pokonali tu Turków. Od Francuzów przeszło miasto w ręce Anglików, ci odstąpili ją zaraz Turkom, a ci znów w 1833 Mehmedowi Alemu.

Damiron Jean Philibert, franc. filozof, (1794—1862), profesor Sorbony i członek Akademji, jako uczeń Cousina poświęcił się historji filozofji. Najważniejsze dzieło: „Mémoires pour servir à l'histoire de la philosophie du XVIII. siècle" (1858—62, 3 t.).

Damjanich Jan, generał węgierski, pochodzenia serbskiego, (1804—1849), do 1848 kapitan w armji austr.-węg., 1848 walczył skutecznie z Serbami. W węg. wojnie o niepodległość zwyciężył pod Szolnok 1849 Kargera, poczem jako generał-major walczył pod rozkazami Görgeja i przyczynił się do jego zwycięstwa kwietniowego. Po Világos poddał się w Aradzie Rosjanom, został wydany Austrji i powieszony.

Dammann Karol, niemiecki weterynarz, (1839-1914), zasłużył się organizując stacje zwalczania zarazy wśród zwierząt. Napisał: „Die Gesundheitspflege der Haussäugetiere" (3 wyd. 1902).

Dammara, żywica, pochodząca z drzew, należących do rodziny Dipterocarpaceae, głównie dostarcza jej: Shorea Wiesneri, z Sumatry, ponadto różne gatunki rodzajów: Shorea i Hopea. Używana w technice do wyrobu pokostu i w medycynie.

Dammastock, najwyższy szczyt w grupie Damma (Alpy Berneńskie), wysoki 3.633 m.

Damnatio (łac.), skazanie. Damnatio in metalla, skazanie na roboty w kopalniach metali.

Damnatur (łac.), „potępia się", formuła cenzury książek, wedle której czegoś nie wolno było ogłosić drukiem. Przeciwieństwo: imprimatur.

Damno (w jęz. kupieck. zamiast włosk. danno, łac. damnum), strata, szkoda, szczególnie na papierach giełdowych, hipotekach i t. p. D. zabezpieczyć, zagwarantować — udzielić opustu przy wpłatach na hipoteki i t. p., n. p. wpisuje się na hipotekę 1000 zł., a wypłaca się tylko 980 zł. (2% d.). Jest przeciwieństwem agia (p. agia), zwane również disagio lub perte.

Damnum (łac.), szkoda, niekorzyść; d. emergens, szkoda rzeczywista, t. zn. strata majątkowa, powstała wskutek zniszczenia lub zabrania wartości majątkowych poszkodowanego, w przeciwieństwie do lucrum cessans, t. j. utraconego, udaremnionego zysku; ob. Damno.

Damodar, żeglowny dopływ lewoboczny rz. Bagirati w Bengalji (Indje ang.), długi 560 km. W dolinie D. są pokłady węgla i rudy żelaznej.

Damoiseau (franc.), w średniowieczu giermek, paź, potem elegant, gogo.

Damoiselle (franc.), szlachcianka, teraz jako demoiselle każda niezamężna kobieta.

Damokles, ulubieniec starszego Dionyzjosa, tyrana Syrakuz (ob.). Razu pewnego sławił D. Dionyzjosa, mieniąc go najszczęśliwszym człowiekiem na ziemi. Na to Dionyzjos otoczył go przepychem, ale kazał nad jego głową zawiesić na włosie końskim wyostrzony miecz, na znak ciągłego niebezpieczeństwa, w którem znajduje się posiadacz takiego szczęścia. Stąd przysłowiowy „miecz Damoklesa".

Damon i Phintias, dwaj pitagorejczycy, wsławieni swą przyjaźnią, żyli w Syrakuzach za czasów młodszego (wedł. Cycerona „De off." III 10, 45, starszego) Dionizjusza.

Dampier William, (1652—1715), angielski żeglarz, podróżował w latach 1675—91 po oceanie Spokojnym, a 1699—1701 podjął wyprawę odkrywczą do zach. wybrzeży Australji, do Nowej Gwinei i Nowej Brytanji (Archip. Dampier'a i cieśnina D.), w 1707 kierował wyprawą korsarską na morze Południowe, a 1708—11 towarzyszył Wood Rogersowi w podróży dookoła ziemi.

Dampierre, 1. Heinrich Duval, hr., austr. wódz. (1580—1620), oswobodził 1619 zagrożonego w Wiedniu przez stany protestanckie Ferdynanda II., pobił potem Mansfelda, zginął w walce przeciw G. Bethlenowi.

2. Auguste Henri Marie Picot, margr., franc. gen., (1756—1793), walczył w armji rewolucyjnej, zadecydował o zwycięstwie pod Jemappes (6. XI. 1792), ranny śmiertelnie pod Quiévrain.

Dampremy, gmina w prow. Hainaut, okręgu Charleroi (Belgja) z 13.308 mieszk., posiada kopalnie węgla i huty szklane.

Dampt Jean, rzeźbiarz francuski, * 1854, uczeń Jouffroy w Paryżu, podróżował po Włoszech dzięki poparciu Dubois. Wielkie uznanie zyskała jego grupa Diany z Akteonem (1887). Później były szeroko znane jego prace złotnicze i drobna plastyka. Główne dzieła znajdują się w Muzeum Luksemburskiem w Paryżu i w muzeum w Dijon.

Damrosch Leopold, muzyk, * 1832 w Poznaniu, † 1885, dyrygent w Wrocławiu, potem w Nowym Jorku, gdzie założył 1878 orkiestrę i towarzystwo symfoniczne i oratoryjne. Po jego śmierci kierował towarzystwem syn Walter.

Damrot (niekiedy też: Damroth) Konstanty, ksiądz, poeta i pisarz śląski, (1841—1895), dyrektor seminarjum naucz. najpierw w Kościerzynie na Pomorzu, następnie w Pruszkowie pod Opolem, pod pseudonimem Czesława Lubińskiego ogłosił zbiór poezyj p. t. „Wianek z górnego Śląska" (1867), rozszerzony później w drugiem dwutomowem wydaniu („Z niwy śląskiej", 1893). Prócz tych, nacechowanych prostotą, a niekiedy i śpiewnością, utworów, wydał „Szkice z ziemi i historji Prus Królewskich" (1886), niemiecką pracę o nazwach miejscowych na Śląsku oraz szereg publikacyj religijno-popularnych.

Damse Józef, kompozytor polski, (1768—1852), aktor i muzyk, napisał liczne tańce, operetki, wówczas zwane komedjo-opery, jak „Klarynet magnetyczny", „Prykaz", „Djabeł kulawy", „Kontrabandzista", nadto balety i muzykę religijną: msze z tow. ork.

Damskie jezioro (Dammscher See), jezioro poniżej Szczecina (płn.-wsch. Niemcy), przez które przepływa ramię Odry Reglitz z 50 km.², głębokie do 4 m., połączone z zalewem Szczecińskim i jez. Madü.

Dan, szczep izraelski, wypędzony przez Filistynów ze swoich pierwotnych siedzib na północny zachód od Jerozolimy, w czasach Sędziów przeniósł się do Kanaan, gdzie zajął miasto Laisz, nazwane stąd D. (dzisiaj Tell-el-Kâdi). Szczep ten 734 r. przed Chr. dostał się pod panowanie asyryjskie.

Dana, 1. Richard Henry, pisarz amerykański, (1787—1879), świetny krytyk, piszący na łamach wydawanego przez siebie miesięcznika „North American Review". Z poezyj jego „Poems", (1833) wysuwa się na czoło „The Buccaneer" (1827) dzięki wspaniałemu oddaniu dzikości morza.

2. Richard Henry, syn poprzedniego, pisarz, (1815—1882), skreślił ciekawe wrażenia z podróży po Kubie, Włoszech i t. d. i okazał się wybitnym znawcą międzynarodowego prawa morskiego („The Seaman's Friend", 1841).

3. James Dwight, (1813—1895), amerykański geolog, brał 1838—42 udział w wyprawie Wilkes'a, mającej na celu zbadanie oceanu Spokojnego i był od 1855 profesorem Yale College w Newhaven. Autor szeregu dzieł z zakresu geologji i mineralogji. — Jego syn Edward Salisbury (* 1849), mineralog i fizyk, był od 1880 profesorem w Newhaven, a od 1875 współwydawcą „American Journal of Science" Silliman'a.

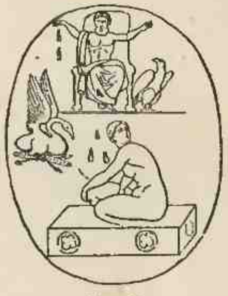

Danaë.

Danaë, w greckim micie córka króla Argos, Akrisiosa, którą ojciec więził w wieży, gdyż według wyroczni miał ponieść śmierć z ręki jej syna. Zapłodniona przez Zeusa w postaci złotego deszczu, urodziła Perseusza.

Danaidinae, motyle; samice mają uwstecznione nogi przednie. Żyją w krajach tropikalnych z wyjątkiem Danaida chrysippus L., żyjącej nad morzem Śródziemnem.

Danaidy, córki Danaosa, (ob.).

Danakil (Dankali), szczep hamicki, zamieszkały między wyżyną abisyńską, a morzem Czerwonem. Silnej budowy ciała, o skórze ciemnej, długich prostych włosach; liczy około 150.000 głów, zajmuje się pasterstwem. Język ich należy do kuszytyjskiej grupy języków hamickich.

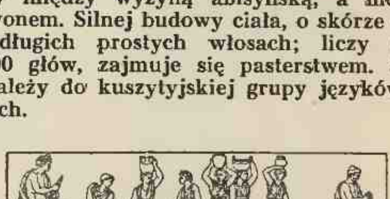

Danaidy.

Danaos, w greck. micie syn Belosa, potomek Zeusa, uciekł z Libji przed swym bratem bliźnim Egiptosem wraz z 50 córkami, Danaidami,

do Argos, gdzie zdobył panowanie i szczęśliwie władał. Gdy potem 50 synów Egiptosa zmusiło D., by wydał za nich swe córki, te w nocy poślubnej na rozkaz D. zasztyletowały swych narzeczonych; jedynie Hypermestra oszczędziła Lynkeusa, który potem stał się władcą Argos i zamordował D. wraz z córkami. W podziemiu zostały za swą zbrodnię córki D. skazane na ustawiczne czerpanie wody do dziurawej beczki (stąd „beczka Danaid", obraz daremnego trudu, „praca Danaid"). Podanie to traktuje dramat Ajschylosa „Błagalnice".

Danaowie, starożytna nazwa mieszkańców Argos, od Danaosa, tamtejszego władcy. Ponieważ w wojnie trojańskiej naczelnym wodzem był Agamemnon, król Argos, Homer przeniósł nazwę Danaów na Hellenów w ogólności.

Danaów dar, przysłowiowe określenie fatalnego daru, od drewnianego konia, który pozostawiony w Troi przez Greków przy pozornym ich odwrocie, spowodował upadek miasta.

Danbury, miasto w stanie Connecticut (Stany Zjedn. Am. Półn.) z 18.943 mieszk. Fabr. kapeluszy, bielizny i nici.

Danby Frank, pseudonim, pod którym się ukrywa powieściopisarka angielska Mrs. Julja Frankau (* 1864). Wychowana przez córkę Karola Marxa, panią Paul Lafayne, jest autorką powieści realistycznych, przypominających Zolę i zaczerpniętych głównie z życia Żydów, jak: „Pigs in Clover" (1903), „The Sphinx's Lawyer" (1906) lub „The Heart of a Child" (1908). Ogłosiła też pod swem właściwem nazwiskiem bardzo cenne szkice.

Danckelmann, 1. Eberhard Christoph Balthasar, bar., brandenburski mąż stanu, (1643—1722), został 1695 pierwszym ministrem, usiłował podnieść rzemiosła, spowodował założenie uniwersytetu w Halle, akademji sztuk i wzniesienie wspaniałych budowli w Berlinie. 1697 uwięziony za sprawą elektorowej Zofji Charlotty, której politykę welficką zwalczał, mimo pomyślnego odparcia przeważnie nieuzasadnionych zarzutów, pozostawał w więzieniu do r. 1707.

2. Bernard, niemiecki leśnik, * 1831, † 1901. Był twórcą stacyj leśnych w Niemczech. Od r. 1869 wydawał „Zeitschrift für Forst- u. Jagdwesen". Pisał z zakresu leśnictwa.

3. Alexander (1855—1919), geograf i meteorolog niemiecki, był 1878—81 kierownikiem biura meteorologicznego, podróżował po środk. Afryce, był sekretarzem gener. Towarzystwa Geograficznego w Berlinie, a wreszcie członkiem urzędu kolonjalnego.

Dancla Charles, franc. skrzypek i kompozytor, (1817—1907), uczeń Baillota, od 1857 nauczyciel w konserwatorjum paryskiem, ceniony dla znakomitych ćwiczeń skrzypcowych; pisał nadto koncerty i kompozycje kameralne i ogłosił „Notes et souvenirs" (2 wyd. 1898). — Również i młodsi jego bracia zdobyli rozgłos: Arnaud D., jako wiolonczelista i Leopold, jako skrzypek.

Dancourt, właściwie Florent Carton, francuski aktor i komedjopisarz (1661—1725), w okresie, następującym po śmierci Moliera był przedstawicielem komedji satyrycznej, potrącającej o farsę i wyróżniającej się dobrą obserwacją oraz dowcipnym dialogiem: „Le chevalier à la mode" (1687), „Les vendanges de Suresne" (1694), „Bourgeoises de qualité" (1700) i i.

Dandin, indyjski poeta i teoretyk poetycki VIII. w. po Chr., autor sławnej powieści sowizdrzalskiej „Dashakumaracarita" („Przygody dziesięciu książąt").

Dandin, bohater komedji Moliera, bogaty chłop, który wskutek małżeństwa z szlachcianką w rozliczne popada niedole. Jego okrzyk: „Vous l'avez voulu (nie: Tu l'as voulu), George Dandin!" („Chciał pan tego G. D.") stał się przysłowiowym dla określenia przeciwności zawinionych przez ofiarę.

Dändliker Karl, historyk szwajcarski, (1849—1910), napisał: „Geschichte der Schweiz" (1883—91, 3 t.), „Geschichte der Stadt u. des Kantons Zürich" (1908—12, 3 t.) i in.

E. Dandolo.

Dandolo, jedna z 12 najznakomitszych rodzin weneckich. Wymienić należy:

1. Enrico, twórca panowania Wenecji nad M. Śródziemnem, (1108—1205), 1193 doża, podbił część wybrzeża dalmatyńskiego; przy pomocy krzyżowców zdobył 1202 Triest i wyspy Jońskie, przy założeniu cesarstwa łacińskiego uzyskał płd.-zach. Peloponez, najważniejsze punkty na wybrzeżu M. Czarnego po Epir, Korfu, Kretę i część Konstantynopola.

2. Andrea, doża 1343—54, napisał historję Wenecji.

3. Girolamo (1796—1866), dyrektor archiwum dei Frari, historyk.

Dandy (ang. liczb. mn. Dandies), nadający ton modniś, przykładnie wytworny w stroju i elegancji zewnętrznej; za prototyp jego uchodzi Anglik Brumell.

Dane Clemence, pisarka angielska, właściwie Winifred Ashton, studjowała malarstwo, przez 4—5 lat była aktorką; artystycznie wzniosła się wysoko w powieści „Legend" (1920), złożonej wyłącznie z dialogów i przestrzegającej ściśle trzech jedności dramatycznych.

Danebrog (od brog, sztandar), duńska flaga państwowa, biały krzyż na czerwonem tle; według podania spadła z nieba podczas bitwy pod Estenburg Lindanissa w kraju Revele (1219) i w tem miejscu wybudowano później Reval.

Danebrog, order D-a., drugi order królestwa duńskiego, ustanowiony 1671, zmieniony 1808.

Danek Vinzenz, Edler von Esse, przemysłowiec czeski (1826—1893). Założył w 1854 w miejscowości Karolinenthal pod Pragą czeską fabrykę maszyn, której wytwory przyczyniły się

w znacznym stopniu do rozwoju górnictwa i cukrownictwa w Czechach.

Danew Stojan, polityk bułgarski, * 1858, 1901 minister spraw zagr., 1902 jako prezes rady ministrów rozwiązał sobranie, ustąpił 1903, 1911 prezydent sobrania, 28. XI. 1918 jako zwolennik ententy minister skarbu, 1919 minister wojny, 1919—21 ponownie min. skarbu.

Dange, rzeka na Litwie, ob. Okmiana.

Danger Islands, wyspy, należące do archip. Manahiki w Polinezji, należące pod względem politycznym do Nowej Zelandji. Jest to atol koralowy z rafowemi wysepkami: Pukapuka, Koko i Ratoe, z 3 km.^{2} powierzchni i 530 mieszk.

Danhauser Joseph, malarz austrjacki (1805—1845), uczeń P. Kraffta w Wiedniu, był początkowo malarzem historycznym, później wyłącznie rodzajowym. Posiadał dużo humoru, dar obserwacji i malował bardzo starannie, chociaż w nieco zimnym kolorycie.

Daniel (Michała Anioła).

Daniel, (hebr. „sędzia [według serca] Boga“), postać z historji Izraela, o której wspomina już Ezechjel, jako o mędrcu i miłośniku Bożym w przeszłości narodu. — Księga D. (jednego z t. zw. proroków większych, ob. Biblja) wprowadza D. na dwór babiloński i perski, gdzie przebywa po zburzeniu Jerozolimy i gdzie dochodzi za Nabuchodonozora do wysokich godności; mimo to pozostaje wiernym Zakonowi i bywa wystawiany przez otoczenie na ciężkie próby. Druga część księgi opisuje w formie wizji proroczej losy 4-ch największych państw przyszłości (powszechne, aż do XVII. w., zapatrywanie co do podziału dziejów na epoki według największych mocarstw) oraz koniec świata. Księga D. zapoczątkowała odrębny rodzaj w literaturze żydowskiej t. zw. apokaliptykę, która odtąd bujnie się rozwinęła. Została spisana częściowo w języku hebrajskim, częściowo w aramejskim, ostatnia zaś jej redakcja powstała w okresie religijnego prześladowania Żydów za Antiocha Epifanesa 165 r. prz. Chr. Zawierając ważne teksty odnośnie do kwestji mesjańskiej, doczekała się licznych opracowań ze strony egzegetów, tak katolickich jak i protestanckich, i wywarła silny wpływ na doktrynę różnych sekt wyłonionych z chrześcijaństwa.

Daniel (Daniło), król Halicza i Rusi Czerwonej, (1201—1264), walczył 1223 przeciw Tatarom nad Kałką; chcąc oswobodzić Ruś od Tatarów zawarł unję z Rzymem, 1253 koronował się na króla Rusi.

Daniel Samuel, angielski poeta i historyk (1562—1619), uwieńczony podobno przez Elżbietę laurem poetyckim (1589), odgrywał znaczną rolę na dworze Jakóba I. Wyróżnił się przez swoją „History of England“ (1613—18), a także jako poeta liryczny (cyzelowane starannie sonety, n. p. „Delia“, 1592). Jego próby epiczne są raczej rymowaną prozą.

Daniel Gabriel, historyk franc., (1649—1728), jezuita, napisał: „Histoire de France“ (1 wyd. 1713, 3 t., z uzupełnieniem do 1715, 1755—1758, 24 t.); „Histoire de la milice française“ (1721, 2 t.) i in.

Daniela ogniwo, p. galwaniczne ogniwa.

Danielewicz Konstanty, (1809—1842), żołnierz w powstaniu listopadowem, przyjaciel i powiernik Z. Krasińskiego, który go w „Niedokończonym poemacie“ przedstawił pod postacią Aligiera, przed r. 1830 pisał poezje, by później przejść na pole filozofji (rozprawy w „Bibljotece Warszawskiej“ 1842—4).

Danielewski Ignacy, publicysta, pisarz ludowy i księgarz na Pomorzu, zasłużony około rozbudzenia samowiedzy narodowej w Prusiech Zachodnich, ogłosił obok szeregu książek popularnych, również tom „Poezyj“ (1855).

Danielski Jan Nepomucen, malarz polski * 1844 w Krakowie, syn organisty, uczeń Dominika Estreichera, następnie kształcił się zagranicą, malował portrety olejne, minjatury akwarelowe, freski kościelne, obrazy ołtarzowe, między innemi ołtarz św. Idy do kościoła w Giebułtowie koło Krakowa.

Danielson, 1. Anders Peter, szwedz. polityk i ekonomista, (1839—1897), był w l. 1891—94 i 1897 wiceprezydentem drugiej Izby.

2. Johan Richard, finlandzki historyk i polityk, (* 1853), od 1880 profesor, od r. 1885 w sejmie przywódca „Fennomanów“ (ob.), 1918 wystąpił za wyborem niemieckiego księcia na króla Finlandji. Opublikował: „Die nordische Frage 1746—51“ (1888), „Finlands inre sjelfständighet“ (1892) i in.

Danilewskij, 1. Mikołaj Jakowlewicz, pisarz rosyjski (1822—1885), lekarz i przyrodnik, przeciwnik darwinizmu, któremu poświęcił studjum krytyczne (1885—7, 2 t.). Główne jego dzieło: „Rosja i Europa“ (1871), które nazwano „biblją panslawizmu“, upatruje misję Słowian w harmonijnem zespoleniu czynników kulturalnych, wypracowanych przez inne narody i w urzeczywistnieniu ideału ogólnoludzkiego.

2. Grzegorz Piotrowicz, pisarz rosyjski (1829—1890), autor powieści, głównie historycznych, które posiadają niewielką wartość literacką, wyróżniają się jednak żywą, ciekawą akcją i plastyką opisu: „Mirowicz“ (1879, najlepsza z nich), „Czarny rok“ (1888) i i.

Daniło Petrović, 1. ks. czarnogórski, (1826—1860), po śmierci swojego wuja, władyki Piotra II. Petrovića, został 1852 księciem świeckim, 12. VIII. 1860 w Cattaro śmiertelnie raniony przez spiskowca T. Kadića.

2. b. następca tronu czarnog., (* 1871), po śmierci ojca Mikołaja ogłoszony królem 1921, abdykował na rzecz siostrzeńca Michała, żyje we Włoszech.

Daniłowicz Ignacy, historyk i prawnik polski, (1789—1843), studjował w Wilnie, Moskwie i Petersburgu, 1823 mianowany profesorem prawa w uniwersytecie wileńskim, 1824 profesorem dyplomacji w Charkowie, 1835 prof. prawa w Kijowie, 1838 w Moskwie. Wydał szereg prac z dziedziny historji polsko-litewskiej; najważniejsze dzieło, wydane po jego śmierci: „Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów“ (2 t., Wilno, 1860—62).

Daniłowski Władysław, rewolucjonista polski, (1841—1878), brał udział w ruchu rewolucyjnym 1863 r., 1865 uwięziony i zesłany na Sybir. Zostawił pamiętniki, ogł. 1908.

Daniłowski Gustaw, * 1872, † 1927, wybitny powieściopisarz polski ze szkoły Żeromskiego. Oddzielnie wydał: „Nego“ (1900), „Na wyspie“ (1901), „Z minionych dni“ (1902), „Poezje“ (1902), „Dwa głosy“ (1903), „Fragment pamiętnika“ (1905), „Jaskółka“ (1907), „W miłości i w boju“ (1910), „Marja Magdalena“ (1912), „Lilli“ (1917), „Tętent“ (1919), „A to się pali tylko serce moje“ (1922), „Bandyci z Polskiej Partji Socjalistycznej“ (1924).

Daniny, w ogólności świadczenia pieniężne lub w naturze, oparte na stosunku trwałym lub prywatno-prawnym; w szczególności podatki i należytości. D. publiczne, przypadające na kawałek gruntu w razie przeniesienia własności, ponoszą interesowani w stosunku zależnym od długości trwania ich zobowiązań; decyduje dzień wciągnięcia do księgi gruntowej. Przy użytkowaniu (także małżeńskiem) ponosi d. użytkowca (małżonek).

Daniszmend, turkmeńska dynastja, (ok. 1060—1174) ob. Kapadocja.

Danja (Dänmark), królestwo na pograniczu Niemiec i Skandynawji, między morzami: Północnem i Bałtyckiem, obejmujące płn. część półwyspu Jutlandzkiego i ok. 600 wysp, które stanowiły ongiś całość z półwyspami: Jutlandzkim i Skandynawskim. 92 z pośród nich są zamieszkałe, największe zaś są: Zelandja, Fionja, Laaland, Falster, Möen, Langeland, Alsen i Bornholm. Jedynie od płd. posiada D. 70 km. długą granicę lądową, zresztą zaś morskie. Pod względem ukształtowania pionowego jest półw. Jutlandzki przedłużeniem niżu Niemieckiego. Jest to bryła kredowa, zasłana grubą (średnio 50 m.) warstwą osadów lodowcowych. Wyróżnić w niej można 3 części. Zach. część ma tylko na płd. pas żyznych żuław, oddzielonych płytkiem morzem od piaszczystych wysepek (Fanö, Röm i i.), zresztą jest piaszczysta i nieurodzajna. Wzdłuż wybrzeża ciągnie się długi 350 km.), a szeroki (1—8 km.) pas wydm, czyniących wybrzeże niedostępnem i bardzo niebezpiecznem dla żeglugi („żelazne wybrzeże“). Poza wałem wydm pełno tu małych jeziorek. Część środkowa półwyspu jest również nieurodzajną krainą piaszczystych geestów, pokrytych w dużej części wrzosowiskami i torfowiskami, które jednak zostały w pewnej części zalesione sztucznie lub zdobyte dla rolnictwa. Natomiast wsch., pagórkowata (Ejer Bavnehöj, 172 m.) część półwyspu posiada żyzne gleby i doskonale rozwinięte wybrzeża, oblitujące w mnóstwo wąskich a głęboko w ląd wciętych zatok (föhrden), stanowiących doskonałe, naturalne porty. Największym z nich jest Limfiord, odcinający swemi wodami całą płn. część półwyspu. Wyspy duńskie są również pagórkowate, żyzne i doskonale zagospodarowane. Najdalej ku wsch. wysunięta wyspa Bornholm należy już geograficznie raczej do płd. Szwecji. Rzeki D. są krótkie i bez znaczenia dla komunikacji, najdłuższa Gudenaa ma tylko 160 km. Klimat jest oceaniczny z przewagą wiatrów płd.-zach. i opadów jesiennych, cechują go pozatem częste mgły i silne wichry.

Kraj, mający 43.017 km.^{2} powierzchni (nieco więcej od wojew. Poleskiego) liczy 3,386.274 mieszk., jednolitych zarówno pod względem narodowościowym, jak i wyznaniowym (2,732.792 protestantów) i odznaczających się niezwykle wysokim poziomem oświaty (tylko 0.2% analfabetów). Liczne szkoły rolnicze i uniwersytety ludowe wychowują doskonałych pracowników na roli. Bo też D. jest krajem wybitnie rolniczym, role uprawne i ogrody zajmują 44% obszaru, łąki i pastwiska 32%, lasy 8%, a nieużytki, mimo nieurodzajności gleby tylko 16%. Mimo jednak bardzo wysokiego rozwoju kultury rolnej, produkcja miejscowa (owies, jęczmień, żyto, buraki pastewne) nie zaspokajają w całości potrzeb kraju. Ten niedobór pokrywają jednak z nadwyżką wpływy z wywozu produktów hodowli bydła i drobiu, która w D. jest postawiona na takim poziomie i tak zorganizowana, jak nigdzie indziej. Wywóz masła, mięsa, skór i jaj (głównie do Anglji) jest ogromny i daje producentom, dzięki doskonałej organizacji spółek spółdzielczych, duże zyski. Do robót rolnych sprowadza się sezonowo wielu robotników z zagranicy, jako tańszych, w tem dużo Polaków. Dużą wreszcie rolę odgrywa również rybołówstwo, z którego jednak utrzymuje się tylko 1½% ludności (15.955 statków rybackich z 33.000 tonn rej.), oraz przemysł rolniczy i spożywczy (cukrownie, gorzelnie, browary, garbarnie, młyny, fabr. konserw, margaryny, mleka kondensowanego i t. p.), zatrudniający razem z rzemiosłem 29% ogółu ludności. Natomiast wielki przemysł nie ma z powodu braku węgla i metali warunków rozwoju i ogranicza się do stolicy i największego miasta i portu: Kopenhagi. Położenie geograficzne i gospodarcze kraju sprzyja rozwojowi handlu, którym trudni się 17% Duńczyków. Na wywóz (głównie do Anglji oraz Niemiec i Szwecji) składają się produkty gospodarki hodowlanej, przywozi się głównie zboże, wyroby tkackie i metalowe, węgiel, drzewo i makuchy do karmienia bydła. Flota handlowa składa się z 1835 okrętów, mających razem 640.000 tonn rej. netto; najważniejszemi portami są: Kopenhaga, Aarhus, Aalborg i Esbjerg. Sieć kolejowa ma 4.968 km. długości. Kraj jest podzielony na 18 okręgów (Amter). Do D. należą wyspy Faröer (Owcze) i Grenlandja, najstarsza bowiem kolonja: Islandja jest od 1918 połączona z Danją tylko unją personalną, a kolonje w Małych Antylach zostały sprzedane w 1917 Stanom Zjednoczonym Am. Płn. (wyspy: św. Tomasza, św. Krzyża i św. Jana).

Roślinność Danji ma charakter atlantycki. Lasów mało, głównie powstały sztucznie przez zalesienie drzewami szpilkowemi. Charakterystycznem drzewem lasów pierwotnych jest buk.

Zwierzęta. Fauna ma podobnie charakter atlantycki. 41 rodzajów ssaków, jelenie rzadkie, głównie na Jutlandzie. Ptaków 300 gatunków, z płazów i gadów: jaszczurki, żaby, zaskrońce, żmije itd. Słodkowodnych ryb 45 gatunków.

Ludność. W r. 1924 na 43.017 km.² mieszkało 3,386.274 ludzi (t. j. 79 na 1 km.²) w przeciwstawieniu do (1921) 3,267,831 mieszkańców (76 na 1 km.²) i (1916) na 39.033 kw. (bez płn. Szlezwiku) 2,921.362 mieszkańców (74 na 1 km.²). Od pierwszego dokładnego spisu ludności (1801) ludność potroiła się. Najgęściej zaludnione jest wybrzeże, a z tego okolica Kopenhagi. Rozmieszczenie ludności na wsie i miasta zmieniło się od r. 1801 na korzyść miast, mimo to jednak w r. 1921 tylko 38% ludności mieszkało w miastach. D. posiada jedno tylko wielkie miasto, t. j. stolicę Kopenhagę z 728,105 mieszk. (1924), która jest również największem miastem w północnych państwach. Ponad ¹/₅ całej ludności mieszka w stolicy. Poza tem są 3 miasta, mające ponad 40.000 ludności i 12 ponad 10.000. Danja jest krajem o ludności zwartej rdzennej, posiada jednak mniejszość niemiecką, która przy opcji 10. lutego 1920 wykazywała 41.000 Niemców, liczba ta zmniejszyła się na 30.000 (1924) na skutek emigracji. Emigracja jest dość znaczna głównie do Płn. Ameryki. Według wyznań było w r. 1921 3,221.843 (98,7%) wyznania ewangelickiego; 23,137 (0,7%) katolickiego, 5.945 żydów (0,2%); 17,884 (0,5%) innych wyznań lub bezwyznaniowych. — Duńczycy mówią narzeczem północno-germańskiem (p. duński język). Wśród Duńczyków spotyka się dużo jasnowłosych, 21% ludności jest blondynów, 15% brunetów. Średnia wysokość 169 cm. u mężczyzn, u kobiet 159 cm. Nowoczesny sposób gospodarowania zniszczył pierwiastki starożytne w życiu ludu; widać to przedewszystkiem w budownictwie. Niekiedy jeszcze spotyka się kurne chaty bez kominów, o wnętrzu prostem, zawierającem meble przybite do ścian. W ubiorze zachowało się niewiele z przeszłości, pojedynczo widać ubiory ze skóry. Wykształcenie stoi wysoko (ok. 0,2% analfabetów). W r. 1814 wprowadzono przymus szkolny. Z zakładów naukowych należy wymienić uniwersytet, wyższą szkołę techniczną, akademję sztuk pięknych, akademję weterynaryjną, wyższą szkołę gospodarstwa wiejskiego, wyższą szkołę farmacji, dentystyki, 21 seminarjów nauczycielskich, 250 szkół technicznych, 90 handlowych, 21 rolniczych i ogrodniczych, szkołę oficerską i kadetów, 59 wyższych szkół ludowych i 4.509 niższych. — Ważniejsze zbiory i muzea znajdują się w Kopenhadze, podobnie jak i towarzystwa naukowe i 3 największe bibljoteki w kraju. — w r. 1923 wydano w D. 301 dzienników, 1.719 czasopism, 3.585 książek, 67.777 broszur.

Ustrój państwa i administracja. Od r. 1849 jest Danja monarchją konstytucyjną, dziedziczną w rodzie Szlezwik-Holsztyn-Sonderburg-Glücksburg. Obowiązuje konstytucja z 5. czerwca 1915, poprawiona 10. września 1920, oparta na t. zw. „Grundlov". Król, który wskutek unji personalnej, jest również królem Islandji, musi być ewangelikiem. Pełni on władzę wykonawczą, zatwierdza nowe ustawy, powołuje i zwalnia ministrów na życzenie izby posłów, którą może rozwiązać. Parlament (Rigsdag) pełni władzę ustawodawczą i składa się z dwu izb: senatu (Landsting) i izby posłów (Folketing). Senat składa się z 76 członków, liczących najmniej 35 lat, wybieranych na lat 8, co 4 lata zmienianych w połowie. Izba posłów liczy 149 członków, którzy są wybierani na lat 4 przez wszystkich obywateli, którzy ukończyli 25 rok życia. Władzę sądowniczą wykonują liczne sądy niższe, 3 wyższe i Najwyższy Trybunał w Kopenhadze. Na czele organizacji kościelnej stoi prymas; jest nim biskup Zelandji z siedzibą w Kopenhadze, a podlega mu 6-ciu biskupów. — D. składa się z ośmiu części: Zelandji, Bornholmu, Lolland-Falsteru, Fionji i Jutlandji, która rozpada się na wschodnią, zachodnią, północną i południową.

Wojsko i marynarka. W D. istnieje powszechny obowiązek służby wojskowej mężczyzn od 20—36 r., wolni są od niego obywatele Islandji, Grenlandji i Feryngu. Czynna służba trwa od 60—425 dni, zależnie od rodzaju broni, pozatem obejmuje 1—2 ćwiczenia, z których każde trwa 2—4 tygodni. Po reformie wojskowej z 7. sierpnia 1922, armja w czasie pokoju liczy 7.500—26,000 ludzi, zależnie od ilości powołanych do ćwiczeń rezerwistów. Flota wojenna przestarzała i nieliczna, nadaje się jedynie do obrony wybrzeża. Barwami narodowemi są czerwona i biała, flaga narodowa t. zw. Danebrog (p. w.) składa się z czerwonego tła, na którem widnieje biały krzyż.

Historja

Królowie duńscy:

Gottfried † 810
Harald Klak † 830
Gorm Stary † 940
Harald Sinozęby 940—985
Swen Widłobrody 985—1014
Harald 1014—18
Knut II. Wielki 1018—35
Hartheknut 1035—42
Magnus Dobry 1042—47
Sven Estridson 1047—76
Harald Hein 1076—80
Knut Święty 1080—86
Olaf Hunger 1086—95
Eryk I. 1095—1103
Niels 1104—34
Eryk II. 1134—37
Eryk III. 1137—46
Bezkrólewie 1146—57
Waldemar I. 1157—82
Knut VI. 1182—1202
Waldemar II. 1202—41
Eryk IV. 1241—50
Abel 1250—52
Krzysztof I. 1252—59
Eryk V. 1259—86
Eryk VI. 1286—1319
Krzysztof II. 1320—26 oraz 1330—1331
Waldemar III. 1326—30
Bezkrólewie 1331—40
Waldemar IV. Atterdag 1340—1375
Olaf V. 1376—87
Małgorzata 1376—1412
Eryk VII. Pomorski 1412—39
Krzysztof III. Bawarski 1440—48
Chrystjan I. 1448—81
Jan 1482—1513
Chrystjan II. 1513—23
Fryderyk I. 1523—33
Chrystjan III. 1534—59
Fryderyk II. 1559—88
Chrystjan IV. 1588—1648
Fryderyk III. 1648—70
Chrystjan V. 1670—99
Fryderyk IV. 1699—1730
Chrystjan VI. 1730—46
Fryderyk V. 1746—66

Chrystjan VII. 1766—1808	Chrystjan IX.
Fryderyk VI. 1808—39	1863—1906
Chrystjan VIII. 1839—48	Fryderyk VIII. 1906—12
Fryderyk VII. 1848—63	Chrystjan X. od 1912 r.

Pierwotna D. składała się z licznych drobnych państewek, które zajmowały płd. Szwecję, wyspy duńskie i półwysep jutlandzki. D. zjednoczył Gorm Stary. Jego następcy urządzali szereg zwycięskich wypraw na czele Wikingów na Bałtyk i Morze Północne, zdobyli Anglję i Norwegję, wytrzebili pogaństwo z Danji. Po śmierci Hartheknuta trzy państwa znowu się rozpadły. Za potomków Svena Estridsona, który dał początek dynastji Ulfingerów, D. zeszła do rzędu niemieckiego wasala; dopiero Waldemar I. zjednoczył i wzmocnił państwo przy pomocy wielkiego męża stanu, Absalona, zdobył Rugję i Holsztyn, zaś Waldemar II. uczynił z D. potężne mocarstwo przez podboje w Niemczech i zajęcie Estonji 1219. Po jego śmierci (1241) wybuchła 100-letnia wojna domowa. Władza królewska zupełnie upadła, królów Eryka IV., Abla, Krzysztofa I. i Eryka V. zamordowano, Szlezwik odpadł na długie lata. Wewnętrzne spory i nieszczęśliwe wojny z Szwecją, Norwegją i Hanzą wypełniają ten okres. Dopiero Waldemar IV. (od 1340) przywrócił dawną władzę królewską i zaprowadził ład w państwie, odebrał Szwecji zabrane prowincje, Estonję sprzedał zakonowi niemieckiemu. Po jego śmierci (1375) władzę w państwie objęła jego córka Małgorzata, królowa Norwegji, w imieniu małoletniego syna Olafa. Po śmierci Olafa (1387), została królową w Danji, później w Szwecji (1389) i doprowadziła w Kalmarze w 1397 do t. zw. „Unji kalmarskiej", t. j. zjednoczenia wszystkich trzech państw skandynawskich pod jednym władcą, którym miał zostać jej cioteczny wnuk Eryk VII. Pomorski. Eryk napotkał tak wielkie trudności w Danji i Szwecji, że musiał uciekać z kraju, zaś stany trzech państw obrały bawarskiego księcia Krzysztofa III. Po nim wstąpił w D. r. 1448 oldenburski hrabia Chrystjan I., założyciel obecnie panującej dynastji, który na krótko wznowił unję. W 1460 obrany przez stany Szlezwiku i Holsztynu księciem, ogłosił nierozdzielność obu księstw z Danją. Również jego następcy Jan i Chrystian II. panowali okresowo we wszystkich trzech państwach, dopiero po „krwawej kąpieli" w Sztokholmie w 1520, Szwecja oderwała się na zawsze, zaś rozruchy w Danji pozbawiły i tutaj Chrystjana II. tronu. Królem obrano Fryderyka I.; jego syn Chrystjan III. wprowadził w 1536 r Reformację, która wzmocniła stan szlachecki przez sekularyzację dóbr kościelnych. Panowanie jego następców odznacza się wzrastającą słabością władzy królewskiej i niepowodzeniami wojennemi, które doprowadziły do utraty licznych terytorjów na rzecz Szwecji. Te niepowodzenia zwróciły uwagę duchowieństwa i mieszczaństwa na niebezpieczeństwo rządów szlachty i sprawiły, że za Fryderyka III. na sejmie 1660 r. doszło do przekształcenia państwa z monarchji obieralnej w dziedziczną i absolutną. Wydany w 1665 „ukaz królewski" ustanawiał, że król ma być luteraninem, nie będzie dzielił państwa, nie będzie przekraczał ustawy, ale za swoje postępowanie będzie odpowiedzialny jedynie przed Bogiem. Następcy Fryderyka użyli swej władzy dla przeprowadzenia reform wewnętrznych, popierania handlu i przemysłu, zdobyczy kolonjalnych. W wojnach prowadzonych ze Szwecją, odzyskano część utraconych zdobyczy i cło sundskie, 1675—79, 1700 i 1709—20. Od połowy XVII. w. zaczęły wzrastać na dworze wpływy niemieckie, które ok. 1772 doprowadziły do reakcji sfer ortodoksyjno-nacjonalistycznych pod wodzą Guldberga. Usunął go z jego dominującego stanowiska Bernstorff, (ob.) który w 1788 zniósł poddaństwo chłopów. Od 1800 D., która wystąpiła wrogo przeciw Anglji i związała się z Napoleonem I., była dwa razy napadana przez flotę angielską, utraciła w wojnie przeciw Anglji i Szwecji w 1814 r. Helgoland i Norwegję. Ta katastrofa w związku z kryzysem ekonomicznym, wywołała nową reakcję narodową przeciw cudzoziemszczyźnie, szczególnie przeciw Niemcom. Zaczęły przenikać do kraju idee liberalne, wołano o reformę konstytucji. Rok 1831 i 34 zawiódł oczekiwania; za Chrystjana VIII. liberałowie i nacjonaliści skupili się w partji „Eiderdänen", która oprócz konstytucji żądała wcielenia Szlezwiku. Reforma konstytucji, obiecana w 1848 przez Fryderyka VII., nie zadowoliła ani liberałów ani nacjonalistów. Rozruchy ludowe zmusiły króla do powołania ministerstwa, złożonego z „Eiderdänów". Zwołane w październiku 1848 „Zgromadzenie Narodowe", ustawą zasadniczą („Grundlow") z 5. czerwca 1849, wprowadziło monarchję konstytucyjną, z parlamentem zwoływanym co rok. Następne ustawy konstytucyjne, których było kilka w ciągu 15 lat, nie wprowadziły stałego uregulowania stosunków ani wewnątrz państwa ani z Szlezwikiem i Holsztynem. W 1863 Chrystjan IX. zatwierdził ustawę, która rozciągając duńskie prawo dziedziczenia również na Szlezwik, doprowadziła do wojny duńsko-niemieckiej o Szlezwik i Holsztyn, zakończonej klęską Danji, która w „pokoju wiedeńskim" z 30. października 1864 r. musiała odstąpić oba księstwa na rzecz Niemiec i Austrji. Nieszczęśliwy wynik wojny z Niemcami spowodował upadek wpływów „Eiderdänów" i długotrwałe rządy konserwatystów. Dopiero demokratyczny przełom przy wyborach do Folketingu z 1901 położył im kres. Powołany rząd lewicowy Deuntzera przeprowadził szereg reform, musiał jednak ustąpić w 1905 z powodu opozycji konserwatystów i wewnętrznych tarć. Następujące po nim ministerstwa miały charakter liberalny, a głównem ich zadaniem była kwestja obrony kraju i floty, a m. stworzenie z nich rodzaju policji lądowej i morskiej, co zresztą stanowiło odtąd ciągły punkt tarcia między prawicą a lewicą, w kraju i parlamencie. W 1912 r. przyszło do zaostrzonej walki między lewicą zebraną w Folketingu, a konserwatystami w Landstingu z powodu nowej, demokratycznej reformy wyborczej. Doprowadziło to do rozwiązania Landstingu i nowych wyborów w lipcu 1914, które przyniosły klęskę konserwatystom; nowe demokratyczne prawo wyborcze weszło w życie 5 lipca 1915 r.

W czasie wojny światowej, mimo silnych sympatyj dla koalicji, Danja pod rządami Zahle'go

zachowała neutralność. Po wojnie stała się znowu żywotną sprawa Szlezwiku. W myśl traktatu wersalskiego odbył się plebiscyt, który wypadł niepomyślnie dla D. tak, że tylko północny Szlezwik dostał się jej zpowrotem. Wywołało to upadek Zahle'go i długotrwałe wewnętrzne przesilenie. Wybory w 1924 przyniosły zwycięstwo socjalistom, którzy ujęli rządy i przeprowadzili najdalej idącą reformę wojskową, zmniejszającą do minimum armję i zbrojenia.

Dankers de Ry, Piotr v. Dankerse, (Dankörs, Dankörsig) * 1605, † 1661 w Rudnikach pod Wilnem, nadworny malarz i budowniczy królów polskich: Zygmunta III., Władysława IV. i Jana Kazimierza. Najbardziej cenione i znane jego prace znajdują się w Wilnie, jak kaplica św. Kazimierza w Katedrze, ukończona w r. 1636 i przez niego też ozdobiona freskami z życia św. Kazimierza. Również w kościele Franciszkanek pod wezwaniem św. Michała znajduje się jego fresk. Dalsze dzieła D.: kaplica Wołkowiczów (dawna królewska) przy katedrze, płaskorzeźby w Werkach koło Wilna, okazałe ozdoby Zamku królewskiego w Warszawie. — D. przypisuje się odkrycie marmurów w Karpatach i nauczenie sposobu ich wydobywania. — Napadnięty przez zbójców w Rudnikach pod Wilnem, umierając wyrysował ich portrety, dzięki czemu ujęto ich i stracono w 3 dni po morderstwie. Jego portrety królów polskich (3 Władysława IV., 4 Jana Kazimierza i t. d.) i magnatów rytowali Falck, Hondius, P. de Jode, Sandrart i t. d.

Dannecker Johann Heinrich von, rzeźbiarz (1758—1841), kształcił się w Karlsschule w Stuttgarcie, od r. 1780 był rzeźbiarzem nadwornym, ozdabiał zamki książęce figurkami dzieci, karjatydami i t. d. W 1783 r. zetknął się w Paryżu z Pajou i z nim pojechał do Rzymu, gdzie wielki wpływ wywarły na niego znajomość Canovy i studjum antyku. Po powrocie do Stuttgartu (1790) portretował wiele osób n p. znane są jego popiersia Schillera. Najpopularniejszem jego dziełem jest 1806 powstała „Ariadna na panterze". D. należy do artystów, którzy chcieli ożywić sztukę swej epoki nawrotem do klasycyzmu, stoi w pośrodku między Canovą a Thorwaldsenem; brak mu było genjuszu twórczego, był jednak równą, harmonijną, subtelną naturą artystyczną.

Dannevirke, (Danewerk), stary duński wał pograniczny przeciw Niemcom w Szlezwiku na płn. od Eidery, długi na 14 km., zbudowany po r. 800 przez króla duńskiego Gottfrieda.

Dannou Pierre Claude François, franc. mąż stanu, (1761—1840), został 1792 członkiem Konwencji, brał udział w wypracowaniu konstytucji dyrektorjalnej i konsularnej, 1807 dyrektor archiwum państwowego, stały sekretarz Akademji Napisów i Sztuk Pięknych. Z licznych jego pism wymienić należy: „Essai sur l'instruction publique" (1793), „Cours d'études historiques" (1842—49, 20 t.) i in.

Dannreuther Edward, pianista, * 1844, † 1905 w Londynie, gdzie założył towarz. Wagnerowskie; napisał cenne studjum o muzycznej ornamentyce, 1893, 2 tomy.

D'Annunzio Gabriele, włoski poeta, ob. Annunzio.

Danrémont Charles Marie Denis, Comte de, franc. generał (1783—1837). Pod Napoleonem I. pułkownik, następnie generał-inspektor infanterji, par i generał-gubernator Algeru, poległ 1837 pod Konstantyną.

Dansa, pieśń taneczna, ob. prowansalska literatura.

Danse macabre, ob. taniec śmierci.

Dantan, 1. Jean Pierre, rzeźbiarz francuski (1800—1869), znany portrecista, uczeń Bosia, Akademij: paryskiej i rzymskiej. Rzeźbił przeważnie karykatury, dobrze ujmując komizm w wyrazie twarzy lub postaci.

2. Edward, bratanek powyższego, malarz francuski (1848—1897), malował sceny z mitologji starożytnej i historji, oraz oddawał w sposób subtelny i charakterystyczny zarazem wnętrza pracowni rzeźbiarskich.

Dantas Julio, portugalski pisarz dramatyczny (* 1876), z zawodu lekarz praktykujący w Lizbonie. Największem powodzeniem w Portugalji i Brazylji cieszył się jego dramat naturalistyczny w 4 aktach „A Sevéra" („Surowa kobieta", 1901). Na podkreślenie też zasłużyła subtelna jednoaktówka wierszem „A ceia dos cardeaes" („Wieczerza kardynałów").

Dante Alighieri.

Dante Alighieri, największy poeta włoski i jeden z najgłębszych poetów wszystkich czasów i narodów, potomek starożytnego rodu, * 1265 we Florencji, † 1321 w Rawennie. O życiu jego wiadomo nam niewiele. Otrzymał staranne wychowanie, znał język łaciński, prowansalski i francuski, oddawał się poezji i muzyce, próbował też sił w rysunkach. W bliskich z nim stosunkach pozostawali poeta Guido Cavalcanti, malarz Giotto, śpiewak Casella, szczególnie ojcowską jednak opieką otoczył go uczony sekretarz Republiki, Brunetto Latino. Brał udział w wyprawach wojennych swego ojczystego miasta, jak w walce przeciw mieszkańcom Arezzo koło Campaldino (1289) i oblężeniu pizańskiej twierdzy Caprona. Ok. 1295 poślubił Gemmę dei Donati, która żyła jeszcze w r. 1333. Z małżeństwa tego urodziło się troje lub czworo dzieci: Piero, Jacopo, Antonia i Beatrice (?). Równocześnie brał poeta żywy udział w życiu politycznem rodzinnego miasta. Gdy w walkach wewnętrznych we Florencji stronnictwo jego uległo

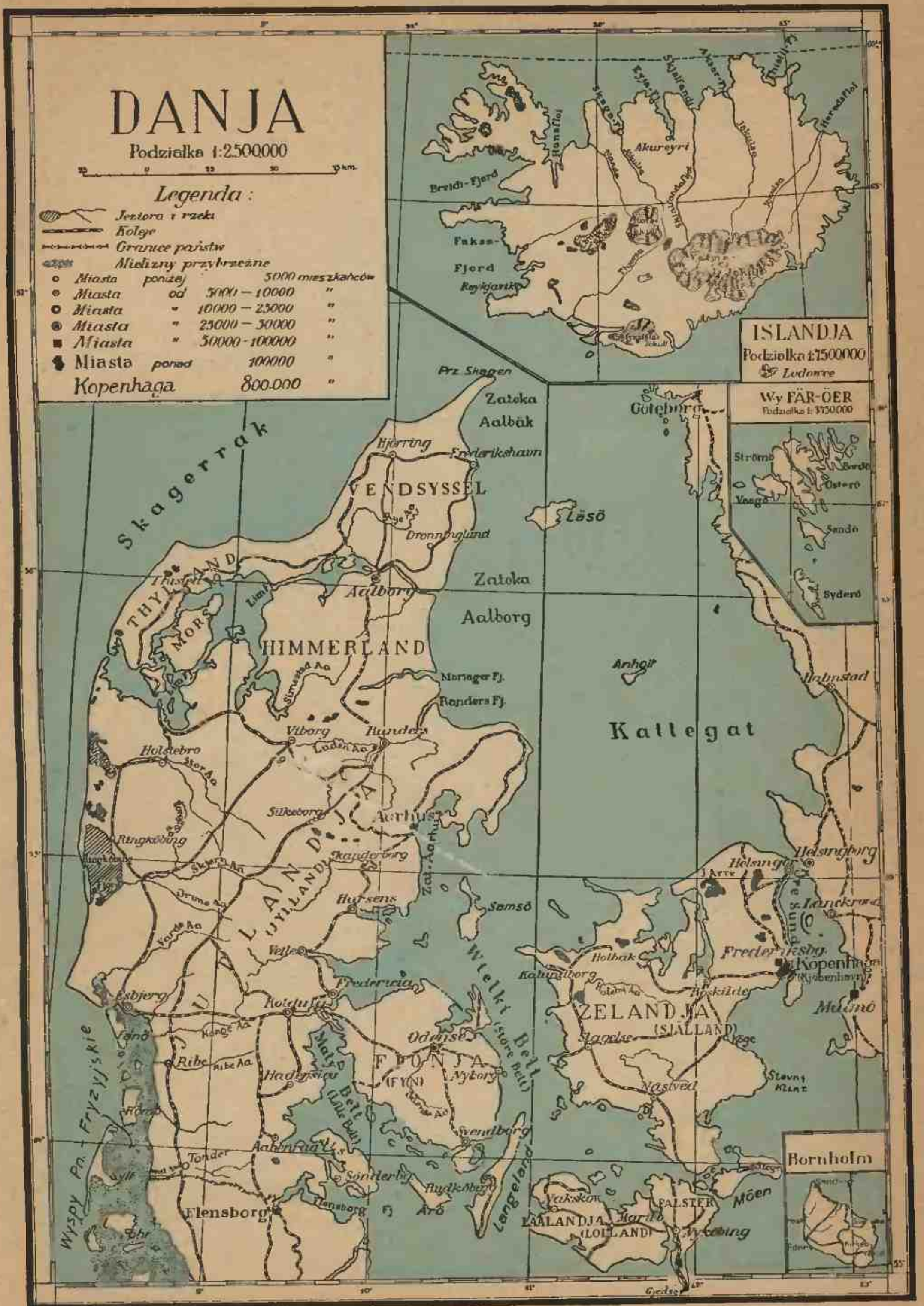
DANJA
Podziałka 1:2500000
Legenda:
Jeziora i rzeki
Koleje
Granice państw
Mielizny przybrzeżne
Miasta poniżej 5000 mieszkańców
Miasta od 5000 — 10000
Miasta 10000 — 25000
Miasta 25000 — 50000
Miasta 50000 - 100000
Miasta ponad 100000
Kopenhaga 800.000
ISLANDJA
Podziałka 1:7500000
Lodowce
Wy FÄR-ÖER
Akureyri
Breidi-Fjord
Fakse-Fjord
Reykjavik
Strömö
Östero
Vaagö
Sandö
Syderö
Skagerrak
Prz. Skagen
Zatoka Aalbäk
Hjörring
Frederikshavn
VENDSYSSEL
Läsö
Dronninglund
THY
Thisted
MORS
Limfj.
Aalborg
Zatoka Aalborg
HIMMERLAND
Mariager Fj.
Randers Fj.
Anholt
Halmstad
Kattegat
Viborg
Randers
Holstebro
Silkeborg
Aarhus
Ringkjöbing
Skanderborg
JUTLANDJA (JYLLAND)
Zat. Aarhus
Helsingborg
Helsingör
Arre
Samsö
Landskrona
Horsens
Vejle
Holbæk
Frederiksbg.
Kopenhaga (Kjøbenhavn)
Malmö
Kalundborg
Roskilde
Esbjerg
Fredericia
Kolding
ZELANDJA (SJÄLLAND)
Slagelse
Köge
Ribe
Ribe Aa
Odense
Nyborg
FJONJA (FYN)
Haderslev
Mały Bełt (Lille Bælt)
Wielki Bełt (Store Bælt)
Næstved
Stevns Klint
Svendborg
Bornholm
Wyspy Półn. - Fryzyjskie
Tönder
Aabenraa
Sönderborg
Rudkjöbing
Langeland
Möen
Sylt
Flensborg
Ærö
Nakskov
FALSTER
LAALANDJA (LOLLAND)
Maribo
Nykøbing
Föhr
Gjedser

Kopenhaga. Rosenborg.

Kopenhaga. Nowa gliptoteka.

Viborg. Katedra.

Kopenhaga. Kolumnada przy Amalienborgu.

Kopenhaga. Dom akademicki.

i wielu wybitnych mężów skazanych zostało na wygnanie, musiał i on opuścić miasto (1302), którego nie miał już więcej oglądać. Niebawem, znużony partyjnemi zwadami, odłączył się od swych towarzyszy niedoli i niemal jak żebrak tułał się po różnych stronach Włoch. Najpierw skierował się do Werony, gdzie użyczył mu opieki Bartolomeo della Scala (zapewne już w 1303). Po jego śmierci (1304) odnajdujemy poetę (1306) w miejscowości Sarzana w Lunigianie, skąd udał się do Casentino. Między 1307 a 1310 gościła go prawdopodobnie Lucca. Podróże do Paryża i Oksfordu, przyjmowane przez niektórych, należy odrzucić. Wieść o wyprawie rzymskiej Henryka VII. (1310) obudziła w D. nowe nadzieje powrotu do ojczystego miasta; nadzieje te rychło jednak rozwiała śmierć cesarza (1313). Ostatnie lata spędził D. w Rawennie, gdzie przyjął go przyjaciel, sprawujący rządy tego miasta, Guido Novello da Polenta, krewniak Franceski da Rimini. Przez krótkie odwiedziny podtrzymywał też poeta stosunki z władcą Werony, Can Grande della Scala, któremu poświęcił „Raj". W lecie 1321 z ramienia swego dobroczyńcy udał się D. w dyplomatycznej misji do Wenecji, gdzie zachorował i bliski śmierci, odwieziony został do Rawenny, w której zwłoki jego spoczywają po dzień dzisiejszy.

Mniejsze pisma Dantego: 1) Najwcześniejszem z nich jest „Nowe życie" („La Vita nuova"), delikatny i głęboko odczuty wyraz idealnej miłości poety do Beatrice, córki poważnego mieszczanina florenckiego, Folco Portinari. Niezrozumienie tego uczucia, które nie zmierzało do posiadania ukochanej i przez jej małżeństwo nie doznało przeszkody, jest podłożem licznych, chybionych prób ujęcia postaci Beatrice, jako czystej alegorji lub abstrakcji. Szereg utworów poetyckich wplótł tu autor w tekst prozaiczny, który odnieść należy do r. 1292. 2) Poezje liryczne — również i te, których D. nie wcielił do „Vita nuova" i „Convivio" — zebrane później zostały p. t. „Il canzoniere" („Księga pieśni"). — 3) „Biesiada" („Il convivio") napisana została w latach 1306—9. Praca ta, gdyby ją poeta doprowadził do końca, utworzyłaby encyklopecję wiedzy ówczesnej. Miała ona w 15 księgach objaśnić 14 filozoficznych i dydaktycznych kancon Dantego; poeta zdołał jednak napisać tylko księgę wstępną i trzy dalsze traktaty. Sposób ujęcia jest scholastyczny, a nazwę „Biesiada" wybrał D. dlatego, że dzieło to — pierwszy zabytek naukowej prozy włoskiej — dawać miało objaśnienia do treści kancon, jak chleb do potraw. — Po łacinie napisał D.: 4) niedokończoną pracę „De vulgari eloquentia" („O języku ludowym"), gdzie rozprawia o włoskim języku literackim, stylach i budowie kancony (nap. 1305—6). — 5) Odnalezione dotychczas listy. — 6) Dwie łacińskie „Eklogi" z lat 1320—1321. — 7) „De Monarchia" („O monarchji"), polityczne wyznanie wiary D., w którem, jako dwie równe potęgi, przeciwstawia sobie cesarstwo i kościół, żądając powszechnej monarchji światowej; powstało w ostatnich latach poety. — 8) Rozprawa „Quaestio de aqua et terra" jest niewątpliwie fałszerstwem pierwszego wydawcy Moncettiego. — Do włoskich utworów D. zaliczyć dziś wreszcie należy „Fiore", opracowanie francuskiego „Roman de la Rose" w 232 sonetach. Po ostatnich badaniach Mazzontiego nie ulega już wątpliwości, że utwór ten jest dziełem Dantego.

„**B o s k a K o m e d j a**". Dziełem, które Dantemu zapewniło nieśmiertelność, jest „Boska komedja" („Divina Commedia"). D. nazwał ją „Komedją", ponieważ „zaczyna się od rzeczy strasznych i budzących grozę, a kończy pięknemi i godnemi pożądania", przytem zaś skreślona jest stylem niższym, pozbawionym uroszczeń. Określenie „divina" pojawiło się dopiero po zgonie poety: spotykamy je po raz pierwszy w „Vita di Dante" Boccaccia. Poemat ma charakter wizji, która ukazuje los dusz po śmierci w trzech królestwach zaświata: piekle (inferno), czyśćcu (purgatorio) i raju (paradiso). Każda „cantica" albo „canzone" składa się z 33 „canti". Całość, wraz z pieśnią wstępną, obejmuje 100 pieśni w tercynach, formie stworzonej przez Dantego z serwentesu (ob.). „Commedia" ma ściśle architektoniczną budowę. „Piekło" zawiera (oprócz przedpiekla) dziewięć kół, podobnie „Czyściec" dziewięć pięter: przedczyściec, siedm taras, a na szczycie raj ziemski. „Raj" wkońcu składa się z dziewięciu niebios wirujących, ponad któremi spoczywa empireum jako nieruchoma siedziba Boskości. Poeta z wyższego nakazu podejmuje wędrówkę przez trzy pogrobowe królestwa. W połowie swego żywota (1300) zabłąkał się w dzikim lesie; gdy o świcie stanął u jego krańca i pragnie wspiąć się na górę oświeconą słońcem, powstrzymuje go zjawa pantery, lwa i wilczycy. W chwili, gdy ma zpowrotem zanurzyć się w głąb lasu, ukazuje mu się cień Wergilego (ludzki rozsądek i filozofja) i obwieszcza mu, że chcąc się ocalić musi obrać inną drogę; on sam go poprowadzi i ukaże dusze potępione w piekle i pokutujące w czyśćcu; jeśli zaś pragnie wznieść się wyżej, do błogosławionych, to musi udać się pod przewodnictwo godniejszego ducha (Beatrice, objawienie i teologja). Wprowadzenie w czyn tej wędrówki stanowi treść „Komedji". W zaświatach wszczyna poeta rozmowy z postaciami historycznemi, przeważnie na krótko przedtem zmarłemi, które budzą bądź to grozę, bądź też głębokie współczucie. Dotyka przytem najbardziej donioslych zagadnień teologji i filozofji, kreśli obraz politycznych i obyczajowych stosunków we Włoszech ówczesnych, z szlachetnem oburzeniem piętnuje zło, szerzące się w życiu kościelnem i państwowem, tak że dzieło jego w sposób wszechstronny, wzniosły i porywający odzwierciedla w sobie całą bogatą osobowość autora. — Objaśnienia poematu jako utworu alegorycznego i tłumaczenia poszczególnych alegoryj dokonywali różni myśliciele w bardzo różny sposób. Utrzymać da się tu jedynie interpretacja moralno-teologiczna, jaką znajdujemy u najstarszych komentatorów: D. jest tu obrazem duszy ludzkiej. Ażeby porzucić drogę grzechu, musi ona osiągnąć poznanie samej siebie, dzięki rozumowi działającemu za sprawą łaski bożej. Zdobędzie w ten sposób środki, by przez pokutę i życie cnotliwe zyskać szczęśliwość ziemską. Objawienie i teologja otworzą przed nią niebiosa. Częścią skła-

dową tej alegorji moralnej jest alegorja polityczna. Anarchji rozpanoszonej na świecie kres położyć zdoła tylko rzymska monarchja powszechna. Symbol jej, Wergiljusz, zapowiada przyjście Mesjasza, który odpędzi do piekła wilczycę (pożądliwość), przyczynę wszelkiej niesprawiedliwości na ziemi.

Różnie odpowiadano na pytanie, kiedy D. rozpoczął wielkie swe dzieło i kiedy ukończył jego poszczególne części. Rysy historyczne w „Piekle" i „Czyśćcu" nie mogą być tu wystarczającą wskazówką, gdyż nie wiadomo, czy poeta nie wprowadził ich później. Dwie pierwsze części ogłoszone zostały zapewne jeszcze za życia D., „Raj" jednak dopiero po jego zgonie. „Divina Commedia" rozpowszechniona została niebawem w mnogich odpisach. Liczba zachowanych kodeksów przekracza 600. Wydań poematu naliczono już w r. 1882 — 347. — Cztery najstarsze edycje ukazały się w Foligno, Jesi i Mantui (1472) oraz Neapolu (zapewne 1477).

Pośmiertne losy D. — jak wszystkich wielkich pisarzy — w różnych epokach różną przybierały postać. Renesans odsunął się od poety, uważanego głównie za symbol średniowiecza; niewiele więcej uwagi poświęcał mu dziedzic Odrodzenia — klasycyzm. Romantycy natomiast z tem większym entuzjazmem wczytywali się w „Boską Komedję", a rozwój świadomości narodowej we Włoszech XIX. w. niemało ma do zawdzięczenia największemu poecie Italji. Równocześnie coraz gorliwiej oddawano się studjom naukowym nad życiem i twórczością D., tak że dziś „dantologja" stanowi niezwykle zasobny poczet prac, w różnych pisanych językach. Znaczne usługi oddały tu specjalne towarzystwa, jak w Niemczech „Dante Gesellschaft" (od 1865), wydająca osobny rocznik, w Ameryce „Dante-Society" (od 1881), wyposażona w zasobną bibljotekę w Harvard College i ogłaszająca swój „Annual Report", we Włoszech „Società Dantesca Italiana" we Florencji (1888), która obok cennego biuletynu zasłużyła się wydaniem krytycznem poety (1921).

W Polsce drobne wzmianki o D. spotykamy już w w. XV. i XVI., nie można jednak mówić wówczas o bliższym do pisarza włoskiego stosunku. Niewielki urywek „Raju" przełożył dopiero J. Krasicki w dziele „O rymotwórstwie i rymotwórcach" (przed r. 1800); szerzej swą pracę tłumacza zakroili Fr. Wigura (ok. 1804) i J. Sękowski. Z całkowitych przekładów „Boskiej Komedji" najważniejsze są trzy: Juljusza Korsaka (1860, wiersz jedenastozgłoskowy, rymowany), Antoniego Stanisławskiego (1870, biały wiersz 11 zgł.) i przedewszystkiem Edwarda Porębowicza (1899—1906, tercyna). Fragmenty poematu posiadamy w tłumaczeniu A. Mickiewicza, C. Norwida, G. Zielińskiego, T. Lenartowicza, J. I. Kraszewskiego (który w latach 1864—5 przełożył w Dreźnie cały poemat wierszem białym, jedenastozgłoskowym), F. Faleńskiego, A. Asnyka i i. „Życie nowe" tłumaczyli Gustaw Ehrenberg (1880, nowe wyd. 1914), Artur Górski (1915), W. Husarski; „Canzoniere" — J. Feldhorn („Pieśniarz", 1926), drobniejsze poezje — Siemieński, Faleński, Porębowicz (w monografji) i i. Pośrednich śladów wpływu D. w Polsce można wprawdzie doszukiwać się już w „Wizerunku" Reja (poprzez Palingenjusza), silniej jednak na literaturę polską oddziaływać począł poeta włoski dopiero w okresie romantyzmu (możnaby też z nim łączyć „Barda polskiego" Czartoryskiego). Dość wskazać Mickiewicza („Dziady"), Słowackiego (nietylko „Anhelli" lub „Poema Piasta Dantyszka o piekle", ale cały cykl poematów bólu, subtelnie wyodrębniony przez J. Kleinera), Krasińskiego („Nieboska Komedja", „Niedokończony poemat" i i.), — w późniejszych zaś latach Lenartowicza i Asnyka. Z prac Polaków Dantemu poświęconych, na pierwszem miejscu postawić należy świetne „Wieczory florenckie" J. Klaczki (1880), wspominane dotąd z gorącem uznaniem przez takich znawców, jak B. Croce, — oraz monografję E. Porębowicza („Dante", 1906, 2 wyd. 1922). Poza tem szereg rozpraw, szkiców i uwag poświęcili włoskiemu poecie J. I. Kraszewski, K. Chłędowski, Z. Morawski, W. Abraham, L. Piniński, W. Jabłonowski, ks. K. Michalski, T. Sinko, W. Folkierski, M. Paciorkiewicz, C. Jellenta i i. „Żywot Dantego" Boccaccia przełożył E. Boyé (1923). — Osobną, wymagającą jednak dopełnień, bibljografję „Dante w Polsce" opracował St. P. Koczorowski (1921). Z ducha Dantego wypłynęła też „Wojna" A. Grottgera.

Dante da Maiano, poeta włoski z Maiano obok Fiesole (ok. 1290), treścią i formą swych utworów należący do szkoły sycylijskiej. Upamiętnił się głównie tem, że w jednym z swych sonetów szydził z młodego Dantego Alighieri.

Danti Vincenzo, rzeźbiarz włoski, (1530—1576), początkowo złotnik, kształcił się później na dziełach A. Sansowina i Michała Anioła. Jego najważniejsze dzieła: bronzowy posąg siedzącego Juljusza II. w Katedrze perugijskiej, „Prawość" (grupa marmurowa w Bargello we Florencji) i grupa bronzowa ścięcia św. Jana Chrzciciela we florenckiem Baptysterjum.

G. J. Danton.

Danton Georges Jacques, francuski rewolucjonista, (1759—1794), adwokat, zachęcał tłum do szturmu na Bastylję 14 lipca 1789, oskarżał ministrów przed Zgromadzeniem Nar. 10 list. 1790, założył wraz z innymi Klub Kordeljerów (ob.). Po upadku monarchji 10 sierp. 1792 został ministrem sprawiedliwości i przeprowadził mordy wrześniowe, potem udał się do Belgji, gdzie organizował rewolucję. W Konwencji reprezentował kierunek umiarkowany, dążył do

zawarcia pokoju. Obalony przez Robespierre'a, został uwięziony i zgilotynowany. D. uważany był do niedawna za bohatera Rewolucji, którego stanowczość i energja uratowały Francję. Nowsze badania stwierdzają, że był on człowiekiem przedajnym, bez charakteru, pozostającym w stosunkach z dworem królewskim, a nawet z wrogą Francji zagranicą.

Dantyszek Jan, (Joannes Dantiscus), poeta neo-łaciński i dyplomata polski, * 1485 w Gdańsku (stąd nazwisko), syn tamtejszego piwowara, potomka wywodzącej się z Prus, ubogiej rodziny niemieckiej Flachsbinderów (t. j. powroźników — od zawodu dziada), używał też przydomka von Hoefen (łac. a Curiis). Studjował w Akademji krakowskiej, gdzie był uczniem Pawła z Krosna. Wcześnie wstąpił do kancelarji królewskiej i po powrocie z dłuższej podróży zagranicę został królewskim sekretarzem. Na szerszą widownię wystąpił na kongresie w Preszburgu i Wiedniu (1515), gdzie towarzyszył Zygmuntowi I. Odtąd z małemi przerwami przebywał głównież zagranicą w misjach dyplomatycznych, nawiązując rozległe stosunki wśród wybitnych polityków i humanistów. Cesarz Maksymiljan, u którego boku był posłem w Wiedniu (1516—17), uwieńczył go laurem poetyckim i obdarzył szlachectwem, a nadto zyskał dlań tytuł doktora obojga praw. Posłował następnie D. parokrotnie do Karola V. i w latach 1524—32 bez przerwy niemal przebywał w Hiszpanji. W r. 1532 objął biskupstwo chełmińskie, w 1537 warmińskie. † 1548 w Heilsbergu.

Głęboko wykształcony humanista, twórczość poetycką rozpoczął od okolicznościowych, panegirycznie nastrojonych wierszy łacińskich już w latach młodzieńczych. Literatura była dlań przeważnie zajęciem ubocznem, to też zostawił po sobie niezbyt wiele utworów i nie dbał o ich ogłoszenie. Rozgłos wśród obcych zyskały mu głównie poematy historyczno-polityczne, zostające w związku z wypadkami ówczesnemi, jak zwłaszcza najlepszy z nich „De nostrorum temporum calamitatibus" (1530), pisany pod wrażeniem bitwy pod Mochaczem i zachęcający do podjęcia zbiorowej krucjaty przeciwko Turkom. Najwyżej jednak wzniósł się D. w ostatniej epoce swego życia, gdy poezji poświęcić mógł więcej uwagi, i gdy w nim samym dokonała się zasadnicza zmiana wewnętrzna: z pod pióra wesoło do niedawna i beztrosko żyjącego dworaka, autora erotycznej elegji „Ad Grineam" (1517), wychodzą teraz utwory o głębszym tonie, przejęte duchem chrześcijańskim i poczuciem etycznem, w formie znacznie prostsze od poprzednich. Na ich czele postawić należy elegje „Ad C. Alliopagum" (1539), w której poeta szczerze spowiada się z słabości swych i upadków, dając przestrogi młodemu przyjacielowi; „Jonas propheta" (nap. 1538, lecz niewydany współcześnie) karci zepsucie zbuntowanych Gdańszczan. Hymny religijne osiągają niejednokrotnie wysoki poziom artyzmu. — Umysł trzeźwy, praktyczny i skłonny do refleksji, żywą wyobraźnią ani mocnem uczuciem nie obdarzony, nie należał wprawdzie D. do wielkich poetów, pośród pisarzy łacińskich XVI. w. trzeba go jednak do najwybitniejszych zaliczyć. Wiele jego listów, ważnych dla historyka kultury, przechowują różne bibljoteki. Poezje łacińskie tłumaczył na język polski Kondratowicz.

Danubius lub Danuvius, łac. nazwa Dunaju.

Danville, nazwa 10 miast w Stanach Zjedn. Am. Płn. i jednego w Kanadzie. Najważniejsze: 1. we wsch. części stanu Illinois z 33.750 mieszk. Kopalnie węgla, huty i młyny.

2. w stanie Pensylwanja, nad kanałem pensylwańskim z 6.952 mieszk., hutami żel. i walcowniami.

3. na płd. granicy stanu Wirginja z 21.539 mieszk. Przemysł tytoniowy i bawełniany.

Danysz Antoni, pedagog polski, profesor uniwersytetu poznańskiego, † 1925. Z prac jego wymienić należy przedewszystkiem: „O wychowaniu" (1903, 2 wyd. 1925), „Studja z dziejów wychowania w Polsce" (1921) i komentowane wydanie Sz. Maryckiego „O szkołach czyli akademjach ksiąg dwoje" (1925).

Danzig, niemiecka nazwa Gdańska.

Daonella, kopalny rodzaj mięczaków.

Daphne („wawrzyn"), w greck. micie nimfa, która prześladowana miłością Apollina, została na swą prośbę zamieniona przez bogów w wawrzyn. Drzewo to było poświęcone Apollinowi; mit dostarczył tematu rzeźbiarzowi Berniniemu.

Daphne. Kwiatostan.

Daphne L. (wawrzynek), z rodziny Thymelaeaceae, drobne krzewy o liściach trwałych lub opadających, kwiaty mają silną woń, owocem trująca jagoda. W Polsce rośnie D. mezereum L. (w. wilczełyko), krzew od 3—10 cm. wysokości, kwiaty różowe, wonne, kwitnie przed rozwinięciem liści od marca do kwietnia. Jagody czerwone, trujące, podobnie trująca kora. Występuje na całym obszarze, obecnie należy do roślin chronionych. D. Cneorum L. (w. główkowy) o kwiatach wonnych, różowych, rzadziej białych, jagody żółto-brunatne. Rośnie na słonecznych zboczach i w borach sosnowych w płd. części Polski z ośrodkiem na Wołyniu. Zimozielona L. Laureola L. z nad morza Śródziemnego ma czarne jagody.

Daphnia (rozwielitka), skorupiak z rodziny Daphnidae (rozwielitkowate) rzędu Phyllopoda (liścionogi). Zwierzę drobne, ścieśnione, okryte dwuklapową skorupką. Tylne antenny przekształcone w wiosła. Nóg 5 par, z których przednie walcowate bez przysadek skrzelowych. Samce pojawiają się tylko w jesieni. „Jaja letnie" rozwijają się w komorze lęgowej samicy, znajdującej się na grzbiecie pod pancerzem, są partenogenetyczne. „Jaja zimowe" wymagają do rozwoju zapłodnienia. Jest ich zwykle mniej niż partenogenetycznych, ponadto mają więcej materjałów zapasowych. Składane są do części grzbietowej skorupki, t. zw. ephidium, która następnie zostaje odrzucona, stanowiąc aparat

do pływania. Żyją w europejskich stawach i bagnach, poruszając się charakterycznie zapomocą skoków. Znane gatunki: D. magna Straus., D. pulex Geer., D. longissima Müll. i inne.

Daphnis, bohater sycylijskich pasterzy, syn Hermesa, uczeń Pana, uchodził za wynalazcę poezyj pasterskich. Ukarany ślepotą przez nimfę, której złamał wiarę, spadł ze skały. To samo imię nosi pasterz, który wraz ze swą towarzyszką Chloe tworzy miłosną parę w romansie Longosa (ob.).

Daponte (Da Ponte) Lorenzo, poeta włoski, (1749—1838), skazany na banicję z Włoch za wolnomyślność, udał się do Drezna, potem do Wiednia, gdzie był nadwornym poetą teatru. Tu napisał libretta do oper: „Figaro" i „Don Juan" dla Mozarta, „Axur, król Ormus" dla Salieriego. Z Wiednia udał się do Triestu, Londynu, wkońcu do Nowego Jorku. Tułacze życie swoje opisał w „Memorie".

Dapper Olfert, († 1690), lekarz holenderski i autor szeregu cennych opisów różnych, pozaeuropejskich krajów (Syrji, Palestyny, Mongolji, Persji, Przedniej Azji) i części świata (Afryki i Ameryki).

Dapsang, wyżyna w Karakorum (Azja środk.), na dziale wód Indusu i Tarymu, wysoka do 5.300 m.

Daquin Louis Claude, kompozytor francuski, (1694—1772), przedstawiciel muzyki clavecinowej z epoki rokoka: „Pièces de clavecin" 1735; wśród nich popularna, ilustracyjno-programowa „Kukułka".

Darana (armeńskie Ani, dzisiaj Kamach), stare armeńskie miasto, później bizantyjska twierdza graniczna w krainie Daranalis nad Eufratem, poniżej Erzingjan. Tigranes wybudował tu świątynię Zeusowi olimpijskiemu. Tam znajdował się skarbiec, archiwa i groby królów armeńskich, zniszczone później przez Sapora Sassanidę.

Darazi, Mahomet Ibn Ismaïl, założyciel sekt mahometańskich, † ok. 1020, w 1017 wystąpił w Egipcie z nauką, głoszącą, że kalif Hakim jest inkarnacją Boga. Zmuszony do ucieczki, pozyskał następnie licznych zwolenników w Syrji, których nazwano Druzami (od Darazi, liczba mnoga Durûz).

Darbhanga, miasto w prow. Bihar (Indje angiel.) z 53.700 mieszk. Wspaniały pałac maharadży z D.

Darbiści, sekta religijna, nazwana od założyciela Johna Nelson'a Darby, (1800—1888), powstała w I. poł. XIX. w. w południowej Anglji, wyłoniła się z braci plymouth'skich, którzy szukali pociechy religijnej chętniej w szczupłych gronach, niż w kościele państwowym. Podróże Darby'ego spowodowały wielki rozrost organizacji. W Niemczech zjawiła się ta sekta wkrótce po 1850, najpierw w Elberfeld. Właściwość jej leży w odrzucaniu wszelkiej organizacji kościelnej (stąd jej nazwa: zgromadzenie) oraz wszystkich urzędów, i w akcentowaniu jedności dzieci bożych wszystkich kościołów. D. podkreślają werbalne natchnienie Pisma św. i oczekują powrotu Chrystusa. Ważni są D. także z powodu swego wpływu na niemieckie życie religijne. Z ich koła wyrosła „Biblja elberfeldzka".

Darboux Jean Gaston, znakomity matematyk francuski, * 1842 w Nîmes, † 1917. Od 1873 był profesorem Sorbony, od 1900 sekretarzem paryskiej Akademji. Zajmował się głównie geometrją. Napisał „Leçons sur la théorie générale des surfaces" (4 tomy), stanowiące wyczerpujący wykład teorji powierzchni, oraz zawierające własne jego metody i wyniki badań. Jako uzupełnienie tego fundamentalnego dzieła napisał: „Leçons sur le systèmes orthogonaux" (1898).

Darboy Georges, arcybiskup (1863) Paryża, (1813—1871), na soborze watykańskim przywódca prałatów wolnomyślnych, 1871 uwięziony przez komunę paryską jako zakładnik, rozstrzelony w więzieniu. Pisał dzieła filologiczne i umoralniające.

D'Arc, ob. Joanna D'Arc.

D'Arcet Jean Pierre Joseph, chemik francuski, (1777—1844). Ulepszył metody otrzymywania prochu strzelniczego i bronzu, wykrył sposób rozdzielenia złota od srebra zapomocą kwasu siarkowego, wskazał metodę otrzymywania kleju kostnego.

Dardanele (Galipoli, w staroż. Hellespont), cieśnina, dzieląca wraz z Bosforem półw. Bałkański od Azji Mniejszej, a łącząca morze Czarne z Egejskiem. Jest to zatopiona dolina rzeczna, długa 67 km., a szeroka 3—7 km., w najwęższem zaś miejscu tylko 1.350 m. Głębokości sięgają w niej od 9—81 m. Cieśniną płynie ku morzu Śródziemnemu prąd górny, a w odwrotnym kierunku bogaty w sól prąd spodni. Wybrzeże płd., małoazjatyckie jest płaskie, płn. zaś, półwyspu Galipoli strome. Od 1658 do 1919 r. było wejście do cieśniny z morza Egejskiego silnie obwarowane licznemi warowniami i fortami. — W historji odegrała cieśnina ogromną rolę, zarówno w starożytności i średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych. W pokoju paryskim (1856), który zakończył wojnę krymską zneutralizowano D., t. zn. cieśnina stała się niedostępną dla wszystkich obcych okrętów wojennych. Również traktat berliński (13 lipca 1878) zatwierdził neutralizację D. W czasie wojny światowej toczyły się od marca 1915 do stycznia 1916 zażarte walki między Turkami, a Anglikami i Francuzami, którzy starali się sforsować cieśninę, co im się jednak nie udało. Po wojnie zniesiono fortyfikacje, broniące dostępu do cieśniny, nad którą faktyczną władzę zachowała Turcja.

Dardanelli (Kale-i-Sultanije lub Czanak Kalessi), miasto, dawniej twierdza nad Dardanelami w wilajecie Brussa (Turcja), z 6.000 mieszk. i garncarstwem.

Dardanos, w greck. micie syn Zeusa i Plejady Elektry, założyciel trojańskiego rodu królewskiego, z Arkadji wywędrował do Samotraki, gdzie zorganizował kult wielkich bogów, a następnie do Frygji, gdzie król Teukros darował mu kraj na założenie Dardanji.

Dardanos, miasto w Troadzie nad Hellespontem, między Troją i Abydos (Azja Mniejsza). Tutaj zawarł Sulla pokój z Mitrydatesem w 84 r. przed Chr. Od D. wzięły nazwę Dardanele.

Dardanowie, ilyryjski szczep w Górnej Mezji nad Morawą (Serbja), 97—27 prz. Chr., podbici przez Rzym, następnie zaciągani licznie do służby wojskowej, co ułatwiało romanizację kraju, ważnego jako teren przemarszów i okręg górniczy. Cesarz Klaudjusz II., a także Konstantyn pochodzili prawdopodobnie z tego szczepu. D. zwali się także mieszkańcy miasta Dardania w Azji Mniejszej (ob. Dardanos) i Teukrowie, sprzymierzeni z Trojanami.

Dardistan, wysokogórski kraj w płn.-zach. części Himalajów, między Afganistanem a Kaszmirem, obejmujący szereg obszarów dolinnych (Kafiristan, Czitral, Swat, Kohistan i Gilgit), należących do angielskiej Płn.-Zach. Prowincji Granicznej (Indje). D. nazywa się w szczególności obszar nad górnym Indusem, między Kohistanem a Gilgit. Mieszkańcy D., aryjscy Dardowie, dzielą się na kilka wojowniczych plemion.

Dardżiling (Darjeeling), stolica okręgu D. w Bengalji (Indje angiel.) z 22.258 mieszk. Letnia siedziba gubernatora Bengalji i uzdrowisko z pięknym widokiem na Himalaje, a zarazem punkt wyjściowy dróg handlowych do Tybetu.

Dareikos (Daricus), staroperska moneta złota, o wadze 8,4 g., a wartości około 50 zł.; miał wartość = 20 srebrnych sigloi o wadze po 5,6 g. Z jednej strony monety przedstawiony był klęczący król, jako łucznik, z drugiej — wgłębiony czworokąt.

Daremberg Charles Victor, lekarz francuski, (1817—1872), prof. historji medycyny na wydziale medycznym w Paryżu, zajmował się szczególnie medycyną antyczną, napisał „Histoire des sciences medicales“ (1870, 2 tomy) i tłumaczył dzieła lekarzy starogreckich.

Dares (Frygijczyk), u Homera kapłan Hefajstosa; rzekomy autor greckiego oryginału dzieła „Historia de excidio Troiae“ („Historja zburzenia Troi“), które było dla średniowiecza głównem źródłem wiadomości o wojnie trojańskiej.

Dar es Salam, stolica i główny port ang. terytorjum Tanganika (wsch. Afryka) z ok. 25.000 mieszk. D. posiada doskonały port, zdrowy klimat, w okolicy — pola ryżowe i plantacje palm kokosowych. Leży przy środk.-afrykańskiej kolei: D.—Kigoma. D. nabyte w 1885 od sułtana Zanzybaru przez niemieckie Towarzystwo Zach.-Afrykańskie, a w 1916 obsadzone przez Anglików.

Dareste de la Chavanne Cléophas, franc. historyk, (1820—1882), prof. w Grenoble, Nancy i Lyonie, klerykał, napisał: „Histoire de l'administration en France depuis le règne de Philippe-Auguste“ (1848), „Histoire des classes agricoles en France“ (1854; 2 wyd. 1858), „Histoire de France“ (2 wyd. 1877—79, 9 t.), „Histoire de la Restauration“ (1879, 2 t.).

Dar Fertit, kraina w środk. Afryce, na płd. od Dar Fur, w dorzeczu rz. Ubangi, Bahr el Ghazal i Szari. Suche stepy zmieniają się tu z wilgotnemi lasami galerjowemi. Ludność składa się ze szczepów: Bongo (Dor), Ssêre, Golo, Kredż, Niam-Niam i Arabów Baggara; kraj jednak, będący ongiś najważniejszym terenem handlu niewolnikami i kością słoniową, jest silnie wyludniony. D. zdobyty w 1878 przez Gessi'ego, został obsadzony chwilowo przez mahdystów, obecnie zaś należy częścią do ang.-egipskiego Sudanu, a częścią do Francji.

Dar Fur, prowincja w ang.-egipskim Sudanie (Afryka płn.-wsch.), między Kordofanem, Dar Fertit, Wadajem i pust. Libijską z 376.000 km.² i ok. 524.000 mieszk. Płn.-zach. część kraju jest górzysta (Dżebel-Marra 3010 m.) oraz dobrze nawodniona i zaludniona, płd. zaś część tworzy w porze deszczowej jedno wielkie jezioro; część wsch. i zach. są piaszczyste. D. leży w dorzeczu rzek: Wadi el Melk (dopływ Nilu), Szari i Bahr el Arab. W środk. części kraju uprawia się pszenicę, durrę, sezam, bawełnę i tytoń, a mnóstwo akacyj na stepach dostarcza gumy arabskiej. Z metali dobywa się tu tylko miedź i żelazo. Kraj jest zamieszkały przez lud For i Arabów oraz ludy Tukruri i Fulbe. Stolicą jest El-Faszer z ok. 15.000 mieszk., drugiem ważnem miastem: Kobeh, ongiś ważny ośrodek handlu i węzeł komunikacyjny, który jednak podupadł, podobnie jak i cały kraj, w czasie panowania mahdystów. — D. tworzył dawniej niezależne państwo plemienia For. Islam został wprowadzony za czasów panowania Solemona Solona (1596—1637). W 1873 prowadził D. wojnę z Egiptem, Izmail Pasza pobił sułtana Ibrahima Koiko pod Menawaczi (1874) i zajął D. dla Egiptu. W 1884 podbił Mahdi Mahomet Achmed kraj, aż w 1899 po klęsce kalifa Abdullaha przeszedł D. pod panowanie ang.-egipskie. Na wiosnę 1916 sułtan (imam) D. Ali Dinar podniósł bunt, lecz został pobity przez pułk. Kelly'ego, który obsadził El-Faszer, a zdetronizowany sułtan zginął w górach Marra.

Dargińcy, ob. Lesgijczycy.

Dargomyżski Aleksander, kompozytor rosyjski, (1813—1869), jeden z twórców narodowej szkoły w muzyce rosyjskiej („nowatorzy“ — można piątka), znany z oper „Esmeralda“, „Rusałka“ (pod lekkim wpływem R. Wagnera); napisał nadto balet „Święto Bakchusa“ i liczne utwory orkiestralne.

Dargun Lotar, prawnik polski, (1853—1893), studjował w Krakowie, Wiedniu i Berlinie, 1885 prof. prawa niemieckiego na Uniwer. Jagiel., wydał szereg prac w języku polskim i niemieckim, m. i.: „O pokrewieństwie przez same tylko matki dawnych Germanów“ (1882), „Mutterrecht und Raubehe“ (1883), „Ursprung und Entwicklungsgesch. d. Eigenthums“ (1884), „O źródłach prawa miast polskich w wieku XVI.„ (2 cz. 1890), „Mutterrecht und Vaterrecht“ (1892), „O znaczeniu cywilizacyjnem wojny“ (1892).

Dariel (Darjal), w staroż. „Porta Caucasi“, przepaścisty wąwóz w górach Kaukaskich, u wsch. podnóży Kazbeku, wysoki przeciętnie 1.250 m. Prowadzi tędy malownicza, gruzińska droga wojenna z Władykaukazu do Tyflisu, wybudowana w pierwszej połowie XIX. w., przyczem zburzono starożytne obwarowania przełęczy (Portae Caspiae).

Darien, zatoka na morzu Karaibskiem, między Kolumbją i Panamą, wcięta wraz z zatoką Uraba głęboko w ląd. Przesmyk D. leży między zatokami: D. i San Miguel i należy w większej części do Panamy. Wybrzeża zatoki D. ode-

grały dużą rolę w historji kolonizacji hiszpańskiej, stąd odkryto ocean Spokojny.

Dario Ruben, pisarz hispano-amerykański, (1867—1916), był przez szereg lat przedstawicielem dyplomatycznym Nicaragui w Madrycie i Paryżu. Szczególne uznanie zyskał jako liryk, wywodzący się od Verlaine'a i Baudelaire'a. W literaturze hiszpańskiej stworzył prąd, który chętnie przybierał nazwę „pokolenia z 1898 r.". Z ostatnich jego utworów na podkreślenie zasługuje dobry obraz współczesnej Hiszpanji „España contemporánea" (1918) oraz tom poetycki „Canto a la Argentina" (1916).

Darjeeling, ob. Dardżiling.

Grobowiec Darjusza I.

Darjusz (greck. Dareios, łac. Darius), trzej królowie perscy:

1. D. I. Hystaspis (522—486 prz. Chr.), wprowadził zpowrotem na tron młodszą linję Achemenidów, stłumił niebezpieczne powstania, przywrócił spokój w państwie. Jego wyprawy przeciw mieszkającym na północ od Dunaju Scytom (ok. 513) i przeciw Grekom (492 i 490) były niepomyślne. W rządach wewnętrznych wprowadził D. porządek przez stworzenie 20 namiestnictw (satrapij), regularnych podatków, stałego pieniądza, budowę dróg wojskowych. Stolicę Persepolis i Suzę upiększył pałacami. Sławne są rzeźby, przedstawiające jego czyny z obszernemi napisami klinowemi na głazach w Bisutun i na grobowcach Husain Kuh.

2. D. II. Nothos, właść. Ochos, (424—404), stracił 414 Egipt. Na dworze rządziła jego małżonka Parysatis. Politykę zagraniczną, polegającą na wygrywaniu Sparty przeciw Atenom, prowadzili satrapowie Tissaphernes i Pharnabazos.

3. D. III. Kodomannos, ostatni król z rodu Achemenidów (335—330) pokonany przez Aleksandra W. pod Issos (333) i pod Gaugamelą (331), zamordowany w ucieczce przez Bessosa (ob.).

Darkehmen (Darkiejmy), miasto powiatowe w Prusach Wsch., nad rz. Angerapp z 3.411 mieszk. Przemysł konfekcyjny i maszynowy oraz handel.

Darków, miejsce kąpielowe, ob. Frysztat.

Darlaston, miasto w Staffordshire (środk. Anglja) z 18.208 mieszk. Kopalnie węgla i przemysł żelazny.

Darley Felix, północno-amerykański rysownik i ilustrator, (1822—1888), samouk, zwrócił na siebie uwagę drzeworytami do „Saturday-Museum". W r. 1848 udał się do Nowego Jorku, gdzie ilustrował dzieła Irvinga, Coopera, Dickensa, Hawthorne'a i innych.

Darling, największy dopływ rz. Murray i największa rzeka w Australji, 2.450 km. długa. Powstaje w górach Nowoangielskich, 96 km. od wsch. wybrzeży, z połączenia rzek: Condamine-Culgoa i Barwon, płynie w kierunku płd.-zach. i uchodzi pod Wentworth. Z powodu bardzo zmiennego wodostanu nie nadaje się do stałej żeglugi. Na jej słabo zaludnionych brzegach leżą miasta: Bourke, Wilcannia, Menindie i Wentworth.

Darlington, miasto w płd. części hrabstwa Durham (wsch. Anglja) z 65.866 mieszk. Posiada kościół z XII. w., fabryki lokomotyw, huty żelazne i walcownie. Między D. i Stockton jechała w 1825 pierwsza kolej żelazna z parowozami.

Darlington William, botanik amerykański, * 1782, † 1863, zajmował się roślinnością Stanów Zjednoczonych Ameryki.

Darlingtonia Dec. (przyszczetka), z rodziny Sarraceniaceae, roślina owadożerna o liściach specjalnie na ten cel wykształconych, zaopatrzonych wewn. we włoski tak ustawione, że gdy owad dostanie się do wnętrza, już się wydostać zpowrotem nie może. D. californica Forr. et Gray. o kwiatach purpurowo-czerwonych, rośnie na bagnach Sierra-Nevada.

Darmesteter, 1. Arsène, franc. filolog, (1846—1888), od 1883 profesor w Sorbonie. Główne jego dzieła, odznaczające się głębokiem wniknięciem w psychologję języka: „Formation des mots composés" (1874), „De la création actuelle des mots nouveaux" (1877), „La vie des mots" (1887), „Dictionnaire général de la langue Française" (z Hatzfeldem, dokończył A. Thomas, 1884—1900), 2 t.), „Cours de grammaire historique de la langue française" (niedok.; dokończyli Muret i Sudre 1891—97, 4 t.).

2. James, brat poprzedniego, franc. orjentalista, (1849—1894), od 1885 profesor Collège de France, szczególnie zasłużony około języków i literatur irańskich. Napisał: „The Zend-Avesta" (1880—87, 3 t.), „Études iraniennes" (1883, 2 t.), „Chants populaires des Afghans" (1888—90), „Le Zend-Avesta" (1892—93, 3 t.) i i.

Wdowa po nim, z domu A. Mary F. Robinson, * 1857, od r. 1901 żona Emila Duclaux, dyrektora Instytutu Pasteura w Paryżu, tworzyła poezje („A Handful of Honeysuckles" 1878), odznaczające się doskonałością formy i bujną wyobraźnią, oraz — swe arcydzieło — zbiór pieśni „An Italian Garden" (1886), tchnący duchem angielsko-włoskim. Pisała również po francusku, wzgl. angielsku o Renanie (1897), Froissarcie, Małgorzacie z Nawarry, Emily Brontë i i.

Darmstadt, stolica heskiej prow. Starkenburg, a zarazem i państwa Hesji (Niemcy), u podnóża gór Odenwald, między Renem i Menem,

z 87.752 mieszk. D. rozpadający się na Stare i Nowe Miasto posiada szereg zabytkowych budowli, w tem 9 kościołów, zamek, politechnikę oraz szereg innych zakładów i instytucyj naukowych. Ważny węzeł kolejowy, posiada świetnie rozwinięty przemysł żelazny, maszynowy, chemiczny i i. oraz handel.

D. został w 1330 miastem, a od 1567 jest rezydencją książąt linji hesko-darmstadzkiej. Okres największej świetności miasta przypada na czasy Ludwika X. (1790—1830).

Darniowa ruda, nazwa, obejmująca cały szereg gatunków limonitu (jak żelaziak brunatny włóknisty, zbity, żyłowy, limonit ochrowy, tłusty, ziemisty, piaszczysty i t. d.), występującego przeważnie w gruntach piaszczystych, gdzie tworzy utwory kuliste lub ciągłe pokłady. Z domieszek chemicznych zawiera krzemionkę, kwas fosforowy, substancje organiczne, bardzo często stwierdza się obecność wodorotlenku żelazowego.

Powstawanie rudy darniowej przypisuje się działaniu chemicznemu roślin. Tlenek żelaza, znajdujący się w krzemianach, może zostać wyciągnięty przez kwasy organiczne, wydzielane przez rośliny i stworzyć rodzaj powłoki. Po rozłożeniu się części organicznych pozostaje wodorotlenek żelazowy, tworzący warstwy.

Darnley Stuart.

Darnley Henryk Stuart, lord, syn hr. Lennoxa, pochodził z wysokiej szlachty szkockiej, (1545—1567), w 1565 zaślubił królowę Marję Stuart, zraził ją swą brutalnością, zuchwałemi pretensjami, zwłaszcza zamordowaniem Riccia 1566. Po pozornem pojednaniu z królową został zgładzony na skutek poduszczeń lorda Bothwella. Syn jego i Marji wstąpił na tron po Elżbiecie jako Jakób I.

Dar Nuba, kraina w ang.-egipskim Sudanie (Afryka), na zach. od Nilu z ok. 50.000 mieszk.

Darń, zielona murawa o płytkich, wiążących ziemię korzonkach. Można ją wycinać i używać do wykładania świeżych nasypów kolejowych, brzegów ścieżek, i t. d.

Daroca, miasto okręgowe w prow. Saragossa (Hiszpanja płn.-wsch.), w dolinie rz. Iloca, z 3.713 mieszk. Ma stare mury miejskie ze 114 basztami.

Darowizna (łac. donatio), w szerszem znaczeniu każda czynność, zapomocą której ktoś z własnej woli przysparza drugiemu jakiejkolwiek korzyści; ściślej i właściwiej jest to umowa, mocą której jedna osoba (obdarowujący, donator) osobę drugą (obdarowany, donatus) wzbogaca, przenosząc na nią własność pewnej rzeczy nieodpłatnie, a więc bez żadnego świadczenia wzajemnego. Do ważności darowizny wymaga się od obdarowanego zdolności prawnej, a od obdarowującego zdolności do działania, przyczem opiekun nie może uczynić z majątku pupila żadnych darowizn, chyba, że chodzi o drobne, zwyczajowo przyjęte podarunki. Kontrakt darowizny jest, jak każda umowa, zaskarżalny (skarga o darowiznę); przeważnie jednak poszczególne kodeksy uzależniają zaskarżalność umowy od dopełnienia pewnych warunków, a więc od zachowania n. p. formy sądowej, notarjalnej lub pisemnej, przyczem umowy niezawarte wedle wymaganej ustawowo formy są ważne, choć nie zaskarżalne. Odwołanie darowizny może nastąpić wskutek niewdzięczności obdarowanego; niewdzięczność tę stwierdza się w razie większej zniewagi czynnej, czy innej, przez zagrożenie życiu, narażenie obdarowującego na większą stratę majątkową, lub też wreszcie niespełnienie zlecenia, dodanego do darowizny. Jeśli bowiem do darowizny dodane jest zlecenie dla obdarowanego (donatio sub modo), w takim razie przyjęcie darowizny nakłada na przyjmującego obowiązek wypełnienia zlecenia, a darującemu daje prawo domagać się tego w drodze skargi. — Darowizna całego majątku (donatio omnium bonorum) w razie wątpliwości obejmuje wszystkie po odliczeniu długów, obecne przedmioty majątkowe, ale nie obejmuje przyszłych. — Rozróżnia się dalej d. między żywymi (d. inter vivos) i na wypadek śmierci (d. mortis causa) t. zn. d., której dokonanie tak zależy od śmierci ofiarodawcy, że nie dochodzi do skutku, gdy obdarowany umarł przed obdarowującym, który zresztą może ją za życia każdej chwili odwołać. Nowoczesne kodeksy zniosły przeważnie istniejący w Rzymie zakaz prawny czynienia d. między małżonkami; dzisiaj istnieje tylko niekiedy, na wypadek rozwodu przysługujące niewinnemu małżonkowi prawo żądania zwrotu podarunków od małżonka winnego; podobnie przy zerwaniu zaręczyn. Remuneracyjne d., są to takie darowizny, które ofiarodawca ustanawia z wdzięczności, przez co jednak nie tracą one charakteru d. D., naruszające zachowek dziedzica koniecznego, można zaczepiać na drodze prawa. (P. dziedziczenie, dziedzic, spadek, zachowek).

Darowski, Weryha Aleksander, literat polski (1815—1874), ogłosił pod pseudonimami szereg prac historycznych z dziejów Ukrainy: „Pan Samuel Maszkiewicz“ (1863), „Jeremi Wiśniowiecki“ (1867) i in.

Dar Runga, mało znany obszar we Franc. Afryce Równikowej, na płd.-wsch. od Wadaju, zwany w płd. części — Dar Kuti. Kraj posiada dużo rzek i jest w porze deszczowej mocno zabagniony; istną plagą są tu muchy i owady. D. jest pokryty stepem i lasami galerjowemi oraz samotnemi górami; zamieszkują go głównie murzyni oraz Arabowie.

D'Arsonval Jacques Arsène, francuski fizjolog, * 1851, znany ze swych doświadczeń nad działaniem prądów elektr. o wysokiej częstości na ustrój zwierzęcy i ludzki. Arsonwalizacja (p. Elektroterapja) polega na zastosowaniu tych prądów do celów leczniczych.

Darss, lesisty półwysep na Pomorzu pruskiem, w rejencji Stralsund z 86 km.². Na cyplu płn. (Darsser Ort) stoi latarnia morska, poza tem leży tu szereg miejscowości kąpielowych (Prerow, Akrenshop).

Dartford, miasto fabryczne w hrabstwie Kent (płd.-wsch. Anglja), na wsch. od Londynu z 25.952 mieszk. Przemysł maszynowy, papierowy i i.

Daru, 1. Pierre Antoine Bruno, hr., francuski finansista, (1767—1829). W 1795 szef intendentury wojskowej. Napoleon I. zrobił go ministrem i pełnomocnikiem przy układach pokojowych w Preszburgu, Tylży i Wiedniu. W 1805, 1807 i 1809 generalny intendent w Prusiech i Austrji, zwalczał zaborcze plany Napoleona, 1818 par, 1828 członek Akademji. Pisał dzieła historyczne i poezje.

2. Napoléon, hr., syn poprzedniego, francuski mąż stanu i polityk, (1807—1890), od 1832 par, 1848 liberalny członek Zgromadzenia Narodowego, 1869 Ustawodawczego, 1870 minister spraw zagranicznych, 1871—76 konserwatywny członek Zgromadzenia Narodowego, 1876—79 senator. Od 1860 członek Akademji nauk politycznych.

Dar-ul-Aman, założone w 1923 przez Amanullaha miasto, które miało być w przyszłości zamiast Kabulu stolicą Afganistanu.

Daruvar, uzdrowisko w okręgu Osijek w Chorwacji (Jugosławja) z 2.460 mieszk., zamkiem i łomami marmuru. 5 źródeł znali już jako Thermae Jasornenses (42⁰—46⁰) Rzymianie.

Darwas, górska kraina w płn. Pamirze, między Pandż-Amu Darją i Szurchabem, wypełniona górami Darwas, a zamieszkała przez Tadżików i Kara-Kirgizów. Wcielona w 1877 do Buchary, tworzy od 1924 wraz z nią część sowieckiej republiki Uzbekistanu.

Darwen (Over-D.), miasto w Lancashire (płn.-zach. Anglja) z 37.906 mieszk. Przemysł bawełniany, maszynowy, żelazny i papierowy.

Darwin, 1. Erazm angielski lekarz, przyrodnik i poeta, * 1731, † 1802. Napisał: „The Botanic Garden" (1781), „The Temple of Nature or the Origin of Society" (1803). „Zootomia or the Laws of Organic Life" (1794—98). Jest on wyznawcą tego samego kierunku w biologji, który rozwinął wnuk jego Charles Robert.

2. Charles Robert, wnuk Erazma, przyrodnik angielski, * 1809, †1882. Studjował na uniwersytetach w Edynburgu i Cambridge (1825—1831), następnie brał udział w naukowej wyprawie naokoło świata na statku „Beagle". Jako wyniki tej wyprawy ogłosił po powrocie monografję Cirripedia (wicionogów) i badania nad rafami koralowemi. Wyprawa ta ponadto dała mu poznać swoistą faunę wysp Galapagos i dziwne następstwo szczerbaków w Ameryce płd. — na tej podstawie powstaje w nim myśl teorji o pochodzeniu gatunków. Mieszkając w swych dobrach w Down w hrabstwie Kent pracuje stale naukowo. W r. 1858 podaje krótki zarys swej epokowej teorji w „Journal of the

Ch. Darwin.

Linnean Society". W r. 1859 ukazuje się jedno z najważniejszych jego dzieł: „On the origin of species by means of naturel selection". Prócz wymienionego dzieła najważniejsze jego prace są następujące: „Variation of animals and plants under domestication" (1867) i „The descent of man and on selection in relation to sex" (1871). W polskim przekładzie wyszły: w tłumaczeniu Nussbauma: „Podróż naturalisty" (1887), „Zmienność roślin i zwierząt w stanie kultury" (1888—9), „Autobiografja K. D. i wybór listów" (1891), — w tłumaczeniu Dicksteina i Nussbauma: „O powstaniu gatunków" (1884—1885), — w tłum. Masłowskiego: „O pochodzeniu człowieka" (1873), „Dobór płciowy" (1875) i w tłum. Dobrskiego: „O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt" (1874). Ob. Darwinizm.

3. Jerzy Howard, syn Karola, przyrodnik ang., * 1845, † 1912, był profesorem astronomji w Cambridge, zajmował się astronomją, geologją i geofizyką.

4. Franciszek, brat Jerzego, * 1848, botanik, prof. w Cambridge, zajmował się szparkami roślinnemi, gruczołami zwabiającemi mrówki, roślinami owadożernemi. Współpracował z ojcem nad dziełem wydanem w r. 1880 „The power of movement in plants", ponadto wydał życiorys i listy ojca, tłum. na język polski przez Nussbauma w r. 1891.

Darwinizm (teorja Darwina, teorja doboru cz. selekcji), teorja wypowiedziana przez Darwina w r. 1859, a dotycząca rozwoju świata żywego. W szerszem znaczeniu utożsamiana z teorją descendencji, choć niesłusznie. W teorji tej można wyróżnić trzy zasadnicze myśli: 1) zmienność gatunkowa, 2) dziedziczność, 3) hyperprodukcja istot żywych. 1) Przez obserwację w czasie swych podróży, jak też i na zwierzętach i roślinach hodowanych stwierdził D. tak wielką zmienność, że gdy formy staną się dostatecznie różne i braknie form pośrednich, staną się nowemi gatunkami. Zwykle zmienności ulega nie jedna cecha, ale cały kompleks cech związanych ze sobą korelatywnie (p. korelacja). 2) Drugim ważnym czynnikiem w tworzeniu się nowych cech jest dziedziczność: dana cecha potęguje się i utrwala

w potomstwie przez krzyżowanie samic i samców o pewnej określonej cesze. Dziedziczą się jednak cechy stałe, a nie nabyte. 3) Do tych dwu czynników przyłącza się jeszcze walka o byt, wywołana nadmiarem istot tego samego gatunku. Wynikiem tej walki jest naturalna selekcja, ponieważ tylko te osobniki, które wykażą najlepsze przystosowanie do warunków, wyjdą z niej zwycięsko, a dodatnie cechy przekażą potomkom. Te dodatnie cechy to n. p.: dobre przystosowanie do obrony, upodobnienie do podłoża (mimikry) i t. d. Organy nieużywane zanikają zczasem, a to skutkiem, jak sądzi D., słabszego odżywiania, na korzyść organów używanych, (Weismann inaczej zapatruje się na tę kwestję, p. neodarwinizm). W miejscu organów zanikłych często pozostają ich szczątki, które nawet mogą być dla organizmu szkodliwe w przypadkach chorobowych (n. p. ślepa kiszka człowieka). Nie wszystkie jednak cechy, które się utrwalają, można wytłumaczyć użytecznością. Do takich zalicza się n. p. piękne upierzenie ptaków, ich śpiew, wonność kwiatu i t. d. Cechy te utrwalają się według D. dzięki doborowi naturalnemu: zawsze w walce o samicę zwycięży piękniejszy samiec, barwniejszy i wonniejszy kwiat chętniej będzie odwiedzany przez owady, które też dokonują w tym wypadku selekcji. Szare ubarwienie samic w przeciwieństwie do barwnych samców tłumaczy D. jako upierzenie ochronne. — Krytycy D. często nie rozróżniają teorji descendencji od selekcji, zwalczany jest również dobór naturalny i dobór płciowy. W Polsce rozpowszechniali teorję D.: Hoyer senior, Wrześniowski, Nussbaum, Reichman, Masłowski, Dickstein, Ochorowicz i inni.

Darzlubska puszcza, lasy rządowe w pow. Puck i Wejherowo (woj. Pomorskie), między Wejherowem, Świecinem i Mechową, długa 20 km., szeroka 12 km. Drzewostan sosnowy i bukowy. Nazwa pochodzi od wsi Darzlubia.

Das Chitta Ranjan, wschodnio-hinduski przywódca nacjonalistów, (1870—1925), adwokat, w 1921 był przewodniczącym kongresu narodowego w Ahmedabad, za nawoływanie do tworzenia oddziałów ochotniczych więziony przez 6 miesięcy, w 1922 kierował kongresem w Gaya; w przeciwieństwie do stronnictwa Gandhiego wraz z swoimi przyjaciółmi wziął udział w wyborach do parlamentu, gdzie zorganizował obstrukcję. Od 1924 burmistrz Kalkuty, przechylał się pozornie do polityki ugodowej.

Dase Zacharias, rachmistrz, * 1824, † 1861. Od 1839 występował jako mistrz szybkiego rachowania. Obliczył obwód koła o średnicy 1 z dokładnością do 200 znaków dziesiętnych, oraz ułożył tablice logarytmów naturalnych.

Dasent Sir George, właściwie: Webbe, uczony angielski (1817—1896), znawca staronordyjskiego piśmiennictwa, autor m. i. szeroko rozpowszechnionego zbioru „Popular Tales from the Norse".

Dasio Maximilian, malarz niemiecki, * 1865, uczeń monachijskiej Akademji, dekorator i ilustrator, także rytownik i medaljer. Jako rytownik, pozostając pod wpływem Stucka i Klingera, tworzył cykle akwafort oraz pojedyncze ryciny, pełne treści, często symboliki.

Dasychira (szczotecznica), motyl należący do rodziny Lymantridae (Liparidae). Jest to duża ćma o ciele krótkiem, owłosionem. Ssawka szczątkowa, czułki krótkie, skrzydła szerokie. Gąsienice kosmate, przepoczwarczają się nad ziemią w oprzędach przez siebie osnutych. Znany gatunek D. pudibunda L.

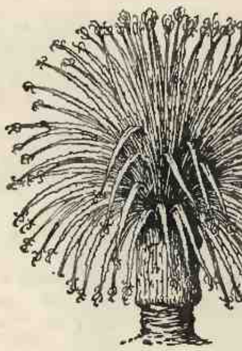

Dasylirion acrotrichum.

Dasylirion Zucc. (wachlica), z rodziny Liliaceae, podrodziny Dracenoideae. Rośnie w płd.-zach. Ameryce i Meksyku. Wiele gatunków hodowanych w szklarniach.

Dasypodidae, p. pancernikowate.

Dasypodius Konrad, matematyk, * 1530 (?), † 1600 w Strassburgu. Napisał pierwszy podręcznik matematyki przeznaczony do nauki w gimnazjum. Skonstruował znany zegar w Strassburgu.

Dasyprocta (aguty), z rzędu Rodentia (gryzonie), p. aguty.

Dasyscypha Fries., grzyb, należący do Discomycetes. D. Willkommi wywołuje na modrzewiu chorobę zwaną rakiem modrzewiowym, D. Warburgiana pasorzytuje w krajach tropikalnych na Cinchona.

Dasyurus (niełaz), zwierzę należące do rzędu Polyprotodontia. Żyje w płd. Australji i Tasmanji. Uzębienie według wzoru 4/3 1/1 2/2 4/4. Wygląd przypomina częścią zwierzę drapieżne, częścią owadożerne. Charakterystyczny brak kciuka. Znany gatunek D. viverrinus Shaw.

Daszkiewicz, 1. Ostafij, hetman kozacki, (* 1535), walczył w służbie polskiej przeciw Tatarom i Moskwie, 1516 wyprawił się pod Belgrad, 1523 spustoszył Krym, 1528 złupił Oczaków, 1532 bronił Czerkas, oblęganych przez chana krymskiego Seadet Giraja, 1535 najechał ziemie moskiewskie. Jeden z twórców Kozactwa zaporoskiego, układał plany obwarowania granicy wschodniej Rzpltej.

2. Ignacy, kasztelan mścisławski, mianowany 1792, był zwolennikiem konstytucji 3 maja.

Daszkiewicz Mikołaj, rosyjski historyk literatury (* 1852), profesor uniwersytetu kijowskiego, ogłosił m. i. prace o legendzie św. Grala (1876), o epopei zwierzęcej, o cyklu „okrągłego stołu", rzut oka na rozwój historji literatury (1877), rozprawę o warunkach powstania i przyczynach upadku państwa litewsko-ruskiego i i

Daszkow Jekaterina Romanowna, księżna, córka hr. Woroncowa, (1743—1810), dama dworu

Katarzyny II., brała wybitny udział w sprzysiężeniu przeciw Piotrowi III., w 1770 popadła w niełaskę i wyjechała do Paryża. Powołana zpowrotem do Petersburga, była od 1783—96 dyrektorką cesarskiej Akademji Nauk i prezydentką założonej przez siebie w 1783 Akademji rosyjskiej. Pisała komedje, dramaty, zostawiła pamiętniki.

Daszów, miasteczko na Ukrainie w pow. Lipowiec (gub. Kijowskie), nad rz. Sobem z 3.168 mieszk. 2. maja 1831 stoczyli tu bitwę powstańcy polscy pod wodzą gen. Kołyszki z wojskiem rosyjskiem.

Daszt-i-Naumid („pustynia rozpaczy"), pustynia na pograniczu Persji i Afganistanu. W płn. części pustyni znajdują się słone bagna Nemeksar i Dak-i-Petirgun.

Daszyńska-Golińska Zofja, * 1866 w Warszawie, uzyskała doktorat filozofji w Zurychu, 1896—98 docent Akademji Humboldta w Berlinie, od 1909 profesor ekonomji społecznej w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Dzieła: „Szkice metodologiczne" (1892), „Teoretyczne podstawy polityki społecznej w XIX. w." (1906), „Ekonomja społeczna" (1906—7), „Praca" (1924).

Daszyński Ignacy, polityk polski, * 1866, rozpoczął swoją działalność wśród robotników w b. Galicji, dzięki zdolnościom organizatorskim i potężnej wymowie stał się twórcą stronnictwa socjalistycznego wśród ciągłych walk i prześladowań ze strony rządu; był więziony, do trzydziestego roku życia miał 24 procesy polityczne. W r. 1897 wybrany z piątej kurji do parlamentu austrjackiego, zasiadał w nim niemal bez przerwy do r. 1918. W czasie wojny był wiceprezesem N. K. N., jednym z twórców uchwały 31. maja 1917 r. (zob. Polska, dzieje). Po rozpadnięciu się Austrji stworzył krótkotrwały (1. XI. — 11. XI. 1918) rząd stronnictw lewicowych w Lublinie. Mianowany przez Piłsudskiego pierwszym w niepodległej Polsce prezesem rady ministrów, złożył swój urząd z powodu oporu prawicy. W czasie inwazji bolszewickiej był wicepremjerem, w pierwszym i drugim sejmie stał na czele klubu socjalistycznego, w trzecim (1928) obrany marszałkiem, prowadzi politykę łagodzenia różnic między sejmem a rządem. D. czynnym jest też jako dziennikarz i publicysta, redagował „Naprzód", napisał „Szlachetczyzna a odrodzenie Galicji" (1899), „Wielki człowiek w Polsce" (1925), „Pamiętniki" (1925—6, 2 t.) i in.

Dat, donat, dedicat (łac. skrócenie d. d. d.), „daje, ofiaruje, poświęca". Początkowo napis na przedmiotach poświęcanych bogom. Później formuła dedykacyjna wogóle.

Dataria (D. apostolica, od łac. datare, „datować"), w rzymskiej kurji władza, opracowująca sprawy łask, potwierdzająca akty prawne i rozdzielająca mniejsze beneficja. Na czele stoi Kardynał-Prodatar. ob. Kurja Rzymska.

Date Masamune (1567—1636), jeden z najpotężniejszych i najbardziej przedsiębiorczych książąt lennych Japonji, gloryfikowany w współczesnej literaturze Zachodu z powodu swego (bezskutecznego) poselstwa do Hiszpanji i Rzymu 1615 (p. Hasekura).

Datio (łac.), danie, ofiarowanie. Datio in solutum, oddanie rzeczy w miejsce zapłaty.

Datisca L. (konopnica) z rodziny Datiscaceae, występuje w dwóch gatunkach. D. cannabina L. z płd.-zach. Azji, często hodowana w ogrodach botanicznych. Korzeń używany do farbowania jedwabiu na żółto.

Datiscaceae, mała rodzina z rzędu Parietales. Jej przedstawiciele rosną w krajach tropikalnych.

Dato (włoskie, „dan"), dziś; a dato lub de dato, od dziś; stąd weksel „dato", weksel datowy, płatny w pewnym określonym terminie od daty wystawienia n. p. „trzy miesiące d. (a d.) zapłaci Pan". Klauzula datowa, powołanie się na dzień wystawienia.

Datteln, gmina wiejska w Westfalji (płn.-zach. Niemcy), nad kanałem Dortmund-Ems z 20.002 mieszk. Kopalnie węgla kam. i przemysł chemiczny.

Dato Eduardo, hiszp. mąż stanu, * 1856, od 1899 kilkakrotnie minister, 1907 burmistrz Madrytu, ze stronnictwem umiarkowanie konserwatywnem odłączył się od Maury 1909, 1913—1915, następnie w 1917 premjer, od marca do listopada 1918 minister spr. zagr., od maja 1920 znów premjer, zamordowany w 1921. D. był główną ostoją neutralności Hiszpanji podczas wojny światowej.

Datolit, minerał, krzemian boru i wapnia $HCaBSiO_5$, tworzy jednoskośne kryształy bogate w ściany, o silnym połysku, wodojasne, białe, zielonawe, różowawe aż do bezbarwnych. Tw. 5—5,5. C. wł. 2,9—3. Występuje najczęściej w szczelinach diabazów, gabbrów i skał serpentynowych (Andreasberg, Theiss w Tyrolu, Bolonja, Modena, i t. d.), jak też tworząc powłoki groniaste (n. p. w Arendal, gdzie znajduje się w złożach magnetytu), skąd używana również nazwa botrjolitu.

Datum (łac. „dane"), w dokumentach średniowiecznych spisywanych po łacinie formuła stawiana przed podaniem czasu (przeważnie też i miejsca) wystawienia. Obecnie datum, wzgl. data (jako rzeczownik) oznacza tyle co podanie miejsca i czasu. Sposób podawania roku i dnia (datowanie), był w różnych krajach i czasach rozmaity, n. p. według lat panowania królów i najwyższych urzędników. Państwa zachodnioeuropejskie datowały w średniowieczu tak samo, podawały jednak w swoich dokumentach od 840 równocześnie, albo wyłącznie rok od urodzenia Chrystusa. Jako dzień kładło się dzień miesiąca, jużto według porządku liczbowego, jużto według imienia świętego czy uroczystości. Dopiero od czasów reformacji datowano powszechnie przez podanie dnia miesiąca.

Datum ut retro (łac.), „Data jak na odwrocie".

Datum ut supra (łac.), „Data jak wyżej".

Datura L. (bieluń), z rodziny Solanaceae. Rośliny nagie lub słabo owłosione, kwiaty kielichowate. Występuje w 15 gatunkach na całej ziemi w okolicach cieplejszych, głównie w Ameryce środkowej. W Polsce jako chwast, pochodzący z płd. Rosji i Azji D. stramonium (b. dziędzierzawa), roślina trująca, rośnie głównie koło domów na śmietniskach. Kwiaty ma białe; liście zawierają atropinę i hyoscyaminę. Dostarcza używanych w lecznictwie: „Folia Stra-

monii" i „Semina Stramonii". W ciepłych okolicach hodowane: D. arborea L. z płd. Ameryki, D. suaveolens z Meksyku i D. sanguinea Ruiz et Pavon z Peru.

Daub Karl, teolog protestancki o kierunku spekulatywnym (1765—1836), w dziele swojem „Theologumena" i „Einleitung in das Studium der Dogmatik" pozostaje pod wpływem Schellinga, w „Die dogmatische Theologie jetziger Zeit" pod wpływem Hegla.

Daubenton Louis Jean Marie, francuski przyrodnik, * 1716, † 1799. Napisał do historji naturalnej Buffon'a przyczynki anatomiczne o dużej wartości naukowej.

Daubigny Charles, malarz francuski (1817—1878), uczeń swego ojca (malarza minjatur) i P. Delaroche'a, około 1850 znalazł własną dziedzinę, malując krajobrazy wiosenne, utrzymane w harmonijnym kolorycie i ożywione zwierzętami, lubując się przytem w nastrojach słonecznych i księżycowych. Sztuka jego stanowi jakby ogniwo między malarstwem Rousseau'a a pleinaire'yzmem Manet'a. Główne dzieła: „Śluza w dolinie Opteroz", „Wiosna", „Winobranie w Burgundji", „Brzegi Oise'y", „Wschód księżyca w Dordrechcie". D. robił też udane akwaforty.

Däubler Theodor, poeta niemiecki (* 1876), główny przedstawiciel ekspresjonizmu, żyje w Berlinie. W epopei „Nordlicht" (1910) z głębokiego przeżycia religijnego wywiódł poetycko powstanie wszechświata. W zbiorach poezyj „Der sternhelle Weg" (1915) i „Das Sternenkind" (1916) oraz w t. zw. symfonjach „Hesperien" i „Die Treppe zum Nordlicht" (1920) okazał się lirykiem o wielkiej głębi odczuwania i bogatej ekspresji, pomimo iż często staje się ciemnym i trudno zrozumiałym, zdając się czynić gwałt językowi przez śmiałe nowotwory. Swój stosunek do sztuk plastycznych i muzyki wyraził w „Der neue Standpunkt" (1916) i „Lucidarium in arte musicae des Ricciotto Canudo aus Gioja del Colle" (1917). Spisał też prozą wrażenia z podróży do Grecji. — Prababka D., Kosicka, była Polką; sam poeta przymieszce krwi polskiej skłonny jest przypisywać swój liryzm i swą uczuciowość. Pozostawał też D. w bliższych stosunkach z Wyspiańskim i Kasprowiczem; wiosną 1929 przybył do Polski na zaproszenie PEN-Klubu.

Daubman Jan, wybitny drukarz królewiecki XVI. w. († 1573), Z tłoczni jego ukazała się pokaźna liczba starannych i cennych druków, jak „Katechizm" Jana Brencjusza (1556), „Postylla" Arsacjusza (1557), słownik Mączyńskiego (1564), „Examen theologicum" Melanchtona (1566), pisma Seklucjana i szereg utworów, które poważną rolę odegrały w ówczesnym ruchu religijnym.

Daubrée Gabriel Auguste, francuski mineralog i geolog (1814—1896), profesor w Strassburgu (od r. 1839), następnie w Paryżu (1861), od r. 1867 naczelny inspektor górnictwa, wreszcie (1872) dyrektor szkoły górniczej (École nationale des mines). Najważniejsze z jego dzieł: „Description géologique et minéralogique du département du Bas-Rhin" (1852), „Études synthétiques de géologie expérimentale" (1879), „Les eaux souterraines" (1887 — 3 tomy).

Daubréelit (dobrelit), rzadki siarczek chromu i żelaza CrFeS, tworzący czarne metaliczne ziarna w niektórych meteorytach.

Daubreit (dobreit), minerał, tlenochlorek bizmutu $2Bi_2O_3 . BiCl_3 . 3H_2O$, tworzący szarawo-białe o połysku perłowo-maciczrym blaszki. Występuje w Boliwji.

Daucus, ob. marchew.

Daude de Pradas, staro-prowansalski poeta, ob. Prowansalska literatura.

Daudet, 1. Ernest, pisarz franc., (1837—1921), długoletni redaktor pism rojalistycznych w Paryżu, autor licznych powieści (bez większego znaczenia), ładnych wspomnień z młodości „Mon frère et moi" (1882) i trzechtomowej „Histoire de l'émigration" (1886—9).

A. Daudet.

2. Alphonse, brat poprzedniego, pisarz francuski (1840—1897), powodzenie literackie osiągnął głównie autobiograficzną powieścią „Le petit Chose" (1868), zbiorem „Lettres de mon moulin" (1869, przy współpracy Pawła Arène) oraz humorystyczno-satyryczną charakterystyką Francuza z południa „Tartarin de Tarascon" (1872), po których nastąpił szereg dalszych utworów. D. łączy w sobie zdecydowany realizm z głębokiem uczuciem i humorem; styl jego zabarwiony jest impresjonistycznie na wzór Goncourtów. Wspomnienia swe zamknął w tomach „Trente ans de Paris" i „Souvenirs d'un homme de lettres (1888). Scenie poza udramatyzowaniem paru swych powieści, dostarczył „L'Arlésienne" (1872, muzyczne wkładki Bizeta).

3. Léon, syn poprzedniego, franc. pisarz i polityk (* 1867), założyciel i wydawca „Action française", głównego organu paryskiego rojalistów francuskich, zgrupowanych w stronnictwo pod tą samą nazwą. W latach 1919—24 był w Izbie posłów jednym z przedstawicieli Paryża. Napisał wiele utworów publicystycznych oraz powieści, które bądź to są dziełami czystej sztuki (np. „Le voyage de Shakespeare", 1896), bądź też dają wyraz namiętności politycznej i satyrycznej tendencji („Les morticoles", 1894, przeciw lekarzom; „Les parlamenteurs", 1901, przeciwko republice i in.). Pisarz o niezwykle bujnym temperamencie i plastycznym stylu, zasługuje też D. na uwagę jako wybitny — choć stronniczy — krytyk i autor wspomnień z ciekawych środowisk artystycznych, literackich i lekarskich, w których się od wczesnej młodości poruszał („Souvenirs").

Daudin François Marie, francuski przyrodnik, * 1774, † 1804. Zajmował się płazami, gadami i ptakami.

Daugavpils, łotewska nazwa Dyneburga.

Dauher, 1. Adolf, rzeźbiarz niemiecki (ok. 1460 — ok. 1524), w r. 1491 udał się z Ulm do Augsburga, gdzie pracuje do 1523. Głównem dziełem jego są stalle w kaplicy Fuggerów w Augsburgu i główny ołtarz w kościele św. Anny w Annabergu.

2. Hans, syn i uczeń powyższego (1485—1538), rzeźbił przeważnie drobne rzeczy, a także epitafja i medale renesansowe.

Daulatabad, miasto w hołdowniczem państwie Haidarabad (Indje angielskie), słynne ze swojej warowni, stojącej na skale granitowej, wysokiej 166 m., która wznosi się do 63 m. zupełnie prostopadle i ma na szczycie tylko kilka m.² wielką platformę. D. zwany pierwotnie Dewagiri był od 1339 stolicą jednego z władców Indyj zamiast Delhi.

Dauletszâh, perski historyk literatury, napisał w r. 1487 życiorysy około 150 poetów perskich i arabskich („Tadhkiratu »sh-shu« ara“).

Daulis, miasto w staroż. Focydzie, przy drodze z Orchomenos do Delf, na stromej skale, sławne z mitów o Filomeli i Proknie. Jeszcze w czasach rzymskich było D. silną warownią, obecnie zaś jest tu wieś Davlia z ruinami.

Daullé Jean, rytownik francuski (1703—1763), uczeń Hecquet'a, rytował głównie portrety w typie Drevet'a, doskonale technicznie wykonane.

Daumas Eugène, gen. francuski (1803—1871), w 1850 dyrektor spraw algerskich w ministerstwie wojny, 1858—59 prezes paryskiego T-wa Geograficznego, ogłosił m. in.: „Le Sahara algérien“, (1845), „La grande Kabylie“ (1847, z Fabarem), „Moeurs et coutumes de l'Algérie“ (1853), „Les chevaux du Sahara“ (1851), dzieło dotyczące hodowli koni, z komentarzem Abd-el Kadersa.

Daumer Georg Friedrich, niem. poeta (1800—1875), porusza szczególnie tematy religijne, z pietysty zacięty wróg chrystjanizmu, skłania się z kolei do mahometanizmu, wkońcu wraca do kościoła katol. i wydaje szereg utworów pisanych w duchu katol. pod pseudonimem Euzebiusza Emmeran.

H. Daumier.

Daumier Honoré, francuski rysownik i karykaturzysta (1810—1879), najzdolniejszy rysownik Francji XIX. w., był kierującą osobistością satyrycznych czasopism „Caricature“ i „Charivari“ od początku lat trzydziestych aż do siedmdziesiątych. Zaczął od karykatury politycznej, przeszedł na typy współczesnej burżuazji, od r. 1848 znowu, wskutek wydarzeń dziejowych, nawrócił do karykatury politycznej, wyśmiewając zarówno drobne słabostki jak i występki życia codziennego. Litografował i rytował w drzewie, wiele pism satyrycznych ilustrował genjalnemi w swej prostocie winjetami. Obrazy jego, na które współcześnie mniej zwracano uwagi, stały się pod względem formy wzorem dla sztuki późniejszej n. p. Cézanne'a.

Däumig Ernst, socjalista niem., (1866—1922), od r. 1901 współpracownik i kierownik pism socjalistycznych, po przewrocie 9. XI. 1918 reprezentował niezawisłą partję socjalist. w pruskiem ministerstwie wojny i berlińskiej radzie robotniczo-żołnierskiej. 1920 wybrany do parlamentu przeszedł do partji komunistycznej.

Daun, 1. Wierich Philipp Lorenz, hr. Tiarno, wódz austrjacki (1669—1741) jako feldmarszałek odznaczył się 1706 obroną Turynu, wypędził Villarsa z Włoch, zmusił papieża Klemensa XI. 1709 do zawarcia pokoju. 1728 gubernator Medjolanu, wypędzony stamtąd przez Francuzów 1733.

L. J. Daun.

2. Leopold Joseph, hr., syn poprzed., wódz austr. (1705—1766), ulubieniec Marji Teresy, przeprowadził reorganizację armji austr. (t. zw. regulamin D. 1749), założył 1751 akademję wojskową w Wiener Neustadt. W wojnie siedmioletniej był przez pewien czas wodzem naczelnym armji austr., pobił Fryderyka II. pod Kolinem (1757) i Hochkirch (1758), spowodował klęskę Laudona pod Lignicą, przegrał pod Torgawą (1760).

Daun Alfred, rzeźbiarz polski, * 1854, uczeń Hanusza w Bochni, Gadomskiego w Krakowie i Hellmera w Wiedniu. Od r. 1889 docent, w r. 1891 profesor krakowskiej Szkoły Sztuk p., został 1898 profesorem w krakowskiej Szkole przemysłu artystycznego. Jest twórcą „Grażyny“ i „Lilli Wenedy“, posągów zdobiących Planty krakowskie, kilku popiersi w parku Jordana i 2 płaskorzeźb w Katedrze. Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu posiada jego popiersie terrakotowe Zbawiciela.

Daurja, stara nazwa górzystego kraju na wsch. od jez. Bajkalskiego.

Daurowie, szczep tunguski w Mandżurji, zamieszkały nad rzeką Nonni, dopływem Sungari.

W przeciwieństwie do innych szczepów syberskich zajmują się uprawą roli (p. Tunguzi).

Dauthendey Maximilian, poeta niemiecki, (1867—1918), w poezjach swych („Ultraviolett", 1903; „Die ewige Hochzeit" oraz „Der brennende Kalender", 1905 i i.) okazał się lirykiem o niepowszednim żarze namiętności i wybitnej plastyce zmysłowego języka, jakkolwiek nie ustrzegł się maniery i przesady. Do najoryginalniejszych jego utworów należy poetycki opis podróży „Die geflügelte Erde" (1910). Wydał również nowele, dramaty i przykuwające uwagę wspomnienia („Gedankengut aus meinen Wanderjahren", 1913).

Dautzenberg Johann Michael, pisarz holenderski, (1806—1869), jeden z szermierzy sprawy flamandzkiej, zwolennik zbliżenia niemiecko-flamandzkiego, ogłosił m. i. (z van Duyse'm) „Volksleesboek" (1854).

Dauw, ob. Zebra.

Davel Johann Daniel Abraham, szwajc. męczennik polityczny, (1670—1723). Oficer i jeden z 4 landmajorów w Waadt, w 1723 wkroczył z 600 ludźmi do Lozanny, by uwolnić Waadt z pod panowania Berna. Został uwięziony i ścięty.

Davenant Sir William, angielski pisarz dramatyczny i przedsiębiorca teatralny (1606—1668), w r. 1656 otworzył teatr w „Rutland House", obchodząc wydany przez purytanów zakaz przedstawień dramatycznych w ten sposób, że wystawiał „opery" za wzorem Włoch i Francji; w tej formie n. p. pojawiła się na scenie pierwsza część jego „Siege of Rhodes" (1656, druk. 1663), przyczem po raz pierwszy wystąpiła aktorka — Mrs. Coleman. Dramaty D. są dziś zapomniane, podobnie jak jego podziwiany swego czasu poemat bohaterski „Gondibert" (1651) i przeróbka „Burzy" Szekspira, którego synem naturalnym miał się mienić.

Davenport, miasto w płn.-amerykańskim stanie Jowa, nad rz. Missisipi, połączone 2 mostami z przeciwległem Rock Island. Ma 56.727 mieszk., fabryki maszyn, narzędzi rolniczych oraz handel zbożem i bydłem.

Davenport Charles Benedykt, amerykański biolog, * 1866, † 1898; był dyrektorem stacji morskiej w Brooklyn. Napisał „Experimental Morphology" (2 cz. 1897 i 1899) „Statistical Methods in biolog. Variation" (1899), „Heredity in Relation to Eugenics" (1911) i inne.

Davia Jan Antoni, (* 1660, † po r. 1730), nuncjusz papieski, przebywał w Polsce podczas bezkrólewia po śmierci Jana III., początkowo pomagał posłowi franc. Polignacowi, potem przeszedł na stronę elektora saskiego. 1700 został nuncjuszem w Wiedniu, 1712 kardynałem.

David, 1. Gerard, malarz niderlandzki (ok. 1450/1460—1523), od roku 1483 członek gildy malarskiej w Brügge, od r. 1515 w Antwerpji. Początkowo skłania się do kierunku Hugona v. d. Goes, wkońcu jednak wybija się wyraźnie jego artystyczne pochodzenie niderlandzkie. D. był ostatnim wielkim malarzem Bruges, jego figury są pełne powagi, uduchowienia i utrzymane w delikatnym kolorycie. Wpływ D. jest widoczny wyraźnie w malarstwie minjaturowem szkoły w Bruges; prawdopodobnie sam też iluminował rękopisy.

2. (Davidis) Franz, (1510—1579), zrazu katolik, potem kaznodzieja luterański, przeszedł 1566 do unitarjanów, został ich pierwszym superintendentem w Siedmiogrodzie, jednak oskarżony przez Blandratę i Faustusa Socinusa, został jako kacerz skazany przez sąd na dożywotnie więzienie.

3. Christian, misjonarz gminy sekty braci z Hernhut, autor pieśni religijnych (1690—1751), jeden z założycieli Hernhut.

4. Ferdinand, skrzypek i kompozytor niemiecki, (1810—1873), koncertmistrz ork. w Gewandhaus w Lipsku, świetny pedagog i zasłużony wydawca klasycznej muzyki skrzypcowej z w. XVIII.: „Hohe Schule des Violinspiels". Jego własne kompozycje na skrzypce i fort. „Bunte Reihe" i koncerty skrzypcowe są dziś zapomniane, mimo swej wartości pedagogicznej.

5. Jacob Julius, pisarz niemiecki (1859—1906), zostający pod wpływem C. F. Meyera, ogłosił szereg utworów powieściowych, mocnych, ponurych w nastroju, jak: „Das Höferecht" (1890), „Die Wiedergebornen" (1890), powieść z życia studentów wiedeńskich „Am Wege sterben" (1906) i i.

6. Eduard, socjalista niem., * 1863, od r. 1903 poseł do Reichstagu, 3. X. — 9 XI. 1918 podsekretarz stanu w urzęd. spr. zagraniczn., 7 — 14. II. 1919 przewodniczący zgromadzenia narod., 22. VI. 1919 — 27. III. 1920 minister spraw wewn., od r. 1920 znów poseł. D. napisał: „Sozialismus u. Landwirtschaft" (II. wyd. 1922), „Die Sozialdemokratie im Weltkrieg" (1915) i in.

J. L. David.

David, 1. Jacques Louis, sławny malarz francuski, jeden z twórców klasycyzmu we Francji (1748—1825), uczeń Vien'a, udał się z nim razem do Rzymu i tam pod wpływem antyku odsunął się zupełnie od rokokowego rodzaju malarstwa. Po powrocie do Paryża 1780, zostaje 1783 przyjęty do Akademji. Burzę zachwytu wywołał jego obraz: „Przysięga Horacjuszy" (1784, obecnie w Luwrze), doskonale odpowiadający nastrojom epoki Wielkiej Rewolucji. Oddźwiękami Rewolucji są: niedokończony obraz przysięgi rewolucjonistów, malowany na polecenie „Zgromadzenia Ustawodawczego" oraz realistycznie po-

jęta „Śmierć Marat'a". Jako członek Corps électoral Paryża i deputowany Konwentu, głosował 1792 za śmiercią króla. Aresztowanego jako przyjaciela Robespierre'a, uratowała amnestja 1795 roku. Napoleon mianował go nadwornym malarzem (1804 r.) i z tego okresu pochodzą główne dzieła D.: Portret konny Napoleona na górze św. Bernarda, „Le sacre" (Koronacja Napoleona), portret Napoleona w stroju koronacyjnym i „Rozdział orłów w 1810 r.". Doskonałym był też D. portrecistą; sławnym jest portret Madame Récamier, siedzącej na szezlongu i w. i. Po upadku Napoleona musi D. uchodzić wygnany z Francji jako „królobójca", osiada w Brukseli i tam maluje, wiek jednak sprawia, że dzieła te nie dorównują już poprzednim. D. pozostawił ponad 400 uczniów, z których najwybitniejszymi byli: Gros, Gérard, Drouais, Girodet i Ingres. Wywarł też decydujący wpływ na malarstwo francuskie i belgijskie XIX. w.

2. Félicien César, franc. kompozytor (1810—1876), zasłynął ze swej symfonji z chórem p. t. „Le désert" (Pustynia, 1844), w której posłużył się pierwiastkami egzotyzmu wschodniego. Pisał nadto opery, oratorja, utwory kameralne i i.

3. Jérôme Frédéric Paul, baron, polityk franc., (1823—1882), oficer, 1859 członek legislatywy i przywódca skrzydła konserwatywno-klerykalnego bonapartystów, popierał gorąco wojnę przeciw Niemcom, od 10. sierpnia do 4. września 1870 minister robót publicznych, 1876—77 ponownie deputowany. Napisał: „Actualités et souvenirs politiques" (1874).

4. Armand (1826—1900), duchowny, podróżnik i przyrodnik francuski, przebywał od 1862 jako misjonarz w Chinach i dotarł w 1868—70 aż do Tybetu i Kuku Nor. W czasie dalszych podróży 1872—75 badał głównie płd.-wsch. Chiny.

5. Fernand, polityk franc. * 1869, adwokat w Paryżu, od 1898 deputowany, w 1912 minister handlu w gabinecie Poincaré'go, 1913 minister rolnictwa i pracy, 1917 rolnictwa za Painlevé'go, odtąd senator.

David d'Angers.

David d'Angers Pierre Jean, rzeźbiarz francuski, (1788—1856), uczeń Rolanda w Paryżu, jakiś czas pracował w pracowni Canovy w Rzymie. Po powrocie do Paryża 1816 rozwija żywą działalność. Klasycyzmowi przeciwstawia się żywością ruchu figury Ludwika Kondeusza (dziedziniec zamkowy w Wersalu); począwszy od niej dzieła jego wykazują coraz to silniejsze podkreślanie wyrazu fizjognomji i postaci. 1828—1834 odbył podróże do Niemiec, czego wynikiem są popiersia Goethego, Schellinga, Danneckera i t. d., przeważnie w bardzo dużej skali modelowane. W latach 1835—37 brał udział w dekoracji przyczółka Panteonu, gdzie przedstawił najsławniejszych mężów Francji porewolucyjnej. W Luwrze znajduje się 500 portretowych medaljonów jego dzieł. Zacięty radykał, skazany na wygnanie 1848, uzyskuje później prawo powrotu. W Angers znajduje się muzeum jego dzieł, oryginałów i odlewów.

Davids Thomas William Rhys, ang. indolog, (1843—1922), studjował we Wrocławiu, żył 1866—75 na Cejlonie, był 1882—1912 profesorem języka Pali (kanoniczny język płd. buddyzmu) w Londynie i wykładał 1904—15 porównawczą historję religji w Manchester. D. był najznakomitszym badaczem Pali, równie płodnym jako wydawca tekstów, jak i jako tłumacz. Największe jego zasługi to założenie „Pali text Society" (1882) i „Pali-English Dictionary" (z Williamem Stede, 1922 i in.). Z licznych jego pism należy wymienić: „Buddhism" (1877), „Buddhist India" (2 wyd. 1905) i przekłady: „Dialogues of the Buddha" (1899—1921), „King Milinda" i „King Milinda, Questions" (w „Sacred Books of East" t. 35, 36, 1890—1894), jakoteż część „Vinaya Pitaka" (tamże t. 13, 17, 20, 1881—85 z H. Oldenbergiem). — Żona jego Caroline Augusta Foley Rhys wydawała i przekładała liczne teksty Pali, pisała o buddyźmie („Buddhist Psychology", 1903).

Davidson Tomasz, geolog i paleontolog angielski, * 1817, † 1885. Napisał: „On British fossil Brachiopoda" (1853—54, 3 t.), „Illustrations and history of Silurian life" (1868).

Davidson John, szkocki liryk i pisarz dramatyczny (1857—1909), wsławił się dzięki swym „Fleet Street Eclogues" (1893—5), dowcipnym rozmowom londyńskich dziennikarzy, spragnionych prostoty i natury. Poetycka wartość poszczególnych utworów jest tu, podobnie jak i w zbiorach ballad (1894—8), bardzo nierówna; bezpośrednie odczucie przyrody i świeżość wrażeń łączy się przeważnie z niedostatkami formy. Dramaty D. pozbawione są naogół nerwu scenicznego.

Davies, 1. Sir John, angielski prawnik, mąż stanu i poeta (1569—1626), w r. 1613 wybrany został „speakerem" pierwszego parlamentu irlandzkiego. Sławę poetycką zawdzięcza melodyjnemu, pełnemu wdzięku poematowi o sztuce tanecznej „Orchestra" (1596) oraz głębokim wierszom o nieśmiertelności duszy: „Nosce te ipsum" (1599).

2. William Henry, pisarz angielski, (* 1870), długoletni włóczęga po Ameryce Północnej i różnych oceanach, które poznawał z pokładu statków, przewożących bydło, domokrążca i śpiewak uliczny w Anglji, w r. 1907 ogłosił z więzienia, przy poparciu Bernarda Shawa, pierwszy tom swych poezyj p. t. „The Soul's Destroyer". Nastąpiły po nim „The Autobiography of a Super-Tramp" (1908), zbiór prostych melodyjnych poezyj lirycznych „Collected Poems" (1916 i 1923) i i.

Davignon Jules, belg. mąż stanu, (1854—1916), zasiadał w Izbie i Senacie, zajmował się szczególnie zagadnieniami gospodarczemi i kolonjal-

nemi, od 1907 aż do śmierci był ministrem spraw zagranicznych.

Davila Arrigo Caterino, włoski mąż stanu i dziejopisarz, (1576—1631), od 1594 w służbie wojskowej francuskiej, w 1599 wrócił do Włoch, został członkiem Akademji Innominati w Parmie, stamtąd wstąpił w służbę Wenecji. Jego głównem dziełem jest „Storia delle guerre civili di Francia" (1559—98).

Davillier Jean Charles, baron de, francuski historyk sztuki, (1823—1883) napisał kilka dzieł o porcelanie i fajansach, jak „L'Espagne" (1874, z 309 rysunkami Doré'go), „Fortuny, sa vie, son oeuvre, sa correspondance" (1875), „Les arts décoratifs de l'Espagne" (1879).

Daviond Gabriel, architekt francuski (1823—1881), od r. 1855 dyrektor ulic i ogrodów w Paryżu, ukończył 1859 fontannę Saint-Michel i panoramę pól Elizejskich (Champs-Elisées). Jest twórcą 2 teatrów w Paryżu i pałacu Trocadéro, wybudowanego wspólnie z Bourdais na wystawę światową 1878 r.

Davis, 1. John (* ok. 1550, † 1605), angielski żeglarz. Wyprawiał się trzykrotnie celem wyszukania płn.-zach. przejścia z Antlantyku na Ocean Spokojny. W czasie pierwszej wyprawy (1585) dotarł do wybrzeży Grenlandji i przejechał nazwaną jego nazwiskiem cieśninę, a w czasie trzeciej (1587) dotarł do zatoki Baffina, aż po 72° 12' szer. płn. W 1592 odkrył wyspy Falklandzkie, a od 1598 przedsięwziął trzy podróże morskie do Indyj Wsch. i w czasie ostatniej został zabity na wybrzeżu Malakki.

2. Jefferson, ameryk. mąż stanu, (1808—1889), 1845 demokratyczny członek Kongresu, odznaczył się w wojnie meksykańskiej 1846—7, 1848—51 był senatorem Missisipi. Zajmował się specjalnie sprawami wojskowemi, był zwolennikiem niewolnictwa i autonomji poszczególnych stanów. W 1853—57 sekretarz dla spraw wojskowych, później znowu senator. Po secesji państw. płd.-ameryk. w 1861 wybrany prezydentem przez kongres państw południowych, okazał niezwykłe zdolności i rozwagę, jako mąż stanu i w sprawach wojskowych. W 1865 podejrzany o współudział w zamordowaniu Lincolna i uwięziony, w 1868 otrzymał amnestję i osiadł w Memphis, jako dyrektor tow. ubezpieczeń. Jego pamiętniki wydała żona w 1890 r.

3. Andrew Jackson, amer. spirytysta, (1826—1910), działał w Nowym Jorku, jako lekarz (zwolennik Mesmera, ob.). Najważniejsze dzieło: „The principles of nature, her divine revelations and a voice to mankind" („Zasady natury, jej boskie objawienie i głos do rodzaju ludzkiego"). Ważny dla rozwoju spirytyzmu.

4. William Morris, (* 1850), najwybitniejszy współczesny geolog i geograf amerykański. Podróżował dużo po Europie, Azji i Afryce, w latach 1890—1912 był profesorem geografji na uniwersytecie Harvard w Cambridge. Zasłużył się głównie wydoskonaleniem metod geografji fizycznej i stworzeniem nauki o cyklu geograficznym, która otworzyła przed morfologją w szczególności, a geografją wogóle nowe drogi rozwoju.

Davisa cieśnina między Grenlandją na wsch., a półwyspem Cumberland (Ziemia Baffina) na zach., nazwana na cześć Johna Davisa. Łączy ona Atlantyk z morzem Baffina.

Davisa kwadrant, najstarszy przyrząd do oznaczania współrzędnych słońca na morzu.

Davits, kran, służący do podnoszenia na pokład i opuszczania na morze łodzi okrętowych.

Davitt Michael, polityk irlandzki, (1846—1906), za udział w sprzysiężeniu więziony 1870—77, założył 1879 ligę krajową dla zmiany ustawodawstwa agrarnego, 1881—82 znowu w więzieniu, był w 1892—99 członkiem Izby Gmin. D. udał się w 1897 do Ameryki, aby przeszkodzić przymierzu angielsko-amerykańskiemu, dopomógł w 1898 O'Brien'owi w założeniu „United Irish League", na znak protestu przeciw wojnie burskiej wystąpił z parlamentu, w 1900 udał się do płd. Afryki, aby spowodować interwencję Europy. W 1903—05 zbliżył się do rewolucjonistów rosyjskich. Wkońcu związał się ściśle z partją robotniczą, wydawał „Labour World" (od 1890) i napisał „Defence of the Land League" (1891) i in.

Davos (romańskie Tavau), alpejska dolina w kantonie Graubünden (Szwajcarja) z 11.035 mieszk. Główną miejscowością jest położony 1.560 m. nad poz. morza: Davos-Platz, najsławniejsze alpejskie uzdrowisko zimowe dla piersiowo chorych z licznemi hotelami, kąpielami i t. p., oraz słynny ośrodek sportów zimowych. Klimat D. odznacza się dosyć ciepłemi latami (9°) i chłodnemi, choć dzięki silnemu naświetleniu słonecznemu, niezachmurzonemu niebu i osłonie od wiatrów, znacznie złagodzonemi zimami (—3°). Powietrze jest bardzo czyste i suche, zachmurzenie niewielkie. Rocznie przybywa tu ok. 20.000 kuracjuszy.

Davout, 1. Louis Nicolas D., książę Auerstädt i Eggmühl, marszałek Francji, (1770—1823), od 1788 w armji, 1793 generał brygady, walczył 1795 i 1796 w armji Renu pod Bonapartem we Włoszech, towarzyszył mu do Egiptu, zdobył tam jego zaufanie i otrzymał w 1800 naczelne dowództwo nad jazdą armji włoskiej. Po wstąpieniu na tron Napoleona został marszałkiem. Dowodził pod Austerlitz (1805) prawem skrzydłem, walczył pod Auerstädt (1806) i Eggmühl (1809), w 1811 został generał-gubernatorem departamentu ujść Łaby i dowodził w 1812 pierwszym korpusem. 1813 bronił Hamburga, który wydał dopiero w 1814 na rozkaz Ludwika XVIII. W czasie „Stu dni" był ministrem wojny, w 1819 został parem. Jego korespondencję wydał Mazade (1885, 4 t.).

2. Léopold Claude Etienne Jules Charles D., książę Auerstädt, wnuk stryjeczny poprzedniego, (1829—1904), walczył w 1870 przeciw Niemcom, 1871 przeciw Komunie, 1879 generał dywizji i szef sztabu generalnego, 1889 inspektor armji i do 1901 wielki kanclerz Legji honorowej.

Davy Sir Humphry, chemik angielski, (1778—1829), profesor królewskiego Instytutu w Londynie, a od r. 1820—27 prezes Akademji Królewskiej. — Jest twórcą elektrochemji; badał wpływ prądu elektrycznego na związki chemiczne, odkrył potas, sód, metale ziem alkalicznych oraz bor. Uważał chlor za pierwiastek; kwas solny określił jako połączenie wodoru i chloru, przez co znacznie przyczynił się do zreformowania pojęć co do charakteru soli. Ba-

H. Davy.

dał również zjawiska cieplne, które starał się wytłumaczyć, przyjmując ruch najmniejszych cząstek materji. Skonstruował nazwaną od niego lampkę bezpieczeństwa (ob.). Jest autorem wielu dzieł naukowych.

Lampka górnicza Davy'ego.

Davy'ego łuk świetlny, ob. elektryczne światło.

Davy'ego lampa górnicza, lampa bezpieczeństwa, używana w kopalniach węgla, polega na zastosowaniu dobrego przewodnictwa cieplnego metali. Sam płomień lampy i gazy z niego wydobywające się, posiadają wysoką temperaturę, tak, że łatwo przy zetknięciu z gazem kopalnianym powodują wybuch tegoż. Płomień lampy D. otoczony jest siatką metalową, która dzięki dobremu przewodnictwu cieplnemu ochładza gazy płomienia, obniżając ich temperaturę poniżej punktu zapalności gazu kopalnianego.

Dawalagiri („biała góra"), szczyt w środk. Himalajach, wysoki 8.180 m.

Dawes Charles Gates, płn. ameryk. finansista i polityk, *1865, inżynier, 1887—94 adwokat w Lincoln (Nebraska), założył Towarzyswo gazowe w Evanston (Illinois) i i., brał udział w ruchu republikańskim od r. 1896; 1897—1902 był kontrolorem w Ministerstwie Skarbu, w wojnie światowej od czerwca 1917 do sierpnia 1919 pułkownikiem w wojskach kolejowych we Francji, później członkiem sztabu administracyjnego przy generale Pershingu i „General Purchasing Board" (t. zn. w Gł. Urzędzie Prowiantowym), wreszcie generałem brygady. W latach 1921 do 1922 jest pierwszym dyrektorem biura budżetowego w Waszyngtonie, wyrobił sobie imię „Planem Dawesa" (p. Dawesa plan), tyczącym niemieckich spłat reparacyjnych i został wybrany wiceprezydentem Stanów w r. 1923. Ogłosił: „The Banking System of the U. S. A." (1892) i i.

Dawes'a plan jest to projekt Międzynarodowej Komisji Rzeczoznawców (w Paryżu), pod przewodnictwem generała Dawes'a, mianowanej 1923 przez komisję reparacyjną „dla obmyślenia środków zrównoważenia budżetu niemieckiego i stabilizacji niemieckiej waluty". Komisja ta wydała swą opinję 9. kwietnia 1924. Przyjęcie jej bez zmian i zniesienie sankcyj, miało być koniecznym warunkiem przeprowadzenia planu. Od Niemiec nie miało się wymagać żadnych dalszych płatności oprócz przewidzianych planem; nie mieli oni płacić nawet za wojska okupacyjne, ani za komisję kontrolującą.

T r e ś ć: Niemcy otrzymują odroczenie wszelkich płatności, powstałych z mocy traktatu pokojowego, z wyjątkiem świadczeń w naturze; Komisja reparacyjna otrzyma jednak w 1925 r. — 250 miljonów M. ze sprzedaży kolejowych akcyj pierwszeństwa. Za rok 1926/27 ma państwo niemieckie zapłacić ze swoich dochodów 110 miljonów M.; za 1927/8 — 500 milj., za 1928/29 i następne po 1250 milj. M., z zastrzeżeniem, że raty za lata 1926/7 i 1927/8 mogą być zwiększone lub zmniejszone, zależnie od tego czy dochody państwa przewyższą kwotę 1,25 miljarda, czy też nie osiągną kwoty 1 miljarda. Od r. 1930 można podwyższyć raty na podstawie w s k a ź n i k a z a m o ż n o ś c i, który ma się obliczyć według wzrostu ruchu kolejowego, cyfry zaludnienia, rozwoju handlu zagranicznego oraz zużycia tytoniu i węgla. Kolej państwowa ma być zamieniona w spółkę akcyjną, administrowaną przez 18 dyrektorów, z tego 9 Niemców i 9 zaufanych aliantów, oraz komisarza kolejowego. Kapitał spółki, t. zn. wartość kolei państw., 26 miljardów M., składa się z akcyj pierwszeństwa i obligacyj w wysokości 11 miljardów; obligacje przekaże się wierzycielom, jako świadczenie reparacyjne, oprocentowane i umarzane od r. 1927/8. Do tego czasu mają Niemcy płacić tytułem procentów: W r. 1924/25 — 330 milj., z czego jednak efektywnie tylko 200 milj., w 1925/26 — 595 milj. (465 milj. procentów bieżących i 130 milj. za rok poprz.), w 1926/27 pełny procent w wysokości 550 miljonów, a od r. 1927/28 procenty i amortyzację (5 od stu jako procent i 1 od stu jako amort.), razem 660 miljonów. Do tego dochodzi od r. 1926/27 dochód z podatku przewozowego około 290 milj. W sumie mają koleje niemieckie płacić według planu Dawes'a 950 miljonów rocznie na konto reparacyj. Akcje pierwszeństwa niosą stałą dywidendę i partycypują w zysku. $^3/_4$ akcyj pierwszeństwa zatrzymuje spółka; dochód ze sprzedaży reszty przypada rządowi niemieckiemu, który połowę, t. zn. 250 miljonów obraca na cele reparacyjne; podobnie przypada rządowi niem. zysk ze sprzedaży reszty akcyj. Kwestja wpłat i wszelkich zarządzeń, zmierzających do ich uskutecznienia, oddana jest komisarzowi kolej., który otrzymuje szerokie pełnomocnictwa aż do sprzedaży, czy wydzierża-

wienia kolei włącznie. Przemysł uczestniczy w reparacjach obligacjami przemysłowemi, zabezpieczonemi hipotecznie na jego majątku. Obligacjami kolejowemi i przemysłowemi zarządza komisarz aliantów, który pilnuje ich amortyzowania. Ma zostać założony Bank emisyjny (którego zadania spełnia faktycznie Bank Rzeszy). — Wreszcie zajmuje się na zabezpieczenie reparacyj dochody z ceł, podatku od alkoholu, tytoniu, piwa i cukru. — Czynności łącznika między komisją repar. a komisarzami pełni generalny Agent Reparacyjny. — Niemcy otrzymują 800 milj. M. pożyczki zagr.

W myśl planu Dawes'a miały więc Niemcy płacić na poczet reparacyj: w 1. roku — 1000 milj. M., w 2. r. 1220 milj. M., w 3. r. 1200 milj. M., w 4. r. 1750 milj. M., od piątego zaś roku stale po 2500 milj. M. — Plan ten zatwierdziły rządy sprzymierzone w protokóle londyńskim 16. sierpnia 1924. Potrzebne ustawy uchwalił parlament niemiecki 29. sierpnia 1924, a ogłoszono je w Reichsgesetzblatt z 30. września 1924, II. część, str. 235—257.

Dawes Range, góry w Queensland (płn.wsch. Australja), między rzekami: Burnett, Dawson i Fitzroy.

Dawid i Saul (Według starego sztychu).

Dawid, (hebr., „kochanek"), król izraelski, ok. 1011—972 przed Chr., syn Izajasza z Betleem, przybył jako chłopię na dwór Saula, pokonał według podania Filistyna Goliata, stał się ulubieńcem króla, który oddał mu dowództwo nad wojskiem i córkę za żonę. Popadłszy w niełaskę musiał uchodzić z kraju, przeszedł na stronę Filistynów. Po śmierci Saula został królem judzkim Hebronu, zaś po śmierci Izbaala obrano go królem izraelskim. Zwrócił się wówczas przeciw Filistynom, i innym sąsiadom, których kolejno pobił, i uczynił swoje państwo pierwszem w Kanaan; był największym królem Izraelitów, Jerozolimę uczynił stolicą i tam przeniósł Arkę Przymierza. D. był też wielkim poetą, chociaż „Psalmy" prawdopodobnie nie są jego utworem. W późniejszych czasach czekano na jego powtórne przyjście lub zjawienie się potomka jego rodu, jako na przepowiedzianego Mesjasza.

Dawid, królowie szkoccy: 1. D. I. najmłodszy syn Malcolma III., panował od 1107—53, wprowadził system lenny. Walczył po stronie swej siostrzenicy Matyldy przeciw Stefanowi, królowi angielskiemu, został pokonany w 1138 w bitwie pod Cutton Moor.

2. D. II. Bruce (1324—1371), syn Roberta I. wstąpił na tron 1329, r. 1333 pokonany przez Edwarda Baliola uchodzi do Francji, skąd wraca w r. 1341 po ucieczce tegoż. W 1346 wzięty do niewoli przez Anglików; uwolniony w 1357.

Dawid Armeńczyk, neoplatoński, a może i chrześcijański filozof ok. 500 r. po Chr., tłumaczył i objaśniał dzieła Arystotelesa i Porfirjusza.

Dawid, imię kilku książąt ruskich, 1. Wsiesławowicz, książę połocki, 1104 walczył z Połowcami, 1106 urządził wyprawę do Semigalji, 1127 wypędzony przez Mścisława I., ks. kijowskiego.

2. Igorewicz (1059—1112), 1084 zdobył Drohobuż i Włodzimierz Wołyński, 1097 zagarnął dzielnicę trembowelską i oślepił ks. Wasilka.

3. Mścisławowicz, ks. na Toropcu, wojował z kawalerami Mieczowymi i Estończykami, zginął 1226 w bitwie z Litwinami.

4. Rościsławowicz (1147—1197), panował kolejno w Nowogrodzie, Witebsku, Smoleńsku.

5. Jurjewicz, ks. muromski (1204).

6. Świętosławowicz, ks. czernihowski, † 1123.

Dawid, 1. Wincenty, poeta i pedagog (1816—1897), nauczyciel języka polskiego w gimnazjach w Lublinie i Płocku, oprócz powieści poetyckiej „Tehe" (1859) i wierszy potrącających chętnie o rytm ludowy, ogłosił fragmenty opracowanej przezeń pod wpływem Hegla, Trentowskiego i Kremera „Estetyki narodowej" oraz pisma pedagogiczne, jak „Nowa mnemonika" (1854) i i. Redagował „Gazetę Lubelską" i „Wędrowca".

2. Jan Władysław, syn poprzedniego, psycholog i pedagog, (1859—1911), opierający swe prace na badaniu dzieci w szkołach warszawskich i znajomości zagranicznych prądów w tej dziedzinie, wydał m. i. „Program spostrzeżeń psychologiczno-wychowawczych nad dzieckiem" (1890), „Szkice psychologiczne" (1892), wychodzącą z Herbarta „Naukę o rzeczach" (1895). Szereg artykułów zamieścił w „Ateneum", „Prawdzie" i i.

Dawid Stanisław, przyrodnik polski, * 1861, był profesorem botaniki i rolnictwa w instytucie weterynaryjnym w Jurjewie. Przełożył na język polski „Zarys higjeny zwierząt domowych" (1892) Dammana i „Fizjologię roślin w zastosowaniu do rolnictwa" (1897) Pohla.

Dawid Joriszoon, flamandzki sekciarz (1501—1556), trudnił się czasowo malarstwem na szkle w Delft, przeszedł do nowochrzczeńców, zebrał własną gminę, musiał jednak po wydaniu swego „Wonderboek" uciekać do Bazylei, gdzie przebywał jako Jan z Brügge.

Dawid z Augsburga, franciszkanin, kaznodzieja, mistyk, nauczyciel i przyjaciel Bertolda z Ratyzbony, † 1271 w Augsburgu, pisał dzieła ascetyczne.

Dawid z Dinant, profesor teologji ok. 1200, uczeń Almaryka z Ben, z którego pismami jego własne zostały zniszczone przez kościół. Według świadectwa Alberta Wielkiego uważał Boga za pierwszą materję świata cielesnego i duchowego.

Dawidow Karol, rosyjski wiolonczelista, (1838—1889), był zrazu koncertmistrzem ork. w Gewandhaus w Lipsku, od r. 1862 nauczycielem konserwatorjum w Petersburgu, później

jego dyrektorem. Wirtuoz swego instrumentu, napisał kilka utworów na wiolonczelę.

Dawidgródek, miasto w pow. Stolin (woj. Poleskie), wpobliżu ujścia rz. Horynia do Prypeci, z 9.851 mieszk. Handel drzewem i bydłem oraz garbarnia i przemysł rybny.

Dawson (D. City), stolica terytorjum Yukon w Kanadzie, nieopodal granicy Alaski, przy ujściu rz. Klondike do Yukonu, ma połączenie parowcami a następnie koleją z portem Skagway z 975 mieszk. Założone jako ośrodek obfitych pól złotodajnych w 1896, szybko potem upadło, mimo iż wpobliżu znaleziono bogate pokłady srebra. W 1898 liczyło miasto ok. 30.000 mieszk.

Dawson, George Mercer, geolog z półn. Ameryki (* 1849) dyrektor „Geological Survey of Canada"; napisał: „On the superficial geology of British Columbia" (1878) i doskonały zarys geografji fizycznej Kanady (1897).

Dax, miasto okręgowe w depart. Landes (płd.-zach. Francja), nad rz. Adour z 11.047 mieszk. Posiada znaczny przemysł i handel oraz cieplice siarczane.

Dayanand Saraswati, właściwie Mula Shankara, twórca indyjskiego religijnego ruchu reformistycznego (Arya—Samaj), (1824—1883). Poza czterema Wedami uznaje on za miarodajne nieliczne tylko pisma Indów. Nauka jego jest monoteizmem, na którym znać wpływ Zachodu. Ważne są postępowe socjalne i religijne idee, noszące piętno świadomego nacjonalizmu.

Dayton, miasta w płn. Ameryce: 1) miasto fabryczne w stanie Ohio, nad kanałem Miami, z 152.559 mieszk. Fabryki maszyn, urządzeń kolejowych, narzędzi rolniczych i wyrobów tytoniowych. Wpobliżu znajduje się ogromny przytułek dla inwalidów (Central National Soldiers Home) z ok. 5.000 pensjonarjuszy.

2) fabryczne miasto w stanie Kentucky, nad rz. Ohio, naprzeciwko Cincinnati z 7.646 mieszk.

Daza Hilarion, boliwijski mąż stanu, (1840—1894), (zamordowany), związał się w 1871 z pułk. Juanem Granier celem obalenia prezydenta Melgarejo, za Morales'a został ministrem wojny. 1876 zdobył władzę, posługując się gwałtami i tyranją, w 1879 rozpoczął wojnę z Chile, musiał jednak uciekać zagranicę po klęsce generała Buendia, której był winny.

Dazai Shindai (albo Shundai), japoński uczony chińskiej szkoły („Kangakusha"), (1680—1747), napisał „Keizai Roku", wielkie dzieło o państwie.

Dazymetr, przyrząd do wykazania prawa Archimedesa w gazach. Składa się z dźwigni dwuramiennej, obciążonej z jednej strony kulą szklaną, pustą wewnątrz, po drugiej stronie małym ciężarkiem metalowym. Jeżeli mamy równowagę w powietrzu, to po wstawieniu dazymetru pod klosz pompy pneumatycznej obserwujemy obniżenie ramienia z kulą szklaną.

Dąb (Quercus L.), rodzaj , należący do Fagaceae. Drzewa lub krzewy o liściach wrębnych lub ząbkowanych, kwiatostany męskie jako zwisające kotki, kwiatostany żeńskie złożone z niewielu kwiatów, stojące. Owocem jajowaty orzeszek, osadzony w miseczce (cupula) pokrytej łuskami. Rodzaj ten w licznych gatunkach rośnie tak na półkuli płn., jak i płd. W Europie najpospolitsze następujące gatunki: D. bezszypułkowy (Q. sessilis Ehrh.) ma liście eliptycznie-jajowate w zarysie, ogonek dłuższy od połowy szerokości nasady liściowej, szypułki kwiatostanów żeńskich nie dłuższe od ogonka liściowego. W Polsce osiąga na linji Królewiec, Puszcza Białowieska, Kowel, kres płn.-wsch. Drewno używane na opał i w budownictwie, ponadto do wyrobu mebli. D. szypułkowy (Q. robur L.) o liściach w zarysie odwrotnie-jajowatych i długich szypułkach kwiatostanów żeńskich. Rośnie głównie na niżu, w górach dochodzi do 700 m. Znane liczne mieszańce z poprzednim. Granicę wsch. stanowi Ural, na płn. sięga po 63° szer. płn. Udaje się najlepiej na glebach głębokich. Dochodzi do 40 m. wysokości, żyje ponad 600 lat. Drewno wysoce cenione, używane do wyrobu mebli. Zanurzone w wodzie, staje się po jakimś czasie ciemniejsze — tak przygotowane używa się również do wyrobu mebli. Kora używana w garbarstwie; podobnie znajdują zastosowanie galasówki. Cierpi od późnych przymrozków, grzybów: Polyporus sp., Thelephora perdix Hartig., mącznicy Microsphaera quercina Neger., sadzonki od Rosellina quercina Hartig. i wielu owadów. D. omszony (Q. lanuginosa Thuill.) ma omszone liście, rośnie w płd. Europie, w Polsce nie występuje. D. galasowy (Q. infectoria Oliv.) z Małej Azji dostarcza galasu., D. burgundzki (Q. cerris L.) ma twarde drewno i jadalne owoce, które dojrzewają w drugim roku. Kora używana w garbarstwie. Rośnie w Europie płd., na Węgrzech i Małej Azji. D. kolącolistny (Q. ilex L.) zimozielony krzew, rośnie w macchi nadśródziemnomorskiej. Owoce znane pod nazwą ballota, jadane w Hiszpanji. Z płn.-amerykańskich gatunków należy wymienić: D. czarny (Q. nigra L.), D. czerwony (Q rubra L.) o pięknych, jesienią czerwieniejących liściach, w Europie często hodowany, D. biały (Q. alba L.), który w Stanach Zjednoczonych tworzy duże lasy. W technice znalazły zastosowanie D. kermesowy (Q. coccifera L.), zimozielony krzew z płd. Europy, który dostarcza kory korzeniowej zwanej „Garouille", żyje na nim kermes (Coccus ilicis Fabr.), Q. tinctoria Willd. z płd. Ameryki dostarcza kory używanej do farbowania. D. korkowy (Q. suber L.) z płd. Europy i Algeru dostarcza korka. — U wielu narodów d. uważany był za symbol siły, u Rzymian był poświęcony Jowiszowi, w Polsce i na Rusi Perkunowi.

Dąb święty, gra ważną rolę w wierzeniach i podaniach wszystkich ludów starożytnego świata, które czciły go i szanowały dla jego długowieczności, twardości i pożytku, jaki przynosi. Cześć dla d. łączono z czcią dla najwyższego bóstwa, któremu był poświęcany. Tak więc u Greków d. był drzewem Zeusa, u Rzymian, poświęcano go Jowiszowi, plemiona słowiańskie i litewskie łączyły cześć dla d. z czcią Perkuna.

D. święty według tych wierzeń posiadał moc nadprzyrodzoną; przypisywano my własności lecznicze, z szumu jego wróżono. Dostęp do św. d. mieli jedynie kapłani i książęta, a święty ogień jedynie dębiną można było podsycać. Pozostałością tych wierzeń są baśnie, podania i gusła związane z d., jakich wiele spotkać

można i dziś jeszcze wśród ludu tak polskiego, jak i ruskiego, litewskiego i rosyjskiego.

Dąb, wieś o charakterze miejskim w pow. Katowice (woj. Śląskie), obecnie wcielona do „Wielkich" Katowic. Ma 13.666 mieszk., kopalnie węgla kam., stalownię, walcownię żelaza, fabr. tektury i smoły dachowej.

Dąbkowski Przemysław, polski historyk prawa, * 1877, od 1910 prof. Uniwersytetu lwowskiego, sekretarz generalny Tow. Naukowego we Lwowie, wydawca „Pamiętnika historyczno-prawnego", poświęca się studjom z zakresu pol. prawa prywatnego i archiwistyki. Waż. prace: „Rękojemstwo w prawie polskiem i średniowiecznem" (1904), „Wierna ręka czyli pokład" (1909), „Prawo prywatne polskie" (1910—11, 2 t.), „Zaginione księgi sądowe województwa ruskiego i bełzkiego" (1921).

Dąbie, miasto w pow. Koło (woj. Łódzkie), nad rz. Nerem, przy linji wąskotorowej D.-Koło, z 3.765 mieszk. Elektrownia, browar, młyny. Prawo miejskie otrzymało w 1423 r.

Dąbrowa, las dębowy, w podszyciu zwykle leszczyna.

Dąbrowa, nazwa wielkiej ilości osad na obszarze etnograficznym polskim. Najważniejsze: 1. miasto powiatowe w woj. Krakowskiem, przy linji kolej. Tarnów—Szczucin z 5. 498 mieszk. Powiat D. ma 650 km.^{2} i 63.717 mieszk.

2. miasto w pow. Sokółka (woj. Białostockie) z 3.014 mieszk. Młyny parowe i targi.

3. (czeska: Dombrowa), wieś w pow. Frysztat, w czeskiej części Śląska Cieszyńskiego z 5.220 mieszk., w tem blisko $^2/_3$ Polaków. Kopalnie węgla kam., polska szkoła górnicza.

Dąbrowa Górnicza, miasto w pow. Będzin (woj. Kieleckie), w dolinie rz. Czarnej Przemszy, z 41.681 mieszk., przy linjach kolej.: Sosnowiec—Ząbkowice i D.—Strzemieszyce. D. należy do najwybitniejszych w kraju ośrodków górnictwa i hutnictwa, jako ośrodek t. zw. zagłębia Dąbrowskiego. Oprócz kopalni węgla kam. i galmanu posiada huty cynku i żelaza, oraz przemysł drzewny, chemiczny i spożywczy. Początek obecnego rozkwitu dało D. otwarcie za rządów pruskich w 1796 kopalni „Reden", przy której powstała osobna kolonja, dziś jedna z dzielnic miasta. Okres najżywszego rozwoju D. przypadł jednak na drugą ćwierć XIX. w., kiedy to powstała tu „Huta Bankowa" i „Ksawery", obecnie również dzielnice D.

Dąbrowa Tomasz, rycerz polski za Zygmunta III., jako rotmistrz husarji odznaczył się w walce przeciw Szwedom pod Weissensteinem (1602), Dyamentem (Dźwinoujście) i Kirchholmem (1605).

Dąbrowa (Dąbrowski) Eugenjusz, malarz polski, * 1870, samouk, zwiedził Europę, Alger i Tunis. Wystawiał swe dzieła, przeważnie krajobrazy w Berlinie, Monachjum i innych ośrodkach artystycznych, w Polsce najczęściej w Krakowie, Warszawie i Lwowie. W ostatnich latach zwrócił się do przemysłu artystycznego i dekoratorstwa wewnętrznego.

Dąbrowica, miasto w pow. Sarny (woj. Poleskie), nad rz. Horyniem, przy linji wąskotor. D.—Chinocz i 3 km. od linji Łuniniec—Sarny, z 2.694 mieszk. Cegielnie, młyny, olejarnie, garbarnia. D. jest bardzo starem miastem, w XIII. w. była stolicą udzielnych książąt ruskich. W okolicy miasta wydobywano dużo bursztynu.

Dąbrowska, 1. Marja, wybitna współczesna nowelistka polska, początkowo poświęcała się literaturze spółdzielczej, od której przeszła do literatury pięknej, dając w niej oryginalnie ujęte studja psychologiczne o ludziach z nizin. Oddzielnie wydała: „Wspomnienia dzieciństwa", „Ludzie stamtąd", przekład „Nielsa Lyhne" J. P. Jacobsena.

2. Walerja z Kieszkowskich, polska współczesna rzeźbiarka portrecistka, pracowała, po ukończeniu studjów w Wiedniu i Paryżu, w Budapeszcie; w Krakowie brała udział w wystawach 1893—96.

J. H. Dąbrowski.

Dąbrowski, 1. Jan Henryk, wódz polski, (1755—1818). Matka jego była Niemką i kalwinką, ojciec przyjął służbę w wojsku saskiem. D. 1766 porzucił Polskę, 1770 wstąpił do armji saskiej, 1779 odbył kampanję sukcesyjną bawarską, w czasie ćwierćwiekowego pobytu na obczyźnie przesiąknął w dużej mierze kulturą niemiecką. 1792 przeszedł do wojska polskiego; w stopniu wicebrygadjera, niezorjentowany jeszcze w stosunkach, złożył przysięgę na wierność konfederacji targowickiej. W czasie powstania Kościuszkowskiego zabłysnął obroną Warszawy i świetną wyprawą do Wielkopolski, awansowany na generała-porucznika. Po upadku insurekcji nie przyjął propozycji służby w armji pruskiej i rosyjskiej, lecz w poszukiwaniu dróg odbudowy Polski, zakołatał najpierw do dworu berlińskiego, potem udał się 1796 do Dyrektorjatu franc. i gen. Bonaparte. Zawarłszy 1797 umowę z Dyrektorjatem lombardzkim, sformował we Włoszech Legjony polskie w służbie republiki cyzalpińskiej, walczył przeciw przeciwnikom włoskim Bonapartego, pod Trebbią (1798) zmierzył się z Suworowem, patrzył bezsilnie na zagładę Legjonów, od r. 1802 pozostawał w służbie włoskiej. Po bitwie pod Jeną pospieszył do Napoleona, zorganizował powstanie wielkopolskie, walczył pod Tczewem (kontuzjonowany), Grudziądzem, Gdańskiem. W wojnie 1809 podał dowództwu pol. plan wyprawy do Galicji, walczył zwycięsko z Austrjakami pod Radzyminem i Łęczycą. W r. 1812 odznaczył się pod Mohylewem, Bo-

rysowem, osłaniał przeprawę przez Berezynę. Brał udział w kampanji 1813 r., po bitwie pod Lipskiem objął naczelne dowództwo nad wojskiem polskiem, potem zorganizował armję Królestwa Kongresowego, po którego utworzeniu otrzymał godność generała jazdy i senatora-wojewody. D. niedoceniany naogół przez współczesnych, nazywany „Niemcem", „kondotjerem", „Bernardem Weimarskim", w nowszej historjografji doczekał się sprawiedliwej oceny jako niezłomny, pełen energji i poświęcenia patrjota, wskrzesiciel oręża polskiego, znakomity generał.

2. Marcin, malarz polski, twórca w r. 1767 obrazu św. Tekli, w kościele Bernardynów w Lublinie.

3. Antoni Samuel, malarz polski (1774—1838), uczeń Smuglewiczów, Plerscha i t. d., pracował w Słonimiu u hetmana Ogińskiego jako dekorator teatru dworskiego, następnie dekorował freskami pałace Mostowskich, Sobolewskich i t. d. w Warszawie. Malował też portrety i krajobrazy.

4. Bonawentura, portrecista i minjaturzysta polski, * ok. 1805, † 1861 w Warszawie, syn powyższego, uczeń Blanka. Po powstaniu 1831 r. dostał się do rosyjskiego więzienia; po kilku latach uwolniony, osiedlił się w Warszawie, gdzie 1845 dostał złoty medal za portret handlarza dzieł sztuki Pelizara. Malował też od czasu do czasu obrazy historyczne n. p. Królowa Bona (Poznań). Z portretów jego wymienić jeszcze należy 2 minjaturki na blasze: Antoniego Brodowskiego i Franciszka Smuglewicza.

5. Jarosław, rewolucjonista polski, (1836—1871), oficer rosyjski, brał udział w przygotowaniach do powstania styczniowego, odznaczał się radykalizmem przekonań, zwolennik metod terorystycznych, 1871 wódz wojska komuny paryskiej, zginął w walce z armją rządową.

6. Stefan, pejzażysta polski * 1849, od r. 1894 wystawiał często w Warszawie zimowe krajobrazy zakopiańskie.

7. Ignacy, * w Warszawie w r. 1869, wybitny, choć mało rozpowszechniony, współczesny powieściopisarz polski, autor z wielkim talentem, i bardzo pięknym językiem pisanych powieści i nowel psychologicznych i obyczajowych, z zawodu nauczyciel geografji w szkołach średnich w Warszawie. Oddzielnie wydał: „Śmierć" (1892), „Felka" (1893), „Nowele" (1899), „Chwila była przedwieczorna..." (1903), „Samotna" (1912), „Zmierzchy" (1914), „Matki" (1923).

8. Józef, literat i działacz społeczny (1876—1926), adwokat, brał wybitny udział w życiu publicznem b. Kongresówki, jako polityk obozu lewicowo-niepodległościowego, prelegent i publicysta. Po powstaniu państwa polskiego organizował sądownictwo wojskowe, uzyskał w armji stopień pułkownika. Ogłosił pod pseudonimem „G r a b i e c" szereg prac publicystycznych i historycznych: najważn. „Dzieje narodu polskiego" (1909), „Rok 1863" (1912), „Dzieje współczesne" (2 t. 1919), „Ostatni szlachcic" (2 t., 1923), „Czerwona Warszawa" (1925).

9. Tadeusz, (1887—1919), utalentowany polski krytyk literacki, autor studjów o Korzeniowskim, Słowackim, Wyspiańskim i i., rozrzuconych po różnych czasopismach. Oddzielną o nim pracę ogłosił J. E. Płomieński.

10. Marjan, wybitny dziennikarz polski, (* 1878). Po ukończeniu wydziału filozoficznego Uniw. Jag., był najpierw profesorem gimnazjalnym, później sekretarzem redakcji „Ilustracji Polskiej", „Nowin", redaktorem „Głosu Narodu". Dnia 17 grudnia 1911 r. założył „Ilustrowany Kuryer Codzienny" w Krakowie, jeden z najpoczytniejszych dziś i najwyższy nakład mających dzienników polskich, obok którego wydaje nadto popularne tygodniki „Światowid" i „Na szerokim świecie". Był dyrektorem i właścicielem teatru „Bagatela" w Krakowie. Od 1922 jest posłem na Sejm.

11. Jan, historyk polski, (* 1890), od r. 1920 prof. historji średniowiecznej Uniw. Jag., czynny również jako polityk i publicysta, zwolennik zbliżenia polsko-węgierskiego. Napisał: „Ostatnie lata Ludwika W." (1918), „Władysław I. Jagiellończyk na Węgrzech" (1922), „Węgry" (1924), „Dzieje Polski średniowiecznej" (1926) i in.; szereg artykułów po czasopismach.

Dąbrowskie Zagłębie węglowe, część wielkiego zagłębia śląsko-polskiego, obejmująca pow. Bendzin (woj. Kieleckie), wyodrębniana na zasadzie przedwojennej przynależności do Rosji. Tutejszy węgiel należy do gatunku „chudych", niekoksujących. Eksploatację rozpoczęto tu w 1796 r. Obecna produkcja roczna, wynosząca w 1927 r. 7,644.223 tonn przy 31 kopalniach i 26.833 górników nie osiągnęła jeszcze poziomu przedwojennego (9 milj. tonn). Eksploatację prowadzą tu: Gwarectwo „Hr. Renard", Franko-Polskie Tow. Górnicze, Franko-Włoskie Tow. Górnicze, Tow. „Saturn" i Sosnowieckie Tow. Kopalni i Zakładów Hutniczych, a więc głównie kapitał francuski, włoski, niemiecki i polski. Dzięki szybkiemu rozwojowi przemysłu zagłębie D. jest bardzo gęsto zaludnione (pow. Będzin — 566,5 ludzi na 1 km.^{2}) i posiada szereg dużych miast i osad (Będzin, Dąbrowa Górn., Grodziec, Sosnowiec, Ząbkowice, Strzemieszyce, Czeladź) oraz gęstą sieć kolejową. Mimo iż rozwój zagłębia jest stosunkowo świeżej daty, stosunki kulturalne i sanitarne tutejszych miast przedstawiają się bardzo opłakanie, dzięki fatalnej gospodarce rządu rosyjskiego, zarządów gmin oraz obcych kapitalistów. Oprócz kopalni węgla kam. znajdują się tu także kopalnie galmanu, blendy, ołowiu i pirytu.

Dąbrówka (Dubrovca), († 977), córka Bolesława I. czeskiego, w r. 965 poślubiona ks. polskiemu Mieszkowi, wniosła do Polski chrześcijaństwo.

Dąbrówka Mała, gmina o charakterze miejskim w pow. Katowice (woj. Śląskie), przy linji kolej. Katowice-Chorzów, z 10.200 mieszk. Huty cynkowe i ołowiane, kopalnia węgla, fabr. rur i wyrobów szamotowych oraz cegielnie.

Dąbrówka Wielka, wieś w pow. Świętochłowice (woj. Śląskie) z 5.176 mieszk. Klasztor SS. Boromeuszek, gazownia.

Dąbski Jan, polityk polski, * 1880, brał wybitny udział w ruchu ludowym w b. Galicji, jeden z założycieli stronnictwa „Piast", 1919 poseł do Sejmu, jeden z twórców ustawy rolnej, 1920 wiceminister spraw zagranicznych, przeprowadził rokowania i podpisał traktat po-

kojowy z Sowietami w Rydze (1921), 1923 wystąpił z „Piasta" i założył radykalne Stronnictwo chłopskie, 1928 wicemarszałek Sejmu.

D. C. L., w Anglji skrót zam. Doctor of Civil Law, doktor prawa cywilnego, por. Doktor.

D. D., na napisach rzymskich skrót dla Diis (bogom) lub domus divina (dom cesarski); w Anglji zam. Doctor of Divinity, Doctor Divinitatis (łac.), doktor teologji, ob. Doktór.

d. d., skrót zam. de dato (łac.), od dzisiaj lub dicto die, w oznaczonym dniu; także zam. dono dedit, dał w darze, ufundował.

d. d. d., skrót dla dat, donat, dedicat (ob.).

D-dur (włosk. re maggiore, franc. ré majeur, ang. D major), oznacza w muzyce tyle, co D z wielką tercją. O tonacji D-dur p. Tonacja.

Dé, le maître au, (mistrz z sześcianem"), rytownik włoski, pracujący około 1532 roku, wykształcony na dziełach Marcantonia. Nazwany D. od kostki, na której umieszczał zwykle swój monogram B lub BV i którą sygnował swoje ryciny. Rytował obrazy treści biblijnej i mitologicznej.

Dea (łac.), bogini.

Deacona proces, sposób otrzymywania chloru zapomocą utlenienia chlorowodoru powietrzem w temp. 400° C., w obecności katalizatorów (p. także chlor).

Dea Dia, rzymska bogini pól, ob. Fratres Arvales.

F. Deák.

Deák Franciszek, węgierski mąż stanu, (1803—1876), adwokat, od 1833—36 i 1839—40 poseł na sejm, wódz opozycji liberalnej. Za pierwszego ministerjum Bathyány'ego (1848) był ministrem sprawiedliwości; jako zwolennik ugody z Austrją ustąpił ze swego stanowiska, gdy ta wskutek wpływu Kossutha stała się niemożliwą. W następnych latach walczył niezmordowanie o wskrzeszenie ustawy konstytucyjnej z 1848 r., szczególnie od 1861, gdy jako poseł do parlamentu był przywódcą stronnictwa adresowego. Gdy po nieszczęśliwej wojnie 1866 stała się Austrja gotową do ustępstw, dążenia jego zostały spełnione: nastąpiło przywrócenie konstytucji z 1848 i zamianowanie Andrassy'ego węgierskim prezydentem ministrów. Sam D. działał dalej, jako zawsze wpływowy parlamentarzysta. Jego mowy wydał Kónyi (1881—8, 2 wyd. w 1908).

Deakin Alfred, australijski mąż stanu, (1856—1919), 1883—1886 minister kolonji Victoria, od 1889 przewodził ruchowi federalistycznemu, w 1901 był ministrem sprawiedliwości związku stanów, 1903—4, 1905—08 i 1909—10 prezydentem ministrów.

Deal, miasto w hrabstwie Kent (płd.-wsch. Anglja), nad cieśn. Kaletańską, z 12.998 mieszk. Licznie odwiedzane kąpiele morskie. Henryk VIII. zbudował tu w 1539 trzy zamki dla obrony miasta.

De Amicis, ob. Amicis.

Death Valley („dolina śmierci"), pustynna dolina w płd.-wsch. Kalifornji. Jest to obramiona wysokiemi górami depresja (67 m. poniżej poz. morza), najgorętsza okolica na kuli ziemskiej, ze średnią temperaturą lipca 37,7°, a maksymalną 57°.

Deauville, miasto i słynna miejscowość kąpielowa nad kanałem La Manche w Normandji (płn.-zach. Francja), przy ujściu rz. Touques, naprzeciw Trouville z 3.900 mieszk.

Débâcle (franc.), upadek, bankructwo, klęska; tytuł powieści Zoli, traktującej o wojnie 1870/71 i klęsce francuskiej.

De Bary Henryk Antoni, botanik niemiecki, prof. we Freiburgu. Zajmował się głównie morfologją organów rozrodczych, zmianą pokoleń i płciowemi zjawiskami u grzybów. Napisał szereg dzieł z tego zakresu. Od r. 1866 wydawał „Botanische Zeitung".

Debata (franc. debatte), dyskusja, ustna obrada w uporządkowanych mowach i replikach, stąd debatować, poruszać ustnie jakiś przedmiot w uporządkowanem postępowaniu. Oznaczenia d. używa się szczególnie odnośnie do obrad ciał parlamentarnych, publicznych zebrań i t. p. Według ogólnie przyjętych zasad, uzupełnianych częstokroć przez specjalny porządek obrad, d. otwiera, prowadzi i zamyka przewodniczący. Członkowie zebrań parlamentarnych nie mogą być pociągani do odpowiedzialności poza temi zebraniami za oświadczenia poczynione w d. Przewodniczący może za niewłaściwe zachowanie się i wyrażanie przerwać mówcy, a także przywołać do porządku lub do rzeczy, o ile mówca zbacza od przedmiotu obrady. Przy powtarzającej się nieprawidłowości (sprzeciwianiu się regulaminowi) można mówcy uchwałą zebrania odebrać głos. Obrady parlamentarne rozróżniają d. generalną i specjalną. Na generalnej porusza się tylko ogólne punkty widzenia, na specjalnej poszczególne postanowienia danego projektu.

Debellatio (łac.) pokonanie, zabór.

Debes Ernst (1840—1923) kartograf niemiecki, założył w 1872 w Lipsku razem z Wagnerem zakład geograficzny, z którego wyszedł szereg znanych atlasów, map i planów.

Debet (łac. „winien jest", „powinien" w licz. mnog. Debent), w księgowości używany nagłówek tej strony karty danego konta, na której spisane są sumy obciążające (w przeciwieństwie do Credit: „ma na dobro"), obecnie wyparte przez polskie „Winien", podobnie jak Credit przez „Ma".

Debidour Antonin, franc. historyk, (1847—1917), od 1880 w Nancy, napisał: „Histoire diplomatique de l'Europe" (3 t. 1891 i in.),

„L'église catholique et l'État sous la 3e république" (1906) i in.

Debit (franc.), sprzedaż, pozbycie się jakiegoś towaru, także koncesja (zezwolenie) na sprzedaż zmonopolizowanych artykułów handlowych. Debitant, drobny sprzedawca. D. pocztowy, to każda wysyłka, w znaczeniu ściślejszem wysyłka gazet przez pocztę; ob. Pocztowy debit.

Debjut (franc. — début), pierwszy publiczny występ, zwłaszcza w pierwszej roli artysty dramatycznego lub śpiewaka; stąd debjutować, po raz pierwszy występować; debjutant, debjutantka, osoba, która po raz pierwszy występuje.

Deblokować (franc.), w drukarni wymienić literę, w braku właściwej włożoną tymczasowo odwrotnie (blokowaną), na właściwą. Przy kolejowym systemie blokowym tyle co opróżnić tor.

Deboli Antoni, dyplomata polski, w r. 1767 mianowany sekretarzem poselstwa pol. w Petersburgu, w 1780 ministrem pełnomocnym, przebywał tam do r. 1792, 1784 został chorążym nadw. kor., był zaufanym Stan. Augusta. W czasie powstania Kościuszkowskiego zasiadał w wydziale dyplomat. Rady Zastępczej, potem Najwyż. Rady Narodowej.

De Boni Filippo, pisarz włoski (1816—1870), odegrał rolę w politycznych walkach we Włoszech aż do ich oswobodzenia; w r. 1860 zasiadł w parlamencie, zwalczając jako przedstawiciel lewicy papiestwo. Napisał: „Gli Ezzelini e gli Estensi" (1841), „La chiesa romana e l'Italia" (1863) i i.

Debora (hebr. „Pszczoła"), wieszczka izraelska, wraz z sędzią Barakiem zapaliła plemiona izraelskie do wielkiej bitwy z Sisarą i ze sprzymierzonymi z nim królami kanaańskimi. Majestatyczna pieśń (Sędziowie 5.), która opiewa to zwycięstwo, najstarszy utwór literatury izraelskiej, nie pochodzi od D.

Debra Tabor, miasto w środk. Abisynji, na wsch. od jez. Tana, 2.500 m. nad poz. morza. Za czasów Negusa Teodorosa była D. stolicą państwa, później upadła.

Debraux Emile, jeden z najpopularniejszych przedstawicieli piosenki francuskiej (1796—1831), opiewał ojczyznę, miłość i wino w pieśniach lekkich i świeżych, choć nie wolnych od usterek formy, chętnie śpiewanych przy winie lub pracy. Zwany: „Béranger de la canaille".

Debreczyn (Debrecen), stolica komitatu Hajdu (Węgry), leżąca wśród piaszczystej, choć żyznej puszty Debreczyńskiej ze 103.186 mieszk. Słynny zdawna ośrodek kalwinizmu na Węgrzech, posiada uniwersytet, wielką bibljotekę, muzeum i szereg zakładów naukowych oraz znaczny przemysł (fabr. wagonów, maszyn rolniczych i podków, warsztaty kolejowe, młyny parowe) i handel, głównie bydłem. Stare (od 1360) to miasto było w 1849 r. siedzibą sejmu i rządu węgierskiego, tu również proklamował Kossuth niepodległość Węgier 14 marca 1849. W tym samym roku zadali Rosjanie pod D. klęskę honwedom węgierskim.

Debrosses Charles, francuski historyk (1709—1777), napisał „Lettres sur l'état de la ville d'Herculanum" (1750), gdzie podał pierwsze wiadomości o tamtejszych wykopaliskach, „Histoire de la république romaine dans le cours du VII. siècle par Salluste" (1777, 3 t.) i i.

Debucourt Louis Philibert, malarz i rytownik francuski (1755—1832), uczeń Viena, początkowo malował obrazy rodzajowe. Znaczenie D. leży w doskonałem opanowaniu techniki barwnych miedziorytów, którym się poświęcił od mniej więcej 1785 roku. Rytował według obrazów własnych i różnych mistrzów, przy końcu według C. Verneta.

Debundża, przylądek i osada u zach. podnóży gór Kameruńskich w zach. Afryce. Najobfitsze opady w Afryce (10.469 mm.).

C. Debussy.

Debussy Claude, kompozytor francuski (1862—1918), główny przedstawiciel „Młodej Francji", która przeciwstawiała swą twórczość muzyce Wagnera. Technicznie przedstawia się styl D. jako kierunek impresjonizmu muzycznego, posługuje się nową harmonją, wyzwoloną z zależności od Dur i Moll (a budującą akordy także z dalszych alikwotów 7, 11 i 13), nadto zrywa z tradycyjną formą. Przy końcu swej twórczości wrócił jednak D. do tej formy, t. j. do Sonaty. Dzieła: „Pelléas et Mélisande", dramat liryczny, osnuty na tle nastrojowego poematu Maeterlincka, „Après-midi d'un Faune", poemat symfoniczny według Mallarmégo, pieśni do słów Verlaine'a, Baudelaire'a i minjatury fortepianowe: „Préludes", „Images", nadto kwartet smyczkowy G-moll i Nokturn na chór żeński i orkiestrę („Nuages", „Fêtes", „Sirènes").

Decaen, 1. Charles Matthieu Isidore, hrabia, generał franc., (1769—1832), rozstrzygnął zwycięstwa pod Ettlingen (1796) i Hohenlinden, bronił w latach 1802—10 wysp francuskich Île-de-France i Bourbon na oceanie Indyjskim przeciw Anglikom. Jako dowódca armji katalońskiej pobił Anglików 1813 koło Ordal i Villafranca, uległ jednak w Holandji przemocy nieprzyjaciół.

2. Claude Théodore, syn poprzedniego, generał franc. (1811—1870), walczył na Krymie i we Włoszech (1859), w 1870 jako dowódca 3 korp. armji Renu został śmiertelnie raniony pod Colombey-Nouilly.

Decaisne Józef, botanik francuski, * 1807, † 1882, początkowo malarz, potem profesor botaniki w Muzeum Przyrodniczem w Paryżu. Najważniejsze dzieła są: „Traité général de botanique descriptive et analytique" wydane razem z Lemaout w 1867 r.), „Le jardin fruitier du Muséum" (1858—78).

Decamerone, tytuł sławnego zbioru nowel Boccaccia (ob.).

A. G. Decamps.

Decamps Alexandre Gabriel, malarz francuski (1803—1860), uczeń Abel'a de Pujol, w ściślejszym związku ze studjum natury i pod wpływem Delacroix stworzył własny kierunek artystyczny. Pod wpływem podróży do Konstantynopola i Małej Azji tworzył orjentalne sceny rodzajowe, prócz tego z życia zwierząt, często w formie parodji. Malował też obrazy historyczne, a w ostatnich latach swego życia studja i motywy z lasu Fontainebleau.

De Candolle August, szwajcarski botanik, * 1778, † 1841. Zajmował się systematyką i geografją roślin. Napisał: „Théorie élémentaire de la botanique" (1813), „Prodromus systematis regni vegetabilis" (1824—73), „Organographie végétale" (1827), „Physiologie végétale" (1832).

2. Adolf, syn Augusta, także botanik — dokończył zaczęte dzieło ojca „Prodromus" i napisał: „Monographiae phanerogamarum" (1878), „Origines des plantes cultivées" (1883), „Géographie botanique raisonnée" (1855).

Decandria (greck.), 10-ta klasa Lineuszowskiego systemu roślin, posiadających 10 pręcików.

Decapitatio (łac.), oddzielenie głowy od tułowia. (p. embrjotomja).

Decapoda (Dziesięcionogi), 1. podrząd Thoracostraca (słupkookie). 2. (dziesięciornice), rząd Cephalopoda (głowonogi).

De Castro Giovanni, pisarz włoski (1837—1897), oprócz nowel i pism pedagogicznych jest autorem dzieł historycznych, jak „La storia nella poesia popolare milanese" (1879), „Storia d'Italia dal 1799 al 1814" (1881) i i.

Decatur, 1. miasto w stanie Illinois (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 43.818 mieszk. Przemysł rolniczy i handel.

2. miasto i letnisko w stanie Georgja, nieopodal Atlanty z 6.150 mieszk.

Decazes, 1. Elie, książę D. i Glücksbjerg, francuski mąż stanu. (1780-1860), za Ludwika XVIII. został ministrem policji i hrabią, 1818—20 minister spraw wewnętrznych i kierownik gabinetu. Otrzymawszy tytuł książęcy, był 1820—21 posłem w Londynie, w Izbie wyższej zwalczał politykę rządu. Przez swoje małżeństwo otrzymał duński tytuł księcia G.

E Decazes.

2. Louis Charles Elie Amanieu, książę D. i Glücksbjerg, najstarszy syn poprzedniego, (1819—1886), do 1848 w służbie dyplomatycznej, 1871 członek Zgromadzenia Narodowego, 1873—1877 minister spraw zagranicznych.

Decazeville, miasto w depart. Aveyron, okręgu Villefranche (środk. Francja) z 14.089 mieszk., kopalniami węgla i żelaza, oraz znacznym przemysłem żelaznym. Założone w 1827 przez Decazes'a.

Decemviri (dziesięciu mężów), komisja wybierana przez Rzymian dla określonego celu oznaczanego w tytule. Najbardziej znani są Decemviri legibus scribendis, komisja patrycjuszowska, wybrana w r. 451 prz. Chr. w celu spisania obowiązującego prawa i wyposażona w najwyższą władzę konsularną. Prawa spisane przez nich na 10 spiżowych tablicach, zostały uzupełnione przez drugą komisję na dwóch dalszych tablicach. Ci drudzy d. mieli nadużyć władzy i przedłużyć ją wbrew ustawie do r. 449 i dopiero zamach ich przywódcy Appiusa Claudiusa na Wirginję spowodował przywrócenie do władzy dawnych d. D. sacrorum albo sacris faciundis, kolegjum kapłanów, które tłumaczyło księgi sybilijskie; D. litibus iudicandis, kolegjum sędziów w sprawach o wolność i t. d.

Decennium (łac.), okres dziesięciu lat, dziesięciolecie.

Decentralizacja (łac.), przeciwieństwo centralizacji (ob. Centralizacja).

De Cesare Carlo, włosk. ekonomista i polityk, (1824—1882), za udział w dążnościach rewolucyjnych po 1849 jakiś czas więziony, po wyzwoleniu Włoch otrzymał wysokie godności. Napisał: „Manuale popolare di economia pubblica" (1862), „La Germania moderna" i i.

Dechamps, 1. Adolphe, belgijski mąż stanu i literat (1807—1875) klerykał, jako minister robót publicznych od 1843—45 zasłużył się przy budowie sieci kolei belgijskich.

2. Victor, brat poprzedn., przywódca belgijskich ultramontanów, (1810—1883) 1867 arcybiskup w Malignes, 1875 kardynał, najgorętszy obrońca dogmatu nieomylności papieskiej. „Oeuvres complètes" (1879, 14 t.).

Déchelette Jos., archeolog francuski * 1862, zginął 1914, dyrektor Muzeum w Roanne, brał udział w pracach przy wykopaliskach w Bibracte. Główne dzieło: „Manuel d'archéologie préhistorique, celtique etc." (1908—14).

Dechend Hermann Friedrich Alexander von, pruski finansista i polityk, (1814—1890), wyszedł z pruskiej służby administracyjnej, 1864 prezydent banku pruskiego, który w 1875 zamienił w Bank Rzeszy. Od 1867—70 był posłem na sejm pruski, 1872 członkiem Izby panów, 1884 członkiem Rady Stanu.

Dechenit, rzadki minerał, wanadynian ołowiu PbV_2O_6, występuje w czerwonych i brunatnych rombowych kryształach lub tworzy skupienia kuliste i pokrywy (Niederschlettenbach w Bawarji Nadreńskiej, Zähringen koło Fryburga w Badenie, Obir w Karyntji).

Déchy Maurycy (* 1851, † 1917), węgierski alpinista i badacz Kaukazu pod względem biogeograficznym. Na Kaukazie przebywał od 1884 i zdobył tam podobnie jak i w Alpach, szereg najwyższych szczytów.

Decius, rzymski ród plebejski.

1. Publius D. Mus, konsul 340 przed Chr., walczył z Latynami.

2. Publius D. Mus, syn poprzedniego, 312 i 308 konsul, 304 cenzor, spowodował zniesienie demokratycznych urządzeń Appiusa Claudiusa, 297 pobił Samnitów i Apulów pod Maleventum i połączonych Etrusków, Samnitów, Umbrów i Gallów pod Sentinum, gdzie złożył swe życie w ofierze bogom dla pokonania wroga.

Decjusz, cesarz rzymski (249—251), jako taki: Imperator Caesar C. Messius Quintus Traianus D. Augustus, * ok. 200, w 248 zmuszony przez swe wojska do przyjęcia godności cesarskiej, zwyciężył cesarza Filipa pod Weroną i został uznany przez senat. Starał się o przywrócenie dawnych obyczajów, prześladował chrześcijaństwo jako nowatorstwo, zagrażające państwu, stąd przez pisarzy chrześcijańskich przedstawiony jako okrutnik. W walce z Gotami znalazł wraz z synem śmierć w bagnach Dobrudży, na skutek zdrady swego następcy Gallusa.

Deck Joseph Théodore, (1823—1891), dyrektor fabryki porcelany w Sèvres, wyprodukował fabrykaty, nieustępujące najcenniejszej chińskiej porcelanie, wynalazł sposób sporządzania przeświecającej, turkusowo-niebieskiej glazury (Bleu de Deck).

Decker, rodzina drukarzy i księgarzy niemieckich. Georg D., (1596—1661), założył drukarnię uniwersytecką w Eisfeld (Turyngja); przedsiębiorstwo to pozostawało do r. 1802 w rękach członków jego rodziny, prowadzone częścią w Bazylei (jako drukarnia uniwersytecka), częścią w Kolmarze (jako franc. drukarnia parlamentarna i nadworna). — Jeden z potomków tej samej rodziny, Georg Jakob D. (1732—1799) objął w Berlinie drukarnię swego teścia Jana Gyrnaeusa, otrzymał tytuł drukarza nadwornego i rozwinął również rozległą działalność wydawniczą. Syn tegoż Georg Jakob D. (1765—1819), założył m. i. „Südpreussische Hofbuchdruckerei" w Poznaniu (1794). Po śmierci jego syna Rudolfa Ludwiga, † 1877, drukarnię przejęło na własność państwo niemieckie, księgarnia nakładowa przeszła zaś w ręce G. Schencka. Z wydawnictw Deckerów wspomnieć należy przedewszystkiem dzieła Fryderyka W. w różnych wydaniach i encyklopedje prawnicze, zwłaszcza „Die Handelsgesetze des Erdballs".

Decker, 1. (Dekker, Dekkar) Thomas, angielski pisarz dramatyczny (* ok. 1570, † po 1637). Z licznych jego dramatów rozmachem, humorem i pięknem lirycznych ustępów wyróżniają się komedje „Shoemaker's Holiday" (1600), a zwłaszcza „Old Fortunatus" (1600) i „The Honest Whore" (1604). Na zwróconą przeciwko niemu komedję satyryczną Ben Jonsona „Poetaster" odpowiedział w „Satiromastix" (1602). Jako prozaik zyskał wziętość dzięki ciętym obrazom obyczajów („The Gull's Hornbook, or Fashions to Please All Sorts of Gulls", 1609).

2. Cornelis Gerrits, holenderski malarz krajobrazów, * 1643, † 1678, członek gildy haarlemskiej, malował najczęściej gospodarstwa wieśniacze z murami nad wodą i młynami wodnemi, w kolorycie jednostajnym, szarawo zielonym i bronzowym.

3. Paul, budowniczy niem., (1677—1713), pracował od 1699 pod Schlüterem na Zamku berlińskim, następnie 1708 był nadwornym architektem palatyna Teodora v. Sulzbach, później margrabiego Krystjana Ernesta z Bayreuth i wykonał plany Ermitażu koło Bayreuth.

Decker Pierre de, belgijski mąż stanu i literat (1812—1891), umiarkowany zwolennik klerykalizmu i ruchu flamandzkiego, 1855—57 minister spraw wewnętrz., zamieszany w proces Langrand-Dumonceau.

Deckert Emil, (* 1848, † 1916), geograf niemiecki, podróżował w 1884—85 i 1891—99 w płn. Ameryce i zajmował od 1906 katedrę geografji we Frankfurcie nad M.

Declaration of independence, deklaracja niepodległości St. Zjedn. Am. Płn. podpisana 4. lipca 1776 w Filadelfji przez przedstawicieli 13 kolonij.

Declaration of rights, oświadczenie ogłoszone przez Konwencję, która się zebrała 1. lutego 1689 w Westminster przed powołaniem na tron Wilhelma Orańskiego, a ustalająca nowe zasady konstytucyjne. D. i powstały z niej „Bill of rights" należą do wielkich ustaw zasadniczych Anglji.

Decobra Maurice, współczesny powieściopisarz francuski, autor niezwykle poczytnych i tłumaczonych zawzięcie, pozbawionych jednak literackiej wartości romansów o charakterze kosmopolitycznym, jak: „La Madone des sleepings", „Mon coeur au ralenti", „Minuit... place Pigalle", „Podręcznika miłości przedajnej" p. t. „Tu seras courtisane" i i.

Decoctum (łac.), wywar. Stałe części roślinne lub zwierzęce gotuje się w wodzie dla wydobycia z nich części rozpuszczalnych. Ogrzewanie w zamkniętym garnku z parą wodną ułatwia ekstrakcję. Tak otrzymany płyn nazywa się wywarem; w farm. robi się z 1 części subst. 10 części wywaru.

Decoppet Camille, szwajcarski mąż stanu, (1862—1925), zasiadał od 1897 niejednokrotnie w radach kantonalnej i narodowej, od 1912—1919 należał do rady związkowej, r. 1916 był prezydentem Związku, od 1920 kierował Międzynarodowem Biurem Pocztowem w Bernie.

Decorated style (ang. — styl ozdobny), oznaczenie typu angielskiej architektury gotyckiej XIV. wieku, którego klasycznym przykładem jest fasada katedry w York.

Ch. De Coster.

De Coster Charles, pisarz belgijski, (1827—1879), ogłosił m. i. „Légendes flamandes" (1858), „Contes brabançons" (1861), barwny obraz życia ludowego, a zwłaszcza rozgrywającą się w XVI. w. opowieść „La légende de Thyl Uylenspiegel et de Lamme Goedzak" (1867), swe arcydzieło, splatające komizm z tragizmem i ucieleśniające w bohaterze tytułowym ducha niezawisłości Flamandów, dzięki czemu utwór ten stał się powieścią narodową Belgji. „Dyla Sowizdrzała" spolszczył Cz. Wrocki (1914), „Wesołe bractwo Tłustej Gęby" przełożył P. Smolik (2 wyd. 1925).

Decourcelle Pierre, pisarz francuski (* 1856), znany dzięki dramatom popularnym, jak „Gigolette" (1893) i „Les deux gosses" (1898), oraz licznym powieściom feljetonowym. Udramatyzował też powieść L. Halévy'ego „L'Abbé Constantin" (1887) i „Wertera" Goethego (dla S. Bernhardt, 1904).

Decrès Denis, książę, admirał francuski, (1761—1820), 1801—14 minister marynarki Napoleona I., odbudował zniszczoną flotę wojenną.

Decrescendo (włosk. = słabnąć), w muzyce oznacza „coraz ciszej". Zamiast tego wyrazu występuje często znak: $>$ w przeciwieństwie do „Crescendo".

Decretum Divi Marci (łac.), dekret rzymskiego cesarza Marka Aurelego, który zakazywał własnowolnego obejmowania przez wierzyciela rzeczy dłużnika, pod karą utraty pretensji.

Decretum Gratiani, ob. Corpus iuris (canonici).

Decubitus, (łac.), odleżyna, zgorzelinowe obumarcie skóry w miejscach narażonych na dłużej trwający ucisk, spowodowane niedostatecznem ukrwieniem miejsc uciśniętych, brakiem wpływów nerwowych lub zmienionemi właściwościami krwi. D. występuje u chorych zmuszonych do utrzymywania się w pewnem położeniu przez czas dłuższy, na miejscach skóry, leżących bezpośrednio na kościach, n. p. w okolicy kości krzyżowej, na piętach i t. p., a więc występuje najczęściej w ciężkich schorzeniach rdzenia pacierzowego, przy durze brzusznym i i. — Na skórze przez czas dłuższy uciśniętej tworzy się po uprzedniem zaczerwienieniu owrzodzenie, które coraz więcej powiększa się ku obwodowi i w głąb; d. bolesne, niekiedy dochodzi dużych rozmiarów i może doprowadzić do zejścia śmiertelnego. — Dla zapobieżenia tworzeniu się odleżyn koniecznem jest staranne ułożenie chorego na miękkiem podłożu, częsta zmiana położenia, utrzymywanie ciała w największej czystości i wzmacnianie skóry przez zmywania. — Miejsca zajęte przez odleżyny należy ochraniać od infekcji okładami antyseptycznemi lub maściami.

Decumana (porta d., łac.), tylna brama obozu rzymskiego.

Decussis (łac.), rzymska lana moneta miedziana z głową Romy i okrętem, oraz liczbą X (= 10 asów); decussatim, w formie X, na krzyż.

Decyma (łac.), w muzyce interwal oddalony o dziesięć stopni diatonicznych od tonu zasadniczego n. p. od C do e.

Decymalny system, ob. Dziesiętny system.

Decymetr (dm), = 0.1 metra. Decymetr sześcienny (dm^3) = 1 litr.

Decyzja (łac. decisio), rozstrzygnięcie, zarządzenie, szczególnie rozstrzygnięcie wątpliwej kwestji prawnej. Decisiones quinquaginta, 50 konstytucyj Justyniana z lat 529—532, rozstrzygających sporne kwestje dawniejszych prawników. — Decisiones Rotae Romanae, rozstrzygnięcia najwyższego w kościele katolickim trybunału sądowego w Rzymie; ob. Rota Romana.

Dedal i Ikar.
Płaskorzeźba w willi Albanich w Rzymie.

Dedalos, praojciec rzemiosła, według podania grec. wywędrował z Aten na Kretę, gdzie dla Pazyfai skonstruował sztucznego byka, a dla Ariadny koło taneczne; również dostarczył jej kłębka nici dla Tezeusza. Z obawy przed zemstą Minosa uciekł wraz z synem Ikarem z Krety, posługując się sztucznemi skrzydłami, których pióra były zlepione woskiem. W drodze na Sycylję Ikar wzbił się zbyt wysoko w górę, wskutek czego słońce stopiło wosk i Ikar runął do morza. D. sporządzał również drewniane posągi bogów. Jako architekt uchodzi za twórcę labiryntu.

de dato (łac.), od dnia wystawienia.

Dede Agacz, port w greckiej Tracji, na zach. od delty Marycy, węzeł kolejowy z ok. 6.500 mieszk. W latach 1912—20 należał do Bułgarji i był jej jedynym portem na morzu Egejskiem.

Dedekind (Dederich) Friedrich, poeta niemiecki, * ok. 1525, † 1598, od r. 1575 kaznodzieja w Lüneburg. Jego „Grobianus", satyra w ła-

cińskich dystychach na opilstwo i sprośne zachowanie się (1549), znalazła współcześnie znaczną wziętość i paru tłumaczy. Duchem luterańskim przesiąknięte są dramaty „Der christliche Ritter“ (1576) i „Papista Conversus“ (1596).

Dedekind Richard, matematyk niemiecki, * 1831, † 1916. W 1858 był profesorem w Zurychu, od 1862 w Braunschweigu. Prace jego odnoszą się do teorji liczb i arytmetyki. Napisał sławną rozprawę „Stetigkeit und irrationale Zahlen“ (2 wyd. 1892), oraz „Was sind und was wollen die Zahlen?“ (1893).

Dedham, miasto fabryczne w stanie Massachusetts (Stany Zjedn. Am. Płn.), na płd.-zach. od Bostonu, nad rz. Charles-River, z 10.792 mieszk.

Dediticii, ob. dedycja.

Deductis deducendis (łac.), po odliczeniu tego, co miało być odliczonem; deductis impensis, po odliczeniu kosztów.

Deducto aere alieno, po odliczeniu długów.

Dedukcja (łac.), wyprowadzenie, wywiedzenie twierdzenia szczegółowego, pojedyńczego, z ogólnego, w przeciwieństwie do indukcji (ob.), która polega na podciągnięciu poszczególnego przypadku pod ogólne prawo. Zależnie od przewagi jednego lub drugiego postępowania rozróżniamy nauki dedukcyjne, które, jak matematyka, logika i etyka, z niewielu ogólnych reguł, mających charakter założeń, wyprowadzają sądy o poszczególnych faktach, oraz nauki indukcyjne, które wychodzą od jednostkowych doświadczeń i na ich podstawie formułują prawa ogólne. Prawa te nie mają charakteru koniecznie i powszechnie ważnych praw logicznych, ale dają tylko większe lub mniejsze prawdopodobieństwo.

Dedycja (łac.), oddanie; w szczególności u Rzymian uroczyste oddanie się nieprzyjaciela na łaskę i niełaskę. Ci, t. zw. Dediti i ich potomstwo (dediticii), byli zależni od woli zwycięzcy; jeśli poddali się dobrowolnie, mogli się czasem stać sprzymierzeńcami. Później zwano tak również osiedlanych barbarzyńców. — Dediticii nazywała się również od czasu lex Aelia Sentia (4 po Chr.) najniższa klasa wyzwoleńców, do której należał ten, który jako niewolnik poniósł hańbiącą karę i nie mógł przez to zostać ani Civis ani Latinus. Także Constitutio Antoniniana 212 (ob. Caracalla) wykluczała dediticiów od korzystania z rzymskiego prawa cywilnego (ius civile).

Dedykacja (łac.), u Rzymian poświęcenie bogom jakiegoś przedmiotu przez konsula lub dwóch wybranych przez lud w obecności kapłana; również poświęcenie komuś dzieła.

Dee, nazwa szeregu rzek w Wielkiej Brytanji. Najważniejsze z nich: 1. D. w płn. Walji, 129 km. długa, uchodzi do morza Iryjskiego. 2. D. w Szkocji, 140 km. długa, wypływa w górach Cairngorm a uchodzi pod Aberdeen do morza Północnego.

Deecke, 1. Wilhelm, językoznawca, (1831—1897), był 1879—84 dyrektorem gimnazjum w Strassburgu, ostatnio w Mülhausen, ogłosił: „Etruskische Forschungen“ (1875—84, od 1876 z Pauli'm), „Der Ursprung der kyprischen Silbenschrift“ (1877), „Die Falisker“ (1888) i i.

2. Wilhelm, syn poprzedniego, geolog, (* 1862), profesor w Greifswald (1893), następnie w Fryburgu (1906), od r. 1907 dyrektor badeńskiego instytutu geologicznego, napisał „Geologischer Führer durch Bornholm“ (1899), „Geologischer Führer durch Pommern“ (1899), „Geologie von Pommern“ (1907), „Geologie von Baden“ (1915—1918) i in.

de facto (łac.), rzeczywiście, według rzeczywistego stanu rzeczy, w przeciwieństwie do „de iure“, prawnie, według prawa.

Defant Albert, geofizyk, * 1884, profesor w Insbrucku, autor wielu dzieł z geofizyki.

Defekacja (łac.), faeces), 1. Oddawanie kału. 2. Ob. cukrownictwo.

Defekt (łac.), brak, błąd (defekt w maszynie, d. umysłowy i i.). W katolickiem prawie kościelnem oznacza d. brak określonych wymogów do przyjęcia święceń.

Defenders (ang. „Obrońcy“), związek irlandzki, dążący do zdobycia swobody politycznej i religijnej. Rozwiązał się po nieszczęśliwym wyniku powstań 1797—98; duch jego żył jednak w XIX. w. w tajnych i jawnych związkach irlandzkich. Nazwa D. pochodzi, jak się zdaje, z XVIII. w.

Defensor (łac.), obrońca, obrońca sądowy, zastępca (syndyk) gminy, korporacji i t. d.; w średniowieczu wójt w okręgach immunitetowych lub opiekun wyzwoleńców.

Defensor fidei (łac., ang. „Defender of the Faith“, „obrońca wiary“), tytuł honorowy, który papież Leon X. nadał Henrykowi VIII., królowi angielskiemu w r. 1521, a który angielscy królowie jeszcze noszą.

Defensywa, system działań wojennych, mający na celu nie atakowanie (ofensywę), lecz obronę. Rozróżnia się d. s t r a t e g i c z n ą, przy której wyczekuje się operacyj przeciwnika, oraz d. t a k t y c z n ą, stosowaną w toku walki. D. umożliwia pełne wyzyskanie terenu i uzbrojenia, a tem samem możność stawiania oporu stosunkowo szczupłemi siłami; nie wiedzie jednak nigdy do rozstrzygającego zwycięstwa i pozostawia inicjatywę nieprzyjacielowi. Celem jej jest przeważnie zyskanie na czasie, względnie oszczędzanie sił dla rozpoczęcia ofensywy w innym punkcie. Udoskonalenie uzbrojenia oraz możność stosowania najnowszych zdobyczy technicznych dla umocnienia atakowanych linij, podniosło w ostatnich czasach znaczenie d.

Defetyści, określenie, które pojawiło się we Francji podczas wojny światowej ok. 1916, odnosiło się do Francuzów, którzy liczyli się nie ze zwycięstwem, lecz z klęską Francji (défaite). Cały kierunek objęto nazwą defetyzmu. Reprezentujący kierunek wręcz przeciwny, aneksjoniści, za cel wojny uważali zdobycze (aneksje).

Deficiendo (włosk.), w muzyce oznacza „coraz słabiej i wolniej“, tyle co „mancando“ i „calando“.

Deficiente pecunia, (łac.) w braku pieniędzy,

Deficyt (łac), w sprawach finansowych suma, o którą w danym okresie obliczeniowym wydatki górują nad dochodami. — D. właściwy lub materjalny występuje wtedy, gdy wydatki nie mają pokrycia. D. może być albo budżetowy, t. zn. przewidziany już w planie budżetowym, lub rzeczywisty (faktyczny), który wy-

twarza się dopiero w ciągu okresu obliczeniowego. D. kasowy, brak w kasie. D. nazywa się także strata, która się okazała przy sporządzeniu bilansu (bilans ujemny).

Defilé (franc.), wąska droga, pozwalająca maszerować tylko wąskim frontem, n. p. wąwozy górskie, mosty, drogi przez gęste lasy i bagna. Takie „defilés" odgrywają rolę, gdy leżą na tyłach pobitych wojsk lub, gdy nieprzyjaciel usiłuje przeszkodzić w wyjściu z d.

Defilować, przemaszerować, wyraz na oznaczenie przemarszu wojsk w paradzie.

Definicja (łac., „odgraniczenie"), w logice określenie pojęcia, przez podanie cech w niem zawartych i przez odróżnienie go od pojęć pokrewnych. Dlatego d. powinna określać najbliższy rodzaj, do którego pojęcie należy i różnicę gatunkową, w zakresie tego rodzaju. Z tego wynika, że można dać tylko właściwą d. pojęć ogólnych, a nie oznaczeń indywidualnych. Taksamo nie dadzą się właściwie zdefinjować z jednej strony najwyższe rodzaje, a z drugiej podstawowe fakty doświadczenia; możliwe jest tylko w tych wypadkach opisanie. Od d. nie wymaga się, żeby podawała wszystkie cechy definjowanego pojęcia. Według cech definjowanych rozróżnia się d.· 1. i s t o t n ą, którą ogranicza się do podania cech istotnych, t. j. takich, które wyznaczają pojęciu miejsce w systemie, do którego należy; 2. a k c y d e n t a l n ą, podającą takie cechy, które wprawdzie nie określają rangi systematycznej, ale, zebrane razem, są dla danego pojęcia charakterystyczne; 3. o p i s o w ą, (d. deskryptywna), która dąży do możliwie zupełnego podania wszystkich stałych cech. — Dalej rozróżnia się d. nominalną, werbalną i realną. 4. D. n o m i n a l n a określa, co należy rozumieć przez jakieś słowo (nomen), n. p. przez słowo ojczyzna należy rozumieć kraj, w którym człowiek się urodził. Nie należy z nią mieszać 5. d. w e r b a l n e j, która sens słowa wyjaśnia tylko pobieżnie, w jego etymologicznem znaczeniu, n. p. ojczyzna jest to kraj ojca. 6. d. r e a l n a ma wyjaśnić nie tylko sens słowa, ale także rzecz (res) przez to słowo oznaczoną. Nazywa się ją również a n a l i t y c z n ą, gdyż można ją uzyskać jedynie przez rozbiór, analizę przedmiotu, danego w doświadczeniu; natomiast nominalną nazywamy również s y n t e t y c z n ą, ponieważ wynika ona z myślowej konstrukcji, której ważność w świecie rzeczywistym musi być dopiero wykazana. D. nazywamy p o p r a w n ą, jeżeli nie jest ani za wąska, ani za szeroka, t. zn. jeżeli ani nie opuszcza żadnej cechy, która jest istotna dla określenia pojęcia, ani nie zawiera cech, nieistotnych dla treści pojęcia. Dalej musi być d. p r e c y z y j n ą, t. zn. musi zawierać tylko cechy zasadnicze. D. nie może zawierać terminu definjowanego t. zn. tworzyć t a u t o g j i (ob.) czyli d i a l l e l i. D. nie powinna być n e g a t y w n a tam, gdzie może być affirmatywną, t. zn. nie można określać przedmiotu, podając czem on nie jest. Wreszcie d. nie może być sformułowana w wyrazach o b r a z o w y c h.

Definitor (łac.), urząd kościelny, w kościele katolickim sporadyczny tytuł zastępcy dziekana, w zakonach organ pośredni między wyższymi i niższymi przełożonymi.

Definitywnie (łac.), rozstrzygająco, stanowczo, ostatecznie; przeciwieństwo: prowizorycznie, tymczasowo.

Deflacja, 1. (łac. zdmuchnięcie), w znacz. gospodarczem: podniesienie wartości pieniądza, przez ograniczenie obiegu środków pieniężnych, szczególnie przez ściąganie i usuwanie z obiegu banknotów i państwowych pieniędzy papierowych; wymaga zwyczajnie podniesienia dochodów państwowych zapomocą silniejszego opodatkowania. Następstwami d. są: spadek cen, obniżenie zarobków, zmniejszenie siły kupowania wśród ludności. D. jest polityką przeciwstawioną i n f l a c j i (ob.); towarzyszą jej też wszystkie przeciwne tamtej objawy. A więc pogarsza ona położenie gospodarzy wiejskich, przemysłowców i kupców, jak wogóle położenie wszystkich posiadaczy materjalnych wartości, a polepsza stanowisko rentjerów i pobierających stałe płace, jakoteż wszystkich, posiadających pretensje w pieniądzach lub wartościach pieniężnych. D. jest możliwa tylko wtedy, gdy inflacja jeszcze niedaleko zaszła, a stosunki gospodarcze (jak n. p. zdolność podatkowa, handel zagraniczny) są korzystne. Skuteczną politykę deflacyjną prowadzono w ostatnich czasach w Czechosłowacji (1922 podwyżka wartości pieniądza trzykrotna w stosunku do 1921).

2. D. lub zwiewanie, działalność denudacyjna wiatru, polegająca na zwiewaniu przez wiatr luźnych materjałów skalnych i przenoszenie ich w dalsze miejsca. Występuje ona na obszarach, pozbawionych szaty roślinnej, a więc przedewszystkiem na pustyniach, w górach, drogach i t. p.

Deflagracja, spalanie materjałów wybuchowych w otwartej przestrzeni, bez wybuchu.

Deflagrator, albo kalorymotor, stos Volty, o dużych płytach, osiągający silny prąd elektryczny.

Defloracja (łac.), pozbawienie dziewictwa; o t. zw. pretensji defloracyjnej ob. Spółkowanie.

D. Defoe.

Defoe Daniel, angielski pisarz i polityk (* 1659 lub 1660, † 1731), z rodziny dyssydenckiej, początkowo agent handlowy zagranicą, w „An Essay on Projects" (1697) odsłonił niedomagania organizmu państwowego, rzucając cenne projekty ich usunięcia. W poemacie satyrycz-

nym „The True-born Englishman“ (1701) stawał po stronie Wilhelma III. Ironiczna ulotka „The Shortest way with the Dissenters“ (1702) przyprawiła go o proces, grzywnę i karę pręgierza. W więzieniu założył pierwszy angielski regularnie się pojawiający tygodnik „The Review“ (1704—12), który przez swą część feljetonową stał się wzorem dla czasopism moralnych Steele'a czy Addisona. Powieścią „The Life and Adventures of Robinson Crusoe“ (1719; por. Robinson Crusoe), która zdobyła rozgłos światowy, rozpoczął serję dłuższych utworów, do różnych dziedzin należących, które i dziś jeszcze zasługują na uwagę.

Deformacja (łac.), zniekształcenie; w mineralogji i geologji p. metamorfoza, w botanice i zoologji zniekształcenie, spowodowane niejednostajnym wzrostem bez współudziału pasorzytów.

Defraudacja (łac), sprzeniewierzenie; defraudować — przywłaszczać sobie powierzone dobra; defraudant — ten, który defrauduje. Kwalifikacja karna d. zależy od wartości zdefraudowanych przedmiotów.

F. Defregger.

Defregger Franz von, malarz niemiecki (1835—1921), rysował od wczesnej młodości, zaczął się kształcić 1860 na rzeźbiarza, potem ulegając swemu talentowi malarskiemu, został uczniem Akademji monachijskiej. 1867 uczeń Piloty'ego w Paryżu; dopiero teraz zaczyna malować sceny z życia ludu tyrolskiego. W r. 1878 mianowany profesorem Akademji monachijskiej. Jego pierwsze obrazy jak „Ranny myśliwy“ (1867) zyskały mu sławę, którą ugruntowały późniejsze, jak „Powrót zwycięzców“ i w. i. D. dążył, nie dość jednak szczęśliwie, poprzez malarstwo rodzajowe do historycznego, czego próbą jest „Andrzej Hofer idący na śmierć“. Prócz wielkich obrazów malował i małe kompozycje jak: „Pożegnanie myśliwych ze żniwiarkami“ i i., doskonale skomponowane, pełne życia figur i wdzięku.

De Fuisseaux, 1. Léon, belgijski polityk i pisarz, (1841—1906), adwokat, w Izbie członek radykalnej lewicy, napisał: „Les hontes du suffrage censitaire“ (1886).

2. Alfred, brat poprz. polityk belgijski, (1845—1901), adwokat, gorliwy socjalista, także jako pisarz, od 1894 członek Izby.

Degas Edgar, malarz francuski (1834—1917), uczeń Lamothe'a i École des Beaux-Arts, malował początkowo sceny rodzajowe historyczne, później z życia współczesnego; obok portretów przeważnie sceny sportowe, z wyścigów i t. p. w czem można zauważyć wzrastający od r. 1865 wpływ Manet'a i malarstwa impresjonistycznego, a także studjum drzeworytów japońskich. Od r. 1872 przedstawiał z zamiłowaniem sceny z życia baletnic. D. nazywał się sam uczniem Ingres'a, był doskonałym rysownikiem, posiadał wielkie zrozumienie sztuki i doskonały smak artystyczny. Od czasu do czasu robił litografje, akwaforty i modelował posążki tancerek w ożywionych pozach.

De Geer, (także Degeer), stary ród szlach. z Brabancji, teraz osiadły w Szwecji, Finlandji i Niderlandach.

1. Lodewijk, założyciel szwedzkiego ciężkiego przemysłu (1587—1652), skłonił wielu wallońskich górników i metalowców do osiedlenia się w Szwecji, gdzie zapoczątkował przy ich pomocy przemysł metalurgiczny.

2. Karol, baron szwedzki, entomolog, * 1720, † 1778, napisał: „Mémoires pour servir a l'histoire des insectes“ (1752—1778).

3. Louis, baron, szwedzki mąż stanu i pisarz (1818—1896), od 1855 prezydent sądu najwyższego, jako min. sprawiedliwości i premjer (1858—1870), przeprowadził 1866 ordynację sejmową (o dwu Izbach wybieranych przez lud). 1881—88 kanclerz uniwersytetów szwedzk., 1853—88 liberalny członek rządu. Autor rozpraw zebranych w całość p. t. „Valda skrifter“ (1892, 2 t.) i „Minnen“ (1892, 2 t.).

4. Louis, baron, polityk szwedzki * 1854, 1905 prezydent państwa, 1901—14 członek liberalny Pierwszej Izby, 1920—21 stał na czele ministerstwa mieszczańsko-urzędniczego.

Degeneracja (łac.), zwyrodnienie, ob.; w zoologji proces redukcji, zachodzący przy normalnym rozpadzie części ciała, n. p. ogona u kijanek. Chorobowa albo nienormalna d. stoi w przeciwieństwie do regeneracji albo nowotworzenia. W higjenie rasy: chorobowe zboczenie od przeciętnego typu cielesnego.

Degeneracyjne psychozy, schorzenia umysłowe, charakteryzujące się urojeniami, przywidzeniami, brakiem logiki i zależnością od wpływów zewnętrznych, występujące u osób, u których znajdują się znamiona zwyrodnienia (p. tamże), zwłaszcza, gdy te osoby znajdują się w niemiłych lub surowszych warunkach życia, n. p. w czasie służby wojskowej. Psychozy te mają tło histeryczne; wyjątkowo tylko przechodzą w głuptactwo lub idjotyzm.

Deger Ernst, malarz niemiecki, (1809—1885), uczeń Akademji berlińskiej, później Schadowa w Düsseldorfie, 1849—51 wykonał wspólnie z Karolem i Andrzejem Müllerem i Fr. Ittenbachem fresk z życia Chrystusa w kościele św. Apolinarego w Remagen nad Renem. W r. 1869 został nauczycielem malarstwa religijnego historycznego w Akademji düsseldorfskiej.

Degerando Józef Marja, franc. filozof, (1772—1842). Główne dzieło: „Histoire comparée des systèmes de philosophie relativement aux principes des connaissances humaines“.

Degner Arthur, malarz niemiecki, * 1887, uczeń, od r. 1920 profesor Akademji królewiec-

kiej, twórca wielkich kompozycyj, pełnych ruchu aktów, portretów i krajobrazów.

Degoutte Jean, dowódca franc., * 1866, w wojnie światowej dowodził dywizją marokkańską, w czerwcu 1917 6-stą armją, od paźdz. 1919 do list. 1924 wódz naczelny sprzymierzonych wojsk okupacyjnych w Nadrenji, w styczniu 1923 kierował okupacją obszarów nad Ruhrą.

Degradacja, (łac.), w katolickiem prawie kościelnem najcięższa kara dyscyplinarna, pociągająca za sobą oprócz złożenia z urzędu, także utratę wszystkich praw stanu duchownego. Również pozbawienie jednostki, wchodzącej w skład armji, jej stopnia wojskowego.

Dégras (franc.), albo moellon, tłuszcz odciekający przy prasowaniu świeżo garbowanych skór zamszowych (ob. garbarstwo). Służy do natłuszczania skór garbowanych chromem, lub garbnikami roślinnemi. Sztuczny d., mieszanina tranu, oleiny i mydła wapiennego, z dodatkiem kwasu garbnikowego, służy do tego samego celu.

De Groot Hugo, ob. Grotius.

De Gubernatis Angelo, włoski polihistor, (1840—1913), najpierw profesor filologji indyjskiej w Istituto degli studii superiori we Florencji, potem (od 1891) na uniwersytecie w Rzymie, pisał bardzo wiele we wszelkich możliwych dziedzinach wiedzy, założył czasopisma literackie, a także tworzył dramaty, powieści, wiersze i opisy podróży. Wymienić trzeba: „Zoological mythology" (1872, 2 t.), porównawcze przedstawienie podań zwierzęcych, „Mythologie des plantes" (1878—80, 2 t.), „Manuale di storia della letteratura indiana" (1887), „Dictionnaire international des écrivains du jour" (1888—91, 2 t.), „Dizionario degli artisti italiani viventi" (1889—92), „Storia universale della letteratura" (1882—85, 18 t.), „Ariosto" (1905), „Torquato Tasso" (1908).

De gustibus non est disputandum (łac.), „o gusty (smak) nie można się spierać".

Dehio Georg, niemiecki historyk sztuki, * 1850, od r. 1883 profesor historji sztuki w uniwersytecie w Królewcu, 1892—1914 w Strassburgu. Dziełem jego podstawowem dla badań dziejów architektury średniowiecznej, jest wspólnie z W. Beroldem wydawane: „Kirchliche Baukunst des Abendlandes" (1884 i n.). W r. 1914 wydał „Kunsthistorische Aufsätze", w latach 1919—24 „Geschichte der deutschen Kunst".

R. Dehmel

Dehmel Richard, poeta niemiecki, (1863—1920), jedna z najwybitniejszych postaci niemieckiego modernizmu, liryk o niepowszedniej sile i żarliwości uczucia, myśliciel drążący się do dna najgłębszych zagadnień, artysta o formie często ciężkiej, zdobywanej z trudem, porywający jednak wielkością swej indywidualności i mocą swej woli. Problemy artystyczne i społeczne są przewodniemi motywami jego twórczości, im też poświęcone jest główne dzieło D., powieść w romancach „Zwei Menschen" (1903). Działalność poetycką rozpoczął zbiorem „Erlösungen" (1891), po którym przyszedł szereg dalszych. W wojnie światowej brał udział jako ochotnik (dziennik: „Zwischen Krieg und Menschheit", 1920). Z dramatów jego większe powodzenie osiągnął tylko „Menschenfreunde" (1917). Literaturę dla dzieci obdarzył paru książkami obrazkowemi, pisanemi po części wraz z pierwszą żoną, Paulą. Niepospolite bogactwo myśli cechuje „Betrachtungen über Kunst, Gott und die Welt" (1909). D. był jednostką walczącą nieznużenie, dążącą ciągle naprzód, obcą poczuciu osiągnięcia celu. Pozostawał w bliższych stosunkach z Przybyszewskim, w berlińskim okresie jego życia.

Dehna (Dahna lub Roba el Chali), wielka pustynia piaszczysta w płd. Arabji, dochodząca częścią do wybrzeży morskich, wypełnia zupełnie bezwodne, w lecie straszliwie gorące i nawet przez Beduinów omijane wnętrze płd. Arabji, z ok. 125.000 km.^{2}. Jedyna droga karawanowa prowadzi z płd.-zach. części Nedżedu do Djilla na wybrzeżu płd. Jedynie na skraju pustyni spotkać można trochę pastwisk. Od płn. przytyka do D. wąski pas pustynny Małego Nefud, zwany także Dahna.

de hodierno die (łac.), począwszy od dzisiejszego dnia.

Dehortatorium (łac.), odradzanie, przestroga, w prawie narodów zakaz wdawania się z nieprzyjacielem, wydawany przez państwo po wybuchu wojny do swych obywateli, znajdujących się w kraju nieprzyjacielskim.

Dehra-Dun, stolica okręgu D. w dywizji Mirat w bryt. indyjskich Zjednoczonych Prowincjach z 47.273 mieszk. Akademja leśnicza i wojskowa. Siedziba Survey of India.

Dei gratia (łac., „z łaski Bożej"), formuła używana najpierw przez biskupów na Soborze Efeskim (431), później także przez innych duchownych, przez papieży z dodatkiem Dei et ecclesiae gratia. Od XIII. w. po czasy dzisiejsze dołączają biskupi do swego tytułu zwrot Dei et apostolicae sedis gratia (z łaski Boga i stolicy apostol.). Przez Karolingów przyjęty, przeszedł dodatek D. g. na królów niemieckich i na świeckich władców. Królowie Włoch, nazywają się „z łaski Bożej i z woli ludu", podobnie, jak to już czynił Napoleon III.

Deiker Johannes, malarz niemiecki (1822—1895), od r. 1868 przebywał w Düsseldorfie. Malował początkowo głównie portrety, później wyłącznie zwierzęta i sceny myśliwskie.

2. Karl Friedrich, brat powyższego, malarz niemiecki (1836—1892), malował z zamiłowaniem zwierzynę górską.

Deimling Bertold v., generał pruski, * 1853, 1904—7 walczył w płd.-zach. Afryce, 1913 dowódca 15 korpusu, na czele którego stał w polu do r. 1917; po wojnie pacyfista, 1924 brał udział

w założeniu republikańskiego „Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold", wykluczony za to ze związków oficerskich, bierze żywy udział w agitacji partji demokratycznej.

Deinarchos (łac. Dinarchus), attycki mowca, (360—291 przed Chr.), pisywał mowy dla innych. Zamieszany w upadek Demetriosa Phalerosa (ob. Demetrios 1.) uciekł na Eubeę.

Deinokrates, architekt macedoński, współczesny Aleksandrowi W., odbudował w Efezie świątynię Artemidy, spaloną przez Herostrata, naszkicował plan Aleksandrji, oraz stosu Hephaistiona.

De institutione regii pueri („O wychowaniu Królewicza"), najdawniejszy w literaturze polskiej traktat pedagogiczny, ujęty w formę listu królowej Elżbiety (żony Kazimierza Jagiellończyka) do syna jej Władysława, króla czeskiego i węgierskiego, a napisany w r. 1502 przez jednego z sekretarzy królowej (może Macieja Drzewickiego).

Deiokes, król medyjski, podług źródeł greckich zjednoczył ok. 700 prz. Chr. wszystkie plemiona medyjskie i rządził 53 lat. — Władcę Manejczyków tego samego imienia (po asyryjsku Daiakku) zwyciężył 715 król asyryjski Sargon II.

Deiphobos, syn Priama i Hekuby, był po śmierci Parysa małżonkiem Heleny, został jednak przez nią zdradzony i poniósł śmierć z ręki Menelausa i Odyseusza.

Deipnon, u starożytnych Greków główny posiłek dzienny około zachodu słońca.

de iure, (łac.), ob. de facto.

Deizm (łac. deus = Bóg), światopogląd, przyjmujący istnienie Boga jako poza światem stojącego stwórcę (przeciwieństwo — panteizm), którego wola jednak ogranicza się do aktu stworzenia, poczem Bóg się do świata nie miesza, ale wszystko pozostawia naturalnemu biegowi rzeczy (przeciwieństwo — teizm). Deizm pokrywa się z „naturalną religją" epoki oświecenia. Pierwszy w ten sposób jako deistyczne określił swoje stanowisko Anglik Ch. Blount († 1693). Najbardziej znani deiści, którzy przezwali się później „wolnomyślicielami" to Anglicy: Herbert Cherbury, Toland, M. Tindal, A. Collins, Francuzi: Voltaire i encyklopedyści, Niemcy: Lessing, Reimarus, Moses Mendelssohn, Christian Wolff i Kant w okresie przedkrytycznym.

Dej (węg. Deés), stolica okręgu Solnoc-Dobâca w Siedmiogrodzie (Rumunja), u spływu 3 rzek Szamos, z 12.500 mieszk., ruinami zamku i kąpielami solankowemi.

Dejanira, ob. Herakles.

Déjazet Virginie, franc. artystka dramatyczna (1798—1875), w r. 1834 dostała się do Téâtre du Palais Royal, 1854 przejęła dyrekcję Folies-Dramatiques, który przemianowała na Téâtre D. Sławna była z żywości, dowcipu, taktu i pełnej uroku filuterności. Zbiór jej dowcipnych pomysłów w „Le perroquet de D." (1876).

Dejean Pierre François Aimé Auguste, hr., entomolog francuski, * 1780, † 1845, zbierał owady, głównie zajmował się chrząszczami. Napisał klasyczne dzieło: „Species générales des coléoptères" (1825—37, 5 t.).

Dejectio, wyrzucenie siłą z miejsca zajmowanego; deicere, wypędzić; dejecta, ekskrementy, plwocina i t. p., pochodzące od chorego.

Déjeuner (franc.), śniadanie. We Francji nazywa się d. (d. à la fourchette „na widelcu", drugie śniadanie) posiłek spożywany około południa, trochę prostszy niż spożywane wieczorem diner; d. dînatoire (D. — dîner), większe śniadanie, obiad; D. dansant, śniadanie z tańcami.

Dejotarus, tetrarcha (ćwierć-władca) Galacji, † 40 prz. Chr., za zasługi, oddane Rzymowi otrzymał tytuł królewski i panowanie nad Małą Armenją. W wojnie domowej między Cezarem a Pompejuszem przechylił się ostatecznie na stronę pierwszego. 45 obwiniony o zamach na Cezara, został obroniony przez Cycerona.

Deka (greck.), dziesięć, w wyrazach złożonych dekagram, t. j. 10 gr. (pospolicie zwany: deko), dekalitr t. j. 10 l.

Dekabryści, uczestnicy powstania przeciw carowi Mikołajowi I. 26. grudnia 1825, oficerzy gwardji, którzy korzystając z niepewnej sytuacji po śmierci Aleksandra I., pragnęli zaprowadzić konstytucję. Tajne związki „Północy" pod Trubeckim oraz „Południa" pod v. Pestlem działały w armji od 1816. Wobec nieznanego faktu abdykacji najstarszego brata cara, Konstantyna, przedstawili Mikołaja jako uzurpatora i ruszyli z oddziałami gwardji przed Pałac Zimowy. Bunt został przez Mikołaja stłumiony, dekabrystów skazano na szubienicę lub Sybir.

Dekada (greck.) „dziesiątka", w szczególności okres 10 miesięcy, tygodni, dni; we Francji: (décade) 10-dniowy tydzień w kalendarzu republikańskim, który według tego nazywał się Décadrier. Każdy z 12 miesięcy, liczących po 30 dni, dzielił się na 3 dekady; ob. kalendarz. — W armjach wypłaca się żołd przeważnie co dekadę.

Dekadencja, dekadent (franc. décadence, décadent), upadek, schyłek, wzgl. jednostka, która spadła na niższy szczebel życia społecznego. Nazwa używana często dla określenia przedstawicieli nowych prądów artystycznych pod koniec XIX. w. Ob. symbolizm.

Dekalin, deka-hydronaftalin, $C_{10}H_{18}$, węglowodór, powstający przez zupełne uwodorzenie naftalinu. Jako rozpuszczalnik tłuszczów, żywic i t. p. posiada zastosowanie przy fabrykacji likierów, pasty do obuwia. Służy również jako materjał pędowy do motorów oraz do oświetlenia.

Dekalog (greck.), ob. dziesięcioro przykazań.

Dekameron (greck.), ob. Decamerone.

Dekan, płd. część Indyj Przednich. trójkątny półwysep między zatoką Arabską i Bengalską, którego płn. granicę od Hindostanu tworzy linja rz. Narbada. Jest to płyta, wznosząca się do wysokości 600—700 m., ograniczona od wsch. i zach. górami Gat. Część płd. jest zbudowana głównie z granitów, płn. zaś jest pokryta na olbrzymiej przestrzeni pokrywą lawy bazaltowej. Wszystkie rzeki wytryskają w zach. Gat i zgodnie z nachyleniem powierzchni płyną ku zatoce Bengalskiej. D. jest pozostałością prastarego lądu (Gondwana), który się łączył ongiś z Afryką. Wnętrze wyżyny D. jest suche, wybrzeża zaś posiadają dostateczną ilość opa-

dów. Jest to najbogatsza w skarby mineralne część Indyj. Ludność składa się z Drawidów i Hindusów. Politycznie należy D. do Prowincyj Centralnych, prezydentur: Bombaj i Madras, oraz prowincyj: Haidarabad i Maisur.

Ok. 500 r. usadowił się na D. kosztem drawidaskich Pallawów Dżayasimha I., który przybył tu z płn. Indyj i założył hinduskie państwo Czalukya, które rozpadło się w 630 na wsch., podbite w 1060 przez Czolów i zach., które przetrwało do 1200. W 1347 powstało w płn. D. mahometańskie państwo Kulbarga pod dynastją Bahmanidów, które rozpadło się w XV. w. na 5 niezależnych państewek (Berar, Bidżapur, Ahmednagar, Bidar i Golkonda lub Haidarabad). Tymczasem na płd. rozwijało się pomyślnie założone w 1326 hinduskie państwo Widżayanagar, obalone ok. 1550 przez koalicję zjednoczonych mahometańskich państw płn. Za Aurangzeba znikają 1686/87 resztki samodzielnych muzułmańskich państewek D., lecz Siwadżi w walce z Aurangzebem stworzył w 1674 silne państwo Marattów.

Dekan Jan, obywatel i radny miasta Leszna w Wielkopolsce, wsławiony głównie budową zamku w Zbąszynie w r. 1632, wystawionego dla Abrahama Ciświeckiego, kasztelana śremskiego. Jest autorem książki: „Archelia albo artyleria to iest fundamentalna y doskonała informacya o strzelbie".

Dekantować, oddzielać ciecz od ciał stałych, osadu, który opada na dno naczynia, przez zwyczajne odlanie warstw cieczy, lub też przy pomocy specjalnych naczyń.

Dekapolis („kraj 10 miast"), płn. część Perei w Palestynie, zasiedlona przez Greków po zdobyciu kraju przez Aleksandra W-kiego. Miasta te tworzyły od 62 r. przed Chr. luźny związek z republikańską formą rządów, w przeciwieństwie do rozsianych między niemi obszarów tetrarchij, zamieszkałych przez ludność żydowską i arabską. Do D. należały prawdopodobnie miasta: Skytopolis (dziś Besan), Filadelfja (Amman), Pella (Tabakat Fahil), Gadara (Mkes), Abila (Abîl), Dion, Kapitolias (Bet Râs), Hippos (Susîe), Gerasa (Dżerasz) i Kanata.

Dekeleia, attycki demos, na północ od Aten, między Parnasem a Pentelikonem, zajęty przez Spartan 413 prz. Chr. w celu zawładnięcia ziemią attycką; dlatego ostatni okres wojny peloponeskiej (do 404) zwie się dekelejskim.

Deken Agatha, pisarka niderlandzka (1741—1804), wraz z Marją Bosch (1741—1773) wydała poezje („Stichtelijke gezangen", 1775), a od r. 1777 pracowała wspólnie z Elżbietą Bekker.

Dekert Jan, prezydent miasta Starej Warszawy, († 1790), odegrał w czasie Sejmu W. wybitną rolę, jako bojownik równouprawnienia mieszczaństwa. Jego dziełem było zwołanie do Warszawy 1789 słynnego zjazdu delegatów 141 miast, którzy podpisali „Akt zjednoczenia" i udawszy się w „czarnej procesji" na zamek wręczyli go królowi i marszałkowi sejmu.

Dekker, 1. Eduard Douwes, pisarz holenderski (1820—1887), pełnił początkowo funkcje urzędowe w kolonjach, po porzuceniu zaś służby i powrocie do kraju skreślił (pod pseudonimem Multatuli) powieść autobiograficzną „Max Havelaar" (1860), w której dał obraz niedomagań holenderskiego zarządu kolonjami i tyranji regentów. Książka ta, napisana dowcipnie i błyskotliwie, zdobyła w Holandji niezwykłą wziętość, osiągnęła jednak sukces tylko na polu literackiem. W latach następnych przymuszony głównie nędzą, rozwinął D. niezwykle bujną działalność pisarską („Ideen", 1862—77, 7 t. i i.). Wdowa wydała jego listy i dzieła zbiorowe (1890—92).

2. Thomas, poeta ang., ob. Decker.

Deklamacja (łac.), oddanie tekstu literackiego podług pewnych prawideł artystycznych. — W muzyce d. jest przeobrażeniem rytmu poetyckiego (metrum, miary) w muzykalny. Poetycki i muzykalny akcent powinny się na ogół ze sobą pokrywać. Szczególne znaczenie dla deklamacji muzykalnej mają rymy, które w muzykalnem metrum trzeba kłaść na ciężkich iloczasach. Ob. także recytacja.

Deklaracja (łac.), oświadczenie, zeznanie. D. w sprawach podatkowych (zwana także fasją), zeznanie faktów i okoliczności, które służyć mają za podstawę wymiaru podatku (a więc wysokość i rodzaj dochodu, wielkość majątku i t. d.). Zeznanie ustne czy pisemne może być czasem wzmacniane dowodami lub przysięgą. Odmowa zeznania powoduje swobodną ocenę przez urząd podatkowy i ograniczenie środków prawnych. O istnieniu obowiązku deklarowania decydują poszczególne ustawy (n. p. ustawa o podatku dochodowym, spadkowym, obrotowym i t. d.). W obrocie handlowym żąda się deklarowania przesyłek towarowych i pocztowych pod względem zawartości i wartości; d. ta jest podstawą wymiaru cła, obliczenia frachtu przewozowego. — W dyplomacji d. nazywa się uroczyste postanowienie, powzięte przez państwa w jakiejś sprawie, tyczącej ich stosunków w przyszłości, np. deklaracja rozbrojeniowa i t. p.

Deklinacja, 1. w astronomji jest to kątowa odległość punktu na niebie od równika niebieskiego. Liczymy ją od 0^0 do $+90^0$ na północ (dodatnia) i od 0^0 do -90^0 na południe (ujemna).

2. Deklinacja magnetyczna jest to kąt pomiędzy magnetycznym a astronomicznym południkiem danego miejsca. Wyznacza się ją przy pomocy teodolitu magnetycznego.

3. W gramatyce odmiana imienia (rzeczownik, przymiotnik, zaimek) przez przypadki.

Deklinacyjne koła (koła godzinowe), koła wielkie, prostopadłe do równika niebieskiego, a przechodzące przez oba bieguny niebieskie, na wzór ziemskich południków. Deklinacja astronomiczna (δ) odpowiada na sklepieniu niebieskiem temu, co na ziemi nazywa się szerokością geograficzną (φ). Koła deklinacyjne dzielą się na 90^0 od równika ku biegunom, na północnej półkuli $+$, na południowej $-$. Deklinacją (δ) jakiegoś ciała niebieskiego nazywamy zatem jego odległość w mierze kątowej od równika; jest ona dodatnia lub ujemna, zależnie od tego, czy ciało niebieskie znajduje się na półkuli północnej, czy południowej. — Kołem deklinacyjnem nazywa się także koło z podziałką stopniową przy ekwatorjale (p.), służące do nastawiania lunety na gwiazdę przy pomocy jej deklinacji.

Deklinatorjum, przyrząd do wyznaczania deklinacji magnetycznej (patrz magnetyzm ziemski).

Dekoracja, ogólnie: ozdoba jakiegoś przedmiotu (stąd przeciwstawienie pojęć „dekoracyjny“ i „konstrukcyjny“), najczęściej stosowana przy budowlach i urządzeniach wnętrz. Rozróżniamy w budownictwie d. czysto architektoniczną (gzymsy, konsole, pilastry i lizeny) i ornamentalną, która zkolei może być plastyczną lub malarską, a więc figury, płaskorzeźby, malowidła i t. d. D. wnętrz obejmuje całość wn., a więc obicia czy malowidło ścian, ich ozdobę rzeźbiarską (stjuki), meble, obrazy, dywany i t. p. Rzeźbę nazywamy dekoracyjną, jeśli nie stanowi ona samodzielnego dzieła sztuki, lecz jest w ścisłym związku z otoczeniem, służy do ozdoby n. p. fasady, ogrodu czy t. p. Dekoracyjność w malarstwie polega na podporządkowaniu formy i treści wyłącznie tylko zewnętrznym linjom i efektom barwnym (ob. Malarstwo). D. w teatrze, ob. Teatr.

Dekoracyjna ceramika, oznaczenie części ceramicznych używanych jako partje konstrukcyjne lub dekoracyjne w budownictwie. Są to formowane cegły, czasem glazurowane terrakoty, fajanse, majoliki, kamionki i t. d. Znalezione w Egipcie (Tell-el-Amarna) kafelki ścienne z kolorową polewą, podobnie jak i w Mezopotamji, skąd znane są wielkie fryzy zwierzęce, wykonane były z barwnej polewanej cegły. Podobne fryzy były w użyciu w pałacach w Persji (n. p. w pałacu Darjusza w Suzie kroczący wojownicy). W Grecji w świątyniach drewnianych, poprzedzających kamienne, wystające części jak dachy i t. p. już wcześnie okładano barwnemi terrakotami, które później (około połowy IV. w. przed Chr.) zaczęto kształtować plastycznie. Wielką rolę odgrywała dekoracja terrakotowa w sztuce etruskiej; terrakotowe płytki okrywały całe belkowanie świątyń etruskich, a przyczółki zdobiły rzeźby z gliny. Technika ta utrzymała się i w czasach rzymskich, licznie zachowały się zabytki tego typu n. p. w Pompei.

Najstarsze budowle muzułmańskie (z ok. 1000 r. po Chr.) posługiwały się ozdobą terrakotową w typie mozaik, od XII. zaś wieku wprowadzono do nich polewę barwną o silnym połysku. Takie fajanse stosowano tak do dekoracji fasad jak i wnętrzy budowli, na obszarach między Persją, Azją Mniejszą, Afryką Północną aż do Hiszpanji z czasów Maurów (Alhambra). Sztuka średniowieczna posługiwała się dla swych ceglanych budowli również ozdobą z barwnych polewanych cegieł. W Polsce przykład taki zachował się w kościele św. Jakóba w Sandomierzu. Z późniejszych epok, bardzo znane były t. zw. flizy hiszpańskie i holenderskie, rodzaj kafelek do wyścielania ścian i podłóg.

Zdobienie fasad kafelkami wprowadzono znowu w XIX. wieku, jednak uzyskane efekty nie należą do szczęśliwych. Zastosowanie ceramiki w innych dziedzinach, zob. glina, fajans, kamionka, majolika, terrakota i t. d.

Dekrement (łac.), ubytek, spad. W teorji logarytmów ma specjalne znaczenie, jak również w teorji drgań zanikających. (por. logarytmy, drgania zanikające).

Dekret (łac. decretum), zarządzenie władzy, w szczególności zarządzenie, rozporządzenie rządowe, wzgl. głowy państwa, skierowane do pewnej oznaczonej osoby, np. dekret nominacyjny, dekret zwolnienia i t. p.; dekretować — zarządzać, postanawiać.

Dekretały (łac. Litterae decretales, Decretales epistolae), pisemne odpowiedzi papieskie na zapytanie w spornych lub wątpliwych wypadkach dyscypliny i karności kościelnej; rozwinęły się one tak, że stały się ogólnie obowiązującem źródłem prawa, od V. wieku weszły też do zbioru kanonów, a wkrótce postawiono je na równi z konsyljami pap. Por. Pseudo-Izydorjana i Corpus iuris (canonici).

Dekretyści (lub dekretaliści), uczeni średniowieczni, zajmujący się prawem kanonicznem, opartem na „Decretum Gratiani“ i na dekretach papieskich.

Dekstryna $(C_6H_{10}O_5)n$, substancja chemiczna, występująca w świecie roślinnym i zwierzęcym, którą otrzymuje się ze skrobi przez jej hydrolizę. Ostatnią wywołuje się działaniem enzymów lub zapomocą gotowania z rozcieńczonym kwasem siarkowym. Dekstryna jest ciałem bezpostaciowem, posiada barwę białą wzgl. żółtawą; nie posiada smaku ani zapachu; rozpuszcza się w wodzie łatwo; z roztworu wodnego alkohol strąca ją jako bezpostaciowy osad. Skręca płaszczyznę światła spolaryzowanego na prawo, skąd pochodzi jej nazwa (dekster — prawy). Rozcieńczone kwasy przeprowadzają ją w glikozę; działaniem kwasu azotowego powstaje z dekstryny kwas szczawiowy. Przy otrzymywaniu dekstryny powstają rozmaite związki podobne: amylo — erytro i t. d., dekstryny, które dają odmienne reakcje z jodem. Wszystkie te związki noszą wspólną nazwę dekstryn. Technicznie otrzymuje się dekstryny ze skrobi przez ogrzanie do 200° C, lub z mączki kartoflanej działaniem wody i kwasu. Handlowa dekstryna zawiera 60—72% czystej dekstryny, 2—9% cukru, 12—20% substancyj nierozpuszczalnych, oraz 6—14% wody. Używa się jej zamiast gumy arabskiej, oraz przy apretowaniu, drukowaniu tapet i t. p.

Dekurja (decuria, łac.), w dawnym Rzymie pierwotnie oddział 10 ludzi; potem wzięty za podstawę przy podziale (niekoniecznie dziesiętnym) senatorów, rycerzy, sędziów i związków.

Dekurjon (łac. decurio), zwierzchnik dekurji (p. dekurja); w szczególności najważniejsi obywatele gmin, wybierani dożywotnio w municypjach i kolonjach państwa rzymskiego na członków senatu. Z upadkiem samorządu, podupadł też stan dekurjonów, zwłaszcza, że był pociągany do coraz uciążliwszych świadczeń. Mimo to wywarł on wielki wpływ na utrzymanie, jeszcze w średniowieczu, w wielu miastach ustroju rzymskiego.

del., na arkuszach korektowych skrót dla łac. deleatur (niech się zniszczy), oznaczany przez δ; pod miedziorytami skrót dla delineavit, nakreślił.

De la Bèche Sir Henry Thomas (1796—1855), angielski geolog, założyciel i dyrektor angiel. Geological Survey.

Delaborde, 1. Jean Joseph, finansista franc. (1724—1794), bankier Ludwika XV., wznosił wspaniałe budowle i był znanym filantropem, za czasów teroru został pozbawiony majątku i stracony.

2. Alexandre Louis Joseph, markiz, najmłodszy syn poprzedniego, francuski mąż stanu i historyk sztuki (1774—1842), walczył w armji austrjackiej przeciw republikańskiej Francji, od 1797 odbywał podróże po Anglji, Holandji, Włoszech, Hiszpanji i Wschodzie i wydał wspomnienia z tych podróży. Od 1822 w Izbie, był prefektem dep. Seine i adjutantem Ludwika Filipa. Napisał między innemi „Versailles ancien et moderne“ (1840).

3. Léon, markiz, syn powyższego, archeolog i podróżnik francuski (1807—1869), odbył z ojcem podróż na Wschód w r. 1825, o czem napisał w „Voyage dans l'Arabie Pétrée“; konserwator rzeźby współczesnej w Luwrze, od 1856 dyrektor archiwów państwowych, napisał jeszcze: „Histoire de la gravure en manière noire“ (1839), „Voyage en Orient: Asie Mineure et Syrie“ (1837—62), „Le palais Mazarin“ (1847), „Les ducs de Bourgogne“ (1849—51) i i.

4. Henri, hr., francuski malarz i historyk sztuki (1811—1899), uczeń P. Delaroche'a, od r. 1855 był konserwatorem cesarskiego gabinetu rycin. Napisał: „Ingres, sa vie, ses travaux“ (1870), „Le cabinet des estampes de la Bibliothèque nationale“ (1875), „La gravure en Italie avant Marc-Antoine“ (1883), „Gérard Édelinck“ (1886), „Marc-Ant. Raimondi“ (1887) i i.

Delacja (łac.), doniesienie; prawne przeniesienie (n. p. spadku); złożenie, szczególnie przysięgi (p. także delatorzy).

E. Delacroix.

Delacroix, 1. Eugène, malarz francuski, przedstawiciel t. zw. szkoły romantycznej, (1798—1863), uczył się u Guerin'a, prędko jednak porzucił kierunek mistrza. Epokowe znaczenie dla malarstwa francuskiego miało już jego pierwsze dzieło (1822): Dante i Wergili, płynący po jeziorze piekielnem (obecnie w Luwrze); przejawiły się w niem jego dążenia do imponującego wrażenia i silnych kontrastów. Powstanie greckie natchnęło go do obrazu: „Rzeź na Chios“, który wielkie wrażenie wywarł w r. 1824. Po podróży w r. 1825 do Anglji rozwinął działalność artystyczną, rozległością swą przypominającą Rubensa; tematy brał z mitologji, religji chrześcijańskiej, polityki, życia ludu, poezji i t. d., malował też olejno i (akwarelą) bitwy, portrety, widoki morskie, zwierzęta, dalej freski, wykonywał akwaforty i litografje (ilustracje do Fausta i Hamleta). D. był bożyszczem młodych malarzy, szukających nowych dróg, chociaż własnej szkoły nie stworzył. Z najważniejszych jego dzieł wymienić należy: Hellada rozpaczająca na ruinach Missolunghi (1826), Ścięcie doży Marino Falieri, Chrystus na Górze Oliwnej (w kościele Saint-Paul w Paryżu), Sardanapal na stosie i Bogini Wolności, prowadząca lud (w Luwrze). Z podróży na wschód, która wywarła duży wpływ na koloryt D., pozostało wiele obrazków rodzajowych jak: Kobiety w haremie w Algerze (1834) i Wesele żydowskie w Marokku (1841), obydwa w Luwrze w Paryżu. Te zmiany w kolorycie zauważyć też można w obrazach historycznych z tego okresu jak: Zdobycie Konstantynopola przez Krzyżowców, Śmierć Marka Aurelego (1845) i t. d. W pałacu Luksemburskim w Paryżu, w sali bibljotecznej, wymalował na sklepieniu obrazy historyczne; główny z nich przedstawia Dantego i Wergilego wśród najsławniejszych mężów starożytności. Do ostatnich dzieł D. należy obraz w środkowem polu sklepienia Gallerie d'Apollon w Luwrze, przedstawiający walkę Apollina z Pytonem. Liczba jego dzieł dochodzi 850. Uznany jest powszechnie za największego malarza szkoły francuskiej po Davidzie. Burty wydał listy D., P. Flat i R. Piot jego dzienniki (1893—95, 3 t.).

2. Henri Edmond, malarz francuski, ob. Cross.

De la Gardie, szwedzka rodzina szlachecka, która przybyła z Francji w 1565, 1571 otrzymała tytuł baronowski, 1615 hrabiowski. 1. Pontus, szwedzki wódz i mąż stanu, (1520—1585), powiernik Eryka XIV. i Jana III., brał przeciw Danji udział w wojnie północnej siedmioletniej (1563—70), od 1573 walczył w Estonji przeciw Rosji.

2. Jakób, hr., syn poprzedniego, wódz szwedzki, (1583—1652), w 1610 uwolnił cara Wasyla Szujskiego zamkniętego w Moskwie, zdobył Ingrję i Nowogród, planował osadzenie na tronie księcia szwedzkiego; zamysły jego zostały jednak rozbite, przez powołanie dynastji Romanowych. Po śmierci Gustawa Adolfa, którego młodzieńcza miłość Ebba Brahe (ob.) była jego żoną, został współopiekunem królowej Krystyny.

3. Magnus Gabriel, hr., syn poprzedniego, szwedzki mąż stanu, (1622—1686), w 1651 marszałek państwa, 1652 podskarbi, popadł w niełaskę u królowej Krystyny, której niegdyś był faworytem. Za Karola X. Gustawa walczył 1655—57 przeciw Polsce i Rosji, i prowadził rokowania pokojowe w Oliwie. Od 1660 kanclerz państwa i opiekun Karola XI., kierował zagraniczną polityką w duchu francuskim, co doprowadziło do wojny z Brandenburgją i Danją. Od tego czasu utracił swoje wpływy. Był protektorem sztuki i nauk.

Delagoa, zatoka na wsch. wybrzeżu płd. Afryki, w portug. kolonji Mozambik. Nad nią leży ważny port Lourenço Marques, połączony 553 km. długą linją kolej. Delagoa z miastem Pretorja. O zatokę toczył się 1823—1898 spór między Anglją i Portugalją.

Delagrange Leon, jeden z pierwszych pionierów lotnictwa francuskiego, * 1872, zginął śmiercią lotnika 1910 r.

Delaherche Auguste, * 1857, jeden z najbardziej znanych współczesnych artystów ceramików francuskich. Tworzy głównie wazy z kamionki, z glazurą promienistą (grès flammés), w typie ceramiki japońskiej; do glazury tej używa tlenku miedzi.

De la Mare Walter, poeta angielski, (* 1873), w głównych swych dziełach, jak „The Listeners, and Other Poems" (1914), okazuje się subtelnym piewcą ciszy i świata zjawisk nadzmysłowych, a umiłowanie dzieci i zwierząt objawia w „A Child's Day" (1912), „Peacock Pie" (1913) i i.

Delambre Jean Baptiste Joseph, astronom francuski, (1749—1822); w r. 1781 wydał pierwsze tablice Urana, dalej nowe tablice Słońca, Jowisza i Saturna. W r. 1795 został D. członkiem Biura Długości; w 1807 profesorem w Collège de France. Jego główne dzieło „Podstawa dziesiętnego systemu metrycznego" zawiera sprawozdanie o pomiarze łuku między Dunkierką a Barceloną, dokonanym w latach 1792—99 wraz z Méchainem, a którego celem było ustalenie długości metra normalnego. Napisał: „Astronomja teoretyczna i praktyczna" (1814, 3 tomy), „Historja astronomji starożytnej, średniowiecznej i nowożytnej" (1817—21, 5 t.), „Historja astronomji XVIII. wieku" (1827).

De Lange Samuel, organista i kompozytor holenderski, (1840—1911), 1900—1908 prof. konserwatorjum w Stuttgarcie, odbywał podróże z koncertami organowemi po całej Europie, bawił przez 4 lata we Lwowie, gdzie był uczniem Mikulego. Napisał 8 sonat organowych, utwory kameralne i symfoniczne. — Również i brat jego Daniel, 1841—1918, zasłynął jako organista i dyrygent, zwłaszcza chórów.

De la Rey, Jakobus Herklaas (Herkules), zwany „Oom Koos", generał Burów, * 1847, † 1914, od 1893 członek Rady ludowej republiki połudn.-afrykańskiej, w jesieni 1899 wtargnął jako generał do północno-wschodnich ziem kolonji Kap i walczył pod Cronje'm na zachodzie. Po wskrzeszeniu powstania przez L. Bothę został asystentem naczelnego wodza i członkiem rządu, kilkakrotnie odniósł zwycięstwa (Nooitgedacht, Modderfontein, Hartebeesfontein, Vlakfontein), a 7 marca 1902 pod Klerksdorp wziął do niewoli lorda Menthuen, lecz zwrócił mu wolność. W 1902 jesieni odwiedził D. Europę, uchodził potem za życzliwie usposobionego dla Anglji, z początkiem wojny światowej wziął jednak znowu udział w powstaniu Burów, które się nie powiodło.

De la Rive August Artur, fizyk szwajcarski, * 1801, † 1873, badaniami swemi położył podstawy pod rozwój galwanoplastyki.

Delaroche Paul, (właściwie Hipolit), malarz francuski, (1797—1856) w Paryżu, uczeń Watelet'a, pracował 4 lata u barona Gros'a, co wywarło wyraźny wpływ na jego obrazy historyczne. Tradycje klasycyzmu widoczne jeszcze w pierwszym obrazie D.: „Josabeth ocala Joasadziecko"; w Joannie d'Arc w więzieniu stara się już połączyć realizm historyczny z odczuciem romantycznem. Największe swe dzieło: „Hemicycle", dekorację sali półokrągłej Ecole des Beaux-Arts w Paryżu, przedstawiającą apoteozę sztuk pięknych, wykonał w r. 1841 po powrocie z Włoch. Prócz obrazów historycznych, w których zerwał z kierunkiem szkoły Davida i, wskutek połączenia pierwiastków klasycyzmu z romantyzmem, wskazał nową drogę malarstwu historycznemu, wielką sławą cieszyły się też jego obrazy rodzajowe i portrety. Rozpowszechniali je w miedziorytach Henriquel-Dupont, Martinet, Gérard i inni. D. był naturą zimną, fantazji posiadał niewiele. Dzieła jego charakteryzuje poprawność rysunku, ciepły czysty koloryt, dobry światłocień i doskonale malowane tkaniny. Należy do najsławniejszych malarzy francuskich pierwszej połowy XIX. wieku.

P. Delaroche.

Delarue-Mardrus Lucie, obok pani de Noailles najoryginalniejsza współcześnie poetka francuska, * 1880, w lirycznych swych utworach dała wyraz ukochania swej normandzkiej ojczyzny i pociągowi do czarów dalekiego Wschodu („Occident", 1900, „Ferveur", 1902, „Horizons" 1905 i i.). Pewną niedbałość formy okupuje ciekawemi zdobyczami poetyckiego języka. Ogłosiła też dramaty, powieści („Le roman de six petites filles", 1909) i nowele.

De la Rue Warren, przyrodnik angielski, * 1815, † 1889, zbudował obserwatorjum astronomiczne w Cranford w r. 1857 i po raz pierwszy zastosował w astronomji fotografję. W r. 1874 założył pracownię fizyczną, gdzie pracował razem z Hugonem Müllerem. Napisał: „On the phenomena of the electric discharge" (1881).

Delatorzy, donosiciele, głównie za czasów rzymskiego cesarstwa, zajmowali się zawodowo oskarżaniem, zwłaszcza o obrazę majestatu, ludzi im niemiłych. W pierwszych latach panowania Nerona, za Trajana i Konstantyna byli jednak surowo karani. Zazwyczaj pobierali czwartą część grzywny, stąd także nazwa „kwadruplatorzy".

Delatyn, miasto w pow. Nadwórna (woj. Stanisławowskie), położone pięknie nad Prutem, 453 m. nad poz. morza, przy linji kolej D.—Kołomyja i Stanisławów—Woronienka, z 5.973 mieszk. Letnisko z zakładem kąpieli solankowych oraz przemysł drzewny i fabr. wódek.

Delatyńska przełęcz, w Beskidach Wsch., wysoka 931 m., prowadzi z doliny Prutu do doliny Cisy.

Delaunay, 1. Charles Eugène, astronom francuski, (1816—1872), od 1870 dyrektor paryskiego obserwatorjum; napisał: „Teorja księżyca" (1860—67), główne swe dzieło oraz „Elementarny kurs mechaniki".

2. Elie, malarz francuski, (1828—1891), uczeń Flandrina i Lamothe'a, prócz wielkich kompozycyj historycznych i mitologicznych, malował portrety i dekoracje (kościół Sainte-Trinité, Opera i Panteon w Paryżu). Po śmierci Cabanel'a został 1889 profesorem paryskiej szkoły sztuk pięknych. Bardzo znanym obrazem D. jest „Komunja św. Apostołów".

De Laveaux Ludwik, ob. Laveaux Ludwik de.

Delaveaux Ludwik, przyrodnik i etnograf polski, z rodziny pochodzenia lotaryńskiego, (1784—1870). Z prac ważniejsza: „Górale beskidowi zachodniego pasma Karpat, rys etnograf. zwyczajów i obyczajów włościan okolic Żywca" (1851).

C. Delavigne.

Delavigne Casimir, poeta francuski, (1793—1843), zyskał rozgłos przez swe „Messéniennes" (1818), w których dał wyraz bólowi patrjotycznemu, z powodu słabości Francji i które w latach 1822—1830 pomnożył dalszemi poematami poświęconemi powstaniu greckiemu, rewolucji lipcowej i t. d. Za sprawą księcia Orleanu został bibljotekarzem w Palais Royal. W dramacie był początkowo zdecydowanym zwolennikiem klasycyzmu („Vêpres Siciliennes", 1819 i i.), po dłuższej podróży do Włoch zbliżył się jednak do teatru romantycznego, przedewszystkiem przez dobór tematów i zespolenie tragizmu z komizmem („Marino Faliero", 1829; „Louis XI.", 1832; „Les enfants d'Edouard", 1833; komedja: „La princesse Aurélie", 1828 i i.). Jest to naogół romatycznie zabarwiony klasyk, któremu brak siły dramatycznej. Jego dowcipne komedje wyżej stoją od oględnych tragedyj, liryka przewyższa dramat. W Polsce popularny jest jako autor „Warszawianki" („La Varsovienne, ou Polonaise"; przekład Karola Sienkiewicza: „Oto dziś dzień krwi i chwały...").

Delavrancea Barbu Stefanescu, rumuński pisarz, polityk i mówca, (1858—1918), jak jego mistrz Zola, w powieści swej („Darmozjad", 1893) i nowelach („Sultanica", 1885, „Pomiędzy snem i życiem", 1887, „Trubadur", 1893 i i.), mimo wszelkich wysiłków realisty, pozostał romantykiem. Niezwykle indywidualny styl i nieokiełzany temperament cechują zarówno jego opowiadania, jak i utwory dramatyczne (historyczna trylogja: „Zachód słońca", „Burza" i „Jutrzenka", 1909—10).

Delaware, rzeka we wsch. części Stanów Zjedn. Am. Płn., wypływa w górach: Catskill Mountains, przełamuje się we wspaniałym D. Water Gap przez Kittatinny Mountains i szereg innych pasm górskich. Później, t. j. 90 km. od ujścia rozszerza się w szeroką 50 km. zatokę D. Rzeka ma do zatoki, będącej zatopionem korytem rzecznem, 580 km. długości. Od wodospadów pod Trenton jest dostępna dla parowców rzecznych, a od Filadelfji i dla oceanicznych. Jest połączona szeregiem kanałów z rz. Raritan i Hudson. Głównemi dopływami są: Lehigh i Szuylkill. Nazwę otrzymała od lorda De la Ware, gubernatora Wirginji, który wdarł się na nią w 1610 r.

Delaware, jeden z 13 starych stanów Unji płn.-amerykańskiej i jeden z najmniejszych, z 6.138 km.² i 223.003 mieszk. Obejmuje płn.-wsch. część półwyspu D. między zatokami: Chesapeake i D. i jest częścią równinny, częścią pagórkowaty. Pozbawione portów wybrzeża są pokryte wydmami, lagunami i bagnami. Płn. część stanu posiada żyzną, gliniastą glebę, płd. zaś jest piaszczysta. Ludność trudni się głównie uprawą roli (63,7% obszaru), chowem bydła i rybołówstwem. Przemysł, głównie skórzany, jest dosyć znaczny. Kolei ma D. 540 km. Stan jest podzielony na 3 hrabstwa. Stolicą jest Dover (4.042 mieszk.), największem miastem Wilmington. Senat składa się z 17 senatorów, wybieranych na 4 lata, Izba posłów z 35 deputowanych, wybieranych na 2 lata. D. skolonizowali Szwedzi, w 1655 przeszło do Niderlandów, a w 1664 do Anglji. Od 1775 jest stanem Unji.

Delawarowie, szczep Indjan, zamieszkujący dorzecze rzeki Delawary i wybrzeże ku południu aż do Kap Hatteras, liczący ok. 1000 głów. Zajmowali się rolnictwem, polowaniem i rybołówstwem. Sprzymierzeni z Mohikanami stracili swoją polityczną przewagę na rzecz Irokezów, osiedli później na terytorjum indyjskiem. Historja szczepu spisana na 5 listkach kory brzozowej pismem obrazkowem, zachowała się w Valam Olum. Gramatykę języka D. ułożył Zeisberger (1827), słownik Brinton (1885).

Delboeuf Józef, belg. filozof, (1831—1896), profesor w Gandawie i Leodjum. Dzieła: „La psychologie comme science naturelle", „Questions de philosophie et de science", „Examen critique de la loi psychophysique", „La matière brute et la matière vivante".

Delbrück, 1. Rudolf v., pruski mąż stanu, (1817—1903), został 1848 szefem oddziału handlowego, pracował nad rozszerzeniem i utwierdzeniem niem. związku celnego, zawarł szereg traktatów handlowych. Od 1867 prezes urzędu kanclerskiego, 1868 pruski minister bez teki, zastępował Bismarcka jako jego „prawa ręka" w radzie związkowej i parlamencie, później jednak, nie zgadzając się jako zwolennik liberalizmu ekonomicznego, z kierunkiem jego reform gospodarczych, ustąpił z urzędu 1876 i zwalczał nowy kurs jako członek parlamentu (1878—1881). Napisał: „Lebenserinnerungen" (1905, 2 t.).

2. Berthold, bratanek poprzedniego, językoznawca, (1842—1922), od 1870—1913 profesor w Jenie, kładzie podwaliny pod badania porównawcze w zakresie składni. Pisał: „Syntak-

tische Forschungen" (1871—88, 5 t., z Windischem), „Einleitung in das Studium der indogerman. Sprachen" (1880. 5 wyd. 1908), „Vergleichende Syntax der indogerm. Sprachen" (1893—1900, 3 t.), „Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie erörtert" (1901), „Grundlagen der nhd. Satzlehre" (1920).

3. Maksymiljan, chemik niemiecki, (1850—1919), założyciel i kierownik instytutu dla badań z zakresu przemysłu gorzelnianego w Berlinie. Zajmował się badaniem metod technicznych z zakresu tej gałęzi przemysłu.

4. Hans, historyk, (1848—1929), 1874—79 wychowawca księcia Waldemara pruskiego, 1885—1921 profesor w Berlinie, 1882—85 był posłem do sejmu pruskiego, 1884—90 do parlamentu, od 1883—1919 redagował, początkowo wraz z Treitschkem, później sam: „Preuss. Jahrbücher". Napisał m. i. „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte" (4 t.); „Krieg und Politik 1914—17" (1918—19, 2 t.) i in.

5. Klemens, von (1916), niem. mąż stanu, (1856—1921), 1896 pierwszy burmistrz Gdańska, 1902 starszy prezydent Prus zachodnich, 1905 pruski minister handlu, 1909 sekretarz stanu dla spraw wewnętrznych, w czasie wojny światowej był zastępcą kanclerza i kierownikiem rządu pruskiego. On również kierował gospodarczą mobilizacją Niemiec, w 1916 ustąpił, został honorowym profesorem w Jenie, 1918 był szefem cesarskiej kancelarji cywilnej, w 1919 był członkiem zgromadzenia narodowego w partji narod.-niem., 1920 był członkiem parlamentu.

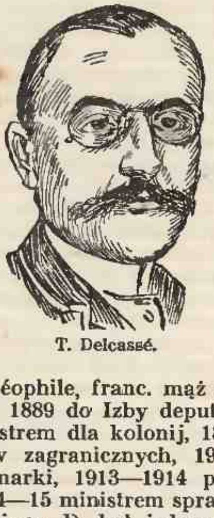

T. Delcassé.

Delcassé Théophile, franc. mąż stanu, * 1852, † 1923, wszedł 1889 do Izby deputowanych, był 1894—95 ministrem dla kolonij, 1898—1905 ministrem spraw zagranicznych, 1911—1913 ministrem marynarki, 1913—1914 posłem w Petersburgu, 1914—15 ministrem spraw zagr. w gabinecie Vivianiego. D. był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli polityki antyniemieckiej, przez wyrównanie sporów kolonjalnych z Anglją i działalność w Petersburgu przeprowadził okrążenie Niemiec, z wybuchem wojny popierał zwłaszcza wyprawę przeciw Dardanelom.

Delcommune Alexandre, (1855—1922), belgijski badacz Afryki, kierował w 1884—86 faktorją Boma nad Kongo, w 1887—89 badał cały bieg tej rzeki i jej dopływy, a w 1890—93 kierował większą wyprawą do płd. części kotliny Kongo.

Delécluze Etienne Jean, malarz i pisarz francuski, (1781—1863), uczeń barona Gros i Davida, za obraz „Andromache" otrzymał 1808 wielki złoty medal. Od r. 1816 poświęcił się wyłącznie krytyce artystycznej w poważniejszych dziennikach paryskich. Napisał „Précis d'un traité de peinture" (1827); „Leopold Robert" (1838); „Gregoire VII., Saint François d'Assise, Saint Thomas d'Aquin" (1844, 2 tomy); „Louis David, son école et son temps" (1855), „Souvenirs de soixante années" (1862), a także powieści i nowele n. p. „Justine de Liron" (1832).

G. Deledda.

Deledda Grazia, powieściopisarka włoska, (* 1875), od r. 1900 osiadła w Rzymie, najwyżej wznosi się w powieściach i nowelach, w których odtwarza krajobraz i życie swojej rodzimej Sardynji. W r. 1927 otrzymała literacką nagrodę Nobla. Z licznych jej dzieł wymienić starczy: „Anime oneste" (1896), „Elias Portolu" (1900), „Cenere" (1904), „Nostalgia" (1905), „Colombi e sparvieri" (1912), „Canne al vento" (1913), „Il segredo dell' uomo solitario" (1921).

Delegacja (łac.), oddanie, przekazanie, polecenie. W prawie powszechnem d. czynna (delegatio nominis, przekazanie roszczenia) jest wypadek, w którym wierzyciel (delegant) przekazuje osobie trzeciej ((delegatarjuszowi) swojego dłużnika (delegata), a ten zobowiązuje się wobec delegatarjusza do tego, co winien był dotąd delegantowi. W d. biernej (delegato debiti, przekazanie długu) przekazuje dłużnik (delegant) swemu wierzycielowi (delegatarjuszowi) nowego dłużnika (delegata). — D. jest to również przeniesienie właściwości dla określonych spraw lub pojedynczego wypadku. — W dawnem państwie kościelnem d. (delegazione) była to władza rządowa prowincji oraz sama prowincja. — W dawnych Austro-Węgrzech d. były to komisje obu parlamentów, które współdziałały w ustawodawstwie, o ile tyczyło ono spraw wspólnych dla obydwóch części monarchji. — Delegować — posyłać, przenosić; delegat — poseł, wysłannik. ob. niżej.

Delegat (z łac. delegare — wysyłać, przekazywać, przenosić), w katolickiem prawie kościelnem, urzędnik, mający polecenie wymierzania sprawiedliwości w charakterze komisarza właściwej władzy kościelnej. W pewnych

oznaczonych sprawach mianuje się raz na zawsze biskupów papieskiemi delegatami (tamquam sedis apostolicae delegati). Gdzie niema biskupstwa, tam wyższą władzę kościelną wykonują delegaci apostolscy. P. także Delegacja.

Delehaye, belg. teolog katol., * 1859, jezuita i członek towarzystwa Bollandystów w Brukseli. Napisał: „Les légendes hagiographiques", „Les origines du culte des martyrs", „Les saints stylites" i i.

Delen Dirk van, malarz niderlandzki, (1605—1671), osiadły od r. 1626 w Arnemuyden, malował fantastyczne architektury i wnętrza wypełnione figurami przez niego samego lub Palamedesa, Dirka Halsa, Codde'go i innych.

Delescluze Charles, franc. komunista, (1809—1871), radykalny dziennikarz, założył pismo, „La Révolution démocratique et la Liberté républicaine", skazany w 1849 za podburzający artykuł na więzienie i zesłanie, uciekł, lecz ujęty spędził w Cayenne lata 1853—59. Od 1868 kierował pismem „Réveil", 1871 członek komuny, padł na barykadach.

Delesse Achille Ernest, franc. mineralog i geolog, (1817—1881), od 1864 profesor w szkole górniczej „École des Mines", 1878 generalny inspektor kopalń, autor „Procédé mécanique pour déterminer la composition des roches" (1862), „Lithologie des mers" (1872) i t. d. Od r. 1860 jest współwydawcą „Revue de géologie".

Delessert Benjamin, baron, franc. przemysłowiec i filantrop (1773—1847), 1817—42 wolnomyślny członek Izby, 1844 par, popierał szczodrze sztukę i wiedzę, działał jako prezes paryskich domów dla ubogich, pomagał w założeniu kas oszczędności i „Société philanthropique". Dał drukować wspaniałe dzieło: „Icones selectae plantarum" (1820—1839, 5 t.), wydał „Recueil de coquilles décrites par Lamarck" (1841 i n.), napisał: „Des avantages de la caisse d'épargne et de prévoyance" (1835) i i.

Delfin (Delphinus), gwiazdozbiór nieba północnego.

Delfin (franc. dauphin), od 1140 tytuł władców Delfinatu, później franc. następcy tronu. Małżonka delfina zwała się delfiną. Ostatni nosił tytuł delfina książę Angoulême, najstarszy syn Karola X. Ludwik XIV. polecił Bossuet'owi i Huet'owi sporządzić dla delfina (ad usum Delphini) wydanie rzymskich i greckich klasyków z usunięciem wszystkich ustępów gorszących. Całość obejmuje 64 t. in quarto (1674—1730).

Delfinat, (franc. Dauphiné), ongiś prowincja Francji w Alpach zachodnich, wzięła nazwę od delfina w herbie starego rodu hrabiów, dziś najbogatsza w tartaki wodne część Francji. Stolica Grenoble. — D., dawniej należący do Allobrogów, później księstwo lenne Burgundji, której władca od 1140 nosił tytuł delfina, przypadł 1032 Niemcom, w 1349 dostał się przez Humberta II. Karolowi Valois, późniejszemu królowi Karolowi V., pod warunkiem, że każdy francuski następca tronu będzie nosił tytuł delfina z przynależnym herbem, i że kraj zachowa swe swobody. Niemniej zostało już 1355 Faucigny, a w 1713 także reszta obszarów we wschodnich Alpach odstąpiona Sabaudji.

Delft, miasto w prow. Płd. Holandji, nad rz. Schie, między Hagą i Roterdamem z 48.730 mieszk. Liczne kanały i piękne budowle z pałacem książęcym, w którym został w 1584 zamordowany Wilhelm I. Orański, ratuszem i starym, gotyckim kościołem na czele. Oprócz tego posiada D. politechnikę oraz przemysł ceramiczny.

Delfy.

Delfy (greck. Delphoi)) starożytna świątynia Greków na drodze z Termopil na Peloponez, 573 m. nad poz. morza, na stoku skalistych gór Parnasu. Jak wykazują wykopaliska mykeńskie, minojskie rzeźby i neolityjskie narzędzia, początki tej świątyni sięgają zamierzchłych czasów. Starsza nazwa brzmiała Pytho, ponieważ na tem miejscu Apollo zabił smoka Pythona, przez co umożliwił osiedlenie się ludzi. Świątynia Apollina, została, po zniszczeniu przez ogień starszej budowli w r. 548 prz. Chr., odbudowana na koszt Alkmeonidów z marmuru. Ukończona w r. 478, zniszczona jednak przez trzęsienie ziemi, odbudowana powtórnie w 2. połowie IV. w. Wewnątrz znajdowała się statua Omphalosa (pępek ziemi); był to kulisty blok marmuru, który uważano za środek ziemi. W opistodomie znajdowało się miejsce wyroczni; była to rozpadlina skalna, z której wydobywały się zimne, oszałamiające opary. Nad rozpadliną ustawiony był żelazny trójnóg, na którym zasiadała wróżąca kapłanka (Pytja). — Od r. 1892 przedsięwzięto na koszt rządu francuskiego prace wykopaliskowe i odkryto cały święty obszar wraz ze świątynią Apollina, licznemi skarbcami, darami ofiarnemi i posągami przy świętej drodze. Wszystkie te wykopaliska pochodzą z czasów wojen perskich i sięgają aż do epoki rzymskiej. Poza murami, okalającemi świątynię znajdowały się teatry oraz inne budynki. Z pomiędzy dzieł sztuki należy wymienić bronzowy posąg woźnicy w naturalnej wielkości, pochodzący ze szkoły peloponeskiej (między 500 a 450 r. prz. Chr.). Znalezione wykopaliska złożono w wybudowanem w tem miejscu nowożytnem muzeum.

H i s t o r j a: D. wspomniane już w Iljadzie, a od VII. w. znane jako miejsce wyroczni, ciągle zyskiwały na znaczeniu, tak, że wreszcie zostały uznane za „wspólne ognisko" całej Hellady. Przy każdem ważniejszem przedsięwzięciu

wyrocznia delficka odgrywała dużą rolę. Pytja była pierwszą religijno-polityczną potęgą Grecji, a poeci opiewali ją z najwyższą czcią. Od czasów wojny peloponeskiej rozpoczął się upadek wyroczni, którą już Eurypides wyśmiewa. Zamachy Focyjczyków na prawa świątyni i wynikła stąd święta wojna, podczas której doszło do splądrowania świątyni przez Filomelosa i Onomarcha z Focydy (356—346), przyspieszyły upadek D. i dały sposobność Filipowi macedońskiemu do zagarnięcia patronatu nad świętem miejscem. Od r. 300—189 znajdowały się D. w posiadaniu Etolów. W czasach późniejszych zrabował świątynię Sulla. Dopiero za czasów Trajana i Hadrjana (98—138 po Chr.) nastąpił powtórnie okres świetności świątyni, której wymownym piewcą jest Plutarch, będący sam kapłanem delfickim. Bronili wyroczni d. neoplatonicy, radził się jej jeszcze Juljan, aż wreszcie pod koniec IV. w. została zamknięta przez Teodozjusza Wielkiego.

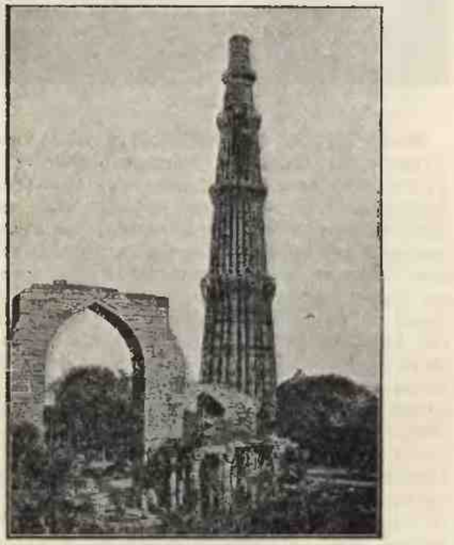

Delhi.
Kutab-Minar, najwyższy minaret świata, zbud. ok. 1200.

Delhi, stolica Indyj angielskich i prowincji D. (1.536 km² z 488.188 mieszk.), leży nad rz. Dżamną i ma 304.420 mieszk. Miasto, stanowiące ważny węzeł kolejowy, jest otoczone 9 km. długim murem i dzieli się na część płd.-zach. zamieszkałą wyłącznie przez krajowców i brudną, oraz część drugą, która posiada najpiękniejsze w całych Indjach budowle (stary pałac cesarski, szereg wspaniałych meczetów, wśród nich największy na świecie „meczet meczetów", zbudowany z białego marmuru i czerwonych piaskowców i t. p.). Oprócz przemysłu bawełnianego słynie D. z wyrobu muślinów, szali, koronek oraz złotnictwa. Miasto jest również ośrodkiem ożywionego handlu oraz siedzibą wicekróla i zarządu Indyj. W okolicy znajduje się mnóstwo ruin Starego D. (Indraprastha), a na płd.-zach. buduje się Nowe D. D., jedno z najstarszych miast Indyj, odegrało ważną rolę w historji tego kraju. Od 1011 r. było stolicą dużej prowincji, a w latach 1206—90 niezawisłego państwa i od tego czasu zmieniało często swych panów, aż przeszło w 1803 do Anglików, którzy przenieśli tu w 1911 zpowrotem stolicę kraju.

Deli, (tureck. „głupiec", „odważny do szaleństwa"), w dawniejszej armji tur. określenie poszczególnych śmiałków kawalerji tur., którzy w walce ślepo nacierali na wroga, najczęściej oszołomiwszy się wpierw zapomocą opjum. Dowódca ich zwał się D e l i b a s z y. Wielcy wezyrzy mieli dawniej w swej straży przybocznej 400—500 takich D., obaj Köprüli mieli ich nawet 2000.

Delia, przydomek Artemidy według jej miejsca urodzenia Delos.

L. Delibes.

Delibes Léo, kompozytor franc., * 1836, † 1891 w Paryżu, gdzie był nauczycielem kompozycji w Konserwatorjum, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli wytwornej, pogodnej muzyki, odznaczającej się finezją rytmu i śpiewną melodją; zdobył popularność operą komiczną „Le roi l'a dit" (1873) i baletami „Coppelia" (1870) i „Sylvie ou la nymphe de Diane" (1876).

Deliciae (łac., rozkosze), w XVII. w. ulubiony tytuł dla zbiorów poezji. D. generis humani (rozkosz rodzaju ludzkiego), przydomek cesarza Tytusa, określający jego dobrotliwość.

Delictum (łac.), przestępstwo. Wedle prawa kanonicznego dla sądzenia D. ecclesiasticum (np. apostazja, herezja) właściwym był sąd duchowny, dla D. saeculare — sąd świecki, a dla D. mixtum (n. p. cudzołóstwo, krzywoprzysięstwo) właściwe były obydwa sądy. — Delicta iuris gentium są to przestępstwa, zagrożone surowemi karami u wszystkich ludów cywilizowanych i dlatego w razie ich popełnienia zasadniczo sprawcę się wydaje, nie udzielając mu azylu.

Delijannis (Deligiannis) Theodor P., grecki mąż stanu, (1826—1905), jako wielokrotny minister i prezydent ministrów (1885—86, 1890—1892 i 1895—97) był zwolennikiem polityki wielkogreckiej, która przysporzyła krajowi wiele szkody i doprowadziła w 1897 do klęski w wojnie z Turcją. Mimo tych niepowodzeń był prezydentem ministrów jeszcze dwa razy (1902 i 1904); zginął zamordowany.

Delijorjis (Deligeorgis) Epaminondas, grecki mąż stanu, (1829—1879), od rewolucji 1862 czynny politycznie, był wodzem partji, która dążyła do pokojowych stosunków z Turcją i liberalnego ustawodawstwa i administracji dla kraju. W latach 1865, 1870, 1872—74 i 1877—78 był prezydentem ministrów, ustąpił z chwilą wmieszania się Grecji do wojny rosyjsko-tureckiej.

Delijski problem, podwojenie sześcianu, sławne w starożytności zagadnienie geometryczne. W liście Eratostenesa do Ptolemeusza III. z III. w. prz. Chr. znajduje się wzmianka, iż w jednej z tragedyj żąda Minos podwojenia objętości grobowca bez zmiany kształtu sześciennego. Podobnie mówi podanie, że wyrocznia z Delos zażądała od zanoszących prośby, aby sześcienny ołtarz Apollina podwoili co do objętości, zachowując kształt sześcianu. Zadanie sprowadza się do następującego: jeżeli bok ołtarza jest a, a bok (szukany) ołtarza o podwójnej objętości oznaczamy przez x, to będzie: $x^3 = 2a^3$, a więc $x = \sqrt[3]{2}$. Można x znaleźć różnemi sposobami, ale przy pomocy cyrkla i linjału jest to niemożliwe.

Delille Jacques, Abbé, poeta francuski (1738—1813), profesor literatury łacińskiej w Collège de France, słynny dzięki przekładowi „Georgik" Wergilego (1769) i własnym utworom opisowo-dydaktycznym: „Les jardins, ou l'art d'embellir les paysages" (1782), oraz „L'homme des champs, ou les Géorgiques françaises" (1800). Modny i naśladowany gorliwie z końcem XVIII. i w początkach XIX. w., wywarł D. naówczas znaczny wpływ i w Polsce, gdzie tłumaczyli go Fr. Karpiński, A. Feliński, E. Słowacki, C. Godebski, obaj Dmochowscy, ojciec i syn, J. Chreptowicz, T. Matuszewicz, J. Gorczyczewski i i. Ślady wpływu poety francuskiego znać w „Sofiówce" Trembeckiego, w „Ziemiaństwie polskiem" K. Koźmiana, a nawet w młodocianej „Kartofli" Mickiewicza.

Delimitować (łac.), odgraniczać; delimitacja — sprostowanie, poprawienie granic.

Delirium (łac.), stan, w którym świadomość jest wzburzona wskutek chorób cielesnych lub umysłowych, przyczem chorzy mówią i postępują od rzeczy, najczęściej wskutek omamów zmysłowych. Chorzy albo mogą zachowywać się spokojnie i tylko zcicha szeptać do siebie, albo krzyczeć głośno, wykonywać gwałtowne ruchy. Chory z delirium widzi koło siebie jakieś istoty, słyszy głosy, wskutek czego wpada w podniecenie, połączone z trwogą, strachem i obawą. Przyczyną delirium może być podrażnienie mózgu przez gorączkę, zaburzenia w krążeniu krwi w mózgu, wyczerpanie, zatrucie opjum, haszyszem, atropiną, santoniną, alkoholem. Postępowanie zależy od przyczyny. Najwięcej znanym rodzajem jest d. tremens, obłęd opilczy, wywołany chronicznem nadużywaniem alkoholu, w którym główną rolę odgrywa ciężkie uszkodzenie ogólnego odżywiania wskutek zatrucia alkoholem. Przed wystąpieniem właściwego d. zjawia się u chorego niepokój, zły humor, bezsenność, występuje drżenie palców i języka. Następnie chory zaczyna miewać omamy zmysłowe, widzi djabełki, koboldy, zwierzątka, stara się je odpędzić i wykonuje gwałtowne ruchy dla obronienia się przed niemi. Niekiedy chorzy krzyczą i wpadają w szał wskutek strasznych halucynacyj, jakie miewają, czasem są pogodni i weseli. Zjawiają się u nich obfite poty, powieki są zaczerwienione, język obłożony, stolec zaparty, mocz skąpy, a puls najczęściej przyspieszony, w 15% wypadków d. chorzy umierają wśród objawów szybkiego spadku sił w napadzie gwałtownego szału, często temperatura ciała jest bardzo wysoka, dochodząca do 43°. Bezpośrednią przyczyną wybuchu d. bywa często ciężkie zranienie lub jakieś schorzenie gorączkowe n. p. zapalenie płuc. Pod względem anatomicznym d. przedstawia się jako zapalenie opon mózgowych, przekrwienie i obrzęk mózgu. Leczenie głównie polega na podtrzymywaniu sił chorego i na wzmocnieniu ich przez odpowiednie odżywianie, podtrzymanie akcji serca, usunięcie niepokoju i bezsenności. W większości wypadków niezbędnem jest leczenie w odpowiednich zakładach. Po wyleczeniu często występują nawroty, zwłaszcza u nałogowych pijaków.

Delisle, 1. Guillaume (* 1675 † 1726), sławny kartograf francuski, uczeń Cassini'ego. Wydał wiele map, opartych na nowszych obserwacjach astronomicznych, co pozwoliło mu skorygować wiele zastarzałych błędów na mapach. Tak n. p. skrócił on do właściwych rozmiarów (42°) podłużną oś morza Śródziemnego, która na dawniejszych mapach miała aż 62° długości, a dzięki temu stworzył dobry obraz kartograficzny Europy. Należy on też do największych reformatorów kartografji.

2. Joseph Nicolas, brat poprzedniego, astronom francuski, (1688—1768), od 1714 profesor w Collège de France, 1725—47 w Petersburgu, zaproponował użycie sygnałów prochowych do wyznaczania długości geograficznej, zmienił również zaproponowaną przez Halley'a metodę wyznaczania paralaksy Słońca z przejść Wenus przed jego tarczą. Napisał „Rozprawy odnoszące się do historji astronomji, geografji i fizyki" (1738, 3 t.). Jego „Przestroga dla astronomów" o zaćmieniu obrączkowem słońca, które ma zajść 25. czerwca 1748", zawiera przegląd wszystkich obserwacyj zaćmień pierścieniowych; „Przestroga dla astronomów o przejściu Merkurego przed Słońcem, które zajdzie 6. maja 1753" zawiera takiż przegląd obserwacyj przejść Merkurego.

3. Léopold Victor, franc. historyk, * 1826, † 1910, od 1852 bibljotekarz, 1857 członek Akademji, 1874 dyrektor Bibljoteki Narodowej, napisał wiele rozpraw o dawniejszej historji Francji, ogłaszał źródła i wzorowe katalogi rękopisów.

4. Leconte, p. Leconte de Lisle.

Delitzsch, miasto okręg. w Prow. Saskiej (środk. Niemcy), z 14.772 mieszk. Posiada stary zamek, muzeum, szereg szkół oraz warsztaty kolejowe i przemysł (tytoń, cukier, czekolada, obuwie).

Delitzsch, 1. Franz, lut. teolog, (1813—1890), w Lipsku jako profesor (od 1867), uprawiał w licznych swych komentarzach prawowierną egzegezę, przełożył Nowy Testament na hebraj-

skie (1877), napisał „System der biblischen Psychologie" (2 wyd. 1861) i ogłosił pisma: „Philemon oder von der christlichen Freundschaft" (2 wyd. 1858), „Das Sakrament des wahren Leibes und Bluttes Christi" (6 wyd. 1876) i in.

2. Friedrich, syn poprzedniego, asyrjolog, (1850—1922), od 1877 profesor w Lipsku, 1893 we Wrocławiu, 1899—1920 w Berlinie, gdzie do 1919 stał na czele mało-azjatyckiego oddziału król. Muzeów przyczynił się wydatnie do postępów asyrjologji, wykształcił wielu uczniów. Prace jego dotyczą przeważnie asyryjskiej, hebrajskiej i sumeryjskiej gramatyki i leksykografji, języka Kosejczyków, kapadockich i hetyckich napisów klinowych i t. p. Z P. Hauptem (por.) wydał „Assyriologische Bibliothek" (1881—1920, 25 tomów) i „Beiträge zur Assyrologie" (1889—1914, 10 t.). Jego wykłady o „Babelu i biblji" wygłaszane 1902 i 1903, (wydane 1902—05) oraz książka „Die grosse Täuschung" (1920—21, 2 cz.) wywołały częściowo silny protest i liczne repliki.

Delius, 1. Nikolaus, badacz Szekspira i założyciel filologji angielskiej w Niemczech (1813—1888), profesor w Bonn, starał się studja nad Szekspirem oprzeć na ściśle naukowych podstawach. Ogłosił szereg prac z tego zakresu („Der Mythus von W. Shakespeare", 1851, „Shakespeare-Lexikon", 1852 i i.).

2. Frederick, niem.-ang. kompozytor, * 1863, żyje we Francji. Utwory jego odznaczają się siłą nastroju; kompozycje orkiestralne w wielkim stylu: „Appalachia", „Seadrift", „Brigg Fair", „Summernight on the river". Dzieła muzyczno-dramatyczne: „Koanga", „Romeo i Julja na wsi", „Fennimore i Gerda". Wielka kompozycja według Nietzschego „Also sprach Zaratustra" zatytułowana: „Msza życia" na sola, chór i orkiestrę.

Delja (tureck. telli), rodzaj płaszcza; szlachta polska nosiła d. podbite futrem i bogato zdobione złotem.

Delkredere (włosk.), gwarancja, za wpływ pewnej pretensji, wynikająca z umowy. Prowizja delkredere wynosi zależnie od większego lub mniejszego ryzyka $^1/_2$—3 od stu. Konto delkredere, albo fundusz delkredere, jako pozycja po stronie „Winien", pokrywa wydatki w nadzwyczajnych wypadkach, podczas gdy dla prawdopodobnych strat wstawia się pozycję wydatków (rezerwa specjalna).

Della Robia, rzeźbiarz włoski, ob. Robbia.

Delleani Lorenzo, malarz włoski, (1840—1908), kształcił się i przebywał później w Turynie; do mniej więcej 1880 roku malował obrazy historyczne, później krajobrazy, w których z czasem doszedł do wielkiej intensywności kolorytu.

Dellingshausen Mikołaj, baron, przyrodnik estoński, * 1827, † 1896, twórca głośnej w swoim czasie kinetycznej teorji materji.

Del Lungo Isidoro, włoski krytyk i historyk literatury (* 1841), zasłużony głównie dla badań nad Dantem i literaturą XIII w. („Dino Compagni e la sua cronaca", 1879—87, 3 t.) i i.

Dellys, miasto portowe w Algerji, na wsch. od Algeru z ok. 14.000 mieszk. Handel produktami krajowemi.

Delmenhorst, miasto okręgowe w Oldenburgji (płn. Niemcy), z 21.878 mieszk. Fabr. linoleum, juty i wagonów. W 1278—1436 było siedzibą jednej linji hrabiów oldenburskich.

Deloney Thomas, pisarz angielski, * ok. 1543, † ok. 1600, z zawodu tkacz, współczesnych Szekspira bawił licznemi pieśniami treści humorystycznej, moralizującej i historycznej, (ballady o morderstwach i Armadzie), które ukazywały się jako druki ulotne, a zebrane zostały po śmierci autora p. t. „Strange Histories" (1607) i „Garland of Good Will" (1608). D. opowiadania z życia rękodzielników są pierwszemi w literaturze angielskiej powieściami realistycznemi („Jack of Newbury", 1594, „The Gentle Craft", 1597; „Thomas of Reading", 1612).

De Long George Washington (* 1844, † 1881), amerykański badacz okolic podbiegunowych. Prowadził w 1879 wyprawę Bennett'a, która usiłowała dotrzeć na okręcie „Jeanette" do bieguna płn., statek jednak został w 1881 zgnieciony przez lody. D. skierował się wobec tego ku płn. wybrzeżom Syberji, gdzie odkryto wyspy Bennett'a, lecz w czasie marszu zginął z częścią towarzyszy z głodu, a ciało jego zostało znalezione wraz z zapiskami dopiero w marcu 1882 przez Melville'a.

Delord Taxile, pisarz francuski (1815—1877), redagował „Charivari" (1842—58), zasiadał jako republikanin w Zgromadzeniu Narodowem (1871) i wydał: „Histoire du second empire" (1868—75, 6 t.).

Delorme, 1. (De L'Orme) Philibert, architekt francuski, * około 1510, † 1570, należy do pierwszych artystów, wprowadzających renesans we Francji. Dziełem jego są zamki w Meudon i Anet, pracował w zamku w Fontainebleau, wybudował portyk koryncki kaplicy w Villers-Cotterets, Grobowiec Walezjuszy w Saint-Denis, w roku zaś 1564 na polecenie królowej Katarzyny Medycejskiej zaprojektował jako królewski architekt Tuilerje. Wydał: „Nouvelles inventions pour bien bastir", (1561), „Le premier tome de l'Architecture de Philibert D.". (1567).

2. (de Lorme) Marion, franc. kurtyzana, (1613—1650), potajemnie wyszła za mąż za wielkiego koniuszego Cinq-Mars'a, faworyta Ludwika XIII.; później była kochanką innych wybitnych mężów. W czasie frondy zbierali się u niej przywódcy powstania. Jej losy opiewają powieść Vigny'ego „Cinq-Mars" (1826) i dramat Victora Hugo „Marion de Lorme" (1829).

Delos (obecnie Mikra Dili), jedna z Cyklad, na której według podania urodzili się Apollo i Artemis. Stąd wyspa stała się główną siedzibą kultu Apollina. Francuscy archeologowie, którzy tu w r. 1876 rozpoczęli badania, odkryli szczątki licznych świątyń, skarbców, i t. d. Obok D. leży wyspa Rheneia, (Megali Dilos), 17 km.² pow., na której znajdował się cmentarz dla D., albowiem na świętej wyspie D. nie mógł się nikt urodzić ani umrzeć i być pochowanym.

H i s t o r j a: Poszczególne państwa jońskie wysyłały na wyspę uroczyste poselstwa z ofiarami. Znajdowała się tam również głośna wyrocznia, co pięć lat odbywały się sławne igrzyska delickie. Od 478 prz. Chr. była D. siedzibą attyckiego związku morskiego, 422 zajęły D. Ateny, oswobodzona w 315, stała się D. ośrodkiem związku mieszkańców wysp, 166 dostała

się znów Atenom, 146 została wolnym portem i przeżyła nowy okres rozkwitu.

Delphinidae (delfinowate), rodzina, należąca do rzędu waleni (Cetacea), podrzędu wieloryby uzębione (Odontoceti). Należą tu zwierzęta duże, żyjące w morzach, przystosowane doskonale do życia wodnego. Kształt ciała rybowaty, odnóża przednie płetwowate, tylnych brak. Fałdy skóry tworzą na końcu tułowia płetwę ogonową, która rozrasta się poziomo. Szyja b. krótka, nazewnątrz zupełnie niewidoczna. Uszy na zewnątrz również niewidoczne, oczy małe, otwory nozdrzy zrośnięte w t. zw. półksiężycową pryskawkę. Zęby jednakowe w obu szczękach, czaszka asymetryczna. Skóra naga, pod nią gruby pokład tłuszczu, chroniący zwierzę od zimna. Młode rodzą się dobrze rozwinięte i żywią się mlekiem matki. Odbywają wędrówki gromadami, żywiąc się pokarmem mięsnym. Oddychają płucami. Należy tu: Delphinus delphis L. (delfin), który żyje we wszystkich morzach półkuli płn., poławiają go dla tranu, Phocaena phocaena L. (morświn), dochodzi $1^1/_2$ m. długości, żywi się rybami, żyje także w Bałtyku, i inne.

Delphinium aiacis.

Delphinium L. (ostróżka), z rodziny Ranunculaceae, zioła lub byliny o liściach wycinanych, niebieskich lub fioletowych kwiatach z ostrogą, zebranych w grona. Wiele gatunków na półkuli płn. w strefie umiarkowanej. D. aiacis L. (o. ogrodowa) hodowana, D. consolida L. (o. polna) chwast zbożowy, C. staphisagria L. z nad morza Śródziemnego ma nasiona dawniej używane na przeczyszczenie i wymioty, później sproszkowane na robaki i świerzb. C. camptocarpum C. Koch. w płn. Persji używana do farbowania na żółto.

Delpino Federico, botanik włoski, (1833—1905). Zajmował się głównie biologją zapylania i stosunkiem mrówek do roślin.

Delpit Albert, pisarz francuski (1849—1893), Kanadyjczyk, rozpoczął od poezyj lirycznych, poczem ogłosił szereg powieści materjalistycznych (m. i. „Le fils de Coralie", 1879) i utworów teatralnych, które nie zaznały większego powodzenia. — Brat jego Edouard (1844—1900) jest również autorem licznych powieści.

Del Rio, miasto w stanie Texas, nad granicą Meksyku i rz. Rio-Grande del Norte z 10.589 mieszk.

Delta (grecka nazwa „d"), obszary i wyspy nad ujściami rzek, które uchodzą do morza lub jeziora kilkoma ramionami. Powstają one z osadów, naniesionych przez te rzeki, a mają kształt trójkąta, wzgl. greckiej litery „Δ". Nazwę tę jednak nadaje się wogóle wszelkim, bez względu na kształt, częściom lądu, powstałym na tej samej, co i właściwe d. drodze. Delty są zbudowane z piasków, żwiru, glin oraz cząstek organicznych, które są albo uwarstwione, lub też pomieszane ze sobą bezładnie. D. powstają na wybrzeżach, gdzie przypływy i odpływy są bardzo słabe, gdzie u ujścia rzek morze jest płytkie, lub, gdzie nastąpiło podźwignięcie się dna morskiego i u ujścia rzek, które prowadzą dużo osadów. Z rzek polskich tworzy d. Wisła (ramiona: Martwa i Śmiała Woda, Nogat, Leniwka i Szkarpawa) i Niemen. Do największych należą delty: Gangesu i Bramaputry (zgórą: 80.000 km.^{2}), Missisipi, Orinoco i Nilu, do której stosowano początkowo tę nazwę. Jak wydatnie powstawanie delt zmienia kształt wybrzeży, o tem świadczy n. p. taki fakt, że miasto Adria, które w starożytności leżało nad Adrjatykiem, jest obecnie oddalone o 12 km. od wybrzeży, które przesunęły się w międzyczasie naprzód, skutkiem wybudowania przez Pad dużej delty, rosnącej rocznie średnio 70 m. (Missisipi — 90 m., Terek prawie 500 m., podczas gdy d. Nilu tylko 2—4 m.).

Delta Amacuro, terytorjum w Wenezueli, u ujścia rz. Orinoco z 40.200 km.^{2} i 13.474 mieszk. Stolicą jest Santa Ana de Coro.

Delta — metal, stop, składający się z 56 cz. miedzi, 41 cz. cynku, 1 cz. żelaza; oprócz tego występują w nim mangan i ołów oraz ślady niklu i fosforu. Jest to metal barwy złoto-żółtej, łatwo daje się obrabiać; nie rdzewieje i opiera się działaniu wody morskiej. Służy do wyrobu śrub okrętowych, niektórych części maszyn i t. p.

Delta (δ) — promienie, ob. Promieniotwórczość.

Deltapurpuryna, barwnik, barwiący bezpośrednio bawełnę, otrzymywany z tolidyny i z kwasów β-naftylaminosulfonowych.

Delteil Jacques, współczesny pisarz francuski, zaczął od zbiorów poezyj, poczem ogłosił opowieści „Sur le fleuve Amour" (1923), „Choléra", „Les cinq sens" (1924), próbę epopei wojennej „Les poilus" (1926), przeobrażone fantazją poety życiorysy Joanny d'Arc (1925), Lafayette'a (1928) i Napoleona („Il était une fois Napoléon", 1929). Pisarz o stylu wybitnie osobistym, lirycznym, bujnym i obrazowym, ale nie wolnym od maniery, zdobył ostatnio duże powodzenie, wywołuje jednak bardzo sprzeczne sądy krytyki.

Deltoid, płaski czworokąt, utworzony przez dwa równoramienne trójkąty, leżące po przeciwnych stronach wspólnej podstawy.

Deltoideus musculus (z greck. delta), trójkątny mięsień naramienny, zwrócony podstawą ku górze, przyczepiony z jednej strony do obojczyka, do wyrostka barkowego i do dolnego brzegu grzebienia łopatki, drugim końcem przyczepia się do guzowatości naramiennej (tuberositas deltoidea humeri). Odwodzi ramię do linji poziomu.

Deluc Jan Andrzej, meteorolog szwajcarski, * 1727, † 1817. Napisał: „Sur les modifications de l' atmosphère" (1772) i in.

Delvaux Laurent, rzeźbiarz niderlandzki (1696—1778), przebywał głównie w Nivelles, od 1717 w Londynie, 1727—33 we Włoszech. Był rzeźbiarzem nadwornym regentki Marji Elżbiety, później Karola Lotaryńskiego. Najważniejsze dzieła: kazalnica w Saint—Bavo w Gandawie, posąg Herkulesa w Muzeum w Brukseli i figura św. Liwina w Muzeum gandawskiem.

Delwig Antoni Antonowicz, baron, liryk rosyjski (1798—1831), kolega z ławy szkolnej i przyjaciel Puszkina, z którym w latach 1825—31 wydawał almanach „Kwiaty Północne". Niektóre z jego poezyj (jak „Słowik" z muzyką Alabjewa) stały się pieśniami popularnemi w najszerszych warstwach.

Demades, mówca ateński, współzawodnik Demostenesa. Wzięty do niewoli pod Cheroneą (338 prz. Chr.), zdobył względy Filipa i wpłynął na łaskawy stosunek jego do Aten. Od tego czasu kierował polityką Aten i spowodował w 322 skazanie Demostenesa. W 319 r. zamordowany w czasie podróży.

Demagog (greck.) „przywódca ludu", w starożytnej Grecji ten, który opanowuje lud (demos) swą powagą i darem wymowy. Dzisiaj rozumie się przez d. człowieka, który licząc na namiętności i niskie instynkty ludu, ubiega się o względy mas bez poczucia odpowiedzialności odnośnie do rzeczywistych interesów kraju, czasem nawet w sposób podburzający i niebezpieczny dla państwa.

Demande d'agréation, zapytanie skierowane przez państwo upełnomocniające do rządu obcego przed zamianowaniem posła, czy osoba tegoż zyska jego aprobatę.

Demanova, wieś na Słowaczyźnie, na płn. stokach Niskiej Tatry ze słynną grotą naciekową.

Demantius Christoph, protest. kompozytor religijny niem., 1567—1643, jako kantor napisał: Te Deum, Passję św. Jana, Motety, nadto świeckie kompozycje: pieśni do słów niemieckich, tańce. Wydał teoretyczne prace: „Forma musices" 1592 i „Isagoge artis musicae" (1607.

Demaratos, 1. Koryntyjczyk szlachetnego rodu Bakchiadów, miał uciec przed tyranem Kypselosem do Etrurji i być ojcem króla rzymskiego Tarquiniusa Priscusa.

2. Król spartański, przeciwnik planów drugiego króla Kleomenesa, który dążył do hegemonji nad Helladą, ogłoszony przez wyrocznię delficką za podrzutka, uciekł w 491 do Persji i towarzyszył Kserksesowi w 480 w wyprawie greckiej.

Demarcatio (łac.), odgraniczenie, n. p. między tkanką zdrową a chorą.

Demarch (greck. Demarchos), przewodniczący attyckiego demosu (p. tamże); d e m a r c h j a, godność demarcha.

Demarche (franc.), krok, posunięcie, zarządzenie. W dyplomacji krok dla uzyskania określonego celu, czy to przez notę czy przez ustne oświadczenie reprezentanta dyplomatycznego.

De Marchi Emilio, pisarz włoski, (1851—1901), autor licznych dzieł pedagogicznych, poezyj i nowel, najwyżej wzniósł się w powieściach, o podłożu pesymistycznem i wychowawczej tendencji („Il cappello del prete", 1888; „Demetrio Pianelli", 1890; „Arabella" 1892 i „Giacomo l' idealista", 1897).

Demarkacyjna linja, linja ustalona na mocy porozumienia się dwóch mocarstw lub dwóch armij, walczących z sobą, której żadnej ze stron nie wolno przekroczyć; ustanawia się ją przy zawieszeniu broni lub rokowaniach pokojowych na czas ich trwania. Także linja wytyczona w sporach granicznych.

Demarteau Gilles, rytownik francuski, (1722—1776), uważał się za wynalazcę t. zw. manière-crayon, chociaż był nim Charles François, a D. tylko technikę tę ulepszył i używał jej bardzo zręcznie. Wykonał 729 rycin, wśród których szczególnie się wyróżniają portrety.

Demawend (staroż. Jasonius Mons), najwyższy szczyt w górach Elburs (płn. Persja), wysoki 5.670 m. Jest to wulkan wygasający, pokryty śniegiem z licznemi gorącemi źródłami na stokach.

H. Dembiński.

Dembiński, 1. Henryk, generał pols., (1791—1864), brał udział w kampanjach 1809 i 1812—14, w czasie powstania listopadowego sformował 2 pułki jazdy krakowskiej, walczył pod Grochowem, Dębem Wielkim, Kuflewem, Ostrołęką. Mianowany generałem wyruszył na Litwę, wskutek niedołęstwa Giełguda nie zdołał urzeczywistnić swoich planów, naciskany przez przeważające siły nieprzyjacielskie wykonał sławny odwrót do Warszawy. Mianowany przejściowo wodzem naczelnym, potem dowódcą 2. korpusu, brał udział w obronie stolicy, potem wyprowadził wojsko do Prus. Na emigracji należał do obozu Czartoryskiego, 1833—35 służył w Egipcie, 1849 dowodził korpusem na Węgrzech, planował wkroczenie do Galicji, pobity przez wojska austrjacko-rosyjskie pod Temeszwarem uciekł do Turcji, od 1850 w Paryżu. Napisał: „Mémoires sur la campagne de Lithuanie" (1832), „Pamiętniki o powstaniu w Polsce w r. 1830—31" (1877, 2 t.).

2. Bronisław, historyk polski, * 1858, wykładał hist. powszechną jako docent w Krakowie, jako profesor we Lwowie, 1914 poseł do parlamentu austr., 1918 podsekr. stanu w Minister. Oświecenia, 1919 zasiadał w Sejmie Ustawodawczym, 1923 prof. Uniw. w Poznaniu, 1928 przewodniczący IV. Kongresu hist. polskich. Napisał „Rzym i Europa przed rozpoczęciem trzeciego okresu soboru trydenckiego" (1890), „Rosja a rewolucja francuska" (1896),

„Polska na przełomie" (1918); wydał: „Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski" (1902) i in.

Dembołęcki, 1. z Konojad Andrzej, pisarz XVII. w., autor drobnych utworów panegirycznych, zachęcał m. i. do podjęcia krucjaty przeciw Turkom: („Otucha na pogany", 1637).

2. z Konojad Wojciech, pisarz XVII. w., († ok. 1647), franciszkanin, kapelan Lisowczyków, pomagających cesarzowi austrjackiemu w wojnie 30-letniej, spisał dzieje ich wypraw w sposób niezwykle żywy i barwny („Przewagi Elearów polskich, co ich niegdyś Lisowczykami zwano", 1623). Ogłosił też drobne poezje łacińskie i popisywał się mocno fantastyczną erudycją w rozważaniach etymologicznych i historycznych („Wywód jedyno-własnego państwa świata", 1633).

Dembowski, 1. Antoni Sebastjan, pisarz i mówca, (1682—1763), sekretarz Augusta II. (od r. 1716), po śmierci żony przyjął święcenia duchowne i został biskupem najpierw płockim (1737), następnie kujawskim. Jest autorem ciekawej satyry wierszowanej, zwróconej przeciw pojedynkom, p. t. „Punkt honoru" (1749), pamiętników, ogłoszonych dotąd jedynie w wyjątkach (1854), pozostających w rękopisie komedyj, pism teologicznych i i.

2. Jan, publicysta pol. w okresie Sejmu W. i Ks. Warszawskiego, nap.: „O podatkowaniu" (1791), „Uwagi nad pismem (Staszica)", „O statystyce Polski" (1809) i in.

3. Ludwik Maciej, † 1812, poeta. Napisał: „Pisma wierszem i prozą" (Kraków, 1821), które wyszły po jego śmierci; zawierają m. i. wiersz na zgon księcia Józefa Poniatowskiego, bajki i „Podróż do Drezna".

4. Ignacy, poeta z doby klasycyzmu, prócz wierszy okolicznościowych napisał tragedje „Wanda" (1810) i „Hrabia Tyniecki" (1811). Przełożył „Henrjadę" Voltaire'a (1805).

5. Józef, malarz polski, * 1780, † około 1830, uczeń Pinka i Vogla, pozostawił przeważnie rysunki piórkowe, akwarele, minjatury i kilka portretów olejnych.

6. Leon, pisarz i działacz społeczny (1789—1877), kasztelan i senator Królestwa Kongresowego, w okresie Wielopolskiego, czynny m. i. w Komisji oświecenia publicznego, zamieścił szereg artykułów treści społecznej w „Przeglądzie Naukowym" (1842—8). Pozostawił pamiętniki, ogłoszone częściowo w „Ateneum" (1881—3).

7. Edward, krytyk literacki, filozof, publicysta i działacz rewolucyjny, (1822—1846), syn Leona, należał do najzapaleńszych zwolenników Hegla w Polsce, na polu zaś społecznem dążył do podniesienia ludu, jako pierwszorzędnego czynnika w życiu narodu. Założywszy w Warszawie „Przegląd Naukowy" (1842), zamieścił w nim wiele artykułów, poświęconych różnym zagadnieniom, na czoło wysuwają się wśród nich studja filozoficzne oraz teoretyczno-literackie. W 1843 na skutek wykrycia spiskowej roboty „Związku Narodu Polskiego", do którego D. należał, uchodzi do Poznania, gdzie odgrywa znaczną rolę w publicystyce tamtejszej, zbliżywszy się do Libelta i jego przyjaciół. Ogłasza wówczas najobszerniejszą z swych prac: „Piśmiennictwo polskie w zarysie" (1845), ciekawą próbę ujęcia historji literatury pod rewolucyjno-wolnościowym kątem widzenia. Agitując namiętnie za powstaniem w Galicji, ginie w czasie zamieszek w Krakowie z rąk austrjackiego żołnierza, jako 24-letni młodzieniec.

8. Leon, polski malarz, * 1823, † 1904 w Krakowie, profesor w Szkole Sztuk p. w czasach Matejki, później profesor w krakowskiej szkole realnej. Krajobrazy jego przeważnie tatrzańskie, niektóre zaś z Gmunden i Berchtesgaden, znane są z wystaw w Krakowie w latach 1854—1889.

Demby Stefan, współczesny polski bibljograf, naczelnik Wydziału M. W R. i O. P. i dyrektor Bibljoteki Narodowej w Warszawie. Posiada obfite materjały bio- i bibljograficzne do pisarzy polskich drugiej połowy XIX. w. i XX. w. oraz najbogatszy zbiór Sienkiewiczianów. Wydał 2 tomy „Albumu pisarzy polskich" (1898 i 1901) oraz 2 tomy wyjątków i pism autorów polskich p. t. „Łany ojczyste" (1916).

Dementi (franc.), odwołanie, zbicie, odparcie fałszywej wiadomości; dementować, zadać kłam, ogłosić jako fałszywe.

Dementia (łac.), niedołęstwo umysłowe, p. psychoza.

Demerara, rzeka w ang. Gujanie, długa 300 km., a spławna na 120 km., uchodzi do Atlantyku pod Georgetown, stolicą prowincji D. i całej kolonji.

Demerytów domy, zakłady poprawcze dla duchownych kościoła katolickiego, którzy wskutek przekroczenia przepisów kościelnych zostali skazani na więzienie i pokutę.

Demeter. Rzeźba z Knidos.

Demeter, grecka bogini uprawy roli, córka Kronosa, a siostra Zeusa, z którym miała córkę Persefonę (ob.), a z Jazonem (ob.) Plutosa. Po porwaniu Persefony przez Hadesa, błąkała się D. pod postacią starej kobiety, aż znalazła gościnę u króla Keleosa w Eleusis. Kiedy ten niespodzianie zaskoczył ją, gdy zapomocą ognia chciała jego synowi zapewnić nieśmiertelność, dała się poznać jako bogini i zezwoliła na wybudowanie świątyni na jej cześć. Pogrążona w żałobie, nie zajmowała się ziemią, która przestała rodzić; dopiero na interwencję Zeusa, Hades zgodził się, by Persefona dwie trzecie roku spędzała na ziemi u matki. Zanim powróciła na Olimp, darowała swym gospodarzom ziarna zboża i nauczyła ich uprawy roli. Jako

założycielka porządku społecznego nosi imię „Thesmophoros"; ponieważ użyczała ona również piękności potomstwu, zwano ją Kalligeneia. Przez siejbę, jak również przez swą córkę pozostawała w stosunkach ze światem podziemnym, („Chtonia"). Na jej cześć odprawiano „misterja eleuzyjskie". D. jest równoznaczną z rzymską boginią Ceres.

Demeter Dimitrija, poeta chorwacki, (1811—1872), napisał szereg gorąco przyjętych dramatów, jak „Miłość i obowiązek", liryczno-epicki poemat „Grobničko polje" („Pobojowisko Grobnickie") i sporo nowel; tłumaczył wiele utworów teatralnych.

Demetrias, w starożytności port w tesalskiej Magnezji, nad zatoką Pagazejską, założony w 290 przed Chr. przez Demetriosa Poliorketesa, obok Koryntu i Chalkis główny klucz do Grecji.

Demetrios, imię licznych władców Macedonji i Syrji; (ostat. ob. Seleucydzi).

1. D. I., Poliorketes („zdobywca miast"), (337—283), wspierał swego ojca Antigonosa w walkach po śmierci Aleksandra W., w 307 uwolnił Ateny od tyranji Kassandra, 306 zdobył Cypr, 303 przepędził Kassandra z Grecji, 294—287 był królem Macedonji, w czasie prób podboju Wschodu dostał się w 286 do niewoli Seleukosa i umarł jako jego więzień.

2. D. III., wnuk poprzedniego, † 229 p. Chr., panował od 239 i zginął w walce z Dardanami.

Demetrios, 1. z Faleronu, grecki filozof i mowca, (345—283 prz. Chr.), za panowania króla Kassandra kierował przez lat 10 państwem ateńskiem, a skazany na śmierć, uciekł do Aleksandrji, dokąd jako uczeń Teofrasta przeszczepił filozofję perypatetyczną. Wypędzony przez Ptolemeusza Filadelfa, zmarł na wygnaniu. Z jego licznych dzieł, wymienionych u Diogenesa Laërtiusa, dochowały się tylko ułamki.

2. D. — cynik, grecki filozof, wspomniany i ceniony przez współczesnego mu Senekę dla swojej siły moralnej, skromności w życiu i wymowy.

Demetrykiewicz Włodzimierz, współczesny prehistoryk i archeolog polski, * w r. 1859 w Złoczowie, studja wyższe odbył na uniwersytetach krakowskim i wiedeńskim. W r. 1884 uzyskuje na Uniwersytecie Jagiellońskim stopień doktora praw, zajmując się jednak od szeregu lat prehistorją i sztuką, pracuje dalej w tym kierunku. Działalność ta zdobywa mu uznanie tak w kraju jak i zagranicą, czego wyrazem jest zaliczenie go w poczet członków wielu towarzystw naukowych. W r. 1890 zostaje państwowym konserwatorem zabytków prehistorycznych na obszarze dzisiejszej Małopolski, a od r. 1894 kustoszem i kierownikiem Muzeum archeologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie. 1905 r. zostaje docentem, 1907 r. profesorem archeologji prehistorycznej na Uniwersytecie Jagiell. Ważniejsze prace: A Sapokowoj Tükör (1894); Kurhany w Przemyskiem i Drohobyckiem (1897); Cmentarzyska i osady przedhistoryczne w okolicach Tarnobrzega i Rozwadowa nad Sanem (1897); Wykopaliska w Jodownikach Mokrych i Gorzowie oraz inne ślady epoki „La Tène" w Galicji zach. (1898); D. Vorgeschichte Galiziens" (1897); Obraz epoki paleolitycznej na obszarze ziem dawnej Polski (1913); Studja przedhistoryczne w Szwajcarji (w 2-ch częściach, 1916). Oprócz tego ogłasza szereg prac drobniejszych, jak również prace z zakresu historji sztuki.

Demidow, bogaty ród rosyjski, którego założycielem był:

1. Nikita D., (* ok. 1665) kowal z Tuły, dostarczał armat i broni Piotrowi Wielkiemu, założył pierwszą państwową odlewnię żelaza w Jekaterynburgu i cieszył się wielkiemi łaskami cara. Odkrył i założył na Syberji kopalnię w Kołybie.

2. Paweł, (1798—1840), fundator nagród, które petersburska Akademja Umiejętności przyznaje corocznie od 1831 za najlepsze dzieła ros.

3. Anatolij, książę, (1813—1870), członek paryskiej Akademji Nauk, badacz Rosji płd., gdzie odkrył pokłady węgla. Ożeniony był z Matyldą Bonaparte, córką Hieronima. Z wybuchem wojny krymskiej darował państwu rosyj. 1 miljon rubli. Tytuł książęcy otrzymał od wielkiego księcia toskańskiego. Pozostawił opis swoich podróży.

Demimonde (franc.), „półświatek", w dramacie Dumasa młodszego o tym tytule (1855), sfera kobiet, które przez jakiś niewłaściwy krok postawiły się poza nawias dobrego towarzystwa („monde"); później uogólnione, tyle co świat kokot.

Demiurg (greck.), „w oczach ludu (demos) stwarzający dzieło (ergon)", rękodzielnik i artysta. Od Platona wielu filozofów zwie d. twórcę świata, kształtującego bezkształtną materję. — W starych Atenach demiurgowie jako rękodzielnicy i handlarze tworzyli obok szlachty i chłopstwa stan trzeci. — W miastach doryckich i w związku Achajów kierownicy urzędów zwali się d.

Demi-vierge (franc.) „półdziewica", wyraz stworzony przez powieściopisarza Marcela Prévost'a, oznacza dziewczynę, której obcowanie z mężczyznami jest najitymniejszej natury, mimo, że unika ona ostatecznego oddania się.

Demmin (Dymin), miasto okręgowe na pruskiem Pomorzu, nad rz. Pianą z 12.602 mieszk. oraz fabr. maszyn, wyrobów tekstylnych i cukrownią. Stary ten, słowiański gród Lutyków został zniszczony w 1163 przez Henryka Lwa. Od 1720 należy do Prus.

Demmler Georg Adolf, architekt niemiecki, (1804—1886), meklemburski urzędnik państwowy, jest twórcą planów dla zamku, arsenału i t. d. w Schwerinie. Wskutek zamieszania w politykę musiał opuścić 1851 służbę państwową, wyjechał, po dłuższej podróży po Europie powrócił i rozwijał ponowną działalność polityczną. Budowę zamku w Schwerinie poprowadził Stüler, wprowadzając w planach D. pewne zmiany.

Demobilizacja, rozbrojenie; w o j s k o w a, sprowadzenie armji ze stanu wojennego do stanu pokojowego. A więc rozwiązanie i zniesienie formacyj czysto wojennych, rozpuszczenie do domów rezerw, obrony krajowej i pospolitego ruszenia, po uprzedniem zbadaniu lekarskiem i pouczeniu o przysługujących prawach do odszkodowania. Przechodzi się znowu do normalnej rocznej rekrutacji, rocznego po-

boru i pokojowego przeszkolenia. Uzbrojenie wojenne i wojenny ekwipunek chowa się do magazynów. D. gospodarcza zajmuje się sprowadzeniem stosunków wytworzonych wojną do normy pokojowej; chodzi więc o rozwiązanie kontraktów dostaw wojennych, o nastawianie i dostosowanie przemysłu wojennego do wytwórczości pokojowej, o zajęcie się siłami roboczemi, wśród których wzrasta ilość bezrobotnych, tak wskutek przemiany przemysłu wojennego na pokojowy, jak wskutek rozpuszczenia do domu armji wojennej. Władze państwowe muszą w pierwszym rzędzie starać się, by nie zawiodły środki komunikacyjne, by środki żywności, opału i wogóle wszelkie artykuły pierwszej potrzeby były na czas i równomiernie dostawione i rozdzielone. Zwalcza się wzrastające bezrobocie, nakazując przedsiębiorcom przyjmować robotników, zajętych przed wojną, zobowiązując ich do przyjmowania nowych tylko z państw. biur pośrednictwa pracy, do których pod karą musi się zgłaszać każde wolne miejsce, nakazując dalej zwalniać robotników, posiadających majątek, lub wykonywujących również inny zawód, tudzież robotników, którzy do przemysłu weszli z rolnictwa, ograniczając wreszcie czas pracy, by zmusić przedsiębiorców do zatrudniania większej ilości robotników. Pozostaje wreszcie rozbrojenie duchowe, które objawia się w usiłowaniu uspokojenia wrogich i podnieconych nastrojów, tworzonych świadomie i podsycanych celowo w czasie wojny.

Demodex Sim. (nużeniec), rodzaj, należący do roztoczy (Acarina), D. folliculorum Sim. (n. ludzki) jest niewielkim roztoczem, dochodzi 0,4 mm., ciało ma wydłużone, opatrzone bruzdami. Pasorzytuje na skórze człowieka w t. zw. wągrach. D. canis Leydig. pasorzytuje na psie.

Demogeronci (greck)., „starszyzna"; w starożytności i wiekach średnich przełożeni gminy greckiej; także wskutek dziedziczności tego urzędu w poszczególnych rodzinach wytworzona szlachta prowincjonalna (po turecku Kodża-Baszi).

Demografja, demologja (z greck. demos, „lud"), opisowy kierunek statystyki, jako nauki o ludach i państwach, bardzo zbliżony do pojęcia statystyki ludności.

Demokedes, przyboczny lekarz tyrana Polykratesa z Samos (ok. 525 przed Chr.), później współbiesiadnik króla Darjusza perskiego, jako bogaty człowiek powrócił do ojczystego swego miasta Krotonu w płd. Italji, gdzie przystał do szkoły pitagorejczyków. Ok. r. 500 na skutek katastrofy, jaka spotkała pitagorejczyków, uciekł do Beocji. Pisma jego nie zachowały się.

Demokracja (greck.), „ludowładztwo", oznacza zarówno formę ustroju państwowego, jak polityczny kierunek partyjny. Jako forma ustroju jest przeciwieństwem monarchji, jakoteż arystokracji. W ustroju demokratycznym władza państwowa konstytucyjnie nie przysługuje ani jednej osobie (monarchja), ani jednemu stanowi (arystokracja), ale całemu ludowi, w czem się wyraża równość wszystkich obywateli. D. może się wyrodzić w ochlokrację, panowanie motłochu. D. może być bezpośrednia, lub pośrednia, reprezentacyjna. W bezpośredniej, ogół obywateli państwa wykonuje najważniejsze prawa władzy państwowej sam, w pośredniej — przez wybranych zastępców. Pierwsza forma, to forma starożytnej d. w Atenach, gdzie oznaczała panowanie demosu, t. j. wolnych obywateli o pełnych prawach. Najwyższa władza państwowa spoczywała w ręku zgromadzenia ludowego (ekklesia). Obecnym stosunkom i wielkości dzisiejszych państw lepiej odpowiada d. reprezentacyjna. W niej wykonują władzę państwową wybrani przez lud przedstawiciele (parlament). W republice demokratycznej głową państwa jest urzędnik obrany przez lud, prezydent. Takiemi republikami są Francja, St. Zjedn. Am. Płn., od 1918—19 także Czechy, Rzesza niem., Polska i i. D. monarchistyczna (demokratyczna monarchja), w której także najwyższa władza należy do ludu, różni się od republiki demokratycznej tylko tem, że głową państwa jest członek rodu panującego, powołany przez ustalony porządek następstwa tronu, jak n. p. w Anglji, Włoszech, Norwegji. Głowa państwa nie ma tu także władzy jedynowładcy, lecz wykonuje tylko wolę ludu, ucieleśnioną w parlamencie (ustrój parlamentarny). — D. jako kierunek partyjny dąży do możliwie najdalej idącego wpływu woli ludu na ustawodawstwo państwowe; nie musi się z tem łączyć republikańska forma rządu. Demokratą nazywa się zwolennika partji lub kierunku demokratycznego.

Demokracja Narodowa (w skróc. N. D., endecja), polskie stronnictwo polityczne. Zawiązek jego stanowiła Liga Polska (ob.) i Związek Młodzieży Polskiej (1887), które stawiały sobie za cel zwalczanie trójlojalizmu w społeczeństwie polskiem, uświadomienie go w duchu niepodległościowym, przygotowywanie środków do walki rewolucyjnej przeciw zaborcom (Skarb Narodowy). Głównymi teoretykami i przywódcami stronnictwa stali się J. L. Popławski, Z. Balicki i R. Dmowski, którzy w „Przeglądzie Wszechpolskim" (od 1895) i szeregu broszur sformułowali program nar. dem., nadając mu — obok zaznaczonych dążności niepodległościowych — silne zabarwienie nacjonalistyczne. Obóz nar. dem., zwany również „wszechpolskim", zdobył sobie wkrótce potężne wpływy w wszystkich trzech dzielnicach. W okresie przesilenia rewolucyjnego 1904—6 stanął na gruncie państwowości rosyjskiej, wysunął program autonomji Królestwa Pol., zwalczał działalność Pol. Partji Socjal., następnie przystąpił do ruchu neosłowiańskiego. W czasie wojny światowej reprezentowała N. D. kierunek antyniemiecki, w kraju prowadziła politykę pasywistyczną (ob.), zagranicą pracowała nad podniesieniem sprawy polskiej przez rządy i społeczeństwa Koalicji. W pierwszych dwóch sejmach Rzpltej stanowiła N. D., występująca pod nazwą „Związku Ludowo-Narodowego", najliczniejsze ugrupowanie polskie, wraz z piastowcami utworzyła 1923 drugi gabinet Witosa, uczestniczyła w rządach Skulskiego, I. gabin. Witosa oraz Skrzyńskiego. Po wyborach do trzeciego sejmu utraciła większość mandatów, prowadzi wobec rządu pomajowego politykę opozycyjną. Głów-

nymi organami N. D. są „Gazeta Warszawska“, „Kurjer Poznański“, „Myśl Narodowa“. (Ob. Polska, dzieje).

Demokryt.

Demokryt, filozof grecki, (460—371 prz. Chr.), jest wraz z Leucypem założycielem starożytnego atomizmu. Dzięki dalekim podróżom i gruntownym studjom zyskał obszerną wiedzę we wszystkich dziedzinach i napisał wiele dzieł z różnych zakresów nauki; dzieła te wywarły wielki wpływ na późniejszych filozofów, jak Plato, Arystoteles i Epikur. Z dzieł tych zachowały się tylko urywki. Według D. prawdziwe poznanie wychodzi od zmysłów, ale da się osiągnąć tylko umysłem, który odróżnia złudne własności zmysłowe, od właściwej poza niemi leżącej istoty. Ten byt sam w sobie nie jest jednością w spoczynku, jak u Parmenidesa, ale w i e l o ś c i ą, pozostającą w ciągłym ruchu. Jest to wielość drobnych niepodzielnych cząsteczek, t. zw. a t o m ó w. Mają one różny kształt i wirują w pustej przestrzeni. Z ich połączeń i różnych kombinacyj powstają poszczególne ciała i światy, których istnieje nieskończenie wiele. O połączeniu się pewnych atomów w jedną całość decyduje ich podobieństwo. Najdelikatniejsze, najgładsze atomy tworzą duszę, która wskutek tego może przenikać całe ciało, niemniej jednak jest materjalna i podlega rozkładowi. Atomy duszy rozsiane są w powietrzu i człowiek wciąga je wraz z oddechem. Człowiek rozwija się w istotę kulturalną stopniowo ze stanu zwierzęcego. System D. jest materjalistyczny, materjalistyczna jest również jego etyka, według której pogoda ducha jest najwyższem dobrem, stąd nadano D. przezwisko „śmiejącego się filozofa“. Atomizm D. wywarł poprzez systemy Epikura, Lukrecjusza, atomistów średniowiecza, Galileusza i Gassendi'ego wpływ na nowożytną chemję (ob. Atomizm).

Demolder Eugène, pisarz belgijski (1862—1919), autor wyróżniających się plastyką malarską opowiadań (jak „Le royaume authentique du Grand Saint-Nicolas“, 1896; „La légende d'Yperdamme“, 1897) i powieści, z których wymienić należy zwłaszcza rozgrywającą się w otoczeniu Rembrandta „La route d'émeraude“ (1899).

Demolować (franc.), burzyć: pierwotnie twierdze, mury obronne, budowle, mosty i t. p. objekty wojsk.; obecnie przyjęte w odniesieniu do wszelkich budowli.

Demon (greck.), początkowo nazwa bóstwa, oznaczała później istoty pośrednie, między bogami i ludźmi, dobre albo złe. Dawni Egipcjanie, Indowie, Chaldejczycy i Persowie mieli wielką liczbę d., podobnie jak obecnie jeszcze ludy pierwotne. Żydzi przypisywali wpływowi d. epilepsję i choroby umysłowe. U Greków początkowo nazwa ta oznacza wogóle bóstwo, które udziela człowiekowi natchnienia, albo też może zaciemnić jego umysł. Wcześnie jednak już zaczynają Grecy pojmować d. jako bóstwa podrzędne i duchy przydzielone poszczególnym ludziom, którym przynoszą dobro i zło. Demonologja odgrywa dużą rolę w filozofji neoplatońskiej. U Rzymian miejsce d. zajmują genjusze (ob.). Z biegiem czasu przyjęły się w demonologji również pojęcia wschodnie. Chrześcijanie pierwszych wieków widzieli d. w dawnych bóstwach pogańskich i przejęli także starożydowskie wierzenia w istnienie licznych „nieczystych“ lub „złych duchów“, które mogą ludzi opętać. (ob. art. Demoniczny i Opętanie).

Demonax, grecki filozof ze szkoły cyników, żył w II. w. po Chr. w Atenach. Lukian opisał jego życie, uważając je za typowy żywot filozofa.

Demonetyzować (franc.), usuwać monety z obiegu. Demonetyzowanie metalu znaczy, że się go więcej nie będzie używało do wybijania pieniędzy. Tak od roku 1870 rozpoczęto prawie zupełną demonetyzację s r e b r a. Gdy cena tego metalu w wolnym obrocie silnie spadła, groziło niektórym krajom, że w ich obiegu pieniężnym pojawi się nadmiar tracących na wartości monet srebrnych; wtedy przystąpiły państwa (n. p. Niemcy, łacińska unja monetarna, Austrja i t. d.) do zaprzestania wybijania srebra na rachunek prywatny, co oczywiście oznacza tylko zaprzestanie dalszego zasilania obiegu monetami srebrnemi, a nie oznacza zaprzestania używania istniejących. Przekonanie, że nastąpi trwała i ostateczna demonetyzacja nawet z ł o t a (na korzyść czystej waluty papierowej), panuje dotąd tylko u kilku teoretyków (reformatorów pieniądza, antymetalistów), podczas gdy naogół panuje opinja, że powróci obiegowa waluta złota i że prawdopodobnem jest raczej zachowanie, w ramach złotych systemów pieniężnych, istniejących monet złotych.

Demoniczny, u dawnych Greków człowiek opanowany przez ducha złego albo dobrego, w Nowym Testamencie — tylko przez złego. W dzisiejszem znaczeniu określa się tem mianem przymus duchowy, działający w jakimś człowieku albo też wywierany nań przez kogo innego. Goethe określał tą nazwą działanie ciemnej siły, która napełnia człowieka bezgranicznem zaufaniem do samego siebie i w ten sposób może go zarówno uczynić zdolnym do wielkich czynów, jak i doprowadzić do zguby.

Demonizm (greck.), wiara w demony.

Demonolatrja (greck.), cześć oddawana demonom.

Demonologja (greck.), nauka o demonach.

Demonomachja (greck.), walka z demonami.

Demonomagja (greck.), wykonywanie praktyk czarodziejskich z pomocą złych duchów.

Demonomanja (greck.), opętanie, przekonanie, że jest się opętanym przez ducha, występuje: 1. przy

wielu chorobach umysłowych (paranoja, melancholja, paraliż postępowy) jako krótkotrwały symptom, często błędnie uważany za właściwą chorobę. Chorzy żyją w przekonaniu, że obcują z bóstwem, są w bliskich stosunkach z djabłem, lub że są prześladowani przez duchy i demony. Często dołączają się tutaj złudzenia słuchowe, wzrokowe, powonienia i t. d. 2. Inna forma d., przy której dotknięci nią są przekonani, że ciało ich znajduje się w mocy ducha lub djabła, który przez nich mówi, występuje u ludzi poza tem zdrowych, gdy znajdują się pod silnym wpływem sugestywnym. W tej postaci była ona znana już w starożytności (Pismo św.) i odgrywała dużą rolę w średniowieczu w procesach czarownic.

Demonstracja (łac.), poglądowe przedstawienie jakiegoś przedmiotu lub przebiegu zdarzenia (n. p. przez doświadczenie chemiczne). — W logice d. jest uzasadnieniem sądu przez sprowadzenie go do oglądu. — W prawie rozumie się przez d. bliższe określenie rzeczy lub działania, będących przedmiotem pewnej czynności prawnej. Zasada „Falsa demonstratio non nocet" oznacza, że zarządzenie prawne nie traci swej skuteczności przez to jedynie, że bliższe określenie rzeczy lub osoby, do której się odnosi, jest niewłaściwe. — W życiu politycznem rozumie się przez demonstrację działanie jednostki, większej liczby towarzyszy partyjnych lub współobywateli, rządu lub zwierzchności państwowej, które ma w odpowiedni sposób ujawnić ich stanowisko w jakiejś kwestji politycznej; demonstrantem jest ten, kto wykonuje d. czyli demonstruje. — W wojskowości d. nazywa się zagrożenie jakiegoś punktu strategicznego dla zmylenia nieprzyjaciela. Stosuje się przeważnie przy przejściu przez rzeki i atakach na rozległe pozycje (atak pozorny), a to celem zmuszenia wroga do rozproszkowania swych sił.

Demonstrandum (łac., twierdzenie, które ma być udowodnione), quod erat d., co było do udowodnienia; formuła, którą w dowodzie stawiano przed wnioskiem.

Demophoon, syn Tezeusza i Fedry, wychowany na Eubei, został później królem Aten, dokąd przyniósł odebrane Diomedesowi Palladium (ob.). Wziął on Heraklidów w obronę przed Eurysteusem, którego zabił w walce.

Demoralizować, gorszyć, zniechęcać; demoralizacja, zepsucie obyczajów, niekarność.

De Morgan William Fred, powieściopisarz angielski (1839—1917), początkowo malarz, a do 64 roku życia twórca artystycznej ceramiki, napisał m. i. pełną fantazji, przypominającą Dickensa powieść „Joseph Vance" (1906).

De mortuis nil nisi bene, (łac.), „O zmarłych (mów) tylko dobrze". Maksyma, przypisywana przez jednych greckiemu mędrcowi Cheilonowi, przez innych Solonowi.

Demos (greck.), lud, zwłaszcza taki, w którego rękach znajduje się władza suwerenna w państwie. Termin ten oznaczał również pewien obszar, wieś, a w Attyce związek gmin. Członkowie d. nazywali się demotami, a naczelnicy — demarchami. W czasach dzisiejszych d. oznacza w Grecji gminę.

Demostenes. (Watykan).

Demostenes, 1. ateński wódz, w r. 425 przed Chr. obsadził wyspę Pylos w Mesenji; po klęsce pod Asinaros na Sycylji wpadł w ręce Syrakuzańczyków, którzy go skazali na śmierć w r. 413.

2. Największy mówca starożytności, (384—322 przed Chr.), uczeń Isajosa, pozbawiony majątku wskutek oszukańczych manipulacyj opiekuna, wcześnie już musiał się zająć pisaniem mów dla innych. Wielką siłę woli okazał D. przezwyciężając ogromne trudności, jakie miał na drodze do karjery mowcy z powodu swych braków fizycznych, t. j. słabego głosu i jąkania się. Poświęcił się polityce i postawił sobie za zadanie przywrócenie Atenom przodującego stanowiska wśród państw greckich oraz obronę wolności greckiej przed zamachem ze strony Filipa Macedońskiego. Na skutek jego filipik (mowy przeciw Filipowi) Ateńczycy przeszkodzili w r. 351 Filipowi w obsadzeniu Termopil. Natomiast nie mógł D. swemi 3-ma mowami t. zw. olintyjskiemi zapobiec temu, że w r. 348 Filip zdobył Olint. Wówczas D. sam nawoływał do pokoju, który jednak wskutek intryg Macedończyka, zawarto na warunkach niekorzystnych dla Aten. Wkrótce musiał D. wystąpić znowu przeciw Filipowi (r. 344 i 341) i osiągnął to, że wypowiedziano mu wojnę i ocalono zagrożone Bizancjum. Wybuch drugiej „świętej wojny" w r. 339 dał Filipowi sposobność do wtargnięcia do Beocji. Dzięki wysiłkom D. przyszło wprawdzie do przymierza Aten i Teb, ale w bitwie pod Cheroneą została pogrzebana niepodległość Grecji (338). Po śmierci Filipa usiłował D. wzniecić w Atenach powstanie przeciw Aleksandrowi w r. 336, ale wystąpienie tegoż przeciw Tebom uniemożliwiło wszelką próbę zbrojnego oporu, a D. z trudem uniknął wydania go w ręce Aleksandra. Już w r. 337 postawił Ktesyfon wniosek, by D. odznaczyć złotym wieńcem, lecz został za to oskarżony przez Aischinesa, ponieważ wniosek ten stał w sprzeczności z obowiązującym prawem. Gdy Aischines w r. 330 ponowił swą skargę, wygłosił D. swą mowę o wieńcu, którą zyskał olbrzymi triumf tak, że A. został skazany na wygnanie. Mimo tych sukcesów udało się jego przeciwnikom przeprowadzić wyrok skazujący D. z powodu

rzekomego przekupienia go przez macedońskiego skarbnika Harpalosa. D., nie będąc w stanie zapłacić kary, uciekł przed więzieniem na Eginę, skąd jednak odwołano go w r. 323. Po nieszczęśliwym wyniku wojny lamijskiej skazany został na śmierć przez partję macedońską, szukał schronienia w świątyni Posejdona na Kalaurji, gdy jednak i tam mieli go dosięgnąć siepacze Antypatra, zażył trucizny.

Mowy D. świadczą o gorącej miłości ojczyzny, głębokiem znawstwie psychiki ludzkiej i wielkim rozumie stanu. Nie dążył do łatwych sukcesów, przekonywał prostotą i powagą. — Z jego imieniem związanych jest 60 mów, politycznych i sądowych, z których jednak autentyczność 27 nie jest całkiem pewna.

Demotyczny (greck.), ludowy. Demotyczne pismo, staroegipska kursywa, używana w codziennym obrocie i sprawach handlowych w I. tysiącleciu prz. Chr.; pismo to rozwinęło się z skróceń stosowanych do pisma t. zw. „hieratycznego“; z rozwojem chrześcijaństwa (mniej więcej w II. w. po Chr.) musiało ustąpić przed alfabetem koptyjskim.

Demoustier Charles Albert, pisarz francuski (1760—1801), obok różnych komedyj i oper komicznych napisał dla jednej z swych przyjaciółek „Lettres à Emilie sur la mythologie“ (1786—98, 6 t.), które mimo stylu sentymentalnego i afektowanego przez czas pewien znacznem cieszyły się powodzeniem.

Dempo, czynny wulkan na Sumatrze, wysoki 3.173 m., ostatnie wybuchy miały miejsce w 1895, 1900 i 1908.

Denacjonalizować (łac.), pozbawiać kogoś narodowości.

Denain, miasto w depart. Nord, okręgu Valenciennes (płn.-wsch. Francja), nad rz. Skaldą z 23.472 mieszk. Kopalnie węgla kam., przemysł żelazny i i. Tu zwyciężyły w 1712 wojska franc. pod Villars'em Austrjaków ks. Eugenjusza Sabaudzkiego.

Denar (Denarius), rzymska moneta srebrna, wybijana od r. 269 przed Chr. Częściami d. były Victoriatus (3/4), Quinarius (1/2) i Sesterc (1/4). Na monecie z jednej strony widnieje głowa Romy, na drugiej Dioskurowie z rumakami. Od wprowadzenia monet złotych d. równa się 1/25 aureusa (ob.), którego również błędnie zwano złotym d. W III. w. po Chr. d. stracił bardzo na wartości (50.000 d. na funt złota). Nazwa d. przeszła do średniowiecza i za czasów karolińskich oznaczała jednostkę monetarną = 1/12 solida = 1/240 funta. D. utrzymał się aż do nowszych czasów na Węgrzech i na Śląsku jako 1/360 talara. D. złoty jako dynar przeszedł do Arabów.

Denaturalizować (łac.), zwalniać kogoś, wypuszczać kogoś z dotychczasowego poddaństwa; denaturalizacja, zwolnienie z poddaństwa.

Denaturować (spirytus), uczynić alkohol nieprzydatnym do wyrobu napojów. Cel ten osiąga się przez zaprawienie go surowym alkoholem metylowym, zasadami pirydynowemi i olejkiem Dippla, otrzymywanym przez destylację kości.

Denbigh, starożytna stolica Denbighshire, w dolinie rz. Clwyd z 6.782 mieszk. i ruinami zamku. Hrabstwo D. leży w płn. Walji (Anglja) i obejmuje 1.724 km.² z 154.847 mieszk.

Dendera (Dendra), wieś w płn. Egipcie, na lewym brzegu Nilu, naprzeciwko Keneh, wpobliżu staroegip. miasta Tentyry. Posiada wspaniałe ruiny świątyń z czasów Pepiego I. i Amenemheta I., wśród nich dobrze zachowaną świątynię bogini Hator i szereg innych, również z czasów hellenistycznych i rzymskich.

Dendermonde (Termonde), miasto okręgowe we wsch. Flandrji (Belgja), przy ujściu Dendery do Skaldy z 8.872 mieszk. przemysłem bawełnianym, garbarskim oraz wyrobem żagli i sznurów.

Dendrobium Swartz. (drzewoporzec), storczyk nadrzewny, rośnie w tropikalnej Azji i Australji. Hodowane w szklarniach dla pięknych kwiatów, głównie D. Jenkinsii z Indyj i D. nobile z Chin.

Dendrolity (greck.), skamieniałe pnie drzew.

Dendrologja (greck. nauka o drzewach), część botaniki, zajmująca się roślinami drzewiastemi. Zwraca głównie uwagę na drzewa krajowe lub obce, dobrze się w danym kraju aklimatyzujące. Prócz znaczenia naukowego ma znaczenie praktyczne dla zakładających parki i ogrody. Rozwinęła się w połowie XVIII. wieku, obecnie w każdym kraju istnieją towarzystwa dendrologiczne, podobnie i w Polsce.

Dendrosicyos socotrana. a) liść.

Dendrosicyos Balf., z rodziny Cucurbitaceae, rośnie na Sokotrze. D. socotrana Balf. drzewo niskie o beczkowatym, bardzo kruchym pniu, obfitującym w soki, żyje około 200 lat.

Dendryty (z greck. dendron — drzewo), gałązkowato rozgałęzione utwory barwy brunatnej lub czarnej, składające się najczęściej z psylomelanu lub limonitu i występujące na płaszczyznach spęknięć lub w szczelinach margli, piaskowców, wapieni i t. d., gdzie zostały osadzone przez krążące roztwory mineralne. Nazwą tą są określane również podobnego kształtu utwory złota, srebra, miedzi, bizmutu i t. d.

Deneb (arab. „ogon“), najjaśniejsza gwiazda (α) drugiej wielkości w gwiazdozbiorze Łabędzia. Denebola (D.-el Asad, „ogon Lwa“), gwiazda 2-giej wielkości (β) w gwiazdozbiorze Lwa.

Deneb Kaitos, gw. 2. wielk. (β) w gwiazdozbiorze Wieloryba.

Denes Jan (pseud. Kazimierz Króliński), * 1874, autor popularnych poezyj, dramatów, powieści i nowel. Wydał nadto „Antologję współczesnych poetów polskich" (1908) i zarys historyczny „Polskiej literatury dla dzieci i młodzieży" (1927).

Denfert-Rochereau Pierre Marie Philippe Aristide, oficer franc., * 1823, † 1878, 1870 komendant Belfortu, którego bronił aż do zawarcia pokoju, zasiadał w Zgromadzeniu Narodowem, od 1876 w parlamencie, z powodu swych przekonań wolnościowych nie powołany ponownie do służby wojskowej.

Dengis (tur. „morze"), nazwa większych jezior na stepach Kirgiskich. Płn. D. lub Gorkoje Oziero ma 1.502 km.², a Dengis Gorkoje 1.269 km².

Dengizych, jeden z licznych synów Attyli, po śmierci ojca 454 pobity przez Ardarycha w Panonji, stracił w tej bitwie najstarszego brata Ellaka, z pozostałymi braćmi założył państwo nad Morzem Czarnem i walczył przeciw Gotom wsch. i Rzymianom. 469 zabity w Tracji przez Rzymianina Anagastesa.

Dengue, ostra gorączka zakaźna, występująca sporadycznie lub epidemicznie w okolicach zwrotnikowych i podzwrotnikowych. Zarazek jeszcze nieznany, należy prawdopodobnie do zarazków submikroskopowych. Przenośnikiem jest komar Culex fatigans. Choroba zaczyna się dreszczami, gorączką, bólami głowy i członków, z wysypką podobną do odrowej lub szkarlatynowej (płoniczej), z obrzmieniem gruczołów limfatycznych i ślinowych, trwa 6—7 dni i rzadko kończy się śmiercią. Złośliwa forma, zw. black fever, przebiega z nadzwyczaj wysoką gorączką, śpiączką, cyjanozą (sinicą) i prowadzi do śmierci w 1 do 2 dni, wskutek porażenia akcji serca lub wskutek obrzęku płuc. Leczenie jak przy ostrych sprawach gorączkowych.

Denham, 1. Sir John, ang. poeta, (1615—1669), z zawodu budowniczy, stał się zwłaszcza przez swój wiersz „Coopers Hill" (1642, ostateczna redakcja 1655) twórcą nowego rodzaju poetycznych opisów przyrody. Zebrane jego „Poems" ukazały się 1668, na nowo drukowane (wraz z wierszami E. Wallera) 1857.

2. Dixon, ang. podróżnik po Afryce, (1786—1828), wyprawił się 1821—25 z Oudneyem i Clappertonem w głąb Afryki, usiłował na próżno sam przebyć dolinę rzeki Szari od ujścia w górę, był potem z Clappertonem w Sokoto i powrócił z nim do Trypolisu. Mianowany gubernatorem Sierra Leone, padł wkrótce ofiarą febry. Ogłosił wraz z Clappertonem „Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa" (1826).

Denhoff (Dönhoff), ród niemiecki, pochodzący z Westfalji, którego gałąź osiadła w Polsce i dała Rzplt. w XVII. i XVIII. w. szereg senatorów.

1. Jerzy Albrecht, biskup krak., kancl. w. kor., (1648—1702), słynął z wymowy („Chryzostom polski").

2. Jan Kazimierz, kardynał, (1653—1697), po zwycięstwie pod Wiedniem zawiózł do Rzymu chorągiew Mahometa i osiadł tam na stałe.

3. Stanisław, † 1728, 1704 został marszałkiem konfederacji sandomierskiej przy Auguście II., 1709 hetm. pol. lit., 1723 wojewodą połockim.

Denia, miasto okręgowe w prow. Alicante (Hiszpanja), z 12.612 mieszk. Port z warownią, panującą nad miastem.

Denifle Fryderyk — Henryk Seuze, (1844—1905), dominikanin, katol. teolog austrjacki, archiwista watykański, zasłużony wielce historyk późnego średniowiecza i reformacji. Napisał cenne dzieła: „Geschichte der Universitäten im Mittelalter", „Luther und Luthertum", „Chartularium Universitatis Parisiensis" i in.

Deniker Joseph, * 1852, † 1918 w Paryżu, gdzie przebywał od roku 1876, ostatnio jako bibljotekarz muzeum. Pisał dużo z zakresu zoologji, etnografji i antropologji. Najbardziej znane dzieła jego, to „Races et peuples de la terre" (1900). W rozdziale o rasach podaje liczne poddziały rasowe ludzkości (p. rasy ludzkie). Ważne są jego badania nad szczepem Jagan w Beagle.

Denikin Antoni, generał rosyjski, * 1872, brał udział w wojnie 1904—5, 1917 objął naczelne dowództwo na froncie południ.-zach. Po śmierci Korniłowa (1918) stanął na czele jego wojsk, połączył się z Krasnowem, hetmanem kozaków dońskich i odebrał bolszewikom wielką część Rosji południ. Po klęsce Kolczaka pobity w listopadzie 1919 pod Kurpjanskiem przez armję sowiecką, powierzył 4. kwietnia 1920 naczelne dowództwo nad swemi wojskami gen. Wranglowi i udał się do Anglji.

Denis Michael, poeta austr., (1729—1800), profesor w Theresianum w Wiedniu, od 1791 pierwszy kustosz nadwornej bibljoteki, przełożył na język niemiecki pieśni Ossjana (1768—1769), był szczególnie zwolennikiem Klopstocka i naśladował jego „poezję bardów" („Die Lieder Sineds des Barden" 1772). Zasłużył się także dziełami bibljograficznemi.

Denis Maurice, malarz francuski * 1870, położył podstawy pod nowy styl idealistyczny, przeciwstawiający się naturalistycznym tendencjom impresjonizmu. Początkowo pod wpływem Gauguin'a, później Seurat'a, przerzucił się do pointylizmu. Głównie opracowywał tematy religijne. Prócz obrazów sztalugowych, malował kompozycje dekoracyjne dla Sainte Croix w Le Vésinet (1899).

Denison, miasto na płn. granicy stanu Texas (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 17.065 mieszk. Handel bawełną i zbożem.

Denison George Taylor, kanadyjski polityk i oficer, (1839—1925), założyciel i przez długi czas przewodniczący ligi państwowej w Kanadzie. 1891 popierał, aczkolwiek liberał, stronnictwo konserwatywne, ponieważ liberali skłaniali się do połączenia z Unją amerykańską. W połowie lat 90-tych był stronnikiem Sir W. Laurier'a, (ob.), kiedy to liberali dążyli do wzmocnienia łączności z Anglją drogą systemu wzajemnych przywilejów celnych; miał też wpływ na ogólno-państwową politykę Josepha Chamberlaina (ob.).

Denitryfikacja, rozkład związków, zawierających kwas azotowy (związany), za pośrednictwem bakteryj; proces powyższy odbywa się w glebie.

Denitryfikować, oczyszczać kwas siarkowy komorowy z tlenków azotu, albo wydzielać kwas siarkowy i azotowy z ich mieszanin z wodą i ciałami organicznemi; przeprowadzać nitrocelulozę w celulozę.

Denizli (Denislü), stolica wilajetu tureckiego w Azji Mniejszej, w żyznej okolicy u stóp Baba Dagh, z 17.000 mieszk. Wpobliżu ruiny greckich miast: Hierapolis i Laodicei.

Denk (Denck) Jan, nowochrzczeniec (1495—1527), rektor szkoły św. Sebalda w Norymberdze, został jako zwolennik Muenzera wydalony i prowadził odtąd życie wędrowne. Wraz z Hetzerem przetłumaczył „Proroków".

Denning William Frederick, astronom angielski, * 1848; czynił ważne badania nad gwiazdami spadającemi, odkrył kilka komet, w tem dwie krótkookresowe: 1881 V., okrążająca słońce w (8,9 lat) i 1894 I. (7,4 lat). Ogłosił: „Praca teleskopowa w gwiaździste wieczory" (1891), „Generalny katalog radjantów gwiazd spadających" (1899), uzupełniony w 1912 i 1923 przez „Radjanty gwiazd spadających".

Denon Dominique Vivant, kolekcjoner francuski, pisarz i grafik (1747—1825), wyrysował wzory strojów „Costumes républicains", był z Bonapartem w Egipcie, wydał: „Voyage dans la Haute et Basse Egypte" (1802), w r. 1804 został generalnym dyrektorem muzeów i wybierał w zdobytych krajach dzieła sztuki, które miano do Paryża przewieźć. Jest twórcą projektów prawie wszystkich monet i medali epoki napoleońskiej, wydał wiele dzieł sztuki w rycinach, wprowadził jako jeden z pierwszych do Francji technikę litografji.

De Nora A., właściwe nazwisko: Anton Alfred Noder, pisarz niemiecki (* 1864), autor poezyj („Stürmisches Blut", 1905; „Madonnen", 1913; „Gesichte", 1918), opowiadań („Sensitive Novellen", 1905 i i.), oraz licznych humoresek i satyrycznych szkiców lub wierszy, ogłaszanych w czasopiśmie „Jugend".

Densusianu Ovidiu, językoznawca rumuński, (* 1873), profesor w Bukareszcie, napisał m. in. „Histoire de la langue roumaine" (1901).

Densymetr, p. areometr.

Dent („ząb"), nazwa wielu ostrych, zębatych szczytów we franc. Alpach Zach., n. p. Dent du Midi w Alpach Sabaudzkich.

Dent Edward Joseph, ang. muzykolog, * 1876, napisał: „Aless. Scarlatti, his life and works", studjum o operach Mozarta; opracował artykuły w 2. wyd. Leksykonu muz. Grovego.

Dente Marco da Ravenna, miedziorytnik włoski, (* ok. 1490, † 1527), uczeń lub tylko naśladowca Marcantonia, rytował dzieła jego, Rafaela i innych, razem około 70 rycin, bardzo dobrych technicznie, nie dorównujących jednak Marcantoniowi.

Denton, miasto fabryczne w Lancashire (płn.-wsch. Anglja), 7 km. na płn.-wsch. od Stockport z 17.620 mieszk. Fabr. kapeluszy i kopalnie węgla.

D'Entrecasteaux, wyspy, angielski archipelag na płd.-wsch. od Nowej Gwinei (Australja) z 3.145 km.² i 13.000 mieszk., odkryte przez franc. żeglarza D. (* 1739, † 1793) w 1792 r.

Dentyna (łac), zębina, p. zęby.

Dentysta (franc.), lekarz, zajmujący się leczeniem zębów, d. technik, zajmujący się techniczną stroną leczenia zębów, jak n. p. robieniem mostków, sztucznych zębów, uzupełnieniem zniszczonych części zębów i t. p.

Denudacja, usuwanie rozkruszonych materjałów skalnych przez wodę (fluwjatylna d.), lód (glacjalna d.) lub wiatr (eoliczna d. lub deflacja), ogałacające masy skalne. D. wietrzna występuje najwydatniej na równinach (zob. pod erozja, abrazja, pustynie i piasek lotny), zaś wodna i glacjalna w górach, najintensywniej powyżej granicy lasu i trwa tak długo, aż poziom rzek i morza nie osiągnie niższego poziomu denudacyjnego, kiedy siła nośna poszczególnych czynników nie zostanie zredukowana do minimum. Wyższy poziom denudacyjny jest oznaczony przez najwyższe wzniesienia. Od d., działającej powierzchniowo, należy odróżnić erozję, działającą linijnie.

Denuncjacja (łac.), doniesienie; denuncjować, podawać, donosić. O denuncjancie, denuncjacie, obowiązku denuncjacji, ob. Doniesienie. — Wyrazem d. określa się w sposób pogardliwy doniesienie, dokonane z niskich pobudek (n. p. chęci zemsty).

Denver, stolica i największe miasto stanu Colorado (Stany Zjedn. Am. Płn.), 1.605 nad poz. morza, nad rz. South Platte River, u stóp gór Skalistych z 256.491 mieszk. Posiada szereg wielkich budowli i szkół z uniwersytetem na czele oraz znaczny przemysł żelazny, hutniczy, maszynowy, młynarski, wełniany, bawełniany i fabr. wagonów. Jest również siedzibą wielu towarzystw handlowych, przemysłowych i górniczych. Założone zostało w 1858.

Deoband, miasto w Zjednocz. Prowincjach Indyj angiel. między Delhi i Saharanpur z 17.891 mieszk. Posiada 42 meczety i wiele świątyń hinduskich.

Deodand (z łac. Deo dandum, „Bogu do dania"), w średniowieczu dobro, utracone przez sprawcę jakiejś szkody, n. p. zabicia lub zranienia człowieka; przypadało ono poszkodowanemu, jego dziedzicom, państwu lub też było przeznaczane na cel dobroczynny.

Deo gratias (łac.), „Bogu dzięki".

Deo iuvante (łac.), „Z pomocą boską".

Deoprajag, wieś braminów u ujścia rzek: Alaknandy i Bagirati do Gangesu, jedna z 5 najświętszych miejscowości pielgrzymkowych Hindusów ze świątynią Rama Czandry, mającą ok. 10.000 lat, w kształcie piramidy z olbrzymich głazów, ze złotą kulą u szczytu.

Deotyma, ob. Łuszczewska Jadwiga.

Departament (franc., departement), nazwa wydziałów lub oddziałów w instytucjach i urzędach (n. p. depart. Nauki i Szkół Wyższych Minist. W. R. i O. P.), a także terytorjalnych jednostek administracyjnych. We Francji wprowadzono w 1789 na wniosek Sieyès'a podział kraju na depart. mniej więcej równe co do wielkości i liczby ludności, biorące nazwy od gór, rzek i t. p., na miejsce dawnych, historycznych prowincyj. Niższemi od depart. jednostkami są we Francji „arrondissements". Podział na depart. wprowadzono również w wielu państwach płd. Ameryki (Kolumbja, Peru, Urugwaj). W Polsce

podział na depart. istniał za czasów Księstwa Warszawskiego (1806—15).

Dépendance (franc.), 1. zależność; 2. budynek przynależący do hotelu z pokojami dla gości, położony zwykle obok gmachu głównego.

Dependencja (łac.), zależność, związek; dependenty (dependencje) przynależne kawałki gruntu; dependować — zależeć od kogo.

Dependent, urzędnik notarjalny, sądowy, adwokacki.

Depersonalisatio (łac.), osłabienie, wzgl. utrata poczucia osobowości własnej; chorzy odczuwają zmianę w sobie samych i w otoczeniu, widzą n. p. jakby przez mgłę i t. p. D. występuje przy ciężkiej neurastenji, melancholji i innych chorobach umysłowych.

Depesze (franc. dépêches, „listy pospieszne"), urzędowa korespondencja między ministerstwem spraw zagranicznych i jego dyplomatycznymi agentami (posłami i t. d.), utrzymana częstokroć w piśmie tajemnem (d. szyfrowane), w ważnych wypadkach nie wysyłana telegraficznie, lecz przez kurjerów; także inne wiadomości przesyłane drogą pośpieszną, przedewszystkiem telegramy (d. telegraficzne). Depeszować, wysłać telegram (ob.). Telegraficznym d. przysługuje aż do chwili otwarcia przez odbiorcę ochrona prawno-karna.

Depilować (łac.), odwłosić; depilacja, pozbawienie włosów; depilatorium, środek depilacyjny.

Deplacement, wyporność okrętu, oznacza się w tonnach rejestracyjnych (po 1020 kg. gdyż tyle waży 1 $m.^3$ wody morskiej). Całkowita wyporność okrętu czyli ilość wypartej przezeń wody = ciężar własny statku + ciężar ładunku, i podawana jest jako pojęcie wielkości statku.

Depolaryzować, zniszczyć polaryzację (elektryczną, magnetyczną, optyczną), ośrodków materjalnych.

Deponować (łac.), składać, umieszczać na przechowanie; deponent, ten który coś składa na przechowanie; ten u którego się składa na przechowanie, nazywa się depozytarjuszem. Ob. Skład.

Depopulować (łac.), wyludniać, pustoszyć.

Deport (franc.), obniżenie kursu przy giełdowym interesie na zwłokę; jest to przeciwieństwo reportu lub zwyżki kursu i oznacza różnicę między kursem dnia zawarcia interesu, a niższym kursem dnia dostawy.

Deportacja (łac. „przeniesienie"), zesłanie karne do odległej miejscowości, połączone z ograniczeniem wolności. U Rzymian z dobrowolnego wygnania (exilium) rozwinął się zakaz pobytu w Rzymie, później w całej Italji („aquae et ignis interdictio" t. zn. zakaz posługiwania się w Rymie wodą i ogniem), wkońcu, za Tyberiusa, przymusowe zesłanie na jakąś wyspę lub oazę pustynną. — Z pośród narodów kulturalnych współczesnych przyjęli u siebie zesłanie jako karę Anglicy, Francuzi i Rosjanie, a to z powodu niedostatecznego stanu więziennictwa. Anglja jednak, która zsyłała od r. 1619 do kolonij płn.-amerykańskich, później do Nowej Płd. Walji, do Tasmanji, a wkońcu do zachodniej Australji, zniosła d. w r. 1858. — Rosja zsyłała od XVII. wieku na Sybir i to albo na ciężkie roboty (do katorgi), albo na przymusowe osiedlenie, albo wreszcie dla wydalenia osób o nastroju antypaństwowym (zsyłka „w drodze administracyjnej"). — We Francji po wprowadzeniu i późniejszem zniesieniu d., wprowadzono ją znowu w r 1850 i rozszerzono z czasem z Kajenny (Gujana franc.) na nową Kaledonję: dla przestępców politycznych jako karę zniesławiającą, dożywotnią, dla przestępców zwyczajnych jako transportację, a dla recydywistów (wielokrotnych przestępców) jako relegację, stałe usunięcie z kraju. Dwie ostatnie formy nie różnią się między sobą w praktyce.

Depositum (łac.), rzecz złożona na przechowanie; potem kontrakt przechowania (p. przechowanie). D. irregulare, złożenie na przechowanie rzeczy zamiennych z tem, że depozytarjusz ma być zobowiązany tylko do zwrotu sztuk tego samego rodzaju, jakości i ilości. Ob. Depozyty.

Depot (franc., Depositorium), miejsce do przechowywania złożonych (zdeponowanych) rzeczy; również same rzeczy przechowywane; miejsce do przechowywania depozytów (ob.); archiwa, w których schowane są pieniądze i walory. — W handlu: skład towarów i przedmiotów wartościowych, w zamian za które wystawia się kwit depozytowy. — Zresztą ob. Depozyty. — W wojsku d. oznacza skład wszystkich artykułów wojskowych, z wyjątkiem żywności.

Depozycja (łac.), złożenie; w prawie kościelnem usunięcie duchownego, przyczem ten na zawsze zostaje pozbawiony urzędu i zdolności jego piastowania; w starej liturgji kościelnej dzień śmierci; także wyjaśnienia złożone przed władzą, szczególnie zeznania świadka lub znawcy.

Depozytów ubezpieczenie ma na celu zwrócić wierzycielom depozytowym, a więc deponentom szkodę, powstałą przez stratę depozytu, bez względu na przyczyny tej straty.

Depozyty (łac., deposita), rzeczy złożone na przechowanie, mianowicie papiery wartościowe i pieniądze(pieniądze depozytowe), tudzież inne przedmioty wartościowe, które się składa w miejscu, w kasie depozytowej, w banku zwyczajnym lub depozytowym, jako depozyt do strzeżenia, zarządu lub używania. Jeżeli złożono walory tylko w przechowanie, mamy do czynienia z d. zamkniętym, jeśli oprócz przechowywania depozytarjusz ma również zarządzać depozytem, chodzi o d. otwarty, wolny. Jeśli deponent jest dłużnikiem depozytarjusza, to papiery złożone u niego, są zastawem, a więc zabezpieczeniem długu. W obrocie na rachunkach bieżących w banku często składa się papiery, jako podkład rachunku bieżącego, który bank awansuje (zaliczkuje, kredytuje). — D. zajętemi są d., co do których ograniczono swobodę dysponowania niemi przez właściciela na rzecz osoby trzeciej; są też niemi d., z których wypłaca się dożywocie. Konto, otworzone przez bank na złożone pieniądze, nazywa się kontem depozytowem. Potwierdzenie złożenia nazywa się kwitem depozytowym. Ob. Depositum.

Depping Georg Bernhard, historyk niem.-franc., (1784—1853), od 1803 nauczyciel języków i literat we Francji, 1827 naturalizowany tamże; napisał: „Histoire du commerce entre l'Europe et le Levant depuis les croisades jus

qu'à la fondation des colonies d'Amérique" (1832, 2 t.), „Les juifs dans le moyen-âge" (1834, nowe wyd. 1844) i i.

Deprawacja (łac.), pogorszenie, psucie; usuwanie hamulców moralnych.

Deprecatur (średniow.), prawo pobierania dożywotnio dochodów z majątku, zastrzeżone przy ofiarowaniu go na kościoły i klasztory; również dzierżawa dziedziczna, trwająca do trzeciego pokolenia.

Deprecjacja (łac.), obniżenie (pozbawienie) wartości, deprecjować, obniżyć wartość.

Deprehenzja (łac.), ujęcie, schwytanie przestępcy. Forum deprehensionis w procesie karnym oznacza sąd właściwy dla sądzenia danego przestępcy, ponieważ ten został na obszarze działalności wspomnianego sądu schwytanym. Według art. 25 § 1 kod. postęp. kar. (Rozp. Prez. R. P. z 19. marca 1928 Dz. U. R. P. Nr. 33 p. 314) forum deprehensionis jest właściwością tylko subsydjarną, gdy przestępstwo popełniono zagranicą lub też nie można znaleźć miejsca popełnienia przestępstwa.

Deprés (Des Prés), kompozytor, ob. Josquin Deprés.

Depresja (łac. „przytłoczenie"), w astronomji oznacza t. zw. ujemną wysokość, powstającą przez przedłużenie koła wysokościowego pod horyzontem. O gwieździe, znajdującej się 10⁰ pod horyzontem mówi się, że jej depresja wynosi 10⁰. Depresją horyzontu nazywamy kąt, który tworzy linja poprowadzona od oka obserwatora ku widzialnemu horyzontowi morskiemu z płaszczyzną poziomą. D. horyzontu, poprawiona na refrakcję, musi być wzięta pod uwagę przy wyznaczaniu pozycji okrętu na morzu. Od depresji horyzontu zależy odległość widzenia (p. horyzont). W meteorologji depresją nazywa się obszar niskiego ciśnienia (p. powietrze). — Nazwa obszaru, leżącego niżej poziomu morza. Najwięcej znane są depresje: morza Kaspijskiego (—26 m.), morza Martwego (—394 m.), Tianszańska (—130 m.), Szotów w Algerze (—30 m.), jez. Eyre w Australji (—12 m.), Holenderska i i. Depresje, zalane przez jeziora nazywamy kryptodepresjami (ukrytemi d.). — W medycynie stan umysłu, charakteryzujący się przygnębieniem, niepokojem i smutkiem, połączony z zahamowaniem sprawności umysłowej i cielesnej, z osłabieniem woli i z niemożnością uczynienia postanowienia. Przy braku naturalnych przyczyn zewnętrznych mogą dać powód do d. funkcjonalne zaburzenia nerwowe, albo też jest ona wynikiem choroby umysłowej. B. często powodem d. są uczucia lęku, wywołane przez halucynacje, albo powstaje ona na tle poczucia małości lub grzeszności, n. p. że się nie jest odpowiednim do spełnienia wymagań lub t. p. D. występuje najczęściej w melancholji i we fazie melancholijnej Psychosis maniacalis depressiva, także przy manji prześladowczej z halucynacjami, przy dementia paralytica. Z powodu skłonności chorych na d. do samobójstwa, wskazanem jest umieszczanie ich w zakładach dla umysłowo chorych.

A. Depretis.

Depretis Agostino, włoski mąż stanu, * 1813, † 1887, adwokat w Stradella, od 1848 członek lewicy w parlamencie Sardynji, 1860 jako prodyktator Sycylji zabiegał o połączenie jej z królestwem włoskiem, poróżnił się jednak z Garibaldim i złożył swój urząd. Później był kilkakrotnie ministrem i premjerem.

Deprez Marcel, fizyk francuski, * 1843, † 1918, pracował w dziedzinie elektrotechniki prądów stałych, konstruktor przyrządów mierniczych elektrycznych.

De profundis (łac., „Z głębokości"), początek Psalmu 130, jednego z siedmiu psalmów pokutnych.

Deprymować (łac.), przygnębiać, zniechęcać.

Deprywacja (łac.), pozbawienie, obrabowanie; złożenie duchownego z urzędu.

Deptford, dzielnica w płd.-wsch. części Londynu, na prawym brzegu Tamizy, powyżej Greenwich z 112.534 mieszk. Posiada wielkie rzeźnie, kotłownie, budowę maszyn, odlewnie żelaza i huty cynkowe.

Deputacja (łac.), delegacja, złożona z członków jakiejś zbiorowości, jako jej reprezentantów; komisja (wydział) reprezentacji gminnej do zarządu poszczególnych gałęzi spraw gminnych (Wydział ubogich, Wydział szkolny, Wydział przemysłowy, Wydział podatkowy, kwaterunkowy, Komisja budowlana i t. d.); dawniej również oznaczenie wydziałów (komisyj) parlamentarnych; także nazwa poselstwa, wysyłanego do monarchy przez jakąś organizację, n. p. celem doręczenia adresu.

Deputat (Deputatum, łac.), wogóle to, co się komuś przypisuje, należy; następnie świadczenia, a mianowicie świadczenia w naturaljach, które się dziś jeszcze na wsi zwykło zapewniać robotnikom rolnym (deputatystom), jako część zapłaty, obok wynagrodzenia pieniężnego. W dobrach rodzinnych, znajdujących się pod przymusowym zarządem, jest to utrzymanie wyznaczone posiadaczowi.

Deputować (nowo łac), wysłać, wydelegować.

Deputowani (łac.), posłowie z pośród pewnych ciał zbiorowych, korporacyj i t. p., delegowani wysłannicy, którzy mają w imieniu tamtych występować i je zastępować. W szczególności używa się wyrażenia „deputowani" na określenie reprezentantów ludu. We Francji Izba deputowanych (Chambre des députés), izba niższa, wychodząca z powszechnych bezpośrednich wyborów (p. Francja — ustrój).

Th. de Quincey.

De Quincey Thomas, pisarz angielski (1785—1859). Główne jego dzieło „Confessions of an English Opium-Eater" (1821, rozsz. 1856) jest autobiografją, twórca jego bowiem przez szereg lat ulegał nałogowi spożywania opjum i mimo wszelkich wysiłków całkowicie z niego wyzwolić się nie zdołał. Pewnego rodzaju ciągiem dalszym tego dzieła są pełne sennej fantazji „Suspiria de Profundis" (1845, w nich: „The Three Ladies of Sorrow") oraz „Autobiographical Sketches" (1853). Pozostałe utwory D. Q. to szkice filozoficzne, teologiczne, literackie, biograficzne i t. d., a nawet prace ekonomiczne, jak wytykająca błędy Malthusa „The Logic of Political Economy" (1844). Szeroko oczytany, uchodzi D. Q. za mistrza prozy angielskiej.

Dera Ghasi Chan, stolica okręgu D. w prow. Pendżab, (Indje angiel.), 3 km. od rz. Indusu z 20.731 mieszk.

Dera Ismail Chan, stolica okręgu D. w brytyjsko-indyjskiej Płn.-Zach. Prowincji, 7 km. od Indusu z 39.341 mieszk. Ważna stacja handlu z Afganistanem.

Derain André, malarz francuski, * 1880, żyjący w Paryżu, uczeń Carrière'a, pozostawał najpierw pod wpływem van Gogha, później Cézanne'a i należał do grupy t. zw. „Fauves", na której czele stał Matisse. Od ok. 1908 zaczął eksperymentować w duchu kubistycznym, stosując przytem silny, żywy koloryt; z czasem doszedł jednak do nowo-klasycznego kierunku, zmienił też swą dawną barwność na szarawe, przytłumione tony.

Dérangement interne (franc.), dawniej b. często używane wyrażenie dla uszkodzeń stawu kolanowego i łokciowego, trudno dających się objaśnić anatomicznie.

Derbent, miasto w sowieckiej republ. Dagestan, rozłożone malowniczo na stokach górskich, nad ważną drogą nadkaspijską i koleją Rostow—Baku z 32.718 mieszk. Ośrodek handlu i przemysłu rękodzielniczego. D. był przez wiele lat stolicą chanatu, zależnego od Persji, założonego przez Chuzrau Nuszirwana (531—578). Rosjanie odebrali D. Persji w 1722, a na stałe w 1796.

Derby, 1. miasto w środk. Anglji, nad rz. Derwent z 132.800 mieszk. Najstarszy w Anglji (od 1717) ośrodek przemysłu jedwabniczego, posiada również warsztaty kolejowe, fabr. wyrobów bawełnianych, papieru, wagonów, farb, koronek, porcelany i przedmiotów ozdobnych.

2. miasto w stanie Connecticut (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 11.238 mieszk. Leży u spływu rzek: Naugatuck i Housatonic, posiada walcownie.

Derby (ang. Derby-race), najważniejsze wyścigi konne we wszystkich krajach hodujących konie czystej krwi: bieg płaski na 2400 m. dla koni 3-letnich. Angielskie Derby, założone 1780 przez Edwarda hr. Derby, odbywa się we środę przed Zielonemi Świątkami (Derby day) w Epsom.

E. G. S. Derby.

Derby, bryt. mężowie stanu: 1. Edward Geoffrey Smith Stanley, hr., (1851), pierwej lord Stanley, (1799—1869), od 1820 jako torys w Izbie gmin, 1827 podsekr. stanu dla kolonij, za gabinetu Wellingtona przeszedł do opozycji whigów i, jako pierwszy sekretarz dla Irlandji (1830), był w parlamencie podporą ministerstwa whigów Greya. W 1832 występował za reformą wyborczą, jako minister dla kolonij (1833—34) przeprowadził zniesienie niewolnictwa czarnych w Indjach. Wróg Irlandji, niezadowolony z polityki irlandzkiej whigów, odstąpił od nich i złączył się z Peel'em, z którym zkolei poróżnił się, gdy ten oświadczył się za zniesieniem cła zbożowego. 1852 próbuje utworzyć własne ministerstwo z Disraelim jako kanclerzem skarbu, ale jako zwolennik ceł na zboże nie utrzymuje się. W 1858 obejmuje władzę, ustępuje jednak w 1859, gdy odrzucono opracowany przez Disraelego projekt reformy parlamentu. Zakończył zwycięsko wojnę z Chinami i zgniótł powstanie w Indjach. Raz jeszcze powrócił do projektu Disraelego, gdy po raz trzeci utworzył gabinet (1866—8). Zwalczał w Izbie wyższej politykę irlandzką Gladstone'a.

2. Edward Henry Smith Stanley, hrabia, syn poprzedniego, (1826—1893), od 1850 jako lord Stanley w Izbie wyższej, 1858—59 kierował przejęciem Indji w zarząd korony. Jako minister spraw zewnętrznych (1867—68) brał udział w układach o Luksemburg. W 1869 wszedł do Izby wyższej, jako lord D.; w 1874 za Beaconsfielda był znowu ministrem spraw zewn., ustąpił jednak (w 1878) z powodu różnicy zdań w sprawie wschodniej. Zaatakował w Izbie wyższej imperjalistyczną politykę rządu, 1879 przeszedł do liberałów. 1882—85, jako minister dla kolonij, poróżnił się z Gladstone'm o sprawę

irlandzką i związał się wkońcu z liberalnymi unjonistami. Jego mowy wydano w 1895 r.

3. Frederick Arthur Stanley, brat poprzedniego, (1841—1908), od 1865 w Izbie wyższej jako konserwatysta, 1868 lord admiralicji, 1878—80 minister wojny, 1885 sekretarz stanu dla kolonij, 1886—88 minister handlu, 1888—93 gubernator generalny Kanady, od 1886 w Izbie lordów.

4. Edward George Villiers Stanley, hrabia, syn poprzedniego, * 1865, początkowo adjutant swego ojca w Kanadzie, od 1899 kierował cenzurą prasową w płd. Afryce, 1892—1905 w Izbie gmin. Podczas wojny światowej był w latach 1916—18 podsekretarzem, potem sekretarzem Urzędu Wojennego, przeprowadził rekrutację, 1918—20 był posłem w Paryżu, 1922—23 kierował znowu Urzędem Wojennym.

Derbyshire, hrabstwo w płn. Anglji z 2.632 km.² i 714.539 mieszk. Stolicą jest Derby.

Der-el Bahri, ruiny świątyni w dolinie skalnej, położonej w płn. części tebańskiego miasta umarłych (Egipt), ze słynnemi świątyniami umarłych, szczególnie świątynią Mentuhotepa IV. i królowej Haczepset. Wpobliżu znajdują się grobowce: Amazisa I., Tutmozisa I. i Setiego I.

Derelikcja (łac.), porzucenie, a więc zaniechanie przez właściciela rzeczy ruchomej jej posiadania, celem zrezygnowania z własności. Rzeczy ruchome skutkiem derelikcji, porzucenia, stają się bezpańskie i mogą być nabyte przez każdego zapomocą zawłaszczenia. — Także porzucenie gruntu w ten sposób, że właściciel każe wpisać do ksiąg gruntowych zrzeczenie się przez niego własności. Prawo zawłaszczenia gruntu porzuconego przysługuje skarbowi kraju, w którym grunt leży.

Derelikty (łac. res derelictae), rzeczy porzucone, bezpańskie.

Derème Tristan (właściwe nazwisko: Philippe Huc), poeta francuski, * 1889, należący do grupy „fantaisistes", bliski pisarzy takich, jak Toulet, Pellerin i Carco. W utworach jego przeważa nastrój elegijny, a humor czy ironja przesłania łagodną melancholję. W miejsce rymu wprowadza D. chętnie t. zw. „contre-assonnance". Ogłosił: „La verdure dorée" (1922), „L'enlèvement sans clair de lune" (1924) i i.

Derenbourg, 1. Joseph, orjentalista, * 1811, † 1895, pochodzenia żydowskiego, od 1839 w Paryżu, 1877 prof. w École des Hautes Études, pisał: „Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine" (1 część 1867) i ogłaszał (po części razem z synem) dzieła żydowskie i arabskie.

2. Hartwig, syn poprzedniego, * 1844, † 1908, od 1879 profesor w École des Hautes Études, wydał katalog arabskich rękopisów Eskorjalu (1884—1903, 2 tomy) i ogłaszał teksty arabskie, jak „Nâbigha" (1899), „Sibawaihi" (1881—89, 2 t.), „Chrestomathie élémentaire de l'arabe littéral" (ze Spiro, 1885), „Ousâma ibn Mounkidh, un émir syrien" (1887—95, 3 t.), „Al-Fâkhrî, nouvelle édition" (1895), „Oumâra du Yémen" (1 t. 1897).

Dereń p. Cornus.

Dereser Antoni, teolog kat., (1757—1827), 1783 profesor w Bonn, 1815 we Wrocławiu. Popadał często w konflikt z władzami kościelnemi, na skutek swego racjonalistycznego objaśniania Pisma św.

Derg (Lough D.), jezioro w Irlandji, mające 130 km.², otoczone od płd. i zach. wysokiemi górami. Przepływa przez nie rz. Shannon. Na wyspie Holy Island leżą ruiny kościoła z VII. wieku.

Derivantia (łac.), środki odprowadzające w starszej medycynie, t. j. takie, które działają na skórę pobudzająco albo drażniąco, wywołując lekki stan zapalny. Wyobrażano sobie, że przez podrażnienie skóry można stan zapalny z głębi ciała odprowadzić albo wyciągnąć na zewnątrz.

Derkacz (Crex crex L.) z rzędu Grallae, rodziny Rallidae. Dziób średniej wielkości z boków ścieśniony, skrzydła krótkie zaokrąglone, lot ociężały. Żyje nad wodami. Smaczne, jadalne mięso.

Derketo (Atargatis), „syryjska bogini" (Dea Syria), czczona szczególnie w Askalonie i Mabbugu (Hierapolis). — Pierwotnie nimfa, potem przeobrażona w rybę. Uchodziła też za matkę Semiramidy. Pozostałością po kulcie D. są dwa stawy ze świętemi rybami w Urfie (Edessa).

Derkyllidas, wódz spartański, odznaczył się 411 prz. Chr. nad Hellespontem, podczas klęski Sparty na morzu 394 uratował ważne punkty nad Hellespontem: Abydos i Sestos, mimo to został 390 złożony ze stanowiska.

Derma (greck.), skóra.

Dermachelys (Dermatochelys), żółw, p. żółwie.

Dermanyssus (patszyniec), roztocz z rodziny Gamasidae. D. gallina Geer. (avium Dug.) rudawy w białe plamki, żyje w odchodach ptasich, skąd przechodzi na gołębie, jaskółki, ptaszki w klatkach trzymane, psy, koty, a nawet człowieka, wywołując swędzenie skóry.

Dermaptera (Dermatoptera, cęgorze), podrząd Orthoptera (prostoskrzydłe). Ciało wydłużone, przednie skrzydła krótkie z chityny, druga para skrzydeł błonkowata złożona pod pierwszą nakształt wachlarza. Ocelli brak, różki nitkowate, warga dolna aż do nasady rozszczepiona, żuwki z nią zrosłe. Należą tu rodziny: 1) Forficulidae (skórkowate), 2) Hermimeridae.

Dermatitis (greck.), zapalenie skóry.

Dermatochelys (Dermochelys), żółw, p. żółwie.

Dermatodectes (koliskórek bydlęcy), roztocz, pasorzytujący na ciele koni, bydła i owiec. Przekłuwa skórę, żywiąc się krwią i limfą. Na nogach ma przylgi; przeniesiony na człowieka wywołuje wysypkę.

Dermatogen (greck.), tkanka twórcza skórki roślinnej, p. wierzchołek wzrostu.

Dermatoid, surogat skóry miękkiej, sporządzony przez nałożenie na podkład bawełniany masy, złożonej z roztworu celuloidu, oleju rycynowego i farby, a następnie wyciśnięcie na powierzchni sztucznego liczka lub wzoru. Służy do krycia mebli, siedzeń w automobilach, oprawy książek i t. p.

Dermatol, zasadowy galasan bizmutu, służy jako środek antyseptyczny w nieropiejących ranach, oparzeniach, wewnętrznie przeciw biegunce.

Dermatologja (greck.), nauka o chorobach skóry i pokrewnych, n. p. włosów, paznokci.

Dermatolysis (greck.), nienormalna wiotkość i rozciągłość skóry, wskutek zaniku niektórych elastycznych elementów skóry.

Dermatomycosis (greck.), schorzenia skóry, wywołane przez grzybki pasorzytnicze; choroby skóry, n. p. figówka, liszaj i t. p.

Dermatomyositis (greck.), sprawa zapalna infekcyjna, ciężka, zajmująca po kolei różne partje mięśni, przebiegająca z równoczesnem zapaleniem skóry, podobnem do róży (erisipelas).

Dermatophagus bovi s. equi (gruziskórek bydlęcy), roztocz, pasorzytujący na skórze koni, bydła, owiec. Żywi się komórkami skóry.

Dermatoplastyka (greck.), operacja chirurgiczna, mająca na celu pokrycie skórą partyj ciała pozbawionych skóry.

Dermatosis (greck.), choroba skóry.

Dermatozoa (greck. zwierzęta skórne), drobne zwierzęta, żyjące na skórze człowieka lub zwierząt jako t. zw. epizoa), n. p. wszy, pchły, pluskwy) i właściwe d., jak n. p. świerzbowiec lub pewne robaki, żyjące wprost w skórze.

Dermograf (greck.), ołówek, przy pomocy którego w czasie badania chorego można wyznaczyć na skórze ważniejsze punkty i linje, oznaczające n. p. granice organów i t. p.

Dermografja, dermografizm (greck.), zjawisko, polegające na nienormalnej pobudliwości naczyń skóry; przy przekreśleniu skóry jakiemś tępem narzędziem, rysa czerwona powstała przez rozszerzenie się naczyń krwionośnych skóry, utrzymuje się przez czas dłuższy, albo nawet tworzy się na jej miejscu wzniesienie, podobne do bąbla po oparzeniu pokrzywą (Urticaria factitia). Bardzo silny dermografizm występuje zwłaszcza u neuiasteników, p. neurastenja.

Dermoid, cysta dermoidalna, guz, zawierający jedną lub więcej cyst, których treść składa się z komórek zrogowaciałych, niekiedy także z cholesteryny i zbitych w kłębek włosów, najczęściej spotyka się je w jajnikach.

Derna, główny port we włoskiej kolonji Cyrenajce (płn. Afryka), w oazie, przez którą przepływa Wadi Derna. Liczy 12.500 mieszk. i składa się z 5 osad, otoczonych jednym murem.

Dernbach Baltazar, duchowny katolicki, * 1548, † 1606, jako opat w Fuldzie, gdzie pracował gorliwie nad przywróceniem katolicyzmu.

Dernburg, 1. Heinrich, profesor prawa, (1829—1907). Profesor w Zurychu, Halli i Berlinie; od r. 1866 członek Izby Panów; napisał: „Geschichte u. Theorie d. Kompensation“, „Das Pfandrecht“, „Die Institutionen des Gajus“, „Lb. des preuss. Privatrechts“, „Pandekten“, „Das bürg. Recht des deutschen Reichs u. Preussens“.

2. Friedrich, brat poprzedniego, pisarz, (1833—1911), adwokat sądu najwyższego w Darmstadzie, w latach 1871—81 zasiadał w parlamencie Rzeszy, redagował „Nationalzeitung“, był współpracownikiem „Berliner Tageblatt'u“, napisał kilka powieści podróżniczych i romansów.

3. Bernhard, syn poprzedniego, polityk, * 1865; dyrektor Banku dla Handlu i Przemysłu, 1906 dyrektor departam. kolonij Minist. Spraw Zagran.; opozycja przeciw propagowanemu przez niego usamodzielnieniu jego urzędu doprowadziła do rozwiązania parlamentu 13. XII. 1906 r. Nowy parlament 1907 zezwolił na przemianę wydziału kolonij na Państwowy Urząd Kolonjalny, którego podsekretarzem stanu był D. aż do r. 1910. W r. 1913 wszedł do Izby Panów, w r. 1919 jako demokrata do Zgromadzenia Narodowego, od r. 1920 zasiada w parlamencie Rzeszy. Od kwietnia do czerwca 1919 był ministrem finansów.

Dernschwam (von Radyčin) Hans, kupiec podróżujący i badacz Wschodu, * 1494, † ok. 1570, działał od 1517 jako zastępca domu handlowego Fugger przy kopalniach miedzi w Neusohl na Węgrzech, 1553—55 towarzyszył Ghiselinowi de Busbecq (ob.) w podróży poselskiej do Konstantynopola i Azji Mniejszej; w pamiętniku jego (wyd. 1923) znajdują się cenne sprawozdania z tej podróży. Po powrocie był czynny w zarządzie kopalni w Kremnicy.

Derogacja (łac.), skrzywdzenie, ograniczenie, uszczuplenie; zmiana, uchylenie poszczególnych postanowień prawnych przez ustawę później wydaną; derogatywnie, uchylająco, uszczuplająco; derogować, ograniczać, pozbawiać siły obowiązującej. Lex posterior derogat priori, ustawa późniejsza uchyla wcześniejszą, o ile nie jest ustawą specjalną.

Derogatoryjna klauzula (Clausula derogatoria), postanowienie zamieszczone w oświadczeniu woli przez oświadczającego, że ewentualna przyszła zmiana tego oświadczenia ma być bez znaczenia. Taka klauzula jest nieważna w oświadczeniach ostatniej woli.

Derosne Charles, aptekarz i przemysłowiec francuski, (1780—1846), położył wspólnie z Cail'em duże zasługi około rozwoju cukrownictwa i gorzelnictwa.

P. Déroulède.

Déroulède Paul, francuski poeta i polityk, (1846—1914), po wojnie 1870—71 r. stał się niezmużonym głosicielem hasła odwetu, rozwijając żywą działalność nacjonalistyczną i antyrepublikańską. Założył „Ligę patrjotów“ (1880), był deputowanym (1889—92), a w r. 1900 za zdradę Republiki skazany został na 10-letnie wygnanie. Wydał pisma polityczne „De l'éducation nationale“ (1882) i „Le livre de la Ligue des patriotes“ (1887) oraz wybór swych mów

(1910). Jego patrjotyczne dramaty „Messire Duguesclin" (1895) i „La mort de Hoche" (1898) nie znalazły silniejszego oddźwięku, popularnemi natomiast stały się jego pieśni wojenne i żołnierskie „Chants du soldat" (1872—5, 2 t.), „Refrains militaires" (1888) i i.

Deroy Bernhard Erasmus, hrabia, generał bawarski, * 1743, † 1812, początkowo pełnił służbę wojskową w Palatynacie, od 1795 w Bawarji, której armję zreorganizował 1804, 1809 był naczelnym wodzem w Tyrolu, padł jako dowódca dywizji bawarskiej w Rosji.

Derriey Charles, rytownik francuski, (1808—1877), zasłużony wielu wynalazkami z dziedziny drukarskiej.

Derringer, amerykański krótki pistolet kieszonkowy, kal. 10 m/m, zwany tak od konstruktora.

Deruta, miasto w prowincji włoskiej Perugji, sławne z majolik wyrabianych w niem w XVI. w. Były to najczęściej wielkie misy z popiersiami, postaciami świętych, aniołami i t. d., przeważnie malowane niebiesko na białem tle, z glazurą o wspaniałym, perłowym połysku.

Deruta (z franc.), wojsk.: klęska i popłoch; uogólnione: rozkład, rozprężenie; na giełdzie: gwałtowna zniżka kursów.

Derventa, miasto w Bośni, w okręgu Banjaluka (Jugosławja) z 6.148 mieszk. i ruinami zamku.

Derwent, 1. nazwa szeregu rzek w Anglji. Największą z nich jest dopływ rz. Trent, długi 96 km., spławny od miasta Derby.

2. rzeka w Tasmanji, odpływ jez. Saint Clair, uchodzi poniżej Hobart, do zatoki Sturm.

Derwisz (pers., „biedak"), nazwa członków zakonów mahometańskich (Zakony Derwiszów). Zakony te powstały jako wykwit przykładów chrześcijańskich i buddyjskich, ascetycznych skłonności pobożnych Muzułmanów i różnorodnych pozostałości pogańskich. Dzisiejsze zakony błędnie odnoszą swe reguły i ceremonje do sławnych mężów z otoczenia samego proroka, jak Abu Bekr'a i Alego. W rzeczywistości powstały one dopiero w w. XII. Zakonów tych jest obecnie ponad 30, choć są tacy, którzy liczą ich 72. Najważniejsze z nich są: Kadirzy, Rifaici, Bairamici, Mewlewici (najbardziej poważani), Chalwetowie i Senussowie. D. mieszkają po części wspólnie po klasztorach, przeważnie jednak są rzemieślnikami, kramarzami i rolnikami, którzy tylko wśród szczególnych okoliczności dają wyraz swej przynależności do Zakonu. Wspólne im wszystkim są: ćwiczenia w żarliwej a mistycznej pobożności i podporządkowanie członków przełożonemu (arab. Szeik, pers. Pîr „Starszy"). Pod wybujałą pobożnością, która zwłaszcza w Indjach prowadzi do niezwykłych ćwiczeń pokutnych, kryje się często obłuda, a niektóre klasztory utrzymują się głównie z kuglarstwa. — Reguły zakonne religijne polegają głównie na ascetycznych samoudręczeniach i tańcach (tańczący i wyjący Derwisze). Wielu książąt mahometańskich i sułtanów tureckich odnosiło się do d. z największą czcią i obdarowywało hojnie ich klasztory. Także i dzisiaj cieszą się d. poważaniem u ludu, przytem niemałym wpływem na politykę.

Derywaty, pochodne związków chemicznych, w których atom lub grupa atomów zostały zastąpione innym atomem wzgl. grupą atomów. Tak n. p. eter etylowy $C_2H_5 . O . C_2H_5$ jest związkiem pochodnym alkoholu etylowego $C_2H_5 . OH$.

Des (wł. Re bemolle, franc. Ré bémol, ang. D flat) w muzyce ton D. obniżony o półton zapomocą ♭. Tonacja Des-dur ma 5 ♭ jako znak przykluczowy.

Desaguadero, nazwa 2 rzek w płd. Ameryce. 1. w Boliwji, odwadnia jez. Titicaca do słonego Lago Poopó, długa ok. 300 km.

2. w Argentynie, na granicy prowincyj: Mendoza i San Louis.

Desaix de Veygoux, Louis Charles Antoine, generał franc., * 1768, od 1794 gen. dywizji, podbił 1798 Egipt Górny, padł pod Marengo 1800, ratując Bonapartego przed klęską.

De Sanctis Francesco, wybitny włoski krytyk i historyk literatury, (1817—1883); wysoko ceniony jako pisarz i nauczyciel. W 1848 przed burbońsko-austrjacką reakcją uszedł z Neapolu do Cosenzy, w r. 1850 wtrącony został do więzienia, w którem pozostawał przez trzy lata, tłumacząc poezje Schillera i Goethego oraz „Logikę" Hegla. Wypuszczony na wolność pod warunkiem wyjazdu do Ameryki, umknął przez Maltę do Turynu, gdzie wygłosił głębokie odczyty o „Boskiej Komedji". Został następnie profesorem estetyki i literatury włoskiej na politechnice w Zurychu (1856), później neapolitańskim (1860) i włoskim (1862) ministrem oświaty. Osiadłszy od marca 1862 znów w Neapolu, podejmuje swą działalność pedagogiczną, zakłada czasopismo „L'Italia" i otrzymuje katedrę uniwersytecką (1871). Z dzieł jego do najważniejszych należą: Dwutomowa „Storia della letteratura italiana" (1870—72), „Saggi critici" i „Nuovi saggi critici" (1866 i 1872) oraz „Saggio critico sul Petrarca" (1869). Wywarły one doniosły wpływ na rozwój krytyki włoskiej, m. i. na B. Crocego.

Desargues Gérard, geometra francuski, (1593—1662). Zajmował się geometrją rzutową. Od niego pochodzą niektóre metody geom. rzut. Zastosował do geom. metody perspektywy. Wprowadził t. zw. punkty niewłaściwe (patrz geom. rzutowa). Zawdzięczamy mu twierdzenie o trójkątach homologicznych.

Desault Piotr Józef, franc. lekarz, (1744—1795), prof. anatomji w Paryżu. Znakomity chirurg i klinicysta, znany głównie z leczenia złamań. Wprowadził do Francji kliniczny sposób leczenia ran.

Descabezado, grupa wulkanów w Kordyljerach chilijskich, składająca się z D. Grande (3.850 m.), D. Chico (3.250 m.), i powstałego w 1847 Cerro Azul.

Descartes René (Renatus Cartesius), filozof franc., (1596—1650), ze starego szlacheckiego rodu, wychowany u jezuitów w La Flèche, brał udział jako żołnierz w wyprawach wojennych w Holandji, następnie pod Tillym w Niemczech, a z rozmyślań na zimowej kwaterze nad Dunajem w r. 1619 wyniósł niezachwiane przekonanie, iż tylko to, co da się poznać, „jasno i wyraźnie" (clair et distinct), za prawdę uważać należy. Od r. 1621 zwiedził pół Europy, przej-

R. Descartes.

ściowo także przebywał w Paryżu. Od r. 1628 żył w Holandji w ukryciu, zmieniając mieszkanie dwanaście razy. Tu na usilne prośby swych przyjaciół wydał (1637) anonimowo swe dzieła: „Essais philosophiques", zawierające: „Discours de la méthode", „La Dioptrique", „Les Météores", oraz uzasadnienie swych wynalazków w zakresie geometrji analitycznej: „La géométrie". Po tych nastąpiły później „Meditationes de prima philosophia" (1641) i „Principia philosophiae" (1644). Ostatniem przez niego wydanem dziełem było „Traité des passions de l'âme" (1649), napisane dla księżniczki Elżbiety palatyńskiej 1646. W 1649, na wezwanie królowej szwedzkiej Krystyny, udał się do Sztokholmu, nie mogąc jednak znieść ostrego klimatu, zmarł w roku następnym. — Po jego śmierci zostały wydane pisma, ukrywane dotąd z obawy przed inkwizycją: „Le monde" i „Traité de l'homme" (1677), „Regulae ad directionem ingenii" (1701) i „Inquisitio veritatis per lumen naturale" (1701).

Filozofja D. jest przejściem od scholastyki do oświecenia. Tak jak scholastycy, stawia on sobie za zadanie, ustalenie systemu i związku dla zasadniczych prawd nauki i religji. Nowością jest jednak to, że jedynie matematykę uznaje za naukę, matematyzuje naturę i uznaje jedynie rozumowe myślenie za źródło poznania; na tem też polega jednostronność jego rozumowania, z którem łączy się jeszcze typowa wówczas pogarda dla historji, tem samem dla ustalonych przez nią także w dziedzinie filozofji pojęć. Połączenie przez D. matematyczno-fizycznego światopoglądu z teologją, w przeciwstawieniu do chrześcijaństwa, w którem teologja wiąże się z historją, odnajdujemy u Spinozy, Leibniza i Wolffa, a nawet u Kanta, dla którego zawsze jeszcze matematyka jest istotną nauką, a Bóg najwyższym przedmiotem filozofji. Wychodząc, tak jak św. Augustyn, z zasadniczego zwątpienia o wszystkiem co nazywamy poznaniem, dochodzi D. do odkrycia, iż jedynie tylko uświadomienie sobie zwątpienia jest bezwzględnie pewne. Wątpienie jest aktem myśli, więc stwierdza równocześnie istnienie myślących ludzi. Tak dochodzi do swego pierwszego twierdzenia: „cogito, ergo sum" („myślę, więc jestem"). Ponieważ wszystkie twierdzenia o mojej osobie mogę odrzucić, a nie mogę odrzucić tylko myślenia, bo choćbym je odrzucił, to jednak negując je myślę, przeto wynika z tego, że istota człowieka polega na myśleniu. W przeciwieństwie do św. Augustyna wyklucza zatem D. poza myśleniem każdą inną treść świadomości: Rozsądkowe myślenie jest jedynem źródłem prawdy, które posiadamy. Pewnem jest zatem wszystko, co rozsądek jasno i wyraźnie widzi, jak n. p. cogito, ergo sum; jeżeli wedle tej zasady zbadamy treść naszego myślenia, to znajdziemy w niem idee różnego gatunku, częściowo wrodzone, częściowo nabyte, częściowo wynalezione. Między niemi idea Boga zajmuje pierwsze miejsce. Ponieważ człowiek jest niedoskonały i otacza go jedynie niedoskonałość i doczesność, a Boga z konieczności musimy sobie wyobrażać nieskończonym i doskonałym, przeto idea Boga nie może powstać z człowieka. Ona jest przez Boga w niego wlana czyli wrodzona, tak jak jest mi wrodzona idea mnie samego. Bóg jest przyczyną idei Boga w nas, a zarazem wszystkich prawd wiecznych. Istnienie Boga jest zatem takim samym pewnikiem jak cogito, ergo sum i jak prawdziwość jasnych i dokładnych twierdzeń odnajdywanych w naszem myśleniu. W przeciwnym bowiem razie Bóg byłby oszustem, jeśliby nam dał rozum, któryby nas stale w błąd wprowadzał, co jest niemożliwe.

Z idei Boga wyłaniają się zasady filozofji natury. Filozofja natury opiera się na nauce o substancjach. Ściśle biorąc substancja jest rzeczą, która niczego innego do swego istnienia nie potrzebuje. W tem ciasnem znaczeniu jedynie Bóg jest substancją, ponieważ on sam jest przyczyną swego istnienia. W szerszem pojęciu i duch i materja są substancjami, z których powstał świat, i które do swego istnienia nie potrzebują nic więcej prócz Boga, który je stworzył. Istotą ducha jest myśl, istotą materji rozciągłość, a z tych atrybutów wywodzą się wszystkie przymioty. Duch i materja są zupełnie odmienne od siebie i nic nie mają ze sobą wspólnego. Wszystko co cielesne mierzy się czysto matematycznemi określeniami: długość, szerokość, głębokość i t. d. Ostatnie składniki materji t. zw. ciałka (corpuscula), nie dostrzegalne zmysłami, tak jak atomy Demokryta, są czysto geometrycznemi pojęciami. Ruch jest rezultatem różnego rozmieszczenia w przestrzeni ciałek, których ilość jest stała i która w swej całości tworzy wszechświat. Ruch ten jest mechaniczny, a temu mechanizmowi podlegają nawet rośliny i zwierzęta, jak również i ciało ludzkie, które jest pewnego rodzaju maszyną „quasi machinamentum quoddam est". W ciele mieszka dusza, zupełnie od niego różna, a komunikująca się z niem tylko na jednym punkcie, którego D. szukał w wyrostku szyszkowym, jako jedynej nieparzystej części ciała. Dusza i ciało nie mogłyby wejść we wzajemny kontakt, gdyby Bóg sam nie stworzył między niemi harmonji. Ten problem stosunku i kontaktu duszy z ciałem rozwiązał Guelincx (ob.) w sensie okazjonalistycznym. Również etykę sprowadza D. do fizyki i medycyny. D. ma, mimo licznych błędów, duże zasługi w dziedzinie fizjologicznej i psycholo-

gicznej antropologji. Jako matematykowi należy mu się wielkie uznanie, gdyż ogromnie rozwinął naukę algebry. Główną jego zasługą jest opracowanie geometrji analitycznej i jej opisanie w swojej „Géométrie". Wyrazem jego prac przyrodniczych jest „Dioptrique" (1639), zawierająca Sneliusowskie prawo o załamywaniu światła. Dzieła zbiorowe D. pojawiły się w nowem wyd. Paryskiej Akademji pod red. Adama i Tannery'ego (1897 i n., 10 t.). W przekładach polskich ukazały się: Discours, Dobrzycki, 1878; Rozmyślania nad zasadami filozofji, J. K. Dworzaczek, 1885; Rozprawa o metodzie, Boy-Żeleński.

Descendencji teorja, nauka o wzajemnem pochodzeniu (teorja transformacji lub transmutacji) głosi, że tak dzisiaj żyjące, jak i wymarłe rodzaje roślin i zwierząt pochodzą od praform, z których się z czasem rozwinęły — łączy je więc ze sobą pokrewieństwo. Teorja ta przeciwstawia się Lineuszowskiej koncepcji, opartej na zasadzie „Tot sunt species, quot diversas formas ab initio produxit Infinitum Ens". Cuvier w swej teorji katastrof przyjmuje również stałość gatunku, dając równocześnie podwaliny pod teorję d. przez gruntowne studja nad paleontologją. Przeciw tym poglądom stałości gatunku występuje w Anglji Erazm Darwin, w Niemczech Goethe, Oken i inni, we Francji Buffon, Geoffroy St. Hilaire i Lamarck. Ten ostatni najbardziej się zasłużył dla teorji d. Przyjmuje on, że gatunki powstają na drodze samorództwa z materji nieożywionej i z tych najprostszych istot rozwinął się w jednym kierunku świat roślinny, w drugim zwierzęcy. Doskonalenie się organizmów miało być uwarunkowane używaniem lub też nieużywaniem danego organu, przyczem warunki zewn. wywierały znacznie mniejszy wpływ na kształtowanie się rozwoju. Teorja d. ulega jednak w walce z teorją stałości gatunków i na długi czas zostaje usunięta z nauki. Dopiero Karol Darwin w dziele swem „O pochodzeniu gatunków" wznawia ją, rozwija i gruntuje. Do jej ugruntowania przyczyniają się głównie: równoczesny prawie jej odkrywca obok Darwina, Wallace, dalej Haeckel, Müller, Karol Vogt, Weismann, Maurycy Wagner, Naegelli, Huxley, Hooker i Lyell. Za prawdziwością tej teorji ogólnie dzisiaj przyjętej przemawiają dane ze systematyki (drzewo rodowe), z paleontologji (skamieliny z różnych okresów geologicznych ułożone w szereg rozwojowy: formy przejściowe n. p. prowadzą od czteropalcowego konia Eohippus z eocenu do jednopalcowego dzisiejszego; formy przejściowe między dużemi grupami n. p. między gadami a ptakami: Archeopteryx; między paprotnikami a nagozalążkowemi: Pteridospermae), z embrjologji (we wczesnych stadjach embrjonalnych zarodek posiada cechy rodzajów, stojących na niższym stopniu rozwoju), z geografji roślin i zwierząt (dzisiejsze rozmieszczenie możemy sobie niejednokrotnie tłumaczyć tylko jako następstwo dawnych epok geologicznych, rozmieszczeniem dawnych lądów i mórz).

Descensus (łac.), zstępowanie, schodzenie, d. testiculorum, obsuwanie się jąder z jamy brzusznej do worka mosznowego u embrjona ludzkiego, D. ad inferos tytuł 2. części t. zw. ewangelji Nikodema (ob.).

Descenzja (łac.), w astronomji oznacza kąt między punktem równonocy wiosennej, a równocześnie z gwiazdą zachodzącym punktem równika. Dla punktów obserwacyjnych na równiku descenzja jest równa rektascenzji (ob.); nazywa się ją descenzją prostą w przeciwieństwie do d. skośnej dla punktów obserwacyjnych, nie leżących na równiku.

Deschamps, 1. Eustache, zwany: Morel, najwybitniejszy poeta francuski XIV. w. (* ok. 1345, † 1404 lub 1405); dyplomata w służbie Karola V. Mądrego, pod koniec życia spełniający urząd „bailli" w Senlis, obok „Miroir de mariage" i „Art de dictier" zostawił po sobie głównie drobniejsze utwory poetyckie, zwłaszcza ballady treści moralizującej i politycznej, a także bajki i rondeaux, ogółem 80.000 wierszy.

2. Leodegar Maria, filozof francuski, (1716—1774), benedyktyn, autor zbliżonego do poglądów Spinozy traktatu „La vérité ou le vrai système", który wydobył na jaw dopiero Beaussire w r. 1865.

3. Emile, poeta francuski, (1791—1871), wspólnie z Wiktorem Hugo założył czasopismo „La Muse française" (1824) i okazał się niebawem jednym z najśmielszych i najzręczniejszych szermierzy romantyzmu. Ogłosił „Études françaises et étrangères" (1828), „Poésies", opracowania „Romea i Julji" oraz „Makbeta" Szekspira, a także libretta operowe (do muzyki Auber'a, Rossiniego i i.).

4. Antony, brat poprzedniego, poeta francuski, (1800—1869), należał również do najściślejszego koła romantyków; obok metrycznego przekładu „Boskiej Komedji" (1829) i innych tłumaczeń, ogłosił udatne „Satires politiques" (1831) oraz, już pod wpływem postępującej naprzód choroby umysłowej, „Dernières paroles" (1835), poezje o przejmującej melancholji.

5. Gaston, pisarz francuski, (ur. 1861), literacki krytyk „Temps" (od 1893), autor wrażeń z podróży do Grecji i Małej Azji, powieści „Le Chemin fleuri" (1896) i i.

Deschanel, 1. Emile, pisarz francuski, (1819—1904), od r. 1881 profesor nowszej literatury w Collège de France, od utworów lżejszego charakteru, jak „Le mal et le bien qu'on a dit des femmes", przeszedł do prac o bardziej naukowym charakterze: „Études sur Aristophane", (1892, 3 wyd.), „Le romantisme des classiques" (1882—88, 5. t.) i i.

P. Deschanel.

2. Paul, syn poprzedniego, francuski pisarz i polityk, (1856—1922), początkowo urzędnik

administracyjny, od 1885 deputowany z grupy umiarkowanych republikanów, 1898—1902 i 1912—20 prezydent Izby, od 18. lutego do 21. września 1920 prezydent Republiki. Ogłosił dzieła polityczne: „Les intérêts français dans le Pacifique“ (1885), „La République nouvelle“ (1898), „Politique intérieure et étrangère“ (1906) i szkice literackie: „Figures de femmes“ (1889), „Figures littéraires“ (1889), oraz mowy swe, zebrane p. t. „Questions actuelles“ (1891).

Des Chapelles, Le Breton, franc. generał, (1780—1847), słynny szachista i choć bez ręki — mistrz bilardu.

Des Cloizeaux Alfred, franc. mineralog, 1817—1897), profesor w Paryżu, napisał: „Manuel de minéralogie“ (1862—93, 2 tomy, nieskończone), „Recherches sur les propriétés optiques des cristaux“ (1867) i cały szereg dzieł innych.

Descloizyt, minerał, zasadowy wanadynian ołowiu i cynku $Pb_3V_2O_8 . ZnO_2H_2$, tworzy oliwkowo-zielone aż do czarnych, rombowe kryształki niewielkich wymiarów w Ajuadita w Sierra di Cordoba (w Argentynie), w Obir (w Karyntji) i w Brockenhill (w Rodezji), gdzie występuje razem z wanadynitem.

Descort („niezgoda“), prowansalska i starofrancuska pieśń, złożona z nierównych zwrotek, ze zmieniającą się melodją, dająca głównie wyraz nieszczęśliwej miłości.

Descoudres Ludwig, malarz niemiecki, (1820—1878), uczeń Schnorra w Monachjum, Sohna i Schadowa w Düsseldorfie, sławę uzyskał w r. 1850 obrazem: Francesca z Rimini (według Dantego). Zasłużył się też jako prof. Szkoły sztuk pięknych w Karlsruhe (od 1854).

Deseado, Puerto, port na terytorjum Santa Cruz w Argentynie, przy ujściu rz. Rio D., płynącej z Andów do Atlantyku.

Deser (franc. dessert), wety, składają się z owoców, tortów, słodyczy, lodów i potraw pobudzających trawienie, n. p. serów. Wina deserowe, słodkie albo szczególnie ogniste wina.

Desèze (De Sèze) Raimond, (zwany Romain), hr., francuski mąż stanu, * 1748, † 1828, obrońca w procesach: „o naszyjnik“, Besenvala (oskarżonego o zdradę stanu, 1789) oraz króla Ludwika XVI. (26. grudnia 1792), za Ludwika XVIII. został pierwszym prezydentem Trybunału Kasacyjnego, hrabią i parem, także 1816 członkiem Akademji.

Desfontaines, 1. René Louiche, botanik francuski, * 1750, † 1833, był profesorem w Paryżu i dyrektorem ogrodu botanicznego. Pisał o florze Tunisu i Algeru, o budowie jednoliściennych i obcych roślin drzewiastych, hodowanych we Francji.

2. Pierre François Guyot, Abbé, krytyk francuski, (1685—1745), znany dzięki polemice z Voltaire'm, ogłosił „Observations sur les écrits modernes“ (1735—43, 34 t.) i jako odpowiedź na „Critique des observations“ Voltaire'a, „Voltairomanie“ (1738).

Deshayes Gérard Paweł, przyrodnik francuski, (1795—1876). Był profesorem w Museum w Paryżu, pisał o mięczakach trzeciorzędu.

Deshoulières Antoinette, z domu Du Ligier de la Garde, poetka francuska, (1638—1694), wyróżniająca się dowcipem i urodą, dzięki poezjom swym w stylu „précieux“ (idylle, elegje, listy miłosne zwierząt i t. p.), przesadnie wielbiona przez współczesnych jako „dziesiąta muza“ „francuska Kalliope“.

Desiderio da Settignano, rzeźbiarz włoski, (1428—1464), wykształcony pod kierunkiem Donatella, był jednym z najszlachetniejszych artystów włoskiego wczesnego renesansu. W dziełach jego widoczne jest powiązanie doskonałego odczucia natury z poczuciem dekoracyjności; najlepsze dzieła: grobowiec Marzuppini'ego w Santa Croce, tabernaculum w San Lorenzo we Florencji, popiersie marmurowe Marietty Strozzi w Muzeach we Florencji i Berlinie i popiersie wapienne młodej dziewczyny.

Desiderium (łac.), życzenie, żądanie; pium d., pobożne (nie dające się spełnić) życzenie, liczba mnoga „Pia desideria“.

Desinteressement (franc.), brak zainteresowania; w polityce: przyrzeczenie jakiegoś mocarstwa, że nie będzie się wtrącało do jakiejś określonej sprawy.

Desio, osada w prow. Medjolan (płn. Włochy), z 11.479 mieszk.

Désirade, La (hiszp. Deseada), wyspa w Zach. Indjach, na wsch. od Gwadelupy, z 27 km.² i 1.579 mieszk. Główną osadą jest: Grande Anse z dobrą przystanią. Odkryta 3. listop. 1493 przez Kolumba, należy od 1728 do Francji.

Desirée, szwedzko-norweska królowa, p. Dezyderja.

Desjardins, 1. Abel, historyk franc., * 1814, † 1886, od 1857 prof. gimn. w Douai, napisał: „Vie de Jeanne d'Arc“ (1854, 3 wyd. 1885), „Charles IX.“ (1874), „La vie et l'oeuvre de Jean de Boulogne“ (1883) i in.

2. Ernest, brat poprz., franc. archeolog i badacz dziejów, (* 1823, † 1886), 1861 profesor w Paryżu, 1875 członek Akademji, napisał: „Géographie historique et administrative de la Gaule romaine“ (1876—93, 4 t.) i wydał „La table de Peutinger“ (1873).

Deskrypcja (z łac. descriptio), tyle co opis; deskryptywny, opisowy.

Deskur Józef, malarz polski, * 1861 w Warszawie, uczeń Czermaka w Pradze, Hackla, Gabela i t. d. w Monachjum, Lefevre'a i Boulanger'a w Paryżu. Dzieła jego znane są z wystaw w Krakowie i Warszawie, najważniejsze: cykle „Sfinks“ i „Wojna“ i 12 kartonów do „Tysiąc i jedna noc“.

Deskwamacja (łac. łuszczenie się), geolog. wietrzenie kamieni skutkiem działania wiatru. W zoologji: łuszczenie się obumarłych komórek skóry ssaków. W medycynie: łuszczenie się warstw nabłonkowych skóry, wywołane używaniem ostrego mydła, twardą wodą lub jako następstwo wyrzutów skórnych.

Desmarées, malarz, ob. Marées, Georges des.

Desmarest Anselm Gaëtan, zoolog francuski, (* 1784, † 1838). Napisał: „Histoire naturelle des tangaras, des manakins et des todiers“ (1805) i „Histoire naturelle des crustacés fossiles“ (razem z Brongniartem, 1822).

Desmarets de Saint-Sorlin Jean, pisarz francuski, (1595—1676), pupil kardynała Richelieu, jeden z najwcześniejszych członków Akademji Francuskiej i jej pierwszy kanclerz, pró-

bował sił na różnych polach literatury, także i w krytyce, i należał do przeciwników jansenistów. Najlepszym jego utworem jest komedja charakterów. „Les visionnaires" (1637). Napisał też epopeję narodową: „Clovis, ou la France chrétienne" (1657).

Des Marez Guillaume, belgijski historyk prawa i ekonomji, * 1870, studjował w Niemczech; zostaje w Brukseli archiwarjuszem miejskim i profesorem, jest współzałożycielem Institut de Sociologie, napisał wiele prac tyczących historji Belgji; najważniejszemi są: „Étude sur la propriété foncière dans les villes du moyen-âge" (1898), „L'organisation du travail à Bruxelles au XV. siècle" (1902, nagrodzone).

Desmazières J. B. H. J., botanik francuski, * 1796, † 1862, pisał o trawach płn. Francji.

De Smet de Naeyer Paul, hr., belgijski mąż stanu, * 1843, † 1913, w parlamencie (od 1886) gorliwy członek partji klerykalnej, 1894 minister finansów, 1896 do stycznia 1899 i od sierpnia 1899—1907 premjer.

Desmidiaceae (baryłeczkowate), rodzina glonów z klasy Coniugatae. Żyją zwykle pojedynczo, rzadziej kolonjalnie, błona komórkowa prawie zawsze ze skulpturą, składa się z dwóch połówek, a przynajmniej przewężona w pośrodku. Przy kopulacji cała zawartość komórki bierze udział w tworzeniu się zygoty. Kształty bardzo misterne, żyją w torfowiskach. Najczęściej spotykane rodzaje: Penium, Closterium, Staurastrum, Cosmarium, Micrasterias i t. d.

Desmin (promieniowiec, stylbit), minerał, należący do grupy zeolitów, wodny glinokrzemian wapniowy $CaAl_2Si_6O_{16} . H_{14}O_7$ (przyczem ilość krzemu i wodoru jest zmienną Si_7—Si_5, H_{14}—H_{12}), zawierający stale alkalja, a zwłaszcza sód. Występuje w jednoskośnych, pseudorombowych kryształach o pokroju tabliczkowatym lub w utworach promienistych. Kryształy są zwykle bezbarwne, zdarzają się jednak szare, żółtawe i czerwonawe. Desmin, należący do najczęściej spotykanych zeolitów, tworzy białe pokrywy lub występuje w formie stalaktytów zarówno w złożach kruszcowych jak i w skałach wulkanicznych, gdzie jest szczególnie pospolity, oraz w łupkach krystalicznych.

Desmodium Desv. (poruszlin), z rodziny motylkowych, drzewa lub krzewy, rosnące w krajach tropikalnych. C. gyrans D. C. z tropikalnej Azji wykazuje spontaniczny ruch liści w temperaturze 35° C.

Desmoid, nowotwór dobrotliwy, wychodzący z tkanki ścięgnistej lub tkanki łącznej włóknistej, por. Fibroid i Fibroma.

Des Moines, stolica i największy ośrodek handlu i przemysłu w stanie Jowa (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. D., z 126.485 mieszk. Założone w 1846 miasto posiada od 1881 uniwersytet.

Des Moines, prawoboczny dopływ Missisipi, długi 720 km., wypływa z licznych jezior w Minnesocie, przepływa przez Jowę i uchodzi pod Keokuk.

Desmologja (greck.), także syndesmologja, nauka o wiązadłach stawowych.

Desmoncus polyacanthus.

Desmoncus Mart. (palma kolczasta), palma pnąca się zapomocą zmienionych w wąsy liści, opatrzonych kotwicowatemi włoskami. Rośnie od Meksyku do Boliwji.

Desmotropja (greck.), ob. tautomerja.

Desmoulins Camille, rewolucjonista franc., * 1760, † 1794, adwokat w Paryżu, podburzył 1789 do szturmu na Bastylję, pomógł zorganizować klub kordeljerów, należał do Konwentu. W czasie rządów terorystycznych zwalczał w czasopiśmie „Vieux Cordelier" wykroczenia rewolucyjne, za staraniem Robespierre'a został stracony. Jego pisma, pośród nich „Histoire des Brissotins" (1793), wydał Claretie (1874, 2 t.).

Desmozyt, ciemno wstęgowany łupek ilasty, zmieniony przez kontakt z diabazem.

Desna, 1. lewoboczny dopływ Dniepru, wypływa 7 km. od miasta Jelni, w gub. Smoleńskiej, a uchodzi poniżej Kijowa, po 810 km. biegu. Żeglowna na przestrzeni 400 km.

2. lewoboczny dopływ Bohu, przepływa przez powiat berdyczowski i winnicki i uchodzi po 79 km. długim biegu pod Strzyżawką.

Desnoyers, 1. Auguste Boucher, baron, rytownik francuski, (1779—1857), uczeń Lethière'a, później Akademji paryskiej, pracował kilka lat w pracowni Tardieu'a. Rytował głównie dzieła Rafaela (1804 „Madonnę, piękną ogrodniczkę" z Luwru); sławny był jego sztych, przedstawiający Napoleona według portretu Gérarda. W r. 1825 został pierwszym rytownikiem króla.

2. Jules, franc. historyk i geolog, (1800—1887), od 1830 sekretarz franc. Towarzystwa geologicznego, 1862 członek Akademji. Liczne prace historyczne i geologiczne.

Despeñaperros (Puerto de D.), przełęcz w górach Sierra Morena (Hiszpanja), na wysok. 800 m., przez którą prowadzi droga z wyżyny Mancha ku nizinie Andaluzyjskiej i kolej z Madrytu do Sewilli.

Desperados (hiszp. „zrozpaczeni"), członkowie skrajnie-radykalnych partyj politycznych. — Polityka desperado stosuje przemoc i ryzykuje wszystko.

Desperat (łac.), człowiek zrozpaczony; d e s p e r a c j a, rozpacz.

Despériers (także: des Périers) Bonaventure, pisarz francuski, * około 1500, † śmiercią samobójczą w r. 1544. Jego cztery wolnomyślne

dialogi: „Cymbalum mundi en françois“ (1537), obruszyło zarówno protestantów jak katolików. Spisany w 1538, ogłoszony dopiero w 1558 zbiór nowel: „Nouvelles récréations et joyeux devis“ zawiera 90 opowieści, wyróżniających się świeżością i naturalnością, czerpanych głównie z ustnej tradycji lub własnych przeżyć autora.

Desplaces Louis, rytownik francuski, (1682—1739), rytował dzieła malarzy francuskich i włoskich XVII. i XVIII. wieku.

Despoina („pani, władczyni“), przydomek bogiń greckich, zwłaszcza Demetry i Persefony.

Desportes, 1. Philippe, poeta francuski, (1546—1606), wyszkolony na Plejadzie oraz liryce włoskiej i hiszpańskiej, był poetą dworskim za Karola IX., Henryka III. i Henryka IV. Rozpoczął od naśladowania Ariosta, hołdował chętnie erotykowi i z równą lekkością pióra opiewał miłostki Henryka III., jak uczucia religijne w przekładzie psalmów (1603). — D. przybył do Polski w orszaku Henryka Walezego (1573), a po tajemnym wyjeździe swego króla do Francji zwrócił do Polski złośliwe pożegnanie p. t. „Adieu à la Pologne“. Na paszkwil ten — obok nieznanego bliżej anonimu — odpowiedział Jan Kochanowski wierszem łacińskim: „Gallo crocitanti amoibe“.

2. François, malarz francuski, (1661—1743), jakiś czas przebywał w Polsce na dworze Sobieskiego, później w Paryżu, gdzie cenił go bardzo Ludwik XV. Najlepsze jego dzieła to sceny z polowań, zwierzęta, projektował też kartony do gobelinów.

Despota (greck.), „pan“, zwłaszcza niewolników, nieograniczony władca (por. Despotyzm); przenośnie: człowiek o charakterze samowolnym, władczym.

Despotyzm, (greck.), nieograniczona, samowolna władza jednostki; forma rządu, w której rozstrzyga jedynie wola i samowola władcy; zwyrodnienie systemu rządów absolutnych. (Tyranja, samowładztwo). D. książąt, w większej części krajów niemieckich w w. XVII. i XVIII., nazywano d. patrjarchalnym, gdyż ówczesny stosunek władcy do poddanych miał często charakter patrjarchalny. W Rosji despotyzm przetrwał, mimo złagodzenia formy, do 1917.

De Spuches Giuseppe, książę Galati, włosk. poeta i archeolog, (1819—1884), wkońcu burmistrz Palerma i członek parlamentu, wsławił się jako poeta tłumaczeniem „Króla Edypa“ Sofoklesa, (1838), po którem poszły inne przekłady i poezje oryginalne: „Carmina latina et graeca“ (1887) i „Poesie“ (1868). Jego „Opere“ ukazały się 1891, 5 t.

Dessalines Jean Jacques, późniejszy Jakób I. cesarz Haiti, * 1758 jako niewolnik murzyński, zamordowany 1806. W czasie powstania na wyspie adjutant Toussaint L'Ouverture'a zdobył rozgłos walecznością i okrucieństwem, walczył przeciw gen. Leclerc d'Ostin, 1802 zawarł pokój, 1803 zmusił gen. Rochambeau do poddania się i ogłosił niezawisłość wyspy. Od 1804, na mocy uchwały oficerów, został dożywotnim generałem-gubernatorem republiki z prawem oznaczenia swego następcy, 1804 ukoronowany na cesarza. Despotyzmem swym wywołał powstanie, w którem zginął.

Dessau, stolica państwa związkowego Anhaltu (środk. Niemcy), nad rz. Muldą, nieopodal jej ujścia do Łaby z 72.375 mieszk. Miasto posiada wiele pięknych budowli n. p. ratusz z 75 m. wysoką wieżą, zamek i szereg pałaców oraz kościołów, a pozatem wiele szkół i instytucyj naukowych. Przemysł maszynowy, cukrowniczy, chemiczny, wyrób wagonów, aeroplanów (Junkersa), tapet, papieru, aparatów gazowych, mydlarnie i gorzelnie. D. założone za czasów Albrechta Niedźwiedzia przez Flamandów, było od 1603 stolicą Anhaltu.

Dessau Hermann, niem. filolog klasyczny, * 1856, zajmował się w szczególności łac. napisami, był współpracownikiem „Corpus Inscriptionum Latinarum“, ogłosił „Inscriptiones Latinae selectae“ (1892 do 1916, 3 t.), „Gesch. der römischen Kaiserzeit“ tom 1. (1924).

Dessoir Max, niem. filozof, * 1867. Od 1897 profesor w Berlinie, wydawca „Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft“. Wychodząc z założenia, że znajdujące się w umyśle człowieka wartości przedstawiają zarazem zasady bytu, stworzył „objektywizm“, który stosuje do dziedziny estetyki i sztuki. Dzieła: „Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft“ (1906), „Objektivismus in der Ästhetik“ (1907). W zakresie psychologji jest D. jednym z pierwszych badaczy podświadomości: „Das Doppel-Ich“; zasłużył się niedokończoną jeszcze historją nowszej psychologji niemieckiej. Z tej dziedziny wydał: „Vom Jenseits der Seele“ (1917), „Vom Diesseits der Seele“ (1923).

Dessuk (staroż. Naukratis), miasto okręgowe w dolnym Egipcie, na jednem (Rosette) z ramion Nilu z 8.000 mieszk. Ważny ośrodek handlowy i komunikacyjny.

Dessus, (franc.), w muzyce: górny głos, dyszkant. D. de Viole, instrument smyczkowy z rodziny wioli, wiola dyszkantowa, odpowiadająca rejestrem swoim dzisiejszym skrzypcom.

De Stefani Alberto, polityk włoski, * 1879, profesor ekonomji politycznej w Wenecji, poseł faszystowski, do lipca 1925 min. finansów w gabinecie Mussolini'ego.

Destouches, 1. André Cardinal, kompozytor franc., (1672—1749), napisał kilkanaście oper, z których zwłaszcza „Issé“ (1697) i „Omphale“ (1701) miały wielkie powodzenie.

2. Philippe Néricault, komedjopisarz francuski, (1680—1754), rozpoczął od komedyj charakteru („Le curieux impertiment“ 1709; „L'irrésolu“, 1713; „Le médisant“, 1715), by następnie, pod wpływem pobytu w Anglji (1717—1723), zwrócić się do komedji moralizującej: „Le philosophe marié“ (1727), „Le glorieux“ (1732) i i. W Polsce XVIII. w. znany był i naśladowany (przez Zabłockiego: „Filozof żonaty“, 1781 i i.).

Destra (włosk.), domyślne „mano“ — prawa ręka, w muzyce fortepianowej używane określenie, by zaznaczyć, że jakąś frazę należy wykonać prawą ręką. Skrót: d. m.

Destrukcja (łac.), zniszczenie; destrukcyjny, niszczący, wywrotowy.

Destutt de Tracy, 1. Antoine Louis Claude, hr., franc. polityk i filozof, (1754—1836), członek Zgromadz. Narodowego. Za Napoleona I. senator, za Bourbonów par, w dziele „Éléments d'idéologie" (1801—15, 5 t.), rozwinął naukę Condillac'a do historji naturalnej ducha, którą nazwał ideologizmem. W swoim „Commentaire sur l'esprit des lois de Montesquieu" (ang. 1811; franc. 1819), oczekuje postępu nie po zmianach ustroju, ale reformach społeczno-gospodarczych.
2. Antoine César Victor, hr., syn poprz., polityk, (1781—1864), za cesarstwa oficer, 1827—1848 opozycyjny deputowany, 1848—49 minister marynarki, pisał w sprawach gospodarczych.

Destylacja, zabieg chemiczny, mający na celu wydzielenie z roztworu lub mieszaniny czystego płynu, przez zamienienie go w parę i skroplenie tej pary w odrębnem naczyniu. Wydzielony płyn nazywa się destylatem, pozostała reszta pozostałością destylacyjną. Płyny, skraplające się łatwo, destyluje się w pracowni chemicznej z retort, t. j. szklanych lub metalowych naczyń, mających kształt gruszki z silnie wydłużoną i pod ostrym kątem zagiętą szyjką, na którą nasadza się t. zw. odbieralnik, t. j. naczynie, w którem skraplają się pary destylatu. (Rys. 1 i 2). Retortę ogrzewa się, a odbieralnik

1. Retorta i kolba.

2. Retorta z tubusem.

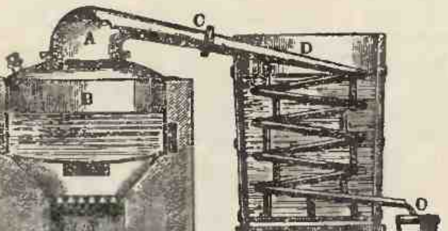

3. Kocioł destylacyjny.

chłodzi. O ile destylat skrapla się trudno, stosuje się t. zw. chłodnicę, t. j. długą rurę szklaną, prostą lub spiralnie skręconą, otoczoną szklanym płaszczem, przez który przepływa stale strumień zimnej wody. (Rys. 4). Stosując chłodnicę, grzeje się materjał destylowany nie w retorcie, tylko w tak zwanej kolbie destylacyjnej, t. j. flaszce, połączonej szczelnie z wewnętrzną rurą chłodnicy. Chłodnicę nachyla się pod kątem ostrym wdół i przepuszcza przez płaszcz wodę od dołu ku górze. Destylat ścieka z chłodnicy do podstawionego odbieralnika. D e s t y l a c j a f r a k c j o n o w a n a ma na celu kolejne wydzielenie w stanie czystym kilku płynów z różnorodnego roztworu. Odbywa się

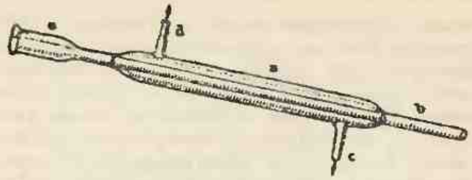

4. Chłodnica Liebiga.

to na zasadzie różnicy temperatur wrzenia poszczególnych płynów. W tym celu zakłada się między kolbę destylacyjną a chłodnicę t. zw. deflegmator, t. j. rurę szklaną, wydętą w formę jednej lub kilku kulek (rys. 5) i dla kontroli

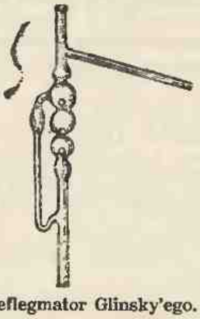

5 Deflegmator Glinsky'ego.

termometr. Temperatura ogrzewanej mieszaniny ustali się początkowo w punkcie wrzenia najłatwiej lotnego płynu i mimo ciągłego ogrzewania trwać będzie w tym punkcie tak długo, aż większość tego płynu przejdzie do odbieralnika, poczem podniesie się nagle do punktu wrzenia następnego najłatwiej lotnego płynu i t. d. Termometr wskazuje więc, kiedy należy zmieniać odbieralniki. Ponieważ jednak każdy płyn paruje częściowo i poniżej punktu wrzenia, zapobiega przejściu tych przedwczesnych par deflegmator, w którym one skraplają się i spływają jako t. zw. flegma zpowrotem do kolby destylacyjnej. Mimo to, chcąc otrzymać destylowane płyny w stanie zupełnie czystym, trzeba każdą odebraną frakcję jeszcze raz przedestylować. Do płynów, które w temp. wrzenia mogą ulegać rozkładowi, stosuje się destylację pod próżnią, wywołaną przez wypompowanie powietrza z aparatów. Do płynów trudno się ulatniających stosuje się destylację w strumieniu pary wodnej, która mechanicznie porywa lotne cząstki destylatu. — Destylacja ma szerokie zastosowanie techniczne, zwłaszcza w przemyśle spirytusowym i przy przeróbce smoły pogazowej (ob. Chemiczny przemysł). Opiera się ona na tych samych zasadach, co w pracowni chemicznej, jedynie konstrukcja przyrządów ma na celu najekonomiczniejsze wyzyskanie energji cieplnej. Destylacja zwyczajna prowadzona jest w kotłach, ogrzewanych płomieniem, lub parą, przechodzącą między podwójnemi ścianami dna, zaopatrzonych w t. zw. hełm, t. j. wypukłą pokrywę, przechodzącą w wąską szyję, połączoną z chłodnicą (rys. 3). T. zw. r e k t y f i k a c j a, t. j. destylacja, mająca na celu wyodrębnienie jakiegoś płynu w stanie zupełnie czystym, odbywa się w t. zw. aparatach kolumnowych. Kon-

strukcja tych aparatów opiera się na wykorzystaniu następującego zjawiska: jeżeli będziemy podgrzewać mieszaninę n. p. alkoholu z wodą, to po pewnym czasie zamienimy w parę wszystek alkohol, a tylko część wody, tak że po skropleniu otrzymamy destylat, zawierający procentowo więcej alkoholu jak wody i wrzący w temp. niższej, niż płyn pierwotny. Powtórzenie tego zabiegu z destylatem pierwszym daje destylat drugi, jeszcze bogatszy w alkohol

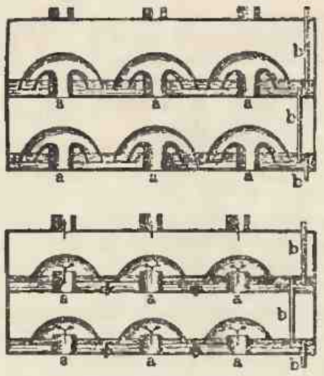

6. Rektyfikatory.

i. t. d. W aparacie kolumnowym, składającym się z szeregu półek, skonstruowanych jak wskazuje rys. 6, następują te procesy bez przerwy od dołu ku górze. Pary, unoszące się z kotła przez otwory w półkach ku górze, zmuszone są przedzierać się przez ciecz na półkach rozlaną, doprowadzając ją przytem do wrzenia i parowania. Rurki przelewowe, utrzymują na półkach stały poziom cieczy, której nadmiar spływa wdół do kotła destylacyjnego. Im wyższa półka, tem bogatszą w alkohol staje się rozlana na niej ciecz, a w rezultacie krążenia prawie czysty alkohol uchodzi z aparatu w formie pary, a woda spływa wdół do kotła destylacyjnego. Pary alkoholowe, uchodzące z aparatu kolumnowego i mające jeszcze temperaturę wyższą od punktu wrzenia, dostają się do deflegmatora (rys. 7), gdzie oddają resztki pary wod-

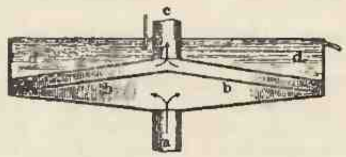

7. Deflegmator Pistoriusa.

nej i uchodzą w stanie zupełnie czystym do chłodnicy, gdzie się skraplają. Destylacja znaną była już starożytnym i często stosowaną przez alchemików średniowiecznych, coprawda w bardzo prymitywnych aparatach. — **D e s t y l a c j a s u c h a**, rozłożenie materjałów organicznych na związki prostsze, zapomocą ogrzewania bez dostępu powietrza. (por. chemiczny przemysł, produkty suchej destylacji węgla).

Destylowana woda, ob. woda.

Destynacja (łac., franc.), przeznaczenie (ob. Predestynacja).

Desventuradas, grupa małych, wulkanicznych wysp na oceanie Spokojnym, należąca do Chile. Największemi z pośród tych niezamieszkałych wysepek są: San Ambrosio i San Felix.

Desvergers Adolphe Noël, franc. orjentalista i archeolog, (1805—1867), wydał i przełożył teksty arabskie Abul Fedy (1837) i Ibn Chaldûna (1841), główne dzieło: „L'Étrurie et les Étrusques" (1864, 2 t. z atlasem).

Desygnacja (łac.), oznaczenie, wskazanie, wyznaczenie; spis kosztów, towarów, dochodów, majątku i t. d., także prowizoryczne wyznaczenie na jakiś urząd.

Desygnować, wyznaczać, zgóry mianować.

Deszcz. Skoro prędkość wstępujących prądów powietrza nie wystarcza do podtrzymania kropelek wody, stanowiących chmury, następuje opad deszczowy. Krople deszczu mają średnicę od 0,5 do 7 mm., a prędkość, jaką osiągają przy ziemi, wynosi od 0,5 do 8 mm. na sekundę. Deszcz jest najczęstszą postacią opadów atmosferycznych, intensywność jego mierzymy deszczomierzem, składającym się z lejka, z którego woda spływa do odpowiednio wykalibrowanej mensurki, tak że ze stanu wody odczytujemy wysokość opadu w milimetrach. Przy oberwaniach chmury wysokość opadu dochodzi do 1.000 mm. na godzinę, podczas gdy zwykły deszcz daje kilkanaście mm. na dobę. Sumując opady dzienne dostajemy ilość opadu miesięczną, roczną, dla danej miejscowości. Łącząc zaś na mapie miejscowości o jednakowym opadzie otrzymujemy linję, która nosi nazwę izohyety. Z przebiegu izohyet na kuli ziemskiej widzimy, że najczęstsze są deszcze w krajach równikowych, koła zwrotnikowe przechodzą przez obszary pustynne, w wyższych szerokościach geograficznych są już deszcze częstsze, a w miarę posuwania się ku biegunowi ilość opadów znów maleje. Na ilość deszczu ma wpływ odległość od mórz i ukształtowanie pionowe, pozatem prądy morskie i wiatry. W górach ilość opadów wzrasta z wysokością. Przeciętnie rocznie spada na ląd w postaci deszczu około 100.000 biljonów kg. wody. Wspomnieć należy, że te masy wód, tracąc swą energję kinetyczną, którą posiadały jako deszcz, działają mechanicznie na powierzchnię ziemi (ob. Erozja).

Deszima, skrawek lądu, dawniej wysepka, oddzielona prawdopodobnie sztucznie od lądu, w porcie Nagasaki (Japonja), należała w 1635—39 do Portugalji i przekazana została w 1641 kupcom holenderskim, którzy mogli tylko na tym terenie pośredniczyć w handlu Japonji z obcokrajowcami.

Deszniew Semen, kozak rosyjski, opłynął pierwszy płn.-wsch. wybrzeża Azji od Kotymy aż do zatoki Anadyrskiej w 1648. Jego nazwiskiem nazwano w 1898 r. najbardziej ku wsch. wysunięty punkt Azji, nazywany przedtem przylądkiem Wschodnim.

Deszt (Daszt), D.-i-Goran, kraina przybrzeża w Beludżystanie, nawadniana przez rzekę D.

D.-i-Bedaulet, pustynia w płn. Beludżystanie. D.-i-Kewir, wielka, słona pustynia w Persji.

Detaché (franc.), w muzyce tyle, co S t a c c a t o (p.).

E. Detaille.

Detaille Edouard, malarz francuski, (1848—1912), od 1865 pracował u Meissonier'a, 1867 zaś wystawił swój pierwszy obraz, przedstawiający pracownię jego mistrza. Dużem powodzeniem cieszyły się jego obrazy ze scenami z czasów rewolucji, pięknemi kostjumami i t. d. Po wojnie 1870 r., w której brał udział, malował głównie sceny batalistyczne, które również bardzo się podobały. Wydał w r. 1885 wspaniałe dzieło: „L'armeé françaiise", opatrzone tekstem Richarda.

Detal (franc. detail), poszczególna część większej całości, szczegół; handel detaliczny, handel en détail, drobny handel (w przeciwieństwie do handlu en gros), stąd detalista, mały, drobny kupiec.

De te fabula narratur (łac., dokładniej; Mutato nomine d. t. f. n.), „powiastka opowiada o tobie", „odnosi się (alegorycznie) do ciebie", stało się przysłowiowem wedł. Horacego „Satyr" I. 1, 69—70.

Detektor (krystaliczny, elektrolityczny), p. art. radjofonja i radjotelegrafja.

Detektyw (ang. detective), w Anglji i Ameryce członek tajnej policji. Biura detektywów są to przedsiębiorstwa zarobkowe, które za zapłatą wywiadują się o postępowaniu lub przeszłości innych; w ich służbie stoją detektywi prywatni (czynni czasem także samodzielnie).

Detencja (łac.), posiadanie, zatrzymanie, dzierżenie, jeństwo wojenne. Detentor, ten który posiada, ma, rzecz zmysłową.

Detente (franc.), w polityce odprężenie napiętych stosunków między państwami.

Determinanty, 1. W matematyce, ob. wyznaczniki. 2. W biologji, ob. art. Komórka i Ewolucja.

Determinizm (łac.), w szerszem znaczeniu nauka filozoficzna, wedle której cała natura, łącznie z człowiekiem i jego czynami, poddana jest prawu przyczynowości (ob.). D. w znaczeniu ściślejszem, każda filozofja czy religja, twierdząca, że człowiek nie posiada wolnej woli (ob. Wolność).

Determinować (łac.), ograniczyć, ustanowić, rozstrzygnąć; w naukach przyrodniczych stwierdzenie gatunku, do którego jakieś ciało przyrodnicze (roślina, zwierzę, minerał) należy, a tem samem jego naukowej nazwy. Zdeterminowany, określony, rozstrzygnięty, w przen. silnie zdecydowany do jakiegoś czynu; determinatywny, określający.

Detlefsen Detlef, filolog klasyczny, * 1833, † 1911, wydał „Naturalis Historia" Plinjusza (1886—92, 6 t.), odnośnie do której ogłosił także liczne rozprawy. Napisał też: „Die Entdeckung des germanischen Nordens im Altertum" (1904) i in.

Detmold, stolica związkowego państewka niemieckiego Lippe, leżąca u wsch. podnóży Lasu Teutoburskiego, w dolinie rz. Werre z 16.000 mieszk. Posiada zamek (z XV. i XVI. wieku), pałac (z XVIII. w.), szereg muzeów i innych instytucyj. Od 1501 jest siedzibą panów Lippe.

Detonacja (łac.), w chemji zob. eksplozja; w muzyce ob. detonować.

Detonator, spłonka do wywołania eksplozji materjału wybuchowego (ob. wybuchowe materjały).

Detonować, w muzyce: nie utrzymać się w właściwej tonacji, szczególnie: obniżać ton.

Detonsio (łac.), podstrzyżenie włosów u zakonników, ob. tonzura.

De tri (łac.), p. reguła trzech.

De tripode dictum (łac.), wyrzeczone z trójnogu (wieszczącej kapłanki Pytji).

Detritus (łac.), materjał spłukany, w biologji najdrobniejsze resztki roślin i zwierząt.

Detroit, największe miasto stanu Michigan i czwarte co do wielkości miasto Stanów Zjedn. Am. Płn., leżące nad rz. Detroit River, z 993.678 mieszk. Centrum miasta tworzy wielki park, od którego rozchodzą się promienisto naokoło ulice miasta, z najważniejszą: Woodward Avenue na czele. D. posiada wszechstronnie rozwinięty przemysł, głównie: maszynowy, metalurgiczny, tytoniowy, mięsny, młynarski, meblowy, chemiczny i przedewszystkiem zaś automobilowy (26 fabryk, m. i. Forda), oraz doskonały port, skupiający w sobie ruchliwy handel. D. zostało założone w 1610 przez osadników francuskich, w 1759 przeszło do Anglji, a w 1783 do Stanów Zjednoczonych. Sto lat temu liczyło miasto zaledwie 1.500 mieszk.

Detroit River, rzeka, łącząca jeziora: Huron, Saint Clair i Erie, z ogromnym ruchem parowców towarowych.

De Troy Jean Francois, malarz francuski, ob. Troy.

Dettmann Ludwig, malarz niemiecki, * 1865, żyjący w Berlinie, uczeń szkoły przemysłowej w Hamburgu, później Akademji berlińskiej, od ilustracyj przeszedł do malarstwa krajobrazowego, w typie naturalistycznego plein'air'u. W r. 1898 stworzył 4 monumentalne sceny dla ratusza w Altonie z historji tego miasta, 1900 został dyrektorem Akademji Sztuk pięknych w Królewcu. W czasie wojny światowej malował bitwy, marsze, pożary i t. p. na podstawie własnej obserwacji.

Detur (łac.), niechaj się daje! na receptach, przeważnie skrócone (D.).

Detzner Herman (* 1882), oficer i podróżnik niemiecki, przebywał w 1907—09 i 1912—13 w Kamerunie, a w 1914—18 na Nowej Gwinei, gdzie zebrał mnóstwo materjałów geograficznych, ogłoszonych w szeregu dzieł.

Deubel Léon, poeta francuski, (1879—1921), pod wpływem Mallarmé'go i Samain'a starał się dzieło symbolistów kontynuować w zbiorach: „La chanson balbutiante" (1899), „Le chant des routes et des déroutes" (1901) i i.

Deucher Adolf, szwajc. mąż stanu, (1831—1912), od 1855 radca kantonu Thurgau, 1868 w Radzie Konstytucyjnej, 1877 w rządzie, 1869—1873 i znowu 1879—83 w szwajcarskiej Radzie Narodowej, (1882—1883 jej prezydent), dostał się 1883 do Rady Związkowej, w której od 1887 stał na czele wydziału dla handlu, przemysłu i gospodarstwa rolnego. 1897, 1903 i 1909 był D. prezydentem Związku.

Deukaljon, w greck. micie syn Prometeusza, władca tesalskiej Ftii; gdy Zeus chciał wytępić ludzi potopem, zbudował skrzynię i uratował się w niej wraz żoną swą, Pyrrą. Przybiwszy do Parnasu złożył ofiarę Zeusowi, który przyrzekł mu wypełnić jedno jego życzenie, a gdy D. prosił o odnowienie rodu ludzkiego, rozkazał mu, by zakrywszy głowę rzucał za siebie „kości wielkiej matki". D. i Pyrra uczynili to, rzucając za siebie kamienie; rzucane ręką D. stały się mężczyznami, ręką Pyrry kobietami.

Deus João de Nogueira Ramos, najgłośniejszy w czasach nowszych liryk Portugalji, (1830—1897). Jego elementarz („Cartilha maternal", 1877) uczynił go w ojczyźnie najpopularniejszym człowiekiem. Poezje jego zebrał Th. Braga p. t. „Campo de flores" (1896), oraz „Prosas" (1897), krytyczny wybór prozy dał A. L. Vieira p. t. „O Livro de Amor de João de Deus (1921).

Deusdedit (łac. „Bóg dał"), przekład hebrajskiego imienia Jonathan i Jehcjanan (Johannes).

1. Papież (Adeodatus), 615—618, święty.

2. Mnich z Todi, kardynał, † ok. 1099, autor rozpraw z zakresu pawa kościelnego.

Deus ex machina, (łac. „bóg z maszyny"), określenie dla rozwiązania konfliktu nieuzasadnionego wewnętrznym rozwojem, ale wywołanego nagłem wkroczeniem jakiejś osoby lub przypadkiem; nazwa pochodzi pierwotnie z tragedji antycznej, w której bóg spuszczany zapomocą maszynerji na scenę odwracał los, grożący bohaterowi.

Deus omen avertat! (łac.), oby Bóg odwrócił zły znak!

Deussen Paul, niem. filozof i indolog, (1845—1919), od r. 1873 docent prywatny w Genewie, gdzie z jego wykładów o filozofji schopenhauerowskiej powstały: „Elemente der Metaphysik" (1877) i gdzie zaczął studjować filozofję indyjską. Po jego habilitacji w Berlinie 1881 wyszły: „Das System des Vedânta" (1887). Powołany 1889 jako profesor do Kilonji, zaczął wydawać swą „Allgemeine Geschichte der Philosophie" (1894—1917), obejmującą filozofję Hindusów, Greków, filozofję biblji, średniowiecza i nowszą, aż do Schopenhauera. Obok dalszych przekładów z indyjskiego, zwłaszcza „Sechzig Upanishads des Veda" (1897) wydał na nowo dzieła Schopenhauera, założył 1912 towarzystwo im. Schopenhauera, oraz wydał „Jakob Böhme" (1897), „Vedânta, Platon und Kant" (1917), „Mein Leben" (1922).

Deuteragonista, w staroż. dramacie greckim drugi aktor.

Deuteranomalja, deuteranopja, ślepota na barwę zieloną, ob. Daltonizm.

Deuterokanoniczne księgi, p. kanoniczne księgi.

Deuteronomium (greck. „Powtórzone prawo"), nazwa 5. księgi mojżeszowej.

Deuteroplazma (deutoplasma, greck.), materjał odżywczy jaja, p. jajo.

Deuteroskopja (greck.), ob. art. widzenie i wizja.

Deutsch Gotthold, żyd. teolog, (1859—1921), docent w Hebrew Union College Cincinnati (Ohio); napisał: „The Theory of Oral Tradition" (1897), „The History of the Jews" (2. wyd. 1921) i i.

Deutsch-Eylau (Iława Niemiecka), miasto okręgowe we Wsch. Prusach, w rejencji Malborskiej z 11.260 mieszk. Przemysł żelazny, maszynowy, drzewny i wyrób papy dachowej.

Deutsch Krone, ob. Wałcz.

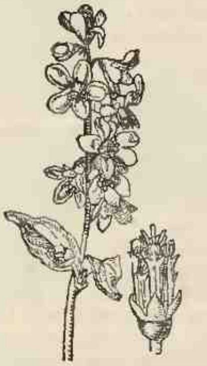

Deutzia gracilis.

Deutzia Thunb. (żylistek), z podrodziny Hydrangoideae, krzewy o kwiatach białych z 10—15 pręcikami przemienionemi w płatki. Hodowane jako krzewy ozdobne głównie D. gracilis S. et Z. i D. scabra. Ojczyzną D. są Himalaje, Azja wsch. i płn. Ameryka.

Deux-Sèvres, departament w zach. Francji, część dawnej prowincji Poitou z 6.054 km.² i 310.060 mieszk. Stolicą jest Niort.

Deva (sanskr.), u Hindusów bóg w przeciwieństwie do człowieka i istot nadludzkich, jak demony, dziewice niebieskie, Gandharwy i t. d. W literaturze indyjskiej tytuł króla, „jego Król. Mość".

Devadasi, (ind., „niewolnica bóstwa"), dziewczęta, służące w świątyniach indyjskich, bajadery.

Déval Maciej Biro, (1500—1545), założyciel i propagator kościoła protestanckiego na Węgrzech.

Devanagari, (sanskr.„ „boskie pismo miejskie", właściwiej Nagari), rodzaj pisma używany szczególnie dla dzieł sanskryckich, spotykany najpierw na napisach VII. w. — Kierunek od strony prawej ku lewej; pismo zgłoskowe, w którem każdy znak ogłasza spółgłoskę i krótkie a, inne samogłoski markuje się przez dopisanie.

Devarda stop, stop. 59 cz. glinu, 39 cz. miedzi i 2 cz. cynku; ma zastosowanie przy procesach redukcji.

Deventer, miasto w prow. Overyssel (Holandja), przy ujściu rz. Schipbeek do rz. Yssel,

z 33.700 mieszk. Posiada gotycki kościół z romańską kryptą z XI. w., późnoromański kościół i piękny ratusz oraz znaczny przemysł (maszynowy, bawełniany, wyrób dywanów, cygar i t. p.) i handel.

Devéria, 1. Achille, francuski malarz i litograf, (1800—1857), malował obrazy religijne, pełne słodyczy, ulubione w prywatnych kaplicach i mieszkaniach.

2. Eugène, brat powyższego, malarz francuski, (1805—1865), uczeń Girodet'a, należał do szkoły romantyków. Sławę uzyskał przez obraz: Narodziny Henryka IV. (Louvre). W r. 1836 został proboszczem, malował jednak dalej obrazy historyczne.

Devizes, miasto w Wiltshire (płd. Anglja), nad kanałem Kennet, z 12.614 mieszk. Posiada ruiny warowni z czasów Henryka I., 2 kościoły z czasów normańskich oraz nieco przemysłu i handlu.

Devol, rzeka w Albanji, 220 km. długa, łączy się z rz. Asum w rz. Semeni.

Devon, hrabstwo w płd.-zach. Anglji, między kanałem Brystolskim i kanałem La Manche, z 6.754 km.² i 709.488 mieszk. Stolicą jest Exeter.

Devonshire, ang. tytuł szlachecki, hrabiowski i książęcy, przysługujący starym rodom ang. Courtenay (do 1553) i Cavendish. Ósmy książę D., Spencer Compton Cavendish, margrabia Hartington, ob. Hartington.

Dewalque G. J. Gustave, belgijski geolog, (1826—1905), profesor mineralogji i geologji, a następnie prezydent Belgijskiej Akademji, wydał „Carte géologique de la Belgique et des provinces voisines" w podziałce 1 : 500.000 (1886 r.), autor szeregu dzieł mineralogicznych i geologicznych, z których najbardziej znane „Elément de cristallographie".

Dewaluacja, oficjalne obniżenie przez państwo wartości imiennej pieniądza do jego wartości kursowej, lub podobnej, stosowane szczególnie, aby uwolnić się od złych objawów, występujących w gospodarce inflacyjnej przy silnie zdeprecjonowanym pieniądzu papierowym. Wprowadza się potem zasadniczo nową walutę metalową lub papierową, w przekonaniu, że pozostanie ona walutą stałą. D. należy stawiać na równi z ogłoszeniem bankructwa przez państwo, jest ona jednak gorsza niż samo anulowanie pożyczek państwowych, przez swe skutki, dotykające najszerszych warstw ludności.

Dewar James, fizyk i chemik angielski, (1842—1923), pracował w dziedzinie niskich temperatur nad skraplaniem i zestalaniem gazów szlachetnych.

Dewara naczynie, jest to naczynie zwykle szklane, o podwójnych, zbliżonych do siebie ścianach, których wewnętrzne strony są wysrebrzone, a z przestrzeni pomiędzy ścianami usuwa się powietrze wytwarzając próżnię. Warstewka srebra przeszkadza wymianie ciepła przez przewodnictwo. W naczyniach tych można przez dłuższy czas przechowywać płyny o temperaturze wyższej lub niższej niż temperatura otoczenia, n. p. ciekłe powietrze.

Dewastacja (łac.), spustoszenie. — Skarga dewastacyjna, jest to skarga wierzyciela hipotecznego przeciwko dłużnikowi o wyniszczenie roli, a co za tem idzie o zagrożenie zabezpieczeniu hipotecznemu. Dewastować, pustoszyć, niszczyć, wyjaławiać.

Dewet Christian R., burski generał, (1854—1922), walczył w wojnie płd.-afrykańskiej, 1889—97 członek rady ludowej, 1899 zastępca komendanta, od 1900 głównodowodzący Burów orańskich (ob. Oranje, wolne państwo), zadał Anglikom szereg porażek, po zniesieniu niepodległości Oranje 1902 udał się z Bothą i De La Reyem do Europy. 1907 dyrektor dep. rolnego w ministerstwie dla Oranje, zorganizował mimo to 1914 powstanie Burów, które Anglicy wkrótce stłumili. Skazany na 6 lat więzienia, został zaraz potem uwolniony.

Dewey George, płn.-ameryk. admirał, (1837—1917), w wojnie domowej (1862—65) był porucznikiem eskadry Farraguta, z wybuchem wojny hiszpańsko-amerykańskiej dowodził 1898 eskadrą we wsch. Azji i pod Cavite koło Manili zniszczył eskadrę hiszp. 1899 admirał, czczony jako bohater narodowy w St. Zjedn. Am. Płn.

Dewiacja (łac.), zboczenie pocisków z toru właściwego, skutkiem nieprzewidzianych, od przypadku zależnych czynników. D. magnetyczna jest to kąt, o który odchyli się igła magnetyczna z kierunku południka magnetycznego wpobliżu mas ferromagnetycznych: żelaza, stali, niklu. Mówimy o wschodniej czyli dodatniej i zachodniej czyli ujemnej d., zależnie czy północny biegun igiełki odchyla się na wschód czy na zachód. Zjawisko to jest ważne dla żeglarskich stosowań magnesu w postaci kompasu. Żelazo, z którego buduje się okręty, zmienia na nich pole magnetyczne ziemskie. Płyty, pręty żelazne magnesują się stale, powodując t. zw. stałą d., którą można wyznaczyć, porównując wskazania kompasu na okręcie z kierunkiem oznaczonym położeniem gwiazd lub jakichś objektów na ziemi. Prócz magnetyzmu stałego występuje w ciągu podróży okrętu magnetyzm indukowany, zmienny, który daje dodatkową d. Starano się unieszkodliwić ją przez rozmieszczenie odpowiednie wpobliżu kompasu magnesów naturalnych i mas miękkiego żelaza, co jednakowoż zmniejsza czułość igły na wpływy zewnętrzne. Z tych powodów coraz szersze zastosowanie znajduje kompas gyroskopowy, jako niezależny od tych czynników.

Dewizowa polityka, ob. Dyskontowa polityka.

Dewizowe ubezpieczenie, ubezpieczenie w obcych walutach; przez pewien czas było zabronione. Ob. Ubezpieczenie w stałej walucie.

Dewizy (franc. od łac. devisa, znaki odróżniające), gnomy i przysłowia, ob. przysłowia. — W języku kupieckim d. oznaczają weksle, czeki lub przekazy zagraniczne; dlatego określa się interesy dewizowe, jako zakup i sprzedaż takich surogatów pieniądza, mianem handlu dewizami lub targu dewizowego. Spadek kursu waluty krajowej, usiłowania kół handlowych, ażeby się pokryć d. zagranicznemi, oraz wzrastające nadmiernie spekulacje walutowe, powodowały w czasie wojny i po wojnie, że ustawodawstwo, tyczące obrotu d., ciągle się

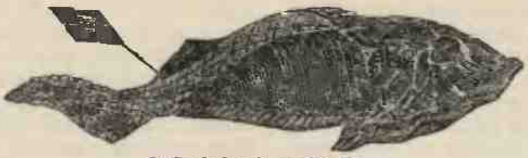

2. Cephalaspis Lyelli. 1/3.

Z dołu. Z boku. Z góry.
3. Haplocrinus mespiliformis

6. Cupressocrinus crassus
a) entrochit.

4. Cyathophyllum ceratites.

5. Cypridina (Entomis) serrato-striata. silnie powiększ.

a

1. Asterolepis (Pterichtys) cornuta.

a b

10. Spirigera (Athyris) concentrica.
a) od str. brzuszn., *b)* z boku.

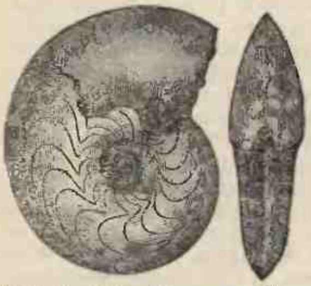

7. Goniatites intumescens.
a) z boku, *b)* z przodu.

8. Macrocheilus arculatus. 1/2.

b

9. Rhynchonella cuboides.
a) z boku,
b) od str. brzusznej.

11. Łupek cypridynowy (ob. ryc. 5).

12. Spirifer speciosus. *a)* skamien. ośródka.

13. Calceola sandalina
a) przykrywka.

a

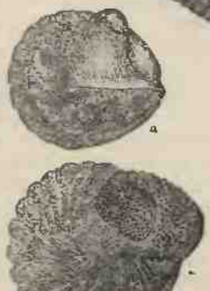

14. Phacops latifrons. *a)* i *b)* zwinięty.

15. Stringocephalus Burtini, skorupka grzbietowa.

Wnętrze.

16. Orthoceras regulare.

zmieniało. Handel d. utrudniano w drodze ustawodawczej, a to celem zapobieżenia ucieczce kapitałów i dalszej deprecjacji własnej waluty. Drogą ustawy nakładano więc przymus przeprowadzania transakcyj dewizami wyłącznie za pośrednictwem oznaczonych banków, które miały przydzielone pewne kontyngenty d.; bank musiał się upewniać co do osoby dysponenta (przymus legitymacyjny), a wreszcie ten klient (dysponent) musiał przedstawiać pisemne oświadczenie, na jaki cel tych d. potrzebuje (przymusowy affidavit), oraz zezwolenie władz skarbowych na przekazanie walut zagranicę. Dzisiaj ograniczenia te zniesiono.

Dewocja (łac.), u starych Rzymian rodzaj ofiary składanej bogom podziemnym, z życia własnego lub osób drugich, aby uzyskać od nich zniszczenie wroga; w języku kościelnym cześć oddawana Bogu oraz świętym; przenośnie przesadna uległość, czołobitność.

Dewocjonalja, przedmioty, odnoszące się do czci oddawanej Bogu i świętym, jak różaniec, krzyże, obrazki świętych i t. d.

Dewolucja (łac. devolvere, przetaczać, przewalać), przejście (z ustawy) czyjegoś prawa na inną osobę. Ob. Ius dewolutionis.

Dewolucyjna wojna, ob. Ludwik XIV.

Dewon (dewońska formacja, dew. perjod), epoka geologiczna między sylurem a karbonem (formacją węglową), wykształcona głównie w postaci piaskowców (przedewszystkiem jako czerwony, stary piaskowiec, który nosi nazwę angielską ogólnie przyjętą — old red sandstone), kwarcytów, zlepieńców, szarogłazów, łupków ilastych i wapieni. Nazwa pochodzi od prowincji Devonshire w płd.-zach. Anglji, gdzie dewon występuje w postaci czerwonego piaskowca, będącego utworem wód słodkich lub wysłodzonych zatok morskich i powstałego w suchym, pustynnym klimacie. Poza Anglją występują utwory dewońskie w Ardennach, nad dolnym Renem (Taunus, Hardt, Westerwald, Hunsrück, Eifel), w Irlandji, zach. Francji, Hiszpanji, Alpach, Czechosłowacji, w Polsce i na Uralu.

W Polsce występuje dewon w okolicy Krakowa (ciemne wapienie i dolomity w Dębniku, w Górach Świętokrzyskich (piaskowce i wapienie), gdzie znajdują się rudy ołowiu, miedzi i żelaza, i na Podolu w postaci czerwonego piaskowca.

Objaśnienia do tablicy „Formacja dewońska".

Formacja dewońska jest naogół bogata w skamieliny; znajdowane w utworach dewońskich resztki organizmów bardzo silnie odbiegają od dzisiejszych, co stoi w związku z wysokim wiekiem tej formacji. Naogół nielicznie reprezentowane są rośliny. Z form morskich znane są jedynie gatunki Fucus, a zwłaszcza Haliserites dechenianus, występujący w niektórych miejscach, jak koło Neunkirchen w Eifel nad Renem w tak dużej ilości, że dał początek węglowemu łupkowi; z roślin lądowych obok szpilkowych przeważnie występują skrytopłciowe, jak paproć, kalamity, lepidodendrony i sigillarie z korzeniami (stygmarjami). Do dewonu ogranicza się występowanie rodzaju Psilophyton z widłakowatych, znanego z płn. Ameryki, jak i z obszarów nadreńskich. Z form zwierzęcych występują Aulopora, korale reprezentowane są przez rozliczne rodzaje (Cystiphyllum, Cyathophyllum (rys. 4), Favosites, Pleurodictyum i inne; bardzo charakterystyczną skamieliną jest koral Calceola sandalina (rys. 13). Tak ważne dla formacji sylurskiej graptolity zanikają w dewonie niemal zupełnie. Z pośród szkarłupni panują liljowce (Cupressocrinus i Haplocrinus, rys. 6 i 3); często całe warstwy są wypełnione okruchami tych liljowców. Pospolite są także odciski tych odłamków. Jak we wszystkich dawniejszych formacjach, z mięczaków częstszemi są ramienionogi i głowonogi, aniżeli małże i ślimaki. Z ramienionogów do najczęstszych gatunków rodzaju Spirifer należy Spirifer speciosus (rys. 12), dla wapieni środkowodewońskich bardzo charakterystycznym jest Stringocephalus Burtini (rys. 15). Bardzo rozpowszechnione są rodzaje Spirigera (rys. 10), Atrypa, Orthis i Rhynchonella; Rhynchonella cuboides (rys. 9) jest skamieliną przewodnią górnodewońskich warstw (t. zw. warstw cuboidesowych). Macrocheilus arculatus (rys. 8), Euomphalus i Murchisonia należą do dewońskich ślimaków. Skrzydłonogi są reprezentowane przez duże konularie, jak i bardzo rozpowszechnione tentakulity (warstwy tentakulitowe). Przedstawicielami głowonogów są rodzaje Orthoceras (rys. 16), Cyrtoceras, Gomphoceras i inne; jeszcze ważniejszemi są należące do amonitów klymenie i goniatyty (Goniatites intumescens, rys. 7), z których pierwsze występują tylko w dewonie. Ze skorupiaków występują trylobity, w mniejszej jednak ilości, aniżeli w sylurze, jak bardzo pospolity Phacops latifrons (rys. 14; często zwinięte, rys. 14 a i b). Również mały rak Cypridina (Entomis) serratostriata (rys. 5) występuje w niezliczonej ilości osobników w warstwach cypridynowych (rys. 11). Z ryb zwracają uwagę charakterystycznym kształtem Asterolepis (Pterichthys) cornuta (rys. 1) i Coccosteus decipiens, opatrzone pancerzami kostnemi, podczas gdy Cephalaspis Lyelli (rys. 2) przedstawia typ ryb kostnołuskich (Ganoidei), właściwy starszym formacjom. Ślady pełzania pierścienic (Annelida), które określa się jako Nereity (Nereites), występują w t. zw. warstwach nereitowych. Z warstw dewońskich znane są również lądowe owady i wije.

Formacja dewońska da się wszędzie, gdzie jest zupełnie rozwinięta, podzielić na trzy poddziały, t. j. na dewon dolny, środkowy i górny.

Formacja dewońska odznacza się żywą działalnością wulkaniczną; zwłaszcza licznie występują diabazy obok porfirów, keratofirów i tufów wulkanicznych.

Ze względów technicznych ważną jest formacja dewońska przez hematyty i fosforyty, ponadto cały szereg skał, jak piaskowce, szarogłazy, wapienie, diabazy, keratofiry i inne są używane jako materjał drogowy. Z formacją dewońską związane są nieraz występowania rud, jak blendy cynkowej, chalkopirytu i galeny w Harcu (Rammelsberg), cynobru w Almaden (w Hiszpanji), rudy srebra i miedzi w Andreasberg, cyny i miedzi w Kornwalji. Również wielkie złoża ropy w Pensylwanji pochodzą z utworów dewońskich.

BIBLIOTEKA 1021

PII41811/3
Nr inwentarzowy: 0000006133
Biblioteka Główna WSM Gdynia